

મુબઇમા મળેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના ગ્રૂપમાંથી-૧૯૦૭

મુખ પૃષ્ઠ સામે

ગુ. પ્રિં. પ્રેસ

ગુજરાતી લેખકલેખિકાઓનો સહકાર મેળવીને પ્રકટ કરનાર

રા બ હરગોવિંદદાસ દ્વારકાંદાસ કાંટાવાળા — રા બ રમણભાઈ મહીપતરામ ની

રા રા આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ — રા રા વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વૈદ્ય

રા. રા હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ — રા રા રવિશંકર મહાશંકર રાવળ

રા રા રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક — રા. રા બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર

મૂલ્ય રૂા ૪-૦-૦ ૧૬-જુન ૧૯૨૪. પ્રત ૧૫૦૦

સોલ એજન્ટ

"ગુજરાતી" વર્તમાનપત્રની ઑફિસ

સાસૂનબિલ્ડિંગ, સર્કલ, મુંબાઈ ૧

મુદ્રણસ્થાન આદિત્યમુદ્રણાલય રાયખડરોડ, અમદાવાદ
મુદ્રક પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક બી એ

પ્રકાશક
રા બ હરગોવિંદદાસ આદિ મુખપૃષ્ઠ ઉપર જણાવેલા આઠ જણની કમિટિએ
આ ચોપડી પ્રસિદ્ધ કરી, તા ૧૬ મી જૂન ૧૯૨૪ ને દિવસે, રાયખડ, આદિત્યમુદ્રણાલય, અમદાવાદ.

નિવેદન

ગયા સપ્ટેમ્બર માસને અંતે જાહેર કરેલુ તે પ્રમાણે આજ તા ૧૬ મી જૂને આ સ્મારકગ્રંથ પ્રકટ કરિયે છિયે. આ રીતનું સ્મારક આપણામા હજી રૂઢ થયુ નથી, વળી લેખકોને, આપણે અહીં જે નવાબી કદમેં બધું ચાલે છે તે હિસાબે, પૂરતો સમય અમે આપી શકેલા નહીં, તથાપિ અમને મનમાનતો' સહકાર મળી ગયો, તેથી આનંદ થાય છે આ સાહસ જેવુ કાર્ય પૂરુ કરી શક્યા છિયે તે એ સહકારનેજ આભારી છે લેખકોની નામાવલિ જોતા જણાઇ રહેશે જે કોઇ કોઇ જાણીતા લેખકોની કૃતિઓ અમે મેળવી શક્યા નથી, પણ એ એક વિગતને જે વાચનાર અલગ રાખી શકશે અને સંગ્રહનો સામટો વિચાર લઇ શકશે, તેને આમા હાલના સાહિત્યમા પ્રચલિત ઘણી પદ્ધતિઓ દૃષ્ટિઓ અને શૈલી-ઓના નમૂના માલુમ પડશે. વળી સારા નમૂનાનુ પ્રમાણ ઓછુ નથી, તેમ કેટલાક તો, અમે ભૂલ ખાતા ન હોઇયે તો, પોતપોતાના વર્ગમા ઉત્તમ ગણાય એવા છે, અને એટલે દરજ્જે અમારો પ્રયાસ સફલ ગણાશે એમ આશા રાખિયે છિયે

કાન્ત નવાસવા લેખકબંધુને ઉદારતાથી આવકાર દેતા, અને વિનય લાયક જણાય તેવાને આગળ પાડવાનુ એમનુ વલણ એમના સાક્ષરજીવનના લગભગ આરંભથી તે એમનો દેહ પડી ગયો ત્યા સુધી એવુ ને એવુ જોવામા આવેલુ છે. " જટિલપ્રાણપદબંધ " ના કર્તા સ્વ. જીવનરામ લક્ષ્મીરામ દવે એમના આના ઉપકારનો પહેલો દાખલો છે, અને ઇંગ્રેજ કવિ ગોલ્ડસ્મિથના " ડિસર્ટેડ વિલેજ " કાવ્યનો ' ત્યજાયેલ તિલકા " ને નામે અનુવાદ કરનાર લેખક છેલ્લો દાખલો છે, તો તેનો સૌથી વધારે જાણીતો દાખલો, પ્રથમ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમા એમણે વાચેલા વ્યાખ્યાનમા છે આ સ્મારકને માટે અમે વિજ્ઞાપનાઓ છાપી તેમા આ વલણને માન આપીને અમે પ્રથમથી જણાવ્યુ, જે ' મુકાબલે ન્હાની વયના કર્તાની* કૃતિને સંગ્રહમા સ્થાન મળવુ જોઇયે એવો અમારો સંકલ્પ છે " યોજનાની આ વિશિષ્ટતા કેટલી સાધી શક્યા છિયે તે આ માલાની અનુક્રમણી બતાવી આપે છે કોઇ કોઇ મધ્યમ કૃતિઓને પણ અહીં સ્થાન મળ્યુ છે તે તેમના કર્તાઓ ઓછા જાણીતા તથાપિ આશાજનક હોવાને લીધે બન્યું છે. એ મુકાબલે ઉછરતા લેખકોમાથી સારી સંખ્યાએ

---

* ન્હાની વયના (बालना) એ સાદા બોલમા ઉમર ભલે ન હોય પણ હજી પૂરતા જાણીતા થવા ન પામેલા, કલામા અને કૃતિઓમા જેટલુ પ્રકટ કરી ચુકયા હોય તે કરતા વિશેષની આશા જેમને વિશે ગુણજ્ઞ વાચનારાને પડે એવા, નવગતા, વગેરે સર્વનો સમાવેશ કરી લેવાની આપણી જૂની પ્રથા જાણીતી છે

તો વળી પોતાની ત્રણ ચાર અને વધારે કૃતિઓ અમને મોકલી આપી, અને સાથે ઉમેર્યું કે એક પણ યોગ્ય જણાય તો જ લેવી, નહીં તો નહીં થોડા પ્રતિષ્ઠિત લેખકોએ પણ અમારે માથે બધો ભાર મુકી દઇને અમને સંખ્યાબંધ મોતીમાથી એક એક વીણી લેવાની રમણીય મુઝવણમા નાખ્યા અહીં જે પદ્યકૃતિઓ છાપી છે તે આશરે છસોપચાશ કવિતાઓ મળેલી તેમાથી પસંદ કરેલી છે સારાંશ કે ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રદેશમા અત્યારે, બહાર ઉભીને જોનારને વાતપોતાનો જ કક્કો સ્વીકારવાની કેટલાકની જીકર વધારે દીસી આવતી હશે, પરંતુ એ પ્રદેશમા યોગ્ય પ્રયાસને માટે સહકાર પણ છે, અને વધતો આવે છે, એ હકીકતનો આ સંગ્રહરૂપ વાસ્તવિક પુરાવો રજૂ કરતા અમને ઘણો આનંદ થાય છે.

પાછી વાળેલી બધી કૃતિઓ ઉતરતી હતી એમ ગણવાનુ નથી આવેલી બધી લેવાનુ તો અશક્ય જ હતુ, એ તો ઉપર આવી ગયુ વળી પસંદગી કરવામા કૃતિના પોતાના ગુણ-દોષથી ભિન્ન એવા નીચેના કેટલાક ધોરણોમાથી એક યા વધારેને વળગીને અમે યથામતિ કામ લીધુ છે (૧) પદ્યકૃતિઓ, જુદી જુદી જાતની અને સારી મળી શકે તો આઠ સુધી પણ લેવી, અને (આખા સંગ્રહનું કદ માપસરજ રાખવાનુ તેથી) કોઇ કર્તાની (૨) ટુંકી સારી કૃતિને અભાવે જ લાંબી લેવી, અને (૩) એક કર્તાની એક જ કૃતિ લેવી, એ ત્રણ નિયમો પાળતા સંખ્યાબંધ સારી કૃતિઓને પાછી વાળવી પડી છે (૪) કેટલીક ઘણી સારી કૃતિઓ અતિ મોડી આવી તે કારણથી જ લઈ શકાઇ નથી (૫) એક વિષય ઉપર તે જ જાતની અને ગુણની એક બે કૃતિ જ લઇ શકાય, મુદ્દામલ ભિન્નતા પણ જણાય તથાપિ એક જ વર્ગમા પડે એવી કૃતિઓ વધારે ના થવા દેવાય, આવા સંગ્રહની લોકપ્રિયતા કૃતિઓમા વિષય, શૈલી, આદિની વિવિધતા જેમ વધારે તેમ જ વધારે સંભવે, એવા કારણથી પણ કેટલીક પાછી વાળવી પડી છે (૬) આ સંગ્રહને અનેક રીતે સાહિત્યોપકારક બનાવવાની વૃત્તિથી કેટલાક પ્રાચીનાર્વાચીન વિદેહ કર્તાઓની પણ ટુંકી લાક્ષણિક અપ્રકટ કૃતિઓ મેળવીને દાખલ કરી છે, અને વિદ્યમાન સાહિત્યસેવકોને માટે એટલી જગા ઓછી પડી છે એ કીંમતી કૃતિઓને પ્રથમ પ્રકાશમા મુકવાનો જશ કાન્તમાલાને મળવા દેનાર (તે અમને મોકલનાર) દરેક સાહિત્યસેવકનો અમારા ઉપર ખાસ ઉપકાર થયો છે આવી કૃતિઓની સંખ્યા મર્યાદનુ કદ જોતા કંઇક વધારે થઇ ગઈ છે ખરી, જે જે કર્તાની વાનગી મેળવવાને માટે પ્રયત્ન કરવામા આવ્યા લગભગ તે બધી જ મળી ગઇ, એ સુભાગ્યને લીધે.* (૭) વળી અત્યારે ગદ્યમા ટુંકી વાર્તાઓ અને તેમા ય અનુવાદો પુષ્કળ લખાય છે, સારા સુરસ અને કલાયુક્ત શૈલીવાળા નિબંધો કે સંવાદો, અવલોકનો, વિવરણો, વર્ણનો, અને ગપ્પા બહુ થોડા લખાય છે, અને અમે તો અનુવાદો ન છુટકે લીધા છે,

---

* પોતાના પ્રિયમિત્રના આ સંગ્રહને માટે "નિત્યાપાદ- " -ાટ્ય (કૃતિ ૭૯ મી) આપનાર, નાગાનન્દ નાટકના મૂળ અને સહજ અનુવાદના વિદ્વાન -તા તરી- જણીતા, ભાઇ શંકરનાથ શામળ ભટ્ટ, ગ્રંથ પ્રકટ થ- ન- ત ન-લા જ ગત થયા છે એ એ- ુર્ભાગ્ય પણ ખેદ સાથે નોંધવુ પડે છે

ટુકી વાર્તાઓની સંખ્યા બની તેટલી ઓછી રાખી છે, ગદ્યપદ્ય બને લખતા હોય તેમની પાસેથી પદ્ય જ માગ્યુ તેમ ટુકી વાર્તા અને બીજુ ગદ્ય બને સારૂ લખતા હોય તેમની પાસેથી બનતા સુધી "બીજુ" ગદ્ય જ મેળવ્યુ છે, અને આ પ્રમાણે સારા અને મધ્યમ નિબધો, સવાદો, વર્ણનો, વિવેચનો, આદિને વિશેષ આવકાશ આપીને પણ કેટલીક તરજુમિયા અને થોડી સ્વતત્ર ટુકી વાર્તાઓને જતી કરી છે. (૮) લેખિકાઓ અને પારસી–મુસલમાન લેખકોની કૃતિઓ મેળવવાને માટે બન્યા એટલા સર્વ પ્રયાસ કરેલા, તેમાથી બીજામા, વાચનાર જોઇ લેશે જે અમે નાસિપાસ થયા છિયે. જે થોડા પારસીમુસલમાનની કૃતિઓ આમા આપી શકિયે છિયે તે દરેક લેખકલેખિકાને વાચનાર ખાસ ધન્યવાદ આપે એમ ઇચ્છિયે છિયે

ગુજરાતી લેખકલેખિકાઓએ કાન્ત ઉપરના સદ્દભાવથી અને સાહિત્યશોખથી પ્રેરાઇને અને આવા ઉચ્ચાશયી સેવાકૃત્યને પોતા તરફનો પણ ટેકો દેવાની શુભ વાસનાથી, આ પ્રમાણે સહકાર કરીને અમારો–અમે ઉપાડયો ત્યારે કોઇ કોઇ મિત્રને અતિસાહસક જેવો લાગેલો–પ્રયત્ન સિદ્ધ કરી આપ્યો છે, તો એમાના કેટલાક ભાઇઓએ તો વળી અમને પોતાની ઉમગી મદદ વડે ઉપકારવશ કરી લીધા છે મુબઇ, સુરત, વડોદરા, અને કાઠિયાવાડમા મળીને દશબાર ભાઇઓએ આ કાર્ય જાણે પોતીકુ જ હોય એમ અમને અનેક કૃતિઓ મેળવી આપી છે, અને લેખકોને મળવુહળવુ, કાગળો લખવા, કૃતિઓ પાછી પ્હોચાડવી, ઘટતા ખુલાસા કરવા, વગેરે ઘણુ અમારૂ કામ પોતે ઉપાડયુ છે આમા કોઇક વાર ગેરસમજ પણ થઇ હશે, કોઇ કર્તા ગમે તેટલી અગમચેતી અને ખુલાસા છતા કૃતિ પાછી આવે એટલે જાણે તેના ઉપર નાપસદગીની જ છાપ પડી અને વળી પોતાનુ અપમાન થયુ, એવા એવા આડા અર્થ લેનારા હશે, કોઇ તો વળી આ સગ્રહ પ્રકટ થતા તેને અમુક દષ્ટિએથી જ વાંખીને એમાની ઘણી કૃતિઓને પોતાની પાછી મળેલી કૃતિ કરતા વિષય કે તેના નિરૂપણમા ઉતરતી જ ગણશે, અને માટે પોતાને અમારે હાથે અન્યાય થયો એમ પણ ગાઠ વાળશે આવા સમારભમા પૂરતી સાવચેતી રાખવા છતા આવુ આવુ ન જ બનવા પામે એ પ્રકારે કામ લેવુ લગભગ અશક્ય છે. ગેરસમજુતી ઉપરાત ચોકખી ભૂલો * થઇ જાય અને થઇ યે હશે, જેમાની કેટલીક વળી જાણુ બહાર જ રહેવાની. મતલબ કે સૌએ અમારા કાર્ય તરફ બનતા સમભાવ અને ઔદાર્યથી જોવા કૃપા કરવી, એ જ અમારી પ્રાર્થના છે વળી, કેટલીક કૃતિમા શબ્દફેર આદિ યત્કિંચિત્ કરવુ પડયુ છે, તે ઘણુખરૂ તો તે તે કર્તાની સમતિ મેળવીને કરેલુ છે પરતુ જો કોઇ દાખલામા તેમ કરવાનુ કે કર્તાને જણાવવાનું પણ રહી ગયેલુ હોય, અથવા કોઇ ઠેકાણે સાફ નકલ કરનારથી કે છાપખાનામા કઇ ફેરફાર થઇ ગયો હોય, તો એવુ કઇં–કૃતિને બગાડવાના ઇરાદાથી તો થયુ ન જ હોય, એટલુ કર્તા માની શકશે, અને અમને માફી આપી શકશે, એવી આશા રાખિયે છિયે.

---

* ૩ જા વિભાગમા કૃતિ ૫૬ મી અને ૬૮ મી અમને મળેલી, તે મૂલ કાગળ ઉપર નોંધેલા નામઠામ પ્રમાણે પરવાનગી આદિ માટે અમે પત્રો લખ્યા, તે એ કર્તાઓને ન પ્હોચતા, અમને જ D L O માથી પાછા મળ્યા છે એમના નામઠામની વધારે ચોક્કસ માહિતી અમને મળી શકી નથી આ પુસ્તક એ કર્તાઓ કે તેમના કોઇ મિત્ર જુવે ને તુરત તેમણે અમને એમના હાલના સરનામા જણાવવા કૃપા કરવી એવા કાગળ મળતા સુધી અમે એ દરેક કર્તાને તેના હક્કની આ ગ્રથની એક નકલ પ્હોચાડવા અસમર્થ છિયે

નામાવલિમા હિંદુ સ્ત્રીપુરુષોમા પણ વડનગરા પ્રશ્નોરા આદિ નાગર નામો સૌથી વધારે છે. કાન્તના જ્ઞાતિભાઇઓ એમના સ્મારકમા પ્રેક્ષણીય સદ્‌ભાવથી અને સખ્યાબધ શામિલ થાય એ કુદરતી પણ છે. તથાપિ આપણા સાહિત્યને અંબાલાલભાઇના બૃહત્ બોલમા, “ **પ્રજાની વાણી** ” એવુ અર્થઘન વિશેષણ લગાડી શકિયે, અને રાચી શકિયે, એવી સ્થિતિ આવવાને માટે તો એમા આપણા પચરંગી દેશમાથી ઘણી ઘણી નાતજાત કોમ અને સ્થિતિના અનુભવ અને ભાવ, વિચાર અને ઊર્મિ, દર્દ અને સ્વપ્નાનો અસરકારક રીતે અને કલાલીલા વડે સગમ થવો જોઇયે, એ નિર્વિવાદ છે આ દૃષ્ટિએ આપણુ આ “ બ્રાહ્મણિયુ ” સાહિત્ય હજી તો ઘણુઘણું પછાત છે એ વિનમ્રપણે સ્વીકારી લેવુ જ પ્રાપ્ત થાય છે બીજી રીતે જોઇયે, તો આ સગ્રહમા શૃંગાર અને કરુણના, તેમ સુરેખ ચિત્ર આખ્યાન વા મનનના કેટલાક રૂપ છે, જે કલાયુક્ત અને મોહક છે પણ આમા વીરરસ કેટલો છે? ખુલ્લુ હાસ્ય, તિરછુ હાસ્ય, મર્માળ હાસ્ય કેટલુ ઓછુ છે? પશુપખીવનસ્પતિનો પરિચય અને એ “ કુદરતની અમર સજીવનતા ” નો સપર્ક કેટલો આછો છે? બીજી કસોટી લઇયે આમાની સ્વતત્ર ટુકી વાર્તાઓમા હિંદની બીજી ભાષા–ભાષાઓમા થોડા સમયમા જ અનુવાદ થઇ જાય એવી કેટલી હશે વારુ? વળી નિબધો જ જુવો એક પણ મહાપુરુષ ઉપર કોઇએ લખ્યું નથી, વિદ્વત્તા, ફિલસુફી, તર્કલીલા આદિના નમૂના ગણ્યાગાઠયા જ છે વગેરે, વગેરે આ સગ્રહ આદરવામા અને તેને માટે કર્તા અને કૃતિઓની મોટી સખ્યા મેળવવાને સારૂ આટઆટલો સમય અને શ્રમ અર્પણ કરવામા અમારો એક ઊચામા ઊંચો આશય એવો હતો, કે આ સ્મારકગ્રથ આટલા વિશાળ અને વિવિધ અને ઉમગી સહકારયોગે ગુજરાતી સાહિત્ય અને ગુજરાતી માનસના આ દાયકાના બલાબલના એક ગુટકા કે સૂક્ષ્મદેહી પ્રતિબિબ જેવો બની, ભવિષ્યના નિરીક્ષકોને એ પ્રકારે ઉપયોગી થઇ પડે પરતુ અમને લાગે છે કે સ્મારકની આવી ઉદાર કલ્પના પ્રજા સમક્ષ આ પ્રથમ પ્હેલી વાર જ મુકવામા આવેલી હોવાથી લેખકલેખિકાઓની ઊર્મિ તેનાથી પૂરતી ઉત્તેજિત થઇ નકી નહીં, અને ઘણા-ખરાએ પોતાની ચિત્તપ્રવૃત્તિઓમાથી જે કઇ સાહિત્યવિષયક–સાહિત્ય શબ્દના સાકડા જ અર્થમા–ગણી શકાય, તેવીના જ નમૂના અમને મોકલવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે.

સાહિત્યનો એ સંકુચિત અર્થ લેતા, આ સગ્રહમા ઉછરતા અને અદ્યાપિ ઓછા જાણીતા લેખકલેખિકાઓની કેટલીક કૃતિઓ (ઉપર આવી ગયુ છે તેમ) રસિક, કલાન્વિત, પાણીદાર, અને સજીવન લાગે છે, અને આશા મ્હલાવવાને કારણ આપે છે ખરી કે છેલ્લા પદર વર્ષને મુકાબલે આજથી આરભાતા પદર વર્ષ મોળા નહીં પડે, ઘણું ખરૂ તો સવાયા નીવડશે, અગર જો કે, બેશક, સાહિત્યક્ષેત્રમા એક જ બલ મોટુ અને નિર્ણાયક છે, તે પ્રતિભા (genius) નુ અને પ્રતિભાલીલાનો લાભ સમયને કેટલો મળશે તે કળી શકાતુ નથી,–આવી સરખામણીઓ ગણતરીઓ વગેરેથી તો નહીં જ

કાન્તનુ જીવનચરિત કે એમના વિશે સમગ્ર અવલોકન જેવુ કઇ આ કાન્તમાલા નિમિત્તે જાણીને લીધુ, લખ્યુ, કે લખાવ્યુ નથી આવી બાબતમા તત્કાલ જે કઇ જેવુ બની આવે તેવુ રજૂ કરીને ફરજ અદા થઈ ગઇ એમ ગણી લેવાનું વલણ વર્તમાનપત્રો માસિકો આદિને અનિવાર્ય હશે, પણ એવા તત્કાલ વિભાગ, લેખકના જડીભૂત અને અસ

શુદ્ધ-ખરા અને ખોટા બને-મતવ્યો અને સ્મરણોના જ અવિશ્વસનીય મિશ્રણ હોવાનો સંભવ પણ અનિવાર્ય છે. કાન્તના જીવનમા તો વળી એ સ્વીડનબોર્ગની અનેરી * સૃષ્ટિથી મુગ્ધ થયા, એ એક એવો બનાવ બની ગયો, કે તે સમયના અને તે પછીના એમના જીવન-મંથન સંપૂર્ણ સાચા સમભાવથી યથાવત્ ઉકેલવાને સારૂ પ્રથમ તો એને લગતા જે કંઇ વિશ્વસનીય સાધનો રહ્યા હોય, તે બધા જ એકઠા કરવા પડે. અને એ સર્વમાથી યે પછી એ જીવન-મંથનને સાચેસાચુ ઉકેલવાને માટે એવી તો ઉદાર તીક્ષ્ણ અને સાત્વિક દૃષ્ટિ જોઇયે, કે સામાન્ય માણસોનુ એ ગજુ જ નહીં એ બનાવનું સ્વરૂપ પણ એવા પ્રકારનુ, કે તે ઘડી સુધીના એમના જે સૌથી વધારે સ્નેહી અને સંબંધી તે લગભગ દરેક, એ બનાવને લીધે જ, એમની ઉપરના સ્નેહમમતાની ઉત્કટતાને લીધે જ, ઓછા વત્તા કાલ સુધી, એમનાથી સૌથી વધારે વિરુદ્ધ બની જાય એઓ પોતે પણ તેમનાથી સૌથી વધારે વિરુદ્ધ બની જ જાય અને આ પ્રમાણેના વૈમનસ્ય કાળે કરીને પાછા ઢંકાવા રૂઝાવા ખટકશૂન્ય બનવા પામે છે ખરા, તથાપિ આ સ્ત્રીપુરુષો, જે કાન્તના આદિ કાલથી માડીને એમના વિશે સૌથી વધારે જાણનારા, તે એકે આવા પ્રકારના જીવનમંથનના સમગ્ર, શાંત, અને સમીચીન દ્રષ્ટા વા નિરૂપક કદિયે બની શકે ખરા ? ભાવાર્થ કે એમનુ એ જીવનમંથન તો ઉકલશે જ્યારે ઉકેલાવાનુ હશે ત્યારે ! એવી અશક્યવત્ વસ્તુને બાઝવાને અમે ગયા જ નથી પણ સદ્ભાગ્યે એ બનાવ પ્હેલાના અને પછીના કાન્તના સેંકડો કાગળો જળવાઇ રહ્યા છે, અને એ કાગળોમાથી સંખ્યાબંધ ઉતારાઓ કાલાનુક્રમમા ગોઠવીને આ સંગ્રહના ચોથા વિભાગમા આપવામા આવે છે આ પત્રોમા કાન્તનું વ્યક્તિત્વ એવુ તો પ્રતિબિંબિત થયુ છે કે અધિકારી વાચનારાઓને એ પત્રસંગ્રહ જ આ આખી માલામા સૌથી કીંમતી વસ્તુ અને કાન્તનુ અદ્વિતીય સ્મારક લાગવા સંભવ છે. બે મિત્રોના કાન્ત વિશેના સ્મરણો, પોતે એમના જીવનના જે જે સમયમા એમની સાથે નિકટ સમાગમમા આવેલા, તે સમયને લગતી ઝીણીમોટી વિગતોના આછાઘેરા નિરૂપણ સાથે, એ જ વિભાગમા દાખલ કરેલા છે ઉપરાત એમના કેટલાક અપ્રકટ કાવ્યો, એમની જન્મકુંડળી, કવિ મુકુન્દ અને કાન્ત જેમા થઇ ગયા તે કુટુંબનો આંબો, એમનો કલાપી ઉપરનો એક સુંદર પત્ર, એમનાજીવનના બનાવોની સાલવારી, એ સર્વ પણ આપી શકિયે છિયે તે માટે વાચનારાઓએ એમના કુટુંબીઓનો આભાર માનવો ઘટે છે મરનારના જીવન અને માનસ, પ્રકૃતિ અને આશયો, પ્રવૃત્તિ અને આંતર વ્યથા અને પરિસ્થિતિ સમઝવા માટેની આવી અને આટલી સામગ્રી આટલી ઉતાવળે પ્રજા આગળ ખુલ્લી મુકાવાનો આવો દાખલો આપણા દેશમા ઘણુ કરીને તો આ પ્હેલો જ હશે. સ્મારકગ્રંથની આ વિશિષ્ટતાને કેટલાક વખા-

* સ્વીડનબોર્ગ એના "સ્વર્ગ" આદિ ચર્મચક્ષુ વડે જોયા ન હતા, શરીરની સંજ્ઞાહીન સ્થિતિમા એને "દર્શન" થતા, અને એ જ જોયેલુ તેનુ વર્ણન બાઇબલ સાથે વટાવીને લખતા વખતા પણ એને "સમાધિ' થતી આવુ દર્શન સામાન્ય દર્શન નહી, આવુ વર્ણન સામાન્ય વસ્તુનિરૂપણે નહી આને દિવ્યદૃષ્ટિ કહેવાય અથવા સ્વપ્નદૃષ્ટિ કહેવાય, દિવ્યસૃષ્ટિ કહેવાય અથવા સ્વપ્નસૃષ્ટિ કહેવાય પ્રથમ શબ્દયુગલને સામાન્ય વાચનાર સ્તુતિ ગણે, દ્વિતીયને નિંદા ગણે. એ બંનેથી દૂર રહેવુ છે, સ્તુતિનિંદા, સંમતિ કે વિરોધ લેશ પણ આવી જાય એવા તમામ શબ્દ વર્જ્યા છે, અને એટલા માટે ઉપર અનેરી સૃષ્ટિ કહી છે, એ શબ્દ વસ્તુનિરૂપણને માટે નબળો છે તોપણ

ખુરો, તથાપિ બીજા કેટલાક તો તેને, ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિબિંદુએથી, ટીકાપાત્ર પણ ગણ્યા વગર નહીં રહે એમ ધારિયે છિયે નવું ડગલું, ચોક્ખું અનિવાર્ય ભલે ને હોય, તો પણ નવું હોવાના કારણથી જ ઘણાય નાજુક હૃદયોમા ખૂચ્યા વગર રહેતું નથી.

છેવટ, આ સંગ્રહને માટે પોતાની અને બીજાઓની કૃતિ મોકલી આપનાર ન્હાના મોટા પ્રતિષ્ઠિત અને ઉછરતા સર્વ સાહિત્યસેવકોનો અમે પુનરપિ ઉપકાર માનિયે છિયે આ સંગ્રહ આજે પ્રસિદ્ધ થતા કાન્તના સ્મારકની યોજના સિદ્ધ થાય છે અને ગુજરાતી સાહિત્યની કંઇ યે સેવા બની આવે છે, તે સર્વ લેખકલેખિકાઓના સહકારયોગને જ આભારી છે

*** ચિત્રો, અલંકરણો વગેરે મન ઉમેદ પ્રમાણે આપી શકતા નથી, અને પુસ્તકની કીમત ધાર્યું હતું તેથી વિશેષ રાખવી પડી છે, તે કાર્ય માટેનો ફાળો દશબાર મિત્રોના ઘણા ઘણા પ્રયાસ છતા અમે પૂરતો મેળવી નથી શક્યા, તેને લીધે ન છૂટકે બન્યું છે શુદ્ધ સાહિત્યના પ્રયાગોને માટે પૂરતું નાણું મળતું થાય એવું હજી આપણું માનસ બંધાયું નથી, એ નિર્વિવાદ છે ફાળા, હિસાબ, આદિની હકીકત જુદી છાપીને ફાળામા રકમો ભરનાર દરેકને પ્હોચાડવા ધારિયે છિયે, એટલે અમારા કાર્યની આ બાજુ વિશે અહીં જગા રોકવાનું પ્રયોજન નથી

આ સંગ્રહમાની દરેક કૃતિનું કાયદેસર સ્વામિત્વ તે તે કૃતિના કર્તાનું છે કોઇ કૃતિને ફરી છાપવાની પરવાનગી પણ કર્તા (કે તેના વારસ) પાસેથી જ મેળવવી

લેખ-લેખિકાઓ, ફાળામા રકમો ભરનાર, આદિ મળીને આ ગ્રંથની આશરે ઇંગો નકલો ગ્હેવાઇ જવામા છે આશરે નવનો નકલો વધશે, તે દરેક માટેનું મૂલ્ય રૂ ૪-૦-૦ ઠરાવિયે છિયે ટપાલ આદિ ખર્ચ જુદું નકલોના વેચાણને માટે ગુજરાતી પ્રેસને સોલ એજન્ટ નીમિયે છિયે જુલાઇ માસની તા ૧૫ મી સુધીમા જે લેખક લેખિકા વા ફાળામા ભરનારને પોતાની નકલ મળી ન જાય તેમણે ઉઘરાણી કરવા કૃપા કરી, નીચેને ઠેકાણે—

આદિત્યમુદ્રણાલય, રાયખડ, અમદાવાદ

કાન્તમાલા

—

વિષયાનુક્રમણી

૧ વિષયાનુક્રમ

વિભાગ ૧ લો ટૂંકી વાર્તાઓ ૧-૭૯

વિભાગ ૨ જો: બીજુ ગદ્ય ૮૧-૧૯૧

\+ મૌલિક   * અનુવાદ   ˇ વિદેશી કર્તાની કૃતિ

વિભાગ ૩ જો: પદ્ય ૧૯૩–૨૭૬

+ સ્રીલેખ

˘ વિરહ -તાની કૃતિ

વિભાગ ૪ થો. કાન્તવિભાગ ૨૭૭-૩૮૬

વિભાગ ૫ મો: મોડી મળેલી કૃતિઓ ૩૮૭-૪૩૪

---

* સંવાદ

˘ નિર્દેશ કર્તાની કૃતિ

૨: કક્કાવારી લેખકલેખિકાઓની

કાન્તમાલા

કાન્તમાલા

ગદ્ય

ટૂંકી વાર્તાઓ

૧

ચિ "અભય"

માધવી

ઉલ્લાસનગરના વૃદ્ધ રાજાને કાંઈ સન્તાન નહોતું રાજારાણીએ ઘણા દેવોની આરાધના કરી, પણ માત્ર વસન્તદેવ તેમના ઉપર પ્રસન્ન થયા તેમના વરદાનથી એક રાજકુમારીનો જન્મ થયો વસન્તદેવના નામ–મધુ–ઉપરથી રાજકુમારીનું નામ માધવી પાડયુ. રાજકુમારીને બાલપણથી જ માધવીલતાનાં ફુલ ખુબ ગમતા હતા રાજમહેલની પાસેજ તેણે એક વાડી કરાવી હતી અને તેમા માત્ર માધવીના વેલા વાવ્યા હતા તે વાડીના ફુલ વસન્ત ઋતુમા તો પુષ્કળ ઉગતા હતા પણ નવાઇની વાત એ હતી કે શરદપુનેમની રાત્રે પણ દર વરસે ત્યા ફુલ ઉગતા હતા. અને તે ફુલ સાધારણ માધવીના ફુલની માફક એક જ દિવસમા કરમાઇ જતા નહોતા. પણ દસ દિવસ સુધી તાજા રહેતા હતા

શરદપુનેમની રાત હતી. રાજકુમારી વાડીમા ફરતી હતી, એટલામા તેને ફુલના વસ્ત્રો પહેરવાનું મન થઇ ગયુ તેની સખીઓએ તેને માટે માધવીના ફુલના બધાજ વસ્ત્રો ગુથી આપ્યા, ને ગળામા માળા પહેરાવી ને પગે ફુલના ઝાંઝર પહેરાવ્યા. જમણે હાથે કકણુ પણ પહેરાવ્યુ, પણ બીજુ કકણ કરવાનું બાકી હતું ને સખીઓ જોય તો વાડીમા બીજુ એક પણ ફુલ નહિ! હવે શુ કરે' રાજકુમારી તો ખુબ દિલગીર થઈ ગઇ રાજમહેલમા જઇને એતોં સુઇ ગઈ. જમવાની વખતે રાજકુમારી ના આવી એટલે રાજાએ કારણ પૂછ્યુ. સખીઓએ બધી વાત કહી. પછી રાજા રાજકુમારી પાસે ગયો. તે તો ખુબ રડતી હતી એટલે રાજા પણ ખુબ દુ:ખી થયો. તેણે દૂતોને મોકલીને માધવીના ફુલ મંગાવ્યા, પણ આ દિવસમા એ ફુલ કેવી રીતે મળે' ખુબ શોધ કરી પણ ફુલ મળ્યા નહિ એટલે રાજાએ દાંડી પીટાવી કે 'દસ દિવસની અંદર જે માધવીના ફુલનુ એક કંકણુ બનાવી લાવશે તેનુ રાજકુમારી સાથે લગ્ન કરવામા આવશે' આ દિવસમા કુદરતી ફુલ તો ના મળે એટલે જેમને રાજકુમારી સાથે લગ્ન કરવાનું મન હતું તેમણે કારીગરો પાસે કૃત્રિમ ફુલો બનાવવા આપ્યા. રાજ્યના એક સરદારનો એક પુત્ર હતો તે હીરાના ફુલનું કંકણુ લાવ્યો. કંકણુ તો સારૂ હતું પણ હીરાના ફુલ કુદરતી ફુલ જેવા કેમ દેખાય' સેનાપતિનો પુત્ર કાગળના [illegible] કંકણુ લાવ્યો. હીરાના ફુલ કરતા તો આ સારા હતા રાજાએ કહ્યુ કે 'કોઇ વધારે સારૂં કંકણુ નહિ લાવે તો સેનાપતિના પુત્ર સાથે રાજકુમારીનું લગ્ન કરીશુ.' ચોથે દિવસે પ્રધાનનો

પુત્ર કપડાના ફુલનું કકણુ લાવ્યો. તે તો કાગળના ફુલ કરતા પણ સારૂં હતું. પાચમે દિવસે નગરશેઠનો પુત્ર ઉનનુ કકણુ લાવ્યો તે પ્રધાનના પુત્રના કકણુ કરતા પણ ચઢી આતું હતું.

* * *

છઠ્ઠે દિવસે પાસેના એક ખડીઆ રાજાનો રાજપુત્ર ઇન્દુશેખર મોતીનુ કકણુ લાવ્યો આ કકણુના ફુલ તો ખરેખર કુદરતી ફુલ જેવા જ હતા ને રાજા તો ખુબ જ ખુશ થઇ ગયો. ને રાજકુમારીનુ લગ્ન નક્કી થયુ

દસમે દિવસે રાત્રે તો આખા ગામમા ધામધુમ હતી, કેમકે બીજે દિવસે સવારના પહોરમા રાજકુમારીનુ લગ્ન ઇન્દુશેખર સાથે થવાનુ હતુ રાત્રે રાજકુમારી પોતાની વાડીમા તારાઓના અજવાળામા ફરતી હતી. એટલામા એક યુવાન ત્યા આવ્યો તે બહુજ ખુબસુરત હતો. તેના દેખાવ ઉપરથી લાગતુ હતું કે તે ખાનદાન પણ ગરીબ હતો તેણે પાસે આવીને કહ્યુ કે, ‘રાજકુમારી, મારૂ નામ સુપ્રકાશ છે. ને હુ એક ગરીબ સૈનિકનો પુત્ર છુ અને તમે નાના હતા ત્યારે હુ તમારી સાથે રમતો હતો.’ રાજકુમારીએ કહ્યુ કે, ‘હા, મને યાદ છે પછી તો તુ કાઇ જતો રહ્યો.’ સુપ્રકાશે કહ્યુ કે, ‘ હા, પછી હુ મારે દેશ ગયો, ને હવે લશ્કરમા સૈનિક છું. બાલપણથી જ મને તમારી ઉપર પ્રેમ છે. કાલે તમારૂં લગ્ન છે એટલે મારી જીંદગીમા તો દુખીમા દુઃખી દિવસ છે હુ હવે કોઇવાર તમને મળીશ નહિ બાલપણના મિત્રની એક છેલ્લી માગણી પુરી પાડશો ?’ રાજકુમારીએ કહ્યુ કે, ‘ હા. ’ સુપ્રકાશે કહ્યુ કે, ઈન્દુશેખરના મોતીના કકણ જેવુ કકણ તો હું આપી શકુ એમ નથી. હું ગરીબ છુ, પણ છેલ્લીવાર મને તમારા હાથ ઉપર ચુબન કરવા દો. ” રાજકુમારીએ ડાબો હાથ ધર્યો. તેના ઉપર એક પણ કકણુ નહોતું. સુપ્રકાશે નીચા વળીને કકણની જગ્યાએ ચુબનો કર્યા, ને જતો રહ્યો. રાજકુમારીની આખમા આસુ હતા તેણે થોડીવારે આસુ લુછ્યા ને ઘણાજ પ્રેમથી હાથ તરફ જોયુ સુપ્રકાશે ચુબનો કરેલા તે જગાએ ખરેખરા માધવીના ફુલોનુ એક કકણ બની ગયુ હતુ' તેમાથી એવી સરસ સુવાસ આવતી હતી કે રાજકુમારીની વાડીના ફુલની પણ એવી તો નહોતી આવતી સખીઓ પણ અજબ થઈ રાજકુમારીએ અધીરાઇથી કહ્યું કે, ‘ એને પાછો બોલાવો ’ સખીઓ આખી વાડીમા શોધી વળી પણ પેલો યુવાન ના જડયો પછી રાજાને રાજકુમારીએ બધી વાત કહી તેણે બધે દૂતો મોકલ્યા પણ સુપ્રકાશ ફરીથી દેખાયો નહિ.

૨

શ્રી શ્રી. અંબાલાલ ઠાકર:

આદર્શ પ્રણયી

મોહન બાર વર્ષની ઉંમરમા જ માતા-પિતાનું સુખ ગુમાવી બેઠો તે બીચારો સ્વભાવે જ રાંક હતો અને આ આપત્તિથી વધુ ગરીબ અને નમ્ર થઇ ગયો બાપે અંતકાળે પોતાની સંપત્તિ તેમ આ એકના એક વારસની સુપરત એક દૂરના સગાને કરી.

મોહનનો આ પાલક સમરસિંહ એક ભલો અમીરી સ્વભાવનો સરદાર હતો. તે વનમા દાખલ થવાની તૈયારીમા હતો પણ તેને વારસ કે સંતાનમા દામિની નામે એક પુત્રી માત્ર હતી, તે મોહનથી ચાર વર્ષ ન્હાની હતી

મોહન અને દામિની સાથે જ ખેલતા કુદતા કોઈ કોઈ વખત બે વચ્ચે લડાઇ થઇ જતી અને મોહન કંઇ વાગી બેસવાથી રોવા જેવો થતો, ત્યારે તેની હિતેચ્છુ દામિની તેને રડવા દેતી નહીં પોતે જ જોરથી બે કડો તાણતી. તે સાંભળતા તેની મા ઉતાવળી બ્હાર આવતી, મોહન ઉપર કોપ કરતી, અને દામિનીને છાતી સાથે લગાવી થાબડતી ઘરમા લઇ જતી.

આવે પ્રસંગે મોહનને પોતાના માબાપ સાંભરી આવતા પણ તે ઘુંટડા ગળી જઇ એકાંતમા છાનોમાનો લપાઇ રહેતો. ત્યા ગુપચુપ દામિની આવી ચ્હડતી અને તેની આંખો પાછળથી એકદમ દાબી લેતી. મોહન બંગડીવાળો હાથ પકડી બોલતો, 'કોણ દમ્મુ કે?' એટલે તે હસી પડતી ને બોલતી, 'મેં શા માટે રૈલ કર્યું જાણ્યુ કે? હું તેમ ન કરત તો બા મ્હને ઠોકત'' મોહન કંઇ જ જવાબ દેતો નહીં એટલે તે ફરી બોલવા લાગતી: 'વારુ, જોઉં બહુ વાગ્યુ તો નથી ને? હું બહુ જ ખરાબ છુ, વાતવાતમા ત્હમને મારી બેસુ છુ' આ પ્રમાણે વખતોવખત સલાહસંધિ થતા અને પ્રતિજ્ઞાઓ લેવાતી. પરંતુ તે રાજનીતિજ્ઞોના તહનામા ને વચનો કરતા વધારે ટકાઉ ન હતા.

૨

એવામા સમરસિંહના એક મિત્રનો પુત્ર સુંદરસિંહ તેને ત્યા આવ્યો તે મોહન જેટલો જ હતો અને થોડા જ વખતમા બંને એકબીજાના મિત્ર બની ગયા સુંદર સ્વભાવે મોહનથી જુદી જ જાતનો હતો. મોહન ગંભીર હતો તો સુંદર મશ્કરો હતો. તેની ધડપૂછડા વગરની વાતો સાંભળી સાંભળીને દામિની હસી હસી લોથપોથ થઇ જતી મોહન પોતાને સૌથી વધારે પસંદ મીઠાઇ પણ એકલો ખાઇ શકતો નહીં, પોતાના ભાગમાથી થોડી દામિનીને આપે ત્યારે જ તેને ઠીક લાગતુ, બલ્કે દામિનીની મજાહ તેને પોતાની મજાહના કરતા પણ ઘણુ વધારે સુખ આપતી સુંદર આવી બાબતોમા પેટભરો અને દોંગો જ હતો. તે મોહનનુ તો શુ પણ દામિનીનું ખાવુ પણ ઝુંટવી ચોરી પડાવી ખાઇ જાય એવો હતો તે કહેતો, અરરર, અધધધ, આ પેટનો ખાડો તે આડો ચૅાડો ઉંડો કેટલોક હશે' દમ્મુ, ત્હારા જેવી નાજુક નાજની, મોહન, ત્હારા જેવા પરગજુ ફિલસુફ, એવી એવી કેટલીય મીઠાઇઓ એમા પડતાની સાથે સાફ, હજમ, ભસમ થઇ જાય જો'

એક દિવસ સુંદર અને દામિનીએ સંતલસ કરીને મોહનને ખૂબ ચ્હીડવ્યો સુંદર એક ઉપર એક વધારે વધારે અસંભવિત ગપ્પાં

મારતો ગયા અને દામિની ખડખડ ખડખડ હસતી જ ગઇ મોહનનો મિજાજ ગયો તે સુદરસિહને કહે, 'આ શુ માડયુ છે–હુ એકલા જ હાથ આવ્યો છુ' જરા તો અક્કલ રાખ!' સુદર નષ્ટાઇથી બોલ્યો, 'હા ભાઈ હા' જરા વધારે હસે તે જાનવર, અને સૌ હમે ત્યાય ન હસે તે કોણ–જનાવર?' દામિનીને સુંદર આ બોલ્યો તે સાથેના એના ચ્હેરા-મ્હોરાથી એટલુ તો હસવુ આવ્યુ કે તે ગોટો થઇને પડી અને મોહન વધારે ખીજાઇને બોલ્યો, 'ચૂપ, ચૂપ કર' અમે તેમ શુ ચાળા ચેષ્ટા કરી રહ્યો છે!' સુદર કહે, 'ચૂપ રહેવામા તો, મોટાભાઈ, જીભ પૂરેપૂરી બાધી દેતા આવડયુ જોઇયે, તે મ્હારા જેવાનુ ગજુ નહીં પણ મોટાભાઇ, હુ જરા પૂછુ કે ત્હમે આવા ને આવા હાસ્યશત્રુ ક્યા સુધી રહેશો ભલા?' દામિનીએ પ્હેલુ હસવુ પૂરુ થતા પ્હેલા જ બીજુ શરુ કર્યું અને ઉંધી એવડ વળેલી હતી તે ઉછળીને ચત્તીપાટ પડી ગઈ, અને મોહનસિહ બીચારો એ બેયને તજી ચાલ્યો જ ગયો પોતાની ઓરડીમા જઈ પુસ્તક લઇને બેઠો પરતુ તેણે એક પાનુ ભાગ્યે વાચ્યુ હશે ત્યા તો દામિની પણ ત્યા જ આવી મોહન ચાલ્યો જતા જ સુંદરની બધી કળા તેને ફીકીફચ્ચ લાગી અને તેથી કટાળીને એ મોહન પાસે આવી અને તેની ચોપડી ઉપર હાથ મુકયા મોહન કહે, 'દમ્મુ મ્હને ન પજવ, વાચવા દે' દમ્મુ કહે, 'જોયા જોયા હવે, ત્હમે મોટા પડિત આખો દિવસ વાચ વાચ તે શુ કરવુ?' પકડીને તેણે ચોપડી ઝુટવી પણ લીધી મોહન કહે, 'મ્હારી ચોપડી આપ પાછી' દમ્મુ કહે, 'આ ચોપડી કઇ ત્હારી નથી,' મોહન કહે 'ત્યારે કોની છે જે?' દમ્મુ કહે 'કાગળની અને શાહીની, અને વળી જેના હાથમા હોય તેની ઘડી પછી પાછી આપીશ સારે ન્માગી, હાલ તો એ મ્હારા હાથમા છે તે મ્હારી.' મોહન કહે, 'સીધી સીધી આપી દે નહીંતો ઝુટવી લેવી પડશે' દામિની કહે, 'અરે વાહ, જોઉ તો ખરી શી રીતે ઝુટવી શકો છો!' આ પ્રમાણે ચોપડીની ખેચાખેચી થઈ. દમ્મુ ચોપડીને એકમાથી બીજા હાથમા ફેરવી દે, અને મોહન તે ફાટે નહીં એમ તેને લઇ લેવા મથે એમ કરતા દામિનીએ ચોપડી પાલવ તળે છાતી સરસી લીધી અને તે પકડવા જતા મોહનનો હાથ ચોપડીને બદલે દામિનીના ઉપડતા વક્ષસ્થલને અડકી ગયો.

તુરત દામિની લજ્જિત, સકુચિત, કુણ્ઠિત, ક્રોધિત થઇ ગઇ ચોપડી પડી જ ગઇ અને તે બ્હાર જતી રહી ચોપડી પડી ત્યા ને ત્યા રહી અને મોહન પણ શૂન્યવત્ બારીએ જઇને ઉભો.

આ શુ થઇ ગયુ! બાલિકા કિશોરી થતી હતી, કિશોર યુવા બનતો હતો, ત્યા આ અચાનક નહીં જેવા બનાવે ઉંડી ઉંડી શી શી તાતણીઓને છેડી સચેત બનાવી દીધી! જાદુભર્યા બગીચાની નજીક અને તે બગીચાની મોહકતાના કેવલ અનભિજ્ઞ ખેલનારના આગળા આજે એકાએક તે બગીચાના ઝાપાની કળ ઉપર પડયા અને ઝાપો સહસા ખુલી ગયો

સાથે સાથે મોહનને અત્યત પશ્ચાત્તાપ પણ થવા લાગ્યો ચોપડી પડાવી લેવાનો પ્રયત્ન જ તેણે શા માટે કર્યો? આ તો બહુ જ માઠુ થયુ પાલક પિતામાતા શુ ધારશે? દમ્મુ જાતે પોતાને કેવોય ગણશે! આવા અચિતા બનાવમા આબરૂદાર માણસે હવે કરવુ પણ શુ?

ઘણી ઘણી ઘડભાગને અન્તે એક જ નિશ્ચય તેને સ્પષ્ટ દેખાયો આ ઘરમા, આ સ્નેહ વચ્ચે, આ છત્ર તળે હવે તેણે ન રહેવુ, અહીંથી કયાક દૂર ચાલ્યા જવુ

બીજે દિવસે તે પોતાના પાલક માતાપિતાની આજ્ઞા કયારે અને શી રીતે માગવી તે

વિચારતો હતો, ત્યા સમરસિહ જાતે એની પાસે આવ્યો. તે કહે, 'મોહનસિહ, શુ કરો છો?' મોહન પરાણે સ્વસ્થ થઇને બોલ્યો, 'આપ મ્હારા પિતા છો, આપથી વધારે મ્હને જગતમા કોઇ જ નથી. તો આપને આ 'હેલી તકે જ જણાવુ છુ કે ગઇ કાલે અજાણતા જ મ્હારાથી એક મોટો અપરાધ થઇ ગયો છે.' સમરસિહ કહે, 'દમ્મુની માતાએ મ્હને બધુ કહ્યું છે પણ અમને બેયને લાગે છે કે ત્હારા અપરાધનુ પ્રાયશ્ચિત્ત નથી એમ નથી'

મોહન 'જી, હુ આપ રજા આપો તે જ ઘડીએ અહીંથી ચાલ્યો જવા તૈયાર છુ'

સમરસિંહ: 'ના, ના, એમ કરવાની જરૂર નથી વળી અહીંથી ચાલ્યા જવુ એ કઇ યથાયોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત પણ નથી'

મોહન 'તો આપ ફરમાવો તે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા હુ રાજી છુ'

સમરસિંહ દામિની સાથે લગ્ન કરવા એ જ ત્હારુ પ્રાયશ્ચિત્ત.'

પેલા બગીચાના હક્કદાર અને એક પૂરા માલેક બનવુ! આ સાભળ્યુ તે જાગૃત કે સ્વપ્ન? વળી મોહનને લજ્જા પણ બેસુમાર ઉછળી. નાજુક વેલીના જેવો તે આખો કપી ઉઠયો અને એક શબ્દ પણ બોલી ન શકયો.

સમરસિંહ 'બોલો, ભાઇ, શુ કહો છો? દામિની જેવી છીછરી છોકરીને છેક અપાત્ર તો ગણતા નથી?'

મોહન: 'અપાત્ર? આનુ નામ જો સઝા તો આપની કૃપા આથી તે કેવી હોય તે જ હુ કલ્પી શકતો નથી. વારુ, પ્રાયશ્ચિત્ત ફરમાવતા હો કે કૃપા કરતા હો, આપની જે આજ્ઞા તેને હુ સર્વથા તાબે છુ'

સુંદરસિહે આ જાણ્યુ ત્યારે તેણે દામિનીને કહ્યું, 'બહુજ ખોટુ થયુ' દામિની છેડાઈ પડી 'તો શુ કોઇ પરણે તે જ ત્હમને પસદ નથી કે શુ?' સુંદર કહે, 'ના, ના, પણ તું બીજે પરણે ને મોહન બીજે પરણે તો મ્હને મનમાનતા મેવા મીઠાઇ બેવડા મળે આ તો એક જ વાર મળશે!' દામિની, 'અગર પિતાજી મ્હને ત્હમને પરણાવે તો!' સુદર, 'છિ છિ એ તો સૌથી ખરાબ?' દામિની, 'કેવી રીતે?' સુંદર, 'ત્યારે તો મ્હારે વરરાજા થઇને આખો દિવસ ગોધાઇ રહેવુ પડે ને વળી લાઘણ તાણુ‌ગી પડે!' દામિની, 'અગર પિતાજી ત્હમને ટોપલેટોપલા ભરીને મેવામીઠાઈ માલમલીદા આપે તો!' સુંદર, 'તો કની કન્યાની વળી જરૂર જ શી? એ ટોપલેટોપલા મીઠાઇ સાથે જ પરણી ન જાઉં!'

૩

દામિનીની માતા એકાએક મૃત્યુ પામતા અને સમરસિહના વર્ષવ ટોળ તે પછી અત્યત ગમગીનીમા પસાર થતા મોહન અને દામિનીના લગ્ન બાજરે પડયા વળી એ અઢી ત્રણ વર્ષમા બન્યુ એમ કે સુંદરસિહના પિતાએ સમરસિંહ સાથેની પોતાની જુની દોસ્તી અત્યત વધારી દીધી અને જઇફ થયેલ સમરસિહ દરેક વસ્તુ એ મિત્રની સલાહ પ્રમાણે જ કરવા લાગ્યા તેમણે પોતાનુ ચલણ પૂરેપૂરુ જામેલુ જોઇને આગ્રહ કર્યો અને સમરસિહે જુનો થયેલો વિવાહ પડતો મુકીને દામિનીના લગ્ન સુંદરસિહ સાથે જ કર્યા મોહનસિહ આ અરસા દરમિયાન દામિનીને પોતાની જ ગણી ચુક્યો હતો તેના હૃદય ઉપર આ વજ્રપ્રહાર એકાએક પડયો અને તે ચૂરેચૂરા થઇ ગયું છીછરી દામિનીને પોતાનો હાથ સુંદરસિહના હાથમા મુકતા પ્રથમ તો કઇક ન સમઝાય એવી મુઝવણ થઇ, પરતુ તે થોડા દિવસમા જ હતી ન હતી થઇ ગઇ સમરસિહ પણ મોહનસિહને પોતે કેવો કારી ઘા કર્યો તે સમઝવા પામે તે પ્હેલા સ્વર્ગવાસી થઇ ગયા એમની છેલ્લી

માદગીમા દામિનીના કરતા પણ મોહનસિંહની શુશ્રૂષા જ તેમને ખરેખરી શાંતિ આપી શકતી હતી. એમની ચિતાના ભડકા શમ્યા અને ખાખ ચંબલમા થઇને જમનાજીમા વહી ગઇ એટલે મોહનસિંહને મન ઉપર આભ અને તળે ધરતી સિવાય સંસારમા સર્વત્ર સ્મશાનનો ચિતાના તાપથી તપેલો શૂન્યકાર જ વ્યાપી રહ્યો.

૪

એક વખત અતિસાહસથી મોહન સુંદર પાસે ગયો અને બોલ્યો, 'ભાઇ, ખોટુ ન લગાડો તો એક વિનંતિ કરુ ' સુંદર કહે, ' હુ શા માટે ખોટુ લગાડુ ? પણ ત્હમે ખુદ વિચાર કરી જુવોને કે હવે ત્હમે દામિનીને મળવા તલસો તે કેટલુ બધુ અનુચિત છે ત્હમારે હવે એક જ રસ્તો છે તે એકે ત્હમે દામિનીને ભૂલી જ જાઓ ' મોહન કહે, ' ત્હમે દુનિયાદારીના માણસ પેઠે બોલો છો તે ઠીક છે, પરંતુ દામિનીને હું કોઇની પણ સ્ત્રી તરીકે જોતો જ નથી મ્હારા બાલ્યકાલની એ પુણ્ય સ્મૃતિને હુ દેવી સમાન ઉપાસનીય જ ગણુ છુ એને ભૂલવાની મ્હારી શક્તિ નથી, અને ન ભૂલવામા જ મ્હારુ નીતિસર્વસ્વ છે હુ એને એક વાર છેલ્લી જ વાર આઘેથી જ મળવા અને બે શબ્દ કહી સદાને માટે એની રજા લેવા માગુ છુ મ્હારી પવિત્ર માગણીની મના કરવાનો કોઇનો પણ અધિકાર હોય એમ મ્હને લાગતું નથી ' સુંદર કહે, ' ત્હમે રહ્યા ફિલસુફ, પણ દુનિયામા આવી વાત ગાંડપણનો પ્રલાપ જ ગણાય અને લોકો હસે તે વળી નફામા ' મોહન કહે, ' લોકો મ્હને ગાંડા ગણે, હસે, ગમે તે કરે, તેની મ્હને શી પરવા ! ' સુંદર કહે, ' ભાઇ, બધો જ વખત આમ ઉત્તેજિત અને પાણીમાના તારાઓ સાથે મીટ માંડીને રહો છો તેમા મ્હને તો કંઇ ઠીક લાગતું નથી. ત્હમે મ્હારુ નહીં જ સાભળો તે જાણું છુ, તોય ત્હમારે માટે લાગ-ણીને લીધે જરા કહુ છુ કે ધીરે ધીરે મનને વશ કરી સંસારને રસ્તે વ્હડો તો સારુ. બાકી આ ત્હમારી માગણીને વિશે તો મ્હારે કયા ના છે ? ભલે એકને બદલે દશ વાર મળો, ત્હમારી બેયની પવિત્રતાને વિશે મ્હને શંકા જ નથી '

બીજી જ રાતે જમી પરવારીને એકલા હતા ત્યા દામિનીએ પતિને હકીકત કહી આજ સંધ્યાકાલે હુ દર્શન કરીને પાછી આવતી હતી ત્યા પેલા નેહેરના વાંક વચ્ચે એકલ ઉભેલા આંબા તળે ત્હમારા ભાઇ ઉભા હતા એમણે મ્હને રજા લેતા હોય એમ પ્રણામ કર્યા અને બોલ્યા, ' દામિનીદેવી, આ છેલ્લા પ્રણામ હુ હવે જઇશ, મને રજા આપો ' મે પૂછ્યુ, ' કેમ ક્યા જશો ?' એ કહે, 'વસુધૈવ કુટુમ્બક આખી વિશાળી દુનિયા પડી છે' મે કહ્યુ, 'આ સ્થલ પણ દુનિયામા જ છે, તો અહીંથી જાઓ છો શાને ?' એ કહે, ' શાને જાઓ છો એમ પૂછો છો ? ઠીક, ઠીક, તો સાભળો ત્હમારા પતિદેવની રજા લઇને ત્હમારી સાથે આ છેલ્લી વાત કરવાને ઉભો છુ એટલે ત્હમને જરા રોકાવામા દોષ પણ નથી અહીંથી ચાલ્યો જાઉં છુ ત્હમારી જ ખાતર ' મે પૂછ્યુ, ' કેમ, ભાઇ, હુ ત્હમને શી નડુ છુ ? ' એ કહે, 'દિવસે તો ત્હમારા ઘર તરફ આવતો નથી તે જાણો છો જ રાતે બે વાગે જગત આખુ નિદ્રાવશ હોય ત્યારે રોજ આ પગ મ્હને ત્હમારા ઝરૂખા તળે ખેંચી આણે છે રોજ બે કલાક ત્યા જ થંભુ છુ ત્યારે સારું લાગે છે. પણ રોજ ડર પણ લાગે છે કે કોઇ મ્હને કોઇ દહાડે પણ આ સ્થળે જોઇ જાય, અને પોતાના મલિન શ્વાસથી ત્હમારુ નામ દૂષિત કરે તો મ્હારે આત્મહત્યા જ કરવી પડે સમરસિંહજીની વ્હાલી પુત્રીની આબરૂ મ્હને પ્રાણથી પણ અધિક. ' હુ રોઇ પડી અને બોલી, ' મોહન, મોહન, પૂજ્ય પિતાજીએ જે કર્યું તે સારાને જ માટે

છે એ મ્હાગી શ્રદ્ધા પ્રભુ ત્હમને પણ આપો ભાઇ, ત્હમે દુખી થશો તો મ્હને પણ અસહ્ય દુખ થવાનુ જ. મોટાભાઇ, મનને કાબુમા રાખવુ એ અમે પામર અબળાઓ પણ કરી શકિયે છિયે, તો ત્હમે તો મર્દ છો વળી શિવ સુદ્ધ પણ છો મોટાભાઇ, કોઇ ગુણવતી સુદરીને શોધો અને તેની સાથે લગ્ન કરો પિતાજીએ વિવાહ કર્યો તે વખતે પણ મ્હને ત્હમારા લાયકની ગણી જ ન્હોતી આજે જ મ્હારા સાસૂજીને કહીને ત્હમારે માટે લાયકની જોડ શોધાવિયે ત્હમને શેરો બાધીને વરગાજાને ઘોડે ચ્હડાવુ ત્યારે જ હુ પૂરેપૂરી સુખી ' એમણે એક ઉડો નિસાસો મુક્યો અને કહે, ' અરેરે, દામિની, ત્હારા જેવા બાલક મન ઉપર જ સુખ મોટી પડે છે ઇશ્વર ત્હને સદા સુખી રાખો વારુ, લે આ કાગળ લેતી જા મ્હારી મિલકત ત્હને આપી દઉ છુ તેનુ આ લેખપત્ર છે ' પછી એ ચાલ્યા ગયા

સુંદરસિહ કહે, ' ક્યા છે એ લેખપત્ર ? '

દામિની કહે, ' એ તો મે ત્યા જ ફાડી નાખ્યુ અને એઓ જતા હતા ત્યા જ કકડા ઉડાવી દઇ કહ્યુ ' કેમ મોટાભાઇ નહીં રહો, જશો જ ' ઇશ્વર ત્હમારી જ્યા હો ત્યા રક્ષા કરો ! ' અને હુ ચાલી આવી

સુંદરસિહ કઇંક વિશેષ બોલવા જતો હતો પણ ત્યા દામિનીની આખમા આસુ જેવુ કઇંક જણાતા મૂગો જ રહ્યો.

૫

આજ કાલ દિલ્લીના વડા ન્યાયાધીશની જ્યા ને ત્યા બોલબાલા ગવાઇ રહી છે એના અદલ ન્યાયને માટે અમીરથી ફકીર તમામની ખાતરી તો ક્યારનીયે થઇ ચુકેલી હતી પણ કાલે એણે જે મુકદ્દમો ચુકવ્યો તેની કેટલીક વિગત ચમત્કારિક હતી

ફરિયાદી એક જાતે ખેડ કરતો પઠાણ હતો અને આરોપી કોઇ મોટા અમીર જેવો દેખાતો હતો પઠાણ ચાલ્યો જતો હતો ત્યા આરોપી દોડતે ઘોડે આવી ચ્હડયો અને તેણે વટેમાર્ગુને એકદમ હુકમ કર્યો, લે હું જરા જઇ આવુ તેટલી વાર આ ઘોડાને સભાલ પઠાણે નમી પડીને પણ દૃઢતાથી કહ્યુ, માફ કરો સાહેબ મ્હને બહુ ઉતાવળ છે આપને બીજો કોઇ ને કોઇ પાળો જરા વારમા મળી જશે. એટલામાજ ફરિયાદીનો મિજાજ ગયો અને તેણે પઠાણને ચાબૂકે ચાબૂકે સખત માર માર્યો એટલામા પાચપદર જણ ભેગા થઇ ગયા તેમણે બનેને કચેરીમા ઘસડયા અને પઠાણ પાસે ફરિયાદ દાખલ કરાવી પોતે સાક્ષીઓ આપી ન્યાયાધીશે અમીરને એવું તે શુ કામ હતું અને આ પ્રમાણે આવા બીચારા નરમ માણસને આટઆટલો શા માટે માર્યો તેનો ખુલાસો પૂછ્યો, પણ તેણે કશો જ જવાબ દીધો નહીં. એટલે ન્યાયાધીશે એક હજાર મ્હોર આરોપીએ પઠાણને વળતર તરીકે આપવી બીજી એક હજાર સઝા તરીકે દડ ભરવો અને કચેરી સાઝે બધ થતા સુધી કચેરીમા નઝરકેદ રહેવુ એ પ્રમાણે પોતાનો ફેસલો આપ્યો, અને ઉમેર્યું કે આપ કોઈ મોટા અમીર જણાઓ છો તેથી જ આટલી ઓછી સઝા કરવામા આવ છે, લેકિન માઝી પાદશાહના સમય કરતા હાલમા જોતજોતામા અમીરો બહુ બ્હેકી ગયેલા જણાય છે, એટલે આવી બીજી ફરિયાદો આવશે તો રૈયતના રક્ષણને માટે વધારે સખત સઝા ફરમાવવાની મ્હને ફરજ પડશે

નઝરકેદની સઝા પૂરી ભોગવીને સાઝે કચેરીમાથી જતા આ આરોપીએ પોતાના મૂછ દાઢી આદિ બનાવટી હતા તે દૂર કર્યા, તો સૌકોઇએ અજબ થતા થતા જોઇ લીધુ કે આ અમીર બીજુ કોઇ નહીં પણ ખુદ સુલતાના રઝિયા બેગમ પોતે હતા, દિલ્હીની આખી પાદશાહતના માલીક '

મુનસફ એકદમ ઉઠીને સુલતાનના કદમમા પડ્યો પરંતુ તે ન્યાયી ઉદાર અને વિચક્ષણ સુલતાનાએ તેને જાતે ઉઠાડ્યો અને ઠપકો દેવાને બદલે તેના અદલ ઇનસાફની તારીફ કરીને ત્યા ને ત્યા સહીસિક્કા સાથે તેને બાર ગામ જાગીરમા આપ્યા ફરમાનમા એક કલમ ખાસ ઉમેરી કે આ મુનસફના વાલીવારસ હિંદુ જ રહે તોપણ આ જાગીર તેમના જ વંશમા કાયમ રહે

૬

આ બનાવને થોડા મહિના થયા હશે એટલામા રઝિયા બેગમની સલતનત ડાલમડોલ થવા લાગી પરંતુ વડો મુનસફ પોતાનુ કામકાજ અસલ પ્રમાણે જ એક નિષ્ઠાથી અને અદલ ઇનસાફ ચુકવીને જ કર્યા કરતો હતો બ્હારના વાતાવરણના કોઇ પણ ફેરફાર તેની કચેરીની હવાને બગાડવાને અસમર્થ હતા તેના ન્યાયાસનના પાયા સુલતાન સુલતાનાની તાકાતના કરતા આમવર્ગની શ્રદ્ધા ઉપર અડગ હતા. વડા મુનસફને બરતરફ કરી શકે એવી સત્તા સલતનતમા કોઇની હતી નહીં. મુનસફ પોતે પોતાની આવી પ્રતિષ્ઠા છે કે કેમ તે જાણતો જ ન હતો તે કાયદા અને ઇનસાફની રાહને વળગી રહેવામા જ મશ્ગુલ હતો અને તોપણ આજનો મુકદ્દમો એના જેવાને માટે પણ કપરો હતો

તેણે આરોપીને સવાલ કર્યો, ‘ રણના વચ્ચે કસાઇઓને શુ આપે રોક્યા હતા ? ’

આરોપી ‘ મે એમને પૂરા દામ આપી ગાયો ખરીદી લેવા જણાવ્યુ, બમણા આપવા માડ્યા, છેવટ, એઓ માગે તે મોમાગી કીંમત આપવા તૈયાર થયો, પણ એમણે માન્યુ જ નહીં. આવા ધર્મસંકટમા વૈશ્ય હોય તે બીચારો લાચાર થઇને ખસી જાય. પણ હુ તો રાજપૂત–ક્ષત્રિય, તેથી મ્હારે માટે ધર્મનો જે એક જ માર્ગ બાકી રહ્યો તે મે ગ્રહણ કર્યો.’

મુનસફ ‘ એટલે તેમની મિલકત તેમના હાથમાથી પરાણે પડાવી લેવાની કોશેશ શુ આપે જાણીબુઝીને આદરી ? ’

આરોપી: ‘ શુ કરુ ? દુનિયામા હસતા રમતા જ સૌને રીઝવીરમાડીને જ પોતાનો માર્ગ કરવાનુ પસંદ કરનારો માણસ પણ કોઇ વખત ધર્મસંકટમા આવી ફસે છે, અને ત્યારે તેને માટે જે એક જ રસ્તો હોય છે તે જ તેને લેવો પડે છે, એમા પાછી પાની કરે તે ક્ષત્રિય નહીં, તે મર્દ નહીં, તે માણસ પણ નહીં એવી કટાકટીમા કમળપૂજા કર્યે જ છૂટકો ’

મુનસફ હિંદુ છે તે આરોપી જાણતો હતો, આખી સલતનત જાણતી હતી પણ સલતનત તેને જે નામે ઓળખતી હતી તે તેનુ અસલ નામ ન્હોતું અને એ નામવાળો આ માણસ કોણ તે આરોપી જાણતો ન હતો મુનસફને પણ આ શબ્દો અત્યંત સાલ્યા, અને તેને લાગ્યુ કે પોતે આરોપીને આટઆટલા વર્ષ સુધી ઘોર અન્યાય જ કર્યા કર્યો હતો. તેણે પોતાના સવાલો આગળ ચલાવ્યા ‘ કમળપૂજા જુદી, કેસરિયા જુદા, અને ખૂન પણ જુદુ. આપ ગાયો છોડાવવાને કસાઇઓ ઉપર ધસ્યા, તેઓ સામે થયા, ઝપાઝપી ચાલી, અને આપની તલવારથી કેટલાક ઘવાયા એટલુ જ નહીં પણ એક કસાઈ બીચારો જાનથી ગયો એ સાચી વાત ? ’

આરોપી· ‘ પ્હેલો ઘા ક્ષત્રિય કરે નહીં એક કસાઇની તલવાર મ્હારી ગરદનને બદલે આ ઢાલ પર પડી તુટી ગઇ તેનો ઢાલમા આ કાપો છે, તે જ પ્હેલો ઘા મે મ્હારી તલવાર તે પછી જ કહાડી ’

મુનસફ ‘ અને આ સ્થળ રાજપુતાના નથી, અજમેર પણ નથી આ તો દિલ્લી છે, મુસલમાની સલતનતનું પાટનગર, તે જ આપ ભૂલી ગયા. ’

આરોપી 'ક્ષત્રિય જ્યા જ્યા વિચરે ત્યા ત્યા તેની વટ અને તેની તલવાર સાથે ને સાથે ગોવધનુ મહાપાતક તે રાજપુતાનામા તેમ હિન્દુલીમા પણ પ્રાણાન્તે ય અટકાવવાનો.'

મુનસફ 'ખૂનરેજી ચલાવીને પણ? એટલે કે આ બાપડો કસાઇ આપના ઘાથી જ મુવો?'

આરોપ. 'બેશક તલવાર ઉપર જાતે ધસી આવે તેને કેમ કરીને બચાવાય?'

મુનસફ 'આપના ઉપરનો આરોપ આપ જાતે જ કબૂલ કરો છો'

આરોપી 'કયો આરોપ?'

મુનસફ: 'આ કસાઇના ખૂનનો'

આરોપી 'ખૂન? શુ હુ ચોર લૂટારો કે બ્હારવટિયો છુ કે ખૂન કરુ? હુ ગોમાતાના રક્ષણને માટે ધસ્યો, પછી તલવાર ભાલા નીકળતા અને ઝપાઝપી થતા જાતનુ રક્ષણ પણ કરવુ પડયુ, અને તેમા એ આગળ ધપી સપાટામા આવી ગયો અને કપાયો તેમા હુ શુ કરુ? મે મ્હારુ પવિત્ર કર્તવ્ય જ કર્યું છે'

મુનસફ 'માણસ જેવા માણસને કાપી નાખવો તેને પુણ્ય કર્તવ્ય કહેવુ એ પણ પાપ છે'

આરોપી 'હુ ધારું છુ કે આપ પણ હિદુ છો અને બ્રાહ્મણ હશો તોપણ ક્ષત્રિયના ધર્મથી વાકેફ હશો, અને ગો માત્ર હિદુને મન શી ચીઝ છે તે જાણતા જ હશો'

મુનસફ 'અગર ગાય હિદુઓને વ્હાલી હોય તો મનુષ્યની ઝિદગી પણ ઇશ્વરને વ્હાલી છે, બલકે ઇશ્વરે મનુષ્યને પ્રાણી માત્રમા શ્રેષ્ઠ અને પ્રાણી માત્ર ઉપર અમલ ચલાવવાને સરજેલ છે. તો પ્રભુની અજબ રચનાની પરાકાષ્ઠા જે મનુષ્ય તેને કાપી નાખવામા પાપ છે, અઘોર અત્યાચાર છે. કોઇ પણ સલતનત એવા અત્યાચારને બેતકસીર ગણી જ શકે નહીં.'

આરોપી 'ત્યારે શુ અમારે ગૌરક્ષા ન કરવી?'

મુનસફ 'જરૂર કરવી. હરએક મુગા પ્રાણી ઉપર રહમ કરવાની હર એક ઇનસાનની ફરજ છે. તથાપિ એ ફરજ પોતાના ભાઇઓનું જ ખૂન કરીને અદા કરાય નહીં.'

આરોપી 'આપ હિદુ અને મુસલમાન બને કાયદાકાનૂનથી પૂરા માહિતગાર છો, તો આપને જ પૂછીશ કે મુસલમાની સલતનતમા અમારે ક્ષત્રિયોએ અમારો ગૌરક્ષાનો મહાધર્મ કેવી રીતે પાળવો?'

મુનસફ 'આપણા ભૂલા પડેલા ભાઇઓ સમઝાવ્યા ન સમઝે, તો ગાયની કતલને માટે તેઓ પોતાનો હાથ ઉગામે તે જ ક્ષણે આપણે ગાયની ગરદન પાસે જ આપણી ગરદન પણ ધરી દેવી. ગાયની સાથે માણસના ડોકા પણ ધડથી જુદા થતા કોઇ પણ માનુષી પ્રજા લાબા વખત સુધી જોઇ શકશે નહીં. આપણી આવી આની કુરબાની અને હમદર્દી જોવામા આવે તો પત્થર પણ પીગળે, તો મુસલમાન બિરાદરો તો માણસો છે, અને તેમના જ દિલમાથી પરવરદેગારનો જ અવાજ નીકળશે, અને જે પ્રદેશમા ગૌરક્ષાને માટે માણસો જાતે આટલે સુધી મરી મથવાને તૈયાર છે, ત્યા વસના મુસલમાનોને માટે ઇસલામી કાનૂન પણ ઘટતો ફેરફાર અને સુધારો સ્વીકારશે'

આરોપી (ડોકુ ધુણાવતો) 'આપની ફિલસુફી મજેહદાર છે. ન્હાનપણમા મ્હારો એક મિત્ર હતો તે આવા આવા જ આસમાની તારા જોયા કરતો, અને હુ તેને ખૂબ હસતો.'

મુનસફ (ગભીર બનીને) 'આપ કદાચ નહીં જાણતા હો કે આના આરોપને માટે મુસલમાની કાયદો સખત છે.'

આરોપી: 'નહીં સરકાર'

સાંઝ થઇ ગયેલી હોવાથી મુનસફે ફેસલો આપવાનું બીજા દિવસ ઉપર રાખ્યું

નિયત સમયે મુનસફ ન્યાયાસને આવીને નીચે પ્રમાણે ફેસલો આપ્યો —

આરોપી ક્ષત્રિય ખાનદાનનો ઉચ્ચ વિચાર-વાળો ટેકીલો સરદાર છે, તેણે પોતાનો ગુન્હો નીડરપણે કબૂલ કર્યો છે એ ગુન્હો પણ એક હિંદુને હાથે એક મુસલમાનના ખૂનનો છે, જો આ મુસલમાનની સલતનતમા કડકમા કડક સઝાને પાત્ર છે આરોપીને ફાસીની સઝા ફરમાવું છું

મુકદ્દમાની બધી વિગત રાત દરમિયાન બજારે બજારે મ્હોલ્લે મ્હોલ્લે ખૂબ ચર્ચાઇ હોવાથી કચેરીમા આજે પ્રથમથી જ હિંદુ મુસલમાનોની મોટી ઠઠ જામી હતી આ ચુકાદો જાહેર થતા જ હોહા થઇ રહી, અને કદાચ કચેરીમા જ નવું રમખાણ થવા પામે એવો મામલો જોઇને મુનસફ નહીં જેવું જ થોભીને ચોકખા શબ્દોમા બને પક્ષોને સલાહ ફરમાવતા હોય એમ આગળ બોલ્યા —

મુસલમાની સલતનતના વડા મુનસફ તરીકે આ સઝા જ ફરમાવવાની મ્હારી ફરજ ચોકખી છે. પરંતુ ઇસ્લામી સરેહ મુજબ દરેક કાયદો અને દરેક હુકમ સુલતાન સલામત ખુદ પોતે પોતાને યોગ્ય લાગે ત્યારે અને ઘટતી રીતે ફેરવી નાખવાની કુલ સત્તા ધરાવે જ છે માટે મ્હારા ઉપલા ફેસલાનો અમલ એક દિવસ સુધી મોકુફ રાખવાનું વિશેષ ફરમાવું છું, અને આરો-પીના મિત્રો આજના દિવસ દરમિયાન મુકદ્દ-માની બધી હકીકત આપણા અદલ અને ઉમદા ખવાસના સુલતાના બેગમ સાહબાને જણાવીને ઘટતી માફી મેળવી શકશે

૭

ખુદ સુલતાનાનો છેવટનો હુકમ સાંઝે આવે તે પ્હેલા મુનસફે પોતાની કચેરીમા અને આસ-પાસની શેરીઓમા એવો પાકો બંદોબસ્ત કર્યો કે કોઇ માથું ઉંચકી શકે નહીં સુલતાનાનો હુકમ છેક સાંઝે બંધ સંદૂકમા આવ્યો તે મુનસફે જાતે કહાડી સુલતાનાના હુકમને વંદન કરીને વાચી સભળાવ્યો —

મુનસફ સાહેબના ચુકાદામા જે સઝા ફર-માવી છે તે જ મંજૂર રાખું છું મુસલમાનનું ખૂન કરનાર હિંદુને કોઈ પણ સંજોગોમા માફી આપી શકતી નથી

આ વખતે આરોપીની સ્ત્રી પણ તેના બાળક પુત્રની સાથે કચેરીમા આવીને બેઠેલી હતી ચુકાદો વચાઇ રહેતા જ આરોપીએ પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું, 'દેવિ, ત્હમે જ ત્હમારી કટાર આ જિગરમા ભોકી દ્યો મુસલમાનોને હાથે ફાસીએ ચ્હડતા મ્હારી અવગતિ થશે '

સ્ત્રી ચોકી ઉઠી બાલક પુત્ર મોટેથી રોવા લાગ્યો. મુનસફે ન્યાયાસનેથી ઉતરી આરોપીને ગતની રાત કેદખાનામા રાખવા અને કચેરીને બંધ કરવા ફરમાવ્યું. જતા જતા તેમણે એ બાલકને ઉપાડી લીધો અને તેને છાનો રાખવા વાને વળગાડવા ઇચ્છતા હોય એમ તેને પૂછ્યું, 'ભાઇ, ત્હારું નામ?' તેની માતાએ જ જવાબ દીધો– 'મોહનસિંહ'

મુનસફને એમ જ લાગ્યું કે ઘણા વર્ષોની ગુહામાથી એક જાણીતો અવાજ પોતાને જ પોકારી રહ્યો છે તેમણે એ સ્ત્રી તરફ પ્હેલી વાર જ જોયું, જોતા જ બધું પૂરેપૂરું સ્મૃતિમા ધ્યાનમા આવી ગયું અને બાલકને ધીમેથી મુકી દઇને ચાલ્યા ગયા.

૮

મોડી રાતે સુંદરસિંહ કેદખાનાની જે કોટ-ડીમા કેવતો હતો તેના બારણા આગળ પ્હેરો ભરતા પ્હેરેગીર પાસ એક માણસ આવીને ઉભો, અને બારણું ખોલવા તેને કહ્યું. પ્હેરે-ગીરે જવાબ દીધો, 'અરે ભલા આદમી, સુલ-

તાના સલામત જાતે ફરમાવે તોપણ આ બારણું મ્હારાથી ન ઉઘડે મુનસફ સાહેબનો હુકમ લાવ્યો હો તો દેખાડ ' તે માણસે તુરત કાગળ ઉપર હુકમ લખી આપ્યો. પ્હેરેગીર હસ્યો 'એમ તો કોઈ પણ લખે, તેથી તે શું મુનસફ સાહેબનો હુકમ થઇ ગયો?' આવેલા માણસે મો ઉપરનો ટોપ ઉંચો કર્યો અને પ્હેરેગીર બીચારો અલ્લાહ! અલ્લાહ! પોકારતો તેના પગમાં પડ્યો મુનસફે તેને કહ્યું, 'ઉઘાડ મ્હારી સાથે મ્હારા બે અંગરક્ષક પણ અંદર લેતો જાઉં છું પછી ત્હને શી ચિંતા છે? આ હુકમ ખોઇ નાખીશ તોપણ એ બને સાક્ષી પૂરશે '

ત્રણે બારણાં વાસીને અંદર ગયા સુંદર સિંહ ઉંઘતો જ હતો મુનસફ એટલે આપણા નાયક મોહનસિંહે તેને દવા સુંઘાડી અને તેના વસ્ત્ર પોતે પ્હેરી લઇ પોતાની દાઢી મૂછી નાખી રાજપુત બની ગયો અને ટોપ વગેરે પોતાના તમામ વસ્ત્ર તથા એક બનાવટી દાઢી સુંદરને પ્હેરાવીને એક ખૂણે જઇને બેઠો. સાથેના અંગરક્ષકો બેભાન સુંદરને મુનસફના વેશમાં ઉપાડીને બ્હાર લાવ્યા. પ્હેરેગીર પાછો અલ્લાહ! અલ્લાહ! પોકારતો શું થયું તે પૂછવા લાગ્યો રક્ષકો કહે, ' કંઇ નહીં વાત કરતાં કરતાં જ આ કોટડીની બંધ હવામાં સાહેબને મૂર્છા આવી ગઈ છે તે બ્હારની ખુલ્લી હવામાં ટોપ વગેરે કહાડીને જરા પાણી છાંટીશું ત્યાં શુદ્ધિમાં આવી જશે ' મોટા દરવાજા બ્હાર પાલખી પાસે એક છડીદાર અને ચાર કહાર હાઝર હતા બેશુદ્ધ માણસને રક્ષકોએ પાલખીમાં સુવાડ્યા ને તુરત કહાર અને રક્ષકો પાલખીને ઉપાડીને દોડ્યા અને છડીદાર સુલતાનાના મહેલ તરફ રવાના થઇ ગયો.

પોતાના મકાન પર પાલખી આવતાં દામિની પ્રથમ તો ચોંકી, પણ રક્ષકોએ પ્રથમ સુંદરસિંહને શુદ્ધિમાં આણ્યો અને પછી સૌને તેજ ક્ષણે દિલ્હીમાંથી ન્હાસી છૂટવાની સલાહ આપી. દામિની પૂછે, ' અને મોહનસિંહજીનું શું થશે?' રક્ષકો કહે અમારી સાથે છડીદારનો વેશધારી હતો તે એમના હાથ નીચે જે એક જ હિંદુ મુનસફ છે તેઓ સુલતાના રઝિયા બેગમ પાસે પ્હોંચી ગયા હશે અને એ ઉમદા ખવાસના સુલતાના મુનસફ સાહેબને જરા ઇજા આવવા નહીં દે. છડીદાર મુનસફ સાહેબનો રાજીનામાનો કાગળ પણ જોડે લેતા ગયા છે અને તે મંજૂર થશે ને તુરત એઓ રાજપુતાનાની પોતાની જાગીરોમાં આવીને બાકીનું આયુષ્ય સ્વદેશમાં જ ગાળવાના છે સુંદરસિંહને પૂરો ભરોસો તો ન પડ્યો, પરંતુ પોતે ન્હાસી છૂટવામાં જેમ વિલંબ કરે તેમ વધારે જોખમ હોવાથી, ભાગ્યમાં જે હોય તે ખરું એમ મન વાળીને ચાલી નીકળ્યો

સલતનતની સરહદ ઓળંગતાં પ્હેલાં જ તેને ખબર પડી કે ચોતરફ બંડખોરોનું જોર અને તેમના ધસારા વધતા હતા, અને સરહદ ઉપર થોભી જઇને મોહનસિંહ આવે એટલે તેની સાથે જ સ્વદેશ પ્હોંચવાનો મૂલ વિચાર રાખ્યો હતો તે તેને ફેરવવો પડ્યો સ્વદેશ પ્હોંચતાં પ્હેલાં તેણે સાંભળ્યું કે દિલ્હીમાં મોટી ઉથલપાથલ થઈ ગઈ છે, રઝિયા જાતે ન્હાસી છુટી છે અને તખ્ત ઉપર કોણ બેસશે તે કંઇ કળાય એમ નથી મોહનસિંહ વિશેની તેની ચિંતા વધતી ગઇ, પણ કરે શું?

મહિનાઓ વીત્યા આખરે એક દિવસ પેલો છડીદાર અથવા તો નાયબ મુનસફ આવ્યો તેણે સુંદરસિંહના હાથમાં એક ટુકો કાગળ મુક્યો —

વ્હાલા ભાઇ સુંદરસિંહજી અને પૂજ્ય દામિનીદેવી,

મ્હારો શોક કરશો નહીં આ ઝનૂની લોકોની વચ્ચે આવીને વસ્યો ત્યારથી જ જાણતો

હતો કે વ્હેલુ કે મોડુ પણ આવુ કોઇક મોત જ કપાળે લખેલુ છે વ્હેલુ આવો કે કયારે આવો તેની પણ મ્હને પરવા હતી નહીં એ પણ જાણો છો જીવ્યો તે દરમિયાન ત્હમારી આ સેવાનુ મહદ્‌ભાગ્ય આ નોકરીને લીધે જ મ્હને પ્રાપ્ત થયુ, તેથી આખો જન્મારો સફળ થયો ગણુ છુ અને ઇશ્વરનો ઉપકાર માનતો માનતો જ તેની ઘટનાને અધીન થાઉં છુ મ્હારો વારસ મ્હારા નામેરી ન્હાના મોહનને નીમુ છુ

વિ મોતમા પણ ત્હમારો મોહનસિહ

દામિની પરપુરૂષની હાઝરી અવગણીને પણ એઠકમા આવી અને આ કાગળ વાચતા વાચતા ધ્રૂસ્કેધ્રૂસ્કે રોવા લાગી. આખરે તે આખો લુછીને ટ્ઠક સ્વસ્થ થઇ એટલે બની હતી તે હકીકત છડીદારે ધીમે ધીમે અને ટુકામા જણાવી. પોતે મહેલને દરવાજે પ્હોચે તે પ્હેલાનો બડખોરોએ મહેલને ઘેરી લીધો હતો સ્હવારે ફાસીની જગાએ ગયો, તો તો ત્યા ચોતરફ કસાઇઓ જ ઉભનાઇને ગોરઅકોર ગજાવી રહ્યા હતા કહે કે ગુનેહગારને ભગાડવાને માટે જ એ કાફરે બે રાતનો ગાળો નાખ્યો, માટે ખરો સઝાવાર એ જ હરામી છે' ત્યા બડખોરોનો સરદાર આવીને કહે, 'ખેચો રસી, જોયા શુ કરો છો? હિદુ-મુસલમાનનો ન્યાય હિદુ કરે એવો હિદુ જીવતો જોઇએ જ નહીં અને એવી છૂટ કુરાને શરીઅતમા છે જ નહીં, તે આજ સુધી ચાલવા દેનાર આપણા પાક કાનૂનોને ઘોઇ પીનાર સુલતાનોને પણ જીવતી મુકવાના નથી, તો આ નાપાક કુત્તો શી વિસાતનો છે કે વાર લગાડો છો' ખેચો રસી અને પછી હુ જ આ શમશેરે એનુ ડોકુ ઉડાવીને ઉપાડી જાઉં, અને નાખુ મહેલમા ભરાઇ એઠેલી પેલી રઝિયાની બારીમા, જેને એણે એના શયતાની કામણટૂમણુ કરીને ભરમાવી મુકી હતી' 'હુ મહામુસીબતે એમની પાસે પ્હોચ્યો અને કેદખાનાનો પ્હેરેગીર પાસે જ ઉભો હતો તેણે મ્હને આ ચિઠ્ઠી આપી દીધી, તે જોઇને મુનસફ સાહેબે મ્હને નમન કરીને કહ્યુ, 'હા, બધુ, એ ચિઠ્ઠી બરાબર પ્હોચાડજે, અને મ્હારી લાશને આગ્નસસ્કાર કરજે ૐ નમ સિવાય' પ્હેરેગીર કરો તાકીદ જલ્લાદને. ૐ નમ

૩

ચિ "કળી"

મૃગજળ

એક ઘાડુ જગલ હતુ તેમા પુષ્કળ હરણો રમતા હતા લીલુ ઘાસ ચરવુ અને પર્વતમાથી નીકળતા ઝરણાનુ નિર્મળ પાણી પીવુ એમા જ એમનુ સઘળુ જીવન પુરૂ થતુ. આવા અનત સુખમા ઉછરેલા ગણા સ્વાર્થી બનતા ગયા પોતાનુ ઘાસ કે પાણી જગલના બીજાં કોઇ જનાવરો વાપરે તે એમને બીલકુલ પસંદ નહોતું કેટલીએ વાર પાણીની શોધમા રઝળતા પ્રાણીઓને "અહિયા કોઈ પણ ઠકાણે પાણી નથી" એમ કહીને તેઓએ તરસ્યા કાઢી મૂકયા હતા.

ધીમે ધીમે હરણો વધારે ક્રૂર અને સ્વાર્થી થયા. સૌથી વૃદ્ધ હરણ હતું તે બધાનો રાજા હતો તેણે એવો હુકમ કાઢ્યો કે જંગલના જે ભાગમા હરણો રહેતા હતા ત્યા કોઇ બીજા પ્રાણીઓએ પેસવુ જ નહિ. એણે કહ્યુ કે હરણો પ્રાણીઓમા શ્રેષ્ઠ હતા તે કોઇનુ પીધેલુ પાણી પીએ નહિ આવા હુકમથી બીજા પ્રાણીઓને ત્રાસ પડવા માડ્યો તેમણે રોજને રોજ પ્રભુને પ્રાર્થના કરી કે અમને કોઇ રીતે આ દુખમાથી ઉગારો

પ્રભુએ એક દેવીને હરણોની ચાલચલગત તપાસી તે માટે શિક્ષા કરવા પૃથ્વી ઉપર મોકલી એ દેવીનુ નામ માયા એ એક ભિક્ષુકના વેશમા હરણોના જંગલમા આવી હરણોના રાજા પાસે ગઇ અને તેને પ્રણામ કરી કહ્યુ, "હુ અપવાગી છુ, મને ચોકખુ પાણી આપવાની કૃપા કરો "

અસત ઉન્માદથી હરણે કહ્યુ, "તને અહિના કાયદાની ખબર જણાતી નથી જા, પણી નહિ મળે અહિયા પાણી છે જ ક્યા ?" પેલી સ્ત્રીએ કહ્યુ, "પાણી તો મે આવતા જોયુ " પેલાએ કહ્યુ "ભ્રમણા ! અહિયા પાસે પાણી છે જ નહિ " આ સાભળી પેલી સ્ત્રી અદૃશ્ય થઇ ગઇ અને તેને બદલે માયાદેવી હરણની સામે ઉભી. તેણે કહ્યુ "આ તમારૂ લીલુ જંગલ રણ થઇ જાઓ અને તેથી પાણી વિહોણુ થાવ મે જે પાણી જોયુ તેને તમે 'ભ્રમણા' કહી, તો એ તમારૂ પાણી ભ્રમણા થઇ જાઓ ! તમે તરસે તરફડશો સર્વત્ર તમને માયા નડશે !" આટલુ બોલતા તે અલોપ થઇ ગઇ એ પહેલાનુ લીલુ જંગલ તે મારવાડનું રણ અને હરણોને જે ભ્રમણાથી પાણી દેખાય છે, તેને આપણે મૃગજળ કહીએ છીએ.

૪

અ સૌ "કુલલક્ષ્મી"

પ્રભુ, મેહમાનોથી રક્ષણ કર ! ×

મ્હારૂં રક્ષણ કરવા સારૂ આટલી જ આજીજીથી મ્હે આ પહેલા એકવાર પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરી હતી એ વખત તે મ્હારી સહચરીની જન્મની ગાઠ જોડાઇ તે વખત "શુભ લગ્ન સાવધાન" એવી સૂચના ગોર મહારાજે પહેલેથી આપી હોવાથી હુ સાવધ રહ્યો નહી તો કેવુયે "શુભ" થયુ હોત. હશે મુબાઇની ચાલીની જગા, કુટુબના આઠ દશ માણસ, અને તેમાથી પાચ છ માણસ બીમારીથી પથારીવશ, આ પરિસ્થિતિમા બ્હાર ગામના સગાવ્હાલા સૌ એક સપ કરી મ્હારે ત્યા પરોણાગત ચાખવા આવે તો, વાચક ! મ્હારી શી સ્થિતિ થાય ? અરે, પણ એવી કલ્પના શા સારૂ કરવી ? વેરી પર પણ એ પ્રસગ ના આવે એવી દુખદ સ્થિતિમા હુ કેવી રીતે આવી પડ્યો ને મ્હે શી રીતે નિભાવ્યુ તે હુ તમને કહુ

×परमेश्वरा ! पाहुण्यापासून रक्षण कर !

એ મરાઠી વાર્તા ઉપરથી (જુવો માસિક मनोरंजन.)

ઇસ્ટરની રજા આવતી કાલથી શરૂ થતી હતી, ને ટપાલીએ આજે બપોરે મ્હારા નામના પાંચ છ કાગળ મ્હારા હાથમાં આપ્યા મ્હારે પ્રથમથી કહેવું જોઇએ કે ટપાલી સારૂ મ્હારા મનમાં જરાયે સદ્‌ભાવ ન હતો મહામહેનતે લેખ તૈયાર કરી મ્હારા હાથથી દૂર કરૂં, પણ તેનો તે જ લેખ મ્હારા હાથમાં પાછો સોંપી જવાનું જેણે વ્રત લીધું હોય એવા ટપાલી તરફ મને ક્યાંથી ભાવ ઉત્પન્ન થાય? આજે કોણ જાણે શું, ટપાલમાં પાછો આવેલો લેખ તો ન હતો, પણ આજે મ્હારા પર પાંચ છ પત્ર એકસામટા આવ્યા એ જોઇ મને નવાઇ ઉપજી સગાસબંધીઓનો પ્રેમપ્રવાહ મ્હારા તરફ આટલો બધો શાથી તેનો મ્હને ખ્યાલ ના આવ્યો. પહેલો કાગળ ફોડ્યો, ને વાંચવાની શરૂઆત કરી વાંચતા વાંચતા દરેક શબ્દે મ્હારી છાતી ધડકતી હતી પત્ર મ્હારા સાળાનો હતો સાર નીચે મુજબ "સૌભાગ્યવતીની મુબાઇ જોવાની ઘણી જ ઇચ્છા છે વળી તમારા ઘણા દિવસનો આગ્રહ એટલે આ રજામાં અમે સૌ જરૂર આવીશું" મ્હોંવાની મીઠાશ સારૂ કરેલા–ઉપલકીઆ આગ્રહને ખરા દીલનો આગ્રહ માની લેનારા ગાંડા માણસો આ જગતમાં હશે એવું હું જાણતો હોત તો આ ગૃહસ્થને મ્હેં ભૂલેચૂકે પણ આગ્રહ કર્યો ના હોત ભૂલ થઇ ગઇ તેનું પરિણામ–પ્રાયશ્ચિત્ત ભોગવવાનો વખત આવ્યો બીજો પત્ર ને પહેલા પત્રની સુધારેલી વધારેલી આવૃત્તિ લેખક તે પિતરાઇ બ્હેનના પતિરાજ આ કાગળમાં પહેલા પ્રમાણે જ હતું, વિશેષ એટલું કે "અમારા પડોશી વિઠ્ઠલરાયના ઘરમાં કોઇનું આંખનું ઑપરેશન કરવાનું છે મુંબાઇમાં તેમની કાંઇ ઠેકાણે ઓળખ નથી હું તમારે ત્યાં આવવાનો છું એ જાણવાથી એમણે પોતે સહકુટુંબ આવવા ઇચ્છા બતાવી તમારા પ્રેમાળ સ્વભાવની મને ખાતરી હોવાથી મ્હેં પણ તેમને ખાસ આગ્રહ કર્યો અમે સૌ કાલે જરૂર આવીશું તેથી સ્ટેશનપર આવજો." મ્હારા પ્રેમાળ સ્વભાવને લીધે આવો બળતો જ પ્રસંગ મ્હારાપર આવી પડશે તેની મ્હને કલ્પના હોત તો એ પ્રેમાળ સ્વભાવનું મ્હેં કદિયે પ્રદર્શન કર્યું હોત? મ્હારો પ્રેમાળ સ્વભાવ, તેના અંગે વિઠ્ઠલરાયને તેમનું કુટુંબ, તે કુટુંબમાં આંખનું ઑપરેશન ને તે સારૂ વિઠ્ઠલરાય ને તેમનું આખું કુટુંબ મ્હારે આંગણે મહેમાન આવે, એ તે કેવી નવાઇની વાત? પ્રેમાળ સ્વભાવનું આવું ફળ મળતું હશે?

ત્રીજો પત્ર આશ્રેના મામાનો હતો છોકરી ઉંમર લાયક થઇ હતી તેથી વર જોવા સારૂ છોકરીની મા ભાઇઓ સાથે આવશે એવું તેમાં હતું પરણવાની તો છોકરી હતી, છોકરીની મા નહીં ત્યારે આ ભાઇસાહેબ છોકરીની માને શા માટે લાવે છે? તે ઉપરાંત છોકરીના ભાઇઓની સંખ્યા પણ કેટલી?' મનમાંને મનમાં હું ચ્હીડવાઇને બોલ્યો ચોથો પત્ર સૌભાગ્યવતીના પિતરાઇ કાકાનો હતો તેમણે લખ્યું હતું કે ઘણા વર્ષ થયાં સૌભાગ્યવતીને મળાયું નથી (મ્હારા સૌભાગ્યવતી, એમના નહીં, હો!) તેથી તમારે ત્યાં આવવા વિચાર છે ને તે પછી ત્યાંથી કાશી યાત્રા કરવા જવું છે એટલે કુટુંબ પણ સાથે છે આ પહેલાં મુબાઇ આવ્યો નથી, માટે બંદરે જરૂર આવવા તસ્દી લેશો" હજી એક કાગળ બાકી હતો. અત્યાર સુધી વાંચેલા પત્રોથી મ્હારા તો કંઠે પ્રાણ આવ્યા હતા એ અવસ્થામાં આવા ને આવા બીજા સમાચાર–કારણ એ પત્ર પણ ઉપલા કાગળોનો નમુનો જ હશે એવી મ્હારી પૂરી ખાતરી હતી તેથી–આંખો મીંચી વાંચું તો જરૂર મ્હારા પ્રાણ નીકળી જાય એટલે તે પત્ર વાંચવો જ નહીં એમ નક્કી કર્યું.

તે રાત્રે મને નીરાતે ઉંઘ ના આવી. ઉંઘમા, સ્વપ્ના અને સ્વપ્નામા મહેમાન જરા આંખ મીચાય તો સામુ મહેમાનની પલટણ ખડી જ છે તે રાત્રે એક રમુજી બનાવ બન્યો. પરોણાની દહેશત મને એટલી બધી લાગી હતી કે ઉંઘમા "આવ્યા, આવ્યા," એવુ મ્હોટેથી બોલી ઉઠયા ઘરના માણસો જાગી ઉઠયા ને "કોણ, ચોર આવ્યો ?" એવુ ગભરા-ઇને પુછ્યુ ઉંઘમા મ્હે તો "હુ" એમ કહ્યુ તે સાંભળતા જ "ચોર, ચોર" ની સૌએ બુમાબુમ કરી દીધી પડોશીએ તે બુમ ઉપાડી લીધી ને આખી ચાલી ખળભળી ઉઠી ખોલીના બારણા ધડાધડ ઉઘડયા લોકો એકદમ બહાર ધસ્યા અને ચોતરફથી "ચોર, ચોર"નો એક-સરખો અવાજ નીકળ્યો આ સર્વ ગરબડનુ મૂળ મ્હારી ખોલીમાથી ઉત્પન્ન થયુ હોવાથી બધા મ્હારી ખોલીમા પેઠા, ને ખુણે ખુણે ચોરની તપાસ શરુ થઇ ખરી બાબત તો આ એક જીવને માહિત હતી અને તે આ વેળા જાહેર કરૂ તો મ્હને આ લોકો જીવતો રહેવા દે કે કેમ તેનો મને સંશય હતો એટલે મ્હે પણ ગંભીર મો રાખી ચોર શોધવામા મદદ કરી છેવટે સૌ કંટાળીને પોતપોતાની ખોલીમા ગયા

બીજે દિવસે અજવાળુ થતા જ એક દૈનિક પત્ર વેચાતુ લઇ તે માહેની તારની ખબર વાચવા માડી પણ કોઇ ઠેકાણે આગગાડીનો પૂલ તુટયાની કે બે ગાડીઓ અથડાયાની ખબર ન હતી મ્હારી અને પરોણાની અથડામણ નશીબમા લખેલી હોવાથી ગાડીઓની અથડામણ થાય એવી બુદ્ધિ દેવને ક્યાથી સૂઝે ? નિરાશાનો દીર્ઘ નિશ્વાસ કાઢી ને વર્તમાનપત્ર ફેંકી દીધુ એટલામા એક ગાડી મ્હારી ઓરડી સામે આવી ઉભી ગાડી જોતા જ મ્હારી છાતી ધડકી આખરે પરોણા આવ્યા ખરા પરોણાની પહેલી હારની બેઠકની તજવીજ કરી ન કરી એટલામા તો બીજી ટોળી આવી પહોચી તે લોકો કપડા કાઢી રહ્યા ન હતા ત્યા તો પરોણાનુ ત્રીજુ પાર્સલ દાખલ થયુ છેવટે, આવવાના હતા તેટલા સઘળા પરોણા આવી ચુક્યા તે દિવસ તો મ્હારૂ આખુ ઘર-એટલે મ્હારી ખોલી-પરોણાથી ભરચક જ્યા જુઓ ત્યા પરોણા બહારની ઓસરીમા કે ઘરના ખુણામા, ખુરશીપર, ટેબલપર કે બિછાનાપર, જ્યા નજર કરો ત્યા મહેમાન મહેમાન હશે.

જમવાની વખત થઇ પણ આટલા બધાને પહોચે એટલી થાળીઓ મ્હારા ઘરમા ન હતી. એટલે મ્હે તોડ કાઢયો કે એકેક જોડાએ એકેક થાળીમા સાથે જમવુ પણ મ્હારી સૂચના મનાનુમત ઉડી ગઇ આખરે ત્યા ભોજન સમારંભ જેમ તેમ આટોપી જુદા બેસવાનુ અરે, બાજુએ ઉભા રહેવાનુ કરતો હતો (કારણ મ્હારે સારૂ તો બેસવાની જગાયે ન હતી) એવામા મ્હારો એક સ્નેહી ઝડપથી આવ્યો ને રસ્તાપર ઉભો ઉભો જ નાટકમા સાથે આવવા મ્હને આગ્રહ કરવા લાગ્યો મ્હે કહ્યુ, "ભાઇ, મ્હારે ત્યા મહેમાનો છે " "તો તેમને લઇને ચાલ" મ્હારો મિત્ર શુ સાહસ ખેડતો હતો તેનો તેને ખ્યાલ ન હતો. જીભ તો હલાવી, પણ એ અવિચારી પગલાનુ પ્રાયશ્ચિત્ત તેને ભોગવવુ પડયુ. અને ઉતાવળ કરાવવા સારૂ તે ખોલીમા આવ્યો, ત્યા તો પરોણાની ફોજ જોઇ બિચારો ત્યાનો ત્યા જ સડક થઇ ગયો. આ બધા મંડળને મ્હે આમંત્રણ આપ્યુ એવી કલ્પના તેના મગજમા આવતા તેનુ ભાન જતુ રહ્યુ એ સ્થિતિમા તે બે દિવસ ગયો, ને તે વેળા "મ્હે પરોણાઓને બીલકુલ આમંત્રણ દીધુ નથી," એવુ બડબડતો હતો મ્હારા બીજા એક સ્નેહીને પણ આવો અનુભવ થયો એ ભાઇ જમવાનુ નોતરૂ દેવા આવ્યો હતો જમવાનુ નોતરૂ મ્હોટે ભાગે પરોણા સાથે

દેવાનો રીવાજ છે તે પ્રમાણે તે આમંત્રણ કરવા લાગ્યો " કાલે જમવા સારૂ . . " એટલા શબ્દો બોલી આજુબાજુ મહજ નજર નાખીને પરોણાઓનું અવલોકન થતા જ તે ટગર ટગર જોવા લાગ્યો. તેના મ્હોમાથી બીજા શબ્દ નીકળ્યા નહીં ને મ્હો ઉઘાડેલુ તે બંધ થાય નહીં છેવટે, " કેમ બંધ રહ્યા ? આ બધાને લઇને ત્મારે ઘેર જમવા આવુ કે ? " એવુ કહ્યુ ત્યારે તેના મનનો ખટકો દૂર થયો ને શુદ્ધિ આવી.

રાત પડી ને ઉંઘવાની વખત થઇ આટલા માણસોની ઉંઘવાની વ્યવસ્થા કરવા સારૂ મ્હારે મ્હારી કલ્પના કેટલી દોડાવવી પડી હશે તે મ્હારૂં જ મન જાણે ટેબલ, ખુરશી, ડામચીઓ, બોખા, ટ્રંક એ બધા ગોઠવી આગલી ઓરડીમા કામચલાઉ મેડી જેવુ કર્યું. બ્હારની ખોલીમા પુરુષ મંડળને ગોઠવ્યુ ને અંદરની ખોલીમા બૈરાઓ અને ન્હાના છોકરાપચ્ચા. જરા હાશ લઇ ઉભો એટલામા કોઈએ જોરથી બારણું ઠોક્યુ " બીજા પરોણા આવ્યા કે શુ ? ના રે. અત્યારે આ વખતે તો કોણ આવે ?" મ્હારા મનને એ પ્રમાણે હુ ધીરજ આપવા લાગ્યો. આવનારે બારણુ ફરીથી ઠોક્યુ મ્હારી છાતી ધડકવા લાગી બ્હીતા બ્હીતા મ્હે બારણું ઉઘાડ્યુ. બાપરે ! સહકુટુમ્બ, સહપરીવાર પરોણા ! ! પણ મ્હો ઓલખીતા નહી જણાવાથી, આ લોકો સરતચૂકથી મ્હારે ઘેર આવ્યા કે શુ, એવી મ્હને શંકા થઇ તેથી ભારે ઉત્સુકતાથી પુછ્યુ, " તમે ઘર ભૂલ્યા કે શુ ? " પણ તે અહરશે જવાબમા મ્હારી આશાને સ્થાન આપ્યુ જ નહી. તેમણે ધામે રહી પુછ્યુ, ' આપનુ નામ રામજી ને ?" એક ગુન્હેગારની જેમ મ્હે હા કહી આ મ્હેમાનોનો ખરૂં જોતા મ્હારી સાથે કંઇ સંબંધ ન હતો. એ મંડળ થાણામા રહેતા મ્હારા એક મિત્રને ત્યા પરોણા તરીકે ઉતરેલુ બીજે દિવસે સવારે તો ગોવા બોટમા જવુ હતું પણ થાણાથી નીકળે તો પરોઢીએ વ્હેલા નીકળ પડે, માટે વચ્ચે મુકામ મ્હારે ત્યા કર્યો ! થાણા અને બંદરના ડક્કા વચ્ચે પરમેશ્વરે મુંબાઇ શા સારૂ રાખ્યુ ? બોટનો ડક્કો મુંબાઇથી થાણા સુધી લાંબો શા માટે નહી બાંધ્યો હોય ? અને ગોવા બોટમા લાવ લઇ જવાની માથાકૂટ કરવાનુ એ કંપનીને કોણે કહ્યુ હતું ? પણ હવે ગુસ્સો કરવો શા કામનો ? થવુ ના જોઇએ તે થઇ ગયુ, ને નહી આવનારા મહેમાનો પણ આવી ગયા જેમ તેમ કરી આ મંડળીનોયે સમાવેશ કર્યો, અને આત્મારામ (પોતે) ક્યા સૂએ તેનો વિચાર કરતો હતો એટલામા આ નવી મંડળી સાથે આણેલા એક કરંડીઆમાથી કોઇ પ્રાણીનો અવાજ નીકળવા માંડ્યો આશ્ચર્યથી એ કરંડીઆ તરફ હુ જોવા લાગ્યો આ મહેમાન મંડળમા એક ગુરૂમા હતા તે ઝટ બોલી ઉઠ્યા, " અરે, રામજીભાઇ હુ તો ભૂલી જ ગઇ. " એમ કહી તમણે કરંડીઓ સટપટ ઉઘાડ્યા. ઉઘાડતા જ બિલાડીનુ બચ્ચું બ્હાર કૂદી પડ્યુ. આ અજબ જાતનુ મહેમાન જોઇ હુ તો હબકી ગયો મ્હારૂ ઘર આટલુ સરખુ, તે કેટલી જાતના મહેમાનોથી ભરાવાનુ હશે તે મને સુઝે નહી.

આ તરફ તે બિલાડીના બચ્ચાએ તો જબરો ઘોટાળો કર્યો. એ પૂરાએલા જીવે બ્હાર પડતા જ અહી તહી દોડવા માંડ્યુ સ્હામે બધા છોકરા ઉંઘતા હતા. આ તોફાની બચ્ચું એક છોકરાપરથી બીજા છોકરાપર એ રીતે કૂદવા માંડ્યુ તેની સાથે જ સઘળા છોકરા ગભરાઇને જાગ્યા ને ગડારોળ કરી મુકી આ બિલાડીની લીલા એટલેથી અટકી નહી અંદર આટલી ધાંધલ કરીને આ ચારપગનુ મહેમાન બ્હારની ખોલીમા આવ્યુ. આ ખોલીમા મ્હે

મ્હારી બુદ્ધિથી ઉભી કરેલી મેડીપર વિઠ્ઠલરાય ઉંઘતા હતા આ મેડી એટલે એક બાજુ ટેબલ ને બીજી બાજુ ખુરશી તથા ટ્રંક અને તેની ઉપર રહેલુ એક પાટીઉં બિલાડીના બચ્ચાએ તો વિઠ્ઠલરાયની પહોળી છાતી જોઇ, એટલે ઝટ કૂદીને ત્યા જ બેઠક કરી. તે સાથે જ વિઠ્ઠલરાય ચમકીને જાગ્યા ને જલદી ઉઠવા જતા ધડાક દઇ ભોંય ભેગા થયા પડતા ને વાર તેમણે તો મ્હોટેથી “ દોડો, દોડો, ” “ ભૂત, ભૂત. ” એવી બૂમો મારવા માંડી. ઘરમાનુ સઘળુ મંડળ ગભરાઈ ઉઠ્યુ. જુવે છે તો વિઠ્ઠલરાયની દશા ઘણી દયાજનક થઇ હતી, ભોંયપર વિઠ્ઠલરાય, તેમની છાતીપર પાટીઉં, પાટીઆપર ખુરશી, ખુરશીપર ટ્રંક, ને ટ્રંકપર દબાયલી બિલાડી. આવા ને આવા ધાંધલમા સારી રાત ગઇ. જે થયુ તે થયુ, પણ બીજે દિવસે પ્હો ફાટતા જ સર્વ મહેમાન પોત-પોતાનો સામાન બાંધવા લાગ્યા, ને બાર વાગતા તો સમ ખાવાને પણ એક પરોણો ના રહ્યો.

સૌના ગયા પછી હું સ્વસ્થ ચિત્તે બેઠો, અને અમસ્તા જ ટેબલનું ખાનુ ખોલ્યુ. અંદર જોઉ છુ તો આગલે દિવસે મિજાજ કરી નહીં વાંચેલો પત્ર હતો હવે તો મ્હારો ગુસ્સો મહેમાનોની સાથે ગયો હતો, એટલે મ્હેં તે પત્ર ઉઘાડીને વાંચ્યો અરે પ્રભુ ' આ કાગળ મ્હેં તે જ દિવસે વાંચ્યો હોત તો ' એ તો મ્હારા બ્હારગામ રહેતા એક મિત્રનો હતો, જેમા તેમણે રજામા પોતાને ત્યા આવવા મ્હને ખાસ આગ્રહ કર્યો હતો. પણ **बुद्धिः कर्मानुसारिणी.** પરોણાઓના સકંજામા હું સપડાઉં એવો જ દૈવી સંકેત હતો એટલે એ કાગળ વાંચવાની મ્હને પ્રેરણા ક્યાથી થાય ? વારુ

પણ ખરાબમાથી યે કંઇ સારૂં થાય છે. મ્હારા કુટુંબને પરોણાની એટલી દહેશત લાગી છે કે તે કોઇ દિવસ ગુસ્સો કરે યા હઠ પકડે તો “મહેમાનોને બોલાવું છુ.” એટલા શબ્દો મ્હારા મ્હોમાથી નીકળવાની જ વાર. ગુસ્સો ને હઠ ક્યાયે જતા રહે છે ને તે ગરીબ ગાય જેવી બની જાય છે

૫

શ. શ. “ કુલીન ”

મરીચિકા

> પાના પ્રારબ્ધના ફેરવ્યુ,
> મહીં આવે વિયોગની વાર્ત રે,
> સ્નેહધામ સૂના સૂના રે

લલિતાના ઘરની પાસે એક સુંદર આંબા વાડિયુ હતુ, જેમા અનેક જાતના વૃક્ષો હતા. ત્યા અનેક જાતના પક્ષીઓ વાસ કરતા હતા. અને અમે ઘણીએ વખત મેનાનો મધુર સ્વર, બુલબુલનું મીઠુ ગાયન અને કવિત્વનું પર્ગ્યું પ્રાપ્ત કરાવનાર ગુર્જર કવિઓના લાડિલા કોકિલનો ટહુકાર સાંભળેલા જુવાનીમા કેટલાક લોકો એકાએક કવિ થઇ પડે છે, અને મેં પણ સોળ વરસની ઉંમરે ‘ કોકિલા ’ નામનું એક

કાવ્ય ચિતરી કાઢ્યું હતું—અપભ્રાગના અતિ સરલ કુદરતમાંના તના અનિયમિત આરોહણ ગેહ મ્હારા મિત્રો મ્હને ફરી ફરીને સંભળાવીને ચ્હીડતા

લલિતાના પિતા દિલારામને અને મારા પિતા સુન્દરરામને બાળપણથી જ ગાઢો સંબન્ધ હતો નિશાળમાં સાથે ભણતા, અને રમતા, અને કૉલેજમાં પણ સાથે રહેતા એટલે એકેને એક બીજાનો બહુ જ સારો પરિચય થયેલો દિલારામ ઘણા જ જીદ્દી હતા અને દુનિઆમાં મારા પિતા સિવાય બીજાનું કોઇ એમના પર પ્રભાવ પાડી શકતું નહિ અને એક વખત જ્યારે મારા પિતા નહિ પરણવાની જીદ લઇને બેઠેલા ત્યારે દિલારામે જ આગ્રહ કરીને એમને પરણવાને મનાવેલા દશ દિવસના લાગટ સત્યાગ્રહ પછી એ બન્ને વચ્ચે એક જાતનો અવિનાભાવ પેદા થયેલો મોટા થઇને જ્યારે મારા પિતાએ અમદાવાદમાં વેપાર કરવો શરૂ કર્યો, ત્યારે દિલારામે પણ અમદાવાદમાં સરકારી ખાતામાં નોકરી લીધી

દિલારામ સ્વભાવે ઉદાર અને દયાળુ હતા, છતાં હમેશાં પોતાનું ધારેલું કરતા એક વિદ્યાર્થી તરીકે કૉલેજ અને બહારની પરીક્ષાઓમાં સારો વિજય મેળવ્યો હતો શિષ્ટાચારની અત્યન્ત વિરુદ્ધ હતા, પણ દેશાચારની વિરુદ્ધ પગલું ભરવાની જીદ એમણે કરેલી જ નહીં પરન્તુ બીજા કોઇ મતમાં અડગ શ્રદ્ધા રાખીને શિષ્ટાચારને નામે ચાલતા દુરાચારને કોઇ તિલાંજલિ આપતા, તો તેઓ અત્યન્ત રાજી થતા અને તેની ખુલ્લે દિલે પ્રશંસા પણ કરતા.

દિલારામ સાબરમતીને કિનારે કોચરબપા-લડીના એક ન્હાના બંગલામાં રહેતા હતા એમને લલિતા ઉપરાંત ત્રણ છોકરાં હતાં ચન્દ્ર, શ્રીકાન્ત અને વીણા. મ્હારે એક ભાઈ અને એક બહેન જ હતાં—દિલખુશ અને સુશીલા ન્હાનપણથી અમારે બધાને ખૂબ દોસ્તી જામેલી, તેમાં મ્હારે અને લલિતાને તો ખાસ બનતું હતું મ્હારૂં તો એમ માનવું હતું કે પ્રભુને ત્યાંથી જ સંપ કરીને અમે પાસે પાસે જન્મ લીધો હતો ગુજરાતમાં આટલી બધી જ્ઞાતિઓ હશે અને તેમની વચ્ચેનું અન્તર આટલું બધું દુર્ભેદ્ય હશે એમ અમને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહીં નહિ તો વળી બેગાબેગું પ્રભુ પાસે એટલું પણ માગી લેતે કે 'વ્હાલા પિતા અમને એક જ જ્ઞાતિમાં જન્મ આપો" તો શું પ્રભુ અમો નિર્દોષની એટલી અરજી નહિ સ્વીકારતે?

બાળપણના અનેક સ્મરણવિશેષો મારા સ્મરણમુકુરમાં સ્પષ્ટ ઝાંખાં જોઈ શકું છું અમે બધા લગભગ રોજ સાંઝે મળતા અને સાત-તાળી, સતાકુકડી, ખોબિલ્લુ ઇત્યાદિ અનેક રમતો રમતા કોઇ કોઇ વખત તો બધા ભેગા મળીને બાનમેટ પણ રમતા એક વખત બોલબેટ રમતાં મારા એક બોલ લલિતાને સખત વાગી જવાથી એ સાત દહાડા સુધી મારી જોડે બોલી નહોતી અમે સાથે રમતા, એક બીજાની ઠઠ્ઠામશ્કરી કરતા પણ તે ઠઠ્ઠામશ્કરીમાં ઝેર ન્હોતું અંદર મીઠાશ જ હતી—બાળપણનાં સરલતા અને આનંદ જ હતાં ન્હાનાં કુરકુરિયાં કે બિલાડાંની માફક અમે પણ આનન્દમાં અને ઉલ્લાસમાં દિવસો પસાર કરતાં હતાં. મ્હારા ભાગ્યમાં શું લખાયેલું છે એનો જરાપણ ખયાલ હોત, તો વીણાના તાર તુટવાથી જેમ મીઠા સ્વર ઉડી જાય છે તેમ મારા બાલ્યજીવનની બધી મીઠાશ ઉડી જાત ખરેખર, વર્તમાન અને ભાવિ વચ્ચેનો પડદો મનુષ્યોના તત્કાલ પુરતા સુખ સંતોષ માટે જ છે

૨

હવે લલિતાનું બાળપણ ગયું, અને કિશોરાવસ્થા પણ ગઇ, અને યૌવનની કાંતિ દીપવા

લાગી. કળીમાથી જેમ ફુલ ખીલે છે તેમ લલિતાનુ સૌન્દર્ય પણ ખીલી નિકળ્યુ તે સ્વભાવે ભલી અને નિખાલસ હતી, અને સત્ય બોલતા કોઇ દિવસ ગભરાતી નહિ, પણ સત્ય જો અપ્રિય હોય તો એવી રીતે ફેરવીને બોલતી કે તે કર્ણને ઘણુ પ્રિય લાગતું. તેનુ સ્વચ્છ, નિષ્કપટી અતર તેના શાત અને ચળકતા નયનોમા પ્રતિબિબત થતુ હતું પાશ્ચાત્ય કવિઓ કહે છે કે પ્રેમ આધળો છે, પણ પ્રેમાસક્ત માણસ તો પોતાના પ્રિયજનના ગુણ બીજા કરતા વિશેષ જોઇ શકે છે, અને એક માણસ કોઇના ગુણ વિશેષ જોઈ શકે તેથી શુ તે આધળો? લલિતાનુ કપાળ નિર્મળ અર્ધચન્દ્રાકાર હતું, ભમરો કાળી હતી અને એના મુખનો વર્ણ સવારના મન્દ સોનેરી સૂર્યકિરણો જેવો હતો. વખત જતો ગયો તેમ તેનુ અગેઅગ લાવણ્યથી દીપતુ જ ગયુ બીજાને મન ગમે તેમ હો પણ મારે મન તો લલિતાનું રૂપ અનુપમ નિરુપમ અવર્ણનીય હતું. પરી કે અપ્સરા પણ એનાથી શુ વધારે રૂપવતી હોઈ શકે એમ જ મ્હને લાગ્યા કરતું.

ધીમે ધીમે અમે નિશાળમા ઉપરને ઉપર ચઢતા ગયા અને મ્હારામા ખાસ બુદ્ધિ તો કોઇ દહાડો હતી જ નહિ, તો પણ લલિતાના ઉત્તેજનભર્યા શબ્દોથી હું દરેક વખત પરીક્ષામા પહેલી જ વખત પાસ થતો, અને જ્યારે મોટી મેટ્રીકની પરીક્ષા પહેલે જ વરસે પાસ કરી ત્યારે સાત દીવસ સુધી અમે બધા હર્ષથી ગાડા થઇ ગયેલા અને ત્યારથી દિલારામને ત્યા મારૂ માન વધ્યુ હતુ. હુ ગુજરાત કૅાલેજમા જોડાયો અને બે વરસમા તો દિલખુશ અને લલિતા પણ આવી પ્હોચ્યા અમે ત્રણ જણા દરરોજ કૅાલેજમા મળતા, બપોરે સાથે ખાતા વચ્ચે એક છ મહીના દિલારામને મુબાઇ આવવાનુ થયુ અને ત્યારે હુ પણ તેમના કુટુબની સાથે મુંબાઇ આવ્યો અને અમે એ છ મહીના વિલ્સન કૅાલેજમા કાઢી ચોપાટીના દરિયાની સ્હવાર સાઝ બપોર ગત મવરાતની અનેકાનેક છબીઓ સ્મરણમુકુરમા જાણ્યેઅજાણ્યે ભરી

એક તો, હુ સ્વભાવે શરમાળ અને હમેશા પોતાની વાત છુપી રાખવાની મને ટેવ હતી, તેથી અમારી વચ્ચે આગલી ગાઢ મિત્રાચારી છતા કોઈ દિવસ અમારી વચ્ચે પ્રેમની વાતો થઇ ન્હોતી અને જેમ જેમ અમે વધતા ગયા તેમ તેમ ખુલ્લા દિલથી વાત કરવામા કેટલોક સકોચ વધતો ગયો તથાપિ એક વખત તો મે પુછવાની હિમત કરી

“લતા બ્હેન તમે પરણશો ત્યારે અમને બોલાવશો કે નહિ?”

“પણ વિનુભાઈ હુ તો પરણવાની જ નથી ને ”

“પણ ધારો કે પરણ્યા તો?”

“એવુ કાઇ હું ધારૂ બારૂ નહિ!”

“પણ ધારો કે—”

“ઉંહુ ઉંહુ” કરતી, ખભો નચાવતી એ ચાલી ગઇ

૩

કાન્તિલાલ દિલારામના એક બીજા બાળ સ્નેહીના પુત્ર હતા અને તેમની ન્યાતનાજ હતા કાન્તિલાલના પિતા મુબાઇવાસી હોવાથી તેઓ એલ્ફિન્સ્ટન કૅાલેજમા ભણતા હતા અને રજાના દિવસમા ઘણી વખત અમદાવાદ આવતા લલિતાને ત્યા એ ઘણી વખત મને મળતા અને મ્હારે એમની જોડે થોડો થોડો પારચય થયેલો. કાન્તિલાલ ભણવામા હોશિઆર હતા, અને ઘણુ ખરૂ સહેલાઇથી પાસ થતા એટલે સ્વાભાવિક રીતે મારા કરતા દિલારામને ત્યા એમનુ માન વધારે હતુ

ઘણી વખત અમે બધા સાથે સાઝે ફરવા જતા અને ત્યા બધા ભેગા મળીને એક બીજાની

મશ્કરી કરતા નહિ તો કોઇ સામાજિક કે રાજકીય પ્રશ્નો ચર્ચતા કાન્તિલાલ આવતા ત્યારે લલિતા મારા તરફ બહુ ધ્યાન આપતી નહિ અને લગભગ આખો વખત એમની જ જોડે વાતો કર્યા કરતી કાન્તિલાલે બહુ ચોપડીઓ વાંચેલી હશે એટલે એક પછી એક ચોપડીઓના નામ દેતા અને લલિતા આદરભીની આંખોથી એમના સામે જોઈ રહેતી કોઇ વખત તો મને પૂછતી કે " વિનુભાઈ તમે એ ચોપડી નથી વાંચી ? " બે ચાર વખત 'ના' કહી હોવાથી મારે અનેક વાર જૂઠું બોલવુ પડતુ કે વાત ફેરવવી પડતી, ત્યારે મ્હને લાગતું કે મે થોડુ ઘણુ વાંચ્યુ હોત તો કેવુ સારૂ થાત જાણીતા કર્તાઓના નામ વાતચિતમા ફેકવાનો જાદુ પ્રાપ્ત કર્યો હોત તોપણ છેક ખોટુ ન્હોતું એમ પણ કોઇ વાર લાગ્યા વગર ન રહેતુ કહેતા શરમ તો લાગે છે પણ મ્હારા દિલની વાત કહી જ દઉં ધીમે ધીમે લલિતાના ભાવ કાન્તિલાલ તરફ વધારેને વધારે ઢળવા માંડયા, અને મ્હારા માનુષી હૃદયમા ઇર્ષ્યા ભભૂકવા લાગી બિચારી ચન્દ્રા ! તે હમેશા મ્હારા તરફ સહાનુભૂતિ દેખાડતી અને બધા જ્યારે મ્હારી મશ્કરી કરતા ત્યારે મ્હારો પક્ષ છોડતી નહી. પણ ચન્દ્રાનુ અસ્તિત્વ તો કોઇ દહાડો મે અનુભવેલુ જ નહિ અને હુ એને બહુ ગણતો પણ નહિ

૪

સપાટીપરની વિવિધતાઓના તળે મૂળમા આતરિક સામ્યમાથી ઉદ્ભવેલો પ્રેમ શ્રેષ્ઠ છે, અને ખરો પ્રેમ તો એનેજ કહેવાય માણસના ગુણ જોઇને ઉદ્ભવેલો પ્રેમ સાધારણ સ્નેહ છે પણ કેવળ રૂપથી ઉદ્ભવેલો પ્રેમ-પ્રેમ નથી પણ મોહ છે એક દહાડો લલિતાની વર્તણુક પર હુ વિચાર કરતો હતો પહેલા તો પોતાના આશ્રિતોના પ્રેમના અસ્વીકાર કરવાને માટે તેના પર મ્હને ખૂબ ગુસ્સો ચઢયો પણ પછી ધીમે ધીમે મ્હને લાગવા માંડયુ કે મ્હારો પ્રેમ ખરો પ્રેમ ન્હોતો ઉંચો તો નહીં જ મે લલિતાનો તો કોઇ દહાડો વિચાર જ ન્હોતો કર્યો ! મ્હારો પ્રેમ સ્વાર્થી હતો ત્યારે શુ હુ રૂપમા મુગ્ધ હતો !-હશે, સભવિત છે રૂપમા કોણ મુગ્ધ નથી હોતુ ? આવુ સરલ, ઉદાર, કોમલ, સ્નેહમય જેવુ મુખ છે તેના રૂપમા કોણ મુગ્ધ ન થાય ? કબૂલ કરવુ પડે છે કે ખૂબ વિચાર કરતા એક કારમુ સત્ય મ્હને પ્રાપ્ત થયુ -મ્હારી પ્રેમની ભાવનામા ન્હોતી ઉચ્ચતા કે ન્હોતી આતરિકતા લલિતાના પ્રેમની ખાતર મ્હારા સુખનો ભોગ આપવાનો મ્હને વિચાર જ સ્ફુરેલો નહી જીવનમા પહેલી વખત મે અત્યત મર્મભેદક અપમાન અનુભવી મ્હારુ હૃદય તો જાણે શરમાઈ લજવાઇને કોણ જાણે કઇ ગુફામા સતાઇ જ ગયુ ! મારા અહને ઘાતક પ્રહાર થયો જ્યારે મે જાણ્યુ કે મ્હારો તરસ્યો આત્મા મરીચિકાની પાછળ દોડતા દગ્ધ થયો ત્યારે મે અમદાવાદ છોડયુ. ત્યાર પછી હુ લલિતાને મળ્યો નથી

૫

કાન્તિલાલ બી એ થઇને જર્મનિ ગયા અને ત્યાથી પી એચ. ડીની પદવી પ્રાપ્ત કરીને હિન્દુસ્તાન પાછા ફર્યા ઘણી આનાકાની કરીને લલિતાએ આખરે એમને પરણવાને હા કહી લલિતાએ મ્હને ખૂબ આગ્રહપૂર્વક કાગળ લખ્યો અને મ્હારા વિનુભાઇ વગર તો મ્હને નહિ ચાલે એમ પણ લખ્યુ કાન્તિલાલ લલિતાને મારૂ લાયક છે કે નહિ તે તો હુ કહી શકતો નથી મ્હારા જેવુ સ્વાર્થી મગતર એમા નિષ્પક્ષપાત બુદ્ધિથી શુ વિચારી શકે ! હુ તો લાયક નથી એટલે બસ.

લલિતાના લગ્નપ્રસગે અમારે અમદાવાદ તો જવુ પડયુ પણ લગ્નદિવસે મે તાવ આણ્યો અને ગયો નહિ અને બ્હાર જઇને

ખૂબ રડયો લલિતા પરણી ! એ કોઇની થાય એ મ્હારે માટે તો તદ્દન અચિંતનીય હતુ અને તમામ આ નાતજાતના ગુલામ સંસારમા તે જ બન્યું ! ધેગ આવીને બધો ગુસ્સો દિલ ખુશ અને સુશીલા પર કાઢ્યો

આણંદ જઈને નર્મદા જોઇ આવ્યો. આબુ, પાવાગઢ, મહાબળેશ્વર ઇત્યાદિ અનેક જગા ખુંદી વળ્યો પણ શાંતિ નહી કોઇ ડાહ્યા સાક્ષરે કહ્યુ કે સહન કરવુ એ મનુષ્યનો મોટામા મોટો ગુણ છે એટલે હવે મ્હારે જીવનભર સહન કરવાનુ જ રહ્યુ ! જગત મ્હને તે પળથી સૂનુ સૂનુ લાગે છે. તે જન્મભર લાગ્યા કરશે-એજ મ્હારુ ભાવિ બધાયુ છે એવુ એવુ લાગે છે હું જે તરફ જોઉ છુ તે તરફ ક્ષાર નિસાર અપરપાર મૃગજળ જોઉ છુ-મ્હારા જીવનમા હવે આશા જેવી કોઇ ચીજ જણાતી નથી. ત્યારે દિલ કોણ જાણે કેવાય અગાધ ગર્તમા ઉતરી જાય છે.

ક્યાથી જણાય ? ક્યાથી હોય ? કોઇને સમાજ દમે છે. કોઇ પોતે જ પોતાને દમે છે. જીવનની સ્નેહતૃષ્ણા છીપવવા-સ્નેહના નિર્મલ જલપાન કરવા સ્નેહમંદિરે હુ લાયક સ્નાતક પવિત્ર હૃદયે ઉભો હતો ખરો ? હુ વિચારુ છુ - ' લલિતાની સરલતા, બાલિશતા, ઉદારતા, સ્નેહમયતાના સ્વામી બનવા મ્હારુ હૃદય પૂરતુ શુદ્ધ હતુ ? સમગ્રયોગી થવાના વિચાર કરવા પૂરતુ યે આત્મબલ ખૂટયુ ખૂટે જ ને

× × × × × ×

ગઈ કાલે સૂર્યાસ્ત સમયે હું ચોપાટીના એક બાંકડાપર બેઠા હતો આકાશ સેંકડો રંગોથી ભરપુર હતુ ન્હાની ન્હાની વાદળીઓ દોડાદોડ કરી રહી હતી હવે હાં જાણે સમુદ્ર તરંગો નાચતા હતા, ધીમે ધીમે બધા રંગો અનંતના કોઇ દૂરના રાજ્યમા ચાલી ગયા-આકાશમા, અનંત નીલિમામા મળી ગયા મન્દ જ્યોતિ ફેલાવતા એક પછી એક તારાઓ વિશાળ ગગનમા આવીને ખડા થયા અને પળ બેપળ હુ આ વિચિત્ર સંસાર અને તેના બધા સુખદુઃખ પડદાપલટા ભૂલી ગયો

૬

શ્રી. શ્રી. કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ

બધા જ પુરુષો આવા હશે ?

રાષ્ટ્રીય મહિલા પાઠશાળામા ગૃહવ્યવસ્થાના શિક્ષણ ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવામા આવતુ હતું. ત્યાના મુખ્ય અધ્યાપિકાનુ તો એમ પણ કહેવુ હતું કે અમારી પાઠશાળામાથી જે કન્યા ગૃહવ્યવસ્થાની ખાસ પદવી લે, તે કોઈપણ ઘરની વ્યવસ્થા ઉત્તમ રીતે કરી શકે જ. હિંદુસમાજમા ધનવાન કુટુંબોમા આવી કન્યાઓને ખાસ રોકવી જોઇયે તેઓ ગમે તેવા મોટા ઘરનો કારભાર બહુ જ ઉત્તમ રીતે ચલાવી શકે, સુશિક્ષિત હોવાથી તેમના ઉપર વિશ્વાસ પણ

રાખી શકાય, અને વળી અર્ધશિક્ષિત શેઠાણીને માથેથી કામનો ભાર ઓછો કરી, તેમને વિદ્યાવિલાસી પણ બનાવી શકે

મુંબાઇ વિદ્યાપીઠમા ગૃહવ્યવસ્થાનો વિષય નહોતો, અને રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠમા તે હતો, તે વાત ઉપર ખાસ ભાર દઈને, આ બાઇ પ્રચારકાર્ય બહુ ઉત્તમ રીતે કરતા હતા, અને તેમણે ધીમે ધીમે પોતાની આસપાસના માણસોના મનમા ઠસાવી દીધુ હતુ કે અમારી પાઠશાળાની પદવીધર કન્યાઓ તો જરૂર સુખી ધનાઢ્ય કુટુંબોમા નોકરી મેળવી શકશે અને આબરૂદાર સુખી તથા ઉપયોગી જીવન ગાળી શકશે

પદવી લેનાર કન્યાઓનુ પ્રથમ જૂથ નિકળ્યુ પદવીદાનનો મેળાવડો બહુ જ ધામધુમથી થયો આ જૂથમા સરલા સર્વનુ ધ્યાન ખેચતી હતી ઉઘડતી ચામડી, ઘાટદાર મો, ભરાઉ શરીર, અને નિખાલસ આંખો, દરેક રીતે ઘરરખુ ગૃહિણીનો ખયાલ આપે તેવી આમન્યાવાળી રીતભાત છતાયે દબાયલો, હિમાયલો ચહેરો નહિ લોકો કહેતા હતા કે સરલાને કુવારા રહેવાના અભિલાશ હતા તેમજ સ્વાવલબી થવાની પણ હોંશ હતી

પદવીદાનને બીજે દિવસે મુખ્ય અધ્યાપિકાએ સરલાને બોલાવી અને પૂછ્યુ

સરલા ! તારા અભિલાષ હુ જાણુ છુ તે ભવિષ્યનો કાઇ વિચાર કર્યો છે ?

"હા, વિચાર તો બહુએ કર્યો છે પણ બધુ કાઇ માગ્યુ મળે ? મારે પરાવલબી નથી થવુ સ્વાશ્રયી થવુ છે પણ શુ કરી શકુ તે પ્રશ્ન થાય છે કોઇ વેપારી ઑફીસમા સેક્રેટરી થવાનુ તો મને ના ગમે જાતજાતના માણસો ત્યા આવે અને નિશાળની મહેતીજી પણ મારાથી ના થઇ શકાય બધી કન્યાઓ સાથે શાન્તિથી કામ લેવ બહુ જ કઠણ પડે મને તો તેના આનદે વળી તેઓ જાતજાતના સવાલ પૂછે અને તેના જવાબ મારે ત્યાને ત્યાજ આપવા પડે "

સરલા ! એતો તુ નકામી ગભરાય છે તને શિક્ષકનુ કામ ગમતું ના હોય, તે જુદી વાત છે પણ તું તે કરી તો શકે જ અને ઑફીસોમા નોકરી કરતા હિંદુ સ્ત્રીઓને ગભરામણ થાય, તે તો સમજી શકાય તેવુ છે. પણ તને મૂળ સવાલ પૂછવામા મારો એક મુદ્દો હતો મારે એક નાની બેન છે તેના લગ્ન થયેલા છે તેને ઉપરાઉપરી ત્રણ છોકરા છે અને હમણા બેજીવાળી છે તેની તબિયત બહુ સારી નથી એનો વર કમાય છે બહુ સારૂ ઘેર ભટ, ચાકર, વાટણુ છે પણ ચાકર માણસોની દેખરેખ નીચે છોકરા ઉછરે તે તેને કે મને પસદ નથી ઘરમા કોઇ સારૂ, ઘરના જેવુ માણસ હોય, તો ઘરની વ્યવસ્થા જાળવે તથા છોકરા ઉપર દેખરેખ પણ રાખે મારો વિચાર એમ છે કે આપણી વિદ્યાપીઠમા "ગૃહવ્યવસ્થા"ની પદવી લીધેલી સ્ત્રીઓએ આવું કાર્ય શા માટે ના કરવુ ! મારી બેનની ઉમર તારાથી ચાર પાચ વર્ષે મોટી હશે એટલે તમને બે જણાને જલદી બેનપણા થઇ જશે. વળી એનો સ્વભાવ એવો મીઠો છે કે કોઇ સાથે તેને તકરાર થાય જ નહિ. અને એના વરને તો બહાર ગામ બહુ ફરવુ પડે છે આઠ દસ દિવસે એક બે દિવસજ ઘેર હોય છે એતો બિચારો ઘરમા પૈસા આપી જાણે છે આપણા જુના રિવાજ પ્રમાણે તો આવે વખતે મારે જ ત્યા જઇને રહેવુ જોઇયે પરતુ આ પાઠશાળા છોડીને કાઇ જવાય ? વળી પહેલા તો જરા આછી સ્થિતિવાળા સગા આવે વખતે આવીને રહેતા હતા પણ આ કાળમા કોઇને તે ગમે નહિ તું જો આ કામ સ્વીકારીશ તો કદાચ ધીમે ધીમે એક આવા ધધાની પ્રથા પડશે. જો તને પોતાને આ સૂચના પસદ પડતી હોય તો હુ તારા બાને પણ વાત કરીશ

× × × × × ×

સરલા તેની નવી નોકરી ઉપર જોડાઇ છે સો વિમળાગૌરી સાથે, પ્રથમ મેળાપે જ તેને બેનપણા થઇ ગયા. વિમળાગૌરી સ્વભાવે ઘણા જ નરમ હતા બોલતા બોલતા મો ઉપર શેરડા પડી જતા હતા જન્મારામા કોઇને એમણે ધમકાવ્યુ નહિ હોય. અને છોકરા ' એ તો જાણે બાવલાજ હતા બધા જ તનદુરસ્ત અને રૂપાળા. સરલાને તરત જ બધા જોડે બની ગયુ અને સરલામાશી બધાના લાડક બની ગયા

ઘરની વ્યવસ્થા પણ સરલાએ બહુ જ સારી રીતે હાથમા લઇ લીધી ઘરમા નોકર-ચાકરો પૂરતા હતા, એટલે તે સબધમા કાઈ અડચણ નહોતી ત્રણ દિવસમા તો જાણે આખુ ઘર જ ફેરવાઇ ગયુ પૈસાની ખોટ નહોતી તરત જ સુતારને બોલાવીને કોઠારમા ફેરફાર કરાવ્યા દરેક અનાજના ડબા ઉપર અને મસાલાની બાટલીઓ ઉપર ચીઠીઓ લગાડી દીધી બધુ સાફસુફ કરી દીધુ. છોકરાઓ માટે એક ઓરડો તૈયાર થઇ ગયો આખા ઘરમા ખૂણે ખોચરે પડેલા બધા રમકડા છોકરાના ઓરડામા આવી ગયા થોડી વિશેષ ખરીદીઓ પણ થઇ ગઇ, અને બધા બાળકો તો સરલામાશી પાછળ ગાડા ગાડા થઇ ગયા નાનો તોફાની બચુ પણ સરલામાશીની મરજી વિરુદ્ધ કાઇ પણ કરતો નહોતો. આ બધુ જોઇને વિમળાગૌરી તો બહુ જ આનદ પામ્યા દરેક વાતમા તેઓ સરલાને મદદ કરતા હતા

જમવાના ઓરડામા પણ બધુ સાફસુફ થઇ ગયું દરેકનો પાટલો અને બાજઠ નક્કી થયા દરેકના થાળી વાડકા પણ જુદા થયા અને વધારામા દરેક થાળીના માપનુ, ઝીણી જાળીનુ ઢાકણુ આવ્યુ રસોડામા તેમણે હાથે ચીતરેલા બે કાર્ડબોર્ડના પાટીયા માર્યા. ' ખાવાની ચીજ ઉપર માખી બેસવા દેતા નહિ. " નળ પાસે પાટીયુ હતુ કે " ભેજથી મચ્છર વધે છે માટે પાણી ઢોળતા નહિ " બાગમા ફુલ ઘણાયે થતા હતા, પણ કોઇ દિવસ રસોડામા ગોટો મુકાતો નહોતો. હવેથી બે ભીંતોએ બે ફુલદાનીઓ જડાઇ ગઇ તેમા રોજ નવા ગોટા આવતા હતા નાની નિમુએ કહ્યુ કે હવે તો જાણે એમ લાગે છે કે આપણે ત્યા રોજ ઉજણી જ થાય છે

વિમળાગૌરીએ કહ્યુ, "મને કોઇએ એમ કહ્યુ હોત કે પાઠશાળામા તરતની ભણી ઉતરેલી એક કુવારી બાળા આ રીતે ગૃહવ્યવસ્થા કરી શકે, તો હું તેને હસી જ કાઢત. સરલાબેન, તમારા બનેવી જ્યારે ગામથી આવશે ત્યારે તેમને કેટલો આનદ થશે ' આ વખતે એમને મારે માટે બહુ જ ચિતા રહ્યા કરતી હતી હવે એમના જીવને કેટલી નિરાત થશે ' અને આ છોકરાની બાબતમા પણ મારી બધી ચિંતા જતી રહી છે તમને તો પરમેશ્વરે જ મારે ઘેર મોકલ્યા છે "

સરલા ત્યા એક અઠવાડીયુ રહી, તેવામા તો જાણે હમેશની તે ત્યા જ રહેતી હોય એમ એને પોતાને પણ લાગવા માડયુ. નોકર ચાકરો પણ તેને વરતી ગયા, અને તેનુ કહ્યુ કરવા લાગ્યા અને એ પણ એવી દયાળુ હતી કે કોઈ નોકરને અમુક કરતા વધારે કામ પડે નહિ તે ખાસ જોતી. દરેક નોકરના ઘરની સ્થિતિ પણ તેણે ધીમાશથી મીઠાશથી પુછી લીધી હતી નોકર તે લાગણીવાળુ પ્રાણી છે, મનુષ્ય છે, એ વાત તે કદીયે વિસરતી નહિ અને ઘરની ગોઠવણ કરવામા નોકરની અનુકૂલતા પણ તેણે વિચારી હતી અભણ નોકરો પણ આ જોઇ શકયા હતા, અને તેમના સ્વભાવ પણ ફર્યા હોય તેમ લાગતું હતું.

વિમળાગૌરીને તો સરલા આવી ત્યારથી જાણે જીવનમા જ કાઇ ફેરફાર થયો દેખાતો હતો અત્યાર સુધી જીવન એટલે રગશીયુ

ગાઢુ, એમ એમને લાગતુ હતું એમની વાનોમાથી પણુ તે દેખાઇ આવતું હતુ પણુ હવે જીવનમા કાઇ પ્રકાશ દેખાવા લાગ્યો સરલાએ થોડા પુસ્તકો પણ આપ્યા હતા આજે "શાઇનો પર્વત" તેમને આપ્યો પોતે આખી વાતનો સાર કહ્યો પુસ્તકની ખાસ ખુબીયો કઈ છે તે કહી અને કહ્યુ કે 'તમે હવે આ વાચજો થોડા કાવ્યો હુ બપોરે નવગાશે તમારી સાથે વાચીશ' વિમળાગૌરીને આ પુસ્તકમા બહુ જ રસ પડ્યો બપોર સુધીમા તો ચોપડી પુરી વાચી સરલાએ તેમાના કાવ્યો મધુરા ગગથી ગાયા આખા કુટુબને રસ પડવા માડયો સરલાએ જણાવ્યુ કે 'શાળામા અમે દિલરૂબા પણ શીખ્યા છીએ મારી દીલરૂબા હુ ઘેરથી મગાવી લઇશ'

સરલાએ એક વાત જોઇ સાધારણુ રીતે વિમળાગૌરી કોઈ પણુ બાબતમા બહુ જ ઉત્સાહથી બોલતા નહિ, પણુ એમના પતિ સબધી વાત આવે કે તેઓ બહુજ ઉત્સાહથી બોલતા હતા તે સમયે તેમની આખમા અજબ પ્રેમજ્યોતિ પ્રકાશતી હતી. તેમના મુખ ઉપર નવીન જ સુરખી આવતી હતી બાળકોના તે વ્હાલસોયા માતા હતા પણુ પતિની વાતનો જાદુ તેમના ઉપર કાઇ જુદો જ હતો આ જોઇને સરલાને તેમના પ્રેમ માટે આદરભાવ થયો એમના પતિ માટે ઉચ્ચ વિચાર બધાયો. અને મનના ઉડાણુમા—અતિ ઉડાણુમા—એક નાની બીતિ હતી તે દૂર થઈ એક શકા હતી તેનુ સમાધાન થતું લાગ્યુ પરપુરુષ કેવા હશે ? એમની તરફથી કાઇ ભય ખરો કે નહિ ? એવા એવા સવાલો હવે મનમા ઉઠતા નહોતા—આવતી કાલે મુકુદરાય* આવવાના છે તાર આવી ગયો આજે વિમળાગૌરીનો ઉત્સાહ જ જુદો હતો આજે એમનો આનદ છલકાઇ જતો હતો હજી તો એક અઠવાડીયા ઉપર એ ગયા છે, અને એટલામાયે આટલો ઉત્સાહ ' એવો વિચાર સહજ સરલાના મનમા આવ્યો, અને આ દપતીના પ્રેમ પ્રત્યે તેનો આદર વધ્યો

× × ×

બીજે દિવસે સવારે મુકુદરાય આવ્યા તેઓ કદાવર બાધાના અને દેખાવડા હતા. છોકરા બધા તેમને વિટાઇ વળ્યા. દરેકની જોડે તેમણે કાઈ ને કાઇ ગમત કરી. તેમને પટાવ્યા, અને હસાવ્યા પછી વિમળાગૌરી પાસે બેઠા તબિયતના સમાચાર પૂછ્યા, અને પોતાની મુસાફરીની વાતો કરી વિમળાગૌરીએ સરલાની બધી વાતો તેમને કહી અને એણે ઘરમા કરેલા બધા ફેરફારો કહી બતાવ્યા મુકુંદરાયને આ વાતમા રસ પડ્યો. એટલામા ચ્હા પીવાનો સમય થયો અને સરલા પણુ ત્યા આવી વિમળાગૌરીએ તરત જ કહ્યુ કે આ અમા । સરલાબેન મુકુદરાયે ડોકુ નમાવીને વદન કર્યું, અને કહ્યુ "સરલાબેન ! અમારા ઘરમા તમે બહુ ફેરફાર કર્યા દેખાય છે, અને તે બધા માટે હું તમારો ઉપકાર માનુ છુ વિમળા તો તમારા વખાણુ જ કર્યા કરે છે"

સરલાના મો ઉપર તો શરમના શેરડા પડી ગયા. આ સભ્યતા ભરેલા કથનનો ઉત્તર તે આપી શકી નહિ અને જાણે કાઇ બન્યુ જ નથી એમ નાના બચ્ચુને રમાડવા મડી ગઇ. આ વખતે તે બહુ જ મોહક અને આકર્ષક દેખાતી હતી. બધાએ સાથે ચ્હા પીધી તે વખતે તેણે મુકુદરાય સાથે સહેજ વાત કરી તે કયે ગામ ગયા હતા તે સબધી પૂછ્યુ અને ચ્હા પૂરી થતા પોતાને કામે ચાલી ગઇ. મુકુન્દરાયનો સ્વભાવ તેને બહુ જ ગમ્યો તેઓ તેની સાથે બહુ જ સભ્યતાથી બોલ્યા હતા અને

* આ પાત્ર એક ઇગ્રજી નવલકથામાના એવા પાત્ર ઉપરથી સૂચિત છે—કે છો દે

સભ્યતાથી જ વર્ત્યાં હતા હવે સરલાને મન આ ઘરમા કાઇ હરકત નહિ આવે એમ નક્કી થયુ બહાર ગામથી આવ્યા પછી પણ મુકુદરાય તો બહુ જ કામમા રહેતા હતા ત્રણેક દિવસ આમ ચાલ્યુ ત્રીજે દિવસે રાત્રે વિમળાગૌરીએ વાત કરી કે કાલે સવારે તો એ પાછા બહાર ગામ જવાના છે, અને સાથે કહ્યુ કે એટલા વહેલા એ જાય છે ત્યારે ઘેરથી ચ્હા પીધા વગર જ જાય છે એટલે સવારે એમને માટે ખાસ કાઈ જ કરાવવાની જરૂર નથી

સરલાએ બાળકોને પ્રાર્થના કરાવીને સુવાડી દીધા. મુકુદરાય મોડે સુધી ઘેર આવ્યા નહોતા એટલે ભટ તથા ચાકરને યોગ્ય હુકમો આપી સરલા વિમળાગૌરી પાસે ગઇ. અને બે જણાએ ઘણી વાતો કરી આ વાતોમા પણ સરલા વિમળાગૌરીનો મુકુદરાય પ્રત્યેનો પ્રેમ જોઇ શકતી હતી. આ પ્રેમ અન્યોન્ય હતો, અને સરલાને પણ તે જોઇ ઘણો આનદ થતો હતો અતે મુકુદરાય આવ્યા અને સરલા પોતાના ઓરડામા ચાલી ગઇ

સરલાનો ઓરડો બંગલાને એક છેડે હતો. તે તરફ ત્રણ ઓરડા હતા, એકમા વિમળાગોરીનો સુવાનો ખડ હતો તેની સાથે છોકરાઓનો ઓરડો હતો અને છેલ્લો સરલાનો હતો સરલાના ઓરડાનુ એક બારણું બાગમા પડતુ હતું તે બારણે લાકડાની ત્રણ પગથીઆની નાની નિસરણી જ મુકેલી હતી. સરલા ઘણી વાર તે રસ્તેથી બારોબાર બાગમા જઇને સવારની સહેલ ભોગવતી હતી. તે સવારે વહેલી ઉઠતી હતી અને બાગમા ફરતી ફરતી નોકરોની પણ તપાસ લેતી હતી.

બીજે દિવસે તે વહેલી ઉઠી બાગનો સુગધીદાર પવન મેળવવા માટે તેણે બાગનુ બારણું ઉઘાડયુ. હજી પુરૂં અજવાળુ થયુ નહોતું પોતે દાતણ કર્યું, અને વાળ છોડયા. ચોટલો વાળવાના વિચારમા તે ચાટલા આગળ ઉભી હતી પોતાના કપડાનુ પણ પૂરૂં ઠેકાણું નહોતું બાગના બારણા તરફ તેની પીઠ હતી તરત જ કાઇક અવાજ તેને કાને પડયો. પાછુ વળીને જોયુ તો પહેલા ભય લાગ્યો. પછી અચબો લાગ્યો વળી પાછો ભય લાગ્યો બારણામા તેણે મુકુદરાય જોયા તેમણે કપડા પહેરેલા હતા હાથમા ગામ લઇ જવાની ચામડાની પેટી હતી. અદર આવી તેમણે પેટી મૂકી, અને પાછા વળી બારણે સાકળ વાસી સરલા તો સ્તબ્ધ જ થઇ ગઇ પ્રથમ એકદમ ચીસ પાડવાનો તેને વિચાર આવ્યો પણ તે સાથે જ વિમળાગૌરીનો વિચાર તેને આવ્યો હું ચીસ પાડુ અને તે પ્રેમાળ પત્ની સાભળે—અને બધી વાત જાણે તો તેને કેવો આઘાત લાગે ! મુકુદરાયની દાનત તો ચોખ્ખી જ દેખાતી હતી. તેના મનમા તો કાઇ શરમ જેવુ હતુ જ નહિ. જાણે કોઇ ચોક્કસ ગોઠવણ મુજબ જ પોતે આવ્યા હોય તેમ તે વર્ત્યા

"સરલા, હું જાઉં છુ જતા પહેલા તને મળુ એમ મારા મનમા આવ્યુ તને જોઇ તે સમયથી જ હું તારા ઉપર મુગ્ધ બન્યો છુ હું તને સતોષીશ તારે કોઇ વાતની ખામી નહિ રહે " આમ બોલી તે સરલાની નજદીક આવ્યો હવે શુ કરવુ ! આ તો મોહાધ થયા હતા વિમળાગૌરી આ વાત જાણે તો તો તેમની અત્યારની શારીરિક સ્થિતિમા કાઇ નવુ જુનુ જ થઇ જાય ! સરલાએ તરત જ નિશ્ચય કર્યો. જરા પાછી હઠી અને ગુસ્સાથી બોલી "મુકુદરાય, ખબરદાર જો આગળ વધ્યા છો તો ! હમણા આખુ ઘર ભેગુ કરીશ "

"વિમળા મારેની તારી લાગણી હું જાણું છુ એની ખાતર તું બુમ ના પાડીશ." તે નફટ બોલ્યો, અને તેણે સરલાનો હાથ પકડયો

"ચોર, ચોર, કોઇ આવો." મોટી બૂમ સરલાએ પાડી

સરલાની આ નવી યુક્તિથી તે સ્તબ્ધ થઇ ગયો. તેણે એકદમ હાથ છોડી દીધો અને બાગના બારણાની સાંકળ ઉઘાડી દીધી તરત બાગમા ઉતર્યો પણ બીજી તરફથી માળી તે તરફ આવતો દેખાયો એટલે એ પોતે પાછો બારણામા પેઠો અને મોટેથી "શુ છે? શુ છે? કોણ છે?" એમ પૂછવા લાગ્યો

બીજી તરફથી વિમળાગૌરી અને ઘરના નોકરો દોડતા આવ્યા સરલાએ તે બારણું ઉઘાડી નાખ્યુ સરલા આખે શરીરે ધ્રુજતી હતી અને વિમળાગૌરી આવ્યા કે તરત જ તે તેમને વળગી પડી, અને તેને મૂર્છા આવી. વિમળાગૌરીએ તેનુ માથુ પોતાના ખોળામા લીધુ અને તેની સારવાર કરવા લાગી ગઇ

મુકુંદરાયે કહ્યુ કે 'સારૂ થયુ કે હું તે જ વખતે સ્ટેશન જવા નિકળ્યો સરલા બેનની બૂમ મે જ પહેલી સાભળી ને હું સુભાગ્યે તેમના બારણા આગળથી જ જતો હતો કોઇ હરામ ખોર આ બાગને બારણે જ અંદર પેઠો હશે અને તે જ રસ્તે નાઠો પરંતુ એ કોઇ મારાથી દેખાયો નહિ મે માળીને અંદર રસ્તા ઉપર દોડાવ્યો તો ખરો હવે ટ્રેનને વખત નથી એટલે હું જાઉં છુ તમે જલ્દી ડાક્તરને બોલાવો '

આમ કહી ને ચાલી ગયા સરલાને ત્યાર પછી સખ્ત તાવ આવ્યો તે છેક બીજે દિવસે સવારે ઉતર્યો એના મનમા તો હવે એક જ વાત હતી "આ ઘરમા રહેવાય શી રીતે? અને આવે વખતે વિમળાગૌરીને છોડાય પણ શી રીતે?"

તે બહારથી સરળ દેખાતી હતી પણ અંદરથી બહુ જ મહત્વાકાક્ષી હતી આ બનાવ તેના મનમા બહુ જ સાલતો હતો 'વિમળાગૌરીની લાગણી ખાતર એક વાર તો યુક્તિથી ભય ટાળ્યો પણ હવે તો આ દુષ્ટ કદાચ તે વાતનો લાભ લેશે ત્યારે શુ હું જાઉં? આ કામ મૂકી દઉં? મે' આ કામ કાઇ નોકરી તરીકે લીધુ નથી માગ મનમા તો આ અનુભવ મેળવ્યા પછી કાઇ કાઇ કરવાનુ છ. વિધવાઓ માટે એક ધધો ઉભો કરવાનો મને અભિલાષ છે ગૃહ-વ્યવસ્થાનો આદર્શ પ્રજા સમક્ષ રજુ કરવાનુ મન છે રસોઇયા, નોકરો, અને ઘાટણોને કેળવવાની-તેમના કાર્યમા કુશળ બનાવવાની-યોજના મારે તૈયાર કરવી છે, પણ જો અકસ્માત જ આવી થશે તો શુ કરી શકાશે' શુ પુરૂષો બધા આવા જ હશે?'

તે આમ ને આમ નિસાસા મુકતી હતી અને વિમળાગૌરી તો એમ જ જાણતા હતા કે હજી ચોરનો ભય તેના મનમાથી ગયો નથી. એ તેને બહુ આશ્વાસન દેતા હતા અને જાણે પોતાની નાની બહેન હોય તેમ તેની આળપપાળ કરતા હતા

* * * *

પછી ત્રણ ચાર દિવસમા જ બપોરે વિમળા-ગૌરીના નામનો તાર આવ્યો તેમા ઘણા જ ગભીર સમાચાર હતા મુકુંદરાય તે દિવસે એક ટ્રેનમા જતા હતા તે ટ્રેનને ગભીર અકસ્માત નડયો હતો, અને ઘણા જીવની ખુવારી થઇ હતી મરણ પામેલાઓમા મુકુંદરાય હતા, અને તેમના સામાનમાથી નિકળેલા શિર-નામા મુજબ તાર કરવામા આવ્યો હતો આ ખબર સાભળી સરલા સફાળી ઉભી જ થઈ તેના ભયચિંતા મુઝવણ જતા જ રહ્યા તેના વિચારો બધ પડ્યા તેણે વધુ તપાસ માટે સામા તાર કર્યા વિમળાગૌરીની બેનને પણ ખબર આપી અને બધા ભાયડાને ભૂલાવે તેવી ચપળતાથી કામ લીધુ

બધી વિગતો જાણીને પણ કોઇને લાભ થયો નહિ. બિચારા વિમળાગૌરી વિધવા થયા.

આશ્વાસન માત્ર એટલુ જ રહ્યુ કે મુકદરાયનો વીમો પ્રમાણમા બહુ જ મોટી રકમનો હતો, એટલે કમાનાર ઘણી જવા છતાયે રહેણી કરણી ફેરવવાનો વખત આવ્યો નહિ અને બાળકોના શિક્ષણ વગેરે માટે ચિંતા કરવા જેવુ રહ્યુ નહિ.

યોગ્ય સમયે વિમળાગૌરીને પુત્ર આવ્યો. પરતુ પિતાના મૃત્યુ પછી જન્મેલા બાળક માટે બધે આનંદ તો ક્યાથી જ હોય ! પરતુ માતા પુત્રના શરીર સારા હતા બધો ઘરનો ભાર સરલાને માથે હતો આમને આમ વરસ દિવસ જોતજોતામા વહી ગયો

એક દિવસ સરલાએ વિમળાગૌરી પાસેથી જવાની રજા માગી તેણે કહ્યુ હવે મારી જરૂર અત્રે નથી. વિમળાગૌરીને તો આ સાભળીને આઘાત લાગ્યો તે સરલાને વળગી પડયા, અને કહ્યુ, "બેન, તમે કાઈ મારા ગુલામ નથી સદાયે અહિ રહેવા બધાયલા નથી પણ હુ તમને એમ જલદી છોડનાર નથી. તમારા વગર મને જરાયે સહવાશે નહિ તમે અહિથી શા મુદ્દાથી જવા માગો છો, તે તો મને જણાવશો ને ?"

"વિમળાબેન, મને પણ આ ઘરમા બહુ જ ફાવી ગયુ છે વળી મારા જ્ઞાનની અજમાયશ હુ આ પ્રમાણે બીજે કોઇ ઠેકાણે કરી શકી ના હોત, એ પણ મને લાગે છે અને આ છોકરાને તો મુકી જવા મારૂ જરાયે દિલ ચાલતું નથી. પણ હવે અત્રે મારી જરૂર નથી તમે હવે સાજા થઇ ગયા છો અને બધુ ઘર સભાળી શકો તેમ છો હવે મારો વિચાર ગૃહવ્યવસ્થાના આદર્શો આપણા લોકમા વિશેષ પ્રસરે તેવા ઉપાય કરવાનો છે વળી મારા મનમા એમ પણ છે કે આપણા ઘરોમા જે નોકરો, રસોઇયાઓ, તથા ઘાટણો રાખવામા આવે છે, તેમને જો જરા શિક્ષણ આપ્યુ હોય, આરોગ્યતાના નિયમો કેમ સાચવી શકાય તે બતાવ્યુ હોય, તો આપણા ઘરો વધારે નિરોગી બને આ બધા માટે હુ હવે વિચારો કરીશ અને પ્રયત્નો આદરીશ "

"સરલાબેન, હુ તો એમ સમજી હતી કે તમે હવે તમારા પોતાના ભવિષ્ય માટે, સાસારિક કારણોસર, અહિથી જતા હશો. પણ જો તમે આ સમાજસેવા માટે જ અત્રેથી જવા માગતા હો, તો તો હુ તમને નહિ જવા દઉં તમારા ભાઇના મૃત્યુ પછી મારૂ જીવન શુષ્ક થઈ ગયુ છે. તેમની કૃપાથી પૈસા ટકાનું મને દુઃખ નથી ત્યારે હુ પણ તમારી સાથે આ કાર્યમા કેમ ના ભળુ ? તમારૂ જ્ઞાન, અને મારૂ ધન આ બધી બાબતમા તમારા આદર્શો મને ઘણા જ પસદ છે અને પૈસેટકે સુખી વિધવાઓએ જ આ કાર્ય ઉપાડવા જોઇએ. તમારા જેવા હજી ઉગતા જ, મસાગ્સુખનો વિચાર કર્યા વગર આ માર્ગે વળે, તે જોઇને તો અમારે શરમાવુ જોઇયે "

પરિણામે વિમળાગૌરી અને સરલા આ નવી દિશાએ કાર્ય કરવા લાગ્યા છે તેમની મદદમા વિમળાગૌરીના બહેન તો છે જ આ બધાના ભેગા પરિશ્રમનું શુ પરિણામ આવે છે તે આપણે હવે પછી જોઇશુ.

૭

રા. રા. ગૌરીશંકર જોશી

ફિલસુફનો ભ્રમ

જ્ઞાનના સમુદ્રમા ચારિત્ર્યનુ મીઠું ઝરણું કયારેક સુકાઇ જાય છે! પણ પ્રોફેસર નંદનપ્રસાદનુ ચારિત્ર શુદ્ધ હતુ એમ ઘણા કહેતા, અને તેનુ જ્ઞાન વિશાળ હતુ તેમ સૌ કહેતા નંદનપ્રસાદ સૌને પ્રિય હતો શોપનહોર ને નીત્શે, હર્બર્ટ સ્પેન્સર ને હેગેલ, કન્ટ ને શંકર, ડાર્વિનનો ઉત્ક્રાન્તિવાદ ને કાર્લાઇલનો અગમ્યવાદ, શુદ્ધાદ્વૈત ને દ્વૈતાદ્વૈત–બધા જ ફિલસુફમાથી હજારો સિદ્ધાન્તો નંદનપ્રસાદના નાના માથામા ઘર કરીને રહ્યા હતા એણે જ્યારે કૉલેજમા The Sick Soul એ વિષય પર ભાષણ આપ્યુ ત્યારે જાણે ઉપનિષદ પોતે મૂર્તિમત સ્વરૂપે પશ્ચિમને પૂર્વનો જીવન્ત સ્પર્શ આપે છે, એવી લાગણી થઇ વાતાવરણ બધુ મૃત્યુ પછીના જીવનના કોયડાથી ભરાઇ ગયુ, ને હજારો શિષ્યો ને શહેરીઓ નંદનપ્રસાદે ભાષણ પૂરું કર્યું ત્યારે અતઃકરણથી નમી પડયા હતા

૨

સ્વપ્નસુન્દરીના સ્મિત જેવી ઉષા પોતાનો નવરંગી સાળુ પાથરતી હતી એમાથી ઉડતી સુગધથી વાતાવરણમા નવચેતનનો તનમનાટ હતો એ વખતે ભદ્રાવતીના કિનારા પર આવેલા એક રમ્ય મકાનની જાળીમાથી નદી પર નઝર ઠેરવીને એક જુવાન બેઠો હતો દૂરથી પ્રજતા મજૂરો ને થાકથી લથડતા પશુઓ ધીમે ધીમે નદીનુ પાણી કાપી રહ્યા હતા રેતીના વિશાળ મેદાનમા એક સાધુ બેઠો હતો તેનાથી થોડે દૂર બે ચાર કુતરા ગેલ કરતા હતા ને છેક દૂર એ ઝાડ પર એક વાનરો આ દૃશ્ય પર ડહાપણભરી સમાલોચના કરતો, જરા વધારે પડતી ગભીરાઇમા, હાથકુ મો રાખી બેઠો હતો

પેલો જુવાન આ બધા દૃશ્યો એકી સાથે જોઇ રહ્યો હતો

તેટલામા અચાનક બારણુ ઉઘડયુ.

એણે પોતાની દૃષ્ટિ નદીપટથી ખેચી પાછળ જોયુ વિવેક જાળવવા શીખેલા ચ્હેરામા જરા સ્મિત આવ્યુ, ને તે બોલી ઉઠયો

‘અરે! ઉષા’ તુ અત્યારમા કયાથી? હું ’’

‘આજે પ્રભાતના ઉડતા રગ પકડવા છે ’’

‘એમ? તો ’ તે પોતાની ખુરશી પરથી બેઠો થયો ‘જો, આહીથી આ દૃશ્ય આબાદ છે! બરાબર ઉતારવા જેવુ ’’

ઉષા આગળ વધી ને પ્રોફેસરની ખુરશી પર બેઠી પૂર્વના આકાશની ચટકી ત્યાથી ન્હાના સ્વરૂપમા રૂબરૂ ખડી થતી હતી પાસેનુ દ્વાર ખોલી, તે અગાશીમા ગઇ વળી પાછી ફરી અને છેવટે અગાશીમાથી, ઉડતા રગને કાગળ પર ભાષામા ઉતારવા લાગી.

ઉષા પ્રોફેસર નંદનપ્રસાદની શિષ્યા હતી એનામા કુદરતે શબ્દજ્ઞાન કરતા રગનુ જ્ઞાન વધારે આપ્યું હતું એણે એક વખત તો નંદનપ્રસાદના આખા ભાષણને રગની ભાષામા ઉતાર્યું હતું, એક વખત આત્માનો રગ ચીતર્યો હતો નંદનપ્રસાદને એના પર અત્યત વ્હાલ હતું નંદનપ્રસાદની ફિલસુફી જેવી તે સમજતી તેવી બીજુ કોઇ સમજતુ નહિ ઉષા નંદનપ્રસાદને પોતાના જીવનપ્રવાહ જેવા રગના અર્ઘ્યથી પૂજતી

ઉષાએ થોડા વખતમા આકાશની એ ક્ષણને અનંતતાનુ સ્વરૂપ આપ્યુ

'આબાદ ! ટર્નર્ —?'

ઉષા હસી 'મ્હને લાગે છે તમે ફિલ્સુફી સિવાય બીજા વિષયમા બાળક જેવા છો !'

જ્ઞાનના અભિમાનથી પ્રોફેસરના ચ્હેરામા સંતોષ દેખાયો

—'અને હા હુ બાળક જેવો જ છુ ત્હને ખબર નથી ઉષા ?'

'શુ ?'

'તે દિવસે નોકર એક તપેલી લાવ્યો. મ્હે તેને પોણાબશેર દુધ સમાય તેવડી લાવવાનુ કહ્યું હતું અને તે લાવ્યો બશેરની '

ઉષા ઉત્સાહના વેગમા જ બોલી 'હા હા. પછી ?'

'પછી શુ ? એ બાબત રકઝક ચાલી. મ્હે કીધુ તુ બશેરની લાવ્યો. હવે એમા પોણાબશેર ક્યાથી સમાય ?' ઉષા તો એક કૂદકે ખડમા આવી ગઈ તે હસતી હસતી કૂદવા લાગી વધારે ને વધારે સુદર થતી ગઇ' નિર્દોષ બાળક !

'હા હા હા ! મ્હારા પ્રોફેસર ! ફિલ્સુફ ! તમે આટલુ જ ગણિત જાણો છો ?'

પોતે એક વિષયમા પારગત છે એ દર્શાવવા બીજા વિષયમા બાળક જેવી અજ્ઞાનતા દેખાડવી એ વિદ્વાનોનો દભ કયા છાનો છે ?

'અરે ! ઉષા !'–નંદનપ્રસાદ બોલ્યો — 'પછી નોકરે મ્હને સમજાવ્યો કે સાહેબ, બશેરમા બશેર પણ સમાય ને પોણાબશેર પણ સમાય '

'બરાબર ન્યુટન જેવુ '

"હા. ઠીક એ દાખલો ત્હને યાદ છે કે ?'

"તમારે વિદ્વાનોને તો એક એક વિશ્વાસુ મિત્ર જોઇએ...'

નંદનપ્રસાદની આખ ચમકી. પણ નિર્દોષ સરલતાની મૂર્તિ જેવુ ઉષાએ આછુ હાસ્ય કર્યુ મોડે મોડે તે સમજી કે એના બોલમા નંદનપ્રસાદને કાઇક સદિગ્ધ લાગ્યુ છે.

'હા બસ એ જ ઉષા !–Genius–એનુ રક્ષણ સ્નેહની હૂફ વિના કોણ કરે ?'

અને હવે ઉષાની આખને ચમકવાનો વારો હતો પણ તે તો કેન્ટનુ એક સૂત્ર સભળાવી વિવરણ માગતી ઉભી The senses are blind without the soul the soul is empty without the senses What is the relation between the senses and the soul ? આત્મા વગર ઇદ્રિયો અધ છે ઇદ્રિયો વગર આત્મા ખાલી છે આત્મા અને ઇદ્રિયોનો અન્યોન્ય સબધ શા પ્રકારનો ?

૩

એવો જ એક બીજો દિવસ.

પણ તે દિવસ સંધ્યાના કિરણોથી ઉષાના ગાલ પર ચમકતી શરમની લાલી વધારે પ્રકાશિત થતી હતી તે દિવસે ઉષા અને નંદનપ્રસાદ વચનથી એક બીજાના થઈ ચૂક્યા હતા ઉષા નંદનપ્રસાદ જેવા Genius પ્રતિભાશાળી પુરુષ પાસે પોતે સાથી થવા યોગ્ય નથી, એવા અધીન સ્વરૂપમા શાત ઉભી હતી અને તે એક વિચારથી જ પ્રેરાણી હતી 'આવા પ્રતિભાશાળી પુરુષને એકલડોકલ મુસાફર રાખવો એ પાપ નથી ? નંદનપ્રસાદ પેલી લીટીઓ બોલતા તેની સામે જોતા એ વાત ઉષાને યાદ રહી ગઇ હતી, "Alone, unfriended–melancholy–slow "

કોલેજના દિવસો પૂરા થતા પોતે જેને પૂજ્ય માનેલ છે તેને છોડવાનો વખત આવ્યો એથી ઉષાને દિલગીરી થવા લાગી તે જ સમયે પ્રોફેસર નંદનપ્રસાદ પણ ઉષાના જ્ઞાનથી એના

તરફ વધારે ને વધારે આકર્ષાયાં હતાં, અને તે મૈત્રી આજે એક બીજાના જીવનસાથી બન વાના કોલમાં પૂરી થઈ તે કોલ પાળવા પ્રતિજ્ઞા લીધી અને હવે ઉષા—નંદનપ્રસાદની માવજત રાખે છે વારંવાર તેને મળે છે ને ફિલસૂફને ક્યારેક દુનિયાના સ્પર્શમાં રહેલું સૌન્દર્ય દર્શાવે છે

ત્યારપછી થોડા સમયમાં નંદનપ્રસાદ આગળ અભ્યાસ કરવાના ઉદ્દેશથી ઇંગ્લંડ ગયો હવે ઉષા એકલી—જે નદીના કિનારા પરથી પહેલા પ્રભાતનો રંગ પૂરતી તેમ પૂરે છે પણ તેને ટર્નરની ઉપમા આપી પ્રોત્સાહન આપનાર નંદનપ્રસાદ ગેરહાજર છે એને હવે આજે જ પોતે કરેલા કાર્યનું મહત્ત્વ સમજાય છે પોતાને આજે દુનિયાના તમામ વ્યવહારથી કપાઈ ગયેલી એકલતા કેવી સાલે છે? આવી જ સ્થિતિ નંદનપ્રસાદ જેવા વિદ્વાનને હતી અને પોતે એના સમાન યોગ્ય સાથી નથી, તોપણ વિશ્વાસુ મિત્ર બનવાની છે, એ વિચારથી, તે પોતે કરેલા કાર્યની મહત્તા સમજી આનંદ લે છે. ઉષાએ પોતાના બંગલામાં પ્રોફેસર ગયા પછી, પેટા ભાડૂત તરીકે એક માણસને રાખ્યો હતો ને બિચારો સાધારણ કારકુન હતો સાદો ને સીધો હતો તે કેટલીક વખત, મધ્યમ વર્ગમાંથી નીકળી આવે છે તેમ, વ્યવહારકુશળ છતાં, સાચો હતો તેનું નામ પણ તેના જેવું જ સાદું હતું, —શાંતિલાલ સવારમાં શાંતિલાલ મૂંગો મોઢી પોતાના ફળીમાં ચટાક ચટાક ચાખડી પર ફરતા ફરતા 'હરિ ૐ' કરતા હોય ને જૂની ઢબના માથા પર તે દિવસનો નવો સૂર્ય પ્રકાશતો હોય હાથમાં ક્યારેક માળા પણ નાખતા ને ઉષાની કામ કરવાવાળી સાથે નળ પાસે ઉભા રહી, 'કાલે તો માળું, કુતરાં ભમતાં હતાં, મીઠીબાઈ'—એટલું બોલી 'હરિ ૐ' એ લાંબા સ્વર સાથે પાછી ચાખડી ઉપાડે।

શાંતિલાલ જેવો સાદો હતો તેવો જ દુખી પણ હતો બિચારાની સ્ત્રી ત્રણ વર્ષનો એક છોકરો મૂકી મરણ પામી હતી આજે ચાર વર્ષથી શાંતિલાલ તેને જીવની પેઠે જાળવી રહ્યો હતો છોકરો બહુ મધુર હતો શાંતિલાલે પોતાની સીધી વાટ જાળવી એનું નામ માધવલાલ પાડ્યું હતું પણ બધા એને માધુ કહેતા માધુ પણ બરો ગમતી હતો નળમાં આડે હાથ રાખી પાણીના ફુવારા છોડી મૂકતો ને ઉષાની કામ કરવાવાળી તો થાકી જતી એક વખત માધુએ શું કર્યું કે બસ કોઈને પૂછ્યા વિના ઉષાનો મોટો અરીસો ઉપાડી લાવ્યો મીઠીબાઈ અજીઠાં વાસણનો ખડકલો લઈ નીકળ્યાં. એટલામાં તો માધુએ બરાબર સૂર્યનાં કિરણ, અરીસામાં ઝીલીને એનાં મો પર ફેંક્યાં ઠામ પડ્યાં નીચે, ને ઉપર મીઠીબાઈ 'ઓય વૉય મારો પીટયો રે!' એમ કરતાં પડ્યાં, એક મોટા ઠામને જરા દડવાનું મન થયું ને સાથે સાથે મીઠીબાઈને પણ નોતરું દેતું ગયું! દાળથી ખરડાયેલા હાથ ને ભાતથી ખરડાયેલા મો સાથે મીઠીબાઈ, કડછી હાથમાં લઈને તો દોડ્યાં પણ માધુ તો દૂર દૂર દોડી ગયો હતો એટલે ફાયદો એટલો જ થયો કે પોતે એક દોરડામાં—એ પણ માધુએ ગઈ સાંજની રમતનું બાંધી રાખેલું—આવી જતાં, જરા શરીર લથડી ને દડી ગયું! ને તે જ વખતે માધુએ પણ બૂમ પાડી 'એ મીઠીમા સૂતાં! આ હાહા! તાલ બાઈ તાલ!'" એટલામાં દૂરથી શાંતિલાલ આવ્યો એટલે આ યુદ્ધમાં કોલક-રાર તો થઈ ગયા પણ તેનો ભંગ તો સાંજ પહેલાં જ, માધુએ મીઠીમાના નવેણું માટે સૂકવેલા કપડામાંથી એક કપડું ઉપાડી લઈને કર્યો હતો, પોતાનું એક ધોતીયું ગારાવાળું થતાં તે ધોઈને સૂકાવી નાખી, શાંતિલાલ આવે તે પહેલાં ઉજળા બની જવા માટે,

ભાઇને આ ભગ અસાધારણ પ્રસગે કરવો પડયો હતો રાજા ઠાકરધરોની શી વાત કરવી, છોકરાઓ પણ ક્યારે કોલકરાર પાળે છે ?

આ માધુ જેવો રમતીયાળ તેવો ખુલ્લા દિલનો જેવો ખુલ્લા દિલનો તેવો નિર્મલ ચ્હેરાનો અને જેટલો તોફાની એટલો જ આનદી હતો માધુ ઉષા પાસે વારવાર જતો ત્યા તે ડાહ્યો ડમરો થઇ બેસી રહેતો જો કે પછી છેવટે ઉઠતા ઉઠતા, બધમા રાખેલી તોફાની વૃત્તિ 'કા મીઠીમા કેમ છો ?' એટલુ કહીને પણ સતોષ લઈ લેતી. માધુ પર ઉષાને મા જેવો પ્યાર હતો ને માધુને પણ જાણે ઉષા તો બીજા સ્વરૂપમા પોતાની મા હોય તેમ લાગતુ. શાંતિલાલ ઑફીસમા જાય, ત્યારે માધુ ઉષાબેન પાસે રમતો હોય, ભણતો હોય ને ક્યારેક વાતો સાભળતો હોય ' એ ૫ળો માધુથી માણસવાળુ લાગતુ

૪

ઉનાળાની મીઠી સવાર હતી અને કુતરાના બચ્ચા શાંતિલાલની ઓરડી તરફ નજર રાખીને ઉભા હતા એ ઓરડીમાથી હમ્મેશા એક તોફાની છોકરો આવી, વિદ્વાનોનુ પેલુ મશહૂર વર્ગીકરણ—" નખવાળા પ્રાણી "—એ ભૂલી જઇ તેમની સાથે દોડતો એ દોડતો ને પાછળ કુતરા પણ—ક્યારેક દેશી રાજ્યના અધિકારીઓને ગવર્નર કે એજન્ટ બોલાવે ને દોડે તેમ–દોડતા પણ આજે એ ઓરડીમાથી દુ ખી શાંતિલાલનુ મો પહેલા દેખાયુ

'મીઠીબા ' . હરિ ૐ.'

અત્યારે પણ સહજ બનેલુ હરિ ૐ શાંતિલાલના મોમા આવ્યુ

'અરે ! મીઠીબા ! ઉષાબ્હેન છે કે ?

'હા કેમ ?

'આ જૂઓને આજ અમારા માધુને તાવ આવ્યો છે કાલે રાત્રિનો '

'ઑલ વૅલ—એ વળી ક્યાથી. છોકરાં રખડે બહુ તો–પાણીમા લાગટ રખડે છે. માડી ' કાઇ કોઇનું માને છે ?. . . ' એટલામા ઉષા પણ અગાશીમા આટા મારતી દેખાણી શાંતિલાલની વાત સાભળતા તે નીચે આવી ડૉક્ટરને બોલાવ્યો ને શાતિલાલ ઑફિસમાથી પાછો આવ્યો ત્યા સુધી પોતે તેની પાસે બેઠી રહી. આજે એને પ્રથમ ખબર પડી કે માધુ ન હોય ત્યારે ૫ળોમા ગ્લાનિમય શાતિ જ હોય છે '

૫

કેટલાક છોકરા એવા આનદી ને રમતીઆળ હોય છે, કે બપોરે મરવાનુ હોય તોપણ સવારે રમી લેવાના ' માધુનો સ્વભાવ મૂળથી જ આનદી હતો. ત્રણ ચાર દિવસ તાવની સખ્ત બિમારી છતા તે ઉષા બ્હેન પાસે કાઇ ને કાઇ આનદની વાતો કરી લેતો ' છેવટ પેલા મીઠીમા દરી ગયા હતાં એ પ્રસગ સભારીને સૌને હસાવતો ' શાંતિલાલ બિચારો માધુને હસતો જોઇ ઓછો ઓછો થઈ જતો, ને ઉષા તો મૂર્તિમાન માતૃહૃદય છોકરાના દરેક શબ્દમા વ્યાકરણની ભૂલ ન જોતા હૃદયની અગાધતા જ દેખતી પણ એ તાવ હતો શીતળાના પ્રવેશ માટે ત્રીજે દિવસે માતા દેખાયા એટલા ઘાટા કે તિલમાત્ર જગ્યા મળે નહિ. હવે જ કટાકટીનો પ્રસગ આવ્યો. ગરમી એટલી થાય કે માધુ રાડો પાડે, ને શીતળા પણ કચકચી ગયા. માધુનુ જીવન હવે થોડો વખત છે. એ ગભીર વિચારથી સૌના હૃદય ધબકી ગયા.

નવમો દિવસ હતો. રાત્રિના આસ્માની આકાશમા એકલા તારા હતા ઉષાના ફળીમા ભયકર શાતિ હતી જે વખતે જીવ જવા રહેવાનો સવાલ હોય, ત્યારે દરેક ઘડીમા હજાર વર્ષનુ ગાભીર્ય આવે છે રાત્રિના લગભગ બાર થયા હશે, તે વખતે માધુની પથારી પાસે માત્ર બે જણુ જાગતા બેઠા હતા. ઉષા અને

શાંતિલાલ દર્દીને ગરમી એવી થતી હતી કે ન પૂછો વાત

એ વખતે એવો પ્રસંગ બન્યો કે ઉષાનુ જીવન ફરી ગયુ

અચાનક માધુએ અસહ્ય દુ:ખથી રાડો પાડી 'મા ! મા'' અને 'હ બેટા ! હ બેટા '' એ બે જ શબ્દો સંભળાવા લાગ્યા શાંતિલાલ દિઙ્મૂઢ બની ગયો કોઇને કેમ સાત્વન દેવુ તે સૂઝે તેવુ હતું નહિ પણ હવે માધુને સાત્વનની જરૂર ન હતી, તે રહ્યા રહ્યા છેલ્લા બળથી પથારીમાથી બેઠો થયો, અને ઉષા તરફ દોડયો એના આત્મામાથી હજાર શબ્દ-નો એક શબ્દ આવ્યો 'મા' '

આ ગભીર પરિસ્થિતિ સમજી શાંતિલાલે તેને અટકાવ્યો 'બેટા ! બેટા ! માને અડકાય નહિ હો !' લથડતે પગે માધુ પાછો ફર્યો અરે ! બાપુ ! મ્હારે એક વખત ઉષાબેનને-બાને માને ભેટવુ છે !. મને તો ટાઢ થાશે !'

'જો બાપુ ! ' શાંતિલાલ કાઇ બોલી શકયો નહિ.

પણ માધુની બધ આખોના બધા વાક્યો ચ્હેરા પર પથરાતા હતા 'મા ! '

અને તે અચાનક દોડીને ઉષાને ભેટી પડયો શાંતિલાલ ભયથી શોકથી શૂન્ય બની જોઇ રહ્યો પણ ઉષાના કુમળા હાથોએ માધુને ઉપાડી લીધો હતો ને જ્યા સગી મા દૂરથી બેટા કહીને દોડી જાય, ત્યા ઉષાએ તેના માથા પર, અને નામાપર વારવાર હાથ ફેરવ્યો આત્માને સ્પર્શ થયો હોય તેમ માધુને ટાઢક ટાઢી થઇ 'મા'' તે એક વખત આનદથી બોલ્યો

'બેટા ! માધુ ! હુ ઉષા-ત્હારી છુ હો ! બાપુ '

ઉષાના આસુમા બીજા શબ્દો ડૂબી ગયા પણ શાતિલાલ ઉષાના વિચારથી ધ્રુજી ઉઠયો

ઉષાએ ફરી ફરી માધુને બોલાવ્યો તેને હાથમા રાખી રમાડયો ને પછી ધીમેથી પથારીમા સુવારી દીધો

એ ઉંઘમાથી માધુ ઉઠયો નહિ ને બીજા દિવસના પ્રભાતમા પેલા કુરકુરીયા રાહ જોતા ઉભા જ રહ્યા પોતાના એકના એક આશાના થભને ગયેલો જોઇને શાંતિલાલ દિવાનો બની ગયો, ને એની મગજની નબળાઇના ઉપાય માટે ગાડાની હૉસ્પીટલમા ગયો.

માધુના સ્પર્શના પરિણામે બીજે કે ત્રીજે દિવસે ઉષાપર શીતળામાતાનો હલ્લો થયો હતો. બીબીબાઇની બહુ મહેનતથી તે બચી ખરી, પણ એક આખ ગુમાવી ને મો પર પરોપકારના ન ભૂસાય તેવા કલ્યાણમય ચાઠલા પડ્યા શરીર બેડોળ બની ગયુ ને આત્મા વધારે સુદર-મધુરતાની મૂર્તિ જ બન્યો

૬

દરમ્યાન પ્રોફેસર ઇંગ્લાડથી પાછા આવ્યા હતા

રાતની મેઘલી મળી હતી, ને વરસાદના ટમટમ છાટા શરુ થયા હતા એક જુવાનભાઇ તે વખતે નદનપ્રસાદના ઘર પાસે આવીને થંભી થોડીવાર શાત ઉભી પછી વિચાર કર્યો ને છેવટે ઘરની સાકળ ખખડાવી.

'કોણ ?' અદરથી અવાજ આવ્યો

વરસાદ એકદમ તૂટી પડયો, ને નિદ્રામાથી મધુરી ટહુકાના હર્ષથી જાગી ઉઠી

'હુ ઉષા !'

'હા બોલુ છુ હો" અવાજ મોટો પણ ઠડો હતો અને પ્રોફેસરે તરત જ દ્વાર ખોલ્યુ દ્વાર ખોલતા જ તે આભો બની ગયો શ્વેત સગેમરમરની મૂર્તિમાન્ કલાને બદલે શીળીના ડાઘવાળી એક આખનો ડોળો બહાર નીકળેલ કદરૂપી સ્ત્રી જોઇ

'આ કોણ ઉષા-તું ?'

'હા ત્હમને ખબર નથી? હું હજી આહીં જ છુ. એમ એ. માટે વાચવા રહી ગઇ'

'એમ કે? બહુ ઠીક કર્યું શુ ફિલસુફી લીધી છે કે?' પ્રોફેસરના માયાળુ ઠંડા શબ્દો આવ્યા ઉષાના ચ્હેરા પરથી જ અનુમાન કરવા જેટલુ 'ડાકટર' એ પણ શીખ્યા હતા ને વળી કોઇની ખોડ વિષે ઉલ્લેખ કરવો એ ડહાપણ પણ નથી

પણ ઉષા દિઙ્મૂઢ બની ગઇ જેની રાહ જોઈ પોતે અભ્યાસ કરવા રોકાઈ ગઇ હતી, ને જે પ્રતિભાશાળી પુરુષે તેને મિત્ર તરીકે સ્વીકારી હતી, તેનામા અસાધારણ ઠંડી કેમ હતી આખમા, આવકારમા કે શબ્દમા કયાય ઉષ્મા કેમ ન મળે? નિર્દોષ મૂર્તિ! તે મોડુ મોડુ સમજી ને મનમા બબડી, 'હા ઠીક, મ્હારુ સ્વરૂપ ફરી ગયુ છે!'

'કેમ ત્હમે બોલતા નથી?'

'શુ બોલુ, ઉષા? ત્હારી બધી મુશ્કેલીઓ તો કોલેજમા solve–સમજાવાશે જ'

'બરાબર' પણ ઉષા ધ્રુજી.

'આજે વરસાદ પડશે તેમ લાગે છે ઉષા! ત્હને બહુ મોડુ તો નથી થતું કે?'

ઉષા અતે નિશ્ચિત સ્વરમા જ બોલી કયારેક શકા અસહ્ય જ હોય છે

'આપણી કલ્પના–જીવનમૈત્રી ત્હમે ભૂલી ગયા કે શુ? મ્હે મ્હારુ જીવન આજ સુધી ત્હમારે માટે સાચવ્યુ છે'

પ્રોફેસરનુ ઉચુ શરીર વધારે ટટ્ટાર થયુ હાથની આગળી નાક પર આવી, તે પણ એટલા જ નિશ્ચયાત્મક સ્વરથી બોલ્યો

'આપણી મૈત્રીને તે એટલી ગભીર માની છે?'

'સ્રીનુ જીવન મૈત્રી છે એટલે એને મન એ પહેલેથી ગભીર જ નહિ પણ પવિત્ર બાબત છે'

'હં...'પ્રોફેસર નંદનપ્રસાદ હસ્યા 'હા! હા! હા...ઉષા! છોકરવાદ"

'એમ નહિ.' નંદનપ્રસાદ? હુ મૂર્ખ બનવા નથી માગતી કહો કે આપણે સંકલ્પ કર્યો ત્યારે ત્હમે વચન આપ્યુ નથી? સ્નેહલગ્નનું!

'અને હવે'

'હવે? ઉષા!'—નંદનપ્રસાદની મદદે એની ફિલસુફી આવી

'જીવન એ વિકાસ છે એ વખતથી આજે જૂદી દષ્ટિ છે'

'બરાબર—' એકવી શ્રદ્ધાનુ તેજ આવ્યુ 'પણ ત્હમે એમ ચોખ્ખુ કહેશો કે હવે મ્હારા સ્વરૂપમા ત્હમને કટાળો છૂટે છે?'

'ના,'

'આ કેમ થયુ તે તમે સાભળ્યું છે?

'હા'

'તમને લાગે છે કે આ વાત મ્હારા સ્વરૂપની આપણી આડે આવે છે,

'હા અને ના'

'ફિલસુફી ચોખ્ખુ બોલી શકે જ નહિ વ્યાકરણમા વિકલ્પ જ હોય ચોખ્ખુ બોલે સ્નેહ ને શ્રદ્ધા જાઓ' નંદનપ્રસાદ' સ્પાઇનોઝા વાચો. બસ વાચો વાચવાનો પણ રોગ છે' અને બીજા રોગમા જ્યારે આખ કાન નાક હાથ પગ પેટ ખોવાય છે, ત્યારે વાચવાના રોગી આત્મા ખૂએ છે' અભણ શબ્દ વિના લાગણી બોલે છે ભણેલા લાગણી વિના શબ્દ બોલે છે એકલો ભ્રમ''

પણ નંદનપ્રસાદ વિદ્વાન હતો વેદાન્તી હતો વૈયાકરણી હતો આવા ઉછળતા શબ્દોથી તે ડગે તેવો નહિ હતો **निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतां को विधि: को निषेध..** નંદનપ્રસાદે ધીમેથી બારણુ અટકાવ્યુ, 'ઉષા" તે બોલ્યા વિના રહી શક્યા નહિ 'It was lovely to be myself but not to be myself–was death in life. Do not be tempted to accomodate

yourself to the world by moral suicide ' ૧

ઉષાએ જવાબ ન દીધો, એક વાર મકાન તરફ જોયુ, નંદનપ્રસાદના ઓળા તરફ એક દૃષ્ટિ ફેરવી, ને પછી ઘોર અંધારી રાત્રિના ગાઢા અંધકાર વચ્ચે થઇ ચાલી ગઇ એ નંદનકુમારને મળી ગઇ એ વાત પણ ઘોર અંધારા જેટલી જ છાની રહી

૧ સ્વ-સ્થ જીવનમા એકલવાયાપણાનો દોષ નથી એમ નહી, પરંતુ સ્વ-સ્થ ન રહેવુ અર્થાત્ સ્વસ્થતાવિરહિત જીવન તો મોતનેજ જ પર્યાય છે દુનિયાની નીતિરીતિને નગ્યુ આ રવાની લાલસા સ્વસ્થતાની પરમ નીતિની વિવાતન પણ નીવડી શકે '

* * *

ગામમાથી નમાયા છોકરાઓ ઉષાના ઘર તરફ હમેશા દોડી જાય છે એ ઘરમા હવે એ જ કલ્લોલ મચ્યો છે ફિરંગીના પુસ્તકો ઉચે મૂકી, છોકરાઓ સાથે ઉષા સાદી ભટુડીઆની વાત કરે છે ને તેને લાગે છે કે કેટલીક ફિલ્સુફીની રાડ હવે આપોઆપ ખરી જાય છે

ભટુડીઆની વાતમા તલ્લીન નમાયા છોકરા ઉદાસ થઇ જાય છે ઉષા, વળી બીજી સારી વાત કરે છે તે પ્રતિભાશાળી પુરુષની મિત્ર થવાને બદલે, આ સાદા છોકરાની મૈત્રીમા ઉષા વધારે અગમ્યવાદ જૂએ છે '

૯

ર ા ગ ચંદુલાલ જટાશંકર ભટ્ટ

ઈ. સ. ૨૯૨૪*

આ વૈજ્ઞાનિક ઝમાનો જગતને કયા ઘસડી જશે એ જાણવાના કુતૂહલથી મે અનેક પુસ્તકોનો અભ્યાસ કર્યો, ઘણા વિદ્વાનોને પૂછી જોયુ ઘણા જ્યોતિષીઓ પાસે જગતની કુંડલી તપાસાવી પરંતુ સંતોષ ન થયો કોઇની પણ કલ્પના બીજાને મળતી ન જ આવતી આખરે એક સાધુએ મને માર્ગ બતાવ્યો તેની પાસે એક જડીબુટ્ટી, હતી તે મને આપી અને કહ્યુ કે તે ખાવાથી એક હજાર વર્ષની નિદ્રા પ્રાપ્ત થશે અને જ્યારે જાગ્રત થશો ત્યારે પોતે જ જે જાણવા માગો છો તે નજરોનજર જોઇ શકશો.

* ઇંગ્રેજી ઉપરથી

ન કોઇને જણાવ્યુ, ન કોઇની સલાહ લીધી, ન વધારે વખત ધૈર્ય રાખી શક્યો ઘેર આવીને તરત જ જડીબુટ્ટી પાણી સાથે પેટમા ઉતારી દીધી અને જલદી નિદ્રાવશ થાઉં માટે બધા માસિકો અને ત્રિમાસિકોની ફાઇલોના પાના ફેરવી નાખ્યા પછી સચિત્ર માસિકો લઇ તેના ચિત્રો જોવા મડ્યા તાજા ત્રિમાસિકના " આકર્ષક " ચિત્રો તરફ દૃષ્ટિ ફેરવતા બગાસાની શરૂઆત થઈ. ધીમે ધીમે આજુબાજુનો ઘોંઘાટ શાન્ત પડતો જતો હોય એમ લાગ્યુ રસ્તે ચાલતા મનુષ્યોનો પગરવ,

આકાશમા ઉડતા પક્ષીઓનો કલરવ, ટ્રામની કર્કશ ઘંટડીનો અવાજ કે પાડાના રણકારનુ સ્મરણ કરાવનાર મોટરના ભૂંગળાનો અવાજ દૂર દૂર જતો હોય એમ જણાવા લાગ્યુ. ક્યારે ત્રિમાસિક હાથમાથી સરી પડયુ અને ક્યારે હુ નિદ્રાદેવીને વશ થયો એ સ્મરણમા નથી.

સને ૨૯૨૪ મા હુ જાગ્યો હુ એક સંગ્રહાલયમા કાચના કબાટમા સુતેલો હતો અને મારી સામે માથા ઉપર ટાલવાળો અને સફેત બ્લોટીંગ પેપર જેવી વસ્તુનો બનાવેલો ઝબ્બો પહેરેલો એક માણસ મે જોયો મારી સામે તે તાકી તાકીને જોતો હતો જાણે હુ જ તુતાખ અમીન ન હોઉં ? હુ ગભરાઇને એકદમ બેઠો થયો પણ તેને ગભરાટ કે આશ્ચર્ય કે એવી કોઇ પણ લાગણી ન થઇ ધીમેથી તેણે કબાટનુ બારણુ ઉઘાડયું અને એકદમ બહાર આવી મે તેની ગરદન પકડી ગુસ્સાથી ધ્રુજતે અવાજે પૂછવા માડયુ. " તું કોણ છે ? મને આહિ શા માટે પૂરી રાખવામા આવ્યો છે ? મારૂ ઘર ક્યા ! મ્હારા "

તેણે શાન્તિથી હાથ ઉંચો કરી કહ્યુ " ભાઇ, જરા પણ ગભરાયા વિના, જરા પણ ઉશ્કેરાયા વિના, જરા પણ આશ્ચર્ય વિના બહાર આવો અને તમારે જે પૂછવુ હોય તે બધુ શાન્તિથી પૂછો. "

હુ તેની સાથે બહાર રસ્તા ઉપર ગયો બધુ જ ઉજાડ વેરાન, ખંડિયેર જેવા મકાનો ઉપર શેવાળ ઉગી ગયેલુ. સીમેન્ટ અને ડામરથી બનાવેલા ગામડાની ઓશરીથી પણ વધારે સ્વચ્છ રસ્તાને બદલે ઘાસ ઉગી ગયેલ રસ્તાઓ ઉપર તેના જેવા થોડા ટાલીઆ આમથી તેમ ફરતા હતા ટ્રામના પાટા કે ટેલીફોનના તાર–કશુ જણાતું ન હતું. અમે બને એક શિલા ઉપર બેઠા પછી પેલા માણસે કહ્યુ, " અમને લાબા ભાષણોનો કટાળો છે તેથી હુ લાબુ વર્ણન નહિ કરી શકુ, તેમ જ તમારા એક સામટા પ્રશ્નોનો જવાબ પણ નહિ આપી શકુ. માટે તમે એક એક સવાલ પૂછતા જશો તેનો જવાબ મળ્યા કરશે પણ એટલી શરતે કે તમારે કોઇ પણ જાતની લાગણીને વશ ન થવુ કારણ અમે લાગણીઓનો નાશ કર્યો છે. "

રસ્તા ઉપર ટ્રામ કે મોટર કે ગાડી કશુ ન જોવાથી મે તેને તે વિષે જ પહેલો સવાલ પૂછ્યો " તમારા વાહનો કેમ જણાતા નથી ? "

ટાલીઓ–અમે ટ્રામને, ટ્રેઇનને, મોટરને નિરુપયોગી ગણી બધ કર્યા. તમારા ઝમાનામાં તેનો અત્યત ઉપયોગ થતો. હજારો માણસો એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે જતા અને આવતા શા માટે ? કોણ તેઓને બોલાવતુ ? તેઓનુ શુ કામ પડતું ? એવી ઉપાધિથી અમે ઘણા વર્ષોથી મુક્ત થયા છઇએ.

હુ–ત્યારે તમે ખેતી કેવી રીતે કરો છો, વેપાર કેમ કરો છો, માણસ જાતની જરૂરીઆતો કેવી રીતે પૂરી પાડો છો ?

ટાલીઓ–માણસ જાતને જરૂરીઆતો છે જ નહિ. તમે નકામી હજારો જરૂરીઆતો વધારી નાખેલી આજે અમે તે બધી વિના ચલાવીએ છઇએ અમે ખેતીને નામે ગરીબો પાસે દિવસ રાત મજુરી કરાવી પૈસાદારોના પેટ ભરતા નથી, વેપારને નામે લુટફાટનો ધધો કરતા નથી અને ઉદ્યોગને નામે લોકોના ખોટા શોખને પોષણ આપતા નથી

હુ– ત્યારે તમે શરીરનુ પોષણ શી રીતે કરો છો, કપડા ક્યાથી લાવો છો, રહેવાના ઘર કેવી રીતે બાધો છો ?

ટાલીઓ–અમારે તમારી માફક દિવસના બે ત્રણ કલાક ખાવા માટે રોકવા પડતા નથી, તે અમૂલ્ય વખતનો અમે બીજી રીતે સદુપયોગ કરીએ છઇએ. અમે એની

ગોળી બનાવી છે કે જે ખાવાથી સાત વર્ષ સાત માસ અને સાત સાડાસાત પક્ષ સુધી કંઇ ખાવુ ન પડે આગ ઝભ્ભા સામે જુઓ ત આગ ન લાગે, પાણીથી ન ભીંજાય, હવાની અસર પણ ન થાય એવી વસ્તુનો બનાવેલો છે ઘણા વર્ષ ટકે છે અને બીજાની જરૂર પડે તો સામાજિક સગ્રહમાથી લઇ આવીએ ત્યા આવા અસખ્ય ઝભ્ભાઓ તથા બીજી વસ્તુઓ છે જેને જોઇએ તે લઇ આવે આહિ બધી વસ્તુઓની માલીક સમાજ છે વ્યક્તિની માલીકીનુ કઈ છે જ નહિ ભૂખ લાગે તો ગોળી પણ ત્યાથી જ મળે.

હુ–તમારી કેળવણીની સસ્થાઓ કયા પ્રકારની છે ?

ટાલીઓ–એવી સસ્થાઓ છે જ નહિ અમારે કોઇ નિશાળમા જઇને કલાકો સુધી બેસી રહેવુ પડતુ નથી. હવે વિદ્યાર્થીઓ કોથળા હોય તેમ શિક્ષકો તેમા ભણતર ભરતા નથી અમારે જે વિષયનુ જ્ઞાન જોઇએ તે વિષયની પીચકારી (Injection) અમારા માથામા લઇ લઇએ જુઓ મારા માથા ઉપર ડાબી બાજુએ ફોલ્લા જેવુ દેખાય છે ત્યા મે થોડા જ વખત પહેલા "ઇતિહાસ"ની પીચકારી લીધેલી અને હમણા તમારી પાસે ઉભો હતો તે પણ જુનો નમય કેરો હતો તેના અભ્યાસ માટે જ તમારી કેટલીક બાબતો મને સમજાતી નથી તે સમજાવશો ? દાખલા તરીકે 'પોલીસ" રૂપી સસ્થા કેવી હતી તેનો ખુલાસો કરશો ?

હુ–ઘણી જ ખુશીથી. તેઓ રસ્તામા ઊભા રહી વાહનના વ્યવહારને સભાળે, તોફાન કરનારને અટકાવે અને ચોરી લુટફાટ કરનારને યોગ્ય શિક્ષા અપાવે.

ટાલીઓ–બરાબર હવે સમજાયુ. રસ્તે ચાલતા લોકોને પકડીને માર મારનારી તે સસ્થા હતી એટલુ તો હુ સમજી શક્યો હતો

હુ–મને આશ્ચર્ય તો એ જ થાય છે કે આપણી પાસેથી આટલા માણસો પસાર થયા તેમા એક પણ સ્ત્રીનુ દર્શન કેમ ન થયુ ? શુ એ સૌન્દર્યની દેવીઓને તમે ઘરમા પૂરી રાખો છો ?

ટાલીઓ–નહિ. જરા પણ નહિ તમારા જમાનામા કોઇ કોઇ જાતોમા એવો રિવાજ હતો એમ મને જણાયુ છે અત્યારે તમે જે લોકો જતા જુઓ છો તેમા સ્ત્રીઓ પણ છે. પરતુ તેઓનો દેખાવ પુરુષોના જેવો જ છે. તેઓએ તમારા જમાનાથીજ પુરુષોની સાથે સમાનતા લાવવાની શરૂઆત કરેલી ધીમે ધીમે તેઓએ પોતાના પ્રયાસમા સફળતા મેળવી અને હવે તો સર્વાશે પુરુષોના જેવી જ થઇ ગઇ છે, દેખાવમા પણ પુરુષોના જેવી થઈ ગઇ છે જો કે તેમ કરવામા ઘણી લાબી લડત ચાલેલી, પણ આખરે કટાળીને પુરુષોએ થોડુ સ્ત્રીત્વ ગૃહણ કર્યું અને સ્ત્રીઓએ પુરુષત્વ ગૃહણ કર્યું એટલે સૌ સમાનતા ઉપર આવી ગયા

હુ—પણ બાળકો તો બતાવશો ના ? કયા છે એ પ્રભુના પેગમ્બરો ?

ટાલીઓ–અરે એ ગદી ચીજનો ઉછેર જ અમે બધ કર્યો જ્યા ત્યા કુદરતી હાજતો કરી નાખે અને બીલાડીના ટોપની જેમ વધ્યા કરે તેના ખપ શો ? તમારા વખતમા શરીરનો સચો અમુક વખત પછી બધ પડી જતો અમે એ બધ પડી જવાના કારણો શોધી સદાને માટે ચાલતો રહે એવો બદોબસ્ત કર્યો છે. તમે જેને મૃત્યુ

કહેતા તે આવતુ જ નથી પછી વધારે વર્ત્તની જરૂર શી ?

(હવે મારા ધૈર્યનો અંત આવ્યો. મારુ અંગેઅંગ ક્રોધથી કંપવા લાગ્યુ હુ આ જમાનાના બધા મનુષ્યોનુ સત્યાનાશ વાળી નાખુ એમ મને થયુ. એ અમરત્વ પ્રાપ્ત કરેલ મનુષ્યો નહિ–પત્થરો હોય એમ મને લાગ્યુ અન્તે નિરાશાથી હુ બોલ્યો.)

હુ—હે પ્રભો, જ્યા સ્ત્રીઓમા સૌન્દર્ય નથી જ્યા નિર્દોષ ફુલ જેવુ મધુર હાસ્ય કરતા બાળકો નથી, જ્યા જીવનનો કાર્યક્રમ વિવિધતા વિના એક જ નીરસ રીતે ચાલ્યા કરે છે ત્યા મને સ્મશાન લાગે છે. ભલે હમેશા મિલના ભૂંગળાથી સત્તર શેર ધુમાડો નાકમા ભરાય, ભલે ટ્રામના કર્કશ અવાજથી કાન ફુટી જાય, ભલે મોટરના શોરબકોરથી બહેરા જવાય, પણ મારો જમાનો મને પાછો આપ ધાંધલ હતી પણ સાથે સૌન્દર્ય, સ્નેહ, મજાહ અને પ્રગતિને માટે વિગ્રહ પણ હતા

૯

રા રા જયકૃષ્ણ નાગરદાસ વર્મા

ઉષા અને કમલિની

૧

“ઉષા ! સાંજે “મંડળ”ની સભામા આવશે કે ?” સવારમા ચ્હા પીતી વખત અરવિંદે સવાલ કર્યો એની એક આંખ હજી “સુંદરી”ના તુરતમા જ આવેલા અંક પર ફરી રહી હતી “કમલિની આજે ‘સ્ત્રી પ્રતિ પુરુષની વર્તણુંક’ વિષે ભાષણ આપવાની છે ખરેખર, બહુ આનંદ આવશે. એ વિષે એના વિચારો બહુ કડક છે બોલવા બેસે છે ત્યારે લીલુ સુકુ કાંઇ જોતી નથી.”

“હુ નથી ધારતી મારાથી આવી શકાય, વ્હાલા !” ઉષાની અણીઆળી અને મોહક છતા મૃદુ આંખોમા ક્ષમા યાચનાનો આછો ભાર હતો ધાટે નાની છતા ફુટડા અવયવવાળી એ લલના સુંદરતાના નમુના રૂપ હતી. એની ચંપકવર્ણી દેહલતાએ ભલભલી સુંદરીઓના માન મોડયા હતા જેવુ એનુ શરીર સુંદર હતું તેવો જ એનો સ્વભાવ મીઠો હતો. સ્નેહીવર્ગમા એને સૌ ‘મધુરી ઉષા’ ને નામે ઓળખતા.

અરવિંદ એક વિખ્યાત નવલકથાકાર હતો એના પુસ્તકોએ સાહિત્યમા ઉંચું સ્થાન મેળવ્યુ હતુ. લોકોને અજાયબી લાગતી કે આવા વિદ્વાન માણસનો ગૃહસંસાર ઉષા જેવી સાધારણ ભણેલી પત્ની સાથે કેમ સુખે નભતો હશે ! ઉષા માંડ ચાર ચોપડી અંગ્રેજી ભણી હશે. સાહિત્યનો એનો અભ્યાસ નહિ જેવો હતો પણ ગૃહકાર્યમા તે અત્યંત કુશલ હતી એની બનાવેલી રસોઇમા અમૃત જેવો સ્વાદ આવતો સીવણુ, ગુંથણુ અને ભરતકામમા એની બરોબરી કોઇ કરી શકે એમ ન હતું ઘરને પ્રત્યેક બારીબારણે શોભી રહેલા તોરણો અને પડદાઓ, દિવાનખાનાના ટેબલ અને ટીપાઇ પર પાથરેલા સુંદર રૂમાલો એની કલાની સાક્ષી પૂરતા સંગીતમા ય તે પ્રવીણ હતી તે દિલરૂબા કે હાર્મોનીઅમ વગાડતી ત્યારે સાંભળનારા મુગ્ધ થઇ જતા પતિને તો દેવ ગણી તે પૂજતી. તેની સેવા-શુશ્રૂષા કરવી, તેને આરામ આપવા અને રીઝવવાના સફળ પ્રયાસો કરવા, એ એના

જીવનનો મહામંત્ર હતો. અરવિંદ પત્નીના આ ગુણોની કદર કરતો, એને અનન્ય પ્રેમથી ચાહતો. પત્નીની વિદ્વત્તાની ખામી તેને કોઈક વાર સાલતી, પણ એકંદરે તેને સંતોષ હતો લોકો કહેતા કે એ તો માત્ર ઉષાના સૌંદર્યથી દિવાનો થયો છે'

ઉષાના પ્રત્યુત્તરથી તે કંઈક નિરાશ થયો હોય એમ લાગ્યુ તેણે કહ્યુ "જેવી તારી મરજી!"

"મંડળમા આવનારા લોકો એટલા બધા વિદ્વાન અને હુશિયાર હોય છે કે મને બીક લાગે છે તેમની સાથે ભેળાતા મને ગભરામણ થાય છે તમને ખોટુ તો નહિ લાગેને?"

"તુ આવે તો વધારે સારૂ ગાંડી' તને કોઈ ખાઈ નહિ જાય'"

"મને તો ત્યા બહુ અતડુ લાગે છે. એ લોકો એવી બાબતોની ચર્ચા કરે છે કે જેની મને ખબરે ન હોય ગઈ વખત હુ 'મંડળ'મા આવી ત્યારે મને એક જણે પૂછ્યુ 'તમે શેક્સ્પીઅર વાંચ્યો છે?' મારી બલા જાણે શેક્સ્પીઅર કોણ હશે ગુજરાતી વાચવાની જ પૂરી ફુરસદ નથી ત્યા અંગ્રેજીનુ લફરૂ ક્યા વળગાડુ તેમા આ નોકર રજા પર ગયો છે ત્યારથી તો એક ઘડી યે નવરાશ નથી મળતી વળી વાચ્યુ તો ય હુ તો ભૂલી જાઉં છુ ભગત ગુથણની ગોઠવણી જેટલી યાદ રહે છે તેટલુ એ બધુ નથી રહેતુ થોડુક વધારે ભણી હોત તો કેવુ સારૂ થાત' લ્યો આ પાન સોપારી બીજી આપુ?"

વધારે સોપારી માટે અરવિંદે ડોકુ નમાવ્યુ "તુ વિદ્વાન નહિ થાય તો ચાલશે," રંગબેરંગી મોર્તથી ભરેલા ફુલા કરના મનોહર મોરવાળા સુદર પડદા પર નજર ઠેરવતા અરવિંદે કહ્યુ "પણ મારા કામમા અને મારા સ્નેહીવર્ગમા તું બુદ્ધિપૂર્વક રસ લેતી થાય એટલુ જ મને તો જોઈએ છે 'મંડળમા' જતા બીક શાની લાગે? તારૂ મીઠુ હાસ્ય બધાને મ્હાત કરવા પૂરતું છે" એણે ખોટી ખુશામદ નહોતી કરી ઉષાના હાસ્યમા ખરેખર એવી જાદુઈ મીઠાશ ભરી હતી.

દુખિત હૃદયને આનંદ આપે, કંટાળેલા મગજનો બધો ય થાક પળવારમા ઉતારી દે, હૈયાની ઉર્મીઓ ઉછળાવે, એવુ મીઠું ઉષાનુ હાસ્ય હતુ અરવિંદને એ હાસ્યની, સાથે સાથે ઉષાના મૃદુ સ્પર્શની, તેના કોમલ કંઠમાથી વ્હેતા મીઠા, સુરીલા સંગીતની વારંવાર જરૂર પડતી આખો દિવસ નવલકથાના પાત્રોની કલ્પના કરતા પોતાની પ્રાણસંચારક કલમથી એ કલ્પનાની મૂર્તિઓને સજીવન કરતા એનુ શરીર અને મગજ બન્ને થાકી જતા એક સાથે અર્ધો ડઝન દૈનિક, અઠવાડિક કે માસિક વર્તમાનપત્રોમા ચાલુ વાર્તાઓ લખવી એ કંઈ રમત વાત છે? એવે સમયે ઉષાનુ હાસ્ય, એનો સ્પર્શ, એનું સંગીત અમૃતસંજીવનીની ગરજ સારતા અરવિંદના તેજસ્વી લલાટપર એ થાકની રેખાઓ પડી રહેતી, એની પાણીદાર આંખો એવે સમયે નિસ્તેજ સરખી લાગતી ઉષાને એ ચિન્હો પ્રિય થઈ પડયા હતા, તે એની જરૂરીઆત સૂચવતા. અરવિંદ ભલે આખો દિવસ વિદ્વત્તા અને બુદ્ધિના પ્રદેશમા ઘોડા દોડાવ્યા કરે, પણ થાકે એટલે ઉષાની જરૂર એને જણાતી એવે સમયે, બ્હારથી રમી કુદીને માતાના ખોળામા મીઠી નીંદ લેવા આવેલા બાળક જેવો એ લાગતો, ઉષાના ખોળામા માથુ મુકી એ ઘડીભર પડી રહેતો એ વ્હાલસોયા, ચન્દ્ર જેવા શાન્ત તેજથી ભર્યા મુખમાથી ઝરતા અમૃતરસનુ પાન કરતો અને કોકિલકંઠમાથી નીકળતા મધુર સંગીતથી શરીર અને મગજનો થાક ઉતારતો આ સ્થિતિમા હોય ત્યારે ઉષાની વિદ્વત્તાની ખામી એ ભુલી જતો. પત્ની ભલે વાર્તાનુ વસ્તુ વિચારવામા મદદ ન

કરી શકે કે પાત્રોની કલ્પના કરવામા બુદ્ધિને જોગ ન આપી શકે, પણ એ બધુ કરતા લાગેલો થાક ઉતારી દે તો યે કઇ ઓછી સાહાય્ય નથી બુદ્ધિપ્રદેશમા વિદ્વાન મિત્રોની સહાય લઈ શકાય, પણ વ્હાલસોઇ પત્ની વિના થાક કોણ ઉતારી શકે ? એ અનુપમ અધિકાર તો પત્નીનો '

અરવિંદના શબ્દો સાભળી ઉષાએ વાધો લીધો "તમારી કમળાવાળી આખે તો બધુ પીળુ જ દેખાય ' મને આગ હાસ્ય પર એટલો બધો વિશ્વાસ નથી, અને હોય તો યે એ કઇ બીજાઓ માટે નથી. એ તો. " આગલ બોલતા એ અટકી એની આખો નાચી રહી, એના અવાજમા પુષ્પધન્વાના ધનુષ્યનો ટંકાર હતો ભલભલા તપસ્વીનુ હદય એને જોઇને ડામાડોળ થાય તો રસિક અરવિંદનુ શુ ગજુ ?

અધુરા રહેલા વાક્યનો મર્મ એ સમજ્યો "એમ કે ?" કહેતો, તીરછી નઝર નાખતો એ ઉઠયો ઉષાને બાથમા ઉચકી લીધી, એના આકર્ષક અધર ચુમવાની લાલચ એ ખાળી ન શકયો.

" લે, ચાલ ' હવે મને જવા દે આજે ઘણું કામ છે." કેમ જાણે ઉષાએ તેને રોકી રાખ્યા હોય '

૨

કમલિની એક અજબ મૂર્તિ હતી શ્રીમંત સુધારક પિતાની લાડમા ઉછરેલી, કઇક અશે કોઢે ચઢાવેલી એ પુત્રી સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યના અસાધારણ વિચારો ધરાવતી હતી. પિતાએ કેળવણી આપવામા કચાશ નહોતી રાખી એ કહેવાતી ઉચી કેળવણીએ તેના સ્ત્રીસુલભ લજ્જા અને સંકોચ દૂર કર્યા હતા પુરુષો સાથે તે છૂટથી ભળતી, તેમની સભાઓમા આગળ પડતો ભાગ લેતી. વિદ્વાનો સાથે બુદ્ધિવાદમા ઉતરી વિદ્વાનમા ખપવા મથતી. યૂરોપીઅન અને અમેરિકન સ્ત્રીઓના સહવાસે સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય સબધી બધા પાશ્ચાત્ય વિચારો એના મગજમા ઘુમ્યા હતા પશ્ચિમની સ્ત્રીઓ જે અધિકારો ભોગવી રહી છે યા મેળવવા મથે છે, તે બધા હિન્દની સ્ત્રીઓને અપાવવા તેણે કમર કસી હતી

સુધારક પિતાના પુણ્યપ્રભાવે તેને વીશ વર્ષ સુધી કૌમારવ્રત પાળવુ પડયું હતું બાળલગ્નના એ કટ્ટા વિરોધી અને સ્ત્રીશિક્ષણના હિમાયતી પિતાએ કમુને મોટી થવા દીધી હતી અને કૉલેજનુ શિક્ષણ આપ્યુ હતુ. જ્યારે તેને પરણાવવાની ઇચ્છા થઇ ત્યારે નાનકડી જ્ઞાતિમા તેને યોગ્ય કોઇ વર નહતો. સુભાગ્યે ગોકુલદાસ શેઠ પીસ્તાલીસ વર્ષની ઉમ્મરે ખાલી પડયા, એમની પ્હેલી વારની પત્ની મરી ગઇ કમલિનીના પિતાએ તેની આનાકાની છતા ચોકઠુ ગોઠવી દીધુ અને ત્વરાથી લગ્ન કરી નાખ્યા. આવી ભણેલી ગણેલી અને રૂપસુંદર મોટી ઉમ્મરની પત્ની મળતા ગોકુલદાસ શેઠને તો સ્વર્ગ બે વેંત જ દૂર રહ્યુ હોય એમ લાગ્યુ, પરંતુ કમલિનીને અસંતોષ રહી ગયો યૌવનના પૂર બ્હારમા મ્હાલતી એ નાજુક, વિલાસી યુવતીના મનના કોડ મનમા જ રહી ગયા ગોકુલદાસ બિચારા નામનુ જ અંગ્રેજી ભણ્યા હતા બાપે મૂકેલી અઢળક સંપત્તિ હતી, ધીકતો ધધો હતો પણ એમનામા વિદ્વાનો જેવુ બુદ્ધિચાપલ્ય ન્હોતુ, રસિકતા નહોતી પત્નીના ગાડીવાડીના શોખ એ પૂરી શકે એમ હતુ, પણ એના હૃદયના તાર ઝણઝણાવી એનો આદર મેળવી શકે એવી શક્તિ તેમનામા નહોતી એક ગ્રામ્ય કહેવતના શબ્દોમા કહીએ તો "કાગડો દહીંથરૂ લઇ ગયો હતો ' "

શ્રીમંત પતિની પત્નીને સમય ગાળવાના સાધનો ખોળવાની ખાસ જરૂર પડે છે કમલિની સ્ત્રીવર્ગોમા શીખવવા જતી, સભાઓમાં

ભાષણો આપતી, વર્તમાનપત્રોમા લેખો લખતી હમણા થોડાક સમયથી એ કલાભક્ત મંડળ મા જોડાઇ હતી. સાહિત્ય, સગીત, ચિત્ર આદિ ક્ષેત્રોના અનેક નાના મોટા યોદ્ધાઓ–લેખકો અને લેખિકાઓ ચિત્રો અને શિલ્પકૃતિઓ બનાવનાર સ્ત્રીપુરુષો એ મંડળના સભાસદ હતા મડળ સભાસદોને એક ક્લબની ગરજ સારતુ. વિધવિધ વિષયોપર વિદ્વત્તાભરી ચર્ચા ઉપરાંત રમતગમતો, ખાનપાન અને ગાનતાનનો લાભ પણ મંડળના સભાસદોને મળતો

અરવિંદ આ મંડળનો એક ઉત્પાદક અને આગેવાન સભાસદ હતો ઉત્તમ નવલકથાકાર તરીકેની એની ખ્યાતિથી અજાણ્યુ બીજા સભાસદો એના તરફ માનની લાગણીથી જોતા. મડળના આકાશમા એ ચન્દ્ર સમો વિરાજતો, બીજા સભ્ય–સભ્યાઓ તેજ તારલીઆની જેમ એની કીર્તિજ્યોતિ આગળ ઝાખા પડી જતા.

કમલિનીએ એની ખ્યાતિ સાભળી હતી, એના પુસ્તકો વાચી મુગ્ધ થઇ હતી કોઇ પણ રીતે એ બુદ્ધિમાન નર પોતાનો ન થાય? એને મળવાને એ અધીરી થઈ હતી એના ભાષણની ચર્ચામા અરવિંદે ભાગ લીધો નહોતો એટલે એ ઉત્સુકતા વધી હતી

ચર્ચાને અંતે સભાસદો પોતપોતાને ગમતો આનદ મેળવવામા ગુથાયા. ચ્હા–કોફી કે સોડા લેમોનેડને ઈન્સાફ આપતા તેઓ નાની નાની ટોળીઓમા વ્હેચાઇ ગયા અરવિંદ એક ખુણામા ઉભો ઉભો બે મિત્રો સાથે ગપ્પા મારતો હતો કમલિની ત્યા આવતા એ વાતોમા ભંગાણ પડ્યુ

"અરવિંદરાય' તમારૂ છેલ્લુ પુસ્તક 'સોનેરી જાળ' વાચ્યુ ત્યારથી તમને મળવાની ઇચ્છા થઇ છે" પોતાની સાહિત્યરસિકતા બતાવતા એ બોલી

અરવિંદ આછુ સ્મિત કરી રહેજ નમ્યો સ્ત્રીઓ સાથે છુટથી વાત કરતા તે શરમાતો. "સદ્ભાગ્ય એ પુસ્તકના કે તમારો આદર પામી શક્યુ!"

"એમા દર્શાવેલા વિચારો હિમ્મતભર્યા અને કડક છે મને એ વધારે ગમે!" માથાપરથી વારવાર ખસી જતી સાડી છટાથી ઠીક કરતા કમલિની પાસે પડેલી એક ખુરશીમા બેઠી "બેસોને! આપણે વાતો કરીએ. કોફી અહિં જ મગાવી લઇશુ"

મનુ મહારાજના નારીપૂજાના દિવસો જોકે વહી ગયા તે પહેલા તો પાશ્ચાત્ય ખડની રીતભાતોનુ ઉપરછલુ અનુકરણ આવા મડળોમા અવતાર ધરી ચુક્યુ હતુ ક્લબના 'બોય'ને રોકાયલા જોઇ, કોફી આવતા વાર લાગશે એમ ધારી, 'હુ જ લઈ આવુ" કહી અરવિંદ બે પ્યાલા લઇ આવ્યો પીતા પીતા તે કમલિની તરફ ઘડીભર જોઈ રહ્યો એ રૂપા જેટલી બહુ સુદર નહોતી, પણ બુદ્ધિમતી હતી એ ચોક્કસ. એના શણગારની ટાપટીપ પ્રભુએ આપેલી થોડીઘણી સુદરતામા વધારો કરી એને આકર્ષક બનાવતી. વાકો સેંથો પાડી હોળેલા વાળ એની સુદરતામા વધારો કરતા હાથ રુપાળા હતા આખો બહુ કાળી અને વિશાળ નહિ છતા પાણીદાર હતી એની વાત કરવાની છટા સામાને પળવારમા આંજી દેતી પોતાના ભાષણમા દર્શાવેલા અભિપ્રાયો વિષે અરવિંદ શુ ધારે છે તે જાણી લેવાનો એણે સફળ પ્રયત્ન કર્યો પહેલા તો અરવિંદે સ્હેજ બેદરકારી બતાવી, પણ ધીમે ધીમે ઉત્સાહમા આવતો ગયો

"પુરુષો માત્ર સૌંદર્યથી જ આકર્ષાય છે." કમલિનીએ કહ્યુ "પત્ની બુદ્ધિમતી હોય એમ તેઓ નથી ઇચ્છતા. બુદ્ધિમતી પત્ની તેમના કામકાજમા કેટલી બધી સહાયક બની શકે તેનુ

હજી તેમને ભાન નથી થયું ! સાધારણ પુરુષને તો વર્ષો સુધી બુદ્ધિપૂર્વક સાહાય્ય કરતી પત્ની કરતાં રાત્રે દશ મીનીટ પગ દાબતી પત્ની વધારે પસંદ આવે છે ! પુરુષોને બુદ્ધિની કદર જ ક્યાં છે ? કેટલા વિદ્વાનોએ વિદુષી પત્ની મેળવવાની ઇંતેજારી બતાવી છે ? ભાગ્યે જ કોઇએ ! કારણ એ જ કે પત્નીની બુદ્ધિ આગળ પોતાની બુદ્ધિનું તેજ કદાચ ઝાંખું પડી જાય એવો તેમને ભય લાગે છે ! તેમને દેવ મટી મનુષ્ય નથી થવું ! તેમને પત્નીની પૂજા જોઇએ છે, સહચાર નથી જોઇતો ! ”

“ તમારો અભિપ્રાય તદ્દન ખોટો છે ” સ્ત્રી તરફની સ્વાભાવિક માનની લાગણી બતાવ્યા વિના અરવિંદે ગેરકું પરખાવી દીધું “ એમાં નથી પત્નીની બુદ્ધિ માટે ઇર્ષ્યા, કે નથી એમાં પૂજાવાની લાલસા એમાં માત્ર આત્મરક્ષણની ભાવના રહેલી છે. પોતાની બુદ્ધિના બળે જીવન-નિર્વાહ કરતા પુરુષને, એ બુદ્ધિપર, એ મગજપર વધારે ભાર ન ભરે, એમાંથી કાંઇક કાઢી લેવાની ઇચ્છા ન કરે એવી પત્નીની જરૂર હોય છે આખો દિવસ મગજફોડી કર્યા પછી તેને બુદ્ધિવાદની જરૂર નથી હોતી, જરૂર હોય છે માત્ર. ”

“મીઠા હાસ્યની, કોકિલ કંઠના સંગીતની” કમલિનીએ તેને વચમાં જ અટકાવી ટટાળો કર્યો

“ બરોબર છે ! એને ઉશ્કેરવાને-ઉશ્કેરવાને બદલે એનો થાક ઉતારવાની જરૂર છે ” અ-ત્યારે તે ઉષાનો વિચાર કરી રહ્યો હતો જાણ્યે-અજાણ્યે પોતાનો મીઠો અનુભવ કહી રહ્યો હતો.

સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની પૂજારણના એક તિરસ્કા-રમાં મરડાયા “ હું નથી ધારતી તમે એમ ખરેખર માનતા હો ! તમે કબુલ કરો કે નહિ, પણ તમે જાણો તો છો જ કે બુદ્ધિમતી પત્ની હોય તો પતિને માટે કેટલું બધું કરી શકે હું પતિ હોઉં તો મારી પત્નીને બુદ્ધિમતી બનાવ-વાનો જરૂર પ્રયાસ કરૂં ” છેલ્લું વાક્ય બોલતાં એણે એક અર્થસૂચક કટાક્ષ ફેંક્યો. આ સ્ત્રી પતિને બુદ્ધિમાન બનાવવાનો પ્રયાસ કરશે કે કેમ ? એ સવાલ વિચારવા જેવો હતો

પોતાની જ પરિસ્થિતિ વિષે વાતો કરવી, તેના પર થતી કડક ટીકા સાંભળવી ક્યા પુરુ-ષને ગમે ? અરવિંદે ચાલાકીથી ચર્ચાનો વિષય બદલ્યો સાહિત્યના જુદા જુદા અંગોની ચર્ચા કરતા કરતા હાલની રંગભૂમિનાં ચીંથરાં ફાડવા માંડયા. સમાજના રીતરિવાજોની સખ્ત ઝાટ-કણી કાઢતો, સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની મજબૂત હિમાયત કરતો “શક્તિ” નામે નવો નાટક કમલિનીએ જોયો હતો કે નહિ તે તેણે જાણવા ઇચ્છયું

“ હજી નથી જોયો જોવાનો વિચાર છે. શરીરના રૂંવાડાં ઉભા કરી દે એવું કંઇક હોય તો મને બહુ ગમે !” જવાબ મળ્યો

એણે ધાર્યું હતું કે આ જવાબ સાંભળી અરવિંદ તેને પોતાની સાથે નાટક જોવા જવાનું આમંત્રણ કરશે. પણ એ તો નીચી નજર કરીને બેસી જ રહ્યો આવતા શનીવાર માટે એણે બે ટીકીટો મંગાવી રાખી હતી ઉષાને સાથે લઇ જવાનું વચન ન આપ્યું હોત તો..

તે ઉંઘમાંથી જાગ્યો હોય એમ ઝબક્યો ઘડીઆળ તરફ નજર કરી વાતોમાં વખત બહુ વીતી ગયો ઉષા ઘેર વાટ જોતી હશે, જમ-વાનું ટાઢું થઇ જતું હશે તેણે જવાની રજા માગી કમલિનીની આંખોમાં તિરસ્કારની છાયા હોય એવો એને ભાસ થયો !

૩

“ આવા બુદ્ધિમાન પતિને વશ રાખતાં તમને બહુ મહેનત પડતી હશે, નહિ વારૂ, ઉષા બ્હેન ? ”

મહેમાનના આ સવાલથી પ્યાલામાં ચ્હા રેડતી ઉષાના મુખપર આછું સ્મિત ફરક્યું, અરવિંદ સાથે મંડળમાં વાતચીત થઇ ત્યારથી એ વિખ્યાત

લેખકને પોતાનો કરવા કમલિની અધીરી બની હતી, અને પોતાને કેના હરીફ સામે ટક્કર ઝીલવાની છે, તે જાણવા તે પ્રયત્નો કરી રહી હતી અરવિંદ સાથેના પ્રસગ પછી થોડેક દિવસે "મહિલા સમાજ"ની એક સભામા ઉષા સાથે ઓળખાણ કરી થોડાક સમયમા પરિચય ખુબ વધારી દીધો હતો આજે કઈક બ્હાનુ કાઢી ઉષાને તેને ઘેર મળવા આવી હતી અરવિંદ પણ ઘેર જ હતો ઉષા ચ્હા-નાસ્તાથી આ નવી સખીની સરભરા કરવામા ગુથાઇ હતી તેને બિચારીને શુ ખબર કે આ સખી તેની શોક્ય થવા ઉમેદવાર થઇ છે

તેણે ફરી સવાલ પૂછ્યો "હું જાણવા માગુ છુ તે એ જ કે તમે એમની બુદ્ધિની સપાટી પર કેવી રીતે પ્હોચી શકો છો? મારાથી તો એ ન બને!" નખરાબાજ કમલિનીના શબ્દે શબ્દે કટાક્ષ ભર્યો હતો ઉષાની બુદ્ધિની ખામી અરવિંદ જોઈ શકે એટલા માટેજ એ સવાલ પૂછાયો હતો '

' એ માટે હુ પ્રયત્ન જ નથી કરતી," ઉષા સવાલનો મર્મ હજી નહોતી સમજી. "એમને માત્ર આરામ આપવાની ત્રેવડમા જ હુ રહુ છુ"

"ગૃહજીવનની એ અનેરી મોજ છે' પણ સાચે, તમે તો ગૃહમા જ સ્ત્રીઓનું સામ્રાજ્ય છે એમ માનો છો !" શબ્દો સાદા હતા પણ એના વિચારો જાણનાર અરવિંદથી એમા રહેલો કટાક્ષ છુપો ન રહ્યો "તમે રસોઇ બહુ સુદર બનાવો છો, ઉષા બ્હેન ' આ મીઠી કચોરીનો સ્વાદ તો મોઢામા રહી જાય એવો છે એ કેવી રીતે બનાવો છો? મને તો એવુ કાઇ ન આવડે!" માત્ર રસોઇમા જ રચીપચી રહેતી ગૃહદેવી તરફનો એનો તિરસ્કાર સ્પષ્ટ હતો.

ઉષા હજી ન સમજી શકી મીઠી કચોરી બનાવવાની રીત એણે વિગતવાર કહી બતાવી. અરવિંદ મુગે મોઢે સાભળી રહ્યો ઉષાને ઠેકાણે કોઇ બુદ્ધિમતી સ્ત્રી હોત તો સેંકડો જવાબ આપી શકત અત્યારે સુદર ઉષા કરતા બુદ્ધિમતી કમલિની એને વધારે આકર્ષક લાગી

પાકશાસ્ત્રમા કમલિનીને રસ ન પડયો. ચાલાકીથી વાત ફેરવી એણે સાહિત્યચર્ચા ઉપાડી. ઉષાના સાહિત્યના અભ્યાસનુ માપ એણે પળવારમા કાઢી લીધુ "તમે ' રણજીતરામના નિબધો ' વાચ્યા, ઉષા બ્હેન ?" એણે સવાલ પૂછ્યો.

' એને વાર્તાઓ વધારે પસદ પડે છે!" ઉષા જવાબ આપે તે પ્હેલા અરવિંદ બોલી ઉઠ્યો તેના અવાજમા આછો તિરસ્કાર હતો. પ્રિયજનનો આ કટાક્ષ ઉષા સમજી. એનુ હૃદય દુખી થયુ. પણ અતિથિધર્મ ચુકી નહિ

' હું વિદ્વાન નથી સાચી વાત છે, મને વાર્તાઓ વધારે ગમે છે. " ઉષાએ કઇક ગૌરવથી ઉત્તર આપ્યો

"ખરેખર ?" કમલિનીના આ ઉદ્ગારમા છુપી છરી હતી "તમે મંડળમા આવતા હો તો કેટલુ બધુ નવુ જાણવાનુ મળે, કેટલા બધા વિદ્વાનોના સમાગમમા અવાય ? આવતે અઠવાડીએ સભા છે તેમા જરૂર આવજો "સાહિત્ય સમ્રાટ ' માસિકના વિદ્વાન અને વયોવૃદ્ધ તત્રી મી પુષ્કરરાય "આધુનિક નવલકથાઓ" વિષે વિવેચન કરવાના છે તમારૂ નવુ પુસ્તક "સ્નેહની સાંકળો" એ જ પ્રકટ કરવાના છે નહિ વારૂ ?" છેલ્લુ વાક્ય તેણે અરવિંદને સંબોધીને કહ્યુ

"હુ જરૂર આવીશ," ઉષાએ શાન્ત ગૌરવથી કહ્યુ. અરવિંદની નજરમા તેને હલકી પાડવાની કમલિનીની મકસદ ને કળી ગઇ હતી કે કેમ તે એના વર્તન પરથી સમજી શકાય એમ ન હતુ મ્હેમાનને વિદાયગીરી આપતા તેના ચ્હેરાપરની હમેશની આનંદની છાયા જરા ય બદલાઇ ન હતી અતરની લાગણી જણાઈ

આવે એવી એક પણ રેખા તેમા ન હતી.

૪

આજે મંડળનુ દિવાનખાનુ ગાજી રહ્યુ હતુ. "સાહિત્ય સમ્રાટ્"ના તત્રીની ચર્ચાએ લગભગ બધા સભાસદોને આકર્ષ્યા હતા એ ચર્ચા માટેની સભા પૂરી થઇ હતી, છતા સભાસદોની જુદી જુદી ટોળીઓ એ જ બાબતની ચર્ચા કરી રહી હતી બિચારી ઉષાને એ ચર્ચામા સ્થાન ન હતું તે એકલી પડી એક ખૂણામા બેઠી હતી અને થોડેક દૂર એના પતિ અને કમલિનીની આસપાસ વીટાયલા સભાસદોની ટોળી તરફ શાન્ત, આતુર નઝરે જોઇ રહી હતી

"તમારો આદર્શ નવલકથા સબધી ગમે તે હોય, છતા લેખકે જો ભૂખે ન મરવુ હોય તો વાચકવર્ગની રુચીને પોષે એવી સામગ્રી તેણે આપ્યે જ છુટકો" અરવિદે પોતાની જોરદાર શૈલીમા સો વાતની એક વાત કહી નાખી એ કહેતા કહેતા તેની નઝર લીલા રગની સાડી અને બહુમૂલ્ય અલકારોમા સજ્જ થયલી વસન્તની દેવી સમ લાગતી કમલિની ઉપર ઠરી રહી. "નવલકથાના આદર્શ"ની હિમાયત કરી કમલિની પોતાની વિદ્વત્તા બતાવવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી અરવિદના શબ્દો તેને યોગ્ય જવાબ આપવા માટે બોલાયા હતા.

"પણ લેખકવર્ગે વાચકવર્ગની રુચી કેળવવી જોઇએ" તેણીએ પોતાના મતનુ સમર્થન કર્યું.

"બરોબર છે પણ એ રુચી કેળવાય ત્યા સુધી ગરીબ બિચારા લેખકોનુ શુ? તેમના છોકરાને કયે મોસાળ મોકલવા?" અરવિદના અવાજમા કઠોરતા હતી, પણ કમલિની ને તેથી માઠુ ન લાગ્યુ. એ પુરષોચિત કઠોરતા જ તેના સ્ત્રીહૃદયને આકર્ષી રહી હતી.

જવાબ આપીને અરવિંદ એ ટોળામાથી ખસ્યો. ઉષા એકલી બેઠી હતી એનુ એને ભાન આવ્યું કમલિની એની પાછળ વણનોતર્યે આવી અને ઉષાની બાજુની ખુરશીમા બેઠી અરવિદ બન્નેને માટે કોફી લઇ આવ્યો હજી તો કપ ખાલી કરી રહ્યો ન હતો ત્યા એક મિત્રે તેને બોલાવ્યો થોડીવારે કમલિની પણ તેની પાછળ ગઇ.

ઉષા આ બેદરકારીથી જોઈ રહી. થોડીવારે એક ઉગતા કવિ સાથે ઓળખાણ પાડી વાતો કરવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો. તે બિચારો પોતાની કથની કહેતો હતો બેકદર પ્રકાશક અને વાચકવર્ગ વિષે તેણે એક નાનુ સરખુ ભાષણ આપ્યુ ઉષા વચ્ચે વચ્ચે એને આશ્વાસન આપતી પણ એની નઝર એના પતિની દિશામા હતી

કમલિની એની શાન્ત નઝરથી ગુચવાડામા પડી એ નઝરમા ખીજવાટ હોત તો તે સમજી શકત, એમા ઇર્ષ્યા ભરી હોત તો તે આ કારદાયક ગણત, પણ તેમા જણાતી બેદરકારીથી તે ઉત્તેજીત થઇ, અધીરી બની. એ અધીરાઇને લીધે, પોતાની વિદ્વત્તાના ફાંકાને લીધે એ આખોમા રહેલુ શાન્ત ડહાપણ તે જોઇ ન શકી.

અરવિદ આજે રગમા હતો. એની બુદ્ધિ ઉત્તેજીત થઇ હતી કમલિની અનેક યુક્તિ કરી, વારવાર સવાલો પૂછી, ટીમાઓ કરી એની વિદ્વત્તા અને બુદ્ધિને કસોટીએ ચઢાવતી હતી.

ઉષા આ બધુ શાન્તિથી જોઈ રહી અરવિદના લલાટપર થાકની રેખાઓ જણાવા લાગી હતી, તેની આખોમાથી તેજ કમી થતું જતું હતું. આ ચિન્હોથી ઉષાને આશા આવી કમલિની એને કટાક્ષો આપતી હતી, થકવતી હતી. એકાએક તે એ ટોળામાથી છુટો પડયો, ઉષા પાસે આવ્યો, અને અત્યત થાક્યો હોય તેમ પાસેની ખુરશીમા બેશી ગયો

"એકલી પડી ગઇ કે, ઉષા? કટાળો તો નથી આવ્યો ને?"

“ ના, રે ના ! ” ઉષાના મૃદુ અવાજે થાકેલા મગજ પર અમૃત સીંચ્યું. તેના અવાજમાં વિજયનો ધ્વનિ હતો, પણ સાથે બેચેની પણ હતી. પતિ આજે થાક ઉતારવા એની પાસે પાછો આવ્યો હતો, પણ હમેશાં એમ આવશે ખરો ?

“ આ જગ્યાએ જરાય શાન્તિ નથી. બધા કુસ્તીબાજોની જેમ એકબીજાને વળગે છે અને દાવપેચ ખેલે છે. ચાલ, આપણે આસ્તે રહીને ચાલ્યાં જઇએ. પણ જરા થોભ. મારે પુષ્કરરાય સાથે થોડીક વાત કરી લેવી છે.”

પુષ્કરરાયને શોધવા તેની આંખ ઓરડામાં ફરી રહી. પાસે જ એક ટોળું એમની આસપાસ વીંટાઇ ખુશામત કરી રહ્યું હતું. “સાહિત્ય સમ્રાટ” પ્રેસે પુસ્તકો પ્રકટ કરવાનું કામ મોટા પાયા પર ઉપાડ્યું ત્યારથી એમની કીમત વધી ગઈ હતી !

અરવિંદે એમને બોલાવ્યા. ઉપકાર કરતા હોય એવી ઢબે તે આવ્યા. “સ્નેહની સાંકળો” પ્રકટ કરવા સબંધી વાતચીત થઇ. પુષ્કરરાયે મોટી રકમ આપવાનું નક્કી કરી પહેલી આવૃતિનો હક્ક ખરીદી લીધો. અત્યારે અરવિંદને બીજો કોઇ પ્રકાશક એટલી રકમ આપે એમ ન હતું. આખરે તેમણે કમલિનીને મળવાની ઇચ્છા દર્શાવી. અરવિંદ તેને શોધી લાવવા ઉઠ્યો. દૂર એક ખુણામાં નાનું સરખું ટોળું જમાવી ઉષા સાથે હમણાં જ વાતચીત કરી ગયેલા પેલા ઉગતા કવિની એ રેવડી કરતી હતી !

દરમિયાન પુષ્કરરાય ઉષા સાથે વાતે વળગ્યા. “તમને તો અહિં બધું નવું નવું લાગતું હશે ! એના કરતાં ઘેર બેઠાં કંઇ વાંચવું કે નાટક જોવા જવું વધારે સારું, નહિં વારુ ? ”

“ મને તો ઘેર બેઠાં વાંચવું કે સુઇ રહેવું વધારે ગમે ! ” ઉષાએ કહ્યું. “તમારા માસિકમાં પ્રકટ થયેલી “બાળલગ્નની વેદી પર બલિદાન” નામની વાર્તા મને બહુ ગમી હતી ! પુષ્કરરાયને સારું લગાડવા ઉષા મથતી હતી. એમનાથી અરવિંદને કેટલો બધો લાભ થવાનો હતો ? પણ એમના માસિકનું નામ એ ભૂલી ગઇ હતી. અધીરાઇમાં એણે “ ગુર્જર રત્ન ” માં વાંચેલી વાર્તાનું નામ દઇ દીધું !

આ વાત ચાલતી હતી ત્યાં અરવિંદ ને કમલિની આવી પહોંચ્યાં. ઉષાનું છેલ્લું વાક્ય તેમણે સાંભળ્યું હતું. અરવિંદના લલાટપર એ સાંભળી ગુસ્સાની રેખા પડી, કમલિનીનું મુખ તિરસ્કારમાં મરડાયું. વાત કરનારમાંથી એકેની નજર તેમના તરફ નહતી.

ગુજરાતના આગેવાન લેખક-લેખિકાઓના વિચારશીલ અને વિદ્વત્તાભર્યા લેખો પ્રકટ કરવાનું અભિમાન ધરાવતું “સાહિત્ય સમ્રાટ” “ગુર્જર રત્ન”ની હરોળમાં મુકાય, એ એના વિદ્વાન તંત્રીને અસહ્ય લાગ્યું. ક્યાં રાજા ભોજ ને ક્યાં ગાંગો તેલી ? ક્યાં “ગુર્જર રત્ન” ની ઠગારી જેવી વાર્તા અને ક્યાં “સાહિત્ય સમ્રાટ્”ના પ્રતિભાશાળી લેખો ? પુષ્કરરાયનું અભિમાન ઘવાયું. “મારું માસિક એવી વાર્તા તરફ નજરે ન નાખે. બાળલગ્ન જેવા જરી પુરાણા વિષય પર વળી વાર્તા શી લખવી ? ” તેમણે પોતાનો તિરસ્કાર દર્શાવ્યો.

પોતે ભૂલ કરી હતી એમ ઉષાને સમજાયું. પણ એ ભૂલ કેટલી ગંભીર હતી તેનું એને ભાન ન હતું. બને તો એ ભૂલ સુધારી લેવાનો એણે પ્રયત્ન કર્યો. “ સાચી વાત છે ! બાળલગ્ન વિષે બહુ લખાયું છે. છતાં બાળલગ્ન ઓછાં નથી થયાં. પરન્તુ હું તો માનું છું કે વૃદ્ધલગ્ન કરતાં બાળલગ્ન વધારે સારાં. પૈસા લઇને માબાપ દીકરીને કોઈ મુઆ વાંકે જીવના બુઢ્ઢાને વેચે અને તેનું જીવતર ધુળધાણી કરે તે કરતાં બચપણથી જ લાકડે માંકડાં વળગાડ્યાં હોય તે હજાર દરજ્જે બહેતર છે.” પોતે બુદ્ધિપૂર્વક વાત કરી શકે છે એમ બતાવવા ઉષા ઉત્સુક

બની હતી તેને ખબર ન હતી કે ભૂલ સુધારવા જતા બુદ્ધિમાન તરીકે ખપવાનો પ્રયત્ન કરતા, તેણે બીજી એથી ય વધારે ગંભીર ભૂલ કરી હતી

મંડળના સર્વ સભાસદો જાણતા કે પુષ્કરરાય પંચાવન વર્ષની વયે હમણા જ ત્રીજીવારનુ લગ્ન કર્યુ હતુ કન્યાની ઉમ્મર માત્ર તેર વર્ષની હતી લોકો કહેતા કે એ કન્યા માટે તેમને રૂપીઆ પાચ હજાર આપવા પડ્યા હતા !

ઉષાએ જોયુ કે એના શબ્દોએ પુષ્કરરાય પર ભયંકર અસર કરી હતી. તેમના વૃદ્ધ મુખની કરચલીઓમા ગુસ્સાની રેખાઓ ઉમેરાઈ. ઉષા આમ થવાનુ કારણ ન સમજી શકી. અરવિંદ શુ કરવુ, શુ બોલવુ તેની મુઝવણમા પડ્યો. રખેને પુષ્કરરાય પોતાનુ વચન પાછુ ખેચી લે એવો તેને ભય લાગ્યો હતો. તુરત જ કમલિની મદદે આવી.

“અલબત્ત, ઉષા બ્હેનનો અભિપ્રાય બધાને લાગુ નથી પડતો. કેટલાક સજોગોમા એવા લગ્ન કરવાની અને નાણા આપવાની ફરજ પડે છે પિતૃઋણ ચુકવવાનુ બાકી હોય અને જ્ઞાતિમા કન્યાની અછત હોય તો એમ કર્યા વિના છુટકો જ નહિ વળી ઉમ્મર મોટી છતા શરીરનો બાધો જુવાન જેવો સુદૃઢ હોય તો એવા લગ્ન અલબત સુખી નીવડે છે ! ” કમલિનીએ પુષ્કરરાયના ઘાપર મલમપટ્ટો લગાવ્યો વૃદ્ધ પ્રકાશકનો ગુસ્સો નરમ પડી ગયો અરવિંદ અત્યારે કમલિનીનો ઋણી હતો

“તમે મને મળવા માગતા હતા ? તમારી એ ઇચ્છા મારે માટે મગરૂરી લેવા લાયક ગણાય “સાહિત્ય સમ્રાટ્” જેવા સાહિત્ય પ્રદેશના ખરેખરા સમ્રાટ્ રૂપ માસિકના વિદ્વાન તંત્રીને મળતા કોને આનંદ ન થાય ?” કમલિનીની આ ખુશામતે એમનો બધો ગુસ્સો ઉતારી નાખ્યો અરવિંદપર ઋણ વધતુ જતુ હતુ.

ઉષા—ગભરાયલી ઉષાએ ખાલી કરેલી ખુરશીમા પુષ્કરરાયની બાજુમા એ બેઠી. એણે એક સૂચક દૃષ્ટિ અરવિંદ તરફ નાખી જાણે એમ સૂચવતી હોય “હુ એમને માચવી લઇશ ! ”

“ચાલ, આપણે હવે જઇએ ” અરવિંદે ઉષા તરફ ફરીને કહ્યુ તેને બિચારીને એટલુ જ જોઇતુ હતુ. આ કંટાળા ભરેલા વાતાવરણમાથી છટકવા તે અધીરી થઇ હતી

ઘેર જતા રસ્તામા અરવિંદે એની ભૂલ સમજાવી. પતિના અવાજમા રહેલો ગુસ્સો એને ખુચતો હતો !

“રસોડામા જ આખો દિવસ ગડમથલ કરવાને બદલે યા ભરવા ગુથવાને બદલે સાહિત્યની બાબતોમા તુ બુદ્ધિપૂર્વક રસ લેતી હોત તો આવી ભૂલ કદી ન કરત. “ સાહિત્ય સમ્રાટ્ ” તરફ તે કોઇ દિવસ જોવાની ય દરકાર કરી છે ? એ તો ઠીક થયુ, સારા નસીબે કમલિની ત્યા હતી નહિ તો વાટનુ વટેસર થઇ જાત ! એણે એમનો ગુસ્સો શમાવી ન દીધો હોત તો મને કેટલુ બધુ ખમવુ પડત ?”

ઉષાને લાગ્યુ કે જો પુષ્કરરાય બીજા કોઇ કારણે “ સ્નેહની સાંકળો ” પ્રકટ કરવાનુ પોતાનુ વચન પાછુ ખેચી લે, તો વાંક તેનો પોતાનો જ ગણાશે. પળ વાર માટે તેને કમલિનીની ઇર્ષ્યા થઈ. તેના જેવી ચાલાક અને વિદ્વાન હોત તો આવી ભૂલ કદી ય ન કરત ! એ ચાલાકી અને વિદ્વત્તાથી તે અરવિંદનું હૃદય આકર્ષી લેશે તો ? એ ખામીને લીધે પોતે એ હૃદય ખોઇ બેસશે તો ? આ બીકે તેની કુદરતી શક્તિઓને ઉત્તેજી, ઉશ્કેરી મુકી ‘ એ હૃદય પર મા લિકી મારી છે, બીજાને નહિ લેવા દઉં ’ માલિકીપણાનો ભોગવટો ટકાવી રાખવાના ઉપાયો શોધી કાઢવાના વિચાર તે કરવા લાગી.

૫

"લલિતા બ્હેન અને તેમના પતિ આજ સાંજની ગાડીમાં આવે છે." ટપાલવાળો તુરત-માં જ આવી ગયેલો પત્ર વાંચતાં ઉષાએ ખબર આપી "સાંજે તમે વેળાસર પાછા આવી જશોને ?'

"વળી એ લપ આવી ! આઠ પંદર દિવસ નકામા ખરાબ કરશે" ભાઈએ બ્હેન બનેવી તરફની મમતા પ્રકટ કરી "સાંજે કદાચ મને મોડું થશે. મારે બે ત્રણ જણને મળવા જવુ છે."

"આ વખત તો એ માંડ બે દિવસ રોકાવાના છે. તમે ન આવ્યા હો તો કંચનલાલ એકલા કોની સાથે જમવા બેસશે ?"

"બેસશે બેસવુ હશે તો, નહિ તો રાહ જોશે ?"

'એમ કેમ બોલો છો નાથ ? તમે જમવામાં સાથે ન હો તો કેટલું ખરાબ લાગે ?"

"ઠીક, બહુ મારૂં બનતા સુધી તો હું આવી જઈશ. પછી રોકાણુ થાય તો કહેવાય નહિ,"

અરવિંદના સ્વભાવમાં થોડોક સમય થયા કંઈક ફેર પડતો હોય એમ ઉષાને લાગ્યુ હતુ. પ્હેલા વાળુના વખત આગમચ એ ઘેર પાછો આવી જતો, પણ લગભગ એકાદ માસથી એ વાળુ ખરૂ મોડોજ આવી શકતો આ અનિયમિતતા માટે તે અનેક બ્હાના બતાવતો, પણ તેમાં રહેલુ જુઠાણું જણાઈ આવતું તે કંઈક છુપાવવા મથતો હતો, પણ ઉષાનુ હૃદય ખરી બીના જાણી ગયુ હતુ. મંડળમાં પુષ્કરરાય સાથે ઉપર જણાવેલો પ્રસંગ બન્યો ત્યારથી અરવિંદના વર્તનમાં ફેર પડયો હતો કમલિનીએ વેળાસર કરેલી મદદનુ એ પરિણામ હતુ, પુષ્કરરાયે ઠરાવેલા નાણાનો ચેક મોકલી આપ્યો હતો. અરવિંદનુ હૃદય કમલિની તરફ આભારથી નમે એ કુદરતી હતું એ ઋણથી વશ થયેલો અરવિંદ કમલિનીનો શબ્દ ઉથાપી શકતો નહિ. આજે પણ કમલિની જ કારણ રૂપ હતી.

કંચનલાલે નવ વાગ્યા સુધી રાહ જોઈ પણ અરવિંદ આવ્યો નહિ. તેણે અને લલિતાએ કંટાળીને જમી લીધુ ઉષા પતિની રાહ જોઈ બેસી રહી આખરે અગીઆર વાગ્યે એના દર્શન થયા એ થાકયો હોય એમ લાગતુ હતું જમવાનુ પૂછતા 'ભુખ નથી ' એવો જવાબ મળ્યો અને વધારામાં વાળુ કર્યા વિના બેસી રહી તે માટે ઠપકો પણ મળ્યો.

લાંબો વખત જવાથી ઉષાની ભુખ મરી ગઈ હતી છતા પતિની આજ્ઞાને અનુસરી ન છુટકે બે ચાર કોળીઆ ખાઈ લીધુ અને પતિ પાસે આવી

અરવિંદ પલંગમાં પડયો પડયો પાસા બદલતો હતો. ઉષાએ આવી તેનુ માથુ વ્હાલથી ખોળામાં લઈ દબાવવા માંડયુ "બહુ થાકી ગયા લાગો છો, નાથ ! આજ કેમ આટલી બધી વાર લાગી ?"

સાચા સ્નેહ તરફ બેદિલી કેટલો સમય ટકી શકે ? તેણે સાચી વાત કહી નાખી "આજે કમલિનીનો જન્મદિવસ હતો. તેણે બે ચાર જણને જમવા નોતર્યાં હતા. મને પણ કહ્યું એટલે મારાથી ના કહી શકાયુ નહિ."

"એમ ? કોણ કોણ આવ્યુ હતું ?"

"તું નહિ ઓળખે ? બે ત્રણ મોટા લેખકો હતા કમલિનીની બે સખીઓ આવી હતી પુષ્કરરાય પણ આવ્યા હતા"

"ત્યારે તો ખુબ ચર્ચા થઈ હશે ?"

"જહન્નમમાં જાય એ ચર્ચા ! મારૂં તો માથુ પાકી આવ્યુ ચાર વિદ્વાન ભેળા મળે એટલે ચર્ચા વિના ચાલેજ નહિ. તેમાય કમલિનીથી તો તોબા છે. સવાલો પૂછી પૂછીને થકવીજ નાખે ? "

"એટલો બધો શ્રમ ન લેતા હો તો કેવું સારૂં ? જુઓને, હમણા હમણા તમારી તબિયત

કેવી રહે છે ! થોડો વખત હવાફેર કરો તો ?"

"મારો ય એવો જ વિચાર છે કયાં જઈશું ? માથેરાન ઠીક પડશે, નહિ ? તું પણ આવશે ને ?"

"શા માટે નહિ ? હું તો ના કહેશો તો આવીશ." ઉષાના આ શબ્દોમાં રહેલી લાગણીએ અરવિંદનો થાક ભૂલાવી દીધો બન્ને હાથ ઉંચા કરી તેણે ઉષાનું માથું નીચું કર્યું .

થોડી વારે અરવિંદ ઉંઘી ગયો, પણ ઉષાને નિદ્રા નહોતી આવતી તે વિચારે ચઢી હતી કમલિની તરફ પતિ આકર્ષાય એ તેને રુચતું ન હતું. પોતાની મિલ્કત પર બીજા તરાપ મારે એ કોને રુચે ? આખરે તેણે એક ઉપાય શોધી કાઢ્યો

બીજે દિવસે સવારે અરવિંદની અજાયબી વચ્ચે કમલિનીને પણ માથેરાન સાથે લઈ જવાનો તેણે આગ્રહ કર્યો. બપોરે જઈને તે કમલિનીને પણ મળી આવી. ગોકુલદાસ શેઠનો એક બંગલો માથેરાનમાં હતો ત્યાં જઈને રહેવાનું નક્કી થયું.

૬

"કેમ આજ કંઈ તદ્દન શાન્ત લાગો છો ?" માથેરાનના બંગલાના વરંડામાં સવારે આઠ વાગ્યે ચ્હા પીતાં પીતાં કમલિનીએ પૂછ્યું અરવિંદ અને ઉષા અઠવાડીઉં થયાં માથેરાન આવી ગયાં હતાં કમલિની પાછળથી આવી હતી એને આવ્યાને પણ ત્રણ દિવસ થઈ ગયા હતા

ઉષા મ્હેમાનગીરીમાં રોકાઈ હતી. અરવિંદ પાસેની એક આરામખુરશીમાં પડ્યો હતો ત્રણે જણા સવારમાં વ્હેલા ફરવા નીકળેલા તે હમણાં જ પાછાં આવ્યાં હતાં. થાકેલા અરવિંદે કમલિનીના સવાલનો જવાબ આપતાં કહ્યું: "રંગના તો ચટકા હોય, કંઈ કુંડાં ભરાય ? આખો વખત બુદ્ધિવાદ કર્યે કંટાળો આવે છે હું તો અહિં આરામ લેવા આવ્યો છું."

છેલ્લા ત્રણ દિવસમાં કમલિનીએ એને ઘડીભર જ પવા દીધો ન હતો. એ આવી તે પ્હેલાના દિવસો કેટલી બધી શાન્તિ અને આનંદથી ગાળ્યા હતા !

અરવિંદનો જવાબ સાંભળી ઉષાની આંખોમાં નવું તેજ આવ્યું. કમલિનીનો બુદ્ધિવાદ તેના પર કેવી અસર કરે છે તે તે સ્પષ્ટ જોઈ શકી હતી પોતાની યોજના સફળ થતી લાગી એના નયનોનું તેજ એ વિજય સૂચવી રહ્યું હતું

કમલિની એમ જ માનતી કે બુદ્ધિમાન પુરુષોને રીઝવવા જીતવા માટે બુદ્ધિવાદ જ જોઈએ બુદ્ધિમાન પુરુષો મનુષ્ય છે, યંત્ર નથી એ તે ભૂલી ગઈ તેમને ય શાન્તિની, આરામની જરૂર હોય છે, એ ધ્યાન તેને ન આવ્યો

થોડી વારે અરવિંદ અંદર જવા ઉઠ્યો. કમલિનીએ સવાલ કર્યો. "કેમ ? અંદર જાઓ છો શું ?"

'હા, "સાહિત્ય સમ્રાટ્"ના આવતા અંક માટે ત્રણ ચાર પ્રકરણો લખી નાખવા છે. પુષ્કરરાય ઉતાવળ કરે છે." "સાહિત્ય સમ્રાટ્"માં એણે નવી ચાલુ વાર્તા લખવા માંડી હતી પુષ્કરરાયનો પત્ર ગઈ કાલે જ આવ્યો હતો થોડાંક પ્રકરણો લખી મોકલ્યા વિના છુટકો ન હતો

એના ગયા પછી થોડી વાર તો કમલિની બેસી રહી, પણ એને ચેન ન પડ્યું. ઉષા શાક સમારતી એની બેચેની જોઈ રહી હતી. એના વદન પર આછું સ્મિત ફરકી રહ્યું હતું.

આખરે કમલિની ઉઠી "વાર્તામાં એમને ઉપયોગી થાય એવો એક વિચાર મને સુઝ્યો છે. એમને જઈને કહું " એમ કહી તે અંદર

ગઈ. ઉષા શાન્ત ચિત્તે રસોઇની વ્યવસ્થા કરવા રસોડા તરફ વળી અરવિંદ લખવા બેઠો હોય ત્યારે એ કદિ પણ તેની પાસે જતી નહિ. તેને એકલો જ રહેવા દેતી.

અરવિંદના આવકારની આશા રાખતી કમલિની તેના ઓરડામા પેઠી. બારણાના ખખડાટે એનું ધ્યાન ખેંચાયુ. તુરત જ એણે કહ્યુ "હમણાં હું બહુ કામમા છુ."

આ શબ્દો સાભળ્યા જ ન હોય તેમ એ ચાલી આવી, અને એક ખુરશી પર પગ ટેકવી ટેબલ પાસે અડોઅડ ઉભી રહી "તમારી વાર્તાના નાયક નાયિકાના પ્રથમ મીલન માટે મને એક વધારે સુદર પ્રસગ સુઝયો છે," એમ કહી એણે લંબાણથી એ પ્રસગનુ વર્ણન કર્યું

એ પીંજણ પૂરૂ થતા સુધી વિવેકને ખાતર અરવિંદ સાભળી રહ્યો પછી એણે કહ્યું "છતા મને લાગે છે કે મે યોજેલો પ્રસગ વધારે સારો છે." વાર્તાના વસ્તુ અને પાત્રો વિષે એણે કમલિની સાથે પ્હેલા ચર્ચા કરી હતી એ ચર્ચા ન કરી હોત તો ઠીક થાત, એમ એને અત્યારે લાગ્યુ ! એ બલા ક્યારે ખસશે એ જ તે વિચારી રહ્યો હતો.

પણ એની મુઝવણ જોવાની કમલિનીને આખ જ ન હતી વાર્તાના પાત્રોનો વિષય બધ થયો એટલે "સાજે ક્યા ફરવા જઇશુ? રીક્ષા લઇશુ કે પગે ચાલીને જઇશુ?" વગેરે સવાલો તેણે પૂછવા માડયા

"એ વિષે જમતી વખત વિચાર કરીશુ હમણા મને ફુરસદ નથી" અરવિંદના અવાજમા કઠોરતા હતી આખરે કમલિની સમજી પોતાની હાજરી રુચીકર નથી, એ તે જોઇ શકી

"ઠીક ત્યારે, તમે લખી લ્યો, પછી વાત !" ટાપલામા એણે ખાસો એક કલાક બગાડયો હતો.

૭

"આજે તો આપણે 'પેનોરામા પોઇન્ટ' સુધી જઇએ. ત્યાથી સૂર્યાસ્ત જોવામા આનદ આવશે."

આજે અરવિંદ અને કમલિની બે જ જણા ફરવા નીકળ્યા હતા ઉષાનું માથુ દુખતું હોવાથી તેણે છેલી ઘડીએ ના પાડી. બંગલેથી થોડે દૂર આવતા કમલિનીએ ઉપલા શબ્દો કહ્યા.

અરવિંદ એ શબ્દો સાભળી ચમક્યો. કમલિનીના નયનોમા રહેલો ભાવ જોઇ એની શંકા દૃઢ થઇ સાડા પાચ વાગી ગયા હતા અત્યારે 'પેનોરામા પોઇન્ટ' પગે ચાલીને જવુ અશક્ય હતું આવતા રાત પડી જાય અને અધારે ઠોકરો ખાવી પડે આ સ્ત્રી સાથે અધારૂં થતા સુધી નિર્જન માર્ગમા તે એકલો રહેવા ઇચ્છતો ન હતો પોતાના હૃદયનો એને કદાચ વિશ્વાસ નહિ હોય !

જવાબમા એણે ચોખ્ખી ના પાડી. પણ કમલિનીએ આજે સૂર્યાસ્ત જોવાનુ નક્કી કર્યું હતું આખરે બીજા પોઇન્ટ પર જઈ સૂર્યાસ્ત જોઇ પાછા ફરવુ એમ નક્કી થયુ

રસ્તામા કમલિનીએ ચર્ચા કરવા માટે અનેક સવાલો પૂછયા, પણ "હા" કે "ના" સિવાય બીજા ઉત્તરો અરવિંદ પાસે ન મેળવી શકી

પોઇન્ટ પર પ્હોચ્યા ત્યારે સૂર્યાસ્ત થવાની તૈયારી હતી કમલિની પોઇન્ટના એક છેડા પર બેસી ગઇ થોડેક દૂર પડેલી એક શીલા પર અરવિંદ પણ બેઠો

આજુબાજુ કુદરત પોતાનો વિલાસ પૂર બ્હારમા બતાવી રહી હતી. ઋતુરાજ વસન્તે પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપી દીધુ હતું. ફળફુલના ભારથી લચી રહેલાં વૃક્ષોની ઘટામાથી મંદ મદ

વાતા દક્ષિણ પવનની લહરીઓ આલ્હાદક સુગધ અને શીતળતા આણતી. પશ્ચિમ આકાશ અવનવા રગોથી રગાઈ રહ્યુ હતુ કોઇ કવિજનના હૃદયને ડોલાવે એવુ એ દૃશ્ય-આખુ વાતાવરણ હતું કમલિનીની જીભ એ સર્વની પ્રશંસા કરતી કાતર જેવી ચાલી રહી હતી. પણ અરવિંદે નિરુત્તર રહી સાભળ્યા કર્યું

આખરે કમલિનીથી ન ખમાયુ; "કેમ આજે આમ ચુપ થઇ ગયા છો? આ બધુ જોવા છતા તમારૂ કવિહૃદય કેમ શાન્ત છે?"

"હુ ઘેર પાછા જવાનો વિચાર કરૂં છુ ઉષાની તબિઅત સારી નથી. બિચારી એકલી મુઝાતી હશે!" ઉષાની તબિઅત તો ઠીક, પણ કદાચ થોડા વખતમા પોતાની તબિઅત બગડી આવશે એવો એને ભય લાગતો હતો! ઉષા એકલતાથી મુઝાય તે કરતા વધારે એ અત્યારે કમલિનીની સોબતથી મુઝાતો હતો!

સૂર્યાસ્ત જોઇ આખરે બન્ને ઉઠયા. અરવિંદે ઉતાવળે ચાલવા માડયુ. કમલિની પાછળ પડી જતી હતી. બે ત્રણ વાર તો તેણે ઠોકરો ખાધી અને પડતા પડતા બચી. ઠોકરો કુદરતી હતી કે બનાવટી તે તો પ્રભુ જાણે, પણ અરવિંદે એને હાથ આપી ઉઠાડવાનો વિવેક એકે વાર ન બતાવ્યો એને ઉતાવળ કરવાનું કહેતો એ દૂરનો દૂર જ રહ્યો

રાતે અરવિંદે ઉષાને બહુ ઠપકો આપ્યો. કારણ કે કમલિનીને નોતરનાર તે જ હતી. "હવે મ્હેરબાની કરીને કોઇ દહાડો તારૂ માથુ એકાએક દુખી ન આવે અને મારે તેની સાથે એકલા ફરવા ન જવુ પડે એવી વ્યવસ્થા કરજે! પ્રભુ જાણે એ લપ ક્યા સુધી રહેશે? નહિ તો મુબાઇ જલ્દી પાછા ફરવુ પડશે"

ઉષા આ દિવસની રાહ આતુરતાથી જોઇ રહી હતી. પોતાનો આનદ છુપાવી તેણે કહ્યું "મારી ભૂલ થઇ નાથ! મેં તો ધાર્યું હતું કે એમના આવવાથી તમને વધારે આનદ આવશે હવે કઇ મોઢે ચઢીને પાછા જવાનુ કહેવાય? પણ કાલે એ એમ કહેતા હતા કે આ ઇસ્ટરના તહેવારો પૂરા થયા પછી એ જવાના છે એટલો વખત રોકાશે તો મને ય કામ લાગશે. પરમ દિવસે મે કેટલાક મિત્રોને ચા-પાણી માટે નોતર્યાં છે. તેમા એમની મદદની ખાસ જરૂર પડશે"

૮

ઇસ્ટરના તહેવારોમા માથેરાન શોખીનોથી ઉભરાઇ જાય છે એ ચાર દિવસની રજાનો લાભ લઇ મુબાઇના ઘણા સ્હેલાણીઓ ટેકરીની શીતલ હવાનો આસ્વાદ લેવા નીકળી પડે છે. આ પ્રસંગે અરવિંદના બે ત્રણ લેખક મિત્રો આવ્યા હતા. પુષ્કરરાય પણ નવી જુવાની મેળવવા બે દિવસથી પધાર્યા હતા ઉષાએ એ સર્વને ચા-પાણી માટે નોતર્યાં હતા ઉપરાત એની બે ત્રણ સખીઓને પણ તેમના પતિ સાથે બોલાવી હતી.

આજે બગલાના કમ્પાઉન્ડનો નાનો બાગ મ્હેમાનોથી ઉભરાઇ ગયો હતો ઉષાએ બધી વ્યવસ્થા બાગમાજ રાખી હતી. એ ચાલાક ગૃહદેવી મ્હેમાનોની મ્હેમાનગીરી કરતી રોકી રહી હતી કમલિનીને માટે અહિં સ્થાન ન હતું. અહિ બુદ્ધિવાદ કરવાનો ન હતો

પુષ્કરરાય તો ઉષાની વ્યવસ્થાભરી આલ્હાદક મ્હેમાનગીરીથી ફીદા ફીદા થઇ ગયા હતા. ઉષાએ નાસ્તા માટે બનાવેલી સુદર વાનીઓને પૂરતો ઇન્સાફ આપી, જોઇએ તે કરતા વધારે તૃપ્ત થયા હતા આગલો પ્રસંગ તે ભૂલી ગયા હતા "આખા વર્ષમા જેટલી તૃપ્તિથી અને આનદથી મે નહિં ખાધુ હોય, તેટલુ આ એક કલાકમા ખાધુ છે ખરેખર, આ વાનીઓમા અમૃતનો સ્વાદ ભર્યો છે તમે બહુ ભાગ્યશાળી છો, અરવિંદરાય!" તેમણે અભિનદન આપ્યું.

અરવિંદ ઉષાની આજની પ્રવૃત્તિ જોઇ અજબ થતો હતો એમા એને ઉષાનુ નવુ જ સ્વરૂપ દેખાતુ હતુ આજની ઉષા એને વધારે સુદર, વધારે મનોહર લાગી, એની વિદ્વત્તાની ખામી ભૂલી ગયો એક ખૂણામા બેઠેલી બુદ્ધિમતી કમલિની તરફ એની નજર એક વાર પણ ન ઢળી

છેવટે જ્યારે ઉષાએ દિલરૂબા અને હાર-મોનીઅમ પર પોતાનો હાથ બતાવ્યો ત્યારે તો મ્હેમાનો સર્વથા મુગ્ધ થઇ ગયા જે કઇ ઉણપ મ્હેમાનગીરીમા રહી હશે તે એના કોકિલ કંઠના સંગીતે પૂરી કરી મ્હેમાનોમાથી પણ બે ત્રણ જણે કઇક ગાયુ, કમલિની તો એક ખુણામા જ લપાઇ રહી. સંગીતને અને એને આદવેર હતું!

અધારૂ થવા માડયુ એટલે મ્હેમાનો ઉઠયા. એક પછી એક રજા લઈ ચાલવા માડયા. આ ગરબડમા ઉષા રોકાઇ તેનો લાભ લઇ કમલિની અરવિંદ પાસે આવી "આજે આપણે આખો દિવસ મળી શક્યા નથી હુ પેલા જાબુડાના ઝાડ નીચે તમારી વાટ જોઇ બેઠી છુ" તેણે ધીમેથી કહ્યુ.

પણ તે વાટ જોઇ જોઇને થાકી મ્હેમાનોને ગયાને પાચ સાત મીનીટ થઇ ગઇ હતી, છતા અરવિંદ આવ્યો નહિ આખરે કંટાળીને તે બંગલામા પાછી જવા ઉઠી પણ એટલામા સામેથી કોઇ આવ્યુ. આવનારને ઓળખી, એ ચમકી એ ઉષા હતી!

"એ બહુ થાકી ગયા છે, એટલે આવી શક્યા નહિ તમે રાહ જોઇ નિરાશ ન થાઓ તેટલા માટે હુ કહેવા આવી છુ" ઉષાએ કહ્યુ એના અવાજમા કટાક્ષ હતો, એ કટાક્ષે કમલિનીને નફ્ફટ બનાવી.

"માફ કરજો, ઉષા બ્હેન! હુ આજે સ્પષ્ટ વાત કહી દઉ છુ. હુ તમારા પતિના વિશાળ હૃદયમા મ્હને પણ કઇક પવિત્ર સ્થાન મળે એમ ચાહતી હતી. પણ હુ હારી."

આવા એકરારથી ઉષા આભી જ બની ગઇ એમાનો "પવિત્ર' શબ્દ એને ખાસ ખુચ્યો. ગુસ્સો બન્યો તેટલો દાબમા રાખીને એણે મીઠ માડીને કહ્યુ, "તમે ધારી લીધુ હતુ કે હુ મૂર્ખ છુ તમારી મકસદ ફળી નથી શકતી પણ એક મુદ્દાની વાત ત્હમારી કલ્પનામા પણ ન આવી. એમને જેટલા હુ ઓળખુ છુ તેટલા તમે નથી ઓળખતા ઉત્સાહમા હોય ત્યારે એમને બુદ્ધિવાદ ગમે ખરો, પણ થોડા વખત માટે જ. એ બહુ જલ્દી કંટાળી, થાકી જાય છે. મને ખાત્રી જ હતી કે તમે એમને તમારા બુદ્ધિવાદથી થકવી નાખશો થયું પણ એમ જ.'

બોલતા બોલતા ઉષાના હોઠ પર વિજયનુ સ્મિત ફરકી રહ્યું કમલિની સધ્યાના આછા અજવાળામા પણ એ જોઇ શકી પોતાની ગમત દરમિઆન આખો વખત આ શાન્ત, બુદ્ધિહીન જણાતી સ્ત્રીના સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર હેઠળ પોતે હતી એ વિચારે એને ચમકમા આવ્યા. પોતાની સામે ઉભેલી આ સીધી સાદી સ્ત્રી આટલી ઉડી સમજ ધરાવે છે, એ જાણી એનો મદ ઉતરી ગયો

"ઠીક હુ કાલે સવારની ગાડીએ જવાની છુ એમને કહેવાની કઇ જરૂર નથી," કમલિનીએ કહ્યુ અને જવાબની રાહ જોયા વિના ચાલી ગઇ.

રાતે જ એણે પોતાનો સામાન બાધી લીધો. સવારમા ઉષા એને ટ્રેન પર મુકી આવી અરવિંદ બહુ થાક્યો હોવાથી હજી સુઇ રહ્યો હતો.

× × ×

તે સાજે બગલાના વરડામા વાળુ કરી પરવારી બે જણા ધીમે અવાજે વાતો કરતા બેઠા હતા આસપાસ સર્વત્ર શાન્તિ હતી. સુગંધ અને શીતલતા આણુના પવનના સુસવાટા

સિવાય આખું જગત શાન્તિને ખોળે સુતું હતું.

"આજ કેટલુ બધુ શાન્ત લાગે છે, નાથ!" અવાજ 'મધુરી' ઉષાનો હતો.

"હા કમલિની ગઇ એટલે! પ્રભુ બચાવે એ વિદ્વાન સ્ત્રીઓથી! જરાય જપવા દેતી ન હતી"

હુ તો એવો કંટાળો નથી આપતી ને, નાથ?" એ જ જાદુભર્યું હાસ્ય અત્યારે ઉષાના મુખપર રમી રહ્યુ હતું.

"તુ?" અરવિંદના હાથે જાણ્યે અજાણ્યે એનો હાથ ઝાલ્યો અદ્રશ્ય રહી પુષ્પધન્વા પોતાની હાથચાલાકી બતાવતો હશે! "તુ તો શાન્તિની મૂર્તિ છે. મારી આરામગાહ છે!"

૧૦

રા. રા નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી.

એક જૂનો પુરાણો ને ઘણી ય વાર બનેલો કિસ્સો

અભેસંગના બાપદાદા કાઠયાવાડના ઇતિહાસમા નામના કરી ગયા હતા. ને "પાચસે પાદરના ધણી" કહેવાતા. પણ અભેસંગને તો તેના બાપ તરફથી દશ સાતી જમીન જ મળી હતી. આ જમીન પણ તેણે અફીણના વ્યસનમા અને તેથી આવેલ આળસમા ગુમાવી અભેસંગની વહુ માનબા મોટા ગરાસીઆની દીકરી હતી. તેની જીભ તલવારની ધાર જેવી હતી. અફીણી અભેસગને મેણા મારવાના કામમા સતત વપરાવાથી તેનુ પાણી ઑર વધતુ જ ગયુ હતું કાયમના ઉપયોગ માટે સૂત્ર રૂપે–

"આવોરે મારા નિરધન ધણી,
તમે બેઠા હુને ચિંતા ઘણી!

એ વેણુ તેણે અભેસગને માટે જોડયું હતું

અભેસગને કાંઇ જ કામ ન હતુ, અને ઘેર આવો સત્કાર થતો તેથી તે આખો દિવસ ગામધણી ગુમાનસગના ડાયરામા જ બેસી રહેતો

એક દિવસ સવારમા ગામમા સર્વ સ્થળે એક જ વાત થતી–"ગામ–ધણી ગુમાનસગે નાની પાટીના નારૂભાનુ ખૂન કર્યું છે." ગુમાનસંગનુ સલાહનું ઠેકાણું તેની સ્ત્રી ગુમાનબા હતી. હવે શુ કરવુ તેની મસલત અત્યારે તે તેની સાથે ચલાવતો હતો નાની પાટીના કેસરીસગ ક્યારના પાસેના થાણામા ફરીયાદ નોધાવવા પહોચી ગયા હતા. થોડા સમયમા જ તેનાપર સરકારનુ વારંટ આવી પહોચશે. હવે કરવુ શુ?

ગુમાનબા "એક ઉપાય મને સૂઝે છે. અભેસગના ઘરવાળા મારી પાસે રોજ આવીને રોદણા રવે છે. તેની દશ સાતીની જમીન આપણે ત્યા મૂકેલી છે તે પાછી આપી દઇએ, ને સાથે જોઇએ તો બીજી દશ સાતીની ઉમેરીએ, અને આ એક વાત એ માથે ઓઢી લે. હુ માનબાને બોલાવવા મોકલુ છુ"

"ગુમાનબાની વાત માનબાને ગળે ઉતરી ગઈ. 'ડાયરાના દોસ્ત' માટે વાઘુના બાપ એટલુ કેમ ન કરે! અમે બેઠા ગામ–ધણી ગુમાનસગ બાપુનો વાંકો વાળ કેમ થવા દઇએ? એ તો માથુ આપે તેજ મિત્ર"

માનબા ઝપાટામા ઘેર આવ્યા "ઠાકોર! ગુમાનભા બાપુની વાત સાભળીને?" માનબાના આ શબ્દો સાભળી અભેસગ વિચારમા પડયો. "કોઈ દિવસ નહિ ને આજે વળી હુ 'ઠાકોર' ક્યાથી થયો?" તોપણ તેણે જવાબ આપ્યો, "હા, આખું ગામ એ જ વાત કરે છે."

"પણ એ તો તમારા ડાયરાના દોસ્ત તમે બધા ભેળા કસુંબા લેનારા તેમને માટે કાંઇ જ નહિ કરો?"

"આ સરકારના રાજમા બીજુ ત્રીજુ તો કાઇ ન જ થઇ શકે' નિકર આગલ્યો પોરો હોત તો વળી નાની પાટીવાળાની શી મગદૂર કે ગુમાનસંગ બાપુને કાંઇ થાય'" અભેસંગે પણ આજે ઠકરાબા સાથે વાતોનો લ્હાવો લેતા કહ્યું.

"અરે પણ તો ય શુ' હજી યે તમે ધારો તો કાઇક કરી શકો. એ તો 'માથું આપે તે માલ કાઢે,' એવાને મદદ કરવાથી આપણો પણ દી વળે."

અભેસંગને વહેમ પડયો. તેને લાગ્યું કે તેની સ્ત્રી કાંઇક એતમા બોલે છે "વળી માલ કાઢવાનુ ને દી વાળવાનુ શુ છે?" તેણે પૂછ્યુ.

"આગલ્યા વાગમા રજપૂતના દીકરા ધણીને માટે માથુ આપતા જ ને' પણ જુઓ, એક વાર આ કસુંબો તૈયાર કર્યો છે તે પી લ્યો ને સાથે આ હુંગો લાવી છું તે કરી લ્યો, પછી બીજી વાત" માનબાએ મીઠા મધ જેવા શબ્દોમા કહ્યું

અભેસંગના આશ્ચર્યનો પાર જ રહ્યો નહિ. રોટલો ને કઢી આપતા પણ મેણા મારતી માનબા આજે પોતાની મેળે કસુંબો ને હુંગો આપે તે જોઇ તે તો વિચારમાં જ પડી ગયો. પણ તેનો સ્વીકાર કરી કાંઇક સૂઝી આવતા તેણે પૂછ્યુ "પણ અત્યારમા તમે બહાર ક્યા ગયા હતા"

"જુઓ, તમે ઉતાવળા થઇ જશો નહિ, મારી વાત ધીરે રહીને સાંભળો" એમ કહી માનબાએ પોતાને ગુમાનબા સાથે થયેલ સર્વ વાતચિત કહી સંભળાવી ને છેવટે ઉમેર્યું "ભગવાનના આપેલા પાંચ પાંચ દીકરા છે પણ તેમને ખવરાવવા રોટલા પણ નથી, તો બીજી તો વાત જ શી કરવી? ગરાસીઆના દીકરા માથુ આપીને બાપનો ગરાસ આગલ્યા કાળમા પાછો લેતા. આપણે અત્યારે એવો અવસર આવ્યો છે માથું આપી જો બાપનો ગયેલો ગરાસ પાછો લેવાતો હોય તો શા માટે પાછા હઠવુ? અને વળી આમા તો સાથે સાથે મહોબત પણ સચવાય છે, અને ગરાસ પણ બેવડાય છે."

અભેસંગ તો આ દલિલપૂર્ણ વાતો સાંભળી ડઘાઇ જ ગયો "કેટલી નીચતા" તે મનમા જ બબડયો તેનુ મન ઘણું ઉશ્કેરાઇ ગયુ હતુ તોપણ તેણે પા ઘડીમા નિશ્ચય કરી નાખ્યો અને પછી અરીણીના સ્ફુરત અવાજે તેણે જવાબ આપ્યો "બહુ સારૂ, હુ જરા તળાવે નાહી આવુ તમે રસોઇ કરવા બેસો એટલે વાર ટ આવે તે પહેલા હુ જમીને ગુમાનસંગને ઉતારે પહોચી જાઉ"

માનબાએ રસોઇ શરૂ કરી કલાક, બે કલાક, ચાર કલાક થયા, ગુમાનસંગને ઉતારેથી એક પછી એક એમ ઘણાય માણસો અભેસંગને તેડવા આવી ગયા, પણ અભેસંગનો પત્તો જ નહિ. સીમમા તપાસ કરતા ખેડુતોએ ખબર આપી કે તેમણે દરબારને "ઉગમણા મારગે જતા જોયા હતા" એ મારગે બે ગાઉ પર માનબાના બાપનુ ગામ હતુ માનબા સમજી શકી નહિ કે અભેસંગ અત્યારે ત્યા શા માટે ગયો હશે

બપોરે બે માણસોએ હાફતા હાફતા આવી માનબાને એક પછી એક પોતાના સમાચાર કહ્યા. "ગુમાનસંગ બાપુને એજન્સી પોલીસ પકડી ગઇ છે. એમણે કહાવ્યુ છે કે અભેસંગ દરબાર આવે ત્યારે એમને થાણામા મોકલજો," ગુમાનસંગના નોકરે કહ્યું. બીજો માણસ તેના પીયરનો હતો તેણે ગળગળાતા સ્વરે ખબર

આપી "અભેસગ ઠાકારે કાઇ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વિના આપણા આગણામા બાપુના મો આગળ પેટમા તરવાર ખોસી ત્રાગુ કર્યું અને અર્ધા કલાકમા તો તેમનો જીવ ઉડી ગયો " ભાનબા મનમા બબડી, "જીવતા તો ન આવડયુ પણ મરતા યે ન આવડયુ." ગુલાબબાએ તેમ આખા ગામે પણ એમ જ ગણ્યુ. પરતુ, વાચનાર, મને તો લાગે છે કે 'અભેસંગને મરતા યે ન આવડ્યું' એવો નિકાલ શુદ્ધ ન્યાયનો નિર્ણય ન ગણાય તું શુ ધારે છે ?

૧૧

અ. સૌ ભાનુમતી ત્રિવેદી·

આત્મપથે

આઠ વર્ષની બાલા સરયૂ ઘણી ચપળ હતી નાટક કપનીના વૃદ્ધ માલિક સાથે તેણે દોસ્તી બાંધેલી તેથી અનેક વખત તેની સાથે તેને નાટયગૃહમા જવાનો પ્રસગ પ્રાપ્ત થતો. ત્યા તે વિવિધ પડદાઓનું અવલોકન એકાગ્રચિત્તે કરતી. કરુણ દશ્યો નિહાળતા હિબકાભરી રોતી તેને જોઇને વૃદ્ધ બહુ કૌતુકપૂર્વક નિરખી રહેતો. રડવાનું કારણ પૂછતા વિગતનો સ્પષ્ટપણે ઉત્તર આપી શકતી નહોતી

ઘેર આવી અવલોકેલા દશ્યોનું ભાગ્યુતૂટયુ વર્ણન કહેતી મન ઉપર અસર કરેલા પાત્રોના વિવિધ અભિનયો કરી બતાવતી ગીત ગાતી, અને ઘરના માણસોને રાજી કરતી સૌ તેને વખાણતા. તે ફુલાતી પોતાના એ અભિમાનને બળે ઘરના સૌ છોકરાઓમા તે ઉચ્ચપદે વિરાજતી.

એક વખતે તેને ત્યા એક રાજકુમાર અતિથિ થયા. તે અરસામા એક રાત્રે સરયૂએ યોગીનો વેશ લીધો પોતાની ઓઢણીનો ફેંટો બાધ્યો દાદાજીના લાબા પહેરણની કફની બનાવી, અને માળા ડોકમા નાખી ખભે ઝોળી લટકાવી મુસાફરીના લોટાનુ હાથનુ કમડલ બનાવ્યુ અને 'અહાલેક' પૂકારી રાજકુમારની પાસે ભિક્ષા માગતી સામે આવી ઉભી.

ફકીરી દીલના રાજકુમારે આ કુમારીને હસીને વધાવી લીધી પણ પછી તરત જ તેનું મુખ ગભીર થઇ ગયુ. તેના કપાળમા બે ત્રણ કરચળી પડી, તેની આખમા દીનતા છવાઈ. આ રગભુમિ ઉપર ભાગ ભજવતી બાલિકાનો આત્મા તેણે નિર્મલ ભાવથી સજેલા વસ્ત્રોમાં પ્રતિબિમ્બિત થતો જણાયો વદન અને વસ્ત્રોને જોતો રાજકુમાર અવાક્ બની ગયો !

જાણે રગભૂમિ ઉપર જ હોય તેમ શાન્ત સૌમ્ય મૂર્તિ બની દૃઢ અવાજે સરયુ બોલી, "રાજકુમાર, રાજા છો છતા મ્હારી ઝોળી અધૂરી રહેશે કે ? પણ જો જો હો ' પૈસાથી ન ભરી દેતા. યોગીની ઝોળીમા પૈસા ન હોય, તેમા તો જડીબુટ્ટી હોય, જે લોઢાને ય પારસ મણી બનાવે ભગવા રંગ અને ઝોળીને શોભે એવુ અંદર મકજો "

સરયૂની માગણીએ રાજકુમારને મૂઝવ્યો જે પોતાપાસે નહોતું તે ક્યાથી કાઢવુ ? નિઃશ્વાસ નાખી દીનસ્વરે તે બોલ્યો, " તુ શુ માગે છે તેની તને ખબર છે ? ઉગતી કલિ ' યોગી કોને કહેવાય તે જાણે છે ? "

"હા, હા." સરયૂએ ઉલટભેર જવાબ આપ્યો, અને રગભૂમિ ઉપર જોયેલા એક

યોગીનું ચિત્ર આંખ આગળ ખડું કરી બોલવા લાગી. "માથે સૂર્યનો તાપ, આગળ પાછળ અગ્નિના ધુમાડા, માથે જટા, ઓઢવા પાથરવાનુ રામ રામ, વગડામા ઝાડ, પર્વત, ખીણુ, પાણી એ બધાની વચ્ચે બેસવાનુ, વાઘ ખાઈ જાય તોય ત્યા ને ત્યા જ, અને વિમાનમા બેસી અ'સરાઓ આવે તોય ત્યાંજ! અડગ!"

"ઠીક ત્યારે સુદર ખાવાપીવાનુ, ઓઢવા પહેરવાનુ, ત્હારાં મા બાપ ભાઇ બ્હેન, એ બધા-માથી તને એકને જ છીનવી લઇ યોગી કરી કોઇ એવી જગામા તને બેસાડી દે તો તને ગમેને?"

સરયૂ જરા વિચારમા પડી આ બાલાના સરલ હૃદય ઉપર ચિન્તાના ભારને-તેની રમણીય મુઝવણને કુતૂહલથી રાજકુમાર જોઇ રહ્યો થોડી વારે સરયૂ બોલી, "તમારે ભિક્ષા નથી આપવી એટલે મને મુઝવો છો. પણ જો જો યોગીઓએ જગત જીત્યુ છે એમ બા કહેતા હતા હું પણ મન જીતીશ, જગત જીતીશ અને એ બધાને છોડીશ"

કઇક કોલ આપતો હોય તેમ રાજકુમાર બોલ્યો, "બાલે! ત્યારે જરૂર ત્હારા પાત્રમા હુ કઈક નાખીશ પણુ તે વખતે જો ત્હારામા તેનો ઉપયોગ કરવાની શક્તિ નહિ હોય તો જીવન જેગવુ અકાક થઇ પડશે હો!"

સરયૂએ સમજ્યા વિનાજ ઉત્તર વાળ્યો, "અમારે યોગીઓને મરણુની શી ચિન્તા? સાભળ્યુ છે કે ઋષિઓથી સિહ પણુ બીહે છે હુ મ્હારા આશ્રમમા એ સિહો પાળીશ"

"પણે બાપુ, જેનો આત્મા બહુ જ બળ વાળો હોય તેનાથીજ તે થાય"

સરયૂ રાજકુમાર સામે ટગર ટગર જોઇ રહી એ સુકુમારીના વદન ઉપર સોનેરી પ્રભા પથરાઈ રહી. તેની નિર્મલ આંખોમા આત્માનુ તેજ ઝબકારા મારવા લાગ્યુ કોઇ દૂર દૂરના ભવિષ્યની ઝાખી કરીને બોલતી હોય તેમ તેણે કહ્યુ, "તમારી વાત ખાવ સાચી છે, હું બળવાળી બનીશ.' આટલુ બોલી તે કઇક વિચારમા પડી. તેનુ સુન્દર મુખ સહજ મ્લાન થયુ, તેની આખો ઝીણી થઇ, અને હોઠ સહજ ઉઘડેલા રહ્યા. ખિન્ન સ્વરે તેણે કહ્યુ, "ના ના, એમ ન પણુ થાય એક વખત સ્વપ્નામા દીઠેલા સિહથી હુ બ્હીની હતી બળ વિનાના માણુસથી તે ન બને." આટલુ કહી મદ પગલે તે ત્યાથી ચાલી ગઇ. રાજકુમારની નજર તેની પાછળ ગઇ તે અદૃશ્ય થતા બાલાએ મૂકેલા જીદગીમાના ગહન પ્રશ્નોના વિચાર તરંગે તે ચઢયો

ત્યાર પછી, શરદ, વસન્ત અને વર્ષા દુનિયા ઉપર અનેક વખત આવ્યા અને ગયા સરયૂ સાસરે ગઇ સગીત સારૂ જાણુતી પતિ પૈસાદાર અને શોખીન હતો સ્થૂલ પૃથ્વીધનના ઉપાસકોને સૂક્ષ્મ આત્મધનની પિછાન ઓછી હોય છે તેમના આહારવિહાર ચૈતન્યની ભાવનાઓ કરતા જડતાને વધારે અનુસરે છે

સરયૂનો પતિ અને તેનુ મિત્રમડળ કેવળ બાહ્યાડંબરથી જ ઘેરાયુ હતું. નિખાલસ અંતઃકરણુની સરયૂનો સૌ કોઇ ઉપયોગ કરી જતું સૌ કોઇ સગીત સાભળી, સુંદર ભોજન જમી, બે ઘડી સસ્કારી સુદરી સાથે વાતો કરી પોતાનો આનદ મેળવી જતા તેનુ જીવનઝરણું તૃષાતુરોને માટે ન વહેતા વિલાસીઓની શોભા રૂપ બન્યુ હતું. તેના ઘરનો રોટલો ભૂખ્યાને માટે ન હતો, પણુ રસેચ્છુની જીભના રસને પોષવા માટે હતો તેનું સગીત કોઇ શાન્તિ ઇચ્છનારને માટે ન હતું, પણ ઘોઘાટી ટોળાને વધારે મસ્તીએ ચઢાવવામા વપરાતું એ પરસ્પરના માયાની અવલબનોમા ક્યાય સ્થિરતા શાન્તિ કે તૃપ્તિ નહોતા, માત્ર ઇન્દ્રધનુષના રંગ

જેવો તેમાંથી મળતો તેમનો આનંદ હતો. સૌ પોતપોતાના મનમાં પોતાને સુખી ગણતા.

આ રંગ સરયૂ ઉપરે ચઢ્યો હતો તો પણ કોઈ કોઈ વખત તેના ગત સંસ્કારો સતેજ થઈ જતા, ઘણા આનંદની ઘડી પછી તે ઉદાસ બની જતી. જગત ઉપરથી તેનું મન ઉઠી જતું. જીવનમાં કંઇક અપૂર્ણતા લાગતી. જાણે ભૂલી પડી હોય, કંઇક ખોવાયું હોય તેમ બેબાકળી બની ઘરમાં આમતેમ આંટા મારતી. તેનો આત્મા કોઇ ચીજ માટે તરફડતો, પણ તે ચીજ કઈ એ તે સમજી શકતી નહોતી. થાકી જતી, તેની આસપાસનું વાતાવરણ તેને ઘસડતું, તેમાં તણાઇ તે પણ સૌ ભેગું સુખ માણતી.

જ્યાં જડતાને નકલી ચૈતન્યનું સ્વરૂપ પહેરાવવાનું કામ બુદ્ધિપૂર્વક ચાલી રહ્યું છે, જેની મોહનીથી અજાણ ગામડાના ભોળા ખેડુતો આધ્યાત્મિક જીવનધન તેને ખોળે ધરી દઇ તન મનના પરંપરાના કષ્ટો વ્હોરી લે છે, જ્યાં પ્રકાશમાં આવે તેજ પાપ ગણાય છે, સાબિત થાય તેજ ગુન્હો ગણાય છે, કુટિલતા એ જ નીતિનો સિદ્ધાંત જ્યાં પ્રવર્તે છે એવા સર્વાંગ શોભના સાહિત્યોથી ભરપૂર શહેરોમાંના એક શહેરમાં સરયૂનો વસવાટ હતો.

એક સંધ્યાકાળે ગંગાના શાન્ત વહેતા પ્રવાહમાં સરયૂ અને તેના મિત્રમંડળથી ભરેલી હોડી ચાલી જતી હતી. જલ સ્થિર હતું. હોડીએ પણ એટલી જ સ્થિરતા ધારણ કરેલી. વહાણના શઢને દિશાનુકૂલ પવન હતો. પવનની લહરીઓ સાથે જલ લહેરાતું હતું. સંગીતનો મધુર અવાજ હોડીમાં બેઠેલાઓમાંના કોઇકના મુખમાંથી નીકળતો હતો. સૃષ્ટિ સૌંદર્યથી ભરપૂર હતી. આકાશમાં ચિત્ર વિચિત્ર રંગીન પડદાઓ પથરાયલા પડ્યા હતા. તેનો આભાસ જલમાં પડતો હતો. કિનારા ઉપરની વનરાજિ અશાન્ત, આનંદથી ધીમું ધીમું ડોલતી જલ ઉપર ઝુકી રહી હતી. પૃથ્વી, જલ, પવન, આકાશ, તેજ સૌ પરસ્પરાવલંબન સ્વીકારી જાણે પોતાપણું છોડી દઇ સમસ્વરૂપમાં પ્રકટ્યાં હતાં. માનવબાળ તેની મોજ ચાખતા હતા. સૃષ્ટિસ્થાનના માલિકે સૌંદર્યનો અખૂટ ખજાનો ખુલ્લે હાથે વેર્યો હતો. સૌંદર્ય આજ ભોગવે તેવું બન્યું હતું.

સંસારસમુદ્રમાં આમ જ સરયૂનું નાવ અનુકૂલ માર્ગે આનંદથી ચાલ્યું જતું હતું.

એટલામાં સુકાન અને શઢ વગરની એક ન્હાની તરી ગંગાના પ્રચંડ પ્રવાહને ચીરતી, પવનની સામે પૂર જોસમાં ચાલી જતી હતી. તેમાં એક જ મુસાફર હતો, ભવ્ય અને કદાવર, ગેરૂરંગધારી તેમાં કોઈ મહાત્મા વિરાજેલો. હાથમાંના હલેસાથી પાણીમાં જાણે છબછબીયા રમતો હોય. વિરાટવિશ્વના જાણે એક અનોખા પ્રવાહમાં એકલો અટુલો તે ચાલ્યો જતો હોય. તેની તરી હોડીની લગોલગથી પસાર થઈ. અવિનાશી આત્માનું અમરત્વ તેના મુખમાંથી ટપકતું હતું. મહાત્માના મુખમાંના શબ્દો સરયૂને કાને અથડાયા, "**નાયમાત્મા બલહીનેન લભ્ય**" જલના પ્રવાહમાંથી આંખ ઉઠાવી સરયૂએ તે તરફ જોયું. તેની આંખો ભાવભીની થઇ, અને અજાણતા આત્મા જ એ પટને ય ચીરી તેને ચરણે જઇ નમ્યો. તેના મુખમાંથી અચાનક નીકળી ગયું

"એ કોણ ?"

હોડીમાંથી એક જણે જવાબ આપ્યો, "એ તો ખાખીવનમાં બાવાઓની જમાત પડી છે તેનો મહંત."

"શું તેજ! શી પ્રભા! શી કાન્તિ!" સરયૂથી તેની તારીફ થઇ ગઇ.

એક મિત્રે જવાબ આપ્યો, "સરયૂબ્હેન આખા શહેરમાં એની વાત પ્રસરી ગઇ છે,

આપણા લોકો ગાડરિયાપ્રવાહે વ્હેનારા છે હવે તો એમના દર્શને જનારાઓનો રાફડો ફાટયો છે એ ટોળા ભેગો હું પણ ગયો હતો ઉંમર ન્હાની લાગે છે શરીરે હૃષ્ટપુષ્ટ છે જ્ઞાન કેટલું છે તેની ખબર નથી પણ તેનો ચહેરો જ એવો છે કે સામાના મન ઉપર બહુ જબરી અસર કરે છે બીજાઓથી આપોઆપ જ નમી પડાય છે બોલે છે ત્યારે વાણીમાથી જાણે અમૃત ઝર્યું, પણ બોલે છે જવલ્લે જ "

સરયૂએ ફરી વાર એ આખ આગળથી દૂર જતી તરી તરફ દૃષ્ટિ નાખી સધ્યાની સુરખી ભેળા ભળી જતા તેના રગથી જાણે બ્રહ્માડના તત્ત્વોનુ એક બિન્દુ હોય તેવો તે લાગતો હતો સરયૂએ ફરીવાર તેને સત્કાર્યો અને એકાકી જીવનના ઉંભરે ચઢી

બહારથી તેને શાન્ત થયેલી જોઇ તેના પતિએ તેને કહ્યુ " સરયૂ, મને તો તે બિચારાની દયા આવે છે આવી સુન્દર સૃષ્ટિમા પ્રભુએ આપણને જન્મ આપ્યો, ભોગવવાને વિવિધ વસ્તુઓ બનાવી. તે બધાને ઉપયોગમા નહિ લેતા તેની અવગણના કરી, સુખ નાખી દઇ કેવળ દુખ જ વ્હોરી લેવુ એ કેવી મૂર્ખાઇ ? '

સરયૂના દિલમા આઘાત થયો તે બોલે તે પહેલા જ એક મિત્રે જવાબ વાળ્યો, " તમારી વાત સાચી છે આવા સુન્દર સમયમા એકાદ મિત્ર સાથે રાખી, સઢ ચઢાવી, પવનને અનુકૂળ માર્ગે હોડી લઇ જઇ જરા આરામથી સફર કરવા નીકળ્યો હોત તો કેવી મજા આવત ! આ તો પવનની સામે જ નાનકડી તરી લઇ લડવા ધસે છે મહેનતુ ખાઈ ખાઈ બાવડામા જોર ભર્યું હોય તે દેખાડવુ જોઇએ ને ? "

સરયૂને આ ઠીક ન લાગ્યુ તે બોલી, " આપણે સસારી, આપણે રાગ અને ભોગની દૃષ્ટિએ જ બધુ જોયા કરીએ પણ સસારથી ઉલટો માર્ગ તે જ યોગીનો "

" પણ આ તો કુદરતથી ય ઉલટો ! "

" કુદરતથી ઉલટો માર્ગ તે જ સસારીનો "

તમને કઇક પક્ષપાત લાગે છે તેમ શી રીતે બને ? '

સરયૂએ કહ્યુ, " કુદરત તે પરમાત્માનુ પ્રકૃતિસ્વરૂપ. આત્માની પ્રેરણાઓ પામવાનુ સ્થાન ગૂઢ, ભવ્ય, ભયાનક છતા યે આકર્ષક ત્હેની મહાન વિભૂતિઓમા રમતા આપણે આજે પ્રભુના સમુખવર્તી હતા એવુ કોને લાગ્યુ ? આપણે આપણી ઇદ્રિયોને પોષી, પણ સત્ય, સ્વયભુના સ્વરૂપમાથી કોણે આત્મામા નવો પ્રકાશ પૂર્યો ? આપણે આત્માને ભૂલ્યા તેના પોષણની ચીજનો દેહને માટે ઉપયોગ કરતા શીખ્યા સાચું તત્ત્વ ખોયુ જીવનમા કૃત્રિમનાઓ ભરી દીધી અને અત્યારે એ મૃતપ્રાય ચેતનાઓ ઉપર આપણે તાડવ કરી રહ્યા છીએ, તેથી જ જીવનમા જે અસ્વાભાવિક લાગવુ જોઇએ તે સ્વાભાવિક લાગવા માડયુ છે "

તે બોલી રહી. સૌ વિચારમા પડયા. એ શાન્તિ અખડ રહી. ધીમે ધીમે સૌંદર્યનો ગ્રાસ કરનાર અધકાર ઉતરતો હતો નિસીમ વહેતા વહેનમા ચાલતા નાવથી પાણીમા થતા ખળખળાટ સાથે ગતિની ઝડપને ઇચ્છતા હતા તે સૌ કિનારે ઉતર્યા અને વિખેરાયા

આકાશમા તારા વેરાએલા પડયા હતા. એ અધાર પ્રદેશમા સરયૂ અગાસીએ ચઢી. બાબીવનની દિશામા કઇક નિહાળી રહી હતી. આઘે આઘે કઇક ઝબકતુ હતુ તે જ જોગીની ધૂણી હશે

બીજે દીવસે સાધુના દર્શને ગઇ ભૂતકાલના અતિથિ રાજકુમારને આછી સ્મૃતિએ ઓળખ્યો, નમન કર્યું અને શાશ્વત સુખ માટેનો ઉપદેશ યાચ્યો.

યોગી બોલ્યા, "બેટા ! શાશ્વત સુખ દેહ અને મન બન્નેથી પર છે અત્યારે એ વિશેની હકીકત તારી કલ્પનાને આનંદ આપનારી અને મોહ ઉપજાવનારી થશે. પણ બાલે ! કલ્પનાની સૃષ્ટિ જેટલી સુંદર છે તેટલી જ આચારની ભયંકર છે. આચારમાં આકર્ષક લાગતી બધી મોહકતા ઉડી જઇ કઠોરતા જ રહે છે એ દુર્બોધ પ્રદેશમાં વિચરવાનું સાહસ ન કર તું જગતપ્રવાસી, હાલ તો તારે માટે એટલું જ જાણવું બસ થશે કે જગતનો પ્રત્યેક વ્યવહાર કરતી વખતે ત્હારા મનમાં નિરંતર એ સૂત્ર યાદ રાખજે કે જન્મ અને જીવન આત્માના વિકાસ માટે, તેનું પૂર્ણત્વ પામવા માટે, મોક્ષ મેળવવા માટેના સાધનરૂપ છે "

"જીવન એ આત્માની જ્યોત છે તેને વેડફી ન દેતા તેના વડે જ્ઞાન પામી, સારાસારને ઓળખી, વધારે પ્રકાશિત કરી સત્યમાર્ગે પ્રયાણ કર. તે માર્ગ અનંત લાગતા પાછી ન વળીશ. અનંતમાંથી જ અનંત મળશે."

"આત્મશ્રદ્ધાળુ થજે સુખકર્મમાં આસક્તિરહિત થજે જ્ઞાન મેળવી મનસન્યાસ લેજે શાશ્વત સુખ તને તેમાંથી જડશે"

જીવનનું સૂત્ર પામી સરયૂ ઘેર આવી. પરિચિત તે જ સ્થાન અને તે જ સજ્જનો, પણ બધું ય બદલાઇ ગયું જાણે પોતે જ પલટાઇ ગઇ!

તેનો જીવનપ્રવાહ ઊંડો અને ગંભીર રીતે વહેવા લાગ્યો તેનું સંગીત મર્મગામી બન્યું તેનો ખોરાક બલબુદ્ધિનો પોષક થયો પણ તેનો આનંદ—હા, આનંદ ખોવાયો આનંદ ? કે એને ઇંદ્રિયરાગ જ કહીશું ?

આજે એ દિવસ આવ્યો. દૂર દૂર સંધ્યાના આકાશમાં ધીમે ધીમે સૂર્યને અવસાન પામતો જોતી સરયૂ ઉભી હતી. વૃક્ષોના પાંદડાં ખરી પડી વંટોળમાં ઘુમરી ખાતા હતા વસ્તુઓનું ઝાંખું દર્શન થતું વનમંથી ઘંટાનો અને સાધુની જમાતનો ગગનભેદી નાદ ગર્જનાને અન્તે કંપિત થતો પૃથ્વી ઉપર પ્રસરી જતો હતો

'અહાલેક' ના એક સામટા અવાજ સાથે જમાત ઉપડી મોખરે તે જ ગેરૂરંગધારી મહાત્મા તપનો તેજ પ્રભાવ મુખ ઉપર વિસ્તરી રહ્યો હતો. નયનોમાં શ્રદ્ધા હતી ઇન્દ્રિયનિગ્રહી અડગ વૃત્તવાળા તેના પગલામાં જાણે દ્રઢતા જ ભરી હોય !

સરયૂનો કંઠ રૂંધાયો મહાત્માને નમન કરવાનું મન થયું. પણ તેના બ્રહ્મતેજને જોઇ પોતે અતિતુચ્છ જગત ઉપરના મયામોહમાં ખેંચનાર પ્રાણી તેને પગે પડવા જાણે નાલાયક હોય તેમ સંકોચાતી એક તરફ ઉભી.

અનંત સમૃદ્ધિવાન તે મહાત્મા ચાલ્યો દૂર સરયૂને જોઇ જાણે કહેતો હોય કે વનવિજન એ અમારા મ્હેલ, ગિરિશિખર એ અમારૂં આસન, મૃત્યુ અમારો મિત્ર, જ્ઞાન વૈરાગ્ય અમારા સહોદર, ચિરશાન્તિ એ અમારી સ્ત્રી અમારા અવધૂતના અખાડા જગતથી અનોખા તત્વ ઉપર ઉભા છે, બાલે ! દુઃખ દીધું હોય તો ક્ષમા કરજે

જમાતમાંથી પૃથ્વીભરી આકાશને વીંધતો ઘોષ નીકળ્યો. "**नायमात्मा बलहीनेन लभ्य**" સરયૂએ તે ઝીલ્યો, ને જ્ઞાન અને બલ વચ્ચેના ફરકને સમજી

૧૮

અ. સૌ. મનોરમા મજમુદાર

પૈસાનું ઝાડ

એક હતો રાજા, તેનું નામ દાનસેન, તે બહુ ધર્મિષ્ઠ અને દાનેશ્વરી હતો, અને બ્રાહ્મણોને વાલ વાલ સોનું એ રોજ આપતો.

સવારમાં બ્રાહ્મણના ટોળેટોળાં રાજાને દરબાર જતાં અને વાલ વાલ સોનું લઈ આવતાં. બ્રાહ્મણોને તો લીલા-લહેર થઈ રહેતી, અને સોનું વધતું તેમાંથી પોતાની સ્ત્રીઓ માટે ઘરેણાં ઘડાતાં.

એ ગામમાં નિર્મળ પંડિત કરીને એક ટેકીલો બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તે કોઈ દિવસ આ રાજાને ત્યાં દાન લેવા જાય નહીં, તેથી એની વહુ અકળાતી અને ઘરમાં કંકાસ માંડતી.

એને મન અસંતોષ થતો ત્યારે બ્રાહ્મણ સાંત્વન કરી કહેતો, "મારે એવું દાન લેવું નથી. જાતમહેનતના રળતરમાંથી મને કોઈ આપે તો જ મારે લેવું એવો મારા મનમાં ટેક છે. રાજાજી પણ પરસેવાની એક પાઈ મને આપે તો મારે મન સોના-મ્હોર જેવી છે."

એનો આ ટેક સૌ જાણતા. બીજા બ્રાહ્મણો એનો ટેક ચૂકાવવા તૈયાર થયા. એક દિવસ બધા બ્રાહ્મણોએ રાજાને આ વાત કરી દીધી. 'ભિક્ષુકને વળી અભિમાન શું અને ટેક શો?'-એમ વધારીને બ્રાહ્મણોએ વાત કહી.

રાજાએ વાત સાંભળી લીધી, અને મનમાં ગાંઠ વાળી બીજે દિવસે રાજાએ નિર્મળપંડિતને દરબારનું તેડું મોકલ્યું.

બિચારો પંડિત તો જેવો દરબારમાં ખડો થયો તેવો જ રાજાએ સવાલ કર્યો, "પંડિતરાજ! કહે છે તમે દાન લેતા નથી! કહો તમે મારું દાન કેમ નથી લેતા?"

"રાજાધિરાજ! માફ કરજો. મારે તો ખરા પરસેવાનું મળે તો જ લેવું એવો હું નિયમ લઈ બેઠો છું. આ રાજપાટ તો આપના વડીલના છે, એ કંઈ આપનું પોતાનું ન કહેવાય તેવી-'

સુજ્ઞ રાજાને પંડિતનું કહેવું સાચું લાગ્યું. પંડિતને બીજે દિવસે દાન આપવાનું કહી વદાય કર્યા. વિચારમાં રાજાને રાત પડી. નગરચર્ચા જોવા સારૂ ભીખારીનાં ગાટલાં તૂટલાં કપડાં પહેરી લીધાં અને એ બહાર નીકળ્યો.

રાતે બધે અંધાર ઘોર અને શાન્ત શા શા ભણકાર! રાજા ફરતો ફરતો એક લુહારની દુકાન આગળ આવી પહોંચ્યો.

ત્યાં ભઠ્ઠી સળગતી હતી, અને એક છોકરો ધમણ ધમતો હતો. ભઠ્ઠીમાંથી લાલચોળ લોખંડનો શળીઓ કાઢી લુહારે એરણ પર ધર્યો. રાજા પાસે આવ્યો. આ ભીખારીને લુહાર જોઈ રહ્યો.

રાજાએ લુહારને વિનવ્યો, "ભાઈ મને હથોડા મારવાનું કામ આપશો? મારાથી બનશે તેટલું કામ હું આપીશ." લુહારે હથોડા હાથમાં આપ્યો.

રાજાએ થોડાક ઘા કર્યા, ને થોડીવારમાં પરસેવાના રેલેરેલા વળ્યા, રેલાથી એ જાણે ન્હાઈ ગયો. થાકી જવાથી રાજાએ લુહારને કહ્યું-"ભાઈ, હવે બસ, મારાથી આટલું જ કામ થશે, હવે હું થાકી ગયો છું તો મારી મજૂરી આપ."

લુહાર તો સાંભળી રહ્યો ને બોલ્યો "વાહ, આટલી મહેનત કરી એમાં હું શું આપું? આખો દિવસ મહેનત કરીને મરી જાય છે તેને ફક્ત ચાર આના મળે છે, તો તને શું આપે?"

"ભાઇ, એ વાત ખરી પણ મારે તો જે આપશો તે સોનામહોર જેવું છે મને તો જે ખરા પરસેવાનું મળશે તે જ મારે લેવાનું છે"

લુહારને પહેલાં તો અજાણ્યા ભીખારી તરફ જોવાનું કંઇ કારણ નહોતું પણ આ વખતે જરા સામે જોયું તો એ ભીખારીને બદલે કોઇ ગર્ભશ્રીમન્ત જેવું જણાયું તાપ તથા થાકથી રાજાનું મ્હોં લાલચોળ થઈ ગયું હતું

રાજાએ છતા થઇ જવાવાની બ્હીકથી આડું જોયું લુહારે એક તાંબાનો પૈસો ભિખારી તરફ ફેંક્યો હરખાતો હરખાતો રાજા તે ઉપાડી લઇ ઘેર આવી નીરાંતે ઘસઘસાટ સૂતો

સવાર પડતાં જ પેલા પંડિતને રાજાએ તેડું મોકલ્યું રાજાએ સનમાન કર્યા પછી પેલી તામ્રમુદ્રા પંડિતને દાનમાં આપી "દ્વિજરાજ આ મ્હારા ખરા પરસેવાની 'ફુલની પાંખડી' છે તે સ્વીકારો !"

પંડિતે **શુભ ભવતુ** કહી દક્ષિણા લીધી, ને ઘેર ગયા પંડિતાણીના મનમાં આજે મોટી મોટી આશાઓ હતી રાજા સોનું આપશે એમ એના મનમાં હતું એ હરખભેર સામે આવી અને પૂછ્યું, "બતાવો, જોઉં રાજાજીએ શું આપ્યું?"

તાંબાનો પૈસો જોઇ એ બહુ નિરાશ થઇ ને એને ખૂબ રીસ ચઢી રીસમાં ને રીસમાં પેલો પૈસો એણે ફેંકી દીધો. તે બહાર તુલશીક્યારામાં જઇને પડ્યો.

સવારે પંડિતાણી તુલશીમાની પૂજા કરવા આંગણામાં આવ્યાં ત્યારે એક અચરજ જોયું છોડ સાથે એક બીજો મ્હોટો છોડ ઉગ્યો હતો પાંદડે પાંદડે સોનામહોર વળગી હતી એનો હરખ તો માય નહી

* * *

પંડિતરાજ હવે દાન-ધર્મ કરે છે, ને સંસાર નભાવે છે બીજા બ્રાહ્મણો દ્વેષથી બળવા મંડ્યા વગર દાન લીધે થયેલી નિર્મળ પંડિતની ગૃહસ્થાઈ એમને ખૂંચવા લાગી

પડોશણોને અદેખાઈ થઇ પંડિતાણીને ઘરેણાં દેખી એમના મનમાં ઓછું આવ્યું

થોડીક સોનામ્હોર ચોરી લેવા એમણે બેત રચ્યો "એટલી બધીમાંથી બે ચાર તોડી લઇશું તો શી ખબર પડવાની છે?" એમ એમણે ધાર્યું

મળસ્કે વ્હેલી ઉઠી, કેટલીક પડોશણો પંડિતાણીના તુલશીક્યારા આગળ છાનીમાની આવી પહોંચી ચોતરફ આંખ ફેરવી, કોઇ જોતું નથી એમ ખાતરી થઇ એટલે બબ્બે હાથે સોનામહોર તોડી લેવા બધીઓએ હાથ લાંબા કર્યાં

ખરા પરસેવાનું ધન ઓળવાય નો તે લેનારને પચતું નથી લોકો કહે છે તે 'ફુટી નીકળે' છે અહીં તો એવું કશું થયું નહીં, પણ એક નવાઈ થઇ

પડોશણના હાથ તો કેમે કર્યાં ત્યાંથી ખશેડ્યા ખશે નહીં એક બીજીના સામે જોઇ બધી ઓશીયાળી થઇ ગઇ. "નક્કી, હવે તો ચોર તરીકે સૂવાનમાં ખપવાના" એવો વિચાર આવ્યો એટલે એમની ગભરામણ બહુ વધી.

ધીમી ધીમી બુમો પોતાના ઘરનાં માણસોને એમણે પાડી પણ આ એક-સરખી બૂમોથી પંડિત અને પંડિતાણી જાગી ઉઠ્યાં. સૌ ભેગા થઇ ગયા. વાત શેરીમાંથી ચૌટે, અને ચૌટેથી દરબાર સુધી પહોંચી ગઈ.

તુલશીક્યારા આગળ તો જોવા જેવુ થઇ રહ્યુ. પંડિત ઘર બહાર આગણામા આવ્યા. સૌના હાથને એ ધીમેથી અડક્યા એટલે જાણે કશુ જ નથી એમ હાથ છૂટા થઇ ગયા.

અથ થી ઇતિ સુધી આ બધી વાત રાજાને કાને પડી રાજાએ નિર્મળ પંડિતને બોલાવ્યા, ખુલાસો માગ્યો

પંડિતે કહ્યુ, " રાજાધિરાજ ! એમા કૌતક જેવુ કશુ નથી મને આપે જે ખરા પરસેવાની તામ્ર મુદ્રા આપી હતી તે કંઇક અકસ્માત કારણને લીધે તુલશીક્યારામા પડી ત્યા એનું સુન્દર ઝાડ ઉગ્યુ. બાપજી ઝાડને પાદડે પાદડે સોનામ્હોર થાય છે !

" રાજાજી ! હુ નહોતો કહેતો—આપનુ પોતે ઉપાર્જિત કરેલુ દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યથી લાખગણું ચઢીયાતુ છે. ખરા પરસેવાના વાવેતરમાથી જ પુણ્ય ઉગે ને ફાલે છે, "

રાજા કહે " સાચુ, પંડિતરાજ ! પણ એ તો મ્હોરોનુ ઝાડ કે ખરા પરસેવાનુ ઝાડ ? "

૧૩

શ્રી શ્રી લલિતમોહન ચુનીલાલ ગાંધી

સરસુ

૧

કલ્પનાને કોણ વારી શકે ?

સુરેન્દ્ર તો કલ્પનાના ઘોડા એવા તો દોડાવતો કે લોકો તેને ધુની કહેતા.

એને વારવાર એમ થતું કે જાગતો જાગતો જાણે સ્વપ્નામા ડુબી જતો, પોતે જાણે બીજો જ કોઇ હોય એમ એવા સ્વપ્નોમા પોતાને જોઇ રહેતો, કોઇ શાત નદીકિનારા ઉપર કોઇ ન્હાનીશી એવી મઢુલીમા, કુદરતાની લાડીલી પુત્રી ફુલવાડી વડે શોભી રહેલી મઢુલીમા, એ સ્થાન ફુલવાડી અને મઢુલી સમસ્તમા પ્રાણ સિંચનાર પોતાની સહધર્મચારિણી મુગ્ધા સાથે જાણે પોતે બેઠા બેઠા, કુદરતના સંગીત મહી ભળી જતો જતો કંઇ કવિતા ગાતો હોય કે કોઇ પુસ્તક રચતો હોય, અને સ્થાન, સમય, સાથી અને વૃત્તિના અનેરા સવાદ રૂપ જીવનસરિતા કુદરતની સવિતામા ખળખળ વહી રહી હોય.

સહધર્મચારિણી મુગ્ધાની સુકોમળ દેહલતા, તેનું મંદ મંદ સ્મિત, તેની મદિરાક્ષીનું નૃત્ય, તેના વચનોનું કોમુદીઝરણ, તેની અનુરાગરંજિત લજ્જા, તેના લજ્જાનુકુલિત હાવભાવ, એવુ એવુ કંઇ તે જોયા કરતો . .

આવુ આવું મેળવવાના અભિલાષ તેના ઉધડતા હૃદયના મધુરમા મધુર ગુંજારવ હતા

પરંતુ આશા ! તે કેટલાને મૃતસંજીવની દઇ જીવાડ્યા અને પાછા નવજુવાન બનાવ્યા છે. તો કેટલાયનું જીવન ખારૂં ઝેર પણ કરી દીધુ છે ! કેટલાને તે ઠોકરો ખવડાવી ગબડાવ્યા છે, તો કેટલાયને જીવનભર તલસતા ને તલસતા

જ રાખ્યા છે ' તુ સુરાંગના હો કે પાતાલકન્યા, મનુષ્ય તને ત્યજતો નથી, તુ એને છોડતી નથી '

૨

બાવીશ વર્ષે સુરેન્દ્ર વિશ્વવિદ્યાલયની ફિલસુરીઓમા પાર ગત થઇને પરણ્યો અને સસારમા પડયો એ પરણ્યો કે એને પરણવુ પડયુ સસારસાગર એ પોતે તરવા પડયો કે સાગરે જ તેને આકર્ષી લીધો અને ન ડુબવાને માટે હાથ મારવાની ફરજ પાડી. આ જીવિકાનો અટપટો કોયડો તેને પણ ઉકેલવાનો વારો આવી લાગ્યો જીવનનો મહાપ્રશ્ન તેની સામે પૂર્વ જન્મના લ્હેણદાર સમો ખડો થઇ ગયો સુખી જીવનનો માર્ગ કયો ? શાત જીવન ગાળવાનો શો ઉપાય ? જનસેવા કરતે કરતે આત્મકલ્યાણ સાધવાનો ઉત્તમ ચીલો કેમ ઓળખવો ?

સ્વપ્ન અને વાચન, વાચન અને સ્વપ્નના જ રાતદિવસમા વર્ષો ગાળ્યા હોય એવા જુવાનને પ્રવૃત્તિમય જીવન તરફ રુચિ શેની હોય ? વ્યાપારને માટે તો એ લાયક જ ન્હોતો બાપદાદાની જમીન વારસે મળી ન્હોતી કે નવી ખરીદવાને પુજી પણ હતી નહીં કે ખેતીમા પડી શકે. નોકરી કરવા જતા તેને પોતાની રસિકતા ઉપર કાપ મુકાતો હોય અને હૃદયની શસ્ત્રક્રિયા થતી હોય એમ લાગતુ

એની ભાવનાઓ તો એને લેખક થવાને જ પ્રેરતી હતી એક માસિકના તત્રી થવાનુ જ તેણે પસદ કર્યું. એક સ્નેહી તરફથી ન્હાનાસરખા છાપખાનાની જોગવાઇ થઈ શકી.

૩

જતે દહાડે સરસુ સાસરે આવી.

સુરેન્દ્રને પરણ્યા ને લગભગ બે વર્ષ વીતી ગયા હશે પણ ત્હેને લગ્નપ્રસગ પછી સરસુને જોવાનો આ પહેલો જ પ્રસગ હતો.

અનેક રમણીય સસ્મરણોના વિધવિધ રગે રગાયેલુ સરસુનુ કલ્પના ચિત્ર ત્હેને ઘણીએ વાર આનદ પમાડતુ. તે ચિત્રમાની સાક્ષાત સરસુ હવે તેની પાસે આવી હતી. કઇ કઇ મનોરથો ઘડયા હતા તે સૌ ફળીભૂત થવાનો આ પહેલો જ અવસર હતો.

સરસુના માબાપે સારૂ ઘર, ભણેલો અને લાયક યુવાન પતિ જોઇ સુરેન્દ્રને સરસુ પરણાવી હતી ચારચક્ષુમા મનુષ્યના હૃદય લેખ વાચવાની દિવ્ય શક્તિ હત તો કદાચ આવુ ન બનતે '

સસ્કારી માબાપનુ સન્તાન એટલે સરસુ પર ઉચ્ચ સંસ્કારની છાપ તો પડી હતી જીવનની વસતમા જ—પ્રારભ કાલમા હૃદયકમળની પાખડીઓ ખીલી ઉચ્ચ સસ્કૃતિને સહજ સંસ્કારની અસર ઉડી પડી દિલે સ્વતત્ર થવા દાવો કર્યો હિદુ સમાજમા અત્યારે તેને કચરી નાખ્યુ. પોતાની ઇચ્છા વિના સસારની દૃષ્ટિએ તે પારકી થઇ ચૂકી

હૃદય જેને કબુલતુ નહીં તેને પાને એ પડી ન બોલાયુ, ન ચલાયુ. હિન્દુબાળા શરમાઈ. લજ્જાયે ન છોડાઈ. એના દિલમા સર્વત્ર નિરાશા છવાઈ રહી. માનસશાસ્ત્રીઓ આ બ્હેબાકળી ને બ્હાવરી બનેલી બાળાની મનોદશા કદાચ સમજી શકતે પરતુ સમાજબધન, લોકોમા અપકીર્તિ થવાનો ભય અને હિદુ આચાર એ ત્રણેએ સરસુને જીવતી મારી

પરણ્યા પછી પિયરમા જેમ તેમ કરી બે વર્ષ વિતાડયા ઘણી ફેરી તો સાસરાની કલ્પના માત્ર ત્હેને કપાવતી. સરસુ મોટી થઇ ને સાસરેથી આણુ આવ્યુ એટલે માબાપે એને વળાવી. માબાપે લગન પછીના હૈયાશોકથી લેવાયલી બાળા હવે સાસરે જઇ સુખી થશે એમ ધાર્યું તેઓ બિચારા કયાથી જાણે કે સરસુના હૃદયમા દાવાનળ પ્રગટયો હતો.

૪

સરસુ સાસરે આવી. સુરેન્દ્રની બ્હેન કાન્તા ઘરમા હતી ત્હેણે ભાભીને આવકાર દીધો 'ત્હમે હવે આજથી આ ઘરના રાણી,' કહી ગૃહરાજ્ય સોંપ્યુ સુરેન્દ્ર હજુ બ્હારથી પાછો ફર્યો ન હતો

સરસુ ફરતી ફરતી સુરેન્દ્રના ખંડમા જઇ ચડી પુસ્તકો સામે જોવા માડ્યુ એક બે ઉપાડ્યા ને પાછા મૂક્યા, મનને થયુ કે લઉં ? અડકાય ? એમના જ હશે ? વાચી શકુ ? શો હક્ક ' આવી તેની મનોદશા ક્ષણભર થઈ

કેટલીક પળ વીત્યા બાદ કોઇના પગલાનો અવાજ સભળાયો સરસુ પાછી ફરી ને ચમકી જોયુ તો સુરેન્દ્ર મ્હો મલકાવતો તેની સામે ઉભો હતો

જોતા જ સરસુ ફરી ચમકી, વ્હીલી પડી, કંપી કપાળે પરસેવો વળ્યો ધરતી ભણી જોઈ રહી

સુરેન્દ્ર કંઇક સમજ્યો ને બોલ્યો

" શુ સરસુ તુ બીથી મ્હારો ધાક લાગ્યો ? હુ તો બાળક જેવો છુ મ્હારાથી બ્હીશ નહીં, હો ! "

રમણીય મુઝવણ અનુભવતો સુરેન્દ્ર સરસુને જોઈ રહ્યો સૌન્દર્યની મૂર્તિ સમી નિહાળીને પોતાની કલ્પનાનુ એક અંગ એને સિદ્ધ થયુ લાગ્યુ અને ભાવનાનો બાલક ભાવનાને માર્ગે પળ્યો લેખક થયો કલ્પનાસૃષ્ટિની માળેક વર્ષની સુન્દરા મળી, આશા ફળી, એમ પોતાને ધન્યભાગી સમજવા લાગ્યો પરંતુ ઉલ્લેખ ન વાચી શક્યો

સરસુ શાન્ત જ ઉભી રહી ' શુ મ્હારી સાથે નહીં બોલે ? ' વળી સુરેન્દ્ર ગણગણ્યો

સરસુ નિરુત્તર જ રહી ચાલી ગઈ સુરેન્દ્ર સમજ્યો કે શરમ આવતી હશે

૫

ઉપરાઉપરી દિવસો વીતી ગયા સરસુ સુરેન્દ્રની સહધર્મચારિણી તરીકે આજ પાંચેક મહિના રહી હશે શરીર પરણાવેલુ હતુ નહીં કે દિલ. એટલે સમાજ દૃષ્ટિએ શરીર શરીરનાથને સોંપાઇ ગયુ, પરંતુ હૃદયઉદ્વેગ તો હજી ચાલુ જ હતો

સુરેન્દ્રને ત્યા સરસુ યન્ત્રવત્ રહી. ભાવહીન જીવન અને માનસિક આઘાત, એ બેને માટે અસહ્ય થયા

સુરેન્દ્રનો સહવાસ તેને રજમાત્ર રુચતો નહીં તેના લાડ એને ગમતા નહીં તેના મીઠા ભાવભર્યા બોલ એને ઉલટા મુઝવતા

સુરેન્દ્ર કાંઇ રમૂજી વાત કરતો હોય તો પણ ત્હેનાથી ન જ હસાતુ વળી ફેરી હૃદયમન્થનના વેગને રોકવાની સબળ કોશીષ કરતી મૂંગી જ બેસી રહેતી સુરેન્દ્ર બોલાવી બોલાવી થાકતો ત્યારે બે નિરસ બોલ બોલતી તેની દયામણી દૃષ્ટિ, વિચારશીલ મુખાકૃતિ, બંદીવાન જેવા હાવભાવ, એ સર્વ જોઇ સુરેન્દ્રને અનેક તર્કવિતર્ક થતા પરંતુ ત્હેને સરસુના હૃદયમા શુ ભર્યું છે તે ક્યાથી સમઝાય !

સુરેન્દ્રને વ્હાલ કરનો જોઈ પોતાથી સામ વ્હાલ બતાવાતુ નથી, હૃદયબિંદુ વિપરીત જ ઉછળે છે, એમ સમજી સરસુ હમેશ તેના આગળ પોતાના હૃદયભાવ દાબી રાખવા મથતી તેની ગેરહાજરીમા લાગણીઓનો ઉભરો કાઢતી, રડતી, રહી શાન્ત થતી વળી રડતી, વળી સાવધાન થતી

હૃદયનુ દુઃખ કોને કહે ! સખીઓને કહે તો કદાચ વાત બ્હાર જતા પતિ શંકાશીલ થાય. પતિને પોતાથી આવી વાત કહેવાય પણ શી રીતે હૃદયનુ દુઃખ હૃદયથી ખમાતુ ન હતું હૃદય ઉઘાડાતુ ન હતું

૬

સુરેન્દ્રને સરસુની માનસિક સ્થિતિનુ ધીમે ધીમે ભાન થવા માડ્યુ બીજુ તો કશુ ય ન સમઝાયુ, પરંતુ એટલું તો પામી શક્યો કે સરસુ સુખી નથી ઘણું ઘણુ સમઝાવે અને

કહે કે 'ત્હને શું થાય છે?' ત્યારે સરસુ જવાબ આપતી કે 'મ્હને તો કંઇ નથી. હું તો સારી છું ત્હમે શું કામ ખાલી ખોટા ઉચાટ કર્યા કરો છો?'

સુરેન્દ્રનું મન પણ વ્યગ્ર રહેવા લાગ્યું માસિકની ખપત વધવા પામી જ નહીં ભાગ્યે સો નકલ ખપતી. છાપવાનું ખર્ચ વિશેષ આવતું ગમે તેવા સારા લેખો ભેગા કરતો પણ બધી મહેનત નકામી જતી માસિકને અંગે થોડું ઘણું દેવું પણ થયું

બિચારા સુરેન્દ્રને ખબર ન હતી કે જનસમાજને ભાવનાઓનું કામ નથી જનસમાજ ભાવનાભૂખ્યો નથી તે કલ્પનાસૃષ્ટિની વિહાર-વાટિકામાં વિચરવાને રચાયો જ નથી પેટપૂજા-થી પરવારી જ ન શકે તેને એવું એવું શા ખપનું ' ભાવનાઘેલાઓ ભલેને પોતાના આદર્શો બકયા કરે અને ત્હેની પાછળ મરી ફીટે. જનસમાજ નથી જ માની શકતો કે તેનો ઉદ્ધાર અને સંસ્કૃતિ ઉત્તમ ભાવનાઓમાં રહેલા છે ને ભાવના ખીલવનારાઓ વંદ્ય છે જનસમાજ બાપડાને પોતાના પેટની જ એટલી પડી છે કે તોબા '

સુરેન્દ્રની ભાવનાઓ જનસમાજના ખડક સાથે અથડાઇ મૃતપ્રાય થઇ ગઇ તેના આદર્શો, મનોરથો સર્વેના ચૂરેચુરા થઈ ગયા વિધિએ અધુરામાં પુરું કર્યું સરસુ માંદી પડી અને છાપખાનું બળી ગયું લેણદારે રંગ્યાદ નોંધાવી

વિશ્વવિદ્યાલયના ફિલ્સુફી શાખી પાસ થયેલા એમ એ ની વિદ્વત્તા જીવનકલહમાં નકામી નીવડી કોણ તેને મચરે ' પૈસા કયાંથી એ લાવે ? દેવું કયાંથી પતાવે ? નોકરી–નોધારાનો આધાર જે સુશિક્ષિત હિંદનું એકલવાયું હથિયાર, તે એકલી બિચાર સુરેન્દ્રને માટે રહી

મત્તર ઠેકાણે અરજી કરી પરંતુ ભાગ્ય ફૂટયાં હોય એટલે બધેથી પરવાર્યા. મધે ઠેકાણે અરજી માત્ર નોંધાઇ.

ઘરમાં સ્ત્રી માંદી, નોકરી મળે નહી, પાસે પૈસા નહી, બધી આપદાથી સુરેન્દ્ર ઘેરાઇ ગયો. સ્નેહી પાસે હાથ ધરાય પણ શી રીતે ? આટલું ભણ્યો તે શું ભીખ માગવા એમ મોએ નહી તો પાછળ તો કહે જ અને કેળવણીથી થયેલું સતેજ આત્મમાન એવી કલ્પના પણ શી રીતે સાંખે '

લેણદારની જપ્તી આવી. સરસામાન બધું ધનડાઇ ગયું. પાણી પીવાને પાત્ર પણ ન રહ્યું પ્રભુનો પાડ માનવો જ બાકી રહ્યો કે સરસુ બેભાન હતી

કલ્પનાપ્રધાન માણસ પત્થરનું હૃદય કરીને બેઠો ખોળામાં સરસુનું માથું લઈ તેના કરમાયેલા વદન પર હાથ ફેરવતો હતો. થોડી થોડી વારે ધોતીયાના છેડા વતી પવન નાખતો હતો સરસુ બેભાન જ હતી તે લવ્યો

'સરસુ માફ કરજે, ત્હને દુખી કરવાને જ પરણ્યો હું હતભાગી ત્હને ન જ સુખી કરી શકયો '

બેભાન સરસુને આ શબ્દો સંભળાયા હોય એમ તેના હોઠ ફફડયા, આંખ ફાટી અને તે અચેતન બોલવા લાગી.

"અરેરે, આ હું શું જોઉં છું ' આ હું, પેલી મ્હારી બ્હેનપણી નિર્મળા, અને પેલા કોણ ? હા એ મ્હારા હૃદયનાથ અરેરે હજું ય એની એ જ ઝંખના ' એ જ પ્રથમ પ્રેમનું પાત્ર ' મ્હારે નથી જોવું ' પણ એ શું બોલ્યા'તા ? ' ખીલ્યાં પુષ્પો, ખીલ્યું ઉપવન, ખીલી રહી શી આ ' અરેરે હવે એ સ્મૃતિ ને એ બધું શા માટે ' આ મરણ પથારીએ પડયા પડયા પણ મ્હારે એ જોવું ' ના, ના, મ્હારે નથી જોવું."

સરસુની મુખમુદ્રા ઉપર અનેક ભાવ આલેખાયા અને બીજી પળે બદલાયા સુરેન્દ્ર એના અર્હીનહીં ફરતા વાળવાળુ લેવાયલું પણ

સુન્દર મો જોઇ રહે । તે ગણગણ્યો. ‘ શુ ત્હને હૃદયનાથ હતો ? શુ તુ ભટકતા નિર્દોષ મૃગલી જેવી દીસતી હતી તે આવી ! ’ આવેશમા સુરેન્દ્ર સરસુનુ માથું નીચે મુકતા ગયો

ત્યા વળી સરસુ લવી

“ અરરે મ્હારે એ ઝખનાનુ શુ કામ ' મ્હારે તો બસ મ્હા । સુરેન્દ્ર મ્હારા સાચા સ્વામી મ્હારે હવે બીજાનુ શુ કામ ' ક્રૂર હૃદય, શા માટે થયેલો પ્રેમ ભૂલી નથી જતું ' હિંદુ બાળાને છાજતો, પતિ સાથે પ્રેમ કયમ નથી થતું ! ”

સરસુએ જોરમા મુઠ્ઠી વાળી, જોરમા તેના હાથ ઉછળતાને છાતીને મારવા પહોંચ્યા ' સુરેન્દ્રે હાથ પકડી લીધા સુરેન્દ્રને સમઝાયુ પડી કે સરસુ છ મહિનાથી સકોચ પામતી હતી તે સૌ શા માટે હતુ સરસુની વિશુદ્ધિને આચ આવી નથી એ પણ તે સમજી શકયો.

પાછી સરસુ લવી

“ અરેરે મ્હે એમનુ જીવન ધૂળમા મેળવ્યુ અરેરે એમનો શુ વાક ' મ્હને પરણ્યા એમા એમણે શી ગુન્હેગારી કરી કે એમને હુ દુખી કરૂ છુ ' મ્હને બીજા સાથે પ્રેમ થયો અને મ્હારો હાથ તો એમને અપાયો, તેથી શુ મ્હારે એમને દુખી કરવા ' ના–ના, મ્હારા સુરેન્દ્ર ! ”

“ મ્હને શૂન્ય હૃદયની જોઇને એમના અતરમા કેવુયે થઇ જાય છે ' એ બધુ મ્હારે પાપે હાય હાય હું પાપણી જ શુ કરવા ' મૃત્યુ જ મ્હારા પાપનુ પ્રાયશ્ચિત ' ” સરસુએ કપાળ કૂટયુ સુરેન્દ્ર તે અટકાવી ન જ શકયો

બન્ને આખે આસુધારા ચાલી સુરેન્દ્રનો ખોળો—..

વળી સરસુ લવી

“ એમને કહું ? મ્હને માફ કરશે ? મ્હારી કથા સાભળ્યા પછી મ્હને ચાહી શકશે ? મ્હારે માટે શુ ધારશે ? ”

સુરેન્દ્ર હાથ ફેરવવા લાગ્યો. વાકો વળીને તેના હોઠ પોતાના હોઠ સાથ ચાપ્યા

સરસુ શાત થઇ ગઇ. થોડી વારે ડચકારી આવી સુરેન્દ્રની સરસુ સુરેન્દ્રની ન રહી એના ખોળામા દેહલતિકા જ રહી તે ‘સરસુ સરસુ’ કરતો હાથ ઘસતો રહી ગયો મોટેથી રડી પડયો.

ખાતા પઇ ન હતી. ઘ મા આ ભરી ગઇ હતી. તેના છેલ્લા સસ્કાર કરવાનુ સાધન ન હતુ તેની મદદ કરનાર કોણ ? દુષ્ટ જનસમાજ કે જે કપનાત્મક વૃત્તિને પોષતું શિક્ષણ આપે છે અને કલ્પના વિરાગ વ્યકિતઓને ઉછેરે છે અને તેના આદર્શો માટે સ્થાન આપી જ શકતો નથી ને નરાસ જનસમાજ જેને મન પેટની પીડા જ સાચી બીજુ બધુ વ્યર્થ છે તે

અને બીજો ગુનેહગાર હિંદુસસાર કે જેમા પ્રેમને સ્થાન નથી સ્નેહલગ્નના નામનિશાન નથી રૂઢિલગ્નના જ ઢોલતાસા વાગી રહે છે

૭

સરસુના હાથ પર સુભાગ્યે રહેલી બે સોનાની બગડી વેચી સુરેન્દ્રે તેના છેલ્લા સસ્કાર કર્યા. માડી હાલતના વિચારે તેને દિવાનો બનાવ્યો દુખે રીબાયો અને હૃદય ફાટી ગયુ

પ્રિય પાઠક, તુ ભાગ્યવાન હો તો આ કથા વાચતો જ ના પણ સસારના છાટા તને ઉડયા હોય, ત્હને સમાજનો અનુભવ થયો હોય, ત્હારા આદર્શોનો મહેલ તૂટી પડયો હોય, જીવનમા નિરાશા છવાઇ રહી હોય તો આ વાચજે. વાચીને વિચારજે તારી ભાવનાઓ તારી કને રહેવા દેજે પોથાનું જ્ઞાન પોથામા રહેવા દેજે. પેટની પૂજાને દુનિયા જેટલુ ગૌરવ આપે છે તેટલુ આપતા તું પણ બને તો શીખજે.

૧૪

લિ " વિલાસ ":

ચમ્પક

એક વખતે અયોધ્યામા ભયંકર દુકાળ પડવાના ચિ ન જણાયા ચોમાસુ પુરૂં થવા આ'યુ પણ એક પણ ટીપુ વરસાદ ના પડયો અત્યારથી જ પીવાના પાણીના ભાસા પડયા શુ થશે તેનો ખયાલ સરખો પણ થઈ સકતો નહોતો. આવી સ્થિતિમા મંદિરોમા પુષ્કળ લોકો જવા માડયા દેવોને વિનતિ કરવાની કોઇપણ રીત બાકી ન રાખી. અન્તે દેવોના મન પણ પીગળ્યા શહેરીઓને એક ગભીર આકાશવાણીએ કહ્યુ કે ' વરૂણદેવને પ્રસન્ન કરવા એક મોટો હવન કરો. અને તેમા એક નાના બાળકનો ભોગ આપો ' આ સાભળીને બધા ખુબ જ ખુશી થઇ ગયા એક બાળકને ભોગે આખુ શહેર બચે અને તે કાઈ કવુ અઘરૂં નહોતું આખા શહેરમા હવનને માટે બ રે તૈયારી થવા લાગી. બધાએ નિશ્ચય કર્યો કે એ દિવસ હવન કરવો અને ત્રીજે દિવસે બાર વગે ભોગ આપવો અને પછી બે દિવસ પછી સમાપ્તિ કરવી. આ પ્રમાણે હવનને શરૂ કરવાનો દિવસ પાસે આવતા રાજગોરે યાદ દેવરાવ્યુ કે ભોગ આપવા મ ટે બાળક તૈયાર કરવો પડશે અનેક બ્રાહ્મણો શેરીએ શેરીએ બાળકની માગણી ક વા નિકળ્યા પણ દરેક ઘરમાથી કોઇ બીજુ બાળક આપશે એવો જ જવાબ મળ્યો એક પણ ઘરમાથી પોતાનુ બાળક આપવા કોઇપણ તૈયાર ન્હોતુ આ વળી નવી પચાત ઉભી થઇ' જે માણસ બાળક આપવા કબુલ હોય તેને હજારો સોનૈયાના ઇનામો આપવાનું જાહેર થયુ બધાએ ધાર્યું કે વખત આવ્યે જોઇ લેવાશે. હવનના બે દિવસ પુરા થયા. પણ હજુ સુધી કોઇ બાળક મળ્યું ન્હોતું બધા તો વિમાસણમા પડયા જો હવે ભોગ ના આપે તો જરૂર વરૂણદેવનો કોપ પણ અસીમ થઈ જાય

ત્રીજો દિવસ શરૂ થયો. આખી રાત ગામમા માણસો એક બાળકની શોધમા નિષ્ફળ ભટકયા હતા બાર વાગે ભોગ આપવો જોઇએ રાજગોર ચિન્તામા હવન પાસે ઉભા હતા. હજારો લોકોની મેદની ભરાઈ હતી એટલામા રાજગોરનુ હાથ પકડીને કોઈએ ધ્યાન ખેચ્યુ તેણે પાછળ જોયુ તો રાજાનો એકનો એક પુત્ર ઉભેલો જોયો. તેણે નારગી રંગના લુગડા પહેર્યા હતા તેની કાળી આખો ચળકતી હતી ને તેના લાબા કાળા વાળ કપાળ ઉપર ગુચ્છા વળીને પડેલા હતા તેને જોઇને ગોરને નવાઇ લાગી તેણે પુછ્યુ " રાજકુમાર તમે એકલા ક્યાથી ? " " હવન જોવા " જવાબ મળ્યો ' ભોગ ક્યા છે ' હવે બાર વાગવા ને થોડી જ વાર છે " કુમારે કહ્યુ આ ઉપરથી ગોરે પોતાની મુશ્કેલી જણાવી પછી કોઇ બોલ્યુ નહિ–એટલામા રાજગઢમા મધ્યાહ્નના ચોઘડીઆ શરૂ થયા તેનો અવાજ કાને પડતા જ કુમારે બળબળ બળતા હવનમા એકાએક ઝુકાવ્યુ બધા લોકો તો આમા જ બની ગયા કુમાર તો આવડા મોટા હવનમા અદશ્ય જ થઇ ગયો પણ એ જ્યા પડયો હતો ત્યાથી ધુમાડાના ગોટેગોટ નીકળવા મડયા તેમા એટલી તો સુગંધ હતી કે બધા ચકિત થઇ ગયા.

પાચ દિવસમા હવન પુરો થઇ ગયો. છઠ્ઠે દિવસે ધોધમાર વરસાદ પડયો તે સામટો સાત દિવસ પડયા જ કર્યો પછી બાકીનુ ચોમાસુ

પુષ્કળ વરસાદ પડ્યો ને શહેર દુકાળમાંથી બચ્યું

× × × × ×

હવે હવનની કાંઈ નિશાની રહી ન્હોતી પણ જ્યાં રાજકુમાર પડ્યો હતો તે જ જગા ઉપર જાદુઈ રીતે એક મોટું ઝાડ ઉગી નીકળ્યું તેના ઉપર ફુલ પણ ખીલ્યાં તેનો રંગ નારંગી હતો અને તેની સુવાસ–રાજકુમારે બલિદાન આપ્યું ને ધુમાડામાંથી ત્યારે જે સુગંધ નીકળેલી–તદ્દન તેના જેવી જ હતી. રાજકુમારના નામ ઉપરથી આ ફુલનું નામ 'ચમ્પક' પાડ્યું તે સમયથી માંડીને અયોધ્યામાં આ ઝાડ અને ખાસ કરીને તેનાં આ નવી તરેહનાં ફુલ પવિત્ર ગણાતાં થયાં અને અયોધ્યાની રાજગાદી ઉપર જ્યાં લગી આ વંશના રાજાઓનું રાજ્ય ચાલ્યું ત્યાં સુધી એક એવી પ્રથા પડી, કે રાજાને અભિષેક કરતાં પહેલાં બધી ક્રિયા ચમ્પકપુષ્પને રાજગાદી ઉપર મૂકીને કરવામાં આવે તો જ તે પછીનો અભિષેક વિધિ પ્રમાણેનો લેખાય કારણ કે પ્રજા અને રાજકુટુંબને પોતાને ભોગે દુકાળના મહા સંકટમાંથી તારનાર કુમાર ચમ્પક પાટવી કુંવર જ હતો.

૧૫

શા. રા. વૈકુંઠરાય શ્રીમતરાય ઠાકોર.

ઈશ્વર દયાળુ છે*

૧

દિલ્હી દરવાજા પાસે આવેલા એક નાના મકાનમાં ગોવિન્દરામ શાસ્ત્રી મફત શાળાના વિદ્યાર્થીઓને આજે નીતિનું શિક્ષણ આપતા હતા "ઇશ્વર દયાળુ છે" એ સૂત્ર પર તેમણે ઉપદેશ શરૂ કર્યો ને પાંચ દશ દૃષ્ટાંત આપ્યાં. પછી પોતાના વિવેચનની શી અસર થઇ છે, કોઇએ કંઈ બોધ લીધો છે કે કેમ તે જાણવા તેમણે શાન્તિદાસને ઉભો કર્યો.

"શાન્તિ, ઇશ્વર દયાળુ છે, એની દયાનો પાર નથી, એની આપણે રોજ પ્રેમથી ભક્તિ કરવી જોઇએ, ખરૂં ને?"

"ઇશ્વરને હું માનતો નથી, અને ઇશ્વર જેવો કોઈ હોય તો હું તેને ધિક્કારૂં છું" અદબ વાળી શાન્તિદાસે ઠંડે પેટે જવાબ આપ્યો.

છ માસ થયાં શાસ્ત્રીજીએ વિદ્યાર્થીઓની સુધારણા સારૂ પોતાનાથી બનતા પ્રયત્ન આરંભ્યા હતા થોડે અંશે તેઓ સફળ થયા હતા, અને તેમણે આવા જવાબ મળશે એમ ધાર્યું જ ન હતું તો યે મન કાબુમાં રાખી તે બોલ્યા, "શાન્તિ, તું શું કહે છે? તારૂં માથું આજે ઠેકાણે લાગતું નથી ઇશ્વર પર પ્રેમ રાખવો એ તારી ફરજ છે. ગમે તેવો બકવાદ

---

* મેરી કોરેલી (Marie Corlli) કૃત એન્જલ્સ વિકેડનેસ (Angel's Wickedness) એ ટુંકી વાર્તાની અનુકૃતિ

શું કરે છે ? ફરીથી એવું ના બોલીશ. તું આજ સુધીમાં શું શીખ્યો ?"

"ગુરુજી, મેં કંઇ ખોટું કહ્યું નથી. હું ઇશ્વરને ધિક્કારું છું "

આ શાળામાં મોટે ભાગે મિલોના ગરીબ કામદાર વર્ગ તથા કારકુનોના છોકરાઓ આવતા તેમના ફાટેલા તૂટેલા કપડા, માદલા શરીર, ફિક્કા ચ્હેરા, તેમના માબાપની ગરીબાઇનું પૂરૂં ભાન કરાવતા હતા દૂધ ને ઘી જેવી શરીરને પુષ્ટિ આપતી ચીજો દુર્લભ હોય, કોઇ કોઇ વાર ખાવાના સાંસા પડે, અને પેટ ભરીને હાશ કરી ખાવાનું મળે એ તો ભાગ્યે જ બને આવા અર્ધા ભૂખે મરતા માબાપની પ્રજા ઇશ્વર દયાળુ છે ને ન્યાયી છે ને પ્રેમાળ છે વગેરે વગેરે સૂત્રો ક્યાંથી શ્રદ્ધાયુ કરી શકે ? તેમની પોતાની તેમ જ આગળ પાછળ રહેતા તેમના જેવા મોટા-ભાગની દુઃખદ અવસ્થા રોજ અનુભવવા મળે, અને તે સાથે તે સામે ધનિક વર્ગના મોજશોખ તથા તેમના તરફથી થતા ગેરઇન્સાફ ક્ષણે ક્ષણે ગમે તેના રૂપમાં દેખાતા સંભળાતા રહે-એવા વાતાવરણમાં ઉછરતા, મગજના ને શરીરના વિકારી વિકાસવાળા બાળકોને ઇશ્વરની અગાધ માયા સમજાવવી સહેલી નથી ઇશ્વર જેવું કોઇક છે એવી તેમને અંધશ્રદ્ધા ખરી તેને ધિક્કારવો એ ખોટું, એમાં પાપ છે એવું કંઇ કંઇ તેમના મનમાં વસેલું, અને તેથી શાન્તિના શબ્દો તેમને અવિચારી, ભૂલભરેલા અથવા તો માત્ર બંડખોર લાગે. પસ્તાવો કરવાને બદલે તેણે જીદ્દી વલણ પકડયું એ જોઇ શાસ્ત્રીજીએ તેને પોતાની પાસે બોલાવ્યો

"છોકરા, આજે તને ભૂત વળગ્યું લાગે છે. મારા શિક્ષણ પર તું ધૂળ ફેરવે છે તું શું કહેવા માગે છે ? ઇશ્વરને ધિક્કારવાનું કંઇ કારણ ?"

"કારણ એ જ કે હું તેમને ધિક્કારૂં છું"

"એ કંઇ જવાબ ના કહેવાય તારા તરફથી મેં સારી આશા રાખી હતી તારા જેવા બીજા છોકરા ન નીવડે તે સારૂ તારી સોબતથી તેમને છૂટા રાખવા પડશે હાલ તુરત તો તું સાત દિવસ ઘેર બેસ અને તે પછી તારૂં વર્તન બદલાયલું જોઇશ તો ફરીથી તને દાખલ કરીશ"

"આવા નીતિ અનીતિના ટાહ્યલા મને પણ રુચતા નથી મ્હારે મારી હાલત સુધારવાને સારૂ જ્ઞાન મેળવવું છે તે તો અહીં થોડું જ મળે એમ છે"

"છોકરા તારો બાપ તો મરવા પડયો છે"

"હા, અને તેથી જ હું ઇશ્વરને ધિક્કારૂં છું" શાન્તિ જોસભેર બોલી ઉઠયો. "તમે કહો છો કે ઈશ્વર સઘળું કરે છે, ખરૂં ? તો એ જ ઈશ્વર મારા બાપને મારી નાખે છે. મારા બાપે કોઇનું ભૂંડું કર્યું નથી, અને તેમ છતાં તેઓ કેટલા દિવસ થયા પથારીવશ થયા છે. જીવવાની આશા દિવસે દિવસે ઓછી થતી જાય છે એમના શેઠે રજા આપી આવા વખતમાં તુરત બીજે નોકરી ક્યાંથી મળે ? અમારી પાસે શું હોય ? જે હતું તે માંદગીમાં પૂરૂં થયું અને હવે તો ઘરમાં પુરતું અનાજે ય નથી. આથી વધી કંગાલ દશા તે કેવી હોય ? મારી મા પણ મરી ગઇ. ગરીબ ભલા પડોશીઓની હુંફથી અમે ટકી રહ્યા છીએ. અને તમે કહો છો કે ઇશ્વર ભલો છે અને સૌ તરફ અમીદૃષ્ટિ રાખે છે ! તદ્દન ખોટું જો ઇશ્વરને મારા બાપની દરકાર નથી તો તેમની મને દરકાર નથી."

બાળકવક્તાના મોંમાંથી શબ્દોનો પ્રવાહ વેગભર વહ્યો. તેની બોલવાની ઢબ, તેની દલીલ, તથા તેના પિતાની સ્થિતિનું આપેલું આબાદ ઉદાહરણ અસરકારક હતા, જવાબ મુશ્કેલ પણ

હતો. શાસ્ત્રીજીને હવે બોલ્યા સિવાય છુટકો ન હતો, આંખ કાઢી તેમણે કહ્યું, "ઉંધી પૂતળીના મૂર્ખ નાદાન છોકરા, તારા બાપને બીજે નોકરી નહીં મળી તો તેમા તેની કસુર હશે, કદાચ કામ આવડતુ નહીં હોય. તે માંદા પડયા અને ઇશ્વરે તેના સામે નથી જોયુ એવુ તું કહે છે ને ખરૂ હોય તો તેના કર્મો એવા હશે–તે પાપી હશે "

શાન્તિની આંખોમા જ્વાળા પ્રકટી, હોઠ ફફડી ઉઠયા, શરીર ક્રોધથી ધ્રુજવા લાગ્યુ. "તમે જૂઠું બોલો છો મારો બાપ તમારા જેવા કંઇક હજાર દરજ્જે સારો છે" મોટે સાદે આટલા શબ્દો બોલી તે વર્ગની બહાર નીકળી જ ગયો.

વિદ્યાર્થીઓ ચૂપચાપ થઇ ગયા પણ તેમના મનમા આ વેળા શો ખળભળાટ મચી રહ્યો હશે તે તો તેમની સ્થિતિમા બેઠેલા જ સમજી શકે શાસ્ત્રીજી ધુવાપુવા થઇ રહ્યા હતા, કારણ આવુ અપમાન તેમણે કદી અનુભવ્યુ ન હતું ગભીર વદને તે બોલ્યા "છોકરાઓ 'જેવુ કરે તેવુ પામે,' 'વાવે તેવુ લણે' એ સૂત્ર પર મે તમને અગાઉ ઘણી વાર ઉપદેશ આપેલો છે શાન્તિના દિલમા દુષ્ટ બુદ્ધિને વાસ થયો લાગે છે, નહી તો એના મગજમા આવા ખોટા સેતાની વિચારો ક્યાથી? એવા છોકરાથી તમે સૌ દૂર રહો તેમા તમારૂ ભલુ છે. તમે સૌ મારી આજ્ઞા પાળજો જ "

૨

શાન્તિદાસના પિતા કુબેરદાસ અમદાવાદની એક પુરાણી મિલમા નોકર હતા મિલ પુરાણી તેમ જાણીતી હતી. એજન્ટ માયાળુ, પ્રમાણિક ને દયાભાવવાળા હતા કામદાર વર્ગને રાહત આપવા સારૂ તેમણે મફત દવાખાનું, બાળગૃહ, પ્રસૂતિગૃહ અને પડતર ભાવે અનાજ આપવાની દુકાન ખોલ્યા હતા, વળી તેમને કેળવણી આપવા રાત્રિશાળાની શરૂઆત કરાવી હતી. આ મિલની નોકરી એટલે સરકારી નોકરી. મજુર વર્ગ વખતોવખત બદલાતો ખરો, કારણ એ વર્ગ એક જગોએ સ્થાયી ટકતો નથી. દર મહિને દશ ટકા, પદર ટકા અને કોઇ કોઇ વાર તો વીશ ટકા જેટલા મજુરો મિલોમાથી હેરફેર થતા રહે છે કારકુન વર્ગથી તેમ થઇ શકતું નથી, એટલે તેઓ કોઇ પ્રતિષ્ઠિત મિલની નોકરી શોધે, અને નોકરીની થોડી ઘણી યે કદર થતી હોય તો તેવે સ્થળે જીવન ભર રહેવા ઇચ્છે એ સ્વાભાવિક છે ઉપર કહેલી મિલમા દાખલ થયા પછી કદી ગભીર ગુન્હો ના થયો હોય તો શરીર ટકે ત્યા સુધી, હાથ પગ ને શક્તિઓ ચાલે ત્યા સુધી, શુદ્ધ નિષ્ઠાથી કામ કરનાર કારકુન વર્ગને સુખે રોટલો મળતો પાચ વર્ષ પર એ મિલની આવી સારી નામના હતી તેથી કુબેરદાસ તે વેળા રૂા ૨૫) ના પગારે દાખલ થયા. નોકરી છોડવાનો પ્રસગ આવ્યો ત્યારે તેમને રૂા ૩૦) મળતા ઉમ્મર લગભગ ચાલીશ વર્ષની હશે.

યુરોપના મહાભારત યુદ્ધ દરમિયાન અને તે પછી–લગભગ સાત વર્ષની મુદ્દત સુધી–હિન્દની મિલોની સ્થિતિ ઘણી સંતોષકારક રહી સને ૧૯૧૫–૧૬ થી તો એક પછી એક વર્ષ વધારે ને વધારે આબાદીના આવતા ગયા. શેરોના ભાવ કૂદકે ને ભુસકે વધ્યા. વ્યાજ પણ તેવા અપાય મજુર વર્ગના દરમાયા તેમણે હડતાલ પાડી પછી ઠીક વધ્યા, તેમની સાથે કારકુનોને પણ થોડી રાહત મળી પણ તે પ્રમાણમા ઓછી હતી સખ્ત મોઘવારી તથા વધતા જતા ઘરભાડામા આખો પગાર ખવાઈ જતો, કેવુ થતું ને માદગી કે એવા પ્રસગ તો ત્રાસરૂપ નીવડતા. મજુરવર્ગની જેમ ઘણી ધણીઆણી તથા છોકરા સૌ કામે જાય એવું

આ વર્ગમા નથી હોતું એટલે તેમનો ને મધ્યમ વર્ગનો પૂરો મરો હતો.

આબાદી ચિરકાળ ટકતી નથી. વિલાયતમા વધી ગયેલા ખર્ચો ને લાખો રૂપીઆની નિરર્થક બરબાદીપર ગેડિસ કમિશને કાપ મુકયા. હિન્દમા ઈન્ચકેપ કમિશને તથા બીજી કમિટીઓએ તેવા સૂચનાઓ કરી. મિલોના નફા વર્ષ સવા વર્ષમા ઓછા થવા લાગ્યા, કોઇ કોઇએ નુકસાન બતાવવા માડયુ, એટલે તેમણે પણ ખર્ચ ઓછા કરવાના માર્ગ શોધ્યા " આખે આવે તે પહેલો દદાય " એ ન્યાયે કામદાર વર્ગ તથા કારકુનો પર, તેમના એલાવન્સ (મોઘવારી ભથ્થુ) તથા બૉનસપર પહેલી કાતર મુકાઇ કેટલાયે મજુરો ને કારકુનોને રજા અપાઈ કુબેરદાસ આમાનો એક હતો.

એની સાથે બીજા દશ કારકુનોને રજા મળી હતી સૌએ મળી મેનેજર તથા એજન્ટને રૂબરૂ મળવુ ને બે પાચ રૂપીઆ ઓછા પગારથી પણ આ વખતમા નોકરી ચાલુ રાખવા વિનતિ કરવા નક્કી કર્યું તેમને આશા હતી કે નાના શેઠ તેમના પિતાનુ નામ રાખશે. તેમને પગલે ચાલશે ને ગરીબ કારકુન વર્ગનો રોટલો આ બારીક સમયમા નહીં લઇ લે મોટા શેઠનો દેહ પડયાને દોઢેક વર્ષ થયું હતું.

કારકુનોએ પોતાની હકીકત જાહેર કરી. મેનેજર તથા એજન્ટે ખામોશ રાખી સાભળી, પણ નાના શેઠે પોતાનો નિર્ણય કરે તેવો નથી એમ કહ્યુ

" શેઠ સાહેબ, સારા વખતની જેમ અમને નભાવી લો. મિલોની ખરાબ સ્થિતિ કઇ લાબો વખત નહીં રહે " કુબેરદાસ ગળગળો થઇ બોલ્યો.

" સ્થિતિ કયારે સુધરશે એ ચોક્કસ ના કહેવાય. એટલે અમારે ત્યા કઈ ધર્મશાળા કે પાજરાપોળ નથી કે જેને તેને નકામા રાખીએ."

જવાબ સાભળનારા આભા બની ગયા આ વખતે તો તેમણે નીચી ડોક રાખી ગમ ખાઇ જવાનુ હતુ થોડી હીંમત આણી કુબેરદાસ બોલ્યો આપનુ કહેવુ વ્યાજબી હશે, અમે આપને તકરારી ના આપત, પણ રેલ્વે, તાર ઑફિસ, મ્યુનિસિપાલિટી, સરકારી ખાતાઓ ને ખાનગી પેઢીઓ, કોઈ હમણા અમને સઘરનાર નથી અમારા એવા મડળો નથી કે જેના ફંડમાથી થોડેઘણે ટેકો અમારે ઘર બેસવા વખત આવે ત્યારે મળે. સરકાર તરફથી પણ તેવી કઇ યોજના નથી અમારે કોનો આશરો લેવો ? અહીં ત્રણ હજાર માણસોમાથી અમારા જેવા પચાશ પોણોસો ઓછા થાય તેમા કપનીને કેટની બચત થવા ની ? બચત કરવાના બીજા ઘણા રસ્તા છે આપ વિચાર કરી જુઓ "

" એ જોવાનુ કામ તમારૂ નથી "

વધુ બોલવુ વ્યર્થ હતું

" વારૂ સાહેબ આપના હૃદયમા રામ વસે ને વિચાર બદલાય તો અમને પાછા લેવા કૃપા કરશો "

૩

કુબેરદાસનો મદવાડ દિવસે દિવસે વધતો જતો હતો, ને આજે સવારે બલા દાક્ટરે ' વધુ દિવસ નહી કાઢે " એવા નિરાશાજનક ઉદ્ગાર કાઢયા હતા સવારથી શ્વાસ રૂંધાતો હતો, અને કવચિત કવચિત્ ભાન જતું રહેતું દોઢ માસના મદવાડમા અશક્તિ ઘણી વધી ગઇ હતી, અવાજ એવો મદ થયો હતો કે પથારી પાસે બેસનાર જ બરોબર સાભળી શકે. આખો પણ ઉંડી ઉતરી ગઈ હતી બિછાના પાસે શાન્તિદાસ નિશાળેથી આવીને બેઠો બાપની આ અવસ્થા જોઇ એની આખમાથી આસુ ખાળ્યા રહેતા ન હતા શાળામાથી ગુરુજીએ કાઢયો, સમેવડીઆની સોબત ઓછી થઇ, મા ગઇ ને બાપ પણ ઉકરી કે કેમ એ અતિશય

સ શય પડતું, એવી સ્થિતિમા આવી પડેલા આ નિરાધાર કિશોર વયના મનમા શા શા વિચારોએ ગડમથલ મચાવી હશે તે અમે વર્ણવી શકતા નથી

કુબેરદાસે આખ ઉઘાડી.

"શાન્તિ, આજે નિશાળે નથી ગયો?"

"ગયો'તો પણ સાત દિવસ સુધી શાળામા નહી આવવા ગુરુજીએ હુકમ કર્યો છે અને તે પછી પણ કદાચ દાખલ ના કરે"

"કેમ એમ?" આતુર ચિત્તે કુબેરદાસે પુછ્યુ. "તારાથી ગુન્હો થયો છે?"

"બાપા તમે ફિકર ના કરો દોષ મારો છે, બીજા કોઇનો નથી મે કહ્યુ કે ઇશ્વરને હુ ધિક્કારુ છુ, અને તેથી ગુરુજી ગુસ્સે થયા ને મને દુષ્ટ બુદ્ધિનો ને એવો ને તેવો કહ્યો ભલે હુ એવો હોઇશ પણ હુ તો એમની શિખામણની વાતોથી ધરાઇ ગયો છુ તેથી તમે કે હુ તલભાર સુખી થવાના નથી કે આપણી સ્થિતિમા ફેર પડવાનો નથી આપણી દુર્દશાનો અત નથી, અને તેનુ કારણ જો ઇશ્વર હોય તો એવા ઇશ્વર સારૂ મને ચાહ કયાથી હોય?"

"બેટા, એવા વિચાર મા આણ ઇશ્વરને ધિક્કારીશ નહી એવુ કદી કરીશ નહીં. એ ભોળોનાથ છે, દયાસાગર છે ભાઇ, એની ભૂલ કદી થતી નથી આપણે સૌ એને ભૂલી ગયા છીએ–ભૂલ આપણી છે, અને તેનુ પરિણામ સૌ ભોગવે છે ઇશ્વર જે કરે છે તે સારા સારૂ જ હોય છે અનુભવ મળેથી તને શ્રદ્ધા આવશે તારી મા જેવી સુશીલ સ્ત્રી એણે મને આપી અમારો સસાર સુખી હતો હવે તો પ્રભુ મને પણ ઉપાડી લે તો ઠીક"

"બાપા, મારૂ નામ શાન્તિ કોણે પાડયુ? મારા જન્મ પછી તમને શું સુખ મળ્યુ?"

"ભાઈ તારી ભૂલ છે. નામ પાડનારે તો તારૂં નામ કચરો પાડેલુ, પણ તું તારી માનો અને મારો આનંદ હતો અમારૂ જીવન શુ દુખી હતુ? પૈસે ટકે જે વીટબણા પડતી તથા બીજી જે કઇ ઊણપ લાગતી તે તારી હાજરીમા તને જોઈ વિસરી જવાતી સુખ ને દુખ એ મનના કારણ છે મોટરો ને ગાડીઓમા દોડનારા, વાડીવજીફા ને બંગલામા રહેનારા સૌને સુખ છે સ તોષ છે, આનદ છે એવુ માનવુ એ ભ્રમણા છે પૈસો વધુ મળવો ન મળવો એ નસીબાધીન છે, પણ જીવીએ ત્યા સુધી કોઇ પાસે મ્હો નીચુ ઘાલી હાથ ધરવો ના પડે તથા ખોટે રસ્તે લાભ મેળવવા મન ના થાય એ જ બસ છે એ મારૂં માગણુ હતુ, અને પ્રભુએ આજ સુધી મારી લાજ રાખી છે બેટા, એને વિસારીશ નહી. એનુ ખરા દિલથી પ્રેમપૂર્વક સ્મરણ કર અને તુ દુખી નહી થાય તુ ઘણો સમજુ છે, ઉંમરના પ્રમાણમા તારી શક્તિઓ સારી ખીલી છે કોઇનુ મન દુભવીશ નહી અને થાય તેટલુ સૌનુ કામ કરી છુટજે તારા નામ મુજબ જેમ મે તારી માને ને મને શાન્તિ ને આનદ આપ્યા છે તેમ આગળ પાછળનાને આપતો રહેજે, અને ઈશ્વર તને નહી ભુલે"

આટલુ બોલતા બોલતા કુબેરદાસ થાકી ગયા આ શ્રમ તેમની શક્તિ બહાર હતો, પણ તેમના મનને બહુ આનદ થયો શાન્તિ તરફનો જાણે છેવટનો ધર્મ તેમણે બજાવી લીધો હોય એવો સ તોષ તેમને થયો. તેમના મુખપર શાત છાયા છવાઇ રહી

"બાપા, તમે બહુ ત્રાસ ના લો મારી ભૂલ થઇ કે તમને આટલુ બધુ બોલાવ્યા. જુઓ, તમે કેટલા હાફી ગયા? તમે નીરાતે સુઇ રહો દાકટરને બોલાવુ?"

"ના, ભાઇ. હવે બહુ થયુ. તું મારી પાસે બેસ. આજની રાત હું નહી કાઢુ. એમ મારૂ મન કહે છે."

શાન્તિએ મો ફેરવી આખ લૂછી ને ઉંડો નીસાસો નાખ્યો. અર્ધો કલાક ગયો નહીં હશે એટલામાં કુબેરદાસ પથારીમાથી એકદમ બેઠા થયા " શાન્તિ, જો, જો, તારી મા ...મને ખાતરી હતી કે એ મને નહીં ભૂલે ને આવશે." ભીંત તરફ કુબેરદાસ એકી ટશે આખો ફાડી જોઇ રહ્યા. શાન્તિદાસ બ્હેબાકળો થઇ ગયો ને ધ્રુસકે ધ્રુસકે રોઇ પડયો

" બાપા, બાપા, શુ છે ? "

કુબેરદાસનો ચહેરો અજબ તેજથી ઝળકી ઉઠ્યો. દુઃખ ને ગભરાટમા પડેલા શાન્તિદાસને કંઇ સમજ પડી નહી.

" બેટા, તારી મા મને બોલાવે છે . . જો......આ......આવી .... હુ જઇશ હો શાન્તિ ! " શાન્તિના માથા પર તેમનો ધ્રુજતો હાથ પડયા. " ભાઇ,.. ...ઇશ્વરને..... કદી ......ધિક્કારીશ.. .. નહીં'.. ...તેના પર.... . પ્રેમ......રાખજે...... અને..... અને...... તેજ......તારૂં......રક્ષણ . કરશે. " આખો મીચાવા માંડી શ્વાસ બંધ થવા લાગ્યો. " વ્હાલી, આ આવ્યો, " એટલા શબ્દો એકદમ મોટે સાદે બોલી કુબેરદાસે માથુ નીચે નાખ્યું.

૪

રાતના દશ ગયા, અગીઆર ગયા, બારના ટકોરા સભળાયા તોયે શાન્તિદાસને ઉંઘ આવી નહીં. થોડી વારમા આગની બૂમ પડી ને એ પથારીમાથી સફાળો ઉઠયો. લોકો દોડાદોડ કરતા હતા તેમના ભેગો ભળ્યો ને ચાલ્યો આગ દૂર નહીં' હતી. ભડકા પાસેથી દેખાતા હતા નિશાળની પડોશમા આવેલુ ગોવિંદરામ શાસ્ત્રીનું ઘર સળગી ઉઠ્યું હતું પવનનું જોર હતું, બે માળનું જૂનું ઘર ને અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના અંધેર કારભારમાં પાણીનું જોર કમી, એટલે આગ કાબુમાં ના રહી. તેના ક્રૂર પંજામા કેટલાં ઘરો સળગશે એ કહેવાનું ન હતું. શાસ્ત્રીજીએ ઉપરથી પડતું મેલ્યું, નસીબના બળીઆ તે બચી ગયા તેમના ધણીઆણી શિવગૌરીને મહામહેનને અર્ધબેભાન દશામા અંદરથી ઘસડી આણ્યા બહાર આવતા જ તેમને ભાન આવ્યુ, અને "અરેરે પ્રભુ, મારા છોકરા, " બોલી હાંફળાફાંફળા ઘર તરફ દોડયા.

ઘરમા પેસવુ અશક્ય જેવુ હતું. તાપ અસહ્ય હતો અગ્નિ દેવતાએ તેમનો વિસ્તાર ચોમેર ફેલાવ્યો હતો અને આખુ ઘર સપાટામા લીધુ હતું લક્કડકામ બળતા વાર શી ? બબાવાળાએ શિવગૌરીને અટકાવી " બ્હેન, અંદર જવુ એ હવે કેવળ ગાડપણુ છે "

" બાઇ, મને જવા દો. મારા બાળકો સાથે ભલે હું બળી મરૂં ...પ્રભુ, પ્રભુ.. તેમને બચાવ. "

બંબાવાળાએ કાંડુ સ્હેજ જોરથી પકડયું ને ગદ્‌ગદ્ કંઠે કહ્યું, " બ્હેન, તમારો વલોપાત ને કલ્પાત મિથ્યા છે ઘરમા દોડવાના ફાંફા છોડી દો ને તમારા બાળકોને ઇશ્વરને સોંપો. હવે તો દૈવી મદદ જ તેમને બચાવી શકે."

ખરી વાત. દૈવી મદદ સિવાય તેઓ બચે તેમ નહીં હતા અને જુઓ. જોતજોતામા લોકોના ટોળામાથી માર્ગ કરતો એક કિશોર ધસી આવ્યો, ને કોઇ અટકાવે તે પહેલા શરત ચુકાવી સળગતા દાદર પર કુદકા મારતો ચઢી ગયો લોકો દંગ થઇ ગયા. ગોવિંદરામની નજર પડી ને ભયભીત ચહેરે તેઓ બોલી ઉઠયા, " અરેરે, આ તો શાન્તિ ! "

લોકોના ટોળાએ નામ ઉપાડી લીધુ. " શાબાસ, શાન્તિ શાબાસ, ધન્ય તારા માબાપને, ધન્ય તારી હિંમતને. " બધી આખો સળગતી બારીઓ તરફ ઠરી રહી.

" જુઓ, જુઓ આ એક બાળક તો બચ્યું. " પોતાના હાથમા ત્રણ ચાર મહિનાના ધાવણા બાળકને લઇ, ધુમાડા ને અગ્નિની

જ્વાળાઓ વટાવી, બળી ગયેલી બારી આગળ શાન્તિ આવી પહોંચ્યો ને નીચે સહીસલામત જવાનો રસ્તો ચિંતાતુર ચહેરે જોઇ રહ્યો. આઠ દશ જણા પીછોડી લઇ બળતા ઘર તરફ ધસ્યા " શાન્તિ ગભરાઇશ નહીં બચ્ચાને નીચે ફેંક "

બાળકને આસ્તેથી નીચે ફેંકી શાન્તિ એકદમ અંદર દોડ્યો ને ત્રણ તથા પાંચ વર્ષના બીજાં બે નાના બાળકો સાથે બારી આગળ ફરી દેખાયો.

લોકોના ઉત્સાહનો, અધીરાઇનો, આનંદનો પાર ના રહ્યો. આખું વાતાવરણ વાહવાહથી ગાજી રહ્યું.

" હવે કોઇ પણ અંદર રહ્યું છે ? " શાન્તિએ મોટા અવાજે પુછ્યું

ધાવણા બાળકને છાતીસરસી ચાંપતી શિવગૌરી આગળ આવી " નહીં, બાપુ તે સૌને અણીશુદ્ધ બચાવ્યા છે. ઇશ્વર તારા તરફ અમી નજર રાખે "

જરાયે ઉતાવળ કે ગભરાયા સિવાય તેમ પોતાની જાનની પરવા રાખ્યા વગર એક પછી એક છોકરાને નીચે ધરેલી ચાદરોમાં નાખ્યાં સૌ કોઇને હવે શાન્તિની સલામતી સારૂ ચિંતા પેઠી. કારણ પાસેની દિવાલ હાલવા લાગી હતી ને છાપરૂં પડું પડું થઈ રહ્યું હતું

" ઉતાવળ કર શાન્તિ ! ચાલ, આ તરફ જોઇને એકદમ ભુસ્કો માર "

શાન્તિના ફિક્કા મ્હો પર ક્ષણભર સ્મિત ફરક્યું. આગળ પાછળ નજર કરી જેવો ભુસ્કો મારવા વળે છે તે જ વખતે તેના કુમળા શરીર પર દિવાલ તથા છાપરૂં તુટી પડ્યાં. શાન્તિ ભોંય પર પછડાયો ને તેના પર બળતો કાટ ફરી વળ્યો. લોકો હિંમત ધરી ધસ્યા ને મહા-મહેનતે ઝડપથી કાટ દૂર કરી, સખ્ત દાઝેલા, કુદાઇ ગયેલા, મરૂં મરૂં થઈ રહેલા શાન્તિને કાઢયો, તેને હલકે હાથે હાથ પર લઈ ધુમાડા ને તાપથી દૂર સુવાડયો. શિવગૌરી ત્યાં દોડી પહોંચી અને દૈવી પ્રેરણાના સાધન બનેલા આ નાના જીવને પગે પડતી, આશીર્વાદ આપતી, મોકળે મ્હોએ રોઈ પડી તેનું પોતાનું બાળક આ પળે જતું રહેતું હોય એટલી લાગણી તેને થઇ. શાન્તિને ભાન હતું તેની મુખમુદ્રા શાન્ત હતી

" માજી શા સારૂ રૂઓ છો ? . બાપા ગઇ કાલે જ ગયા. મારે ય જવું જ છે. "

" શાન્તિ એવા વિચાર ના કર તને મારે ત્યાં મારા પોતાના બાળક માફક રાખીશ. ઇશ્વર તને ઝટ આરામ કરે "

" ગુરુજી એ આશા હવે નકામી છે . મારી પાસે આવો મને માફી આપો "

" ભાઇ, કોણ કોને માફી આપે ? અમે તો જીંદગી ભર તારા ઓશીંગણ થયા છીએ. હિંમત પ્રેમ ને ઔદાર્યનો પાઠ તે મને શીખવ્યો છે હું તને ઓળખી ના શક્યો.

" ગુરુજી ! વર્ગમાં બોલ્યો ..તે ખોટું હતું મારી ભૂલ સમજાઇ છે....ઇશ્વર જે કરે છે તે સૌના સારૂ મા ગઇ.. બાપા ગયા હું આ ચાલ્યો કેવો ભાગ્યશાળી ? .. માજી,' આશિષ આપો. "

આ કરુણાજનક દેખાવ જોનારા, આગળ પાછળ ઉભેલાની આંખોમાં આંસુ છલકાઇ રહ્યાં

" બેટા ! " શિવગૌરી તેના માથા પર હાથ ફેરવતી બોલી. " માગ જેવીનું વચન ફળતું હોય તો મારી આશીષ છે કે તે પરમ કૃપાળુ તને તેની ગોદમાં લે ને અનન્ત શાન્તિ આપે "

" હા. શું હવે.. હું નીરાંતે ઉંઘીશ ખરે,.. ઇશ્વર . દયાળુ.. છે "

૧૬

શ્રા. બ. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા.

ઓઢો જામ ને હોથલ

કચ્છના મુલકમા કોટકલી નામે ગામ હતુ ત્યાના જામના નાના ભાઇનુ નામ ઓઢો હતુ. ઓઢાની ઉમ્મર પચીશેક વર્ષની હતી તે વાકડી મૂછવાળો ફાકડો માદે જવાન હતો તેનુ વિશાળ કપાળ ગૌર વર્ણને લીધે ચમકારા મારતું હતુ તેની મોટી ને અણીઆળી આખો જેમ ડરામણી હતી તેમ તે પ્રેમાળ એટલે મીઠી નજરવાળી હતી તેની શિકલ શોભીતી, તેનો બાધો કદાવર છતા ઉંચો ને પાતળો હતો તે સ્વભાવે હસમુખો ને રોળો હતો, તેથી તેને સૌ સારી પેઠે ચ[illegible]ા હતા તે સ્વચ્છ ને તગ કપડા પહેરતો, અને હથિઆર સજીને જ્યારે તે ઘોડે સ્વાર થતો, ત્યારે તો સ્ત્રી પુરષો તેને જોઇને છક થઇ જતા તે જેવો શૂરવીર હતો તેવો જ સત્યવક્તા હતો. સર્વ ક્ષત્રિય મહ્ગુણો તેનામા હતા તે બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળીને લંગોટબધ રહેતો.

બને ભાઇ વચ્ચે ધાડો પ્રેમ હતો તેઓ સાથે ખાય પીએ, શિકારે જાય ને ગામેતરૂ પણ કરે. નજીકના ડુગર પર બેસીને તે ઘણી વાર આનદ કરતા, કેમકે તે ઉપર પુષ્કળ મોર વસતા હતા. તેઓ કળા કરે ને નાચે, ઢેલો તેમની આસપાસ વીંટાઈ વળે અને મોરોના ટૌકા વડે ડુગર પરનું જગલ ગાજી રહેતુ ડુગર પર શિકાર કરવાની મનાઈ હોવાથી હરણાદિ પશુઓ નિર્ભયપણે કૂદાકૂદ કરતા હતા. તમાસી જામની પહેલી પત્ની ગુજરી જવાથી તેણે બીજી વારનુ લગ્ન કર્યું હતુ. ઠકરાળા ૨૧ વર્ષના ને ખૂબસુરત હતા તે પોતાના દિયર પ્રત્યે ઘણો વહાલ બતાવતા દુર્દૈવે ઓઢાનુ સુદર શરીર ને તરૂણા વસ્થાથી તેમનું મન વિહ્વળ થયુ.

એક વાર ઠકરાળાએ ઓઢાને પોતાની મેડીએ બોલાવ્યો તેને લલચાવા માટે જે જે સામગ્રી જોઇએ તે સર્વ તૈયાર રાખી હતી ઓઢાને ગાદી પર બેસાડીને તેની છેક નજીક ઠકરાળા બેઠા, અને અનેક તરેહની રસીલી વાતો કરવા, હાવભાવ બતાવવા ને નખરા કરવા લાગ્યા શ્રૃંગી ઋષિ જેવા ઓઢાનું મન તેથી ચળ્યુ નહિ, કેમકે ભાભી પ્રત્યેનો તેનો પ્રેમ વિશુદ્ધ હતો આખરે ઠકરાળાએ પનગ પગ જઇને ઓઢાને તેમા આવવા આગ્રહ કર્યો ઓઢાને હવે ભાભીની વૃત્તિ વિષેની સમજ પડી ગઇ તે ગાદીએથી ઉઠ્યો નહિ, ત્યારે બાઇએ આવીને તેનું કાડુ પકડ્યુ તે ખિન્ન થઇને બોલ્યો, તમે મારા મોટા ભોજાઇ એટલે માતા તુલ્ય છો અને હું તમને હમેશા તે જ પ્રમાણે લેખુ છુ છતા તમે આ શુ કરવા ઇચ્છો છો? હું બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળનાર લગોટબધ છુ. માટે મારાથી તમારો સ્પર્શ સરખો થઇ શકશે નહિ તેણે કાડુ તરછોડીને જવા માડયુ ત્યારે ભાભી ક્રુરકીને બોલ્યા દિયરજી તમે માનતા નથી તો તમારી વિરુદ્ધ મારે સખ્ત ઇલાજ લેવા પડશે. તમારા ભાઇને ઉંધુ અવળુ સમજાવીને હું તમને દેશવટો લેવડાવીશ. ઓઢો કઈ પણ ન બોલતા ઉતાવળે ઉતાવળે દાદર ઉતરીને ચાલતો થયો

રાતે ઠાકોર મેડીએ પધાર્યા ત્યારે ઠકરાળાને હુટપુટ ખાટલી લઇને સૂતેલા દીઠા ઠાકોરે પાસે આવીને કારણ પૂછ્યું, ત્યારે બાઇએ રોવા માડ્યુ, અને ઘણો આગ્રહ કર્યો ત્યારે કહ્યુ કે ‘આજ તો તમારા ભાઈ મારી લાજ લૂટવા માટે મેડી પર એકદમ ચઢી આવ્યા હતા મને ઘણી

રીતે લલચાવા માડી, પણ હું જ્યારે એકની બે ન થઇ ત્યારે તે ધમકી આપીને ચાલ્યા ગયા હવે પછી તે શુ કરશે તે કહેવાય નહિ. માટે તમે તેને દેશવટો દ્યા તો જ મારાથી નિરાતે રહેવાય.' ભાઇની શુદ્ધ વર્તણુક વિષેની ઠાકોરને ખાત્રી હતી, તેથી તેમણે આનાકાની કરવા માડી એટલે બાઇએ સ્ત્રીચરિત્રનો આરભ કર્યો, તેથી અંજાઇને તેમણે આવતી કાલે જ ભાઇને દેશવટો દેવાનુ વચન આપ્યુ

બીજે દહાડે સવારે ભાઇને દેશપાર કરવાનો હુકમ થયો. ઓઢો શુ પરિણામ આવશે તે જાણતો જ હતો. તેથી તે બોલ્યા ચાલ્યા વગર સત્વર તૈયાર થયો અને કેટલાક ઉત્તમ પ્રતિના ઘોડા લઇ તે પોતાના વહાલા ડુંગરને જુહાર કરી પરદેશ જવા નીકળી પડયો, અને ગુર્જર નરેશ વિસળદેવને જઈ મળ્યો. વિસળદેવે તેને ભારે માન આપી પોતાની પાસે રાખી લીધો. થોડા જ દિવસમા બને વચ્ચે ગાઢી મિત્રતા બધાઇ. એક વાર બંને સાથે જમવા બેઠા હતા તે વખતે વિસલે પોતાના ભાણામા ચપટી ધૂળ નાખી, તેથી આશ્ચર્ય પામીને ઓઢા જામે તેમ કર્યાનુ કારણ પૂછયુ ત્યારે વિસલે કહ્યું કે 'જ્યા સુધી અણુહિલપાટણ નજીક ઘોળાગઢમા બાદશાહની સાઢો છે તે લેવાણી નહિ ત્યા સુધી હુ અન્ન નહિ પણ ધૂળ જ ખાઉં છુ' એક વાર મે ચઢાઇ કરી તેમા નિષ્ફળ થવાથી મે આવુ આકરૂ પણ લીધુ છે '

આ સાભળી ઓઢા જામને પગથી માથા સુધી લાગી ગઇ. તેણે કહ્યુ, "મહારાજ, હું બાદશાહની સાઢો લઇ આવુ તો જ તમારૂ અન્ન ખાઉં" તેણે મહારાજ પાસેથી આઠ દશ હજાર સવાર તથા કેટલુક પાયદળ લઇને ચઢાઇ કરી. રસ્તે ચાલતો ચાલતો જાય છે એટલામા તેને એક ઘોડેસ્વાર મળ્યો. તેની ઘોડી પાણીપંથી હતી. તેણે આખે અગે હથિઆર સજેલા હતા પીઠે નાનકડી ગેંડાની ઢાલ તથા તીરોનો ભાથો આવી રહેલા હતો તેણે એક હાથમા પોલાદનું ભારે ધનુષ્ય ધારણ કર્યું હતું. તેનું સ્વરૂપ પણ મોહક હતું. તેણે ઓઢાને રામરામ કરીને પૂછયુ કે તમે લશ્કર સાથે ક્યા સીધાવો છો ? ઓઢાએ સઘળી વાત અથ ઇતિ માડીને કહી, એટલે સવાર બોલ્યો, ચાલો હુ પણ તમારી સાથે આવુ છુ. રસ્તામા ચાલતા ચાલતા બને પોતપોતાની બહાદુરીની વાતો કરતા હતા. વચમા ઓઢાએ સવારને પૂછયુ કે તમારૂ નામ શુ ને તમે કયા રહો છો ? તે બોલ્યો મારૂં નામ હોથલ, અને હું તમે આવ્યા તેથી થોડેક છેટે સંખાસર તલાવ નજીકના નેસડા (ગામડા-ઝુંપડા) મા રહુ છુ ગપાટા મારતા મારતા તેઓ ઘોળાગઢ આવી પહોચ્યા.

ઘોળાગઢ પાટણથી આઠ ગાઉ હતું ત્યા બાદશાહના સાઢીઆ (ઊંટો) બંધાતા હતા તેને ફરતો જબરો કોટ હતો. રાતની વખતે જ્યારે ઓઢો જામ સાઢીઆ ઉપર હુમલો કરવાને ધસ્યો ત્યારે તેને માલમ પડયુ કે ઝાપો મજબૂત અને અદરથી જબરા તાળા સાકળોથી વાસેલો હતો. લશ્કરના માણસોને લાગ્યુ કે ઝાપો ઉઘડી શકે એમ નથી તેથી તેમણે નિરાશ થઇને ઓઢાને વાત કહી. ઓઢાએ જાતે ત્યા ઘણી મહેનત કરી પરંતુ ઝાપો ઉઘડી ન શક્યો. પછી બધાએ હોથલ પાસે જઇને કહ્યુ કે. અમારાથી ઝાપો ઉઘડી શકતો નથી માટે તમે તમારૂ બળ અજમાવો હોથલે જઇને ઝાપાને થાબલા સાથે સમૂળગો ઉખેડી આઘો ફેંકી દીધો' ઝાપો ખુલ્લો થતા જ ઓઢાના માણસો અદર ઘુસી ગયા. સાઢીઆની ચોકી કરનારા જે માણસો સૂતા હતા તેમાના ઘણાકને લશ્કરે ઠાર કર્યા આ ધમાલ ચાલી રહી હતી, એવામા બાકીના ચોકીદારો તેમના જમાદાર સાથે જાગી ઉઠી હથિઆરબંધ થયા.

એટલામા હોથલે થોડાક માણુસોને બધા સાઢીઆ સોપીને કહ્યું કે તમે એ સાઢીઆ હાકી ચાલ્યા જાઓ અમે જમાદાર વગેરેને મારીને તેમના ગાડા સાઢીઆને લઇને પાછળથી આવી મળીશુ.

જેવા સાઢીઆ બહાર કાઢ્યા, તેવા જ તેઓ ચારે બાજુ નાસવા લાગ્યા, અને ઓઢાના માણુસોને કબજે રહી શક્યા નહિ, ત્યારે તેમણે હોથલને એ વાત કહી. હોથલે જઇને એક મોટા સાઢીઆને આગળ કર્યો એટલે બાકીના સાઢીઆ હારબંધ તેની પાછળ ચાલ્યા. તેમને લઇ ઓઢાના માણુસો ચાલતા થયા. આવી ગરબડ ચાલી રહી હતી, તેનો લાભ લઇને જમાદાર ગાઢીઆ સાઢ પર સવાર થઈ ચાલી નીકળ્યો, તેણે [illegible] જઇ બાદશાહને ખબર કરી કે વિસલદેવના લશ્કરે ગઢનો દરવાજો તોડી, ચાકરોને મારી સર્વ સાઢીઆ બહાર કાઢ્યા, ને તે લઇને ચાલતા થયા. બાદશાહને આ ખબરથી હાડોહાડ વ્યાપી ગઇ તે મોટુ લશ્કર તૈયાર કરી જાતે મેદાન પડ્યો અને તડામાર કરતો ધોળાગઢ આવ્યો.

સાઢીઆ રસ્તે પાડીને હોથલ ગઢમા આવ્યો તો ગાઢીઓ સાઢ ને તેનો જમાદાર તેની નજરે ન પડ્યા. તેણે ઓઢાને કહ્યુ કે તે નિશ્ચય પાટણુ ગયો. એટલે હવે બાદશાહનુ લશ્કર જલદી આવી પહોચશે. માટે આપણામાથી એક જણે તેની સામે ટક્કર લેવા રહેવુ ને બીજાએ સાઢીઆ સત્વર હાકી જવા. આ બેમાથી તમે કયું કામ માથે લો છો? ઓઢાએ કહ્યું, હું સાઢીઆ લઇ જાઉં છુ. એટલે બાદશાહને ખાળવાનું કામ હોથલને માથે આવી પડ્યુ

હોથલ પોતાના માણુસો સાથે બાદશાહના લશ્કર સામો થયો. પરતુ પોતાનું બળ ઓઢાને બતાવવા સારૂ તે ધીમે ધીમે પાછળ હઠતો ગયો, અને ઓઢો સાઢીઆ લઇને જતો હતો તેની નજીક આવી પહોચ્યો. ઓઢાને લાગ્યુ કે હોથલ પાછો હઠતો જાય છે માટે સાઢીઆને એક ટેકરી પર ઉભા રાખી તે હોથલની મદદે આવવા લાગ્યો, ત્યારે હોથલે ના પાડી. તેથી તે ઊટોની પાસે ટેકરી પર ગયો ને શુ થાય છે તે જોવા લાગ્યો. હોથલે હવે પોતાનું બળ ખરેખરૂં અજમાવ્યુ અને તેણે બાદશાહના દળને પાછુ હઠાવી દીધુ. બાદશાહે વિદ્યાનો ઇલાજ અજમાવ્યો પણ હોથલે ચોખી ના પાડવાથી બાદશાહ થાકીને લશ્કરની સાથે પાછો પાટણુ ગયો.

ઓઢો જામ ટેકરી પરથી નીચે આવીને હોથલને મળ્યો અને બને સાઢીઆ લઇ આગળ ચાલ્યા. જ્યારે બંનેને જુદા પડવાનો રસ્તો નજીક આવ્યો ત્યારે હોથલે કહ્યું, હવે આપણે જુદા પડવાના. માટે મારા ભાગના સાઢીઆ મને આપો ને બાકીના તમે લઇ જાઓ. ઓઢાના માણુસો બોલ્યા કે સાઢીઆ અમે હાકી લાવ્યા છીએ માટે તેમાથી તમને ભાગ નહિ મળે. આથી હોથલને ઘણી રીસ ચઢી. ઓઢાના લશ્કરમાથી તેણે એક ઘોડાને એક હાથે ઉપાડી આઘે ફેકી દીધો ને બોલ્યો કે જો હું ચઢાઉ તો તમને સઘળાને ફેંકી દઉ ! સાઢીઆ હાકી આપવામા ને બાદશાહના લશ્કરની વહાર ઝીલવામા તો હું એકલો હતો. હવે ભાગ વહેચતી વખતે તમે બહાદુરી બતાવવા નીકળો છો તેથી મને તાજુબી લાગે છે.

ઓઢાએ પોતાના સિપાઇઓને કહ્યું, ભાઇઓ, એ હોથલ ન હોત તો આપણે સાઢ્યો હાકી લાવવામા ફતેહ પામ્યા જ ન હોત. હોથલ કેવો પરાક્રમી છે તે જુઓઃ—

ત્રાજી તોલ્યો તાકડે, જેમ બજારે બકાલ,
તે સુ વઢો ના મુસો બેલીઓ, કેડા વેચી દો માલ.

ખરૂં જોતા તો બધી સાઢ્યો તેમની છે માટે તેમને આપી દો. ઓઢાની નેક વૃત્તિ જોઇને

ત્રાજી–ઘોડો મુસો–મારો બેલીઓ–સાથી
કેડા–સાઢીઆ વેચી–વહેંચી

હોથલ રાજી થયો ને બોલ્યો કે મારે એકે સાહ જોઇનો નથી. માટે ઓઢા જામ, તમે સવ ળી સાંઢ્યો લઇ જઇને તમારા માલિક વિસલદેવને સુપરત કરો. કેમકે તે લઇ આવવાનુ તમે તેમને વચન આપ્યુ હતું. જામસાહેબ, લો હવે તમને રામરામ છે આપણે વિખૂટા પડવાનો વખત આવ્યો તેથી મને દિલગીરી થાય છે બને મિત્રો ઉદાસ ચહેરે અને પાણી ભરી આંખે જુદા પડયા. હોથલ જ્યા સુધી નજરે દેખાયો ત્યાસુધી તેની તરફ ઓઢો જોઇ રહ્યો. તેને લાગ્યુ કે હોથલનુ શરીર એક સ્ત્રીના જેવુ રૂપાળુ ને નાજુક છે, તેને હજુ મૂછો પણ ફૂટી નથી તેથી તે કિશોર વયનો લાગે છે. વળી તે કોઇ ગામનો ઠાકોર ન હોઇ એક નેસડામા પડી રહે છે. એમ છતા તેનામા આટલુ બધુ બળ કયાથી ? ખરેખર તે કોઇ દૈવી જીવ હોવો જોઇએ અથવા તેને શંકર સરખા કોઇ બળવાન દેવનો હાથ હોવો જોઇએ.

ઓઢો જામ સાંઢીઆ લઇને વિસલદેવ પાસે ગયો. પોતે લીધેલુ પણ પાળવાને ઓઢો શકિતમાન થયો તે જોઇને મહારાજાને ઘણો આનદ થયો મહારાજા પાસે કેટલાક માન ગ્યા પછી તેણે પોતાને વતન જવાની રજા માગી, ત્યારે વિસળદેવે કહ્યુ કે ઠાકોર, તમે અહી મઝેહથી રહો. તમને હું સારો દરમાયો આપીશ, અને ગામગરાસ પણ બક્ષિસ કરીશ. માટે તમે મારી પાસે રહો તમને કોઇ જાતની અત્રે હરકત આવવાથી નથી ઓઢાએ ઉત્તર આપ્યો કે આપની મહેરબાનીથી હુ સર્વ પ્રકારે સુખી છુ તેમ આપ મને સારી રીતે રાખશો તેની પણ મને ખાત્રી છે છતા બહુ દિન વીતી ગયા માટે મારે પાછા ઘેર જવુ જ જોઇએ. તેનો અતિ આગ્રહ જોઇને વિસલદેવે ન છૂટકે તેને રજા આપી પુષ્કળ ઝવેરાત, દ્રવ્ય અને ઘોડેસ્વાર આપ્યા મહારાજાને ગદ્ગદ્ કઠે રામરામ કરીને તે વતન જવા નીકળ્યો

થોડેક ગયા પછી તેને પોતાનો મિત્ર અને સગ્રામનો સાથી હોથલ યાદ આવ્યો. તેથી તેને છેલ્લી વારના મળી લેવાનુ તેને દુરસ્ત લાગ્યુ. તે હોથલના નેસડા તરફ વળ્યો રસ્તામા સંખાસર તળાવને આરે એક સ્ત્રી નગ્ન થઇને નહાતી તેના જોવામા આવી. તેના માથાના વાળ એટલા લાબા હતા કે તે વડે તેનુ આખુ શરીર ઢકાઇ ગયુ હતું પરતુ તેથી તેનુ રૂપ ઢકાઇ શકયુ નહિ ઓઢો બ્રહ્મચર્ય પાળનારો હોવાથી નગ્ન સ્ત્રીને જોતા જ તેણે પૂઠ વાળી સ્ત્રીએ ઝટ કપડુ બદલ્યુ ને ઓઢાને ઉભેલો જોઇ તેણે પૂછ્યુ તમે કોણ છો અને કેણી તરફ જવા નીકળ્યા છો ? જામે પોતાનુ નામ આપીને કહ્યુ કે નજીકના નેસડામા મારો મિત્ર હોથલ કરીને રહે છે તેને હુ મળવા જાઉ છુ સ્ત્રીએ કહ્યુ હુ તેને ઓળખુ છુ. તે એક ભોયરામા રહે છે ચાલો, હું તમને તેની પાસે લઇ જાઉં ઓઢો બાઇની પાછળ ચાલ્યો. બાઇએ કહ્યુ ચાલો, આ ઘરમા થોડી વાર આરામ લ્યો તમે થાકેલા જણાઓ છો. ઓઢે કહ્યુ, પણ આ ઘરમા કોઇ મરદ નથી તેથી હું એકલી બૈરી સાથે બેસી શકુ તેમ નથી

એ સાભળીને બૈરીએ પડદો કાઢી દીધો તે બોલી. તમે મને સ્ત્રીના રૂપમા હોવાથી પિછાની ન શકયા પણ મે તો તમને તુરત જ ઓળખી લીધા હતા. તમારી સાથે સંગ્રામમા જનાર હોથલ તે હું જ ! તમે મને નગ્નાવસ્થામા જોઇ, માટે તમે મારા સ્વામી થઇ ચૂકયા મે નિશ્ચય કર્યો હતો કે હું પુરૂષના લેબાસમા રહું છુ છતા જે પુરૂષ મારૂ આપ જોઇ શકશે તેને હું પરણીશ મારા પિતાજીની ટકરાત આચકી લેવાવાથી અમે વખાના માર્યા આ નેસડામા

રહ્યા. થોડા વર્ષ વીત્યા પછી મારા પિતાજી પણ કૈલાસવાસી થયા, તેથી મારે વેષ બદલીને પુરુષ તરીકે ભોંયરામા રહેવુ પડ્યુ બીજો કઇ ઇલાજ ન રહેવાથી અને હોથલના આગ્રહથી તે હોથલને પરણ્યો

લગ્ન કર્યાં પછી બને સુખચેનમા રહેવા લાગ્યા કેટલાક વર્ષ વીતી ગયા હોથલે બે દીકરાને જન્મ આપ્યો મોટાનુ નામ જેસલ અને નાનાનું નામ જખરાફ પાડ્યુ હતું એક દિવસે બને છોકરાને લઇ ઓઢો નજીકના ડુગરમા ફરવા ગયો. સાજનો વખત હતો, વાદળા ચઢી આવ્યા, મદમદ સુગંધમય પવન વાવા લાગ્યો, ક્ષિતિજમા આછી વીજળી થતી હતી, તેથી ડુગર ઉપરના મોર ટૌકા કરી રહ્યા મોરના ટૌકા સાભળીને ઓઢાને પોતાનુ વતન સાભરી આવ્યુ, તેથી તેણે નિસાસો નાખ્યો મોટો દીકરો ચાલાક હતો તેણે પૂછ્યુ ત્યારે ઓઢે પાસરો ઉત્તર ન આપ્યો. ઘેર ગયા પછી જેસલે પોતાની માતાને વાત કરી તેણીએ પોતાના સ્વામીને ઉદાસ થવાનુ કારણ ઘણા આગ્રહ સાથે પૂછ્યુ, ત્યારે તેણે પોતાનું વતન સાભરી આવ્યાની વાત કહી બાઇએ ખુશીની સાથે વતન જવાની ઇચ્છા બતાવી, અને ઉતાવળથી સર્વ તૈયારી તેણે કરી દીધી. વતન જવા નીકળ્યા પછી રસ્તામા પોતાના માલિક વિસલદેવને તે મળવા ગયો વિસલદેવે તેને બહુ સન્માન આપી ઘણી ખાતર કરી અને જતી વખતે વળી વધારે ધન આપ્યુ

દરમિયાન અહી એના મૂળ વતનમા બે ચાર વરસમા જ એની ભાભીના પાપનો ઘડો ભરાયાથી તેણીના કુકર્મ તેના પતિ તમાસી જામથી પણ અજાણ્યા ન રહ્યા અને તેણે એ નષ્ટ નારીને ગધેડે બેસાડીને તગડી મુકી. તે જ પળથી પોતાના ભાઇની નિર્દોષતાની તેને ખાતરી થઇ ગઇ એને શોધી કાઢવાને તથા પાછો સ્વદેશ બોલાવવાને તજવીજ કરવા લાગ્યો હતો. તેમા વળી વરસ વીતતા ગયા તેમ પોતાનુ શરીર ઘરડુ થતુ જતા એને ઓઢો ક્યારે આવે એમ થવા લાગ્યુ. ઓઢો જામ સતી હોથલ અને એક મહારાજાના રસાલા અને પરિવાર સાથે બંદરે ઉતર્યો તે સાથે જોતજોતામા એના આવ્યાની વધાઇ એના મોટા ભાઇ સુધી પહોચી ગઇ અને તે ઓઢાને મળવા ધાઈ આવ્યો ઓઢાના છોકરા મોટા ભાઇના પગમા પડ્યા અને ઓઢો પણ તે જ પ્રમાણે સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરવા જતો હતો પણ તમાસી જામે તેને વચ્ચેથી જ અટકાવીને બાથમા લઇ લીધો. બંને ભાઇ આયુષ્યનો બાકીનો કાળ સુખ-શાતિમા અને પ્રજાહિતના નહાનામોટા નિત્ય કર્મમા નિર્ગમતા હતા સતી હોથલની શક્તિ અને પવિત્રતાની નામના પણ ચોતરફ મહેકી રહી.

કાન્તમાળા

બીજી કૃતિઓ

ગદ્ય

ર. રા. અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી :

કવિઓનો બહિષ્કાર કરવો જોઈએ

જ્ઞાનેશ્વર–ઓહો, કલાકુંજ, આ બધાં કયાં પુસ્તકો છે?

કલાકુંજ–ગુજરાતી સાહિત્યના સારામાં સારાં બાર પુસ્તકો છે.

જ્ઞાનેશ્વર–જોઉં તો ખરો, તમે કયાં પુસ્તકોને સારામાં સારાની સ્પર્ધનીય કક્ષામાં મૂક્યાં છે?

કલાકુંજ–એ જોવા દેવાની વાત નહિ. મારૂં જે ઉત્તમ તે તમારૂં ઉત્તમ નએ હોય. સુંદરતાની માફક ઉત્તમતા વૈયક્તિક દૃષ્ટિએ વિવિધતા ગ્રહણ કરે છે, ને તેટલા માટે ચર્ચાના ચુંથણાને પ્રસંગ આપવા હું રાજી નથી

જ્ઞાનેશ્વર–મતભેદ અનેક બાબતોમાં હોય છે જ, માટે તે મતભેદ જાણવા દેવો નહિ એ તે કેવો ન્યાય?

કલાકુંજ–એ કવિઓનો ન્યાય. કવિ એટલે લાગણીઓનો ઝરો, કવિ એટલે ભાવનાઓનો કુંજ, કવિ એટલે આદર્શોનો ફુવારો. એને શુષ્ક દલીલોનો કંટાળો હોય છે, ને મતભેદને વિષે એને અસહિષ્ણુતા હોય છે.

જ્ઞાનેશ્વર.–એટલે?

કલાકુંજ–એટલે એમ કે મારા પ્રિય કવિઓ કોણ તે હું કહેવા માગતો નથી કહું ત્યારે તમે ચુંથણાં કરોને કે નર્મદ કરતાં દયારામ ચઢે કે નાનાલાલ કરતા નરસિંહરાવ ચઢે કે લલિત કરતા ખબરદાર ચઢે?

જ્ઞાનેશ્વર–વારુ, ત્યારે એટલું આ પરથી સમજાય છે કે તમારા હાથમાંના બધા પુસ્તકો કાવ્યપુસ્તકો છે, ને તમે હવે કવિતામાં અનહદ રસ લેતા જણાઓ છો.

કલાકુંજ–એમ જ. પરંતુ પુસ્તકો કયાં છે તે હું કહેવા માગતો નથી.

જ્ઞાનેશ્વર–આ "પૂર્વાલાપ" તો દેખાઇ જ આવે છે.

કલાકુંજ–ભલે દેખાય, પરંતુ મારા મનના ઉત્તમ માનેલા બાર કાવ્ય–પુસ્તક કયા છે, તે મારે જણાવા દેવું નથી.

જ્ઞાનેશ્વર–ભલે, પણ એટલું તો નક્કી જણાય છે કે સાહિત્યવાટિકામાં તમને માત્ર કાવ્યકુસુમો જ સર્વોત્કૃષ્ટ લાગ્યા.

કલાકુંજ–તેને વિષે દલીલને સ્થાન નથી. કાવ્યાનંદ તે દિવ્ય આનંદ છે ક્રાંતિના સમયમાં થએલા રસિક અંતઃક્ષોભને પરિણામે જ કાવ્યકુસુમો હૃદયોદ્યાનમાં ખરે છે કોઇ ભાગ્યશાળીને જ એ ક્ષોભ પ્રાપ્ત થાય છે, ને તેના કુસુમોનો સુવાસ લેનારા પણ ખરેખર ભાગ્યશાળી જ હોય છે.

જ્ઞાનેશ્વર.–જો કૃત્રિમતામાં દિવ્યતા હોય, તો

કાવ્યાનંદને દિવ્ય આનંદ ગણી શકાય, જો ભાવનાઓ ને લાગણીઓમા દિવ્યતા હોય, તો કાવ્યાનન્દને દિવ્ય આનદ ગણી શકાય, જો પદ્ય, અર્થાત્ અસ્વાભાવિક શૈલીમા દિવ્યતા હોય, તો કાવ્યાનન્દને દિવ્ય આનદ ગણી શકાય બાકી તો કાવ્યમા આનદ લેવો એ મારે મન કલ્પનાએ ઉભા કરેલા ખોટા ચિત્રોમા ક્ષુલ્લક વા બાલિશ આનદ છે, કાવ્યમા આનદ લેવો એ મારે મન ભાવનાની ભભક કે લાગણીના ભગડાઓમા બેગઓન આનદ મળે છે તેવો, ભેળુ આનંદ છે, અને કાવ્યમા આનદ લેવો એ મારે મન ગવૈયાઓને જે સંગીતમા આનદ મળે છે એવો નાદજનિત ને નાદગ્રસ્ત આનદ છે કાવ્યનું સર્વ કૃત્રિમતા છે, રે કાવ્ય એ મૂર્તિમતી કૃત્રિમતા છે.

કલાકુંજ—ઓ હો હો હો ! ખૂબ કરી તમે તો, ખરેખર આખર કરી નાખી. કાવ્યમાં તમે કૃત્રિમતા જુઓ છો, કાવ્યમા તમે લાગણીઓની ઐશુવૃત્તિ જુઓ છો, કાવ્યમા તમે ગવૈયાઓની ધૂન જુઓ છો.

જ્ઞાનેશ્વર—હા, એમજ

કલાકુંજ—ઠીક ત્યારે એક પછી એક—કાવ્યમા કૃત્રિમતા ક્યા આવી ?

જ્ઞાનેશ્વર—જે વ્યવહારમા ન હોય તે કાવ્યમા કલ્પાયુ હોય છે આદર્શ પ્રેમ, ક્યા છે ? કવિની કલ્પનામા આદર્શ મૈત્રી, ક્યા છે ? કવિની કલ્પનામા આદર્શ ભક્તિ, ક્યા છે ? કવિની કલ્પનામા કાવ્ય એટલે કલ્પનાના ઘોડા દુનિયા પાર, તે, માણસને ક્યાએ ખેચી જાય છે તેનુ તેને ભાન રહેતું નથી, ને જે દુનિયામા માણસને એ ફેરવે છે તેમાથી જો તે વ્યવહારમા જતા સરખામણી કરવા માડશે તો તે દુ:ખી થશે. કાવ્યના મિત્રોથી કેટલાને લાભ થયો ?

કલાકુંજ—લાભ કરવો, એ કાવ્યનો ઉદ્દેશ નથી. કાવ્ય, એ સૌંદર્યનો એક આવિર્ભાવ છે, ને સૌંદર્યનું કર્ત્તવ્ય સતત આહ્લાદ આપવાનુ છે, નહિ કે કોઇ પ્રકારનો લાભ. લાભાલાભની ગણનાએ સૌંદર્યનુ નિરીક્ષણ કરનાર માણુસ પ્રાતઃકાળે સૂર્યને પૂજનાર માણુસ પશ્ચિમમા પગે લાગે તેના જેવો છે વસ્તુનુ એને ખોટુ ભાન છે, અજ્ઞાન નહિ, પણ વિપરીત જ્ઞાન.

જ્ઞાનેશ્વર—હશે, પણ કાવ્ય માત્રમા કૃત્રિમતા તો ખરી જ

કલાકુંજ—નહિ જ. જો કલામા કૃત્રિમતા હોય તો કાવ્યમા તેમ હોય કલાકાર શુ કરે છે ? નૈસર્ગિક સત્યો, જે ઘણુંખરૂ નરી આખે દૃષ્ટિગોચર થતા નથી તેને પોતાની કલાને બળે આવિર્ભાવ આપે છે. વ્યવહારના વમળમા સંડોવાયલો ગરીબ બિચારો માનવી નિસર્ગના નિરીક્ષણ માટે અસમર્થ હોય છે, તે જે જે અનુભવે છે તે સાસારિક ઉપાધિઓના મોહક ઓપવાળુ હોય છે.

જ્ઞાનેશ્વર—કેવી રીતે ? એક ચિત્રકાર લો. એ જે સુંદર ચિત્ર દોરે છે તેવુ સુંદર રૂપ જોવામા આવે છે ખરૂં કે ? નહિ જ, ને તેથી જ એની પીંછીમા કૃત્રિમતા છે

કલાકુંજ—નકલ કરવી, એ જો કલાનો આદર્શ હોય, તો ખરે જ ચિત્રકાર કૃત્રિમ નકલકાર છે તેમ જ નકલ કરવી એ જ જો કલાનો આદર્શ હોય તો કવિમા કૃત્રિમતા છે જ. પણ નિસર્ગને અનુકૂળ વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરવી, એ જો કલાનો આદર્શ હોય તો નથી ચિત્રકારમા કૃત્રિમતા કે નથી કવિમા કૃત્રિમતા કે નથી કોઈ જ કલાકારમા કૃત્રિમતા—કલાકાર, એ નકલ કરનાર નહિ પણ ઉત્પન્ન કરનાર છે. એની ઉત્સર્ગ—

શક્તિને બળે એ મૌલિક ચિત્રો, મૌલિક વિચારો, મૌલિક ભાવનાઓ ઉત્પન્ન કરે છે, ને એની ખૂબી એ છે કે જે મૂળ વસ્તુઓ એ ઉત્પન્ન કરે છે, તે સ્વાભાવિક હોય છે નિસર્ગમા રહેલી શુદ્ધ વસ્તુઓને આલેખવી એ એનુ એ કામ સમજે છે વ્યવહારમા એવી વસ્તુઓ જોવામા ન આવે તે પરથી એના ચિત્રો કૃત્રિમ છે એમ સમજવાનું નથી, પણ વ્યવહાર નિસર્ગથી સંતાકૂકડી કરે છે, વ્યવહાર નૈસર્ગિક સત્યોને એક કે બીજા કારણથી તજી દે છે, એ છે.

જ્ઞાનેશ્વર–ત્યારે શુ વ્યવહારના અનુભવો અસત્ય છે ?

કલાકુંજ–બેલાશક. ફિલસુફો પણ શુ કહે છે? વ્યવહાર અસત્યથી ભરપૂર હોય છે. નિસર્ગમા રહેલી સત્ય વસ્તુ વ્યવહારથી પર છે, એ વાત ફિલસુફ જ્યારે બુદ્ધિને માર્ગે સ્થાપે છે, ત્યારે કવિ ટૂંકે, કલ્પનને માર્ગે દર્શાવે છે. નૈસર્ગિક સત્યોનું આલેખન કરવુ, નિસર્ગની વસ્તુઓનુ રસિક રીતે ચિત્રદર્શન કરાવવુ, એ જ કલાકારનુ તેમ જ કવિનુ કર્તવ્ય છે, અથવા એ જ કવિની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ છે–કવિને કર્તવ્ય હોતા જ નથી, એ તો સ્ફુરણાઓનો ગુલામ હોય છે, કર્તવ્યબુદ્ધિનો કદાપિ નહિ

જ્ઞાનેશ્વર–ચલો, ઠીક–કૃત્રિમતાના સબંધમા તમારૂં મન્તવ્ય જાણ્યુ હવે, કવિ એ સ્ત્રૈણ આનંદ આપે છે, તેને વિષે શુ કહો છો ?

કલાકુંજ–મનુષ્યસ્વભાવ કંઇ માત્ર શુષ્ક બુદ્ધિથી જ દોરવાતો નથી મનુષ્ય, એ બુદ્ધિ તેમજ લાગણી, બંનેથી દોરવાય છે, એટલું જ નહિ, પણ મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ માત્રને તો બુદ્ધિ કરતા લાગણીની સાથે વધારે સબંધ હોય છે. બુદ્ધિ તો માત્ર માનવજીવનની નૌકાનુ સુકાન છે, પણ તે નૌકાને હાકનાર બળ તો લાગણી જ છે

જ્ઞાનેશ્વર–કવિઓ શુ ભાવનાઓ પર વિશેષ ભાર નથી મૂકતા ? જે જૂદા જૂદા રસ કાવ્યોમા જામે છે તે શુ જૂદા જૂદા સ્થાયી ભાવોને જ બળે નથી જામતા ? એટલુ જ નહિ, પણ કવિઓ શુ લાગણીઓને લડાવતા જ નથી માલમ પડતા ?

કલાકુંજ–ખરૂં છે, પણ તેમા ખોટુ શુ છે કે તમે તેને સ્ત્રૈણ વૃત્તિ કહી નિન્દવા લાગો છો ? પ્રથમ તો "સ્ત્રૈણ વૃત્તિ," એ શબ્દોને જ માટે મારે વાંધો છે સ્ત્રીઓએ એવુ શુ બગાડયુ છે કે ભાવના ઉત્પન્ન કરનારી વૃત્તિને વખોડવાના હેતુથી સ્ત્રૈણ એવુ વિશેષણ વાપરવુ પડે છે. સ્ત્રીઓને હલકી પાડવાના જમાના ગયા. આ જમાનો તમારૂં એ વિશેષણ નિન્દ્ય ગણશે.

જ્ઞાનેશ્વર–અરર ! હું સ્ત્રૈણ, એ વિશેષણ પાછું ખેચુ છુ. સ્ત્રીસન્માનની વાત આવે ત્યા જમાનો ઘેલો થાય છે ભલે ઘેલો થાય, તે તેને લાગે વળગે. પરતુ, લાગણીઓને ઉત્તેજિત કરવી, એ શુ કવિઓનું જાણે મુખ્ય કામ નથી થઇ પડયુ જણાતું ? સારા કવિઓના કાવ્યો જોશો તો પણ તમને તેમા લાગણીઓને ઉશ્કેરનારૂં શુ ઘણું માલમ નહિ પડે ?

કલાકુંજ–ઉત્તેજન આપવુ ને ઉશ્કેરવું, એ બે એક નથી, ઉદ્દીપ્ત કરવુ ને ઉશ્કેરવુ, એ બે પણ એક નથી. તેમ જ આપણામા જે જે સારી લાગણીઓ દબાઇ રહેલી હોય તેને તદનુકૂલ ભાવના ચિત્રોથી ઉદ્દીપ્ત કરવી એ કવિનો મુખ્ય વ્યાપાર છે, ને કોણ કહેશે કે એ ખરાબ છે ?

જ્ઞાનેશ્વર–ચલો, લાગણીઓ અને કાવ્ય, એ

બેના સંબંધ વિષે પણ તમારૂં મન્તવ્ય જાણ્યુ પરંતુ એટલું તો ખરૂં જ કેની કે કાવ્યની શૈલી, પદ્યબન્ધ, એ ખરેખર કૃતિમતા જ છે શુ આપણે પદ્યમા બોલીએ છીએ ? શુ આપણે પદ્યમા વાતચીત કરીએ છીએ ? શુ આપણે પદ્યમા વિચાર કરીએ છીએ ? નહિ જ. તો પછી પદ્યબન્ધની શૈલી તે કૃત્રિમ નહિ તો બીજુ શુ ?

કલાકુંજ—આ પ્રશ્નના બે ઉત્તર છે, એક એ કે પદ્યબન્દમા કૃત્રિમતા નથી, ને બીજો એ કે કાવ્ય પદ્યમા જ હોય એવુ કઇ નથી

જ્ઞાનેશ્વર—શુ પદ્યબન્ધ કૃત્રિમ નહિ ? ત્યારે તો તમે પદ્યબન્ધમા વિચારતા હોવા જોઇએ ને વાત કરતા હોવા જોઇએ. પણ અત્યારે જ તમે ક્યા તેમ કરો છો ? આવો આબાદ વદતોવ્યાઘાત મે જોયો નથી.

કલાકુંજ—પદ્યરચના શ્રેષ્ઠ થઇ, માટે હમેશ તે જ વાપરવી એમ કેમ કહેવાય ? પકવાન્ન સાગ માટે હમેશ ખાવા ? વિષય, સમય પ્રસંગ વગેરે બધુ જો લોકોત્તર હોય તો જ પદ્યબન્ધ લોકોત્તર આનન્દ આપી શકે, બાકી તો તે ઉપહાસને પાત્ર જ થાય. પદ્યબન્ધ એટલા માટે જરૂરનો છે કે તેથી રમણીયતા આવે છે, વળી તેથી સચોટ સંક્ષિપ્તતા-જેમા વ્યગ્યતાનું ગર્ભ હોઈ શકે છે, ને વ્યગ્યતા વિના કલા જામી જ શકતી નથી-તે આવે છે પદબન્ધમા આવેલો વિચાર હૃદયગમ થઈ શકે છે, હૃદયમાથી જેવો નીકળ્યો તેવો હૃદયને તે સ્પર્શ કરી શકે છે, આમા કૃત્રિમતા ક્યા આવી ? ઊલટી હું તો સરળ સ્વાભાવિકતા જોઉં છુ

જ્ઞાનેશ્વર—ઠીક, ચાલવા દો, પરંતુ પદ્યબન્ધ વિના કાવ્ય શક્ય છે એમ કેમ બને ?

કલાકુંજ—એ તો દેખીતું જ છે. પદ્યબન્ધ એ કઇ કાવ્યનો આત્મા નથી કાવ્યનો આત્મા રસિક વિચાર છે. તે ગમે તેમ પણ રસિક રીતે દર્શાવાય તો કાવ્યત્વ ઉદ્ભવે છે જ, પરંતુ જો તે ન હોય તો માત્ર પદ્યબન્ધથી કાવ્યનુ સ્વરૂપ જળવાતું નથી-કાવ્યત્વ, એ ગદ્યત્વની વિરુદ્ધ નથી, પણ અરસિક ગદ્યત્વની અથવા વૈજ્ઞાનિક શુષ્કત્વની વિરુદ્ધ છે.

જ્ઞાનેશ્વર—આ બધુ ખરૂં, પણ શુ તમને એમ નથી લાગતું કે કાવ્યનો મોહ, એક જાતનો વ્યામોહ છે, માત્ર ખોટો મોહ છે ? એક જાતનો કેફ છે ? એક જાતનો ચેપી રોગ છે ? ઘણાખરા યુવકો કાવ્યના આકર્ષણથી શુ પોતાના વ્યવહારનું શ્રેય બગાડતા નથી ?

કલાકુંજ—ચંદ્રિકા શીતલ છે ને રમ્ય છે. તેટલા માટે જ્યારે જ્યારે ચંદ્રિકા અસ્તિત્વમા હોય ત્યારે ત્યારે તેમા જ ફર્યા કરવુ, એ કેવો ન્યાય ? અલબત ખોટો. પણ તેમા વાક શુ ચંદ્રનો છે ?

જ્ઞાનેશ્વર—નથી. પણ છતા હું જોઉં છું કે કાવ્યના વ્યાસંગથી જેટલા યુવકોના મન ખોટી પ્રવૃત્તિમા પડે છે, તેટલા બીજા કશાથી નથી પડતા સમાજ શુ માગે છે ? બળ પ્રોત્સાહિત કરે એવુ જ્ઞાન રાષ્ટ્ર શુ યાચે છે ? બળ પ્રોત્સાહિત કરે એવું જ્ઞાન. કાવ્યના વ્યામોહમા જેટલા યુવકો ઓછા મસ્ત થાય એટલા સારા. કાવ્યની પ્રવૃત્તિને એક ક્ષણિક ગાડપણ કહેવામા આવે છે એ યુક્ત જ છે મારૂં તો દૃઢ માનવું છે કે ગાડા નહિ તે કવિ નહિ, નકલબાજ નહિ તે કવિ નહિ, કૃત્રિમ નહિ તે કવિ નહિ. રાષ્ટ્રહિત વિચારનારે તો,-અહા ! હું એક

ગેબી અવાજ સાભળુ છુ, " કવિઓનો બહિષ્કાર કરવો જોઇએ. "
કલાકુંજ–કરો તેનોજ બહિષ્કાર દૂર કરો એ અવાજને, ઉચ્છેદો એ વિચારને, સલામ કરો એ મન્તવ્યને, ને મને લાગે છે, પ્રણામ કરો આપણે બે અરસપરસને

૧૮

મિ " ઉત્સર્ગી ".

અંજની અને પુષ્કર

અંજનીઃ આજે રોજ કરતા કઇ વધારે પવન વાય છે નહિ વારુ ?
પુષ્કરઃ મ્હને નથી લાગતો.
અંજની પુષ્કર ! આજ આટઆટલા સહવાસ પછી યે તું હજી આવો જ અતડો રહ્યો.
પુષ્કર પણ, લે ! મ્હને જેવુ લાગે તેવુ કહ્યું, તેમાં અતડાશ ?
અંજની ના, ના, અતડાશ તો નહિ જાણે, પણ...
પુષ્કર પણ શુ બોલને ? એમ કે હું એમ કહું કે આજે પવન વધારે વાય છે. બસ ખરૂ ને ?
અંજની ! હજી તો આપણે પરણવુ છે સંસાર માડવો છે.
અંજની હશે, તેનું શુ છે ?
પુષ્કર અંજની ! જે દિવસથી મ્હારા નયનમા પ્રણયરસના પુસ્તકો તે વાચવા માડયા, અરે તે પહેલા યે હું ત્હારા મૂગા હૃદયના છાનામાના સંદેશ જાણતો હતો, ત્યારથી તે....
અંજની અને મ્હેં પણ સ્નેહ ત્હારી આખોમા ચમકતો દીઠો, ને ત્હારા હૈયાના ભીતરાઉ ડોલન સાભળ્યા,—મ્હને યે એમ તો થોડુ થોડુ કવિ થતા આવડે છે, હ.
પુષ્કર પણ મ્હને સાભળ તો ખરી ! પ્રેમના માપનમા જ ભાષાના ભડારો ભર્યા હોય છે, અને જીવનજોબન કલાવાટિકામા વિહરનારા કો પોતામા જ મગ્ન શબ્દશૂન્ય સગીત સાંભળે, તેમ એ ભાષા યે સાભળી શકે છે. પણ બધુ તો ખરૂ, પણ એ મગલ દિવસથી એટલુ તો કળી શકયો છુ કે ત્હારામા અગાધ દયા છે, અસતુષ્ટ પ્રણયીને તુ સાભળી શકે છે, ટુંકમા તુ જેટલી સુંદર છે તેટલી જ મધુર અને કોમલ પણ છે, પણ ...
અંજની રણક્ષેત્રમા બલાભલાને નમાવી શકે, પણ સ્ત્રીની આગળ ધ્રૂજી ઉઠે એવો તું નથી તે હું જાણું છુ, પણ, હા, તુ ચલાવને આગળ–પણ શુ ?
પુષ્કર પણ શુ, મનુષ્યનું હૃદય મળતા સ્ત્રીઓ મગ્નોન્મત્ત થઇ જાય છે પુરુષને ધવાયલો જોઇ તોરી માનિની થઇ જાય છે ...
અંજની એવુ ત્હે મ્હારામા યે જોયુ, એમ ને ?
પુષ્કર અંજની ! શાતિથી સાભળ, હૈયે પ્રવર્તતી

પવિત્રતા આમ બોલવા પ્રેરે છે, સાંભરે છે ? તે દિવસે બાળક, યુવાન અને વૃદ્ધ, એ ત્રણની વ્યાખ્યાઓ વિશે ચર્ચા કરતા આપણે ચાનના હતા, ત્યારે તે જ કહ્યું હતું ને કે યુવક એટલે તો સૌન્દર્યનો યાચક, રૂપનો ભમરો, ઉપાસક પણ નહિ.

અંજની. હા, હા, અને હજી ય હું માનું છું કે પુરુષ જાતને એમ કહેવામાં અન્યાય નથી કરતી સૌન્દર્યની પાછળ જ પુરુષે વલખા માર્યા છે લૂટારો છતા અમીરીનો દાવો કરે, સૌન્દર્યનો પૂરો ગુલામ છતા શૂર થઇ શૂરાઈ કરે, સૌન્દર્યની પુઠે ભમતા ભૂત જેવો રવડે, માર્ગ ભૂલે, નિશાન ચુકે, જીવન નાસને વ્હેતું મુકે, કહેને, પુરુષે શું સાચવ્યું છે ?

પુષ્કર કંઇ નહિ !

અંજની નહિ જ ટટ્ટાર ચાલવાની યે શક્તિ ક્યાં છે ? ઉંચે જોવા જેટલું યે સ્વમાન ક્યાં છે ? આંખોમાંયે કપટ ભર્યું છે, એટલે જ તો રંગબેરંગી કાચો વડે ઢાંકતા ફરો છો આજનો પુરુષ એકલો કંઇ પણ કરવા અસમર્થ છે, એને પ્રેરણા જોઇયે છે, સહચાર જોઇયે છે, કોમળ હાથનું સ્પર્શસુખ જોઇયે છે, એને એનામાં ચેતન રેડનાર જોઇએ છે પુરુષની શક્તિઓ વિકાસ પામતી જાય છે કે ખૂટતી જાય છે ? પુરુષમાં લલનાત્વના ટકા વધે છે તે એની ઉન્નતિ ગણવી કે અવનતિ ?

પુષ્કર પુરુષે તો જાણે ગુમાવ્યું, પણ ત્હમે શું સાચવ્યું ?

અંજની હમે સાચવ્યું હમારૂં સૌન્દર્ય. તેની પુઠે જ તો ત્હમે મધમાખ જેવા બમણતા આવો છો. આજે હમારી એટલી યે સીલક ન હોત તો ત્હમે હમારા પર કંઇ કંઇ ખુમારત એ વડે તો હમારી જીત છે

પુષ્કર ને નહિ બુદ્ધિથી.

અંજની હમારી બુદ્ધિની કદર કરવા જેટલી યે ત્હમારામાં શક્તિ ક્યાં છે ?

પુષ્કર અને હમારે ત્હમને દેવીઓ કહેવી ?

અંજની ભલે ન કહો ને, ત્હમને નમે તે જ ત્હમારી તો દેવીઓ, ખરૂં ને ?

પુષ્કર ને આ બધો અહંકાર આટલા સૌન્દર્ય ઉપર ? પ્રભુએ સૌન્દર્યની બક્ષીસ અહંકાર પોષવા નથી કરી

અંજની એ અહંકાર જ આજનું હમારૂં શસ્ત્રાસ્ત્ર છે સ્ત્રીઓના અભિમાન કરતા પુરુષોના અભિમાન કંઇ ઓછા નથી. મહા પ્રકૃતિની પાંખડીમાંથી પુરુષ સર્જાયો છે, છતા માને છે કે પોતે એકલો જ પ્રગતિનો પોષક અને પ્રેરક છે.

પુષ્કર એમ, ત્યારે આજનો યુવક શું સૌન્દર્ય જ પુકારી-રહ્યો છે ?

અંજની હાજી ! અને કાલનો યુવક વળી કંઇ જુદું જ માગશે.

પુષ્કર તો, અંજની ! સૌન્દર્યના મદમાં જ ત્હમે કહો છો ને કે ત્હમે કંઇ સાચવી રાખ્યું છે, તે ગુમાવશો ત્હમારા તોર ને ગુમાન, દોર ને દમામ એ સૌ અહંકારના ભિન્ન સ્વરૂપ છે, એ તે ક્યાં સુધી ટકશે ? સૌન્દર્ય બહારના કે અંતરના ? ઉજળા આત્મા વડે જ બાહ્યાંગ તેજસ્વી બનાવાય હો શકુન્તલા વલ્કલોમાં જ શોભતી.

અંજની અંતર ઉજળા બનાવવાની તો વાતો છે આજનો પુરુષ વાંચી જાણે વિચારી નહિ જાણે. શકુન્તલા વલ્કલોમાં ભલે શોભતી, પણ કલ્પી છે કદી શકુન્તલાને આજના ઝગઝગતા આભૂષણોમાં શણગારેલી ? શાને આંતરસૌન્દર્યની દાંભિક જીદ કરો છો ? હૈયે હાથ મૂકી બોલો ! પોતાનું અંતર પણ તલના ઉંડાણો સુધી

ઉકેલવાની શક્તિ ક્યા પુરુષમા છે?

પુંકર ત્યારે તો તે પણ શોધી શોધીને જાણે સૌન્દર્યંતરસ્યો માનવી જ શોધ્યો ને?

અંજની ના, ના, પુષ્કર, ત્હાગમા તો મ્હે ચારિત્ર્ય ને વ્યક્તિત્વના કિરણો જોયા—

પુષ્કર અને હૃદય નહિ, અંજની? સંપૂર્ણ વિજયી થવાનું મ્હારૂં સદ્‌ભાગ્ય નથી અંજનીમા પોતે શોધક હોવાનું, પોતાને પોતાના આદર્શ માનવાનું અભિમાન છે, એટલી મ્હારી જીતમા મોટી અપૂર્ણતા રહે છે અંજની' પડખે રહી મ્હને વિજયી નિરખવા ત્હારો પ્રેમાળ આત્મા ઉત્સુક નથી? શ્રદ્ધાળુ નથી? અંજની, મ્હારા આત્માની અમૂલ્ય જ્યોત પ્રગટાવવાની શક્તિ હજી ત્હારામા ફુટી નથી લાગતી. હશે, ત્હને દિલદાન દઈ ચુક્યો છુ

અંજની ત્હને ખોટુ લાગ્યુ?

પુષ્કર સ્ત્રીઓ માનિની થઇ બેસે તો પુરુષ સાલસ ન થાય તો શુ કરે' હમારાથી કંઇ છોકરવાદી થઈ શકવાની હતી? ત્હમારા અભિપ્રાય અને મત ફેરવવા એટલે પવનને પાળવા બરાબર, ત્હમારુ અંતરગુમાન પોચું પાડવુ તે પત્થરને પ્રવાહી કરવા બરાબર

અંજની ના, ના પુષ્કર, હવે એકે ય બોલ બોલીશ મા, ત્હારૂં અંતર પ્રીછવા જતાં, મ્હારા અંતરને ઠેકાણે તે મનની મકડાશ જ જોઇ હશે' એ તે જોયુ તે મ્હારું સ્વરૂપ કે ત્હારુ જ પ્રતિબિંબ તે ત્હને ધારે ધારે જ ગમ પડી શકે આજથી મ્હારો ક્રોધ ત્હારામા શમાવીશ, ત્હારા હૃદયના મ્યાનમા મ્હારો રોષ ભરી મુકીશ.

પુષ્કર. ખરેખર' જ્યારે ડાબા જમણી અંગ સલાહ દેશે અને જમણું ડાબુ અંગ તે આચરણમા ઉતારશે, ત્યારે સ્નેહ સનેત્ર થઈ રહેશે અરે, તેને ત્રીજું જ પ્રેમ્ણાનેત્ર પણ આવશે! અંજની' ખરૂ છે માન અને ગૌરવ સંકુચિત હૃદયોને અર્ધસંયુક્ત જ રાખે છે, જ્યારે સ્નેહ વિશાળ આત્માઓને મિલાવે છે.

૧૯

રૂપ કનુબ્હેન :

કવિ

(કાન્તમાલા માટે મોકલનાર રા રા મંજુલાલ દવે)

તે એક કવિ હતો. તેના નમનમા જ કવિતાનો નિવાસ દીસતો દીપતો સત્ય ને સૌન્દર્ય સારૂપ ને શાન્તિ, આનંદ ને અગમ્યતાના રસનિધાન તે જ્યાં ત્યા બ્રહ્માડભરમા ઉંડેરી નિજ આતર્- દૃષ્ટિથી પારખતો ને તદ્દવત્ શબ્દચિત્ર આંકતો ગીત શક્તિ ય તેની અદ્ભુત હતી સૃષ્ટિના સર્જનકાલથી માંડીને તે અત્યાર સુધીની પૃથ્વી તથા અન્ય ગ્રહગણુની ઇતિહાસગાથામાંની

પરાક્રમપરંપરા તે નિજ સંગીત દ્વારા કથી રહેતો–કવી રહેતો. જન્મજન્માન્તરનો તે ઇશ્વરી પ્રસાદ પામેલો ભાવપ્રપૂર્ણ કવિ હતો.

વિન્ધ્યાની ખીણોમાંથી આજ તે અર્ધ-જાગ્રત–અર્ધસ્વપ્નસ્થ એમ પસાર થતો હતો, તેવે નિકટના કો નિવાસી સન્તોના મઠમાંથી સાયંકાળની આરતીના આ અનેરા સ્વર તેને શ્રવણપથ પડી રહ્યા —

" હરિ ૐ હરિ ૐ
તુજ શરણુ એ અમ પરમ જોમ'
હરિ ૐ. હરિ ૐ
કંઇ વિવિધ શાસ્ત્ર અજવાળા
સાધુ સન્તની ઉરજવાળા
નભમંડળની દીપમાળા
ફરે પ્રદક્ષિણા તુજ સૂર્ય સોમ
હરિ ૐ હરિ ૐ
વનવનની વિપુલ સમૃદ્ધિ
મહાજનની અદળક બુદ્ધિ
બ્રહ્માંડ ગાજતુ નિરવધિ
નમી ચરણ્ હળે તુજ સકળ ભોમ
હરિ ૐ હરિ ૐ
પંચેન્દ્રિય પંચ શિખાએ,
મન વાણી કર્મ જીવ કાયે,
અમ જીવનની કલાકલાએ,
તુજ કરી આરતી રોમ રોમ
હરિ ૐ હરિ ૐ
તુજ શરણુ એ અમ પરમ જોમ
હરિ ૐ હરિ ૐ

આરતી પૂરી થયે તેણે જોયુ કે તેના ગાનારા મહન્તો કોઇ સામાન્ય બાવાઓ સાધુઓ જેવા ન હતા સાચા ક્ષત્રિય રાજાઓ જેમ વિજયવંત થઇ નિજ નગરમાં પધારે તેવી રીતે આ સન્ત જનનું ટોળું અંતરતમ શ્રદ્ધાભક્તિના વિજય નિજ મુખપટ પર ફરકાવતું પુરુષ ને પ્રકૃતિની અનિર્વચનીય આ આરાધના પછી મઠ પ્રતિ વળતુ જણાયુ તેમના દેહાત્મના સ્વાસ્થ્ય કોઇ વિરલા જણાયા અલૌકિક તેમનો પ્રભાવ-પ્રતાપ પ્રત્યેક, તેમને રોમ રોમ થકી આનંદ ને ગહનતમ શાન્તિના કિરણવિકિરણ સર્વત્ર રેલવતો જણાયો. મનુષ્ય-જાતના કો ઉમદા ખમીરના પરિપાક સમા કોક યોધાઓ, રાજેન્દ્રો, રાજકુમારો, વીરો ને ઐશ્વર્યસંપન્ન વિભૂતિઓ સમા કવિને મનચક્ષુ તેઓ વિરાજી રહ્યા

સ્વાભાવિક રીતે જ તેને થયુ કે આમની સાથે હું કંઇક વાર્તાલાપ કરૂ અને વધુમાં એ પણ કારણ હતું કે આખા દિવસનો યાત્રાળુ હોઈ વિશ્રાન્તિને તે શોધતો હતો અને અચાનક જ આ આશ્રમવાસીઓ મળવાથી ત્યાં જ તેમના સંગમાં–સત્સંગમાં શાન્તિ ને વિશ્રાન્તિ ઉભય બેને પ્રાપ્ત થશે એમ તે માની રહ્યો એવે એક ધ્યાનસ્થ કો કાન્તદૃષ્ટા સમો યુવાન સન્ત તેની પોતાની જ નજદીક આવતો જણાયો. પૂર્વજન્મના કો બળે કે આ જન્મની કો આતરૂશિક્ષાએ કવિએ તેને ઓળખ્યો એક જ જમાતના ઉભય હતા એવી પ્રતીતિ તે દાખી રહ્યો. અને એકદમ આગળ આવી કવિ તેને પૂછી રહ્યા "કાં આપનુ નામ, હું ભૂલતો ન હઉં તો, યોગેશ્વર ધર્મપાલ, નહિ ? "–

"હા, તેજ વારાણસીમાં આપણે પહેલા મળ્યા હતા અને અન્યોન્ય પરિચયને પામ્યા હતા–યાદ તો હશે જ ને " યોગેશ્વરે ઉમેર્યું.

"ચોક્કસ અનેકશઃ યોગની સમૃદ્ધિભરી આપની કલાલીલાઓ મને ત્યારથી જ પરિચિત છે આપનો અદ્ભુત ને અગોચર આસ્થાભાવ પણ "–કવિએ જણાવ્યુ, પણ અધવચ જ કાંઇક બીજુ સ્મરણ ઉર તરવાથી તે અટક્યો.

"હા, મને લાગે છે,"–યોગેશ્વર તરત જ બોલી ઉઠ્યા, "મને લાગે છે કે તમે તે આસ્થાભાવ કંઇક અંશે ત્યજ્યો જણાય છે.

ઉંડેરી જે આસ્તિકતા અંતરને અજવાળતી, અને પ્રત્યેક દેહને ગાત્ર આનંદ ને શાન્તિના અનન્ય ફુવારા ફેરી રહેતી તે આસ્તિકતા આજ ત્યાં ઓછી જણાય છે બલ્કે સમૂળી નષ્ટ જણાય છે. આશાના, ઉત્સાહના, માનવજાતિ ને ઉદ્ધારના પરમ ભાવપ્રધાન કાવ્યોના લલકારનારમાં આ અજબ ફેરફાર શો?"—

યોગેશ્વરની ભેદી દૃષ્ટિ કવિના અંગાંગ ને ઉંડેરા આત્મા સર્વત્ર પરીક્ષતી દેખાઈ.

"કવિ તરિકેની ખ્યાતિ ને કીર્તિ મ્હાન ગણુમ્હોર્યાં જ રહ્યાં–અકાળે જ તે આથમ્યાં પ્રીતિભક્તિના રસલ્હાણ અંતરના અંતરજ ઓસરી ગયા અને શાન્તિસ્થાને અશાન્તિ, આસ્થાને સ્થાને અનાસ્થા, અને આનંદને સ્થાને તીવ્ર શોક અને નિરાશા આજ દેહાત્મને છાઇ ખડા થયા ભૂલ્યો–કાંઇક લક્ષ્ય ને જીવનહેતુ ભૂલ્યો–હું આમ તેમ ભમી–ભટકી રહેલ છું આરામવિહોણી આ જીવનસરણી વટાવી રહ્યો છું અશ્રુના છાના પૂરે કદીક કદીક આત્માની પ્રત્યેક પાદડી ભીંજવી રહ્યો છું"—કવિ થડકતે–ધ્રુજતે અવાજે પોતાની કરુણ સ્થિતિ કથી રહ્યો.

—"અને તેથીજ આમ અહીં જૂના મિત્રને ખોળતો, જુની સ્મરણગાથા ઉકેલતો, આપ યોગેશ્વરની સન્મુખ આવી ઉભેલ છું–એવી આશામાં કે હું ઉગરૂં–હું ઉદ્ધરૂં.' કવિએ ઉમેર્યું

તેના નેત્રોમાંનો અશ્રુપ્રવાહ યોગેશ્વર નીરખી રહ્યા શાન્ત નિર્વિકાર ભાવે તેઓ બોલ્યા "કવિ! હતાશ મા થા. ખોયું સર્વ મળી રહે છે–મળશે, જો ધીરજ ને સમતા હશે તો. ખોયું વસ્તુત ખોવાયું જ નથી. સાચા ત્હારા ખ્યાતિ ને કીર્તિ ય કાંઇ ખોવાયા નથી ને તે ખ્યાતિકીર્તિની પ્રેરક–ચાલક ને શાસક પ્રતિમા ય અમુલખ વિશ્વકુંજમાંથી કાંઇ લુપ્ત થઇ ગઇ નથી. શોધ ને તે જડશે–જરૂર જડશે." કોક આશીર્વાદાત્મક વાણી હોય એવી ગંભીર વચનપરંપરા યોગેશ્વર વદી રહ્યા કવિ સૂણી રહ્યો–તેના અમૃત ઝીલી રહ્યો છતાં ય અશાન્ત ચિત્તે બોલ્યો.

—"પણ, મને એ ભવિષ્યમાં શ્રદ્ધા નથી મ્હારી દૃષ્ટિએ તો આજ એક વર્તમાન જીવન જ સાચું જીવન લાગે છે અને તે પછી ધાર્મિક પુસ્તકોનાં સારાં યે કથન ને આપ જેવાઓની આત્માના અમરત્વ વિષેની સર્વ કાંઇ કથાવાર્તા મ્હારે મન માત્ર શંકાજ ભરપુર ભરી રહે છે પરંતુ એક બાબતની મને ખાત્રી છે કે આપ આપના યોગબલે કરીને મને તે ખોયેલ મુજ મધુર રસ પ્રાપ્ત કરાવી શકશો–નિરાશાને એવે એક કિનાર હું મુજ જીવનનૌકા લાંગરી રહ્યો છું કે આપને મુખ 'ના'નો અવાજ માત્ર સૂણતાં કદાચ હું મરણશરણ થઇ જઇશ–અને ત્હોય કાંઇ ખોટું નથી. મૃત્યુથી હું બ્હીતો નથી. ઇશ્વર કે કુદરત–જે હો તે–તેની સર્વ કાંઈ કૃતિ ને ગતિ મૃત્યુથી જ ભરીપૂરી દીસે છે. "લોકક્ષયકૃત પ્રવૃદ્ધઃ" એ કાલસ્વરૂપ જ મ્હારી દૃષ્ટિએ જ્યાં ને ત્યાં પડી રહે છે"—

"કવિ! ધીરો થા લાગણીના સર્વ કાંઇ જોશ ને આવેશ વડે ઉશ્કેરાઇ મા જા તું ધારે છે તેવું ઇશ્વર કે કુદરતનું કર્ત્તવ્ય નથી એ તું અનુભવથી થોડી જ ક્ષણમાં જાણી શકીશ. અને નાસ્તિકતા તથા અમાનીનતાને છેક છેલ્લે પગથીએ બેસી તું આ જે વિચિત્ર વાણુ ભાખી રહ્યો છે, તે ક્ષણમાં જ તું વીસરી જઇશ. (કારણ તે અસ્વાભાવિક છે, ત્હારી નિસર્ગતાથી વિરુદ્ધ છે) ક્ષણમાં જ તને નવીન ને દિવ્યદૃષ્ટિ લાધશે, ત્હારા મનોરથ સફળ થશે, ને પૃથ્વી ને વર્તમાનની પાર્શ્વે કંઇક અજબ ને જાણવા–અનુભવવા યોગ્ય સર્વ કાંઈ સભરભર્યું છે તેની તને સંપૂર્ણ પ્રતીતિ થશે."....

આજ ક્ષણે કવિના નેત્રો મીંચાતાં

જણાયા. તેના મુખ પર શાન્તિના સૂક્ષ્મ કિરણુ રમતા જણાયા તેના સારા ય ચ્હેરા પર અજબ તેજસ્વિતા પસરતી હોય–પમરતી હોય એવુ સુભગ દર્શન થઇ રહ્યું કાંઇક વર્ષો થકી ગુમાવેલ આરામનો પુન તેને સાક્ષાત્કાર થતો હોય એવો ભાસ થવા લાગ્યો સ્થૂલ દૃષ્ટિથી તો કવિ ભાનસાન વિનાની કો મૂર્છિત સ્થિતિને જ વશ થયેલ છે એવુ જણાઇ રહ્યું પણ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી નીહાળતા તે તેમ ન હતું તે તો આજ પોતાના સાચા ધામમા–પોતાના જ ગૃહાગણમા પ્રવેશી રહેલ, સંબંધીઓના સ્વાગતગીત ઝીલેલ, સર્વત્ર દિવ્યતાના જ દર્શન ઝીલતો માલૂમ પડતો

લગભગ ત્રણેક વર્ષ પૂર્વે તેણે એક "તારા–ગીત" આલેખ્યુ હતું. પૃથ્વીથી પર દૂર એક ભવ્ય દિવ્ય તારા પર પોતાનું સ્વગૃહ છે, ને પોતા સમા અનેક દેવ–દેવીઓના નિવાસ ત્યા છે એવી રસભરી કલ્પના તેણે ગુંથેલ સુકોમળ કુમાર ને કુમારિકાની પુષ્પોદ્યાનમાની સુરસિક રમણા તેણે સુમધુર રીતે ચીતરેલ પ્રીતમપ્રિયાના આત્મિક ઉર–ઉચ્છ્વાસનું તેણે મનોહર કલા વડે પ્રકાશન કરાવેલ કોક તાપસ–તપસ્વિનીના અમાનુષી પ્રણય–જાપની જ્વાલા તેણે પ્રકટાવેલ. અને સાકાર નિરાકાર સર્વે જગની સર્વ શક્તિમતી, સર્વ જ્ઞાનમતી, સર્વત્ર પેખતી મૂર્તિના તેણે આંદોલન દ્વારા દર્શન ઝીલેલ–દર્શન દાખવેલ . આજ એ સર્વ તેને પ્રત્યક્ષ થતું લાગ્યુ આજ તે પોતાના "તારા-સદન"મા ઉભતો ને આનંદન હાસ્ય હસતો જણાયો. આજ તેની સર્વ કોઇ અપિરિમિત ભાવના ભરી કવિતાના સર્વત્ર સ્વાગત થના તેની દૃષ્ટિએ પડી રહ્યા. પૃથ્વી પર ન્હોતી મળી તે ખ્યાતિ ને કીર્તિ તેને ત્યા પ્રાપ્ત થયેલ જણાઇ. . અને આ સર્વ યોગેશ્વરના પુણ્ય-પ્રભાવ વડે થવા પામ્યું. તેમણે જ તેના આત્માને દેહથી વિખૂટો પાડી દૂર નિજ નિત્ય–વાસસ્થાન પ્રત્યે પ્રેર્યો. તેમણે જ તેને સર્વ પોતાનાના દર્શન કરાવ્યા .. .. . .

× × ×

આજ કવિ પોતાના "અમર ભુવન"મા એકાન્ત એક કાવ્યની પ્રત સુધારી રહ્યો છે. ચોપાસ કુદરત આહ્લાદક દર્શન દઇ રહી છે. પ્રેસમાથી તાજીજ આવેલી તે એક અદ્દભુત ને રસરસ્યા કાવ્યની પ્રત છે. સ્વર્ગનું તે અનુત્તમ ગીત છે. દેવદેવીના રાસનું તેમા અપ્રતિમ વર્ણન છે અખંડ તેજ અને અખંડ સ્વાસ્થ્ય, અખંડ શ્રદ્ધા ને અખંડ પુણ્યનુ તેમા વિલક્ષણ ગુંથણુ છે. અપરિમિત સ્નેહ, સૌજન્ય ને સત્ય દૃષ્ટિનુ તેમા સમર્થન છે કોક ધન્ય પળે તેણે તે આલેખ્યુ હતું–દેવદત્ત કો પળે તેનાથી તે આલેખાયુ હતું. આદ્યન્ત તે પ્રત ઉકેલી ગયો ને અન્તે કર્ત્તા તરિકે કોનું નામ આપવું તેની વિમાસણ કરવા લાગ્યો. આ સુરસિક કાવ્ય તેનું જ પોતાનું જ હતું કે કોક પારકાનું ?

આ પરમ ભવ્ય ને દિવ્ય આંદોલનવતું કાવ્ય આત્માને કિયે અણજાણે પ્રદેશ ઉગ્યુ હતું, કોણે તેને ફેગવ્યુ હતું તે તે કળી શકતો ન હતો–અથવા કળતો તો તે ઝાખુ કળતો. તેને એટલી તો ખાત્રી હતી કે તે કાવ્ય પોતાનુ ન હતું. પેલી તારાપગના નિત્ય સ્થાનની નિવાસિની તેની કલા ભાવની કોઇલી નરી કવિતમૂર્તિનું જ તે કાવ્ય કેમ ન કહી શકાય ? કાગણ અર્ધજાગ્રત ને અર્ધનિદ્રિત એવી સ્થિતિમા તે કાવ્યનો ઉદ્દભવ થયો હતો તે તેને વિદિત હતું. કોક ઉંડેરી સમાધિભરી સ્થિતિમા તે રસબાળક જન્મ્યું હતું તેની તેને ચોક્કસ પ્રતીતિ હતી.

કાવ્યને અન્તે કર્તાનું નામ આલેખવાની આ સુરસિક કૃતિ સાથે તેને પૂર્વની સહુ રસ–સ્મૃતિનો પુનઃ સાક્ષાત્કાર થઇ રહ્યો.

પૃથ્વીનો તે કવિ અને પૃથ્વી પાર્થના

પ્રભુપ્રદેશની તે દિવ્ય નિવાસિની દેવબાલા એક ભવ્ય દેવમંદિરમાં પ્રભુપ્રાર્થના કરતા—નમ્રનત ઉભેલ તે અનુભવી રહ્યો. દેવે તેને દીધેલ એ રમણીરત્નનું કેવી રીતે જતન કરવું, જગતની નાનીમોટીય ઉની જ્વાલ તેને ન લાગે તેવી કંઈ રીતની શુશ્રૂષા તેની આદરવી, અને તેમાં યે વિશેષે કરીને પોતામાં કોઈ ભુંડો ભાવ ન જાગે, પોતે કાંઈ નિઃર્થક ભુલ્ય ન કરી બેસે, પોતે આ ઈશ્વરપ્રદત્ત પ્રેમયતા ફરી ન ગુમાવી રહે, અને અવિચ્છિન્ન સ્નેહનિમગ્ન, ભક્તિનિમગ્ન, આનંદ ને શાન્તિનિમગ્ન તે અને તેની દેવ-સહચરી રહી શકે, ભવપંથ કાપી શકે, તે સબંધી અનેક વિચારશૃંખલા તે ઘડવા મંડયો, અને ક્ષણે ક્ષણે એ રસસ્મૃતિ સ્મૃતિ માત્ર નથી, પણ શુદ્ધ, સત્ય ને સાત્ત્વિક દર્શન માત્ર છે-એ અને એની પ્રિયતમા, ઉપર્યુક્ત કાવ્યની કર્ત્રી-કવિની-એક જ સ્થાનમાં આ જ ઉભેલ છે, આત્માના પરમ આહ્લાદક રસાસ્વાદ ઝીલી રહેલ છે, ને "જનપશુજગ કલ્યાણ યજ્ઞ પર હોમુ અંગ સહુ મ્હારાં' એ બુદ્ધદેવના રસવાહી સન્દેશસ્વર સુણી રહેલ છે. એમ તે સહજ અનુભવી રહ્યો.

કવિને હવે લાગે છે કે જીવ્યું તેનું નિરર્થક નથી ગયું જીવ્યુ તેનું આજ જીત્યું લાગે છે દામ્પત્ય પ્રેમમાંથી ઈશ્વરપ્રેમનું પ્રાકટ્ય અને અજબ આ વત્સલ અદ્વૈત-ઝગ્યો આનંદ-સાક્ષાત્કાર તે અનુભવી રહ્યો છે સર્વના સમર્પણમાં જ તે હવે પોતાનું સાચું બિરદ પ્રમાણી રહ્યો છે.

કોકીલ ને ચંડોળ, બુલબુલ ને રાજહંસ આજ તેને પોતા સમાજ વ્હાલા લાગે છે વૃક્ષ ને પર્ણ, પુષ્પ ને ફળ, સર ને સરિત્, ગિરિ ને ગવ્હર, ચન્દ્ર ને સૂર્ય, દિવસ ને રાત્રિ એક જ ભવ્ય દિવ્ય ગાનગાથા સુણવતા-એક જ અગોચર અનાહત નાદનાં વાહક તત્ત્વો સમા આજ તેને અનુભવાય છે દેવબાલાની સંગે તે દેવભાવ માણે છે-લણે છે નૌતમ દૃષ્ટિ પામી રહે છે સ્વને ભૂલી સર્વમાં તે ભળે છે સર્વને સ્વમાં ને સ્વને સર્વમાં તે મેળવી મેળવી ખલવી રહે છે

કવિ હવે પયગંબર બને છે વિશ્વનાં ભાવિ તે કથી રહે છે સત્યુગની મહાવાણી તે ભાખી રહે છે આવતા ભાવિની ભવ્યતા તે પુકારી રહે છે દિક્પાલોના પૃથ્વીતટ અવતરણની અનેરી આશ ભણી રહે છે નિઃશસ્ત્રયુગની શાન્તિવર્ષા વર્ષી રહે છે જગતને જડપાટલે પ્રભુમયતાના પુણ્યપ્રવેશ લલકારી રહે છે: અંધારઘેરી શંકા ને મૃત્યુના વાઘા સજી ઉભેલ અનાસ્થાના વાદળદલ સમૂળા વીખરાતી રહે છે. પૃથ્વી પર હવા અસુખ કે અનિષ્ટના નથી: જરા, માંદગી કે મરણ નથી અન્યગ્રહો જેવી પૃથ્વી પણ હવા દેવો ને દેવીઓની સુખકુંજ બનેલ છે, તેમની જેમ જ પરમાત્મભક્તિના પવિત્ર ઉચ્છ્વાસના વાતાવરણને ઝીલી રહેલ છે...

કવિ એ પૃથ્વીનો રાજા બને છે ને અદ્ભુત શાસનનિયંત્રણા સ્થાપી રહે છે. સૌ કોઈ તેના રાજ્યમાં આસ્તિક છે સૌ કોઈ તેના શાસનમાં અન્યોન્યના પોષક ને ઉદ્ધારક છે હિંસાભાવ સર્વત્ર શમ્યો છે જડતાનો યુગ આથમ્યો છે સત્યના, નીતિના, ધર્મના આરોગ્યના, વૃદ્ધિવિકાસ ને સ્વાસ્થ્યના, સામર્થ્યના, કીર્તિના, પ્રભાવપ્રતાપના, આત્મા હૃદય મન ને શરીરસમૃદ્ધિના શાશ્વત રાજેન્દ્ર સમો તે જ્યારે નિજ પ્રેરક, ચાલક ને શામક શક્તિ સંગે સ્વારીમાં નીસરે છે ત્યારે દેવતાઓ આકાશથકી પુષ્પવૃષ્ટિ કરી રહે છે પૃથ્વીના તે કાળના સજ્જન સન્નારીઓ નિજ રાજારાણીને અનન્ય વધામણે વધાવી રહે છે. દેવને અનુપમ રાજ-

માર્ગે ચાલતા તે પ્રભુપ્રેમીલાને રાજવી પદે નિજ મસ્તક નમાવી રહે છે

—આમ છતાંય કવિ કવિ છે, તેની દેવલાડિલી કવિયિત્રી છે. પ્રીતિભક્તિના અનુત્તમ તાલલય હજીય તેઓ સારી રહેલ છે તાત્ત્વિક કે। મંત્રણા નિજ ગજ્યમા મૂકી રહેલ છે

કવિના કીર્તિપ્રાસાદનુ તે ઉચ્ચોચ્ચ શિખર છે જ્યાથી તે દેવ આન્દોલનના પ્રસાદ ઝીલી રહે છે—ને જગતને તેના રસાસ્વાદ ચખાડી રહે છે.

" ઉભય અમર રહો, કવિ ને કવિયિત્રી "—એવા દેવાધિદેવના પરમ આશીર્વાદ છે

" ઉભય અમર રહો, અમ રાજા ને રાણીશ્રી "—એવા સૌ પૃથ્વીવાસીઓના ઉજ્જવલ આરાધનમત્રે। છે

૨૦

રા રા કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી

આર્યજીવનની ઉષા

(કેટલાક વિદ્વાનોની શોધને આધારે)

૧

પૃથ્વીની ચારે તરફ આર્યજાતિ પ્રસરી તે પહેલા તે એક પ્રદેશમા રહેતી હતી. ત્યા તે નીરાતે વસી રહી, વ્યક્તિત્વ પામી, લાક્ષણિક સંસ્કારો ખીલવવા શક્તિમાન થઇ, અને તેણે પૃથ્વીની ભાવિ પ્રગતિનો પાયો નાખ્યો આ પ્રદેશ આ અસલ આર્યનિવાસને ઝંદ-એવેસ્તા એઇરીઆના વએજીઓને નામે ઓળખે છે આ પ્રદેશ ક્યા હતો એ સવાલ શાસ્ત્રજ્ઞ વિદ્વાનોની કલ્પનાશક્તિને દાયકાઓથી કસી રહ્યો છે

આ સમય દશ હજારથી વધારે વર્ષપર થઇ ગયો. હિમકાલના સપાટા ત્યા હજુ આવ્યા ન હતા. ત્યા નહોતો સમુદ્ર, ત્યા નહોતો ઠંડી કે ગરમીનો અસહ્ય જુલમ, ત્યા નહોતો દુનિયાની બીજી પ્રજાને મળવા જવાનો માર્ગ. માત્ર આત્મસતોષી અને ઉચ્ચાભિલાષી લોકની ઉત્ક્રાન્તિ સંભવે એવું ત્યા સ્વાસ્થ્ય હતું.

આ પ્રદેશ ઑક્સસને કીનારે નહોતો—કારણ કે ત્યા તે વખતે દરીઓ હતો. સપ્તસિંધુ કે ઉત્તર યુરોપમા નહોતો કારણ કે હિમકાળ પછી જ એ બંને જગાએ આર્યો મળી આવે છે તે પહેલા નહિ પણ તે એવા એક પ્રદેશમા હતા કે જ્યાથી નીકળી થોડા ઉત્તર યુરોપ અને થોડા મધ્ય એશિયામા જઈ શકે, કે જ્યાથી નીકળી પંજાબમા આવના બીજા જનસમૂહો વચ્ચે આડા નહિ આવે હિમકાલ પહેલાના ઉત્તર ધ્રુવની આસપાસ આવેલા ખંડમા આ પ્રદેશ હતો એ માન્યતા મને ખરી લાગે છે.

ત્યા વર્ષમા એક વખત પશ્ચિમમાથી સૂર્ય ઉગી છ મહિના સુધી અસ્ત થયા વિના પોતાના અખંડ તેજે ભૂમિને તપાવતો બે મહિના ' ઉત્તર અરુણ 'ની ' સુંદર, તેજસ્વી ને દિવ્યરંગી ' ઉષાનો અનેરો ઉજાશ મોહક વાતાવરણ પ્રસારતો, અને બાકીના ચાર મહિના અંધકારમય વ્યોમ ને માથે સપ્તર્ષિનું તેજસ્વી મંડલ નિશ્ચલ

ધ્રુવના તારાની પ્રદક્ષિણા કરતું. બારે માસ ત્યા વસતની બહાર રહેતી, અને પરિસ્થિતિની મહેરથી માનવવિકાસને બુદ્ધિપ્રધાન થવાનો પથ સહેલો થઈ પડ્યો

આ અદ્દભુત પ્રદેશ પૃથ્વીના બીજા પ્રદેશોથી નીરાળો હતો, અને ચારે તરફથી એવી રીતે ઘેરાયલો હતો કે બીજા પ્રદેશોમા વસતા માણસો જોડે જરા પણ સસર્ગ સભવે જ નહિ. સૈબીરીઆમા આવેલા પર્વતો ને ગોબીનું રણ મોંગોલ જાતિથી તે પ્રદેશને અસંબદ્ધ રાખતો. જ્યા આ પર્વતો પૂરા થતા ત્યાથી તે હાલ ડેનમાર્ક છે ત્યા સુધી એક અનન્ત કચ્છનો વિસ્તાર હતો, તેની દક્ષિણે બાલકશ સરોવરથી કાળા સમુદ્ર સુધી એક દુસ્તર સમુદ્ર આવી રહ્યો હતો, અને ઉત્તર આફ્રીકા અને અરબસ્તાનની સેમીટીક વસ્તીથી શરૂ થતા, અને દક્ષિણ હિંદથી આસ્ટ્રેલીઆ સુધી પહોચતા, દ્રવિડ મહાખંડની વસ્તી જોડે કોઈ પણ પ્રકારનો સબધ અશક્ય હતો

આ ભૌગોલિક ને આર્થિક સ્વારસ્થ્યથી ત્યા વસતા જનસમૂહને વ્યક્તિત્વ ઘણી જ સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થયુ લાગે છે. અને વ્યક્તિત્વની છાપ એવી ઉંડી અને પાકા રગની પડી કે યુગોની પરપરા વહી ગઈ છતા, બીજા જનસમૂહો જોડે અનેક સૈકાના મિશ્રણ છતા, આર્યોનું વ્યક્તિત્વ નીરાળુ, ને સર્વોપરિ જ્યા જોઇએ ત્યા દેખાય છે આ પ્રદેશ ફલદ્રુપ તેમજ વિશાળ હતો, અને જગલ પર્વતો ને ખીણોથી ભરપૂર હતો. ત્યા પાસે સમુદ્ર હોય એમ લાગતું નથી.

૨

આ સુદર ને સુરક્ષિત પ્રદેશમા વસતા સ્ત્રીપુરુષો ઉંચા ને સશક્ત હતા, સુગ્રથિત, શ્વેત ને સુકેશી હતા તેમના અણીઆળા નાકમા છટા હતી, તેમની આખોમા કાળી ને ભરી ભભક ઓપતી, મરદોમા શક્તિ ને તેજસ્વિતા હતા, સ્ત્રીઓમા સૌન્દર્યને છટા હતા આ આર્યોના ગ્રીક વશજોએ હજારો વર્ષો પછી પથ્થરમાથી સરજાવેલી મનુષ્યની શરીરરેખામા આ અપૂર્વતા હજુ નજરે ચઢે છે

તેઓ ગુફામા, ઝાડના પાનની ઝુપડીમા, બારણાવાળા લાકડાના નાના ઘરોમા રહેતા. ઘણાખરા ખુલ્લામા જ રહેતા ગાયો, ઘેટા, ને કુતરાના ટોળા તેઓ પાળતા, અને જગલી ઘોડા ગધેડાને કામમા લેતા શીખ્યા હતા. જ્યા જ્યા એમના ઢોરોને ચારો મળતો ત્યા ત્યા કુટુબકબીલા સાથે તે વિહરતા

એક ભૃગુ નામના આર્યે અગ્નિ ઉપજાવ્યો તેના સરક્ષણ અર્થે રહેલા પુરુષો અથર્વણ નામથી ઓળખાયા

આ આર્યોનુ જીવન સાદું ને સરલ હતું તે ઢોરનુ માસ, અને વધુ ભાગે ફલ જવ અને દૂધ ખાવામા લેતા મીઠાથી તે તદ્દન અણજાણ હતા. તે ઘણેભાગે નગ્ન ફરતા, પણ સમૃદ્ધિવાન ઉનના કપડા કે જાનવરના ચામડા પહેરતા.

અગ્નિને પ્રતાપે એ સોનું, ચાદી, તાબુ ને કાસાનો ઉપયોગ કરતા અને યુદ્ધમા ફરસી, ધનુષ્ય ને બાણ, ભાલા ને ઢાલ વાપરતા

હોડીઓમા બેસી તે નદી ઓળગતા, અને ઝાડાના થડમાથી સળગ કોરી કાઢેલી ધરી ને પૈડાપર કોઇ એક પ્રકારની બેસણી બાધી ગાડું બનાવતા

આટલી બધી સામગ્રી છતા, અને બુદ્ધિનો અસાધારણ વિકાસ છતા, તેમણે પરિસ્થિતિ સુધારવાને ઝાઝા પ્રયત્નો કર્યા લાગતા નથી. આ સમયે ઉત્તર આફ્રીકામા વસતો હેમેટીક અને દ્રવિડ જનસમૂહ બુદ્ધિના ક્ષેત્રમા લગભગ અધકારની દશામાથી તરત જ નીકળ્યો હતો તે પૂરુ બોલી શકતા નહિ. સમાજ કે દેવ જેવી ચીજ સમજી શકતા નહિ, જાતિના સમૂહમા એકઠા મળી સરકાર ઉપજાવી શકતા નહિ.

જ્ના તેઓએ ગામો સ્થાપવા માંડયા હશે. ઈંટ પકવી, કે પથ્થર ફોડી ઘર બાધવા માંડયા હશે એમ તેમની થોડા હજાર વર્ષ પછીની જાહોજલાની પરથી લાગે છે અને ને વખતે બુદ્ધિ શાળા આર્યોએ ઈંટ પાડવાની કે ઘર બાધવાની શરૂઆત કરી નહોતી, ગામ જેવી સંસ્થા ઉભી કરી નહાતી બહારની પરિસ્થિતિ તરફ આ બેપરવાઇનુ મૂલ કારણ આર્યાવર્ત્તના સુખમય હવાપાણી લાગે છે પણ આ બેપરવાઇએ આર્યોમા એક જાતના શાશ્વત સંસ્કારનુ સ્વરૂપ પકડયુ તેને પરિણામે ભાવિ જીવનપર શી અસર થઇ એ પછીના સમય પરથી વર્તાશે.

૩

પણ આ સમયના આર્યો પરિસ્થિતિ સુધારવામા જેટલા બેપરવા હતા, તેટલા જ માનસિક વિકાસ સાધવાને તત્પર હતા ભાષાની ખીલવણી એ એમના અદ્દભુત માનસિક વિકાસનુ પહેલુ પરિણામ હતું

બોલવુ એ આજે એટલુ તો સરલ લગે છે કે ચીસોથી જ પોતાના ભાવ દર્શાવતા માનવ પ્રાણીને શબ્દોમા મનોદશા વ્યક્ત કરતા કેટલી મહેનત પડી હશે, કેટલા યુગો નિષ્ફળ પ્રયત્નોમા ગાળવા પડયા હશે તેનો ખયાલ આણવો મુશ્કેલીનું કામ છે.

ભાવ અને વિષય દર્શાવવાની ચીસ, તે તે ભાવ અને વિષય માટે એક જ પ્રકારની ચીસ, આવી ચીસોનો એક જ ભાવ કે વિષય જોડેનો સબધ, શબ્દનું ઉચ્ચારણ ને સ્પષ્ટીકરણ, શબ્દરચના મારફત બુદ્ધિનો આવિર્ભાવ, અને શબ્દરચનાનું બધારણ અને વ્યાકરણના નિયમોની શરૂઆત-આ દરેક ભૂમિકા વચ્ચેના અંતરનુ માપ યુગોની ગણત્રીથી જ કાઢી શકાય એમ છે.

જ્ના જ્યારે હેમીટીક અને દ્રવિડ જનસમૂહ માત્ર ચીસોથી મનોદશા દેખાડવાની પ્રાથમિક સ્થિતિમા હતા ત્યારે આર્યાવર્તમા આર્યો, એ વરુણ અને ઉષાની પ્રશંસા કરતાં, પ્રતાપી ભાષા અને સાહિત્યનો પાયો નાખ્યો તેમણે એ જે પાયો નાખ્યો તે એવો સંગીન હતો કે હજારો વર્ષો પછી પણ, જ્યા આર્ય ગયો ત્યા, જુદી દુનિયામા, અલ્પસ્કારી જનસમૂહોના સંસર્ગમા, સદીઓની પરાધીનતામા પણ તે એ આ ભાષાની રચના અને સમૃદ્ધિ જાળવી શકયો જ્યા પણ આર્ય ગયો ત્યા આ વાક્પટુતાને સાથે લઇ ગયો. પોતે તે ખીલવતો ગયો, ને બીજાને રસ લગાડતો ગયો એ જાનવરને જંગલી, જંગલીને સુધરેલા, સુધરેલા ને શિષ્ટ વચ્ચેનો ભેદ વાક્પટુતા પરજ આર્યે રચ્યો. એને પ્રતાપે શબ્દબ્રહ્મની પૂજા એ સર્વશ્રેષ્ઠ ધર્મ થઈ રહ્યો, એ પૂજાથી જ સમાજ, રાજ્યતંત્ર, જ્ઞાન આજે શકય થયા છે. દરેક દેશમા દરેક યુગમા આર્યોના વાક્પટુતાના પરિપાક રૂપ-વિશ્વામિત્રો, પાણિનિઓ, કાલિદાસો, હોમરો, સોફોકલીસો, શેકસ્પીઅરો અને ગીટીઓએ દુનિયામા એ ‘ શબ્દબ્રહ્મ ’ની સિદ્ધિ કરી આર્યાવર્ત્તનુ અપૂર્વ વાતાવરણ અમર કર્યું.

૪

આર્યોએ આ સમયમા સામાજિક સિદ્ધાતો પણ ખીલવ્યા હોય એમ લાગે છે એમાનો મુખ્ય તો એ હતો કે બાહ્યાભ્યતર તમામ વ્યવહારમા લોહી સબધે સાથે વળગી રહેલા બાળક-સ્ત્રી-પુરુષના દરેક ટોળામા નાયક અને કેન્દ્ર અને એટલો કર્તાહર્તા તે ટોળાનો વડીલ પુરુષ, તે કુલનો કુલપિતા.

સંસારની ઘટના પિતૃમૂલ છે એ આર્યસંસ્કૃતિએ ઘણી જ સ્વાભાવિક માન્યતા બનાવી દીધી છે, પણ સેમીટીક ને દ્રવિડ જનસમૂહોનો સંસાર માતૃમૂલ હતો. આજે એવા સંસાર આફ્રિકાની અને હિન્દમા મદ્રાસ ઇલાકાની કેટ-

લીક જાતોમા હજી જોવામા આવે છે જનેતા-નો સબંધ તે જ સગપણનો આધાર ગણાય છે. માતા કુટુબની કર્તા હોય છે, અને મામો પા-સેમા પાસનો પુરુષ સબધી મનાય છે. જાનવરની દૃષ્ટિએ તો આ જ ધોરણ સ્વાભાવિક છે, અને પાશવ સ્થિતિમાથી નીકળવાનો પ્રયાસ કરતા જનસમૂહને પિતૃમૂલ રચનાનો કૃત્રિમ ખયાલ અશક્ય લાગે જ

પણ આર્યાવર્ત્તમા હિમકાલની પૂર્વે આ ખયાલ આખા આર્યસમૂહના મનમા મજબુત ચોટચો હતો તેઓએ પિતા, માતા, પુત્ર, અને દુહિતાના સગપણ સ્વીકાર્યા હતા, અને સમાજ-જાલનું કેન્દ્રસ્થાન પિતાને જ આપવામા આવ્યુ હતું

તે વખતે આ માન્યતાથી અનેક વિચારો, ભાવનાઓ, સસ્કારો અને સસ્થાઓ ઉદ્ભવી હતી, અને ત્યાર પછી જ્યા જ્યા આર્યો ગયા ત્યા ત્યા એને આધારે જ સમાજની રચના ગ્ઈ

પિતાને કેન્દ્રસ્થાન આપવાથી એક પિતાના સતાનોમા ઐક્યનુ ભાન પ્રગટચુ, અને જાતિ-જીવન (tribal life)ની શરૂઆત થઈ જાતિ, એટલે, એક પિતાના મનાતા પુત્રોના સમૂહમા વ્યક્તિત્વ અને અસ્મિતા આવ્યા, અને આવા દરેક પુત્રને જાતિની સમૃદ્ધિ ભોગવવાના અધિકારના સ્પષ્ટ બીજ નખાયા પિતાનુ સત્ત્વ અમર રાખવાના હેતુથી માતાને પિતા સાથે સાધી રાખવાની જરૂર જણાઇ, અને લગ્નની સસ્થા પેદા થઇ લગ્નની સસ્થા તે સસ્કારમય સસારનો પાયો લેખાવા લાગ્યો, અને દાપત્યવત ઉપજાવી શકાય એવી સામગ્રીઓ ભેગી મળી

આ માન્યતાના પરિણામે આર્યવર્ષના આર્યોમા પિતૃપૂજા પણ દાખલ થઇ હોય એમ લાગે છે. અને પૂર્વજોની પૂજા, ભૂતપૂર્વ પૂર્વ-જોથી માડી ભાવિ અનુજો સુધી કુલતતુ એક અને ત્રુટિરહિત છે એવો જ ખયાલ આપે છે. આજે પણ આપણી ઉત્તરક્રિયાના, મૃત્યુ પછી તુરત અને વર્ષે વર્ષે કર્યા જ કરવાના પિડદાન આદિમા આ કુલતતુની સતતતા અને અનશ્વ-રતાની ભાવના સ્પષ્ટ છે. પૂર્વજોની પૂજા જ સામાજિક ને સારકારિક અસ્મિતા પ્રગટાવનારૂ પહેલુ ઐતિહાસિક બલ છે આસ્મિતાના વિકા-સથી જ જાતિ, રાષ્ટ્ર, દેશ અને ધર્મનુ બધારણ બધાય છે.

આર્યવર્ષના બધા રહેવાશીઓમા એક જાતિ તરીકેની સાસ્કારિક અસ્મિતાના કાઇક બીજ રોપાયા હોવા જોઇએ. તેઓએ પોતાની જાતને આર્ય માનવાની અને પોતાના શક્તિસસ્કાર આદિમા ગર્વ ધારવાની શરૂઆત કરી હોય એમ સ્પષ્ટ લાગે છે.

૫

બાલક અને જગલી માણસના અવિકસિત મગજમા વહેમનુ સ્થાન મોટુ હોય છે અને આ વહેમનુ રક્ષણ શ્રદ્ધાથી કરવાના સાધનો પણ સાથે સાથે પાકે છે.

આર્યોનુ આવુ એક સાધન અથર્વણો હતા. જે અગ્નિ તેમની અસ્તિનો આધાર હતો તે તેમના પૂર્વજો પૃથ્વી પર આણ્યો હતો એવી માન્યતા ચાલતી હતી તેઓ અગ્નિના સંરક્ષક હતા અને તેને ચેતાવવાનુ રહસ્ય જાણતા તેમની પછીની કારકીર્દિ પરથી લાગે છે કે પહેલેથી મત્ર, જત્ર, ને વૈદુ એ ત્રણેનો વપ-રાશ તેમણે આરભ્યો હશે. તેમનુ સ્થાન આર્યવર્ષમા ઘણું મોટુ હોવુ જોઇએ આગ્નિપૂજાની શરૂઆત થઈ હતી કે કેમ એ ચોક્કસ થઈ શકતું નથી

આર્યવર્ષના આર્યોની કલ્પનાશક્તિ વિશા-ળ વ્યોમને જોઇ ઉત્તેજીત થતી અને તેનો પ્રતાપ, તેની તેજસ્વિતા, તેમા રહેલી મોહિનીથી તેમના અર્ધવિકસિત અંત-

રમા ભક્તિભાવના આછા કિરણો સ્ફુરવા માંડતા આકાશ સર્વવ્યાપી હોવાથી "વરુણ" અને ચળકતુ હોવાથી " ઘૌ "ને નામે ઓળખાતુ

અને આ પ્રમાણે આર્યવર્ષમા આર્યોના પૂર્વજોએ સાદા અને સસ્કારમય જીવનની શરૂઆત કરતા અનેક સદીઓ વીતાવી.

૨૧

શા બ કમલાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદીઃ

કાવ્યાલાપ વિનોદ

એક કવિએ બુદ્ધિમાન્ અને મૂર્ખ પુરુષો વચ્ચે વિવેક દર્શાવ્યો છે કે બુદ્ધિમાન્ પોતાનો સમય કાવ્યના ને શાસ્ત્રની ચર્ચાના વિનોદમા વ્યતીત કરે છે ત્યારે મૂર્ખ વ્યસનમા, નિદ્રામા, અને કલહમા પોતાનો સમય ગાળે છે.

શાસ્ત્રની ચર્ચા કરવા જેટલી વ્યુત્પત્તિ માટ ઊંડા અભ્યાસ અને સતત શાસ્ત્રીય ગ્રન્થના પરિશીલનની આવશ્યકતા છે આ કામ પ્રાકૃત પુરુષનું નથી પરતુ કાવ્યથી વિનોદ તો સાધારણ બુદ્ધિવાળા મનુષ્યો પણ મેળવી શકે છે ખરેખર, જે કાવ્ય પ્રસાદગુણયુક્ત હોવાથી સામાન્ય સ્ત્રી-પુરુષો પણ સમજી શકે છે અને જેને વારવાર વાચવાથી રસજ્ઞ પુરુષોને તેમા નવો નવો ચમત્કાર ભાસે છે તથા નવો નવો વ્યગ્યાર્થ તેમાથી સ્ફુરતો જણાય છે તે જ ઉત્તમ કાવ્ય છે. આ જ કારણથી ભામહ જેવા ચિરતન આલંકારિકે જે કાવ્ય વિદ્વાન્થી માંડીને સ્ત્રીઓ અને બાળક પણ ગ્રહણ કરી શકે તેને પ્રસાદગુણયુક્ત કહ્યુ છે

आविद्वदङ्गनाबालप्रतीतार्थं प्रसादवत्

કવિની વાણીમા ને અર્થમા, બનેમા ચમત્કાર હોવો જોઈએ સાધારણ માણસના મનમા જે વિચાર આવે છે તેને કવિની કલ્પનાશક્તિ અલૌકિક સ્વરૂપ આપે છે અને એવી મધુર વાણીમા વર્ણવે છે કે તે સર્વને હૃદયગમ થાય છે પ્રૌઢ કલ્પનાશક્તિ અને અર્થગાભીર્યની સાથે શબ્દચમત્કૃતિ પણ કાવ્યનુ એટલુ જ આવશ્યક અગ છે પદલાલિત્ય અને પ્રાસાદિક રચના વાચના વારને આકર્ષક થાય છે, અર્થનો વિચાર ત્યાર પછી આવે છે આથી જ રસગગાધરકાર પંડિત જગન્નાથે કાવ્યના લક્ષણમા અર્થ કરતા શબ્દને વિશેષ પ્રાધાન્ય આપી કહ્યું છે કે રમણીય અર્થ પ્રતિપાદન કરનાર શબ્દ તે કાવ્ય. પરતુ શબ્દચમત્કૃતિ આપાતત રમણીય છે તોપણ અર્થચમત્કૃતિ કઇ ઓછી આવશ્યક નથી બને સરખા જ આવશ્યક છે એમા પ્રધાનભાવ કે ગુણભાવ એકનો કે અન્યનો કલ્પવો એ શક્ય નથી આથી જ શ્રીમદ્ મમ્મટભટ્ટે પોતાના આકરગ્રન્થ 'કાવ્યપ્રકાશ'મા સગુણ અને સાલકાર શબ્દ ને અર્થ, બંનેને કાવ્ય કહ્યા છે, તેમજ માઘના એક સ્તુતિકારે કહ્યું છે કે ઉપમા તો કાલિદાસની, અર્થગૌરવ ભારવિ કવિનુ, પદલાલિત્ય દંડીનુ, પણ માઘકાવ્યમા એ ત્રણે ગુણ–અલકાર ('ઉપમા' એ અલકારનુ ઉપલક્ષણ છે,)

અર્થગૌરવ, અને પદલાલિત્ય છે

કવિને વાણી વશ હોવી જોઇએ તાણી-તોસીને ખેચેલા પદથી બેચાર કાવ્યો થઇ શકે ને તે પણ પરાકાષ્ઠાએ, પરંતુ જેને સ્વાધીન પત્નીની પેઠે વાણી વશ છે, અને જેના મુખમાથી કાવ્યની પંક્તિઓનો પ્રવાહ અનવચ્છિન્ન વહ્યો જાય છે, તેમ જ જેનામા રસ ઝમાવવાની અલૌકિક શક્તિ છે તે જ ઉત્તમ કવિ છે જે કાવ્ય વાચતા મન આનન્દમા એવુ લીન થાય કે તે સમયે અન્ય કંઈ પણ જાણવા યોગ્ય છે એવો વિચાર જ વાચકના મનમાથી જતો રહે તેમા રસની ઝમાવટ લોકોત્તર છે એમ સમજવુ આલંકારિકોએ બરાબર કહ્યુ છે કે રસાસ્વાદ એ બ્રહ્માસ્વાદના જેવો છે જેમ નિર્વિકલ્પ સમાધિમા આત્મા બ્રહ્મચિતનમા લીન થાય છે ને તેને જ્ઞાતા, જ્ઞેય, અને જ્ઞાન એ ત્રણ ચૈતન્યમય એક જ સ્વરૂપ લાગે છે, તેમ રસની ચર્વણામા મન તેમા જ લીન થાય છે અને તેમાથી વેદ્યાન્તર વિગલિત થાય છે.

કવિ બહુશ્રુત હોવો જોઇએ તેણે સૃષ્ટિનુ ને લોકવ્યવહારનુ સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરેલુ હોવુ જોઇએ એવુ કોઇ શાસ્ત્ર નથી કે એવી કોઇ કળા નથી કે જેની અપેક્ષા કવિને કાવ્યમા રહેતી ન હોય પ્રાચીન આલંકારિક ભામહે ખરૂ કહ્યુ છે કે એવો કોઇ શબ્દ નથી કે એવો કોઇ અર્થ નથી, એવો કોઇ ન્યાય નથી કે એવી કોઇ કલા નથી કે જે કાવ્યનુ અગ થતુ નથી. અહો ! કવિનો ભાર બહુ મોટો છે !

આ પ્રમાણે કવિ અને કાવ્યનુ અતિ સ્વલ્પ પ્રાસ્તાવિક વિવેચન કર્યું હવે પ્રાચીન અને અર્વાચીન, તેમ જ આધુનિક કાવ્યોમાથી કંઇક વાનગીરૂપે વાચકને પીરસવામા આવે છે અને મને તેમાથી કેવો આનન્દ થાય છે તેનુ દિગ્દર્શન કરાવવા ઇચ્છુ છુ. આ લઘુ લેખમા બધા ઉત્તમ કાવ્યોનો સગ્રહ કરી શકાય જ નહિ, તેથી થોડા જ વાનગીરૂપ આપ્યા છે. જુદા જુદા રસજ્ઞોને એમા જુદો જુદો આસ્વાદ થશે. જેવો જે સહૃદય તેવો તેનો આનન્દ મારા જેવા સામાન્ય વાચકને જે આનન્દ પ્રાપ્ત થયો છે તે દર્શાવવો એ જ આ લઘુ લેખનો આશય છે તેમ જ આ લેખ 'કાન્તમાલા'મા આપેલો હોવાથી એમા 'કાન્ત'ના કેટલાક ઉત્તમ કાવ્યોનુ પણ નિદર્શન કર્યું છે

કવિ પ્રેમાનંદના કાવ્યોમાથી બધા રસોના દાખલા પુષ્કળ આપી શકાય એમ છે, પરંતુ તેમ આ લેખમા બની શકે નહિ, તેથી બે ત્રણ દાખલા જ આપ્યા છે

(૧) પ્રેમાનંદ

દશમસ્કંધ

નહીં જાવા દીજે રે, જીવન ! નહીં જાવા દીજે—
નહીં દીજે જાવા નાથજી રે, તમને ન દરાયની છેઆણ,
પાછા વળજો હાર માની રે,તમને જોડી કહું છો પાણ—
નહીં૦

× × ×

લજ્જા મૂકી ગોપીયે રે, બાઇ પ્રગટ કહો ભરતાર
સ્રી થઇને પાલવ ઝાલો રે, શુ કરશે સંસાર—
નહીં૦

અક્રૂર શ્રીકૃષ્ણને મથુરા તેડવા આવ્યા છે. શ્રીકૃષ્ણથી છૂટા પડવાનું વિરહદુઃખ ગોપીથી ખમાતું નથી. તે વિરહદુઃખ જે આવવાનું છે તેનુ આમા ઉત્તમ ચિત્ર પ્રેમાનંદે આપ્યુ છે. દરેક કડીમા શબ્દોની પુનરુક્તિ છે તે પુનરુક્તિ દોષ નથી, પ્રત્યુત ગુણ છે એથી દર્શાવેલા વિચારની દૃઢતા સમજાવી છે શ્રીકૃષ્ણને ગોપીઓએ 'જીવન '–પ્રાણ કહ્યા છે કાર્યકારણની એકતા વ્યંગ્ય કરનારી આ લક્ષણા છે તમારા વિના અમારાથી જીવી શકાશે નહિ, તમે અમારા જીવનના સાધન છો, તમે અમારૂં જીવન જ છો. શ્રીકૃષ્ણ જઇ શકે નહિ માટે તેમને ન દરાયની આણ દીધી છે. એ આણ માનવી જ

પડશે, માટે તમારી હાર થઇ એમ માનીને પાછા ફરજો છતા તમારા નિશ્ચયમાથી ન ડગતા હો તો તમને હાથ જોડીને કહું છું કે પાછા ફરજો પછી કહે છે કે હે કહાન ! આ અમારો વિયોગ અમને સ્વલ્પ કાળનો નથી, અમને હમેશનો વિયાગ થશે એમ લાગે છે અક્રૂરના આ તમને તેડવા આવવામા અમને કપટ ભાસે છે કેમ કે અમારી દુષ્ટ છાતીમા ફાળ પડી છે જે માઠો બનાવ બનવાનો હોય છે તેના અનિષ્ટ ચિહ્ન અગાઉથી જ જણાય છે અમને અપશકુનો થાય છે, 'માઠેગ'–ઘણા માઠા શકુનો થાય છે. અપશકુનો ગણાવે છે કે સૂર–સૂર્ય ગગનમા ઝાખો દેખાય છે વૃંદાવનમા દવ સળગ્યો છે ને યમુનામા લોહીની રેલ આવી છે પ્રેમની દશ અવસ્થા કહી છે—૧ ચક્ષુ—પ્રીતિ, ૨ મનસંગ, ૩. સકલ્પોત્પત્તિ ૪. નિદ્રાભગ, ૫. શરીરની ગ્લાનિ, ૬. વિષયાન્તરથી ચિત્તની વ્યાવૃત્તિ, ૭ લજ્જાપ્રણાશ, ૮ ઉન્માદ, ૯. મૂર્ચ્છા, ને ૧૦ મરણ આમ ગોપીઓએ અપશકુન વર્ણવ્યા તેમા સકલ્પોત્પત્તિની અવસ્થા કવિએ વર્ણવી છે. આગળ કહે છે કે ગોકુળ સુનુ લાગે છે, તમારી ગાય પણ સુની–ધણી વગરની લાગે છે. પ્રેમીને પ્રિયને અભાવે જગત્ જીર્ણારણ્યસમાન ભાસે છે. શ્રી રામ સીતાવિયોગે કહે છે કે **शून्यं मन्ये जगदविरतज्वालमन्तर्ज्वलामि ।** અમે આહીરડા–નિન્દ્ય આહીરો નિર્ભાગી છીએ. અક્રૂર અમારૂં સર્વસ્વ જે તમે તેને લૂટી જાય છે હે શામળા, અમારે કુટુબનુ પ્રયોજને નથી સર્વ કુટબમા તમે જ છો તમે નહિ માનો તો અમે તમારી સાથે આવીશુ એમ કહી ગોપીઓ આડી થઇને માર્ગમા સૂતી ને કહ્યું કે અમારી છાતી પર રથ હાકીને જાઓ. તમારો આગલો સ્નેહ સભારો, શરદ સમયની પ્રસન્ન ચ દ્રિકાની રાત્રીમા જે ઉપભોગ સેવ્યો છે તેનુ સ્મરણ કરો. એ સ્મરણ કરીને પાછા ફરો, નહિ તો લજ્જાનો ત્યાગ કરી વૃદ્ધો તમારા ચરિત્રો સાભળે એમ અમે કહી દઈશું અમારો શો અપરાધ થયો છે કે અમને તરછોડો છો ! એક પ્રેમી પણ એમજ કહે છે કે

किमपराधलव मयि पश्यसि
त्यजसि मानिनि दासजन यत: ॥

કેશ છૂટા કરે છે, વસ્ત્ર જમીન પર રોળાય છે, ઓમા દમે આગળી મૂકે છે, એમ ઉન્માદાવસ્થા દર્શાવે છે. આ પ્રમાણે આ વર્ણનમાં દૈન્ય, સ્મૃતિ, લજ્જા ઉન્માદ, એ વ્યભિચારિ ભાવોનુ નિરૂપણ કર્યું છે

દશમસ્કન્ધ

પ્રભુજી બોલ્યા હો, નયણે જળ ભરી,
કહુ મહારા અન્તરગતનુ, દુ ખ હો વીરાજી
કઇ ન ફરી દેખુ હો આણી આણી આખડિયે
રાકડી જસોદાનુ મૂખ, હો વીરાજી
× × × ×
ગોપીને ગુપ્ત સદેસડો,
ઉદ્ધવ સાથે કહાવે ગોકુળનાથ, હો વીરાજી "

શ્રીકૃષ્ણ ઉદ્ધવ સાથે ગોપીને સંદેશો કહાવે છે કહે છે કે મને મથુરામા દેવકીનું સ્વાદિષ્ઠ (છએ રસવાળુ) ભોજન ભાવતુ નથી આખ આસુથી ભરાઈ જાય છે ને શ્રીકૃષ્ણને જસોદા માતાનુ હેત ને વૃ દાવનમા કરેલી બાળલીલા યાદ આવે છે મથુરાના વૈભવનો રાજસુખનો ને ગોકુળના ગ્રામ્યસુખનો વિરોધ દર્શાવી, ગોકુળમા સુખ ઘણું વિશેષ હતું એમ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે, કેમકે બાલ્યાવસ્થામા અનુભવેલુ સુખ કદી વીસરાતું નથી. એની મીઠી લહેરો જીવનપર્યન્ત હૃદયમા આનદ રેલે છે. બાલ્યાવસ્થાના મિત્ર ભાઇભાડુથી પણ વિશેષ છે કેમકે કેટલીક ગુપ્ત વાતો ભાઇભાડુઓને ન કહેવાય તે મિત્રને કહી શકાય છે

' રઘુવશ '

" શું થયું એમ કહે રઘુનાથ,

દીઠો પ્રાણવિણો લક્ષ્મણ ભ્રાત,
હાહાકાર કરે વાનરા,
પડ્યા રામ મુર્ચ્છા ખાઇ ધરા

× × ×

હજી મૈથિલી નથી મુકાવી,
તો તુને નિદ્રા કેમ આવી,
ઉઠો ઉદ્યમી કરો સગ્રામ,
એમ કહી કહી રુએ રામ "

રાવણની સાથેના યુદ્ધમા લક્ષ્મણ મૂર્છાગત થયા, તેથી રામે કરેલા શોકનુ આમા વર્ણન છે એમા કરુણ રસની સારી જમાવટ છે રામનો શોક સ્થાયી ભાવ છે પ્રાણવિહીન લક્ષ્મણનુ દર્શન એ આલબન વિભાવ છે, વાનરોનો હાહાકાર એ ઉદ્દીપન વિભાવ છે, વિલાપ એ અનુભાવ છે, પૂર્વાવસ્થાનુ સ્મરણ–ધૃતિ, મોહ, વિષાદ, આવેગ, ઔત્સુક્ય એ વ્યભિચારી ભાવ છે એમ સ્થાયી ભાવ પુષ્ટ થઇ, આસ્વાદ્ય થઇ, કરુણ રસ બને છે કાષ્ઠથી પાષાણ કઠણ છે, પાષાણથી લોહ કઠણ છે, લોહથી વજ્ર કઠણ છે, પણ વજ્રથી પણ મારૂં હૃદય કઠણ છે એમ ઉત્તરોત્તર કાઠિન્યનુ આધિક્ય કહે છે નિર્ગુણી શરીરમા એક મોટો ગુણ છે કે જે જે દુખ પડે છે તે તે સહન કરે છે. **रामोऽस्मि सर्वं सहे**–હુ રામ છુ, સર્વ સહન કરીશ એના જેવો અર્થ છે લક્ષ્મણને કહે છે કે તુ બધી વાતમા મને આગળ કરતો ને તું મારી પાછળ થતો, પરતુ તું મને મૂકીને સ્વર્ગ જવામા કેમ આગળ થયો ' હજી તે તારૂં કાર્ય પરિસમાપ્ત કર્યુ નથી–હજી સીતાને છોડાવી નથી, માટે ઊઠ ને તારૂં અધુરૂં જીવનકાર્ય સમાપ્ત કર, પછી જા.

પ્રેમાનદના આટલા દાખલા બસ છે. હવે આપણી નજીકના સમયના કવિઓના કાવ્યોમાથી થોડાક દાખલા આપુ છુ.

(૨) દયારામ

હરિ જેવો તેવો હુ દાસ તમારો,
કરુણાસિધુ ગ્રહો કર મારો હરિ૰ ટેક.
સાકડાના સાથી સામળિયા, છો બગડ્યાના બેલી,
શરણ પડ્યો ખલ અમિત કુકર્મી,
તદપિ ન મૂકો ઠેલી હરિ૰ ૧

× × × ×

સર્વેશ્વર સર્વાત્મા સ્વતત્ર, દયાપ્રીતમ ગિરિધારી;
શરણાગતવત્સલ શ્રીજી મારે, મોટી છે ઓથ તમારી
હરિ૰ ૬

આ એક ઇશ્વરભક્તિનુ પદ્ય છે દયારામની ગરબીઓ લલિતપદને ભાવથી રેલાતી હોવાથી ઘણી હૃદયગમ ને લોકપ્રિય થઇ છે એ બહુ જાણીતી વાત છે, 'જેવો તેવો' શબ્દમા પાપથી ભરેલો, દોષોથી યુક્ત, ક્ષમા કરવા અયોગ્ય, એવા અર્થનો ધ્વનિ છે હું તો એવો પાપી છુ, છતા હે કરુણાસિધુ પ્રભો ' તમે કરુણાના સાગર છો એટલે તમે મારા પાપ તરફ નજર ન કરી દયા જ કરશો, એવી મને ખાતરી છે. 'કરુણાસિંધુ' એ વિશેષણ સાભિપ્રાય છે. એથી અર્થની પુષ્ટિ થાય છે. 'સાકડાના સાથી' ને 'બગડ્યાના બેલી' એમા કવિએ વૃત્ત્યનુપ્રાસ આણ્યો છે હે પ્રભો ' તમારા પોતાના માણસ, તમારા ભક્તના જીહાણા ને પાપ તમે જોતા નથી, અભાગીઆને ભાગ્યશાળી બનાવો છો તો હે વરદ ' મારા કોડ પૂરો તમે વિનતિ વગર પણ ભક્તનું રક્ષણ કરો છો ને તેના દોષ સામુ જોતા નથી, તમે આર્તના બધુ છો, હે પ્રભો ' તમે શરણાગત પર પ્રેમાળ છો, મારે તમારી જ ઓથ છે શુદ્ધ ને સરળ હૃદયની પ્રભુની પ્રાર્થના છે. કાવ્ય પ્રાસાદિક છે.

પ્રેમનુ સ્વરૂપ

ઓધવજી છે અળગીરે, વાત એક પ્રેમતણી;
કોઇ અનુભવી જાણે રે, કહેતા તો નાવે બણી.

× × × ×

અભિમાન મૂકીને રે ઓધવ ગોપી પાય પડયા,
કહુ દયાનો પ્રીતમજી રે, નિશ્ચે એક તમને જડયા

આ ઉત્તમ કાવ્યમા ગોપીએ ઓધવજીને પ્રેમનુ સ્વરૂપ કહી બતાવ્યુ છે પ્રેમની ગતિ ન્યારી છે. જે અનુભવે છે તે જ તે જાણે છે પ્રેમ કોઇ નિયમની અપેક્ષા રાખતો નથી. **व्यतिषजति पदार्थानान्तर कोऽपि हेतु र्नखलु बहिरुपाधीन् प्रीतय संश्रयन्ते।** જેમ ભવભૂતિએ કહ્યુ છે તેમ સ્નેહ ને તે વળી કઇની અપેક્ષા રાખનાર–એ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે પ્રેમ કર્યો આવતો નથી. એ એની મેળે જ આવે છે હે ઓધવજી જ્યા લગી સ્નેહનો અગમ્ય માર્ગ દીઠો નથી, ત્યાલગી જ યોગ અને જ્ઞાન ગોઠે છે યોગની તેને જ જરૂર છે કે જેનુ મન જગતની માયામા ભમે છે ગોપી કહે છે કે અમારૂં તો ચિત્ત રસિક શ્રીકૃષ્ણમા જ રમે છે જેને જોગ જોઇતો હોય તે ભલે તે લે, અમે તો પ્રીતમ કૃષ્ણમા જ અમારી પ્રીતિ રહો એવુ માગીએ છીએ. આવા ગોપીના વચન સાભળીને ઓધવજીનુ મન જગતની માયામાથી છૂટ્યુ, જ્ઞાનનુ અભિમાન જતુ રહ્યુ અને તેમનુ મન શ્રી કૃષ્ણમા જોડેલુ થયુ જ્ઞાનથી ભક્તિ અધિક છે, પ્રેમભક્તિ સર્વોત્તમ છે, એ પ્રતિપાદન કરવાનો આશય છે.

(૩) મીરાંબાઈ

સસારસુખ ત્યાગ કરનારી શ્રી કૃષ્ણની પ્રેમ-ભક્તિમા એકતાન થયલી–

"મુખડાની માયા લાગી રે,
મોહન પ્યારા,
મુખડાની માયા લાગી રે ટેક
મુખડુ મે જોયુ તારૂ,
આ જગતડુ થયુ ખારૂ,
મન મારૂં રહ્યુ ન્યારૂ રે
મોહન પ્યારા૦

× × × ×

મીરાબાઇ બલિહારી તારી,
આશા એક મને ઉરધારી
હવે હુ તો બડભાગી રે,
મોહન પ્યારા૦

સસારસુખથી વિરક્ત થઇ પ્રભુની પ્રેમ-ભક્તિમા જ લીન થઇ મીરા કહે છે કે હે પ્યારા મોહન ! અહિ 'મોહન' પદ સાર્થક છે. મોહ પમાડનાર અન્ય વસ્તુથી મન વ્યાવૃત્ત કરી તારે વિષે જ લીન થાય એવો મોહ પમાડનાર, તારા સુદર, નાજુક, સલૂણા મુખની મને માયા લાગી છે જેવુ એ નાજુકડુ મુખ તારૂ મે જોયુ કે તેવુ નિદ્ય જગત્ દુષ્ટ જગત્ મને તદ્દન ખારૂ—અકારૂ થયુ છે. 'જગતડુ'મા લઘુતાવાચક પ્રત્યય 'ડુ' નિન્દાવાચક છે ને 'મુખડુ'મા કોમલતા વાચક છે. 'ખારૂ' એ લક્ષ્યાર્થમા છે. ઘણુ જ અકારૂ એવો અર્થ છે. અત્યન્ત અસ્વાદુતા વ્યગ્ય છે મારૂ મન જગતથી ન્યારૂ રહ્યુ, તદ્દન વ્યાવૃત્ત થયુ. સસારસુખ પ્રતિ અત્યન્ત વિરાગ સૂચવે છે સસારનુ સુખ ઝાંઝવાના જળની પેઠે ખોટુ, માત્ર દુ:ખથી લલચાવનારૂ, અસત્સ્વરૂપ છે મે તે તુચ્છકારી કાઢયુ છે. સસારમા પરણીને વૈધવ્ય દશામા આવવુ તેના કરતા તારા સુખ સાથે પ્રેમ કરી તારી સાથે લગ્ન થવુ ઘણુ સુદર છે કે એમા વૈધવ્યનો લેશ પણ સભવ નથી ભગવલ્લગ્ન સસારી લગ્ન કરતા ઘણુ જ ચડિયાતુ છે, એમ વ્યતિરેક અલકાર વ્યગ્ય છે ભક્તિ–પ્રેમભક્તિનુ આ એક ઉત્તમ ગીત છે.

બોલ મા, બોલ મા, બોલ મા રે,
રાધાકૃષ્ણ વિના બીજુ બોલમા. ટેક
સાકર શેરડીનો સ્વાદ તજીને,
કડવો તે લીમડો ઘોળ મા રે. રાધાકૃષ્ણ૦
ચાદા સુરજનુ તેજ તજીને,
આગીઆ સગાતે પ્રીત જોડ મા રે રાધા૦

હીરા રે માણેક જવેર તજીને,
કથિર સંગાતે મણિ તોળમારે રાધા૦
મીરા કહે પ્રભુ ગિરિધર નાગર,
શરીર આપ્યુ સમતોલમા રે રાધા૦

એકે એક સ્ત્રીને મુખે ગવાતુ આ સુદર નાનકડું કાવ્ય ભક્તિરસથી રેલાઈ જાય છે પ્રભુભક્તિ સિવાય અન્ય વસ્તુ નકામી છે એ-માજ તરબોળ રહેવુ એજ જીવનનું સાર્થક્ય છે રાધાકૃષ્ણના નામ સિવાય બીજુ બોલનાર પુરુષ કેવો છે તે પછીની પંક્તિમા દર્શાવે છે સાકર ને શેરડીનો મધુર સ્વાદ તજીને લીમડાનો કડવો સ્વાદ પીનાર મૂર્ખ પુરુષના જેવો એ છે, તેમ જ ચાદા ને સૂરજને તજીને આગીઆ સાથે પ્રીતિ બાધનાર બુદ્ધિહીન પુરુષના જેવો છે વળી કહે છે કે હીરા ને માણેકને તજી દઇ કથિરને પસદ કરનાર, કથિર જેવી તુચ્છ વસ્તુની માણેક જેવી અમૂલ્ય વસ્તુ સાથે તુલના કરનાર મૂર્ખ જેવો છે. પ્રભુએ શરીર આપ્યુ છે તે તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવાને માટે છે રાધાકૃષ્ણનુ નામ મૂકી અન્ય નામ ભજનાર માટે આપેલા દાખલામા અમૂલ્ય વસ્તુને તુચ્છ ગણી નકામી વસ્તુને કીમતી માનનાર મૂર્ખ પુરુષ જેવો છે આ સ્થળે નિદર્શના અલકારનો ધ્વનિ છે રાધાકૃષ્ણ વિના બીજુ બોલે છે તે શર્કરાને શેરડી (સ્વાદ તજી કડવો લીમડો ઘોળે છે એમ હોય તો નિદર્શના અલકાર થાય એવો અર્થ ગમ્ય થાય છે, માટે એ અલંકાર વ્યગ્ય છે એ અલકારનો ધ્વનિ છે.

(૪) નર્મદ

વીરરસ તો નર્મદનો જ. તેના એવા વીર-રસમય કાવ્ય અનેક છે તેમાથી એકે અત્ર આપ્યુ નથી. અહિ કુદરતના વર્ણનનુ એક ઉત્તમ કાવ્ય આપ્યુ છે

જોતા નિચે, ડુંગરની અહીંથી,
ઝાંઝો થયો હુ મનમાહિં રંગી;
આહા 'શુ શોભા' વરણી શકું રે,
જોતા થયો સ્તબ્ધ જ છેક હુ રે.
× × ×
એ સર્વ જોતા ચિત તો સમાયુ,
વિશ્વેશમાને બિજુ કૈં ન ભાવ્યુ,
આનદમા નર્મદ છેક ડૂબ્યો,
એવો દિઠો બ્રહ્મગિરી જ ઊભો."

આ બ્રહ્મગિરીનુ ઉત્તમ વર્ણન છે. કવિ કહે છે કે જોતા વારને એની રમણીયતા નિરખી હુ સ્તબ્ધ જ થઇ ગયો એની શોભા વર્ણવ-વાની મારામા શક્તિ જ ન રહી પછી કેવા પ્રકારની રમણીયતા છે તે વર્ણવે છે જેમ જેમ જોઉં છુ તેમ તેમ નવુ નવુ વિસ્મય ઉત્પન્ન થાય છે માટે કવિએ ખરૂ કહ્યુ છે કે **क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति तदेव रूप रमणीयतायाः** —પ્રતિ ક્ષણે જે નવીનતા ઉત્પન્ન કરે તેજ રમણીય કહેવાય ગભીરતાથી મનમા ભય ઉત્પન્ન થાય છે તોપણ ભયની સાથે ચિત્તમા સર્વત્ર આનદ આનદ થઈ રહે છે. એવો ચમત્કારિક બ્રહ્મગિરિ છે. ખરેખર, આ ગિરિ એવો તપસ્વી છે-ગિરિમા તપસ્વી પુરુષોનો વાસ છે તેથી ગિરિને જ તપસ્વી કહ્યો છે-કે એને જોતા વારને મન પાપથી મુક્ત થઇ નિર્મળ થઇ જાય છે, સસારના સર્વ વિચારો મનમાથી જતા રહી મન એની લીલા પીવામા જ રોકાય છે. લીલા પી પી કરે છે, પણ ધરાતુ નથી એને જોઇ ઈશ્વરની એ લીલા કેવી અદ્ભુત છે એવો વિચાર આવી મારૂ ચિત્ત પ્રભુમા જ લીન થાય છે ને આનદપરાયણ થઇ વિવશ થાય છે, એવો અલૌકિક આ બ્રહ્મગિરિ છે.

(૫) દલપતરામ

પ્રભાતનુ વર્ણન

"ઘટા તણા ચાર ટકોર વાગ્યા,
ઉદ્યોગિ લોકો જન સર્વ જાગ્યા;
જાણે શ્રુતી ચાર તણા ઉચ્ચારે,

મુમુક્ષુ અજ્ઞાનપણું ઉતારે.

× × ×

વિદ્યારથી પાઠ ઉઠી કરે છે,
જાણે રવીના જશ ઊચરે છે,
પ્રભાતિયા ગાય સુભક્ત પ્રીતે,
જાણે રવીના ગુણ ગાય ગીતે"

સસ્કૃતમા પ્રભાતના અતિ સુદર વર્ણન છે, તે કાવ્યો સાથે તો આ કાવ્યની તુલના થઇ શકે જ નહિ. છતા આ પદ્યોમા સુદર ઉત્પ્રેક્ષાઓ છે સ્વભાવોક્તિ અલકારને ઉત્પ્રેક્ષા સાથે અગાગિભાવ થવાથી સકર થયો છે. 'જાણે' શબ્દ ઉત્પ્રેક્ષાવાચક હોવાથી ઉત્પ્રેક્ષા વાચ્ય છે

(૬) કેશવલાલ હરિરામ ભટ્ટ

એના ઇશ્વરસ્તુતિના ને નીતિના કાવ્યો સુદર છે એક નીચે આપ્યુ છે -

"રે ચિત્તચકોર,
નિરખ પૂર્ણાનદ પ્રકાશક ચદ્રને,
શીતળ, સાચા, સ્વાભાવિક,
સર્વોત્તમ સુખના કદને ટેક
નથી કાલતણા ક્રમમા જાતો,
નથી કલકિત તે થાતો,
ઉદયાસ્તરહિત અતે આ તો,-
ચિત્તચકોર૦

× × ×

તનતાપ બધા તત્કાલ જશે,
નિરવધિ અદ્ભુત સુખ સાપડશે,
કેશવ કુલ-જન્મ કૃતાર્થ થશે,-
હે ચિત્તચકોર૦"

ચકોર પક્ષીને ચદ્રિકા ઘણી પ્રિય છે એ ચદ્રકાનુ પાન કરે છે એમ કવિઓ વર્ણવે છે. આથી કવિએ ચિત્તને ચકોરનુ રૂપક આપ્યુ છે ને પૂર્ણાનદ આત્માને ચદ્રનુ રૂપક આપ્યુ છે. 'સુખના કદને'-સુખના મૂળને પછીની પક્તિમા આત્મસ્વરૂપ વર્ણવ્યુ છે ઉપાધીરૂપી વાદળ વચ્ચે આવવાથી તને ઇશ્વરનુ દર્શન થતુ નથી સગ ક્ષણભંગુર છે, તેનો ત્યાગ કર, દૂર જવાની જરૂર નથી, અતર્દષ્ટિ કર એટલે તને નિરવધિ આનન્દ થશે અને જન્મ સફળ થશે

(૭) કલાપી

કલાપીનો 'કેકારવ' ઘણુ જ પ્રાસાદિક અને ભાવનાથી છલકાતું કાવ્ય છે એના ઉત્તમ વૃત્તો ઘણે સ્થળે ભાવનાને અનુકૂળ હોઇ તેને સારી રીતે પોષે છે એમાથી માત્ર એક જ દાખલો નીચે આપ્યો છે —

"મીઠા દીર્ઘ ધ્વનીવતી વન બધુ, હર્ષે ભરે કોકિલા

× × ×

જખમ નહિ રુઝાશે, પ્રેમનો કો દિ લાગ્યો.

આ સુદર કાવ્યમા કવિએ શૃગાર ને કરુણરસ બન્ને અતિ સુદર રીતે ઝમાવ્યા છે શિકારીએ સારસનો શિકાર કર્યો છે. સારસીની પાસે સારસનુ શબ પડ્યુ છે બચ્ચા મોતમા સમ જતા નથી તે પાસે ટળવળે છે. સર્વત્ર રમણીયતા પ્રસરી રહી છે તેવી પરિસ્થિતિમા આ બિચારું દુખી કોણ હશે? ખરેખર, એ પ્રેમને લીધે શોકથી બળી રહેલુ છે બાપડી સારસી શિર નમાવીને રડે છે કવિ કહે છે કે આવા સુદર પક્ષીને આવી પીડા હોય ખરી? ભવભૂતિએ પણ કહ્યુ છે કે **निर्माणमेव हि तदादरलालनीयम्**-કુદરતનુ આ સુદર પ્રાણી-આદરથી લાલનીય છે, તેને આવુ દુખ ઘટે નહિ. તેના શોકનુ કારણ કહે છે કે તેનો પ્રિયતમ, પારધિથી હણાયલો, હૃદયચૂતો સૂતો છે ખરેખર, કુદરતમા એમ જણાય છે કે પ્રાણિમાત્ર હાથમા જીવન લઇને જીવે છે. જીવન ઘણુ અશાશ્વત છે કવિ સુંદર વિચાર દર્શાવે છે કે કોઇને દુખ દેવાથી બીજાનું હૃદય કેમ તૃપ્ત થતું હશે? વજ્રમય હૃદય હોઇ જ કેમ શકે? વળી વિચાર આવે છે કે શિકારીએ શિકાર કર્યો તે તે મૂકીને કેમ ગયો? તેનું કારણ આપે છે કે પ્રેમના અશ્રુ વજ્રમય

હૃદયને પણ કોઇ વાર દ્રવિત કરે છે, આવો દેખાવ જોઇને હૃદયમા કઇ કઇ થઇ જાય છે. બચ્ચા ટળવળે છે ને માતાના સામુ જુએ છે એ ભોળા નિરપરાધી બાળક મોનમા શુ સમજે? એમનુ તો દુખ કાળે કરીને જતુ રહેશે, પરતુ એમની માતાને થયલો પ્રેમનો જખમ રૂઝાવાનો નથી. પ્રેમથી થયલુ શોકદુખ અસહ્ય છે.

(૮) દોલતરામ કૃપારામ પડ્યા

એમનુ ઈંદ્રજિત્-વધ મહાકાવ્ય સસ્કૃત શૈલીએ રચાયલુ છે, ને સુન્દર છે. એક દાખલો નીચે આપ્યો છે —

ભરી તમે અતક સાથ બાથ,
જાણી ધર્યા પાવક મધ્ય હાથ.
પડે તમારા સહુ વક પાસા,
તો'યે ખરો આ કયમ જીત આશ!

× × ×

રૂવે રૂવે રુદ્ર રહો નિવાણી,
વસો લલાટે પણ ભદ્રકાળી,
રખે ખુવો લંકનુ, પુત્ર! પાણી,
એવા વદી આશિષ વેણુ ગણી.

ઇન્દ્રજિતને એની માતા મંદોદરી લડાઇ છોડી સીતાને પાછી અપાવી રામને શરણે જવા બહુ સમજાવે છે, પણ તે માનતો નથી. પ્રથમ તો કહે છે કે તમે લોકોએ રામચદ્રની સાથે લડાઇ આદરી છે તે યમની સાથે બાથ ભીડયા જેવુ છે, અગ્નિમા હાથ મુકયા જેવુ છે. આમા નિદર્શના અલકારનો ધ્વનિ છે તમારા પાસા વાકા પડે છે, તોપણ તમે ચેતતા નથી. તમને સતી સીતાના શાપ નડશે જ ને તમે આ યુદ્ધમા નહિ જ ફાવો સીતાનુ હરણ કર્યું છે તે ઝેરનુ બી વાવ્યુ છે-વાવ્યા જેવુ છે, ઝેરી અભિમાનરૂપી વાયુ વવરાવ્યો છે, એમાથી મીઠા ફળની વાત જ કેવી! રામચદ્ર જેવા જે બ્રહ્માડને સ્થાપે છે ને ઉથાપે છે એવા સમર્થ દેવની રામા-પત્ની હરી છે તો હવે જીતવાના સંકલ્પ નકામા શા કરવા? આમ પુત્રનું મન વાળવાનો પ્રયત્ન કરી, જાણ્યુ કે એ યુદ્ધ કરશે જ ત્યારે તેનામા વીરરસ પ્રેરે છે. રજપુત સ્ત્રીની પેઠે મરજો કે મારજો એવો ઉપદેશ કરે છે. હારીને પાછુ ફરવુ એ અપયશરૂપી મરણ છે માટે રણમાથી પાછી પાની ન કરતો એમ કહી છવટે માતા પુત્રને આશીર્વાદ દે છે.

કાવ્ય સરળ ને પ્રાસાદિક તેમ જ ઉત્તમ ભાવનાથી ભરપૂર છે.

(૯) કાન્ત

રાજહસને

બહુ દિવસથી સ્વેચ્છાએ તે પ્રવાસ શરૂ કર્યો,
સર સરિત કૈં જોતા જોતા અનેક જગે ફર્યો,
હજિ પણ સખે 'પાસે આવ્યુ ન માનસ તો દિસે,
વિરતિ કરિ લે માટે આજે હવે સ્થલ આ વિષે'

× × × ×

ક્ષણ સુખ તણી આવી પાછી કદાચ મળે નહીં,
અવર વિસરી એકલે આ તું સાપ્રતની મહીં.

સસ્કૃત કાવ્યોમા ઉત્તમ અન્યોક્તિના અનેક કાવ્યો છે આ પણ એક અન્યોક્તિનુ કાવ્ય છે કવિરાજ હસને સબોધી કહે છે કે તું અનેક દિવસ થયા માનસ સરોવરને પ્રવાસે નીકળ્યો છે, તું ઘણે ઘણે સ્થળે ફર્યો, પણ હજી માનસ સરોવર આવ્યુ નહિ, માટે હવે શ્રાન્ત થયો છે તો આ સ્થળે જ વિરામ લે આ સ્થળ ઘણુ રમ્ય છે. પવનની લહેરો શરીરનો થાક હરી લે છે ઝરણા ધીમે ધીમે વહી મધુર સ્વરથી કર્ણને આનદ પમાડે છે બધી રચના મનને હારે એવી છે. આગળના માર્ગનો તને અનુભવ નથી. આગળ જતા કદાચ આથી પણ વધારે પરિશ્રમ પડશે, માટે અહિ થોડી વાર વિરામ લે. પાસે ક્રીડા કરવા માટે રમણીય કમલવન છે. લતાઓ પુષ્પિત છે, તેમા પ્રવેશ કર ને તેની મધુર ગન્ધ સર્વત્ર ફેલાવ. ક્ષણ પણ સુખ મેળવવાનું આવું સ્થળ બીજું આગળ કદાચ

નહિ મળે; માટે સાપ્રત કાળ ને દેશમા જે સુખ મળે છે તે સેવી લઇ આનદ પામ

બહુ દુરવ્યતમ સુખની આશા રાખી તે માટે તરફડીઆ મારવા કરતા જે થોડુ ઘણું નિશ્ચિત સુખ પ્રાપ્ત થયુ હોય તેનો ઉપભોગ કરી આનદમા રહેવુ એવો આ અન્યોક્તિનો ઉપદેશ છે.

મત્તમયૂર

નાચે રસભીનો અલબેલો આવી રંગમા રે!
શ્યામા સગમા રે!
વીજળી વ્યોમ છટાથી તરે છે,
ઘોર ઘટા ઘન શોર કરે છે,
જોબન જોર ભરે છે એના અગમા રે!

× × ×

પિચ્છ પ્રદેશ જલે છવરાયો,
ગર્જનનું કરી પાન ધરાયો,
ચાલી હવે પ્રિય પાસ ભરાયો સગમા રે!

શૃંગાર રસનું આ સુદર વર્ણન છે. મયૂર મત્ત બન્યો છે એની રતિ એ સ્થાયી ભાવ છે. પ્રિયાનુ દર્શન એ આલબનવિભાવ છે. આકાશમા વીજળીના ચમકાર, મેઘની ઘોર ઘટા, ને ઢેલડીનો મધુર, માદક, ને ચિત્તહારક રાગ એ બધા ઉદ્દીપન વિભાવ છે. પ્રિયાની પાસે જવાને મોરના ચરણ જાતે ઊડતા જ ન હોય એવા ઉતાવળા ચાલે છે આ ત્વરિત ગતિ, ને એના મુખ પરનું મધુર હસવુ ને રંગથી પરિપૂર્ણ થઇ નૃત્ય કરવુ એ અનુભાવ છે હર્ષ, જડતા, ઔત્સુક્ય આદિ સચારી ભાવ છે. આ પ્રમાણે રતિરૂપી સ્થાયી ભાવ પરિપુષ્ટ થઇ સ્વાદુત્વ પ્રાપ્ત કરી શૃગાર રસ બને છે.

વીજળી વ્યોમમા તરે છે. વ્યોમનું સમુદ્ર તરીકે રૂપક ગમ્ય છે મયૂર હર્ષ પામે છે ત્યારે પરસ્પર લોચનો મળી જાય છે એ અત્યન્ત હર્ષનો અનુભાવ છે ઢેલનો મનોહર રાગ શ્રવણ કરી મોર છેક વિવશ થઇ જાય છે ને મળવાને આતુર બને છે એ ઔત્સુક્ય રૂપી વ્યભિચારી ભાવ છે.

આપ જ આવ્યા તો જોયા, પિતા પ્રભુ!
આપ જ આવ્યા તો જોયા!
મે તો માનેલુ કે ખોયા, પિતા પ્રભુ!
આપ જ આવ્યા તો જોયા!

× × ×

પ્રભુની આ ઘણી સુંદર સ્તુતિ છે. હે પ્રભુ, આપને જ આવ્યા તો જોયા 'આવ્યા' આ નાનો શબ્દ ઘણો વ્યજક છે. મારા પાપ સામુ ન જોતા અત્યન્ત દયાળુ એવા એવા અર્થનો ધ્વનિ છે હું અત્યન્ત પાપી હોવાથી મેં તો નક્કી માન્યુ કે મે પ્રભુની કૃપા ખોઇ છે, છતા આપે મારા પાપ દરગુજર કરી તમે જાતે મને દૂરથી આવતો દેખી રુદન કર્યું, અને મારા પાપરૂપી કાદવમા ખરડાયલા પગ પોતે ધોયા, મારા પાપની ક્ષમા કરી. પાપરૂપી સર્વ ચિર કાલના વ્રણો પોતે સ્વચ્છ કરીને તેના પર ક્ષમાનો લેપ લગાડયો આવા દીનદયાળ તો આપ જ છો

સંસ્કૃતમા આવા ભાવનું એક ભક્તનુ સુંદર કાવ્ય છે—

वाचा निर्मलया सुधामधुरया
यां नाथ शिक्षां ददा—
स्तां स्वप्नेऽपि न संस्मराम्यहमहं-
भावावृतो निस्त्रप ।
इत्यागःशतशालिनं पुनरपि
स्वीयेषु मां बिभ्रत—
स्त्वत्तो नास्ति दयानिधिर्यदुपते
मत्तो न मत्तः परः-

હે યદુપતિ, તમારા જેવો કોઇ દયાનિધિ નથી ને મારાથી વધારે કોઈ મત્ત નથી કેમકે તમે મને મધુર, અમૃતમય વાણીથી જે ઉપદેશ આપ્યો તેનું હું સ્વપ્નમા પણ સ્મરણ કરતો નથી શુ કારણ? મારામા અહભાવ છે ને હું

મૈ ક્રૂટ છું તેથી. આવા, હજારો અપરાધથી ભરેલા મને તમે પોતાનો માની સ્વીયવર્ગમા દાખલ કર્યો, એ બધુ આપની અપરિમિત દયા ને મારૂં નિ:સીમ અભિમાન ને નિર્લજ્જતા જ દર્શાવે છે એ । આ સુંદર કાવ્યનો ભાવ છે.

છેવટે, નીચેનુ સુદર કાવ્ય આપી વિરમું છુ'-

મેહમતિ ! ઓ વ્હાલાં પુનઃ પધા જો'
તમ ચરણે અમ સદન સદૈવ સુહાયજો'

× × ×

આ કાવ્ય એવું સરળ છે ને એનો ભાવ એવો વિશદ ને હૃદયગળ છે કે એના પર કઇ ટીકા કે નોધની જરૂર નથી

૨૨

સ્વ. કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ દિવેટિયા કૃત

સાક્ષર વિ. નિરક્ષર

(કાન્તમાળા માટે મોકલનાર શ શ. વિપિનવિહારી કૃ દિવેટિયા)

પ્રેમસાગર–આજથી મારૂં નવું જીવન આરમ્ભ્યું છે પરન્તુ ખેદકારક વાર્તા એ છે કે મારી જીવનસખી નિરક્ષર છે અને હું સર્વથા સાક્ષર છુ મારી જીવનસખી ઉર્ફે પત્ની-ને કેવી રીતે સાક્ષર બનાવવી એ વિચારમા આજ મારો આખો દિવસ ગયો, પરન્તુ કાઇ માર્ગ સુઝતો નથી. કોઇ મિત્રની સલાહ લેવા જઉં તો મારી સ્ત્રીની નિર-ક્ષરતા પ્રગટ થઇ જાય, માટે એકલાએ જ પ્રયત્ન કરવો હાલમા લોક જ્યારે સ્વરા જ્ય માટે આટલો બધો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, તો મારે એક આટલું કાર્ય તો કરવું કાઈ ફિકર નહી !

નર્મદા–(પ્રવેશ કરીને) કેમ, હવે કયા સુધી બેસી રહેશો ! આ બધુ રાધેલુ ટાઢું થઈ જાય છે, ચાલો જમવા.

પ્રેમસાગર–જો મારી જીવનસખી ! તારે આવી ગ્રામ્ય ભાષા ન વાપરવી. હું સાક્ષર છું માટે તારે પણ સાક્ષરને યોગ્ય ભાષા વાપરી સાક્ષરની ગણનામા આવવુ.

નર્મદા–જુવો મારૂં નામ તો નર્મદા છે ને તમે વળી જીવણ સખી શુ કામ કહો છો ? અને વળી નામ તે દેવાય કે ? કહેવુ હોય, તો નરમદા કહેજો ને–કોઇ કોઇ વાર–ને બીજું કોઈ ન હોય ત્યારે !

પ્રેમસાગર–નરબદા નહિ પણ નર્મદા એ શુદ્ધ છે માટે નર્મદા ઉચ્ચાર કરજો

નર્મદા–તમે હવે જમવા ચાલો,

પ્રેમસાગર–હું ભોજન કરીશ નહિં પણ માત્ર દુગ્ધપાન કરીશ

નર્મદા–તમે જમી લ્યો પછી હું પાન કરી આપીશ.

પ્રેમસાગર–અરે, હું તો દુગ્ધપાન કહું છુ

નર્મદા–એ વળી કયા પાન છે, જે ધ મા છે તે કરી આપીશ કપૂરી પાન, મલબારી પાન, ચેવલી પાન, તો સાંભળ્યાં, પણ તમે

આ કહો છો એ જાતના પાન તો સાંભળ્યાં— એ નથી અને દીઠાંએ નથી

પ્રેમસાગર—અરે દેવી નર્મદા—હું દૂધનું પાન કરીશ.

નર્મદા—દુધના તે વળી પાન કેમ કરી થાય?

પ્રેમસાગર—અરે હું દુધ પીશ એમ કહું છુ કાલ સવારથી તું પાણિનીના સૂત્ર શીખવા માડય એટલે બધુ સમજાશે

નર્મદા—સવારના પાચ વાગેથી ઉઠી ને રોજ પાણી ભરૂં છું અને હવે શુ બાકી છે'

પ્રેમસાગર—અરે, પાણી ભરવાનું નથી કહેતો, પરન્તુ પાણિની નામનો ધુરધર વૈયાકરણ થઇ ગયો છે તેના સૂત્ર તૈયાર કરવા એમ કહું છું.

નર્મદા—એ સૂતર બૂતર નો ધધો આપણી નાનમા કોઇ કરતું નથી અને મને વળી તમે ઘરમા રેંટીઓ કાનવાનું ક્યા કહેવા આવ્યા છો!

પ્રેમસાગર—અરે, રેંટીઓ કેનો? પાણિનીનો ગ્રથ છે તે વાચ—

નર્મદા—અરે આ તે તમે ડાહ્યા કે ગાડા?—પાણીનો વળી ગ્રથ કેવો થાય! દુધના પાન, ને પાણીના ગ્રથ! તમે પણ કાઇ નવુ નવુ ધતીંગ લઇ બેસો છો.

પ્રેમસાગર—અરે, વ્યાકરણ શીખવાનું હું તો કહુ છુ.

નર્મદા—ત્યારે પાશરૂં બોલોને

પ્રેમસાગર—જો નર્મદા પાશરૂ શબ્દ ઘણો જ ગ્રામ્ય છે માટે તેવુ ગ્રામ્ય બોલવુ નહિ. હું તો સાક્ષર છુ અને તું આવુ ગ્રામ્ય બોલ તો મારાથી તને કોઇ સભામા લઇ જવાય નહિ.

નર્મદા—ખાસું બેશ મારે તો કોઇ સભામા આવવું નથી અને વ્યાકરણ પણ શીખવું નથી.

પ્રેમસાગર—વ્યાકરણ ભલે ન શીખતી. પણ મૂળાક્ષર જોડાક્ષર તો શીખીશ

નર્મદા—એ વળી શુ બોલ્યા?

પ્રેમસાગર—સ્વરવ્યજનનું જ્ઞાન મેળવીશ?

નર્મદા—મારાથી સમજાય એવુ બોલો તો ઠીક

પ્રેમસાગર—હું સાક્ષર છુ. તે સાદી ભાષા કેમ વાપરૂ?

નર્મદા—લખતા વાચતા તો મને આવડે છે

પ્રેમસાગર—તને આવડે છે તેટલુ બસ નથી. યોગ્ય નથી, પર્યાપ્ત નથી. સાક્ષર પત્નીએ વધારે જ્ઞાન મેળવવુ જ જોઇએ વાતે ફારસી, ગુજરાતી, સસ્કૃત, હિન્દી, અંગ્રેજી એ પચ ભાષાનું જ્ઞાન દરેક સાક્ષર પુરુષ અને સ્ત્રીએ મેળવવુ જોઇએ

નર્મદા—પણ, આ તમે સાખ્યર સાખ્ખર કરો છો, તે શુ?

પ્રેમસાગર—સાક્ષર એટલે જે માણસને ઉપર કહેલી પાચ ભાષાનું કાંઇક જ્ઞાન, વાચવા લખવાનો શોખ, સભાઓમા જવાનો અભ્યાસ અને ત્યા જઇ ભાષણો કરવાનો ઉત્સાહ અને વર્તમાનપત્રો અને માસિકોમા લેખથી ટીકા વડે અને ચર્ચાપત્રો દ્વારા માન મેળવવાની ઉત્કંઠા.

નર્મદા—હું તો માસિકમા કાંઇ સમજતી નથી. હું તો માત્ર તમારૂં મન રાખી ઘર સભાળતા શીખી છુ તે કરીશ બાકી મારે તમારા જેવી કોઇ કડાકૂટી નથી.

પ્રેમસાગર—ત્યારે શુ મારે ગૃહજીવનની તું અને સાક્ષરજીવનની બીજી કોઇ સખી બેળી લેવી એમ?

નર્મદા—તમારે ફાવે તેમ કરો મારા જેવી બીજી દાસી કરશો ને તે સહાયરણી ને મીઠી હશે તો તેની સાથે હું સહીપણા ખુશીથી બાધીશ.

પ્રેમસાગર—ભલે તો તારી સંમતિ હશે તો તેમ કરીશ.

નર્મદા–એ તો થાય ત્યારની વાત ત્યારે. અત્યારે તો મ્હારી રસોઇ ત્હાડી પડે છે. ચાલોની જમવા!

પ્રેમસાગર–ચાલ હું ને તું સાથે એક ભાણે, સામસામા કોળિયા ભરાવીએ, છે કબુલ મંજૂર!

નર્મદા–(મનમા) આ તે આવા કેવા હશે! –(મોટેથી) વારુ, એમ તો એમ, પણ ચાલોની!

૨૩

રા. રા. ગિરિજાશંકર ભગવાનજી બધેકા :

પ્રગતિ

કેટલાએક વિદ્વાનો મનુષ્યની વૃત્તિઓના ત્રણ વિભાગ પાડે છે ક્રિયાત્મક વૃત્તિ, જ્ઞાનાત્મક વૃત્તિ, આવેશાત્મક વૃત્તિ કે લાગણીપ્રધાન વૃત્તિ (Doing-Hand, Knowing-Head & Feeling-Heart')

આ ક્રિયાત્મક વૃત્તિ આપણા જીવનની પ્રાથમિક જરૂરીઆતોમાંથી ઉત્પન્ન થએલી છે પૃથ્વી ઉપર આવી પડેલા માણસની પહેલી વૃત્તિ પોતાનુ પેટ ભરવુ, તાઢતડકામાથી પોતાનુ શરીર કેમ બચાવવુ અને બીજા ભયોથી કેમ બચવુ એ જણાય છે આ હાજતને લીધે માણસ જમીન ખેડે છે, વસ્ત્રો બનાવે છે, અને બીજી અનેક રીતે શરીરના રક્ષણ માટે કુદરતના બળો ઉપર કાબુ મેળવે છે. આ હાજત માણસની શારીરિક હાજત છે શારીરિક હાજતને પૂરી પાડવા માણસ શરીરની શક્તિઓને કેળવે છે અને વાપરે છે. આ હાજતમાથી અર્થશાસ્ત્રનો જન્મ થયો છે આ હાજતને લીધે જમીન ઉપર રેલ્વે અને જળ ઉપર આગબોટો દિવસ રાત દોડયા કરે છે આ હાજતે આપણને આકાશની સાથે વાતો કરતાં અને માણસોના શ્વાસને રૂંધી નાખે એવો ધુમાડો કાઢતા મોટી મોટી મીલોના મોટા મોટાં ભુંગળાની બક્ષિસ કરી છે. આ હાજત અંગ્રેજોને હિંદમા મોકલે છે અને હિંદીને આફ્રીકા મોકલે છે. પણ આ હાજત બુદ્ધિના પ્રયોગથી વિરક્ત નથી આ ક્રિયાત્મક વૃત્તિ સાથે થોડે ઘણે અંશે પણ માણસની જ્ઞાનાત્મક વૃત્તિ અને લાગણીપ્રધાન વૃત્તિ રહેલી છે ક્રિયાત્મક વૃત્તિ અને જ્ઞાનાત્મક વૃત્તિના સહકારથી અતુલ બળવાળા અને અદ્ભુત યાંત્રિક બળવાળા મનુષ્યશક્તિના પ્રદર્શનો જન્મ્યા છે એ જ સહકારમાથી ઘરો, ગામડાઓ, શહેરો અને દેશો વસ્યા છે ને કુટુમ્બ, જ્ઞાતિઓ અને સમાજ અસ્તિત્વમા આવ્યા છે પણ માણસમા રહેલી અતુલ શક્તિ આ વૃત્તિથી પ્રેરાઇને વર્તવામા છેક ખર્ચાઇ નથી ગઇ માણસમા શરીર ઉપરાંત મન છે. અત્યાર સુધી જીવવાને માટે માણસ જ્ઞાન મેળવતો હતો અને જીવન માટે લાગણી રાખતો હતો, પણ હવે જ્યારે જીવનનો પક્ષ આટલે સુધી ઉકેલાયો છે, માણસ આટલો 'સુધર્યો' છે, ત્યારે તે ઉંચે આકાશ તરફ જોવા લાગે છે અને આટલો મોટો બળતો અગ્નિનો ગોળો

ક્યાથી, આ શીતળતા રેડનાર, રોજ રોજ રોજ નવા નવા રૂપ ધરનાર ચદ્ર ક્યાથી ને આ અગણિત તારાઓનો સમૂહ એટલે શુ અને એ ક્યાથી એના વિચારમા મુગ્ધ બને છે આવા આવા વિચાર તેને પ્રથમથી સ્ફુરતા ખરા, પણ હવે એ તે તરફ વધુ શકેત પ્રવર્તાવી શકે એવી સ્થિતિમા આવ્યો છે. પોતાના પગ નીચે રહેલ ભૂતળના વિવિધ પડોમા જ્યારે તે પેસવા લાગે છે, ત્યારે તેને અનેક અનેક અજાયબીઓના ભડારો અકલિત જ્ઞાનરત્નોથી ભરપૂર ભાસે છે પોતાના જ પેટ માટે વપરાતા પશુઓ અને વનસ્પતિની દુનીઆ તરફ તે નવીન જ દૃષ્ટિથી જોવા લાગે છે, અને મનને પૂછવા લાગે છે—આ તે બધુ શુ છે અને ક્યાથી છે ? પણ ત્યા તો ઘડીકમા મનની દૃષ્ટિ વિશાળ અને વિશાળ બનતી ચાલે છે આ દુનીઆમા બનતા સ્થૂલ બનાવોના કાર્યકારણનો સબધ શોધવા મન ઉત્સુક બને છે. આપણા પૂર્વજો કોણ અને તે ક્યારે થઇ ગયા તેની શોધ કરવા તે ઉત્સુક બને છે આપણા શરીરનો સંચો કેવો છે અને તેમા શી કરામત છે તે જાણવા ઉતાવળુ થાય છે મનની જ્ઞાનપિપાસુ વૃત્તિ અહીં જ અટકતી નથી મન પોતાના જ ધર્મોને શોધવા નીકળી પડે છે, માણસ પોતે ક્યાથી આવેલ છે અને હવે પછી ક્યા જશે તેની ખોજ કરવા દૃઢ નિશ્ચય કરે છે. અને છેડે છેડે તો આ બધુ કોણે કર્યુ કેમ ઉત્પન્ન થયુ તે અનુત્તર પ્રશ્નનો ઉત્તર લેવા પણ તલસે છે. માણસમા રહેલી આ જ્ઞાનાત્મક વૃત્તિમાથી અનેક વિજ્ઞાનો પ્રગટ થયા છે તત્ત્વજ્ઞાન પણ આ વૃત્તિએ જ આપણને આપ્યુ ક્રિયાત્મક વૃત્તિનો માણસ કુદરતને પોતાના ઉપયોગ માટે વીખતો હતો, કુદરતના ઉપર કાબુ મેળવવામા આનદ લેતો હતો ત્યારે આ જ્ઞાનાત્મક વૃત્તિનો માણસ કુદરતને જાણવાને મથે છે, અને વળી આ જ્ઞાનને લીધે પણ કુદરત ઉપરનો એનો કાબુ વધે જ છે. પણ હજી મનુષ્યની અંતશક્તિનો અત આવતો નથી. પોતે પોતાના માટે સુખચેન મેળવે છે, પોતાની આસપાસની દુનિયામાં સર્વત્ર કાર્યકારણનો સબધ શોધી કાઢે છે અને છતા આ ઉંચું અનત ભુરૂ આકાશ, પેલો પુણ્યપુરાણ યોગી જેવો વનવૃક્ષોની જટાથી ઘેરાએલો પર્વત, પણે દૂર દૂર રૂપાની ચાદર ઓઢીને સૂતેલો વિસ્તીર્ણ સાગર, એની લાગણીને હલાવ્યા વિના નથી જ રહેતા ખગોળ વિજ્ઞાન જેના હાથમા રમી રહ્યુ છે, તેવા મનુષ્યને ય હજી સૂર્યોદય, પૂર્ણિમાની ચાદની, અને અંધારી રાતના તારાઓનો સમુદાય કઈ કઇ તાજી તાજી અને નવી નવી વાતો રોજ ને રોજ કહી જાય છે. પેટને માટે ભરડ ભરડ વનસ્પતિને દાતરડાથી કરવતોથી કાપી નાખનાર ખેડુત કે સુતાર અને ઔષધને માટે વનસ્પતિના અગ ઉપાગોની વાટી વાટી વાટીને ભસ્મ કરનાર વૈદ્યને પણ એ જ વનસ્પતિ કોઇ કોઇ વાર સૌંદર્યનો અપૂર્વ સંદેશ આપી શકે છે નાદલની ખુશનુમા હવામા ઉડી રહેલા પતગીઆઓને પોતાના આહારને માટે કરડી રહેલા આફ્રિકાના જંગલીથી માડીને સૂપ (soup ઓસામણ)ને માટે તિતરને કે કોયલમેનાને ઉકાળનાર રાજા મહારાજાઓને કે જંતુજીવનની રચના જાણવાને પોતાના પ્રયોગોના ટેબલ ઉપર જતુને થરથર્યા વિના કાપનાર કે ઉના પાણીમા ઉકાળનાર જતુનાશીને, પતગીઆની સુદર પાખ કે કોયલનો મીઠો રવ કે જતુની અપૂર્વ કુદરતી કૃતિ કોઇ નવીન વિચારસરણી ઉપર ચઢાવે છે ક્ષુધાતુર અને જ્ઞાનાતુર મનુષ્ય જ્યારે ઉચે આકાશમા અને નીચે પાતાળમા જુએ છે ત્યારે લાગણી ભર્યું તેનું અંતર પોકારી ઉઠે છે કે અહો '—આ સૃષ્ટિનું સૌદર્ય અદ્ભુત છે. તે બ્રહ્માડનું દર્શન કરે છે જ્યારે આ દર્શન વખતે પોતાનો સ્થૂલ અને મતિ-

હમ્ સ્વાર્થ ગળી જાય છે, ત્યારે તેના હૃદયમા ગૂઢ એવા નૈતિક અને આત્મિક તત્ત્વોનુ દર્શન થાય છે

જેમ ક્રિયાત્મક શક્તિ આપણે અનેક રૂપે જોઇએ છીએ, તેમ જ્ઞાનાત્મક વૃત્તિમા અનેક રૂપો છે, ને એવી જ રીતે આ લાગણીપ્રધાન વૃત્તિના પણ અનેક સ્વરૂપો છે માણસની ભિન્ન ભિન્ન પ્રવૃત્તિઓ, ભિન્ન ભિન્ન વિજ્ઞાનો, અને ભિન્ન ભિન્ન કલાઓ ઉક્ત ત્રણે વૃત્તિઓના ફળો છે માણસે પોતાની જ્ઞાન-વૃત્તિ જેમ જુદા જુદા વિજ્ઞાનો રચી પ્રગટ કરી છે તેમ જ તેણે કલાવૃત્તિને ભિન્ન ભિન્ન કલાઓને જન્મ આપી પ્રગટ કરી છે. કલાના આત્માને રૂપવિષયક લાગણી છે, ધ્વનિવિષયક લાગણી છે, ને 'સામા માણસ પર અસર થાવ' એ પ્રકારની બંધુનાર્જનિત લાગણી છે ત્રણે લાગણી દરેક કલામા વત્તીઓછી ઓતપ્રોત જોવામા આવે છે ઉપયોગી ક્રિયા, જ્ઞાનાર્થે જ્ઞાન, કલાર્થે કલા—એ ત્રણનો સમતોલ વિકાસ તે જ મનુષ્યની માણસાઇનો ખરો વિકાસ, એ પ્રમાણે "પ્રગતિ (progress)" ની વ્યાખ્યા આપણી આ ટુકી વિચારધારામાથી નીતરે છે. એ વ્યાખ્યા હજી સ્થૂલ સમુચ્ચય રૂપી જ છે પરંતુ તેને વિશે વધારે સંશોધન કરવા જતા ફિલસુફીમા ઉતરવુ કે ચઢવુ—પડે, જે આ લઘુ લેખને માટે તો બહુ ભારે થઇ પડે.

૨૪

આ સૌ જરબાનુ મેહરવાનજી કોઠાવાલા :

જગતના મહાન કવિઓ અને કાવ્યરત્નો

કાવ્ય એટલે શુ ? શબ્દોને સુસ્વરમા ગોઠવવા કવિતામય વિચાર જણાવવા, કલ્પનામય માધુર્ય રેલાવવુ એ કાવ્ય કહેવાય કાવ્યશક્તિ ઇશ્વરદત્ત હોય છે. એવા પ્રકાશમાન અને સુશોભિત અને સાચા શબ્દ બોલવા કે દુનિયા જે કદિ ભુલી શકે નહિ, અને એવા ઘણાએક પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ બાનુઓ અને ગૃહસ્થોની કલમે લખાયા છે જે સદા અમર રહેશે

આવા ઘણા નામાંકિત પુસ્તકો છે કે જે આપણે વાચવા જોઇએ જેઓ કાવ્ય વાચતા નથી, તેઓ માનવીની જીદગીમાની કેરી મોટી ખુશાલીનો અનુભવ લેતા નથી, એનો તેઓને ખ્યાલ નથી. સાચી કવિતા એ સોના કરતા પણ અધિક મૂલ્યવાન છે. તેનાથી આપણે ભલા થવા શીખીએ છીએ, આનંદી અને આશાવંત બનીએ છીએ અને તે વાચન એટલુ ખુશકારક અને વિનોદી લાગે છે કે તેનો ધ્વનિ, તેનો ગુંજન કરતો નાદ, તેનો મીઠો લેહરી રણકો આપણા દિલને ખુશ ખુશ ચમકથી ભરી મુકે છે.

ઇતિહાસમા જે વિશાળ પ્રૌઢ બનાવો સમાએલા છે, પૃથ્વી પર જે ચમત્કારિક રળીઆમણા દેખાવો છે, મહાન પુરુષોના મગજમા જે ઉમદા ખ્યાલો છે એ બધાનું વર્ણન કવિતામાં વાચવુ અતિ આનંદ ઉપજાવનારૂં છે.

સુખી અને પ્રભુના [illegible] વખતમા આપણને

ફુરગતી ગાયન ગાવા જેવી ઉલટ થાય છે અને ઘણાએક ઝમાના પહેલા જ્યારે આપણા વડવાઓ વાચી લખી નહોતા જાણતા, ત્યારે લડાઇમા કવિત ગાનારા ભાટચારણો તેઓ સાથે જતા અને યુદ્ધમા ફતેહ મળતા આ કવિજન ત્યા ને ત્યા કાવ્ય રચી ગાઇ સંભળાવતા અને તે મનોહર નાદ સાંભળવાથી મનને ઘણી નિગત અને ખુશાલી મળતી

આવી રીતે કાવ્યની ઉત્પત્તિ થએલી કહેવાય છે. હિંદુસ્તાનમા તેમજ યુરપમા કવિતાની શરૂઆત એકસરખી રીતે થઇ છે. યુરપમા હાર્પ (harp) નામના વાદિત્ર ઉપર બારોટ (Bard) લોકો લશ્કરને ઉત્તેજન આપવા પદ્ય ગાતા અને બજાવતા અને આપણા મુલકમા બારોટ લોક પુગી અને ઘુઘરી સાથે ગાતા

યુરપમા પુરાતન કાળમા હોમર (Homer) નામનો એક આંધળો ગ્રીક હતો, જે ક્રાઇસ્ટની આશરે વર્ષ પહેલા થઇ ગયો હતો. તેનુ મહાકાવ્ય ઇલિયડ ગ્રીક લોકો અને ટ્રોજનો વચ્ચે ચાલેલા યુદ્ધની આખ્યાયિકાઓમાથી ગુંથાએલું છે અને યુરપનુ ઉંચામા ઉંચુ મહાકાવ્ય ગણાય છે

કાવ્ય ત્રણ જાતના હોય છે નાટ્યરૂપક, વીરરસ કાવ્ય અને કવિના ઉદ્દગાર બહાર પાડે તે.

નાટ્યરૂપક એટલે Dramatic Poetryનો નમુનો શેકસપીઅરના નાટકો છે

વીરરસ કાવ્ય યાને Epic Poetry કોઇ પણ પ્રૌઢ બનાવ કે કોઇ વીર પુરુષની નામના કે જગજાહેર ઐતિહાસિક બીનાની સીફત અને તારીફમા પદ્ય રચના તેને કહે છે.

ત્રીજું ઉદ્દગારગાન તે Lyric Poetry કહેવાય છે. એ શબ્દ લાયર (lyre) નામના વાદિત્ર ઉપરથી આવ્યો છે આ ઘણું અસલ ઝમાનાનુ વાદિત્ર છે જે હાર્પને મળતું આવે છે. આપણી સારંગી પણ લાયર અને હાર્પના જેવું, તાર, લાકડું અને ચામડું એ ત્રણનુ બનેલું વાદિત્ર છે, જો કે ત્રણેમા તાર આદિની ગોઠવણ જુદી જુદી છે.

કાવ્યમા અનુપ્રાસ મળતા આવવાં જ જોઇએ એમ નથી. ઇંગ્રેજીમા જેને પ્રાસ વિનાની એટલે blank કવિતા કહે છે તેની મનોહરતા કાંઇ ઓર છે

ઇંગ્લાંડમા સૌથી પુરાણો નામાંકિત કવિ ચૉસર (Chaucer) કરીને થઇ ગયો, જેનુ કેન્ટરબરી ટેલ્સ નામે વર્ણનાત્મક કાવ્ય આજે પણ મૂળ લખાએલું તે સમયના જેવુ જ તાજું ને તાજુ લાગે છે.

શેકસપીઅર રાણી એલીઝાબેથના સમયમા થઇ ગયો. તે વખતે ઇંગ્રેજી ભાષા ગૌરવ અને નાજુકાઇમા લગભગ ટોચે પહોચેલી હતી શેકસપીઅરના નાટકોમા પ્રાચીન ગ્રીસ અને રોમના તેમ ઇંગ્લાંડના ઐતિહાસિક વિષયો ઉપરના ઘણાં નાટકો છે તેમ જ ઈટાલી, હૉલાંડ, સ્કૉટલાંડ, આદિની કલ્પિત વાર્તાઓ ઉપરથી પણ એણે ઘણા કરુણરસિક અને હાસ્યરસિક નાટકો લખ્યા છે.

હવે કેટલીક ટુંકી પણ સુંદર કવિતાઓના દાખલા લઇએ. રોબર્ટ લુઇ સ્ટીવનસનની આર્મીઝ ઇન ધિ ફાયર (Armies in the fire) નામે કવિતા જુવો. ટાઢા દેશોમા જ્યા ઘરના બધા ભેગા મળી બેસે તે ઓરડામા સગડી રાખવામા આવે છે. તેની બળતી સગડીના કોલસા તડતડ અવાજ કરી તતણીને તણખા ઉરાડી જે વિલક્ષણ ચિત્રો નજર સામે ઉભા કરે છે તેવા દેખાવ ઉપરથી સ્ટીવનસને આ વિચિત્ર કાવ્ય જોડયું છે. તમે કોઇ દિવસ આવી બળતી સગડીમાં લશ્કરને કુચ કરતાં જોયું છે ? સ્ટીવનસનને એક વાર આવી ભ્રમણા થઇ હતી જે તેણે શબ્દોમાં ઉતારી અને તે

કાવ્ય નિશાળે ભણતા ન્હાના મોટા બાળકોમા અતિ પ્રિય છે

ટેનિસનની ધિ બ્રૂક (The Brook) એ જુદી જાતનો નમૂનો છે આપણે તે વાંચીએ છીએ ત્યારે આપણા કાનને એક નાળુ રમણીય કિલકિલાટ સાથે વહ્યું જતુ હોય એવી જ લાગણી થાય છે. જો એક વ્હેળિયા પાસે બેસીને આ The Brook યાને "નાળુ" કાવ્ય વાચીએ તો જાણે તે વ્હેળિયુ જ આપણી જોડે કુદરતની ભાષામા વાતો કરી રહ્યુ છે, એવી મહાકવિની આ રચના લાગે છે કુદરતની સુન્દરતાના રસનો આ પ્રમાણે પૂરેપૂરો ઉપભોગ આપણને મહાકવિની કવિતા જ આપી શકે છે

ત્રીજા નમૂના લખે અમેરિકન કવિ અને રાજ્યદ્વારી જોન હે (John Hay) ની ધિ એન્ચૅન્ટેડ શર્ટ (The Enchanted Shirt) યાને "વશીકરણ પહેરણ" એ નામીચી કવિતા જુવો આ 'વશીકરણ પહેરણ" મા એક અસતુષ્ટ રાજાની કહાણી છે જે ઘણા ખગ સ્વભાવનો હતો અને પોતાને સર્વેથી સુખી થએલો જોવાને માગતો હતો તેના એક ચતુર વૈદે સૂચના કરી કે જો તે એક રાત એક ઘણા સુખી આદમીનુ પહેરણ પહેરી સુવે તો તે ખરો સુખી થવા પામે તરત જ હલકારાઓ અને ખેપીઆઓએ શહેરને ખુણે ખુણે તેવા એક આદમીની શોધ માટે મોકલવામા આવ્યા, પરતુ જે એક જ સુખી આદમી તેઓને મલી આવ્યો તેના અગ ઉપર કશુ પહેરણ જ ન હતુ ' આ રીતે તે અસતુષ્ટ રાજાની ખાતરી થઇ કે મોટી માલમીલ્કત હોવાથી કાંઇ સુખી થવાતુ નથી પણ સતોષ અને શાન્તિ એ જ સુખ આપે છે

રોબર્ટ બ્રાઉનિગ નામના પ્રખ્યાત કવિએ એક કાવ્ય રચ્યુ છે જેને માટે વિચિત્ર દતકથા કહેવાય છે જર્મનિમા હેમલ નામનુ એક ગામ છે ત્યા જુના કાળમા ૧૨૮૪ ની સાલમા એક પુરુષ પોતાના હાથમા એક અજબ કરામતની પુગી લઇને ગયો અને તેના ઉપર વગાડના માડયુ તે ગામના કોટવાલને આ શખસે કહ્યુ કે તે એવો એક રાહ વગાડી શકે છે કે જેનાથી ઉંદરો ખેચાઇ આવે ગામના લોકો ઉંદરના ભાગે ત્રાસથી કટાળી રહ્યા હતા એટલે જો બધા ઉંદરોનો નાશ કરવામા આવે તો કોટવાલે પોતે અને બીજા શહેરીઓ ૫ સેથી લઇને એક હજાર સોનાના સિક્કા આપવા કબુલ કર્યા તે વિલક્ષણ મર્દે એક અદ્દભુત રાગ વગાડતા ખુણે ખુણામાથી આ ચોપગા કાળા ન્હાના દેત્તો દોડયા આવ્યા તે માણસે વગાડતા વગાડતા નદીને તીરે ચલાવ્યુ એટલે તે પુછડિયુ ટોળુ તેની પુઠે ગયુ અંતે બધા ઉંદર, ઉંદરની આખી સૃષ્ટિ, પાણીમા ડુબી મુઇ લોકો ચકિત થઇ આ તમાસો જોઇ રહ્યા, પરતુ જ્યારે તે આદમીએ પોતાના હઝાર સિક્કા માગ્યા ત્યારે કોટવાલની મતિ ફરી ગઇ. તે અપ્રમાણિક અમલદારે પોતાનુ વચન પાળવાની ના પાડી અને નામુક્કર ગયો.

આ દતકથાના પાછલા કરુણરસિક ભાગમા એવુ કહેવાયુ છે કે પેલા વાદીએ તેનુ ઘણુ જ બુરુ જીવલેણ વેર લીધુ અને એક એવો રાહ વગાડવો શરૂ કર્યો કે જેનાથી ગામનુ દરેક ન્હાનુ દોડતુ ને કૂદતુ બાળક તેની પુઠે ખેચાઇ આવ્યુ સુદર સોનેરી ઝુલફાવાળા, આસ્માની આખોના, ગુલાબી સુરખના ચહેરાવાળા બાળકો બસ, આ પુરુષના અજબ રાહને વશ થઇ તેની પાછળ દોડયા તે, તેઓને એક મોટા પર્વત આગળ લઈ ગયો, જે ફાટયો, અને આ જાદુગર તથા તેની પાછળની બાળક-બાલિકાની સેના તેની અદર પેઠી એટલે પાછો અસલની પ્રમાણે બધ થઈ ગયો '

જ્યા જ્યા ઇંગ્રેજી ભાષા બોલાતી વંચાતી હશે ત્યા જે એક ગાયન વિખ્યાત અને સર્વેનુ માનીતુ થવા પામ્યુ છે તે " Home sweet Home " છે. કોઇ વાર નસીબ અજબ રીતે દગો દે છે જે આ કમનસીબ કવિની બાબતમા બનવા પામ્યુ હતુ આજ એંશી વરસ થયા આ ગાયન રચાયુ છે અને ત્યારથી યુરોપીઅન મડળોમા અને ઘરમા તે ગવાય છે. કુલ પૃથ્વીમા ઘરને માટે જેટલો પ્રેમ હોય છે તેવો બીજો કશા માટે હોતો નથી છતા તે એક જોન હાવર્ડ પેન નામના અમેરિકને રચ્યુ હતું, કે જે બાપડો ઘર શુ તે જાણતો ન હતો. એની કાર કિર્દી વિચિત્ર હતી થોડોક વખત સુધી તે લડનમા એક નાટકકાર દાખલ વખણાયો હતો અને એના રચેલા નાટક–The Maid of Milan મા આ મધુર ગીત પહેલવહેલુ ગવાયુ હતું. પણ આ કવિ તેના કિસમતની લીટીઓને લીધે પછી થોડા જ વખતમા રસ્તે ભટકનાર બની ગયો એક ઠડી કાળી ઘોર અધારી રાત્રીએ જ્યારે તે પોતાના સ્વદેશમા ભટકતો હતો, ત્યારે તેણે રસ્તેથી જતા એક ન્હાના સુખદાયક મકાનમા આ તેનુ ગાયન ગવાતુ, વજડાતુ સાભળ્યુ ત્યારે તેને કેવી કેવી લાગણીઓ થઇ હશે! એનુ બીચારાનુ નસીબ સુધર્યું જ નહિ અને તે આફ્રિકાના મુલકમા પોતાના સ્વદેશથી વિખુટો ઘરબાર વગરનો મરણ પામ્યો એના પોતાના જ શબ્દો એને લગાડી એ તો an exile from home!

થીઓડોર ટીલટન નામના એક કવિએ તન-પુરા જમાનાના ઇરાનના એક દાનેશમદ ઇરાની શાહ ઉપર એક કવિતા રચી છે તેનુ નામ "આ પણ વહી જશે" છે આ શાહનો તે મુદ્રાલેખ હતો અને એક વીંટી ઉપર તે કોતરાવીને હમેશા પોતાની આગળીએ તે વીંટી પહેરી રાખતો હતો. જ્યારે તે મબલક ખજાના ધરાવનાર શાહને ત્યા ઉતમ મિજબાનીઓ થતી, દેશદેશથી ખડણી દાખલ ઉંટોની અલગાર ઉપર અમૂલ્ય હીરામોતી લદાઇને આવતા, ભાતભાતની મોટાઇની લીલા, રમતની મઝા, ખેલબજાવન ચાલતા, ત્યારે તે બધા દોરદમામ વખતે આ બુદ્ધિમાન રાજ્યકર્તા એટલુ જ બોલતો—"આ પણ વહી જશે" તેના માનાર્થે એક મોઘુ કિંમતી પુતળુ રાજધાની તેહરાનમા તેના વખાણનારાઓએ ખુલ્લુ મૂકયુ ત્યારે વેશ બદલીને આ શાહ તે જોવા ગયો. એક દ્રષ્ટીએ આ પુતળા તરફ જોઇ રહી તે રાજપાટનો માલેક બોલ્યો–કીર્તિ, વિખ્યાતિ એ સર્વે વૃથા છે આ બાદશાહી પુતળા ઉપરનુ કલાકૌશલ એ દીવસ નીરર્થક જશે ચડતી પછી પડતી આવશે જ, "આ પણ વહી જશે"—જ્યારે લકવાની બીમારીથી આ ભલો નામવર શાહ મોતની પથારીએ પડયો ત્યારે તે છેલ્લા દમે બોલ્યો, "જીદગી પુરી થઈ છે અને મોત "તે શુ હશે?" તે જ ઘડીએ આકાશમાથી એક સુદર ઝળકતુ કિરણ તેની મુદ્રાલેખવાળી વીંટી પર પડયુ અને આકાશવાણી લેતું આવ્યુ કે "તે મોત પણ વહી જશે."

ઘણાને કવિતા વાચવી ગમતી નથી તેઓ જીંદગીની કેવી મોટી મોજથી બકાત રહે છે તેનો તેમને ખ્યાલ થતો નથી. પહાડોની શિખરે સૂર્યાસ્ત જોઇ તમો છક થઇ જાઓ છો, પણ તેનુ દિલખુશ વર્ણન એક પ્રતાપી લેખકના પદ્ય લખાણમા વાચવાથી કેટલો વધારે આનદ ઉપજે છે! તે ઉમદા શબ્દો સદા કાળ યાદ રાખી શકીએ અને જ્યારે મન ચાહે ત્યારે સુદર દેખાવો મોહક વાણીમા ખ્યાલી આખ આગળ ઉભા કરી શકીએ, એ આપણી ટુક શક્તિ માણસ જાતને માટે શુ ઓછી છે! વળી મહા કવિઓ આપણી વિકટમા વિકટ ગુચો પણ ઉકેલી આપે છે અને આપણા હૃદયમાની

ઉંડામા ઉંડી લાગણીઓને વહેતી કરે છે, કેળવે છે, અને સુધારે છે

આ ચાલુ જમાનામા હિંદુસ્થાન તો શુ પણ આખી દુનિયાનો એક સર્વોપરિ કવી આપણા રવીન્દ્રનાથ ટાગોર છે આ અર્ધ રાજવંશી–અર્ધ ઋષિવંશના બંગાળીની નામના દુનિયામા એટલી ઉંચ શીખરે ચઢી છે કે ન્હાના મોટા, જાત ભેજાત, દેશ પરદેશ બધે ભણેલા વર્ગમા એમનુ નામ ઘરગથુ થઈ પડ્યુ છે યુરપની લડાઇ આગમજ કવિ દાખલ એ પંકાયા અને લડાઇ પછી યુરપની હાલત "મારૂ મારૂ અને તારૂ તારૂ" કરતા જે ભયંકર થઇ પડી હતી તે વખતે આ મહાન નરે પોકાર ઉઠાવી ગુમરાહ બનેલા અશાન્ત આદમીઓને ઈશ્વર પસંદ માર્ગ બતાવ્યો, ત્યારે ત્યાના આદમીઓએ એને Heavenly Messenger યાને 'આકાશી પયગંબર'ની ઉપમા આપી

ઇંગ્રેજી કવિ વર્ડઝવર્થ અને મિલ્ટન, ઇટાલિયન કવિ દાન્તી અને જર્મન કવિ ગ–અ–થ પણ, કવિને મળતી ઈશ્વિરી પ્રેરણા બદલ કવિએ માણસ જાતને ઉંચામા ઉંચો બોધ સુંદરમા સુંદર રૂપે કરવાનો છે, એ પોતાની પદવીનુ અતિ ઉંચ્યું કર્તવ્ય સ્વીકારેલુ છે.

દાદાર અહુરમઝ્દે પેદા કરેલી આ અવનિમા કુદરતનો શી શી તરેહનો ખજાનો ભરાયો છે તે આપણી નજર સામે બતાવી આપવાનુ ઉમદા કાર્ય એક સાચા કવિની કલમ જ કરી શકે છે.

૨૫

રા. રા. જેઠાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ

દયારામભાઈ અને "રસિકવલ્લભ"

મધ્યકાલીન ગુર્જરસાહિત્યમા દયારામભાઇનુ સ્થાન અપ્રતિમ છે દયારામભાઇનુ કાવ્યસાહિત્ય વિપુલ છે. તેમાથી પ્રકટ થયેલા સાહિત્ય* ઉપર દૃષ્ટિ નાખતા આપણને જણાય છે કે એ ભક્તકવિએ જેટલી સાહિત્યની સેવા કરી છે તેટલી સેવા બીજા કોઇ ગુજરાતી કવિએ ભાગ્યે જ કરી હશે તેમના ગ્રંથોમા+ અનેક કૃતિઓ

* જુવો (૧) નર્મદ સંગ્રહીત દયારામ કાવ્યસંગ્રહ, (૨) પ્રાચીન કાવ્યમાલા પુસ્તક ૧૨ અને ૧૩, (૩) નારણદાસ જમનાદાસ પ્રકાશિત કાવ્યમણિમાલા, અને (૪) બૃહત્કાવ્યદોહન

+ "રસિકવલ્લભ," "રસિકરંજન," "અજામિલાખ્યાન" "નાગ્નજીતિ વિવાહ," "રુકિમણી-વિવાહ," "સત્યભામા વિવાહ" "ભગવદ્ગીતા માહાત્મ્ય," "પ્રેમરસ ગીતા," "વસ્તુવૃન્દ દીપિકા," "અનુભવમંજરી," "મીરાચરિત્ર," "સતસૈયા" "બ્રાહ્મણ ભક્તસંવાદ," "ભક્તિપોષણ, "હરિભક્તિચંદ્રિકા," "મનમતિસંવાદ" "પ્રબોધ બાવની," "પુષ્ટિપથ રહસ્ય," "સારાવલી," "રૂપલીલા" "મુરલીલીલા" "કૂટશ્લોક" ઇત્યાદિ

વિદ્યમાન છે એ સર્વ અવલોકનારને તેમા મુખ્યત્વે બે પ્રકારની અસરો જણાય છે.

(૧) ગુજરાતી સાહિત્યની (૨) પુષ્ટિમાર્ગીય સાહિત્યની.

ગુજરાતી સાહિત્યની અસરમા ખાસ કરીને ભક્તકવિઓ નરસિંહ મહેતા, મીરા, ભાલણ, તેમજ વિષ્ણુદાસ, નાકર તથા પ્રેમાનન્દની અસરો સ્પષ્ટ જણાય છે તેમની ગરબીઓમા નરસિંહ, મીરા અને ભાલણની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ ઝળકી રહે છે આખ્યાનોમા વિષ્ણુદાસ, નાકર તથા પ્રેમાનન્દની શૈલીનુ અનુકરણ છે પણ "રસિકવલ્લભ" ગ્રથમા જાણે આખાની અખેગીતાનુ અનુકરણ હોય તેમ જણાઇ આવે છે પુષ્ટિમાર્ગીય સાહિત્યમા શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના ગ્રથો, સૂરદાસ, ગોવિદદાસ, પરમાનદદાસ ઇત્યાદિ અષ્ટસખાની વાણી, તથા અણુભાષ્ય ઉપરની "પ્રદીપ" ટીકાના લેખક બહુજી ઇચ્છારામની પ્રબળ અસર થયેલી છે તેમની કવિતાના વિષયો ખાસ કરીને શ્રીમદ્‌ભાગવતના પ્રસગો સ્પષ્ટ છે તેમણે સ્થળે સ્થળે ભાગવતની વસ્તુને જ પોતાના કાવ્યોમા ઉતારી છે એટલુ જ નહિ, પણ તેનો મર્મ શ્રી વલ્લભાચાર્યકૃત સુબોધિનીજી ટીકાને આધારે પ્રકટ કર્યો છે, આ ખરેખર તેમની કાવ્યશક્તિનો અદ્‌ભૂત વિજય સૂચવે છે

પ્રસ્તુત લેખનો હેતુ દયારામની કવિતા વિષે કાવ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાનો નથી, પણ તેમના "રસિકવલ્લભ" નામના ગ્રથમા જે તત્ત્વજ્ઞાનનો વિચાર એમણે કર્યો છે તેનુ સ્પષ્ટીકરણ કરવાનો છે.

કવિ પુષ્ટિસપ્રદાયના હતા. એ સપ્રદાયના પ્રવર્તક શ્રી વલ્લભાચાર્યજી છે તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ આ માર્ગનુ નામ શુદ્ધાદ્વૈત માર્ગ કહેવાય છે ભારતવર્ષમા તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર ઘણા સમર્થ ચિન્તકોએ ચિન્તનો કર્યા છે. વેદવ્યાસ અગર બાદરાયણ વ્યાસજીના બ્રહ્મસૂત્રો ઉપરનું ભાષ્ય જે વેદાતનુ તત્ત્વજ્ઞાન સાધે છે તે કેવલાદ્વૈત નામે ઓળખાય છે શ્રી રામાનુજાચાર્યનુ વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદ, શ્રી નિમ્બાર્ક અને ભાસ્કરાચાર્યનું દ્વૈતાદ્વૈતવાદ, આનદતીર્થ અગર શ્રી મધ્વાચાર્યનું દ્વૈતવાદ, અને શ્રી વલ્લભાચાર્યનુ શુદ્ધાદ્વૈતવાદના નામથી ઓળખાય છે દયારામભાઇએ એમના "રસિકવલ્લભ"મા જે તત્ત્વજ્ઞાન સબધી વિચારો દર્શાવ્યા છે તે શુદ્ધાદ્વૈતની સરણિને અનુસાર છે, માટે આ પ્રકારના અદ્વૈત મતના મુખ્ય સિદ્ધાતો કયા છે તે આપણે પ્રથમ જોઇએ કારણ કે જ્યા સુધી આ સિદ્ધાતો વાચકના મનમા બરાબર દૃઢીભૂત થયા નથી ત્યાસુધી "રસિકવલ્લભ" ગ્રથમા પ્રવેશ થવો એ ઘણુ કઠિન, લગભગ અશક્ય છે સિદ્ધાતો સક્ષેપમા નીચે પ્રમાણે છે

(૧) જીવ, જગત્, આદિ જે નાનાત્વ પ્રતીતિ જણાય છે તે વસ્તુત બ્રહ્મરૂપ છે અને સત્ય છે ઘટ, પટાદિ ભેદો માયાથી અગર અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયા નથી, પણ **"એકોઽહ બહુસ્યામ્"** ઇત્યાદિ શ્રુતિવચન અનુસાર બ્રહ્મની ઇચ્છાથી થયેલા છે માટે ભેદપ્રતીતિ તે આભાસ માત્ર નથી, મિથ્યા નથી, પણ સત્ય છે–બ્રહ્મરૂપ છે

(૨) શ્રુતિઓમા બ્રહ્મનુ વર્ણન સાકાર તરીકે કરેલુ છે તેમ નિરાકાર તરીકે પણ કરેલુ છે, તેથી કેટલાક તત્ત્વચિતકો એ શ્રુતિઓમા પરસ્પર વિરોધ જુએ છે, અને તેનુ સમાધાન કરવાને માટે "માયા" તત્ત્વને આગળ ધરે છે, પણ શ્રુતિવચનોમા આ રીતે વિરોધ જોવો તે યુક્ત નથી કારણ કે બ્રહ્મ સાકાર પણ છે અને નિરાકાર પણ છે બ્રહ્મનો આકાર "આનદ" છે–રસ છે આનદ સ્વરૂપે તે સાકાર છે. તૈત્તિરીયોપનિષદ્‌ની બ્રહ્માનદવલ્લીના આઠમા અનુવાકમા આ સિદ્ધાન્ત સ્પષ્ટ કર્યો છે. ત્યા પ્રથમ અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય

અને વિજ્ઞાનમય એમ બ્રહ્મની વિભૂતિઓનુ વર્ણન કર્યુ છે (કોષ તરીકે નહિ) તે વિભૂતિના વર્ણનબાદ એવુ કહેવામા આવ્યુ છે કે આનંદમય બ્રહ્મ એ સર્વેના આત્મારૂપ* છે માટે બ્રહ્મ એ આનદસ્વરૂપે સાકાર છે, અને વળી તેમા પ્રાકૃત આકારનો નિષેધ કરેલો હોવાથી તે નિરાકાર પણ છે શ્રીકૃષ્ણને પરબ્રહ્મ કહ્યા છે તેનુ કારણ કે તે શબ્દનો અર્થ સદાનદ થાય છે. +

(૩) બ્રહ્મ એ જગતનુ સમવાયિ કારણ છે તેમ નિમિત્ત કારણ પણ છે અર્થાત્ બ્રહ્મમાથી જ જગતની ઉત્પત્તિ છે તેમ બ્રહ્મ જ જગતનો કર્તા છે જેમ મૃત્તિકા એ ઘરનુ સમવાયિ કારણ છે, અને કુભકાર એનુ નિમિત્તકારણ છે, એવી રીતે અહિઆ જગતનુ સમવાયિકારણ અને નિમિત્તકારણ ભિન્ન નથી એક જ છે. જગત્ મિથ્યા નથી પણ સત્ય છે. ભેદ પ્રતીતિ માત્ર વાણીનો વિલાસ છે, વસ્તુત તે બ્રહ્મ છે "મૃત્તિકા એ જ સત્ય છે. ઘટાદિ માત્ર વાણીના વિકાર છે-વિલાસ છે" આ ઉપરથી એવો અર્થ સમજવામા આવે છે કે જગત્ ઇત્યાદિ ભેદો તે તે રૂપે સત્ય છે બ્રહ્મમાથી જગતની ઉત્પત્તિ તે વૈવર્ત (ભ્રમમૂલક) નથી, પણ પરિણામ રૂપ છે પણ આ પરિણામ સાખ્યોનો વિકૃત પરિણામ નથી, પણ અવિકૃત પરિણામ છે દૂધમાથી દહિ, ઘી, ઇત્યાદિ પરિણામ વિકારવાળા પરિણામ છે કારણ કે પછીથી દૂધના રૂપમા તે ફેરવાઇ શકતા નથી પણ સુવર્ણમાથી અનેક પ્રકારના અલકારો કરવામા આવે છે, છતા તેને શુદ્ધ રૂપમા ફરી શકાય છે, માટે તે પરિણામ વિકાર વગરનુ છે તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મમાથી જીવ તથા જગત્ વગેરે થયેલા પરિણામો અવિકૃત પરિણામ કહેવાય છે, તે દરેક પાછુ શુદ્ધરૂપ બ્રહ્મમા ફેરવી શકાય છે

(૪) જગત્ અને સસારમા ઘણો ભેદ છે જગત્ સત્ય છે, પણ સસાર મિથ્યા છે જગતની ઉત્પત્તિ બ્રહ્મમાથી છે બ્રહ્મની આવિર્ભાવ શક્તિથી જગત્નુ અસ્તિત્વ જણાય છે સસાર જીવને તેની અવિદ્યાથી થાય છે જગતનો લય બ્રહ્મની ઇચ્છાથી બ્રહ્મમા થાય છે. જેમ કરોળીઓ પોતાની જાળને પોતાની ઇચ્છા થાય ત્યારે સકેલી લે છે તેમ બ્રહ્મ પણ જગતને પોતાનામા સકેલી લે છે, પણ સસારનો નાશ વિદ્યાથી થાય છે

(૫) જીવ ને બ્રહ્મનો સંબંધ અશાશિભાવનો છે બ્રહ્મના સત, ચિત્ અને આનદ એ ત્રણ ધર્મોમાથી ચિત્ અને આનદનુ તિરોધાન થવાથી સત રૂપે-જગતરૂપે બ્રહ્મ દેખાય છે ફક્ત આનદનુ તિરોધાન થવાથી ચિત્ રૂપે બ્રહ્મ દેખાય છે બ્રહ્મનું કેવલ ચિદ્રૂપ તે જીવ કહેવાય છે તે જીવ અણુ છે. તે હૃદયપ્રદેશમા સ્થિત છે તેનુ ચૈતન્ય ચદનની માફક સર્વત્ર પ્રસરી રહે છે. અગ્નિ-વિસ્ફુલિંગન્યાયે જીવ બ્રહ્મનો અશ છે

(૬) જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિમા, ભક્તિ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ માટે સાધન શિરોમણિ મનાય છે ભક્તિમા નવધાભક્તિના નવે રૂપ નહીં, પણ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ એ એક જ શુદ્ધ સાધન છે

ઉપર પ્રમાણે શુદ્ધાદ્વૈત મતના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો છે, અને આ સિદ્ધાન્તોનો શાકર વેદાન્ત સાથે કેટલેક અશે વિરોધ છે દયારામે પોતાના "રસિકવલ્લભ" ગ્રથમા આ સિદ્ધાતોનો

* જુવો **तस्माद्विज्ञानं** ત્યાથી **रसो वै स**। **य लब्ध्वा आनंदी भवति** સુધી

\+ **कृषिर्भूवाचक शब्द णो निवृत्तिवाचक । तयोरैक्यं परब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ॥ कृष्** એ સત્તાવાચક શબ્દ છે અને **ण** નિવૃત્તિસુખ-આનદ વાચક છે તે બન્ને શબ્દનો સમન્વય સદાનદનો વાચક છે માટે કૃષ્ણને પરબ્રહ્મ કહ્યા છે વેદાન્તના બ્રહ્મ શબ્દનો સપ્રદાયમા કૃષ્ણ તરીકે વ્યવહાર કર્યો છે.

ઉલ્લેખ કર્યો છે "રસિકવલ્લભ" તત્ત્વજ્ઞાનનો ગ્રંથ હોવા છતા પણ કવિએ તેને કવિત્વ રીતિથી રસિક બનાવવાનો પ્રયત્ન ઘણો સારો કરેલો છે આ ગ્રંથનુ નામ રસિકવલ્લભ રાખવાનુ પ્રયોજન એ છે કે તે ગ્રંથનો અભ્યાસ કરનાર રસિક કહેતા શ્રીકૃષ્ણને વલ્લભ (પ્રિય) બને છે. અગર તે ગ્રંથ રસિક પુરુષો-ભક્તિરસને ચહાનારાને ઘણો જ પ્રિય છે, અથવા તો તે ગ્રંથ રસિક છે તેમ જ વલ્લભ (પ્રિય) છે માટે આ ગ્રંથનુ નામ "રસિકવલ્લભ' રાખ્યુ છે આખા ગ્રંથમા એકંદરે ૧૦૮ પદ છે દરેક પદનો આરંભ સામેરી રાગના બે શ્લોકોથી કર્યો છે અને પછીથી આઠ શ્લોકોનો એક એવા ઢાળ યોજ્યા છે ગ્રંથનો વિષય જિજ્ઞાસુને સરલ બને તેટલા માટે કવિએ આખુ કાવ્ય ગુરુશિષ્યના સવાદમા મૂક્યુ છે પ્રારભમા મગલાચરણ કરીને તથા ગ્રંથવિષયનો નિર્દેશ કરીને, કવિએ શુદ્ધાદ્વૈતનું સંક્ષેપમા સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે, અને પછી કવિએ ભારતવર્ષની જે યાત્રાઓ કરેલી તેનું પણ દિગ્દર્શન આપણને કરાવ્યુ છે. કવિએ પ્રતિપાદન કરેલા તત્ત્વજ્ઞાનને ગ્રહણ કરવાને કોણ અધિકારી છે, તે સબધી કવિ નીચે પ્રમાણે કહે છે–

પરિપૂર્ણ જ્ઞાની ભલો કે સમજાવવો ભલો મુગ્ધ,
અધબળ્યો સુધરે નહિ જેમ સુધરે ન વચલુ દુગ્ધ

પછીથી જીવનુ આત્યન્તિક કલ્યાણ શાથી થાય તેના ઉત્તરમા કવિ "પ્રભુનુ ભજન કરવાથી" એવો આશય જણાવે છે ત્યારપછી ભગવન્માહાત્મ્યનુ વર્ણન કર્યુ છે વર્ણન પછી પ્રભુની સેવા શા માટે મુખ્ય છે તે જણાવે છે ભવાભાવની સિદ્ધિ થવા માટે વિશ્વમાત્રમા ભગવદ્ભાવ રાખવો જોઇએ–સર્વાત્મભાવની સ્ફુરણા કરવી જોઇએ આ પછીથી સામાન્ય ધર્મ ઉપર કવિએ કઇક વિવેચન કર્યું છે તે નીચે પ્રમાણે છે.

વિશ્વ સકળ છે હરિનુ રૂપજી,
એકારો વ્યાપક વ્રજ ભૂપજી,
કરતા હરતા પોષક સ્વામીજી,
સહુ ઘટવાસી અતરયામીજી.

દરેક પદાર્થોમા–વ્યક્તિઓમા પ્રભુનો વાસો છે, માટે જીવે સસારમા કેવી રીતે વર્તવુ તો કહે છે—

માટે કોઇનો દ્રોહ ન કરવોજી,
હરિ દુખાશે એ ભય ધરવોજી,
જે તે રીતે કોઇ તનુધારીજી,
સુખી કરતા ખુશી વ્રજવિહારીજી

ઢાળ

વ્રજવિહારી રાજી રહેજો દયા સહુ પર હોય,
આત્મા ન કોઇનો દુખવે નવ દોષ કોઇનો જોય

આ દરેક વ્યક્તિનો સામાન્ય ધર્મ છે તે પછી કવિ અવ્યભિચારિણી અગર અનન્યાભક્તિના વિષય ઉપર આવે છે. આ ભક્તિનો વ્યવહાર કવિ "ટેકની ભક્તિ" એ શબ્દથી કરે છે શા માટે કૃષ્ણની જ ભક્તિ કરવી જોઇએ અને અન્ય દેવોની નહિ, તે માટે કવિ નીચેનુ લૌકિક કારણ આપે છે.

પ્રતિ પશુ પશુએ ચિસાડો,
પ્રતિ પોળીએ શું મોણ,
સમજુ ન દેવા વિસરે,
વડિ વડિ પ્રત્યે લોણ.

ગોવાળીઓ જ્યારે પોતાના પશુઓને બોલાવવા માગે છે ત્યારે દરેકને જુદી જુદી બૂમ પાડીને બોલાવતો નથી, તેમ જ દરેક પોળીએ–રોટલીમા મોણ નાખવામા આવતુ નથી તેમજ સમજુ માણસ વડીઓ થઇ રહ્યા પછી દરેક વડી ઉપર જુદુ જુદુ મીઠુ ભભરાવતો નથી, તે જ રીતે **સર્વ ખલ્વિદં બ્રહ્મ** એ ન્યાયે જો બ્રહ્મનું ભજન થતું હોય તો તેમા બીજા બધાઓનુ પણ આવી જ જાય છે. પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવાનુ ખરૂ સાધન અન્ય

બિચારિણી ભક્તિ છે જેમ વ્યભિચારિણી સ્ત્રી સ્વપતિના પ્રેમ સપાદન કરી શક્તિ નથી, તેમ દરેક સ્થળે ચિત્તને ભટકતુ રાખનાર ભક્ત પ્રભુ પ્રેમને પણ મેળવી શકતો નથી

સઘળે સરખી પ્રીત ન સારીજી,
ટેકની ભક્તિ પ્રભુ અતિ પ્યારીજી,
અળગા અન્યાશ્રિત ભગવતજી,
વ્યભિચારિણીથી પ્રેમ ન કાતજી

પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ જેનામા સિદ્ધ થઇ છે તે જ ભક્તો પ્રભુના સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે તેઓ જ પ્રભુની લીલાદર્શનના ઉત્તમ અધિકારી છે બાકીનાઓના પ્રયત્ન મૃગજળવત્ વ્યર્થ છે આ સબધી કવિ અનેક દષ્ટાતો નીચે પ્રમાણે યોજે છે

શ્રી ગિરિધરના ભક્ત સુહાગીજી,
પ્રેમરસ ભક્તિતણા વિભાગીજી,
એ સરજી છે હરિરસ પીવાજી,
અણ અધિકારી ન ઉતરે ગ્રીવાજી.

× × ×

ભગવદી જન ભગવત ભજવા, નિત્ય નવલા કોડ,
જનદયા પ્રીતમ પ્રભાકર દેખે ન આસુરી ઘોડ +

ત્યારપછી શુદ્ધાદ્વૈતના અવિકૃત પરિણામવાદથી પ્રતિબિબવાદ, વિવર્તવાદ, આભાસવાદનુ ખડન કરીને માયાવાદીની વ્યાવહારિક અને પ્રાતિભાસિક સત્તાઓનુ યુક્તિપ્રયુક્તિથી ખડન કરીને ત્રીજી પારમાર્થિક સત્તાનો મર્મ પ્રકટ કરે છે

જેનુ રૂપ જ નહીં તેનુ પ્રતિબિબ કયાથી હોય ' ઉલટ પક્ષે પ્રતિબિબ છે તો જે મુલ બિબનુ તે પ્રતિબિબ, તે પણ છે જ વળી ચારે યુગમા સર્પ સાચો છે, માટે સર્પમા દોરડાની ભ્રાન્તિ થાય છે. જો રજ્જુ તદ્દન અસત્ય હોય. આકાશના પુષ્પની માફક તો તે કેમ જોઈ શકાય ? તે જ પ્રમાણે જો છીપ સાચી ન હોય, અને તેને જોનાર મનુષ્ય સત્ય ન હોય તો પછી ભ્રાન્તિ શી રીતે સભવે ? વળી મૃગતૃષ્ણિકા જલના દષ્ટાતમા પણ સૂર્યના કિરણ સત્ય ન હોય તો ધરતીમા ચમક શાથી થાય ? સૂર્યના કિરણમા જલ છે માટે જ પૃથ્વીમા તાર રૂપે દેખાય છે આ રીતે પ્રતિપક્ષીઓના ખંડનપૂર્વક જગત્ સત્ય છે એમ સિદ્ધાત સાબિત કરે છે.

ત્યારપછી કર્મની અસાધકતા, ભક્તિપ્રાધાન્ય, તથા મુક્તિના સ્વરૂપનુ વર્ણન કવિ કરે છે કર્મનુ ફળ માત્ર "સત્ત્વની શુદ્ધિ છે." પણ કર્મ કેવી રીતે કરવા તો કહે છે કે "વીતરાગી થઇને" ખરૂ કર્મ કયુ ? તો કવિ જણાવે છે કે,

"સેવા સદા શ્રીકૃષ્ણ કરવી તે જ વર એક કર્મ."

પછીથી બ્રાહ્મણ અને ભક્તમા તારતમ્ય શુ તેનો નિર્ણય કવિ આપે છે બ્રાહ્મણની વ્યાખ્યા માત્ર એટલી જ કરવામા આવી છે કે "જે બ્રહ્મ જાણે છે તે જ બ્રાહ્મણ જન્મ સાચો શુદ્ધ ' જ્ઞાન અને ભક્તિ તથા ઉત્તમ કર્મોથી જ બ્રાહ્મણનુ બ્રાહ્મણત્વ પૂજાય છે.

જે લોકો **અહ બ્રહ્માસ્મિ** માને છે તેને ઉદ્દેશીને કવિ નીચે પ્રમાણે કહે છે–

હુ સાગર છુ બોલે લવણજી,
સત્ય કહે તે વાણી કવણજી,
જીવ કદાપિ બ્રહ્મ ન થાયજી,
નદી ઉલટી વહી મૂળ ન સમાયજી.

વળી કહે છે, હરિ એ અક્ષર રૂપે છે અને જીવ એ ર વર્ણ છે આ વર્ણ અક્ષરોમા આવે છે માટે તે અક્ષરથી ભિન્ન નથી, તેમ જ બ્રહ્મથી જીવ ભિન્ન નથી

હરિના જનને તો મુક્તિ પણ આનદ આપી શક્તી નથી, તે માટે કહે છે–

+ ઘોડ=ઘુવડ

ઢોકળા સરખી મુકિતથી જન પ્રેત થાય પ્રસન્ન,
જે ભાકત ઘેબર ભાગિયા તેનુ ન માને મન

જ્ઞાન અને ભકિતનુ તારતમ્ય આ પ્રમાણે છે—

ભક્તિમણિ ને દીપક જ્ઞાનજી,
અભય સભયાદિ કર માનજી.

વળી બીજુ દૃષ્ટાંત આપે છે—

ભવતારણ નૌકાભક્તિ દારતુમ્બિ જ્ઞાનાદિક

અંતના કવિ બોધ કરે છે, જે જીવે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ માટે ભક્તિ સાધન જ સેવવુ જોઇએ. શ્રવણ, કીર્તન, અર્ચન, સ્મરણ, વદન, દાસ્ય, સખ્ય અને આત્મનિવેદનની ભક્તિ સિદ્ધ થયા પછી પ્રેમલક્ષણા મેળવવી જોઇએ આ પ્રેમલક્ષણાની મુખ્ય ચાર સ્થિતિઓ છે. સ્નેહ, આસક્તિ, વ્યસન અને તન્મયતા, તેમા સ્નેહની દશ્રુચિ, સ્મૃતિ, અભિલાષા અને ઉદ્વેગ એ ચાર અવસ્થાઓ છે, આસક્તિની વ્યાધિ, પ્રલાપ અને ઉન્માદ એ ત્રણ છે, અને વ્યસનની જડતા અને મૂર્છના એ બે હોય છે, અને છેલ્લી તન્મયતાની સ્થિતિ એમ એકદરે દશ અવસ્થાઓ છે જયારે ભક્તનો પ્રેમ તન્મયતાને પ્રાપ્ત થાય છે—પ્રભુના વિરહથી એને મરણતોલ દશા જ આવી જાય—તો જ પ્રભુ તેને અનુભવ કરાવ છે આવો પરમ પ્રેમમાર્ગના ઉપદેશ કવિ પોતાના કાવ્યના અતમા કરે છે ઇતિ જય શ્રી કૃષ્ણ

૨૬

રા રા દુર્ગાશકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

ભક્તિમાર્ગ અને ખ્રીસ્તી ધર્મ

ઇ સ. ૧૯૦૬મા સદ્ગત મુ મણિભાઇને હું ભાવનગરમા પ્હેલવ્હેલો મળ્યો પ્હેલેજ દિવસે મુ મણિભાઇએ મને ઋકસહિતામાથી થોડુ વાચવા કહ્યુ પછી તો અમે હમેશ સવારે અર્ધોએક કલાક ઋકસહિતાનો સ્વાધ્યાય કરતા જો કે મને ઋગ્મત્રોનો અર્થ વિચારવામા, એનુ સાયણભાષ્ય જોવામા તથા મંત્રોનુ હાર્દ યથા શકિત હૃદયમા ઉતારવામા બહુ આનદ આવતો અને મુ મણિભાઇને પણ આનદ આવતો હોય એમ દેખાતુ હતુ, પણ અમારો આ સ્વાધ્યાય લાબો ન ચાલ્યો મારે પણ બે ત્રણ મહિનામા ભાવનગર છોડવુ પડયુ પરતુ એઓના પરિચયે મારા ચિત્તમા કેટલાક નવા વિચારો જગાડયા જો કે તેઓએ ક્રિશ્ચીએનીટી વિષે કોઇ દિવસ ચર્ચા કરી ન હતી પણ એમના પરિચયથી ક્રિશ્ચીએનીટીની વિશિષ્ટતા વિષે મારા મનમા વારવાર વિચારો આવ્યા કરતા મુ. મણિભાઇએ મને સ્વીડનબર્ગના એક બે પુસ્તકો પણ વાચવા આપ્યા હતા ક્રીશ્ચીઅન સાહિત્ય સાથે હિન્દુ ધર્મના સાહિત્યની સરખામણીમા એ વખતે મને એક બે વાત બહુ ખૂચતી હતી એક તો ઋગ્વેદના દશ હજાર મત્રો ઓછામા ઓછા ત્રણ ચાર હજાર વર્ષથી આપણી પાસે છે પણ એ બધા મંત્રોનુ સળગ વ્યાખ્યાન તો છસ્સો વર્ષ ઉપર સાયણાચાર્યે કર્યુ છે એ એક જ છે. સાયણાચાર્યે પણ

ત્રોનો કેવળ શબ્દાર્થ સ્પષ્ટ કરવાનો યત્ન કર્યો છે, મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતીએ વેદોનો જુદી રીતે અર્થ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે ખરો પણ એમનો શુષ્ક ઈશ્વરવાદ હૃદયને કે બુદ્ધિને ગમે એવો નથી ટુંકામા સ્ત્રીડનબર્ગે જે રીતે બાઈબલનુ વ્યાખ્યાન કર્યું છે તે રીતે, હિન્દુ ધર્મના આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિબિન્દુથી, વેદોનુ વ્યાખ્યાન કેટલું આવશ્યક છે એ મને ભાવનગરના એ દિવસોમા વારવાર લાગ્યા કરતુ,

બીજી વાત કોમળ અને સ્નેહાળ જીવાત્માઓને આકર્ષે એવુ હિન્દુ ધર્મમા શુ છે એ પ્રશ્ન પણ મારા મનને એ વખતે વારવાર મુઝવતો હતો પાછળથી ભક્તિમાર્ગના વિવિધ સંપ્રદાયોના વિશાળ સાહિત્યને જોવાનો પ્રસગ મળ્યો અને મનની કેટલીક ગુચ ઉકલી ગઈ ભક્તિમાર્ગ અને ખ્રીસ્તી ધર્મ વચ્ચે ઘણુ સામ્ય દેખાયુ. માનવ આત્માની અલૌકિક સ્નેહની ભૂખને સંતોષવાની વાસનામાથી ભક્તિમાર્ગનો તથા ખ્રીસ્તી ધર્મનો ઉદ્ભવ થયો છે, એમ લાગ્યુ.

જો કે દેશકાળના ભેદને લીધે તથા સામાજિક તેમ જ સાસ્કારિક પરિસ્થિતિને અંગે આપણા ભક્તિમાર્ગની કેટલીક વિશિષ્ટતા ખ્રીસ્તી ધર્મમા નથી અને એથી ઉલટુ ખ્રીસ્તી ધર્મની કેટલીક વિશિષ્ટતા આપણા ભક્તિમાર્ગમા નથી એ વાત ખરી છે, છતા આ બેય ભિન્ન ભિન્ન દેશકાળમા ચાલેલા ધર્મપ્રવાહોમા સામ્ય પણ ઘણું ધ્યાન ખેચે એવુ છે

ઈશતત્ત્વની સ્નેહસ્વરૂપતાઃ—ખ્રીસ્તી ધર્મે ઈશતત્ત્વને સ્નેહરૂપ માન્યુ છે Love is God and God is love એ સુપ્રસિદ્ધ છે ખ્રીસ્તી ધર્મની આકર્ષકતાનુ આ માન્યતા મોટુ કારણ છે આ મુખ્ય માન્યતાની આસપાસ બીજી અનેક કોમળ ભાવનાઓનો વિકાસ થયો છે. અને ખ્રીસ્તીઓના ધાર્મિક સાહિત્ય ઉપર જ નહિ પણ લૌકિક સાહિત્ય ઉપર પણ આ માન્યતાએ તથા એને વીંટાએલી ભાવનાઓએ ઘણી બળવાન અસર કરી છે.

આપણો ભક્તિમાર્ગ પણ ઈશતત્ત્વને સ્નેહ રૂપ માને છે **रसो वै सः** એ શ્રુતિ વચનને પ્રમાણ રૂપ માની ભક્તિમાર્ગના આચાર્યોએ ઈશતત્ત્વને રસરૂપ–સ્નેહ રૂપ માન્યુ છે અને આ એક માન્યતાની આસપાસ ખ્રીસ્તીધર્મથી કાઇક જુદી જાતની પણ અનેક સુદર ભાવનાઓનો વિકાસ થયો છે આ માન્યતાની છાપમા ભક્તિમાર્ગનુ ઘણુ વિશાળ સાહિત્ય, સસ્કૃતમા જ નહિ પણ તામિલ, તેલગુ, બંગાળી, વ્રજ, ગુજરાતી, મરાઠી વગેરે ભાષાઓમા પણ આજ સુધી વિકસ્યે ગયુ છે. પણ ભક્તિમાર્ગની બ્હાર આપણા લૌકિક સાહિત્ય ઉપર આ માન્યતાએ ઝાઝી અસર કરી જણાતી નથી

પ્રભુપ્રાપ્તિનું સાધન–ભક્તિ –આ દેશના ભક્તિમાર્ગના બધા સપ્રદાયો ભક્તિને જ પ્રભુપ્રાપ્તિનુ મુખ્ય સાધન માને છે. ખ્રીસ્તીધર્મની માન્યતા પણ એવી જ છે આપણે જેને ભક્તિ કહીએ છીએ તેને ખ્રીસ્તી સાહિત્ય પ્રભુ તરફનો પ્રેમ કહે છે. ભક્તિમાર્ગના આચાર્યોએ પણ ભક્તિ શબ્દનો અર્થ સમજાવતા કહ્યુ છે કે—

> **माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु**
> **सुदृढ सर्वतोऽधिकः।**
> **स्नेहो भक्तिरितिप्रोक्त**
> **स्तया मुक्तिर्नचान्यथा ॥**

ભક્તિના વિવિધ અંગોની બાબતમા બહુ મળતાપણું દેખાતું નથી, પણ પ્રાર્થનાનુ તત્ત્વ બન્નેને માન્ય છે ખ્રીસ્તી ભક્તનું હૃદય પોતાના ઉત્કટ પ્રભુપ્રેમના આવેગને પ્રાર્થના દ્વારા શમાવે છે. આ દેશના ભક્તોએ પણ એ માર્ગનો કાઇ ઓછો આશ્રય લીધો નથી ભજનો

અને કીર્તનો ખ્રીસ્તી માર્ગની સમૂહ-પ્રાર્થનાનું સ્થાન સાચવે છે

ખ્રીસ્તી ધર્મ મોટે ભાગે મૂર્તિવાદને માનતો નથી એટલે આપણા ભક્તિમાર્ગની દેવમૂર્તિની સેવા જેવું ખ્રીસ્તી ધર્મમા કાંઈ નથી પણ વૈષ્ણવ-ભક્તો માનસીસેવાને ઉત્કૃષ્ટ માને છે (**માનસી સા પરામતા**) અને ક્રમે ક્રમે ચિત્તને માનની સેવાનો અભ્યાસ પાડવાનો આચાર્યોએ બોધ કર્યો છે

અવતારવાદ -ખ્રીસ્તી ધર્મ અને ભક્તિમાર્ગ બન્નેને અવતારવાદ માન્ય છે ઈશતત્ત્વ મનુષ્ય રૂપે અવતરે છે એટલી વાત ખ્રીસ્તી ધર્મ સ્વીકારે છે પણ આપણા ભક્તિમાર્ગે આવેશાવતાર, લીલાવતાર વગેરે અવતારના જે પ્રકારો કલ્પ્યા છે તથા એનો જે વિસ્તાર કર્યો છે તે ખ્રીસ્તી ધર્મમા નથી

ભક્તનું વર્તન ભક્તનુ વર્તન કેવુ હોવુ જોઈએ એ બાબતમા મળતાપણુ હોવાનો સભવ ઘણો થોડો છે છતા ભક્તહૃદયની અત સ્થિતિના સામ્યના પરિણામ રૂપ સમાનતા એક બે બાબતમા સ્પષ્ટ તરી આવે છે પડોશી ઉપર સ્નેહ રાખવાનો ખ્રીસ્તી ધર્મે ખાસ બોધ કર્યો છે અને એક પિતાના બાળકો તરીકે મનુષ્ય માત્ર સાથે બન્ધુભાવ રાખવાનુ સૂચવ્યુ છે વૈષ્ણવ ભક્તો અન્ય વૈષ્ણવોને આત્મબન્ધુ ગણે છે અને પ્રાણીમાત્રમા ભગવદ્ભાવ જોવાનુ લક્ષ્ય રાખે છે—

सर्व भूतेषु य पश्येद्भगवद्भावमात्मन ।
(भागवत.)

આપણો ભક્તિમાર્ગ દીનતાને ભક્તનુ આવશ્યક લક્ષણ માને છે અને જો કે વર્તમાન ખ્રીસ્તી પ્રજાઓમા દીનતાનો અભાવ એ મુખ્ય લક્ષણ છે પણ ખ્રીસ્તી ધર્મશાસ્ત્રો તો દીનતા ઉપર બહુ ભાર મુકે છે

શરણાગતિ -ભક્તિમાર્ગના બધા સંપ્રદાયો પ્રભુને શરણે ગયા વગર પ્રભુનો અનુગ્રહ ન થાય એમ માને છે, અને થોડે ઘણે અશે ગુરુ કૃપાને પણ આવશ્યક ગણે છે, ઈશુખ્રીસ્તને શરણે ગયા વગર મનુષ્ય ઈશ્વરકૃપાનુ પાત્ર ન બની શકે એ ખ્રીસ્તીધર્મની માન્યતાના મૂળમા રહેલી ભાવના ભક્તિમાર્ગની શરણાગતિની ભાવનાથી બહુ જુદી નથી આ માન્યતાના પરિણામો પણ સરખાજ આવ્યા છે મધ્યયુગમા ખ્રીસ્તીઓએ અખ્રીસ્તીઓ ઉપર તથા એ જ ધર્મના જુદા જુદા ટેળાઓએ એક બીજા ઉપર અનેકવા જુલમો ગુજાર્યા છે હિન્દુધર્મે અહિન્દુ ઉપર તેને બળાત્કારે હિન્દુ કરવા માટે મોટા પાયા ઉપર જુલમો કર્યા હોય એવુ જાણવામા નથી, પણ વૈષ્ણવે એ શૈવોને અને શૈવોએ વૈષ્ણવોને વારવાર બહુ કષ્ટ આપ્યુ છે

પતિતોનો ઉદ્ધાર -ગમે તેવો પતિત પણ પ્રભુને શરણે જાય તો પ્રભુ એનો ઉદ્ધાર કરે છે એ માન્યતા ભક્તિમાર્ગ અને અને ખ્રીસ્તીધર્મ બન્નેમા છે. ભક્તિમાર્ગના સાહિત્યમા પ્રભુનો આ મહિમા બતાવનાર અનેક આખ્યાનો છે શૂદ્રો અને અનાર્યોનો ઉદ્ધાર કરવામા-એમને ઉંચા સસ્કાર આપી હિન્દુપ્રજામા ભેળવી દેવામા વૈષ્ણવ અને શૈવ ભક્તિમાર્ગે ઘણુ કામ કર્યું છે વૈદિક બ્રાહ્મણમતથી વિરુદ્ધ એવી આ ઉદારતા ભક્તિમાર્ગના બધા સપ્રદાયોમા થોડે ઘણે અશે ઉતરી છે

છેક ઇ સ પૂર્વે બીજા શતકમા યવન (ગ્રીક) હેલીઓડોરસ પોતાને ભાગવત કહે છે (જુઓ બેશનગરનો ગરૂડધ્વજનો લેખ) અને છેક આધુનિક સ્વામીનારાયણની કેટલાક યોજનાઓ ભક્તિ કરે છે. અલબત્ત વૈદિક બ્રાહ્મણ મતે વારંવાર ભક્તોની આ ઉદાર ભાવનાને દાબી દીધી છે એટલે એનો પાછલા કાળમા બહુ વિકાસ થઇ શક્યો નથી પરતુ સતભક્તોએ તો પોતાની હૃદયપ્રેરણાને અનુસરી બ્રાહ્મણ

મર્યાદાઓ સામે વારવાર બંડ ઉઠાવ્યુ છે આવા સંતોમા રામ અને રહેમાનને એક ગણનાર કબીરજી સર્વથી આગળ ગયા જણાય છે. ખ્રીસ્તી ધર્મનો તો પતિતોદ્ધારનો દાવો અને એ માટેનો પ્રયાસ એટલા સુપ્રસિદ્ધ છે કે દાખલા આપવાની જરૂર નથી

કલાપોષકતા—ખ્રીસ્તી ધર્મના અને ભક્તિમાર્ગના મૂળમા હૃદયની સ્નેહાળ તથા કોમળ વૃત્તિઓ છે અને આ વૃત્તિઓ લલિત કળાઓની પ્રેરક પણ છે, કદાચ એ કારણથી કે ગમે તે બીજાં બળોને પરિણામે પણ ખ્રીસ્તી ધર્મે તથા ભક્તિમાર્ગે લલિતકળાને અસાધારણ ઉત્તેજન તથા પોષણ આપ્યા છે મધ્યયુગમા સ્થાપત્ય, શિલ્પ તથા ચિત્રકળાનો ખ્રીસ્તીધર્મની છાયામા કેવો ભવ્ય તથા કેટલો વિકાસ થયો છે એ સુવિદિત છે. સે ટપીટર વગેરે દેવળો યુરોપમાથી અદ્રશ્ય થઇ જાય તો ત્યા જોવા જેવુ સ્થાપત્ય કામ શુ રહે ? આ દેશમા ભક્તિપ્રધાન મહાયાન બૌદ્ધધર્મ કરતા કાંઇક ઉતરતે દરજ્જે પણ બીજા કોઇ પણ બળ કરતા બહુ બહુ વધી જઇને વૈષ્ણવ તથા શૈવ ધર્મે સ્થાપત્ય વગેરે કળાઓને પોષેલ છે પ્રાચીન કાળ માટે જુઓ અજંટા, એલોરા વગેરે ગુફાઓ, પાછલા કાળમા, બૌદ્ધધર્મ આ દેશમાથી અદ્રશ્ય થયા પછી તો વૈષ્ણવોએ, શૈવોએ તથા કંઇક અંશે જૈનોએ આ દેશની સ્થાપત્યકળાને આજ સુધી જીવતી રાખી છે દેવમૂર્તિઓ સિવાય બીજા શિલ્પની તો કદાચ આપણને ખબર જ નહોતી ચિત્રકળાને વૈષ્ણવધર્મે પાછલા કાળમા ઘણુ પોષણ આપ્યુ છે (જુઓ રાજપૂત ચિત્રકળાના નમૂના) આ ઉપરાત ભક્તિમાર્ગે કવિતાને ઘણો ખોરાક આપ્યો છે અને સગીતનો ઘણો ઉત્કર્ષ કર્યો છે (જુઓ સૂરદાસ વગેરેના દાખલા) સંગીતકળાને જીવતી રાખવામા વૈષ્ણવ મન્દિરો આજ પણ ઘણો ભાગ ભજવે છે

આ વિષયનો આથી વધારે વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી ખ્રીસ્તી ધર્મ અને ભક્તિમાર્ગ વચ્ચે કેટલુક સામ્ય છે એટલું સિદ્ધ કરવા માટે આટલા દૃષ્ટાતો બસ છે કારણ કે આ બાબતો બાહ્ય આભૂષણ રૂપ નથી, પરતુ તે તે ધર્મના આત્મભૂત તત્ત્વ સાથે સલગ્ન છે. ખ્રીસ્તી ધર્મને લગતી કેટલીક કથાઓ શ્રી કૃષ્ણની કથાઓને કટલેક અંશે મળતી આવે છે, પણ એ બાબતને હું તો વિશેષ મહત્ત્વ આપતો નથી.

પ્રાચ્યવિદ્યા વિશારદોએ તથા ખ્રીસ્તી પાદરીઓએ આપણા ભક્તિમાર્ગ સાથે ખ્રીસ્તી ધર્મનુ આ પ્રકારનુ સામ્ય તરત પકડયુ હતુ અને સ્વાભાવિક સ્વધર્માભિમાનને વશ થઇ આ દેશના ભક્તિમાર્ગ ઉપર—ખાસ કરીને વૈષ્ણવ ધર્મ ઉપર ખ્રીસ્તી ધર્મની અસર થઇ છે એમ માની લીધુ રામાનુજ વગેરે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયો અને રામાનુજની પણ પ્હેલાના દ્રાવિડ સતો ખ્રીસ્તી ધર્મના ઉદ્ભવ અને પ્રચાર પછી ઘણે કાળે જન્મેલા હોવાથી એ બધા ઉપર ખ્રીસ્તી ધર્મની અસરને સભવિત માનવામા કાંઇ વાધો નડયો નહિ. પણ છેલ્લા વીશ પચ્ચીશ વર્ષની પુરાતત્ત્વ વિષયક શોધખોળના પ્રકાશની મદદ વડે પ્રાચીન સસ્કૃત તેમજ તામિલ સાહિત્યના ઉંડા અભ્યાસના પરિણામે હવે તો નિર્વિવાદ સિદ્ધ થઇ ચૂક્યુ છે કે ભક્તિમાર્ગનુ-ભાગવતધર્મનુ મૂળ ખ્રીસ્તી ધર્મથી જ નહિ પણ કદાચ બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મથી પણ પ્રાચીનતર છે. (જુઓ વૈષ્ણવ ધર્મનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ) આ દેશના સાહિત્યમા જ્યા જ્યા પ્રભુપ્રેમને લગતી વાત આવે ત્યા ત્યા ખ્રીસ્તી ધર્મની અસર માનવાના પવન હવે બધ થઇ ગયો છે, પણ હાલમા ભક્તિમાર્ગના જુદા જુદા સંપ્રદાયોનુ ખ્રીસ્તી ધર્મ સાથે

સામ્ય બતાવીને ઉપસંહારમાં ખ્રીસ્તી ધર્મને ઉચ્ચતર દર્શાવવાનો પ્રયાસ ઘણા વિદ્વાન પાદરીઓ કરે છે'

ઈ સ પૂર્વે બીજા શતકના બેશનગરના લેખમાં તથા પાતંજલ મહાભાષ્યમાં જેનો ઉલ્લેખ મળે છે તે પ્રાચીનતર ભાગવત ધર્મમાં તો નહિ જ પણ પાછળથી વિકાસ પામેલા ભક્તિમાર્ગના મહા પ્રવાહમાં ક્યાંક ખ્રીસ્તી ધર્મની યે અસર થઈ હોય તો તે અસંભવિત નથી, પણ ભક્તિમાર્ગના પ્રાણભૂત તત્ત્વો તો સ્વતંત્ર રીતે વિકસેલા દેખાય છે ખરી રીતે પરમતત્ત્વની ઝંખનામાં દોડતા માનવ હૃદયની સ્નેહાળ અને કોમળ વૃત્તિઓનુ પરિણામ ભક્તિમાર્ગમાં અને ખ્રીસ્તી ધર્મમાં કેટલેક અંશે એક સરખુ આવ્યુ છે બન્નેમાં જે અમુક સમાન સિદ્ધાન્તો દેખાય છે તે એકની બીજા ઉપરની અસરનું પરિણામ નથી પણ સર્વ દેશકાળમાં માનવહૃદયની સ્નેહાળ વૃત્તિઓ સમાન હોવાનું પરિણામ છે વળી મનુષ્ય બુદ્ધિએ ભક્તિના મૂળ તત્ત્વનો પોતપોતાના દેશ, કાળ, સંસ્કાર, વિચાર, વ્યવહાર, પરંપરા વગેરેને અનુસરી જે વિસ્તાર કર્યો છે તેમાં ખ્રીસ્તી ધર્મ અને ભક્તિમાર્ગ એટલા જુદા પડે છે કે એકની બીજા ઉપરની અસરનો પ્રશ્ન તદ્દન ઊડી જાય છે.

ભક્તિમાર્ગ ઉચ્ચતર કે ખ્રીસ્તી ધર્મ ઉચ્ચતર એનો વિચાર જ મને તો અસહ્ય લાગે છે. હૃદયમાં ઊંડા ઉતરીને જોઈએ તો એક પરમાત્મા તરફ પ્રેમનો પ્રવાહ વહેતો દેખાય છે અને પરમપિતાની રહેજ પણ ઝાંખી થતા ભક્તિમાર્ગ કે ખ્રીસ્તી ધર્મ કાંઈ દેખાતું નથી માત્ર એક પ્રેમરસ સર્વવ્યાપક થઈ જાય છે.

તા ક ઋક્સંહિતા વગેરે મંત્ર ભાગના અધિક ભાષ્યો ન હોવાનુ કારણ પાછળથી મને સમજાયું કે ઔપનિષદ્ તત્ત્વજ્ઞાને હિન્દુ સમાજના મન ઉપર એટલી ઊંડી અને પ્રબળ અસર કરી કે બધા આચાર્યોએ પોતપોતાનો મત સિદ્ધ કરવા માટે ઉપનિષદો ઉપર મોટા ભાષ્યો રચ્યા આ રીતે ઉપનિષદ્ ભાગ આગળ મંત્ર ભાગ સ્થૂલ લાગીને ગૌણ પડી ગયો પણ આ જમાનામાં મંત્ર ભાગના ઐતિહાસિક મહત્ત્વને લીધે સંસ્કારી હિન્દુઓની નજર એ તરફ વધારે જાય છે એટલે જો કોઈ પ્રતિભાશાળી વેદાભ્યાસી આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી મંત્ર ભાગનું વ્યાખ્યાન કરે તો નિ:સંશય આપણા ધાર્મિક સાહિત્યમાં ઘણો અગત્યનો ઉમેરો થાય

૨૭

રા. રા. પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી

પારિજાતમંજરી અથવા જયશ્રી એ નાટિકાનો સાર

[ધાર (પૂર્વની સુપ્રસિદ્ધ ધારાનગરી)મા કમાલમૌલા નામની પુરાતન મસ્જીદ આવેલી છે જે, પૂર્વ મહારાજા ભોજનુ સુપ્રસિદ્ધ "શારદાભવન" (ભોજનો દરબાર) હતુ અને હજુ પણ ભોજશાલાને નામે ઓળખાય છે આ દરબારને મસ્જીદના રૂપમા મુસલમાનોએ ફેરવ્યો છે એ મકાનમા સહસ્રાવધિ શિલાલેખો સંસ્કૃત અને માગધી ભાષામા હતા, જે મુસલમાનોએ નિમાજ પઢવાની બેઠકો પર લાદીઓ તરીકે વાપર્યા અને શિલાલેખો ઘસી નાખ્યા, તેમજ ભીંતોની અંદર ઉંધા ચણી દીધા આ રીતે સંસ્કૃત વાઙ્મયનો અખુટ ભંડાર, જે હયાત હોત તો ઘણું અજવાળુ પાડી શકત તેનો નાશ થયો આ મસ્જીદની ભીંતમાથી એક નાનો પથ્થર પડી ગયો જે તપાસતા શિલાલેખ હોવાનુ જણાયાથી ઇ સ ૧૯૦૩ ના નવેમ્બર માસમા એ વિભાગમાથી શિલાલેખો કાઢવામા આવ્યા તેમા એક મોટા પથ્થર પર એક નાટિકા અર્ધી મળી આવી એ જ બાજુમા એટલા જ કદનો બીજો પથ્થર હતો જે આ નાટિકાનો બાકીના ભાગ હોવા સંભવ છે આ પથ્થર તદ્દન ઘસી નાખવામા આવ્યો છે અને માત્ર એકાદ બે છુટાછવાયા અક્ષરો સિવાય બીજુ કઇ દેખાતુ નહોતુ ત્રીજા પથ્થર પર ભોજરાજાએ સ્વત માગધી ભાષામા રચેલ 'કૂર્મસ્તોત્ર' કોતરેલુ છે અને એનું કદ પણ ઉપરના પથ્થરો એટલુ જ છે હજુ પણ એ દિવાલોમાથી કેટલાક વધુ શિલાલેખો મળી આવવા સંભવ છે મળી આવેલ નાટિકાનુ નામ "પારિજાત મંજરી અથવા જયશ્રી છે" ગુજરાત પર માળવાના રાજા અર્જુન વર્મદેવે ચઢાઇ કરી અને પર્વ પર્વતની લડાઇમા ગુજરાતના રાજા જયસિંહ (?)ને હરાવ્યો અને તેની કુંવરી કેદ પકડાઇ આટલી આ નાટિકામા ઐતિહાસિક ઘટના છે.

આ નાટકનો કર્તા રાજ્યગોર મદન અને પથ્થર ઉપર કોતરનાર શિલ્પકાર સોની રામદેવ છે. આટલી માહિતી આપી આ નાટિકાનો ટુંક સાર નીચે પ્રમાણે રજુ કરૂ છુ *]

પારિજાતમંજરી અથવા જયશ્રી

અંક પહેલો

લેખની શરૂઆતમા વિદ્યાદેવી સરસ્વતીની સ્તુતિ કર્યા પછી નાટકની વસ્તુ-રાજા ભોજના જેવા જ પરાક્રમી તેના વંશજ રાજા અર્જુન વર્મદેવના ગુણગાન છે એમ ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે અને આખો લેખ બે શિલાઓ પર કોતરવામા આવ્યો છે

નાટકનો સૂત્રધાર પ્રેમદેવીનુ આવાહન કરી, ભોજના ગુણ ગાન ગાઇ, પોતાની સ્ત્રી નટીને બોલાવે છે અને તે બન્ને વચ્ચે થતી વાતચિત નાટકની પ્રસ્તાવના રૂપે થાય છે સૂત્રધાર જાહેર કરે છે કે પ્રેક્ષકોએ ચૈત્રમાસ (માર્ચ)ની પૂર્ણિમાને દહાડે રંગભૂમિપર રાજ્યગોર આચાર્ય મદન રચિત 'પારિજાતમંજરી અથવા જયશ્રી' નામનુ નવીન નાટક ચંદ્રની માફક અંધકારનો નાશ કર્તા દેવી સરસ્વતીના મંદિરમા ભજવી બતાવવા આજ્ઞા કરી છે. આ મંદિર ધારાનગરીના ૮૪ ચોકમા આવેલા સઘળા મંદિરોના આભુષણ રૂપ છે એટલુ જ નહિ, પરંતુ વિખ્યાત

* મળી આવેલ નાટિકા મૂળ સંસ્કૃતમા મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ તથા પથ્થરોના rubbings અમારા સંગ્રહમા છે -પુ વિ. મા

કવિઓ, અને દૂર દેશથી આવતા સમર્થ વિદ્વાનોને પરસ્પર મળવાનું સંકેતસ્થાન છે

પછી નટી વસન્તઋતુના વર્ણન કરે છે અને સભાની ઉત્કંઠા જાણી લઇ સૂત્રધારને નાટકની વસ્તુ કહેવા વિનવે છે સૂત્રધાર નીચે પ્રમાણે વદે છે.

પ્રિયે, મહાન નૃપતિ ભોજનો કુળદીપક-વંશજ, શૂરવીરોના ચૂડામણિ રાજા અર્જુનવર્મદેવ અને ગુજરાતનો નૃપ જયસિંહ એ બે વચ્ચે લડાઇ સળગી, અને પર્વતાર્વન (ઘણું કરી પંચમહાલમાં આવેલો પાવાગઢ)ના પડોશમા બન્ને નૃપતિઓ વચ્ચે ખૂનખાર યુદ્ધ થયું, જેમા બન્ને સૈન્યો તોફાનમા મહાસાગરના મોજાઓની માફક એક બીજા સાથે અથડાયા. દુશ્મનનું લશ્કર હાર પામી રણભૂમિ છોડી નાસી ગયું ધારાના વિજયી નૃપેન્દ્રે બાણવૃષ્ટિ બંધ કરી તેના પરાક્રમથી પ્રસન્ન થયેલા દેવોએ આકાશમાંથી રાજાપર પુષ્પવૃષ્ટિ વરસાવી, અને તેની સાથે એક પારિજાત (સ્વર્ગીયવૃક્ષ)ની પુષ્પમંજરી તેના વક્ષસ્થળ પર આવીને પડી અને ચમત્કારિક રીતે આ પુષ્પમંજરીમાથી એક અપૂર્ણ લાવણ્યવતી કન્યા ઉત્પન્ન થઇ અને તેની સાથે જ એવી આકાશવાણી થઇ કે તે કન્યાને વરવાથી ધારાનો નૃપતિ રાજા ભોજના જેવો સમૃદ્ધિવાન અને સુખી થશે

આ ચમત્કારથી નટી વિસ્મય પામે છે. સૂત્રધાર ખુલાસો કરે છે કે આ કન્યા ગુજરાતના ચાલુક્ય નૃપતિની કીર્તિ હતી, રણભૂમિમા તેના પિતાની હાર વખતે તે મૃત્યુ પામી, પારિજાતમંજરી રૂપમા ફેરવાઇ, પાછી સ્ત્રી રૂપે ઉત્પન્ન થઇ

રાજા તેણીના સૌંદર્યથી મુગ્ધ થયો, પરંતુ, વડીલોની શરમથી ઝાઝો વખત તેણીના સામું જોઇ શક્યો નહિ, તેણે પોતાના વિશ્વાસુ કંચુકી કુસુમાકરને તેણીના રક્ષણ અને સંભાળ રાખવાનું કાર્ય સોંપ્યું.

કંચુકીપત્ની વસંતલીલાએ પારિજાતમંજરીને ધારાગિરીના શિખરપર આવેલા સુન્દર પ્રમદવનના મણિમંડપમા રાખી

રાજ્યનો કારભાર વિશ્વાસુ મંત્રી નારાયણ પર નાખી, રાજા પોતે વસંતોત્સવ જોવાને પોતાના નવીન મનોહર રાજમહાલયના ઉચ્ચતમ ઓરડામા જાય છે રાજા અને રાણીને જોતા જ સૂત્રધાર તેમના ગુણગાન કરવા લાગે છે "પરમાર કુળદીપક, સુભટ પુત્ર, અને ગુજરાત સાથેના યુદ્ધમા પોતાનું પરાક્રમ અને શૌર્યની હમણા જ જેણે પ્રતીતિ આપેલી છે એવા યુવાન નૃપતિ અર્જુનદેવ કેવા મનોહર છે ' જુવો ' જુવો ' લાવણ્યવતી રાણી કુંતલ (દક્ષિણ)-નરેશપુત્રી સર્વકલા પણ રાજાની સાથે બિરાજે છે " આ પ્રમાણે મુખ્ય પાત્રોની ઓળખ આપી સૂત્રધાર જાય છે,

રાજા અને રાણી વયસ્ક વિદૂષક સાથે વસંતોત્સવ નિરખી આનંદ અનુભવી રહ્યા છે આ ઉત્સવમા ધારાનગરીના તમામ લોકો-અમીર અને ગરીબ-ભાગ લઇ રહ્યા છે કોઇ ગાય છે, કોઇ નૃત્ય કરે છે, કોઇ ઢોલ વગાડે છે, કોઇ એક બીજા પર ગુલાલ અને પાણીની પિચકારીઓ મારી રહ્યા છે-આ પ્રમાણે ઉત્સવ પૂર બહારમા ચાલી રહ્યો છે.

રાણીને આમ્રવૃક્ષ અને માધવીલતાના લગ્ન કરવાના છે તે સાભરી આવે છે અને આ વાસ્તે તૈયારી કરવાને ધારાગિરિ પર આવેલી પ્રમદવન નામની રાજવાટિકામા તેણી જાય છે

આ બધો વખત રાજાના પ્રેમમા પડેલી પારિજાતમંજરી એકાન્તમા રાજા પોતાને ચાહે છે કે નહિ તે ખબર નહિ હોવાથી વિરહાતુર અવસ્થામા ઝૂરે છે રાજા પણ તેણીને ચાહતો હતો પરંતુ હજુ સુધી રૂબરૂ તેણીને મળી પોતાનો પ્રેમ વ્યક્ત કરવાની તેને તક મળી ન હતી. ઉત્સવ જોતા જોતા પારિજાતમંજરી તેને

સાંભરી અને તેણીના વિચાર કરવા લાગ્યો, ત્યા વિદૂષકે ધારાગિરિ પર રાજવાટિકામા ફરવા જવા સૂચના કરી

અહીંઆ 'વસંતોત્સવ' નામનો પહેલો અંક સમાપ્ત થાય છે

અંક બીજો

કંચુકી કુસુમાકર પ્રવેશ કરે છે અને ઉદ્યાનની શોભા અને મધુર વાતા પવનની આહ્લાદકતા તથા લગ્નોત્સવ ઉજવતી રાણીનુ વર્ણન કરે છે

આ વખતે વાટિકામા લગ્નોત્સવ જોવા આવેલા ધારાના લોકોની ઠઠ જામી હતી અને આનંદ છવાઈ રહ્યો હતો અને નર્તકીઓ મંગલ લગ્નગીતો મધુર સ્વરે ગાઈ રહી હતી. આ રમતગમતોની વચમા કુસુમાકરને પારિજાતમંજરી યાદ આવે છે અને તેણીના રાજાના દર્શન વાસ્તે ઉત્સુકતા તથા ઉત્સવો જોવાની ઇચ્છા તેને સાંભરી આવે છે

એટલામા કુસુમાકરની પત્ની પ્રવેશ કરે છે અને પારિજાતમંજરીની વિરહાતુર દશાના ખબર તેને આપે છે કુસુમાકર પોતાની પત્નીને ખબર આપે છે કે માધવીલતાનો લગ્નોત્સવ નિરખવાને રાજા વાટિકામા આવવાનો છે અને પ્રસંગનો લાભ લઇ છુપી રીતે પારિજાતમંજરીને મળવા માગે છે વધારામા કુસુમાકર કહે છે કે રાજાની દશા પણ પ્રેમાતુર છે અને આ ખબરથી પારિજાતમંજરીને આશ્વાસન આપવા પોતાની પત્નીને સૂચના કરે છે.

રાજા વિદૂષકની સાથે વાટિકામા આવે છે અને વાટિકાના મનોહર દેખાવનુ વર્ણન કરે છે એક જ વૃક્ષપર વિવિધ ફળ ફુલો જોવાથી વિદૂષક અચબો પામે છે અને તેના આ અજ્ઞાનથી બધા આનંદ પામી તેની હાસી કરે છે.

તુરતજ નર્તકીઓ અને ગીત ગાનારીઓથી પરિવેષ્ટિત રાણી પ્રવેશ કરે છે

રાણી માધવીલતા અને આમ્રનુ યુગલ રાજાને દાખવે છે દરમિયાન વસંતલીલાને એક સુંદર યુક્તિ સુઝી આવે છે અને તેને અમલમા લાવે છે તે યુક્તિ એ કે રાણીના કોઇ પણ આભૂષણમા પારિજાતમંજરીનુ પ્રતિબિંબ પાડવુ અને રાજાને તે દેખાડવુ પારિજાતમંજરી જે વૃક્ષ ઘટામા છુપાઇ હતી તેના પાદડા તેણી ખસેડે છે અને મંજરીનુ પ્રતિબિંબ રાણીના કંકણાભરણમા પડે છે રાજા તે પ્રતિબિંબ જુવે છે અને રાણીના કાન ઝાલીને અનુમાન દશામા પ્રતિબિંબ નિરખી રહે છે વસંતલીલા પારિજાતમંજરીનુ ધ્યાન રાણીના કાન તરફ ખેંચે છે જ્યા તેણી પોતાનુ અને રાજાનુ પ્રતિબિંબ સજોડે આવેલા જુવે છે

પારિજાતમંજરીને હજુ શંકા રહે છે કે રાજાનુ ધ્યાન રાણીના આભુષણ તરફ ખેચાયુ છે કે પોતાના પ્રતિબિંબ તરફ ખેચાયુ છે અને તેનો નિર્ણય કરવાને ઉત્સુક બને છે વસંતલીલા તેણીની મુંઝવણ સમજી જાય છે અને તેણીને ખાતરી આપવાને પાછી પાદડા પાછળ તેણીને સંતાડી દે છે રાજા પોતાની પ્રિયાનુ પ્રતિબિંબ અચાનક અદૃશ્ય થઇ જવાથી દુખ પામે છે પાછળ નજર કરતા પાદડામા છુપાયલી પારિજાતમંજરીની રાજાને ઝાંખી થાય છે પારિજાતમંજરી પણ પ્રત્યુત્તરમા રાજા તરફ એક મધુર સ્નેહભીનુ કટાક્ષ ફેંકે છે રાજાને પોતે કયા ઉભો છે તે ભાન આવતા પાછો તે કરણાભરણ તરફ પૂર્વની માફક જોવા લાગે છે મશ્કરો વિદૂષક અને રાણીની દાસી કનકલીલા રાજા અને પારિજાતમંજરી વચ્ચે શુ ચાલી રહ્યુ હતું તે જાણતા હોવાથી અર્થસૂચક મંદ હાસ્ય કરે છે

અ યાર સુધી રાણી રાજાને પ્રમન્ન રાખવાને પોતાનુ મુખ તથા કાન સ્થિર રાખી રહી હતી, હવે તેણી થાકી કટાળી જાય છે, રાણીની જમણી આખ ફરકવા માડે છે અને તેણી પોતાની દાસી તરફ ઓચિતુ જુવે છે રાણી દાસીને હાસ્ય કરતી અને રાજા તેણીને કાઇ નિશાનીઓ કરતો દેખી જાય છે રાણીને આમા કાઇ ભેદ છે એમ દૃઢ શકા આવે છે અને ગુસ્સામા રાજાને છોડી ત્યાથી ચાલી જાય છે રાજા હવે રાણીને મનાવવા જશે એમ ધારી પારિજાતમજરી અને વસતલીલા તેઓની સતાવાની જગા છોડી મણિમડપ તરફ જાય છે આથી રાજા જ્યારે પોતાની પ્રિય'ના મુખ-દર્શન વાસ્તે ફરીથી પાછળ નજર કરે છે તો ત્યા કોઈ માલુમ પડતુ નથી વિદૂષકની સાથે રાણી મણિમંડપમા જાય છે. દૂરથી રાજા પારિજાતમજરીને ત્યા જુવે છે રાજા થોડા પુષ્પો ચૂટે છે અને છુપાઇને આગળ જઇ પારિજાતમજરી પર એક પછી એક પુષ્પો ફેંકે છે રાજાને પોતાના પર પુષ્પ-બાણોની વૃષ્ટિ કરતો કામદેવ ધારીને પારિજાત-મજરી મુર્છિત થાય છે રાજા છતો થઇ વસ-તલીલાને તેણીને શુદ્ધિમા લાવવામા મદદ કરે છે

ભાન આવતા પારિજાતમજરી ત્યાથી જવાની ઇચ્છા દેખાડે છે, પરતુ રાજા એક મધુર હાસ્ય અને પ્રેમમય દૃષ્ટિ કરવા વિનવી તેણીને રોકે છે.

દરમિઆન રાણીની દાસી કનકલીલા હાથમા કરણાભરણ લઇ ત્યા આવતી દેખાય છે

રાણીની દાસીને આવતી જોઈ રાજા પારિજાતમજરીને પોતાની પીઠ પાછળ સતાડી દે છે પછી રાજા કનકલીલાને રાણીનું સાત્વન કરવામા મદદ કરવા વિનવે છે કનકલીલા રાણી તરફથી રાજાને કરણાભરણની ભેટ અર્પણ કરે છે, અને રાણીનો કડક સદેશો સભળાવે છે

રાજા મેણુ સમજી જાય છે અને રાણીને મનાવવા તુરત જ જવા નિશ્ચય કરે છે ભાટો સગીતમા સધ્યાનુ આગમન ગાઇ રહ્યા છે. રાજાના જવાથી પારિજાતમજરી દિલગીર અને વિરહાતુર બની જાય છે, વસતલીલા તેણીને આશ્વાસન આપે છે રાજા તેણીની પ્રેમાતિશ-યિતાથી વિસ્મય પામે છે અને તુરત જ પાછો ત્યા આવવા વચન આપે છે. પછી વસતલી-લાને તેણીની સભાળ રાખવા ભલામણ કરી રાજા ત્યાથી જાય છે. જતા જતા ને પાછળ વારવાર જોતો જાય છે અને આખરે બારે દિશે ત્યાથી અદૃશ્ય થાય છે.

દૃષ્ટિમર્યાદામા રાજા દેખાય છે ત્યા સુધી પારિજાતમજરી તે તરફ જોઇ રહે છે. રાણી હવે પોતાને મૃત્યુ શિક્ષા ફરમાવશે એમ ધારી બીકથી પારિજાતમજરી આત્મઘાત કરવા વિચાર કરે છે. વસતલીલા તેણીને શાત પાડે છે પારિજાતમજરીની દિઙ્મૂઢ દશાથી વસતલીલાને તેણીની જીદગી વિષે શકા થાય છે અને તેણીના પર બરાબર ધ્યાન રાખવા નિશ્ચય કરે છે.

અહીંઆ બીજો અક સમાપ્ત થાય છે

પથ્થરને છેડે એમ કહેવામા આવ્યુ છે કે આ પ્રશસ્તિ (સ્તુતિ) સિહકપુત્ર સોની રામ-દેવ નામના પ્રવીણ શિલ્પકારે પથ્થર પર કોત-રેલી છે

૨૮

અ. સૌ. પુતળીબાઈ કાબરાજી.

આપણા દેશની સ્ત્રીકવિઓ

૧

જે સ્વર્ગવાસી નરના સ્મારક અર્થે આ ગ્રંથ લખાય છે તે એક કવિ હતો, માટે મે આ વિષય કવિતાને લગતો લીધો છે, અને હિંદમા થઇ ગયલી સ્ત્રીકવિઓ બાબે કંઇક વિવેચન કરૂ છુ આપણે ગુજરાતીમા લખી ગયલી કેટલીક સ્ત્રીઓને ઓળખીએ છીએ પણ હિંદના જુદા જુદા ભાગોમા બીજી ભાષાઓમા કવિતા કરી ગયલી સ્ત્રીઓ ઘણી હતી જેમના નામ પણ આપણે જાણતા નથી

થોડા સમય ઉપર એક ઇંગ્રેજી બાઇ, નામે મિસિસ મેકનિકલે હિંદની સ્ત્રીકવિઓ અને તેમની કરેલી કવિતાઓ—એ નામનુ એક નાનું પુસ્તક પ્રગટ કરી આપણા દેશની સેવા બજાવી છે, તેના આધારે આ વિષય લખવાને હું શક્તિમાન થઇ છુ

૨

અતિ પ્રાચીન કાળમા સ્ત્રીઓ કવિતા કરતી હતી તે ઋગ્વેદમા પુરુષો ભેગી સ્ત્રીઓની કવિતાઓ છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે તેમાની એક, નામે ઘોસાને માટે જણાયલુ છે કે તે રાજા કક્ષિવાનની પુત્રી હતી જે પોતે એક ઋષિ હતો અને દીકરીમા અસાધારણ બુદ્ધિ જોઈ તેને પોતે કેળવણી આપી હતી એના લખેલા બે કાવ્યો વેદમા મળી આવે છે, તેમા એક "અશ્વિનોને પ્રાર્થના" ઉંચી કાવ્યશક્તિ બતાવે છે

એ પછી બૌદ્ધ ધર્મની સાધ્વીઓના કરેલા કાવ્યો ગણી શકાય જે "થેરી ગાથા "ને નામે ઓળખાય છે. એ કવિતાઓના પાલી ભાષામાથી ઇંગ્રેજીમા ભાષાન્તરનું મિસિસ રિહ્સ ડેવિડસે એક પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. ઈ. સ ની પાચમી સદીના આવા એક સંગ્રહમા દરેક ગીતની સાથે તેની બનાવનારીનુ ટુકુ ચરિત્ર આપેલુ છે એમા એક મુત્તા નામે છે તેને માટે કહે છે કે તે એક ગરીબ બ્રાહ્મણને ઘેર જન્મ પામી હતી, અને વયમા આવી ત્યારે તેના માબાપે તેને એક ખુંધા બ્રાહ્મણ સાથે પરણાવી હતી. પણ મુત્તાએ તેના ઘરમા રહેવાની ના પાડી, તેને સમજાવીને પોતે સંસારનો ત્યાગ કરીને ધર્મપરાયણ સાધ્વી બની. તેના એક કાવ્યની મતલબ નીચે મુજબ છે —

અરે હુ તો છુટી થઇ રે છુટી થઈ,—
ત્રણ ખુંધી વસ્તુથી હુ છુટી, મારી ઘંટીથી, મારા ખાંડણીઆથી, અને મારા ખુંધા વરથી. અને આ ઉચ્ચ દશા પામી મુક્તિ મેળવી મારૂ મુત્તા નામ સાર્થક બનાવ્યુ છે"

પનાચારા નામે એક સાધ્વીને માટે કહે છે કે તેના પર કંઇ આફત પડવાથી તે એક દહાડામા પોતાના માબાપ, ભાઈ બેન, વર અને છોકરાને ખોઈ એકલી અટુલી રહી ગઇ હતી તેથી ઘેલી થઇ તે રઝળતી હતી. પણ એક ઠેકાણે બુદ્ધ ઉપદેશ કરતા હતા ત્યા જઈ લાગી અને તેના શબ્દો સાભળ્યા પછી બુદ્ધે તેને આશ્વાસન દીધુ તેથી તેનું મગજ ઠેકાણે આવ્યુ અને તેણે પોતાનુ બધુ દુખ બુદ્ધને કહ્યુ બુદ્ધે તેને ધર્મબોધ કર્યો, જેથી તે પોતાનુ દુખ ભુલી અને બીજાઓને દુખમા દિલાસો મળે એવાં ઘણા કાવ્યો તેણે રચ્યા એ ઉપરાંત થેરીગાથામાં વાસીતથી, ઉબ્બીરી, સુમના, સામા, સંઘા

સુમંગલાની માતા, મેટ્ટીકા એવી ઘણી સાધ્વી ઓના રચેલા કાવ્યો આવે છે, જે બૌદ્ધધર્મીઓ આજ સુધી ગાય છે

૩

પછીની સ્ત્રીકવિઓના સંસ્કૃત ભાષામા રચાયેલા કાવ્યો પણ ઘણા મળી આવે છે ગંગાદેવી નામે સ્ત્રીકવિ વિજયનગરના સ્થાપનાર બળવાન રાજાની કુંવરી હતી એવુ જણાયંુ છે બીજી એક વિક્તનિતમ્મા નામે હતી તેનું ચરિત્ર મળતું નથી પણ તેના કાવ્યો પ્રેમ રસથી ભરેલા છે. એકમા તે નીચે પ્રમાણે એક યુવાન પ્રેમીને મધુકર સાથ સરખાવી કહે છે—

"હે મધુકર ! તારૂં ભટકતું મન તુ બીજા ફૂલો તરફ લઇ જા, જેઓ તારૂ વજન ખમી શકે અર્થ વિના અને કમોસમે તુ આ ચમેલીની ખીલતી કળીને શા સારૂ એટલો સતાવે છે, કે જેમા હજી રજ પણ બધાયુ નથી ?"

સંસ્કૃતમા લખનારી એક ત્રીજી પ્રિયંવદા હતી જે બંગાલના ફરીદપુર જિલ્લાના રહીશ એક વિદ્વાન ગૃહસ્થની દીકરી હતી, અને એક તેવા જ વિદ્વાનને પરણી હતી, અને પોતાના પિતાને તેમજ પતિને સાહિત્યનો વધારો કરવામા તે મદદ કરતી હતી

૪

દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમા તામિલ અને કાનડી તેમ જ મરાઠીમા કેટલીક સ્ત્રીઓ કવિતા કરી ગઈ છે અવ્વઇ નામે એકે તામિલમા કાવ્યો કર્યા છે તે હજી તે તરફ ગવાય છે, અને લોક તેની કૃતિઓને એટલી ચાહે છે કે દર મંગળવારે તેની પૂજા થાય છે અવ્વઇના માતપિતા પોતાની ભટકતી જીંદગીને લીધે તેને છોડી ગયા હતા, અને લોકે દયાની ખાતર તેને પાળીને મોટી કીધી હતી, એટલે તેને કંઈ પણ કેળવણી મળી હોય એવુ લાગતું નથી. તો પણ તે સમજણી થતા ગાવા અને કવિતા જોડવા લાગી, જેથી તે લોકને પ્રિય થઇ પડી, અને તે લોક તેને "ખીરના એક પ્યાલા સારૂ એક ગીત ગાનારી" એવા નામથી ઓળખવા લાગ્યા. તે ઘણુ જીવી પણ આખી જીંદગી ભટકીને ભીખ માગીને પૂરી કીધી તે સારા શીખામણના વચનો ગાતી હતી દાખલા તરીકે એક ગાયનમા તે કહે છે—

"સોનાનો પ્યાલો ભાગ્યો તો પણ સોનુ તે સોનુ જ રહ્યું,
(પણ) માટીનો ઘડો ભાગ્યો તો તે શા કામનો જ રહ્યો ?
(તેમ) સદ્‌ગુણીનુ સર્વસ્વ જાય પણ સદ્‌ગુણી તે સદ્‌ગુણી જ રહે, જ્યારે દુર્ગુણીનું તેમ બનતુ નથી"

અંદાલ નામની એક તામિલ કવિ હતી તે બાળપણમા પોતાના માતપિતા સાથ મંદિરમા જઇ ભક્તિ કરતા શ્રી કૃષ્ણ ઉપર અતિ મોહિત થઈ ગઇ અને વયમા આવી ત્યારે માનવી સાથ પરણવાની ના પાડી બેઠી, જેથી શ્રી કૃષ્ણ સાથે તેનુ લગ્ન શ્રી વીલ્લીપુરના મંદિરમા કરી આપવામા આવ્યુ એણે ભક્તિભાવથી ઉછળતા ભજનોના બે પુસ્તક કરેલા છે, જે હજી વૈષ્ણવોમા ગવાય છે.

કાનડી ભાષાના સાહિત્યને શોભાવી ગયલી સ્ત્રીઓમા શૃંગારમ્મા અને હોનમ્મા નામે બે હતી તેઓ મૈસૂરના રાજા ચિકદેવ રાયાની દરબારમા હતી રાજા પોતે વિદ્વાન હતો અને ઘણાએક ઐતિહાસિક ગ્રથોનો તેણે સંગ્રહ કર્યો હતો, જે પાછળથી ટીપૂ સુલતાને બાળી મૂકેલો. શૃંગારમ્માએ "પદ્મિનીકલ્યાણ" સંગીતમા જોડયુ હતું હોનમ્મા રાજાના પ્રધાનની ભત્રીજી હતી પ્રધાને રાજા આગળ તેની હોશિયારીના વખાણ કર્યા તેથી રાજાએ તેને એક કવિતા લખવાનો હુકમ આપ્યો જેને માન આપી તેણે એક કવિતાનુ પુસ્તક રચ્યુ

જે " હદીબદેય ધર્મ " એટલે પરણેલી સ્રીનો ધર્મ એ નામે ઓળખાય છે

શૃગારમ્માની એક કવિતાના શબ્દો સ્રીનુ માન વધારનારા છે. "અરે મુર્ખો' તે ગાય છે " સ્રી સ્રી શુ કરો છો? તમારી માતા જેણે તમને જન્મ દીધો તે સ્રી નહિ હતી? અને સ્રી વિના કોણે તમને બાળપણમા સભાળી પાળીપોષી મોટા કર્યા? તો સ્રીને તુચ્છ શા માટે ગણો છો?"

"દીકરો જનમ્યો તો ખુશી થાઓ છો ને દીકરી જન્મી તો દિલગીર થાઓ છો એ શુ કહેવાય? જે સતાન સારા નીકળે અને માબાપને સુખ પમાડે તે સતાન, પછી દીકરો કે દીકરી."

"પુત્ર અવતર્યો ને વારસ આવ્યો એ ખરૂ, પણ જો પુત્ર સારો નહિ નીવડ્યો, સારી કેળવણી નહિ પામ્યો તો માબાપને સુખનુ સાધન થતો નથી, તેજ પ્રમાણે પુત્રી બીજા કુટુમ્બમા પરણી જાય છે ખરી, પણ ગુણવતી અને સારી કેળવણીવાળી હોય છે તો સાસરિયાને શોભાવે છે અને તેના વશજો તેને માનથી યાદ કરે છે "

એ પછી કાનડી ભાષામા મહાદેવી સક્કા નામે એક સ્રીના રચેલા સગીત કાવ્યો પણ ગવાય છે

મરાઠી સ્રી કવિઓમા એક જે વિશેષ ધ્યાન ખેચે છે તે ચોખા મેલાની સ્રીને નામે ઓળખાની કવિ છે વગ્દહુ બન્ને જ્ઞાતિએ તુચ્છ ગણાતા મહાર હતા પણ વિઠોબાની પરમ આસ્થાથી ભક્તિ કરતા હતા. બંનેએ કવિતા કરેલી છે એક નમૂનો અહીં ઉતારૂ છુ —

" જો અભડાયો તો દેહ અભડાયો—
આત્મા તો શુદ્ધ છે'

એટલુ તો સહુ કોઇ જોઈ શકે છે કે અભડાવા વગર દેહ ધારણ કરી શકાતો નથી.

માટે ચોખાની સ્રી કહે છે કે દેહની અશુદ્ધતા દેહમા રહેવા દો પણ આત્માને શુદ્ધ ગણો "

મુક્તાબાઇ નામે એક મરાઠી સ્રી કવિતા કરી ગઈ છે તેને માટે કહેવાય છે કે તે ચાર રઝળતા ભાઇબેનમાની એક હતી, જેઓ એક વાર વાવથી બ્હીને એક સન્યાસીની ગુફામા ભરાયા ત્યા સન્યાસીએ તેમને આશ્રય આપી વિદ્યા ભણાવી, અને ચારે ભક્તિમાન બન્યા, અને એક ભાઇએ તથા મુક્તાબાઇએ કવિત્વ-શક્તિ દેખાડી મુક્તાબાઇ સોળ વર્ષની તો મરી ગઇ એટલે તેણે જે કાવ્યો કર્યા છે તે બાળપણમા કરેલા કહેવાય. તોપણ તેમા એવા શીલસુરીભર્યા વિચારો છે અને એવી ભેદી ભાષામા લખાણ કરેલુ છે કે તેની મતલબ ભાષાન્તરમા બતાવવી મુશ્કેલ પડે છે.

જાનાબાઇ નામે એક હતી તે એક કવિ, નામે શ્રી નામદેવના ઘરમા નિરાશ્રિત પડેલી ચાકરડી હતી પણ કવિએ તેને વિદ્યા દીધી હતી, અને પંઢરપુરના શ્રી વિઠોબા ઉપર તેને અતિ પ્રેમ અને આસ્થા હતી, જેથી તેણે ભક્તિભાવથી ભરપૂર અભગો ઘણી અસરકારક અને શુદ્ધ ભાષામા રચ્યા છે જે હજી વિઠોબાના મદિરમા ગવાય છે

બીજી મરાઠી કવિઓમા બહિનાબાઈ હતી જે કવિ તુકારામની શિષ્ય હોવાથી તેની હ્રય ઉપર કવિતા કરી ગઇ છે.

૫

ઓગણીસમી સદીના કેળવણીના ઝમાનામા ઘણી મરાઠી સ્રીઓએ કવિતા કરી છે જેમાની એક ખ્રીસ્તીબાઇ, નામે લક્ષ્મીબાઇ તિલકના કાવ્યો વખણાય છે

ટ્રાવણકોરના પ્રખ્યાત રાજકવિ રવિવરમન ટમ્પીની દીકરી નામે કુત્તીકુન્જ તકચ્ચી મલ-

યાલમ ભાષામા ઘણી કવિતાઓ કરી ગઇ છે એ ઇ. સ ૧૮૨૦ મા જન્મી હતી અને એના પિતાએ એને કેળવણી આપી હતી

કાશ્મીરમા લાલદેડ નામે એક સ્ત્રીકવિ થઇ ગઇ છે કે જેના કરેલા કાવ્યોમાના થોડાનો ઇંગ્રેજીમા તરજુમો કરવામા આવ્યો છે એ શિવમાર્ગની એક યોગિની હતી એના કાવ્યો હિંદુ, મુસલમાન અને બીજા ધર્મવાળા પ્રાર્થના તરીકે ગાય છે, કેમ જે તેમા મુખ્ય વિષય એકેશ્વરવાદનો છે સસારની ક્ષણભગુરતા વિષે તે નીચે પ્રમાણે ગાય છે -

" એક પળ જોઉં છુ તો
એક મોટી નદી વહી જાય છે,-
એક પળ જોઉં છુ તો
નથી પૂલ કે તરી
એક પળ જોઉં છુ તો
એક છોડ ફૂલથી ભરપૂર છે,-
એક પળ જોઉં છુ તો
નથી ગુલાબ કે કાટો
એક પળ જોઉં છુ કે
ચુલામા ભડકા દેખાય છે,-
એક પળ જોઉં છુ તો
નથી ચુલો કે ધુમાડો
એક પળ જોઉં છુ કે
પાડવોની મા દેખાય છે,-*
એક પળ જોઉં છુ તો
કુભારની મામી દેખાય છે. "

૬

હિન્દી ભાષામા કવિતા કરી ગયલી છ સ્ત્રીઓમા સૌથી પ્રખ્યાત મીરાબાઇ છે, કે જેણે ગુજરાતીમા પણ કાવ્યો રચ્યા છે. એના જીવાન બાબે જુદી જુદી વાતો ચાલે છે પણ હવે નિર્વિવાદ સાબિત થયુ છે કે તે મેવાડના રાજકુવર ભોજરાજને પરણેલી હતી. પણ તે ગાદી આવ્યા અગાઉ જ મરણ પામ્યો. એ પછી થોડે વખતે મહારાણા કુંભને તેના એક બેટા ઉદેકરણે મારી નાખ્યો અને પોતે મેવાડની ગાદી લીધી, અને વિધવા થયલી રાજવધુ ઉપર જુલમ ગુજારવા માડયો જેથી તે ચિતોડ છોડી નાસી ગઇ અને રાઈદાસની શિષ્ય બની રાધાકૃષ્ણના પ્રેમની કવિતાઓ કરી લોકને શીખવવા લાગી

બીજી એક હિંદીમા લખનારી સ્ત્રી કવિ રૂપમતી હતી જ્ઞાતિએ તે હિંદુ હતી, પણ માળવાના મુસલમાન રાજા બાજબહાદુરની બેગમ થઇ હતી બન્ને ગાયનમા ઉસ્તાદ હતા. ઇ સ. ૧૫૬૦મા બાદશાહ અકબરે માળવા ઉપર ચઢાઇ મોકલી બન્ને લડાઇમા ઉતરી લડયા પણ હાર પામ્યા એટલે શત્રુના હાથમા ન જતા રૂપમતીએ ઝેરનો પ્યાલો પી જીવ કાઢયો તેણે બાજબહાદુરને સંબોધીને પ્રેમના ગીતો કરેલા છે જે હજી માળવામા ગવાય છે

બીજી એક હિંદીમા કવિતા કરી ગયલી સ્ત્રી જેણે પ્રેમ અને શૃગારના કાવ્યો લખ્યા છે તે શેખ રંગ્રેજણને નામે ઓળખાય છે તે મુસલમાન હતી, અને કપડા રગવાનો ધધો કરતી હતી

એવુ બન્યુ કે એક બ્રાહ્મણ કવિ, નામે આલમે તેને ત્યા પાઘડી રગવા મોકલી, પણ તેના પડમા પોતે લખેલી કવિતાનો કાગળનો કટકો હતો તે કાઢી લેતા ભૂલી ગયો રગ્રેજણે તે જોયો અને તેમા લખેલા એક ચરણમા બીજુ પોતે લખી બ્રાહ્મણના પૂછેલા એક સવાલનો જવાબ દીધો, અને પાઘડી રગીને ઘડી વાળી ત્યારે કાગળ તેમા પાછો મુકયો, અને પાઘડી મોકલી આપી. ઉકેલતા માહે કાગળ જોઇ બ્રાહ્મણે પેલુ ઉમેરેલુ ચરણ જોયુ અને

* પાડવા અને તેમની માતા દ્રૌપદી પ્ર ભાણનો વરા શ૦ એક કુભારના ઘ મા આશ્રય લીધો હતો તે વિશે આ ઇસારો છે.

અજબ થઇ રંગ્રેજણને પૂછવા ગયો કે આ કોણે લખ્યુ, અને તેના જવાબથી પ્રસન્ન થઇ પાઘડીની રગામણ એક આનો અને કવિતાની કિમત એક હજાર મુદ્રા આપી. આમાથી પ્રેમ બાઝયો અને બ્રાહ્મણ રગ્રેજણને પોતાને ઘેર રાખીને વટલી ગયો

બીજી હિદી કવિઓમા દયાબાઇ અને સહજોબાઇ એ બે નામ મળે છે દયાબાઇનો કરેલો "દયાબોધ" ઇ સ ૧૭૫૧મા લખાયો હતો

હાલના વખતમા શ્રી સરસ્વતી દેવી અને બીજી કેટલીક સ્ત્રીઓ હિંદીમા કવિતા કરે છે.

૭

બંગાળી સ્ત્રીકવિઓમા રામી નામે એક ધોબણની કરેલી કવિતા પહેલી મૂકી શકાય, જે ઇ સ ની ૫દરમી સદીમા થઇ ગઇ. કેમ જે તે અગાઉ કોઇના કાવ્યો મળતા નથી એની કહાણી અજબ જેવી છે. ચડીદાસ નામે એક પ્રખ્યાત બગાળી કવિ જે રાધાકૃષ્ણના પ્રેમ શૃગારની કવિતાઓ કરતો હતો તેની તે પ્રિયા હતી અને એ કારણથી તે ન્યાત બહાર હતો બન્ને કવિતા કરતા હતા અને તે ઉપર જ તેમનો ગુજારો હતો ચંડીદાસ એક વાર પોતાના સાગ સાગ કાઢ્યો લઇ ઇનામની આશા એ બગાળના તે વેળાના મુસલમાન નવાબના દરબારમા ગયો હતો પણ ત્યા તેનો કેવો કેર થયો તે રામીની એક કરુણ કવિતામાથી માલમ પડે છે. તે પોતાના પ્રિયતમને સબોધીને કહે છે –

"અરે! કા તુ રાજાના દરબારમા તારા કાવ્યો ગાઇ સભળાવવા ગયો? તેની રાણીએ તારી મધુર વાણી સાભળી અને તેના મનમા ગુપ્ત લાગણી થઇ આવી તે તે દબાવી શકી નહીં અને પતિને કહી દીધુ કે 'અરે! આ ચંડીદાસના ગાનથી મારા મનમા તો જવાળા પ્રગટી છે, મારા મનમા પ્રેમવેદના થાય છે.'"

"પાદશાહે તરત વઝીરને તેડી કહ્યુ પકડો આ બ્રાહ્મણને અને કચડી મારો એને હાથીના પગ તળે' રાણીએ ઘણા કાલાવાલા કરી કહ્યુ, 'એ રાજપતિ' આ ગાન સાધારણ નથી એ તો દેવનાઇ ગાન છે અને એ ગાનાર સાધારણ માણસ નથી પણ પ્રેમનો અવતાર છે તો એના દેહનો નાશ શા માટે કરો છો?' તેટલામા તો મસ્ત હાથી છૂટયો અને મારા પ્રિયતમને કચડી નાખ્યો મારા પર આફત પડી, હું એક ઝાડની ડાળી પકડી રહી બુમ પાડી ઉઠી 'ગયો મારો ધણી, મારો પ્રિયતમ!' તેટલામા તો રાણી દોડી આવી 'અરે! મને ન તજી જા!' એમ બોલી શબ ઉપર પડી પ્રાણ છોડયો આવુ જોઇ રામી ધોબણ રાણીના શબ ઉપર પડવા ગઇ, પણ મૂર્છાગત થઇ ત્યા જ પડી"

આવી મતલબનું એક લાબુ કાવ્ય રચી એ ધોબણ કવિ પોતાનુ નામ છેલ્લા પદમા લાવે છે.

બીજી એક બગાળી કવિ માધવી હતી, જેણે સારી કેળવણી લીધેલી હતી અને ધર્મ ઉપર અતિ આસ્થા ધરાવતી હતી એક આનંદબાઇ નામે હતી તેની કવિતાઓ 'હરિલીલા' નામે ગ્રથમા છપાયલી છે. આ જમાનાની સ્ત્રીકવિઓ પર આવતા ઇ સ ૧૮૮૪મા ઢાકામા જન્મેલી પંકજીની બસુ હતી, જે જુવાનીમા મરણ પામતા બાદ તેની કવિતાઓનો સગ્રહ છપાયો હતો.

એ પછી હાલની કવિઓમા પ્રિયંવદા દેવી, નિરુપમા દેવી, મિસિસ કામિની રોય, મિસિસ સરોજબાલા વગેરે સ્ત્રીઓ છે જેઓએ ઇગ્રેજી કેળવણી લીધેલી છે. તોરુદત્ત અને સરોજિની નાઇડૂ જેવી જગજાહેર સ્ત્રી કવિઓને પણ આ વર્ગમા જ ગણી શકિયે.

૮

ફારસી સ્ત્રીકવિઓમા દિલ્હીના મુસલમાન રાજાઓના દરબારની સ્ત્રીઓએ પ્રેમ અને અને

શૃંગારની ઘણી કવિતાઓ કરી હતી કેમ જે તે વેળા સ્ત્રીઓને એવા પ્રકારની કેળવણી આપવામા આવતી હતી, અને તત્કાલ નવુ સંગીન કાવ્ય ગાવાનુ સાધારણ હતું, અને ઘણા કાવ્યો થતા હતા. આ વર્ગમા પ્રથમ પ્રસિદ્ધ સ્ત્રીકવિ સુલતાન રઝીઆ બેગમ હતી તે શમસુદ્દીન અલ્તમશની કુવરી હતી અને પિતા પછી ગાદીએ બેસી આશરે પાચ વર્ષ સુધી રાજ ચલાવી ઇતિહાસમા અમર થઇ ગયેલી છે

બાદશાહ જહાગીરની રાણી નૂરજહાનની પણ કેટલીક ફારસી કવિતાઓ હજી ગવાય છે. બાદશાહ ઔરંગઝેબની બે બેટીઓની કરેલી કવિતા પણ ચાલુ છે, જેમાની એક ઝીનત-ઉન નીમાએ પોતાની કબર ઉપર કોતરાવવા નીચલો લેખ બનાવ્યો હતો, જે આજે દિલ્હીમા તેની કબર ઉપર જોવામા આવે છે —

“ મારી કબરમા મને ખુદાની મેહર સિવાય કોઇની મદદની જરૂર નથી ઘ્યાના વાદળના છાયડા સિવાય બીજી છત્ર મને જોઇશે નહિ ”

લકનૌના નવાબ અસીફ ઉદ-દ્દૌલાની બેગમ નામે બાહુબેગમ ઉર્દુમા કવિતા કરતી હતી, અને રામપુરના નવાબ યુસફઅલીખાનની બેગમ જે હાલના નવાબની દાદી થાય છે તેની કરેલી ઉર્દુ કવિતા મોજુદ છે

હાલના જમાનામા કેળવણીના ફેલાવા સાથે સ્ત્રીઓમા કવિતા શક્તિનો ઘણો ફેલાવો જોવામા આવે છે, પણ હાલની ઉંચી કેળવણી ઇંગ્રેજી હોવાથી કાવ્યો ઇંગ્રેજીમા રચાય છે એ વર્ગમાની ઉત્તમ સ્ત્રીકવિઓ તોરુદત્ત અને મિસિસ સરોજીની નાઇડુના નામ ઉપર નોધાઇ ગયા છે બંનેની કવિતાઓ ઇંગ્રેજી જેવા માતબર સાહિત્યમા ઉચુ અને કાયમનુ સ્થાન મેળવી ચુકી છે તોરુદત્તનુ નાજુક શરીર નાની વયમા જ પડી ગયું, ત્યારે મિસિસ નાઇડૂ હજી ઝમાનાને નસીબે અચ્છી તદુરસ્તી ભોગવે છે અને કવિતા ઉપરાંત મસાર સુધારાની અને રાજકીય લડતોમા પણ આગેવાની કરી રહ્યા છે. કલ્પના પ્રદેશના એ કોકિલા રાજકીય અખાડામા એક સિંહણના જેવી ગર્જના પણ કરી શકે છે પ્રભુ એમને લાબુ આયુષ્ય અને દિન પર દિન વધતી શક્તિઓ બક્ષો ' •

૨૯

રા રા પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક

જીવનમાં સમન્વય

શરીર એક બધન છે એ વિચાર આપણે માટે કાઈ નવો નથી 'એણે દેહ છોડયો' એમ કહેતા પણ આપણે જાણ્યે અજાણ્યે એમ જ માનીએ છીએ કે એનો આત્મા શરીરથી મુક્ત થયો આ વિચાર અસલની ગ્રીક ફીલસુફીમા પણ મળી આવે છે પીથાગોરાસની પાઠશાળાનુ એક તત્ત્વ એ હતું કે શરીર એ આત્માનુ કેદખાનુ છે* બીજા પણ કેટલાક ફિલસૂફોએ વિશ્વને દેહી તેમ અદેહી અસખ્ય વ્યક્તિઓથી ભરેલુ માનેલુ છે આત્મા અદર બેઠો બેઠો બાહ્યેન્દ્રિયોની બારીઓમાથી આખુ વિશ્વ જોયા કરે છે આ સર્વ વ્યક્તિઓનો એક બીજાની સાથેનો બધો વ્યવહાર શી રીતે સધાતો હશે એ સવાલ ઘણા ફિલસૂફોએ આશ્ચર્યચકિત ભાવે જોયો છે કારણ દરેકનો અનુભવ દરેક બીજાના કરતા જૂદો જ હોય છે. અને આપણે બધા જ આપણા વ્યક્તિત્વની દીવાલોમા ભચડાઇ ગયા છીએ

પણ અનુભવમા બધા તત્ત્વો ગર્ભિત રીતે સમાએલા છે અનુભવ એક નદીના પ્રવાહની માફક વહ્યે જાય છે એમા વિચારના, લાગણીના એવા એવા અનેક તરગો આવે છે, એક બીજા સાથે અથડાય છે, અને આની અથડામણોથી ઉત્પન્ન થતા અને ઠેલાતા તત્ત્વ, ફીણ, કચરો, બધુ જ કાઠે જઇ ચડે છે. ત્યા એ બધુ વિશ્વના બજારમા મૂકાય છે. બધી વ્યક્તિઓ ત્યા કોરી જમીન ઉપર એકઠી થાય છે અને અરસપરસ વ્યવહાર ચાલે છે પણ દરેક વ્યક્તિના જીવનનો પ્રવાહ તો અગોચર અને અગમ્ય જ રહે છે બે પ્રેમીઓ ગમે તેટલા એક થવાનુ કરે પણ હમેશા એક ઝીણી કાટ બે વ્યક્તિઓ વચ્ચે એવી રહી જાય છે કે એમા એક અનત સાગર ઘુઘવતો હોય એમ લાગે છે આ રીતે જોતા બધો બાહ્ય વ્યવહાર વ્યક્તિનો અધઃપાત લાગે છે પણ બીજી દૃષ્ટિએ જોતા વ્યક્તિનો જે કાઇ ખરો વિકાસ છે એનો આધાર માત્ર એના ઉપર જ છે કારણ એ બાહ્ય વ્યવહારમા વ્યક્તિ જેટલુ ઉડુ તત્ત્વ ઉમેરે વા જે કઇ નવુ તત્ત્વ પોતે ખરેખર ગ્રહણ કરી શકે, તેટલો ઉડો અને વિશાળ એનો વિકાસ થાય. આમ જીવન પોતાનુ આપવાની, બદલામા પૂરતી કીમતનું નવુ મેળવવાની, મેળવેલુ નવુ પોતાનુ જ કરી લેવાની એક કળા છે

પણ રસ્તે ચાલતો માણસ કોઈ દિવસ એમ વિચારતો જ નથી કે ભર વસતિમા એ એકલો પૂરાઇ રહેલો છે સાધારણ માણસ સમજતો જ નથી કે આપણે બધા ભેગા હોઇ એક મહાસાગરને દૂર દૂર કિનારે પડયા છીએ ' દરેક વ્યક્તિ એક અઘોર અભેદ્ય એકાન્તમા પૂરાઇ રહી છે ' સાધારણ રીતે તો હરકોઇ માણસ જૂના જમાનાના જે ચીલા પડી રહ્યા હોય છે તે રીતરિવાજોમા જ પોતાનુ જીવન ગાળે છે અને એમા જ કૃતકૃત્યતા માને છે તે કોઈ દિવસ સવાલ ઉઠાવતો નથી, અને એ રીતે એ સુખી છે.

પણ સોક્રેટીસ કહેતો કે એક ડુક્કર સતોષમા અને કીચડમા જીવન ગાળે તેના કરતા સોક્રેટીસનુ અસતોષી જીવન હજાર દરજ્જે સારૂ છે હમેશા પ્રગતિમા જૂનાના નાશનુ તત્ત્વ છે જ કોઇ કોઇ વાર વ્યક્તિના અને સમાજના જીવનપ્રવાહને કાઠે રૈતીના અને રિવાજના

* Soma Sema.

ખડકો બંધાઇ જાય છે, અને એ બધા જીવનના જીવન્ત પ્રવાહી તત્ત્વને અમુક જ માર્ગે જવું પડે એમ બાંધી દે છે કોઇ જુલમ કરતા ભૂતનો આ જુલમ ભારે છે.

હાલના આવા બંધીઆર જીવનમાંથી છૂટીને આકાશ અને વિશાળ પૃથ્વીની સમક્ષ જીવન ગાળવાને ઘણા ફિલસુફો બૂમ પાડી રહ્યા છે દુનિયાનું કાંઇક જૂદું જ ભવિષ્ય ફિલસુફની નજર આગળ તરવરે છે નિર્મળ આકાશની પ્રસન્નતા જેટલા ઉંડા અને ગંભીર રવિન્દ્રનાથ ઠાકુરમાં પણ આપણે એ જ જોઇએ છીએ વેદની સ્તુતિઓ આપણને હમેશ જીવતી લાગે છે એનું કારણ એ જ હતું કે એ વખતે લોકો જંગલી ઘાસ અને કૂપો ઉગે તેનાથી બહુ દૂર રહેતા નહોતા અને ગમે તે ઋષિ ગમે તે દેવનું આરાધન કરતો પાશ્ચાત્ય કવિઓમાં વૉલ્ટ વિટમૅન વેદના કોઇ ઋષિએ અર્વાચીન કાળમાં જન્મ લીધો હોય એવો છે

વ્યક્તિના આ અયોગ એકાન્તની એને હજાર રીતે ખબર પડે છે આત્માના ઉંડામાં ઉંડા દુઃખ (Tragedy)નું મૂલ ત્યાં જ છે પણ આપણા હિંદુસ્તાનમાં ઘણે ભાગે એ કરુણ ગ્લાનિમયતા અમુક રીતે જ આવે છે.

આપણે ઉપર કહ્યું કે જીવન એ એક કલા છે. મનુષ્ય હરહમેશ પોતાની જાતને રીતરિવાજમાં, આચારમાં કે ધર્મવિધિમાં વ્યક્ત કરવા ઇચ્છે છે આવી રીતે વ્યક્ત થયેલી સૃષ્ટિ (creation) એના મૂળ સ્વભાવથી જ જડ હોય છે પણ દુઃખની વાત એ છે કે મનુષ્ય, જેને સર્જન શક્તિ છે, તે ઘણીવાર શક્તિહીન સૃષ્ટિને આધીન થઇને રહે છે જીવનનો આદર્શ જડ કૃતિઓથી ઉંચે જઇને, છૂટા પડીને પોતાનીજ નવી સર્જાતી કૃતિમાં પોતાની જાતને વ્યક્ત કરવાનો છે એમ ન કરી શકનાર વ્યક્તિ મૃતવત્ થઇ જાય અને ઘણી વાર એમ બને છે કે મનુષ્યે સર્જેલી સૃષ્ટિ જ એની પોતાની જાળ વા જેલ થઇ રહે છે સૌન્દર્યની વ્યાખ્યા આપણે આપવી હોય તો એમ આપી શકાય કે જે વસ્તુમાં જીવનની દરેક બદલાતી રેખા આલેખાયેલી–આલેખાયા કરતી હોય, તે વસ્તુ સુન્દર છે આ રીતે એ જ યુગને આપણે સુંદર કહી શકીએ કે જ્યારે આખી પ્રજાનો આત્મા એના રીતરિવાજો અને ધર્માચાર વિધિમાં પૂરેપૂરો પ્રતિબિંબિત થવામાં વિજયી બન્યો હોય દરેક રિવાજે, દરેક વિચારે, દરેક કૃતિએ, માણસને સ્વતંત્ર અને મુક્ત બનાવવો જોઇએ.

હરકોઇ માણસ જેટલે અંશે પોતાની જાતને આવી રીતે વ્યક્ત કરે છે તેટલેજ અંશે એ જીવે છે. જે પોતાની જાતને વ્યક્ત કરે તે જ વ્યક્તિ જીવન તત્ત્વનું સત્ય પણ જૂદે જૂદે વખતે જૂદી જૂદી રીતે વ્યક્ત થાય છે પણ એકના એક બીબામાં પડી રહેવું એ જીવનનો ધ્વંસ છે પ્રવાલનો જીવતો કીડો નહીં પણ મરી ગયેલા કીડાના ખોખા રૂપ પ્રવાલ માત્ર છે મનુષ્યની સર્જનશક્તિ હરહમેશ અવનવું ઉત્પન્ન કર્યા જ કરે એ ક્રિયામાં જ મુક્તિ છે.

આટલો વિચાર કર્યા પછી જ્યારે આપણે આપણી હાલની સ્થિતિને તપાસવા આવીએ છીએ ત્યારે એક ગદુ સત્ય આપણી નજર આગળ એ આવે છે કે આપણા ચેતનના અગાર ઉપર યુગોયુગથી રાખના પડ પડ્યા છે. આપણા પર જડના પોપડા વળી ગયા છે. રૂઢિની આવી અર્થવિહીનતાને લઇને હરકોઇ વિચારક મધ્ય દરીએ ડૂબેલા વહાણનો ખલાસી કોઇ વેરાન ટાપૂ ઉપર જઇ ચડે એવો થઇ જાય છે જીવનમાં બધે અભાવ જ અભાવ જીવને ચોગરદમ બાંધી લે છે.

એ અભાવને લઇને પોતાના જાતભાઇઓ સાથેનો બધો વ્યવહાર બંધ થાય છે. મનુષ્ય આપઘાત પણ નથી કરી શકતો, જેમ આવા જ અભાવને લઇને શેક્સપીઅરનો હેમ્લેટ પોતે આપઘાત કરી શકતો નથી માના મારથી ગળામા ડૂમો ભરાઇ ગયો હોય અને એકલવાયુ છોકરૂં રડી પણ ન શકે એના જેવો એ ઘોર અવર્ણનીય અભાવ છે

અભાવની દૃષ્ટિએ પૃથ્વી પણ એવી જ લાગે છે. સંદેહ કે કિંકર્તવ્ય-મૂઢતાના અનહદ દુઃખમા પૃથ્વી એક આર્તનાદ ઉચ્ચારતી હોય તેવા પર્વતો લાગે છે એમની છાયામા પ્રલયકાળથી પૃથ્વી ડૂબેલી લાગે છે, અને ઉંડી મૂર્છામાથી નિઃશ્વાસ સાથે જાગતા સંગીતવિહોણા કાળની સાથે જીવન ઘસડાયા કરે છે.

પુરાણ કહે છે કે એક વાર ઘણા કાળ પૂર્વે દેવ દાનવોએ સમુદ્રમન્થન કર્યું એમની હરીફાઇમા અગાધ જોરથી મેરૂ પર્વતને એની જગ્યાએથી ખસેડ્યો, અને વિશ્વના વાસુકીનાગનું દોરડુ કર્યું. આખો સમુદ્ર વલોવાયો ત્યારે અંદરથી ચંદ્ર, લક્ષ્મી અને હલાહલ પણ નીકળ્યુ એ પૌરાણી વાત આપણને થોડા શબ્દોમાજ એ સત્ય કહે છે, કે મન્થન સિવાય આત્માના ગેબી ઉંડાણમાથી કશુ નીકળતુ નથી. એ મન્થનમા દુઃખ છે જ, પણ દરેક માતા બાલકને જન્મ આપતી વખતે દુખી જ હોય છે

ચિત્ત શાસ્ત્રો કહે છે કે યુવાવસ્થા ઘણી વાર અકારણ ઉદાસીનતાથી અંકાએલી હોય છે. ચંદ્ર જેમ વધતો ઘટતો જે તારાગણ સાથે એને કશુ સામ્ય નથી તેમની વચ્ચે પોતાના હૃદયમા ઉદાસીનતાનુ લાંછન લઇ ફર્યા કરે છે તેવુ યુગે યુગે અને દેશે દેશે યુવાવસ્થાનુ મન્થન છે પણ એવા જ મન્થનમાથી જીવનની સારામા સારી સૃષ્ટિ ઉદ્ભવે છે, અન્યથા નહીં જ.

મનની એક સ્થિતિ બીજીમા કેવી રીતે પરિણિતિ પામે છે તે આપણે કશુ નથી સમજતા કાર્યકારણનો સહેલામા સહેલો દાખલો લઇએ તોપણ તેમા ન સમજાય તેવી વિલક્ષણતા રહેલી છે તે એટલે સુધી કે એ નિયમ તથા એ દાખલાઓ બન્ને સરખા જ અગમ્ય લાગે છે

જીવનમા જે સમન્વય બંધાય છે તે પણ આપણે ઉંડામા ઉંડી ડુબકી મારતાયે દેખી ન શકીએ એટલે ઉંડેથી ઉપર તરી આવે છે. એમા ઘણી વાર મનુષ્યના પ્રયત્નો નિષ્ફળ જાય છે કારણ જે મન વડે આપણે બાહ્ય સૃષ્ટિનુ અવલોકન કરીએ છીએ તે ત્યા આગળ તદ્દન નિર્બળ થઇ જાય છે પાણીજ જો ના કહે તો ગમે તેવો તારો હોય તો પણ ડૂબી જ મરે જડ પ્રકૃતિ અને ચેતન વ્યક્તિના અવિરત આલિંગનમા ચેતન વારવાર હારી હારીને નિષ્ક્રિય બને છે, વારવાર એનુ વીર્ય એળે જાય છે, અને વારવાર કંઇ પણ ફલ સર્જી રાખ્યા વગર જ તે અચેતન અગાધ પ્રકૃતિમા કોણ જાણે ક્યાય ડૂબી જાય છે તેનો પત્તો જ લાગતો નથી

અભાવની નાસ્તિકતામા માણસ ઘણી વાર કહે છે શુદ્ધ જ્ઞાન સંભવે જ નહિ, નીતિ નકામી છે, ધર્માનુભવ જેવુ કાંઇ છે જ નહિ અને સૌંદર્ય એ માત્ર પોતાની રુચિ છે ખરેખર આવા અભાવમા અનુભવની આ કરુણ-અતિ કરુણ ગ્લાનિમયતા દરમ્યાન જ્ઞાન, નીતિ, એમાનુ કશુ મનુષ્યને સહાય આપી શકતું નથી. પણ સત્ય વાત તો એ છે કે એ બધા વણનોતર્યે માણસની પાસે આવે છે. કાર્લાઇલના Everlasting Noના અનંત તિમિરાકાશમાં કોણ જાણે ક્યાથી Everlasting Yeaનું કિરણ પ્રગટે છે, અને તે જ્ઞાન, નીતિ, ધર્મ, સૌંદર્ય, રસ, જીવનસાફલ્ય, અને મુક્તિના વિવિધ રંગ વિલસાવે છે.

એ જ્ઞાનાદિ શ્રેયસમ્પ્રક અક્કડ થઇ આમ ત્રણની રાહ જોતા નથી જેમ એક આડા છોકરાની ઉપર માતા પોતે વાકી વળી તેને ચૂમે છે પપાળે છે, શાત કરે છે, આનદ આપે છે, તેવુ જ આ વિશ્વ એ પ્રસગોમા આચરે છે

આપણે એક તરફ વ્યક્તિનુ ઘોર એકાન્ત જોયુ પણ બીજી તરફ આખા વિશ્વમા એકીકરણની ક્રિયા (process of endosmosis) ચાલ્યા જ કરે છે એવુ એકીકરણ આપણા શરીર અને આત્મા વચ્ચે છે એમ હાલના ફ્રેચ ફિલસુફ બર્ગસન કહે છે આથી દૂર જઇ એમ પણ કહી શકાય કે આત્મા અને તેના બાહ્ય સજોગો તથા જૂદા જૂદા આત્માઓ વચ્ચે પણ એવુ એકીકરણ ચાલે છે પ્લેટો એમ કહેતો કે સુન્દર વસ્તુઓ તમે તમારી પાસે રાખો, અને સુન્દર વિચાર કરો, અને એમને સ્નેહથી આમત્રો તો તે સૌંદર્ય તમારા શરીરમા અને આત્મામા ઓતપ્રોત થઇ રહેશે. (ગ્રીક ભાષામા સુન્દર અને સારૂ એ બન્ને માટે એક જ શબ્દ હતો), અને પ્લેટો પોતે "આફ્લાતૂન -સુન્દર હતો એક ગ્રીક બાઇના ઉપર જ્યારે એક ખરાબ ભૂલનો આરોપ મૂકવામા આવ્યો ત્યારે એના વકીલે બહુ દલીલો કર્યા પછી એ બાઇની છાતી પરનુ કપડુ ખસેડી નાખ્યુ અને કહ્યુ કે આવી સુન્દર છાતી જેની છે એ સ્ત્રી ખરાબ હોઇ જ ન શકે આવા એકીકરણના પાયા ઉપર જીવનતત્ત્વ પોતાની સૃષ્ટિ રચે છે

જીવનમા હરકોઇ સમન્વય માટે એકીકરણની જરૂર છે, અને હરકોઇ એકીકરણ માટે સહનશક્તિ અને ક્ષમાના ગુણોની જરૂર છે. વ્યક્તિના સકુચિત એકાન્તના નિર્જન ટાપૂ ઉપર ઊભા રહીને કોઇ જો આખી દુનીઆની સામે માત્ર બડ ઉભુ કરે તો તે પોતાનુ વ્યક્તિત્વ પણ ખોઇ બેસે ઘણી વાર સાધારણ લોકોના નિર્દોષ આનંદની સામે આપણું મન તુચ્છકારમા ઉછળે છે પણ બધામા આપણે આપણી આ માતા પૃથ્વીને સહન કરવી જોઇએ. એક ગ્રીક વાત કહે છે કે એક રાજા મીણની પાખો કરીને બહુ ઉંચે ઉડયો તો ખરો, પણ સૂર્યના તાપથી એ પીગળી ગઈ અને તે પૃથ્વી ઉપર નીચે પડયો સહિષ્ણુતા એ એક આત્માના ધર્મ તરીકે વિકસાવવાની છે તપ કે દુખ સહન કરવાની શક્તિ કાઇ માત્ર શરીર તરફની ઉદાસીનતા કે બાહ્ય પીડા સહન કરવામા જ નથી તપ એ મનની અમુક એવી સ્થિતિ છે કે જેમા મનુષ્ય પોતે બીજાના દુખ કે સુખને પણ આલિંગે છે મનની આ આન્તરસ્થિતિ સિવાય હઠમા માત્ર શરીરદમન કરવુ અને પીડા સહન કરવી એ કાઇ તપ નથી તપનો જે કાઇ અર્થ છે, તે વ્યક્તિના આન્તર્ અનુભવને જ અનુલક્ષે છે.

સહનશીલતામા, તપમા મનની આન્તર સ્થિતિ પ્રેમની છે ગમે તે ધર્માનુભવનું સાદામા સાદુ સર્વસામાન્ય સત્ય પણ પ્રેમ જ છે મનુષ્યના જીવનને એ માત્ર ઉડુ જ નથી કરતો, સ્થિતિસ્થાપક જ નથી કરતો, સ્થિતિસ્થાપકતા-બલે ચિરજીવ જ નથી કરતો, બહોળુ પણ કરે છે પ્રેમ એ હરકોઇ સમન્વયનું મૂળ છે વ્યક્તિ સમન્વયનું એક એક પગથિયુ સિદ્ધ કરે તેમ તેમ તેનામા પછીના વધારે ઉચ્ચ સમન્વયના પગથિયા ઉપર ચઢવાની આકાક્ષા ઉગે છે અને શક્તિ આવતી જણાય છે

હરકોઈ જાતનો સમન્વય અનુભવરૂપ હોઈ માત્ર એક દેશી નથી. અનુભવતી વ્યાખ્યા આપવી અશક્ય છે. કારણ બધી વ્યાખ્યાઓ અનુભવ છે તો જ છે વ્યક્તિના જીવનમા સમન્વય ઘણા રૂપ પકડે છે. અને એ રૂપનો આધાર વ્યક્તિના મૂળ સ્વભાવ પર છે કોઇનો જ્ઞાનનો તો કોઇનો નૈતિક, કોઇનો ધર્માનુભવનો તો કોઇનો

સૌંદર્યલક્ષી હોય છે, કોઇનો ભક્તિમય તો કોઈનો મુક્તિસ્વરૂપ હોય છે, પણ દરેક સમન્વયમા ધર્માનુભવનું સર્વસામાન્ય તત્ત્વ જે પ્રેમ છે તે હોય જ છે.

ધર્માનુભવનુ સર્વવ્યાપી તત્ત્વ સ્વભાવથી જ મનુષ્યના જીવનને વ્યાપક બનાવે છે શોક, ઉદાસીનતા, વૈરભાવ વગેરે સ્વલક્ષી સ્વમગ્નભાવો ગમે તેટલા આપણને દુસ્તર લાગે તો પણ તે સંકુચિતજ છે. આ રીતે જોતા જેટલે અંશે હાસ્ય માત્ર સ્વલક્ષી નથી તેટલે અંશે એ પણ એક (નીચી) કોટિનો ધાર્મિક અનુભવ જ છે સ્વલક્ષી ભાવો હમેશા આપણી ચેતનાને કત્રિમ બધામા મુકી રાખે છે. એમ કહ્યુ છે કે દુર્ગણ માણસમા ધ્રુહેલવહેલો પેસે છે ત્યારે એ ગુણ રૂપેજ લાગે છે તેમજ તીક્ષ્ણ અને ઉંડા અનુભવ રૂપે મનુષ્યમા અહંતા મૂલથી જ હોય છે, તેને વિશાળ કરી કરી બીજાને અંદર સમાવતા જવુ એ જ ખરૂં ગૌરવ છે. વૉલ્ટ વ્હિટમેન એક જગ્યાએ કહે છે—હું વિશાળ છુ, **एकोऽहं बहुस्याम्।**

એ તત્ત્વ બહારના વિશ્વની સાથે મનુષ્યનું જીવન એકતાર કરી એને વિશાળ કરે છે અને આમા જ એને મુક્ત કરે છે. કોઇ એમ કહે કે બહારના વિશ્વની સાથે કાઇ પણ સંબધમા આવવુ એ તો એક બધન છે પણ સંબંધ એ બધન છે કે નહિ તે સબધના જ સ્વરૂપ ઉપર આધાર રાખે છે એક તાર સબધ એ તો સંગીત છે. અને સંગીતમા જ આ વિશ્વની મુક્તિ છે નવાઇની વાત એ છે કે જે વિશ્વ આપણા આત્માની આગળ ઉંડા રહસ્યથી ખડુ થાય છે તેમા દરેક સબધ આત્માને મુક્તિ જ આપે છે મનુષ્ય પોતાને એકલો માને છે, એ માત્ર અર્ધ સત્ય છે, અને એ અર્ધ સત્યને પૂર્ણ કરી આપનાર ધર્માનુભવનું સાદું સર્વસાધારણ તત્ત્વ જે પ્રેમ તે વડેજ મનુષ્ય પૂર્ણ એટલે ઉત્તરોત્તર અનપૂર્ણ અને મુક્ત થાય છે, અને જીવનના સમન્વય એના ઉપર જ બધાય છે આપણે અનતકાળથી આપણા અપૂર્ણ વ્યક્તિત્વની ઉંચી દિવાલોમા પૂરાઈ રહ્યા નથી ઉંચે આકાશ ખુલ્લુ છે અને વિશ્વ પ્રેમના પાણી આપણને હરઘડી પ્રક્ષાલી પ્હલાળી આદ્ર બનાવી રહ્યા છે

મુક્તિ માત્ર મનુષ્યને સ્વાર્પણમાથી મળે છે ભકત છે તે પોતાના ઈશ્વરને પોતાની જાત સોપે છે. પ્રેમી છે તે પોતાની જાત પોતાના પ્રિયજનને આપે છે વિજ્ઞાનસત્યશોધક શાસ્ત્રી જે કુદરતનો કે વિશ્વનો એને અભ્યાસ કરવો છે તેને જ પોતાનું સર્વસ્વ અર્પે છે. જેને સમર્પણ થયુ હોય તેના તરફથી ઉત્તર મળે છે કે નહિ એ સવાલ જ આવા હૃદયોને ઉઠતો નથી. કારણ સવાલ અને સંદેહના મૂલ અશ્રદ્ધામા છે, અને સમર્પણનુ મૂલ અશ્રદ્ધા હોઇ શકે નહીં.

મનુષ્ય જેને પોતાની જાત અર્પે તેના ઉપર એના સમન્વયના સ્વરૂપનો આધાર છે. સ્વાર્પણને આપણે ઘણી ઘણી દૃષ્ટિએ જોઈ શકીએ કાતો મનુષ્યના જીવનના જ દૃષ્ટિબિંદુથી એને જોઇએ કાતો બીજે છેડેથી જેને સ્વાર્પણ થયુ હોય તેના સ્વરૂપના દૃષ્ટિબિંદુથી જોઇએ અથવા તો જીવનમા સમન્વયનો શુદ્ધ અર્થ અને એનું તાત્પર્ય કાઢવાને માટે તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ પણ જોવાય અહિઆ આપણે કાઇ આટલો મોટો પ્રયત્ન આદરીને બેઠા નથી. સમન્વયના સ્વરૂપ અસખ્ય હોઇ શકે, પણ સમન્વયના અમુક સ્વરૂપો લઇને તેના ઉપર આપણે જે કાઇ કહેવુ છે તે કહીશુ

નૈતિક વિશ્વના ગર્ભમા હમેશા સારાખોટાનુ દ્વૈત રહેલુ છે એમા મનુષ્યના પોતાના જ પ્રયત્નને અતિમ ગણવામા આવે છે, અને જે કાઇ ખરાબ છે એનો સઘળો ભાર મનુષ્યના ઉપર જ નખાય છે રોજે રોજના નવનવા પ્રયત્નથી

મનુષ્યસ્વભાવ અને ચેતના બહુ તીક્ષ્ણ થાય છે પણ એટલી તીક્ષ્ણતા એ કાર્યપૂર્ણતા નથી પ્રેમ વગરની તીક્ષ્ણતા માત્ર ખાંડાની ધાર જેવી છે આના જ ભારથી કોઇ વાર કયાક માણસનુ મનોબળ અને શક્તિ ભાગી પડે છે ત્યારે એને તારણની જરૂર પડે છે ધાર્મિક શ્રદ્ધાથી એ તારણ એને મળે છે.

જેને ખાસ (Specific) ધાર્મિક સમન્વય કહીએ તે જીવનને શ્રદ્ધાથી સપૂર્ણ કરે છે અહિ સ્વાર્પણ ઉડુ થાય છે, અને મનુષ્યના બધા કાર્યોમા ધાર્મિક વાતાવરણ વ્યાપક હોય છે મનુષ્યની રખડુ મનોવૃત્તિઓ સકેલાઇને વિશ્વાનંદમા (Cosmic emotion) પૂર્ણતાએ પહોચે છે જે કાઇ ભક્તની પાસે આવે છે તે એ વિશ્વના વાતાવરણમા ઝબોળાઇને આવે છે. અને ખોટાનો નૈતિક ડખ, સારાખોટાનો ભેદભાવ પણ નીકળી જાય છે કોઈ કોઇ વાર મનુષ્યને સ્વાર્પણ પોતે કર્યું હોય એમ લાગે છે, પણ ઘણી વાર તો ભક્તિના ઉંડા રસમા તરબોળ થઇને એનો પ્રભુ એની પાસે એવી રીતે આવે છે કે ભક્ત તો માત્ર એના રસને ઝીલવાનુ પાત્ર થઈ રહે છે, અને પોતે એવુ પાત્ર બન્યો, તે એને કોઇ જાતના ત્યાગ (sacrifice) ને બદલે પોતાના અહોભાગ્ય જેવુ જ વર્તાય છે

આવી ધાર્મિક ભક્તિમા ઘણી વાર ભય એ રહે છે કે એ એક એવુ સ્થિર સ્વરૂપ પકડી લે છે કે આ વિશ્વના જીવનની બધી બદલાતી રેખા અને રંગો ભક્તને મન એક અભાવરૂપ થઇ જાય છે એટના માટે જ રવિન્દ્રનાથ ઠાકુર કહે છે હુ કદી યતિ નહિ થાઉં અને મારી ઇન્દ્રિયોના દ્વારો મારા આત્મા સામે કદી નહિ બધ કરૂ ખરી ભક્તિ પ્રગતિને પોષક જ હોય છે, અને ઈશ્વર છે, તો એ જેમા વ્યક્ત થાય છે એવુ હમેશા બદલાતું વિશ્વ પણ છે, એ ભૂલવુ વા ભૂલાવુ ન જોઇએ એક જગ્યાએ બોઝાન્કવેટ નામે ફિલસુફ લખે છે કે સત્ય છે તે પૂર્ણ છે, આખુ છે, તો સત્ય મેળવવાને માટે જીવન-તત્ત્વના સર્વસ્વને આલિંગવુ જોઇએ. જીવનતત્ત્વ જેમ હરઘડી પોતાનુ સ્વરૂપ બદલે છે, તેમ સત્ય પણ સ્વરૂપ બદલે છે, કારણ સત્ય જીવન્ત છે એક ગ્રીક ફિલસૂફ, હીરેકલાઇટોસ, કહેતો કે-તે હમેશા વહ્યા કરે છે વિશ્વના બધા બદલાતા સ્વરૂપો આપણે છોડીને બેસીએ તો આપણને અમુક શાન્તિ મળે, પણ તે માત્ર એકદેશી (abstract) હોઈ જીવનનુ રહસ્ય ખોઈ બેસીએ ભક્તિમા પણ જીવન હોવુ જોઇએ.

જે માણસ જ્ઞાન મેળવવા માટે સમસ્ત કુદરતનો અભ્યાસ કરે છે, તે ભક્તના કરતા વિશ્વના બદલાતા સ્વરૂપોની વધારે નજીક જીવે છે અસખ્ય રૂપોને એક સગત સકલનામા ગોઠવનારો નિયમ શોધી કાઢવા પાછળ એ પોતાનુ સર્વસ્વ સમર્પે છે.

પણ દરેકને અનુભવ હશે કે ઘણી વાર લખતા લખતા એવુ બને છે કે એક શબ્દમા આપણુ મન ખૂચી જાય છે એ ખીલડે જાણે જકડાઇ પડે છે, અને વિચાર આગળ વધતા અટકી પડે છે શબ્દ તેના વિધવિધ અર્થના વાતાવરણમાથી મુક્ત થતા શબવત્ થઇ જાય છે શબ્દ આપણી જ કૃતિ છે, પણ આપણું મન એમા જકડાઇ જાય છે એટલામાટે જ આપણને એક રીતે એમ લાગે કે કવિનું કામ માત્ર લાગણીને અનુભવવાનુ નહિ, પણ એક લાગણી અને તેને વ્યક્ત કરનારા ચિત્રમાથી ઘણે અંશે પોતાના મનને મુક્ત કરવાનું છે. નિયમની સાકળોએ બધી બાજુથી બંધાયેલા વિશ્વનુ ચિત્ર વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીના મનને પણ બદ્ધ કરે છે. વિશ્વના અનિયત્રિત અસખ્ય સ્વરૂપોના ઘોર અરણ્યના

જેવા જુલમમાથી રસ્તો કાપતા કાપતા અને મુક્ત થતા થતા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી પોતે જ મૂર્તિમન્ત કરેલા અને સિદ્ધ કરેલા નિયમના રાક્ષસી જડ બામા ફસી જાય છે તે ઘણી વાર ભૂલી જાય છે કે વિશ્વમા નિયમ પારખનાર, ઉકેલનાર, સિદ્ધ કરનાર આત્મા છે, તો જ નિયમ છે આ વિસ્મરણ જ વસ્તુ વિષેના જડવાદનુ મૂળ કારણ છે એ વાદે આખી કુદરતને યત્રવત્ સમજી લીધી, અને મનુષ્યનુ જીવન કુદરતમા જ છે એટલે એ પણ યત્રવત્ જ દેખાઇ રહ્યુ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ એક કાળે તો એવી મરુ ભૂમિમા રહેતા કે જ્યા ભાગ્યે જ પ્રેમના પુષ્પો ઉગે ડારવિન એની વૃદ્ધાવસ્થામા કવિતાની એક લીટી પણ વાચી સાભળી, સાખી શકતો નહિ. બક્ષ્લ, એણે જીવનનુ એક દૃષ્ટિબિદુ ખોળી કાઢ્યુ હતુ પણ તે એણે પ્રત્યક્ષ કરેલા વિશ્વમા માત્ર જીવવા માટે જ બધી મારામારી હતી, અને પ્રાણીઓમા હજારો ફેરફારો માત્ર અકસ્માતથી થતા જીવનમાથી હેતુ નીકળી ગયો એટલે એ બધુ ખાલી થઇ ગયુ. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓમાના કેટલાક વિશ્વમા રહેલા અગાધ ઉડા સત્યનો અનુભવ કરે છે પણ ઘણા ખરા તો નીએટશ જેમ–એવુ ઝરથુસ્ત્રનુ વચન છે "–એ પુસ્તકમા કહે છે તેમ એક ગદા ખાબોચીઆની પાસે બેસી રહી જળોની જીવાતનો જ અભ્યાસ કર્યા કરે છે પણ જીવનમા વિશાળ અનુભવને માટે સ્વાતત્ર્યની જરૂર છે અને સ્વતત્ર વિશ્વમા જ પ્રેમાનુભવ હોઈ શકે, એટલે કે કોઇ પણ સમન્વય થઇ શકે

વિજ્ઞાનશક્તિ જ્યારે નિયમની સરદારી હેઠળ વિશ્વ ઉપર પોતાનો અમલ બેસાડવા માગે ત્યારે વસ્તુઓ તરફની એની દૃષ્ટિ માત્ર ઉપયોગીતાની જ થઇ જાય છે. ત્યારે સગ્રહ કરવાની લોલુપતા ખુબ વધે છે અને મનુષ્ય લોભી થાય છે. પણ મુક્તિ આપનાર પ્રેમમા તૃષ્ણા હોતી નથી એટલા માટે જ બુદ્ધે તૃષ્ણાને મારવાનુ કહ્યુ જે લોકોના જીવનનો સૌદર્યલક્ષી સમન્વય હોય છે તેમને આ તૃષ્ણા તરફથી બહુ ભય છે એની સામે એમણે હમેશ ચેતતા રહેવાનુ છે. જર્મન ફિલસુફ કૅન્ટે કહ્યુ છે કે સૌદર્યને સમજવામા લાલસાની પ્રાકૃત વૃત્તિને સ્થાન જ નથી અગ્રેજ કવિઓ બાયરન અને શેલીમા એ જ ઉડો તફાવત હતો એક લપટ હતો અને બીજો ન હતો. દરેક વસ્તુમા જે જીવન છે તેનો સાક્ષાત્કાર જેમ વિજ્ઞાનના બાહ્યલક્ષી બુદ્ધિવ્યાપારથી રૅસાઇ જાય છે, તેમ જ સુન્દર વસ્તુને લાલસાથી ખરડાએલા દુષ્ટ હાથથી કોઇ અડે તો તેમા વસતી અનતતાનો ધ્વંસ થાય છે. જો રસાસ્વાદન (appreciation of Beauty) આત્માને મુક્તિનું અદકું અદકુ બળ ન આપે તો તે નકામુ છે કારણ તો તો પછી દરેક કળી ખીલીને ફુલ થાય છે તે આપણા આત્માને એના સુકુમાર ભારથી ચગદી નાખે, કારણ બાધી દે. આમ ઘણી વાર પ્રેમ પણ મનુષ્યને બધન રૂપ આવે છે.

સ્ત્રી–પુરુષ વચ્ચેનો જે લૌકિક પ્રેમ છે તેને પણ આત્મશુદ્ધિ અર્થે જ જોવો જોઇએ. કેટલાકમા સૌદર્યોપભોગ પછી લૌકિક પ્રેમ તે ઉડો આત્મિક પ્રેમ થાય છે. તે આપણે પુરૂરવા ઉર્વશી વચ્ચે અથવા તો ચિત્રાગદામા અર્જુન અને ચિત્રા વચ્ચે જોઇએ છીએ. રામકૃષ્ણ પરમહસનો એક ઉપદેશ એ હતો કે બે ત્રણ છોકરા પછી વર અને વહુએ ભાઇ અને બેન જેમ રહેવુ અને બર્નાર્ડ શૉ કહે છે કે હાલના લગ્નોમા વેશ્યાવૃત્તિ પ્રધાન છે અને પોષાય છે આ આપણા સમાજને કેટલે અંશે લાગુ પડે છે એ દરેક વિચારકે જોવાનુ છે

પણ સ્ત્રી–પુરુષના સહજીવનને આત્માના ઉડા વિકાસ સાથે કેટલો સબધ છે એ ઘણો ગૂઢ વિષય છે. આપણે પ્રસ્તુત વિષય ઉપર

આવી એટલું જ કહીએ કે પ્રેમ એક ધર્માનુભવ જેટલો બહોળો ન થાય તો તે મનુષ્યજીવનને સંકુચિત કરે છે. જો એ ભક્તિ ભરેલી આંખો મન આગળ ને આગળ ન તાણે, જો તે દૂરના નક્ષત્રગણો સુધી ન જાય, તો તે હીણો થાય છે એક જગ્યાએ કહ્યું છે કે મોટા વિષય ઉપર બોલવુ હોય તો ઉંડી રીતે જ બોલવુ અથવા તો મૂગા રહેવુ તેવી જ રીતે તીક્ષ્ણમા તીક્ષ્ણ જે માનુષિક લાગણીઓ છે તે સાધારણ રીતે વ્યક્ત થતી જ નથી. કાતો એ મનુષ્યને હેઠો પાડે છે, અને કાતો ઉચ્ચ કરે છે આથી શુદ્ધ પ્રેમની નજર પાશરૂપ નથી પણ આ દુનીઆમા મનુષ્યને અતિમ ઓળખાણ અને મુક્તિ આપે છે નહિ તો બધી કવિતા ઉષા અને સન્ધ્યાના રંગોમાથી ઉડી જાય છે રવિન્દ્રનાથ ટાકુર કહે છે–ભાઇ, તારી આખમા શોકમય સ્નેહને સ્થાન આપજે

નાની નાની ચીજોમા રહેલુ સૌદર્ય સમજવા જતા કદાચ મન એમને લેવાને લોભાઇ જાય. એક ફુલને તોડવાનુ કે ચૂમવાનુ મન થાય. પણ કુદરતમા જ્યા વિશાલતા છે ત્યા તો બધાના હકો ભેગા મળે છે. સમસ્ત આકાશને કોણ પૂરી દઈ શકે ! કે ચન્દ્રને કોણ પોતાના હાથમા કેદી કરી લઇ જઇ શકે ! ત્યારે પર્વતો અનહદ સદેહદુખમા પૃથ્વીના આર્તનાદ રૂપે નથી લાગતા, પણ પૃથ્વીનુ હૃદય સ્વર્ગનુ ગાઢ આલિગન લેવા માટે જરા ઉંચુ થયુ હોય એમ લાગે છે

પશ્ચિમની સૌદર્યપૂજા, અને જે સૌદર્ય હિંદના કવિને ત્યાગના ગરણામા ગળાઇને આવે છે તે બે વચ્ચે આ જ તફાવત છે. ઘણા અગ્રેજ કવિઓ જ્યારે નાની નાની વસ્તુઓ ચીતરતી હોય ત્યારે બહુ દક્ષતા બતાવે છે. પણ એક વરસાદ આવ્યા પછી પૃથ્વી બધી લીલી છવાઇ રહે તેને જોઇને, અથવા તો સન્ધ્યા સમયે આપણામા જે અનતતા વસે છે તેના મૂર્ત સ્વરૂપે, તારાઓ એક પછી એક ડોકીયા કાઢતા હોય એવા રક્તવર્ણા આકાશને જોઇને સૂતા સૂતા આપણા આત્મામા જે લાગણીઓ ઉભરાય છે તેને કવિતામા ઉતારી શકયા નથી. એવી કુમારી પૃથ્વીને અને એવા અનત આકાશને આપણો કવિ એક બાળકના જેટલી નિર્દોષતાથી હાથમા લે છે, અને સૌદર્યમા રહેલા કુદરતના સર્વસત્તાક રાજ્યનો ભોગવટો સૌ મેળવી શકે એમ તે સૌને માટે ખુલ્લો મુકી દે છે

એવા કવિનો આત્મા જ સુન્દર છે, મુક્ત છે, અને એવાનો સગ એ જ સત્સગ છે.

હવે આપણને ખબર પડશે કે વ્યક્તિનુ એકલાપણુ એ એનો એક મોટામા મોટો વારસો છે વિશ્વના ઉંડામા ઉંડા આત્માના હૃદયભેદક દુખના મૂળ પણ ત્યા છે અને ગૂઢમા ગૂઢ સૌદર્યનો પ્રદેશ પણ ત્યા જ છે. બાલ્યાવસ્થાના આદર્શરૂપ સુક્ષ્મ વિશ્વની એકતામાથી વિરોધ તરી આવે અને એમાથી કોઇ ઉંડુ ઐકય શોધી કાઢે ત્યા સૌદર્ય છે. આ રીતે સૌદર્ય વિરોધ અને મૃત્યુની નજીક નજીક જ ઉગે છે. આકાશ એથી જ ગમીના રગોથી પૂરાય છે અને ટેનિસનને ઝરાના નાના પથરાઓમા પરીઓ કૂદતી માલુમ પડે છે બે આત્માઓની વચ્ચે એક ઝીણી ઉંડી ખાઇ એવી રહે છે કે જેને ઓળગવાને મનુષ્ય હમેશ પ્રયત્ન કર્યા કરે છે જીવનતત્ત્વનો પ્રવાહ હરહમેશ નવનવા માર્ગમા વહ્યે જાય છે. મનુષ્ય એકલો છે એ નવાઇનું નથી, પણ નવાઈ એ જ છે કે તો પણ એનામા પ્રેમ છે અને આપણે બધા જીવનપ્રવાહમા આપણી માત્રા પૂરી કરીએ છીએ જીવનપ્રવાહ સ્વચ્છદે આપણામા અને આપણી આજુબાજુ વહ્યા કરે છે. વિરોધ પછી જ જીવનમા ઉચ્ચ

એકીકરણ આવે છે. એથી જ એ પ્રેમીઓ વારવાર લડે છે જીવનતત્ત્વ વિખૂટા કરવામા જ પોતાનુ ઐક્ય સાધે છે

વિશ્વના આખા તંત્રને ફેકી દેવાના પ્રેમવિહોણા વિચારવમળમા ગોથા ખાતા ખાતા આપણે થાકીને બેઠા હોઇએ ત્યારે પહેલા આપણે શૂન્ય થઈ જઇએ છીએ અને પછી ઘણા દિવસથી ઉંઘ ન આવી હોય ને નિદ્રાદેવી પોતે જ આવીને આપણને હાલરડા ગાતી ગાતી સૂવાડે તેમ આપણા આત્માના ઉપર વિસ્મરણનું પટ આવે છે એ આત્માની ઉંઘ પછી આપણે પૃથ્વીપર નિર્દોષ બાળકની માફક વસીએ છીએ અને આખુ જીવન આકાશના અસખ્ય તારાઓ ગૂથવામા ગાળીએ એમ થાય છે વિશ્વનુ આખુ તત્ર આપણને ખોળે લે છે આપણે માનુષિક અહતામા મગરૂર થઇ અક્કડ ઉભા રહીએ ત્યારે એ કાઇ આપણને ખોળે ધરતું નથી. એક તરતની પરણેલી મુગ્ધાની માફક વિશ્વ આપણી અહતાથી બીએ છે પણ અક્કડ મટી અહતા છોડીએ ત્યારે જ એ આપણને આલિગે છે

જીવનમા કશો સમન્વય ન હોય એ તો એક આત્માની નિર્ધનતા છે. એ વિરોધ પછી ઉગે છે એના મૂળ ઉપર કહ્યુ તેમ મૃત્યુ ને સૌંદર્યમા છે હરકોઇ જેને સંગીત આવડતું હશે તે પોતાના શરૂઆતના અનુભવને યાદ કરશે. કોઇ રાગના વ્યક્તિત્વને અનુભવવા જઇએ ત્યારે પહેલા તો આગળીઓ જૂદી પડે છે, અને સાચા સૂરજ નીકળતા નથી બધે અંધાધૂધી થઇ જાય છે, અને તારાઓ પોતાની નિત્ય નિયમિત જગ્યાએથી ભ્રષ્ટ થયેલા લાગે છે પ્રેમી અને એના સ્વજન દુનીઆના કાવત્રાથી વિખૂટા પડેલા લાગે છે સત્ય આખુ હણાઇ જાય છે અને આત્માનેય બેસૂરો થાક ચડે છે.

પણ થોડી વાર પછી આત્માના તથા વિશ્વના, બન્નેના ગેબી ઉંડાણમાથી એક ઐકય ઉપર તરી આવે છે. એ બધી વસ્તુઓ હતી તેમ કરે છે ત્યારે સગીન આપણી બહાર આપણાજ આત્માના બિબરૂપ વિશ્વનુ પૂર્ણ ઐક્ય ખડુ કરે છે પદભ્રષ્ટ તારાઓ પોતાની જગ્યા લે છે. સત્યમા અને સગીતમા વિશ્વવિશાળ ઔચિત્ય પ્રકાશી ઉઠે છે. વિયોગનો દશ વિશ્વમાથી નીકળી જાય છે, કારણ પ્રેમી પોતાનો પ્રેમ પૃથ્વીના ફુલો ઉપર કે આકાશના તારાઓ ઉપર મીચે છે.

પણ હરકોઇ સમન્વયનુ છેવટનુ સત્ય સર્વવ્યાપી ધર્માનુભવ છે

૩૦

શ૦ શ૦ ભૂપતરાય ગોપાળજી મ્હેતા.

બાલ–હૃદયને આનંદ

શિયાળાની કડકડતી ઠંડીમાં ઘેરઘેર ભીખ માગતી માગણને ગરમ ડગલો મળતા જેટલો આનંદ થાય છે, તેના કરતા વધારે આનંદ મને સવારે બાની સોડમા ભરાઇને, બારી આગળ બેસી દાતણ કરવામા આવે છે

•

રજનીરાણીને કપાળે ચન્દ્રને ચાંદલો કરતા કોઇ દેવને જેટલો આનંદ થતો હશે, તેના કરતા બાના ખોળામા ઉભા રહી, ન્હાયેલી બાના ભીના કપાળે કંકુનો ચાંદલો કરવામા મને વધારે આનંદ થાય છે

•

પ્રાત:કાળે ટનટન ટકોરા વગાડી જગતને જગાડવામા ઘડિયાળને જેટલો આનંદ થતો હશે, તેના કરતા વધારે આનંદ, પિતાજી ઓફિસમા ગયા પછી, વાચતા વાચતા ઉંઘી ગયેલી બાનું ઓશીકું કરી તેના હૃદયના ધબકારા કાને સાંભળવામા મને આવે છે

તે દહાડે સંગીતશિક્ષકનુ વ્હાલુ દિલરૂબા કોઇએ અજાણતા બગાડ્યુ હતું, તેના તૂટેલા તાર ફરીથી બરાબર ગોઠવતા તેમને જેટલો આનંદ થયો હશે, તેના કરતા વધારે આનંદ મને પવનથી વિખરાયલા બાના વાળને ઠીક કરવામા આવે છે

•

પૂર્ણિમાના ઉગતા ચન્દ્રને કાળા વાદળાથી ઢાકવામા કુદરતને રમુજ પડતી હશે, તેના કરતા વધારે રમુજ બાના છુટા ઉડતા રેશમી કાળા વાળથી બાનુ મોઢું ઢાકી દેવામા મને પડે છે.

••

વનના કોઇ વિશાળ આંબાની લટકતી લીલી કેરીને ઝુલાવવામા પવનને જે આનંદ આવતો હશે, તેના કરતા વધારે આનંદ મને બાના કાનના ટીંગાતા એરીંગને ઘડિયાળના લોલકની જેમ હલાવવામા આવે છે

•

વેદના સૂરીલા મંત્રોચ્ચારથી દેવોની સ્તુતિ કરતા બ્રાહ્મણોને જેટલો આનંદ થાય, તેના કરતા વધારે આનંદ મને બા દૂર હોય ત્યારે તેની છબી આગળ ઉભા રહી " બા, બોલને, બા ! " ના બસુરા અવાજ કરવામા આવે છે.

•

અનેક મંત્રોના ઉચ્ચાર પછી ઉષાને ઉગતી જોઇ મુનિઓને આનંદ થતો, તેના કરતા વધારે આનંદ 'બા, ઓ બા ! ' ની મારી બૂમથી પથારીમાથી ઉઠતી બાને જોઇને મને થાય છે

•

તાનસેનના ગાનની મધુરતાથી રાજા અકબરને આનંદ થતો તેના કરતા વધારે આનંદ મને ' બાઇ ' ના હાલરડા ગાતી બાના મુખની મીઠાશમા લાગે છે

•

કોઇ રાજાને ઘેર ગાદીવારસ પુત્ર જન્મતા આંગળીના વેઢા ગણતા જોશીને આનંદ થાય, તેના કરતા વધારે આનંદ મને વાર્તા શરૂ કરતી બાની આગળીઓના વેઢા સાથે રમતા થાય છે

•

ચૉરીના મંડપમા નવી પરણતી કન્યાના વસ્ત્રો ઠીકઠાક કરવામા તેની સાહેલીઓને જે આનંદ આવે, તેના કરતા વધારે આનંદ મને

પિતાજી ગૃહમા આવે ત્યારે બાના ઉઘાડા રહી ગયેલ માથા પર સાળુ બરાબર ગોઠવવામા આવે છે.

..

ભગવાન રામચદ્રને અજીઠા બોર ખવરાવતા શબરીને આનદ થયો હતો, તેના કરતા વધારે આનંદ મને મારા દોસ્તની બાએ આપેલ મીઠાઇના ટુકડાનો અજીઠો કટકો બાને ચખાડવામા આવે છે

.

ભગવાનની છબી ખોળામા રાખીને ' પ્રભુ પધારોને ' ગાતા ભક્તને જે આનદ થાય, તેના કરતા વધારે આનદ મને બાની છબી આખ આગળ રાખીને ' આ મારી બા ' એમ વિચાર કરવામા આવે છે.

..

કોઇ ઝાડની ઉંચી ડાળીએ ચઢી હીંચકા ખાવામા કોયલને આનદ થતો હશે, તેના કરતા વધારે આનદ મને બાના હાથના અંગુઠા પકડી ' પાગલો પા ' હીંચકવામા આવે છે.

.

સાતે સમુદ્રના કાઠાની ભૂમિપર પડીપડીને રમતા રમતા સમુદ્રના મોજાને આનદ થાય, તેના કરતા વધારે આનદ મને બાના અંગોપર કૂદી કૂદીને પડવામા આવે છે.

..

પોતાના મિત્રોની રાજાસાહેબ સાથે ઓળખાણ કરાવતા દિવાનને આનદ થતો હશે, તેના કરતા વધારે આનદં મને મારા દોસ્તોની ઓળખાણ બા સાથે કરાવતા થાય છે.

..

અગાશીમા સુતા સુતા કોઇ ખગોળશાસ્ત્રીને ચન્દ્ર નીરખવામા આનદ આવે, તેના કરતા વધારે આનદ મને ખોળામા પડયા પડયા બાનું મુખ જોવામા આવે છે.

..

કાળયવનથી નાસતા કૃષ્ણને રૈવતકની ગુફામા સંતાતા જેટલો આનદ થયો હશે, તેના કરતા વધારે આનદ દોસ્તને રમતમા વાગતા તેની માના ધાકથી બાના વસ્ત્રમા સંતાતા મને આવે છે.

.

ચતુર ગાયકની આગળી પડતા સાર ગીને આનદ થતો હશે, તેના કરતા વધારે આનંદ ઘણા જણ વચ્ચે ' ભાઇ, પેલું ગીત ગા જોઇએ ' કહેતી બાની આગળી મારી દાઢીને અડતા મને થાય છે

અતિથિને આગ્રહ કરી વધારે ખવરાવવામા બાને આનદ થાય છે તેના કરતા વધારે આનદ મને મારા ભાણામા વધેલી પૂરી બાને પરાણે ખવરાવી દેવામા થાય છે

૩૧

રા. રા. રમણકાન્ત શંકરપ્રસાદ દેસાઈ

સર્વસામાન્ય ધર્મ

ઘણાઓનું એમ માનવું થાય છે કે દુનિયાના બધા ધર્મોમાંથી સારા તત્ત્વો લઈને એક નવો સર્વસામાન્ય ધર્મ બનાવવો જોઈએ જેથી ધર્મોમાંથી ઉત્પન્ન થતા વિખવાદો દૂર થાય, એટલું જ નહિ પણ એ નવો ધર્મ જરૂર સત્ય ઉપર વધારે પ્રકાશ નાખે અને મનુષ્યને સાચે માર્ગે દોરે સારા સારા વિચારકો અને લેખકો આવી માન્યતાને પોષે છે એટલે એ માન્યતાની અંદર રહેલ અસ્પષ્ટતા તરત ખ્યાલમાં આવતી નથી.

આ માન્યતાની પાછળ એવો એક વિચાર રહેલો છે કે "ગંભીર સત્ય" જાણવું એમાં જ ધર્મના તત્ત્વનો સમાવેશ થઈ જાય છે. ધર્મ એટલે ગંભીર સત્યોનો સમૂહ, જુદા જુદા ધર્મોમાં એવા જુદા જુદા સત્યો જોવામાં આવે છે પણ દરેક ધર્મમાં કંઈ અને કંઈ ત્રુટીઓ હોય છે કોઈ એક ધર્મ એવો નથી કે જેમાંથી આપણને પૂર્ણપણે સત્ય મળી આવે માણસની દૃષ્ટિ ગમે તેટલી ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચે છતાં અપૂર્ણ રહી જાય છે સાથે સાથે એવો પણ વિચાર આમાં જણાય છે કે અપૂર્ણ સત્યોને એકઠા કરવાથી એ અપૂર્ણતા દૂર થશે અને એક સંપૂર્ણ સત્ય તરી આવશે મુશ્કેલીમાં જેમ સલાહ લેવાથી માર્ગ સુઝી આવે છે તેમ ધર્મવેત્તાઓએ જે પ્રશ્નોના ઉકેલ કર્યા હોય તે બધા તપાસવાથી જીવનપંથમાં ફાંફાં મારવા નહિ પડે.

આ રીતે માન્યતા પાછળના વિચારો મૂકવાથી સર્વસામાન્ય ધર્મની શક્યતા માટે સ્હેજે શંકા ઉત્પન્ન થાય. તરત જ સવાલ થાય કે ઘણા અપૂર્ણો મળી એક સંપૂર્ણ થાય કે કેમ? બીજું, સલાહો લેવાથી માર્ગ સુઝે છે એ તદ્દન સાચું છે? વળી ધર્મવૃત્તિમાં બુદ્ધિનું શું સ્થાન છે અને ધર્મનું તત્ત્વ શેમાં રહેલું છે એવા મોટા પ્રશ્નો પણ અહીં ઉભા થાય પણ તે બધાનો ઉકેલ કરવો સહેલો નથી

સલાહો લેવાથી માર્ગ સુઝે છે એ પ્રશ્ન ઉપર વિચાર કરતા તરત જણાશે કે સલાહ મળ્યા પછી સલાહ લેનાર તેને મળેલી સલાહ ઉપર પૂરો વિચાર કરી શકે તો જ એને માર્ગ સુઝે છે જુદી જુદી સલાહોમાં, સલાહ લેનાર પોતાની વિવેકબુદ્ધિનો ઉપયોગ કરે છે ત્યારે મુશ્કેલી દૂર થાય છે એટલે અન્તે તો માર્ગોમાંથી પોતાનો માર્ગ શોધી લેવાનું અને તે બાબત છેવટનો નિર્ણય કરવાનું કામ તો સલાહ લેનારને એકને માથે જ રહે છે સલાહો તો માત્ર એની દૃષ્ટિને વિશાળ બનાવવામાં મદદ કરે છે એટલું જ વળી ઘણી સલાહ લેવાથી કેટલીક વાર માર્ગ સુઝવાને બદલે ઉલટી મનની ગુંચ વધે છે અને નિશ્ચય કરવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે. તેવું ધર્મની બાબતમાં પણ બનવા સંભવ રહે ખરો. બધા જ ધર્મોમાં પારંગત એવો શાસ્ત્રી બુદ્ધિની ભુલભુલામણીમાં નહિ પડતો હોય? બુદ્ધિ એક ઉપર આધાર રાખી એક ધર્મના શાસ્ત્રોમાં આવતી અસંગતિઓ દૂર કરવા જતા માણસ ખોટા અર્થો કરી બેસે છે. તો પછી જુદા જુદા ધર્મોના શાસ્ત્રો સાથે મૂકવાથી, ઉભા થતા દેખીતા વિરોધોનો ઉકેલ કરતા ભુલાવામાં પડાય તેમાં નવાઈ નથી

ધર્મોમાંથી સત્યો તારવી કાઢી એક નવો

ધર્મ ઘડી કાઢવો એ તો જુદા જુદા લેખકોમા-થી વાક્યો ચૂટી કાઢી તેનો એક નિબંધ તૈયાર કરવા બરોબર પ્રયત્ન છે. એ વાક્યો ગમે તેટ-લા સાચા હોય અને ભલે આમ ગોઠવવાથી અસગત ન દેખાતા હોય તોપણ એ છુટા છે એમ જરૂર દેખાઇ આવે અને એવા નિબધનો જો બરોબર અર્થ કરવા માડીએ તો કોઇ દિવસ અર્થ બેસે જ નહિ. દરેક વાક્યને આખા લખાણ સાથે સબધ હોય છે. ધારો કે તેને છુટુ પાડી આપણે તેનો અર્થ બેસાડી શકીએ પણ તેને પુરૂ સમજવાને તો આપણી પાસે તે આખો લેખ જોઇએ જ. વાક્યો છુટા પાડી અર્થ કરવાથી કેવા અનર્થો થાય છે એ તો છાપા વાચનાર દરેકને ખબર હોય.

ત્યારે જેમ વાક્યોને લખાણ સાથે સબધ છે તેમ ધર્મના સત્યને એ ધર્મની પાછળ રહે-લી આખી ચિત્ત-વૃત્તિ (attitude) સાથે સબધ છે એક સત્યને સમજવા માટે તે આખી વૃત્તિ પહેલી સમજવી જોઇએ, અને એ ચિત્તવૃત્તિ સમજાયા વગર સત્યનો કરેલો અર્થ ખોટો છે એમ ન કહીએ તો નકામો છે એમ તો કહેવુ જ પડે.

એક માણસ એક જ ધર્મ સમજી શકે અને તેણે પોતાના ધર્મમા રહેલા સત્યને જ માનવા, એવુ અનુમાન આ ઉપરથી નથી નીક-ળતુ. બીજાઓ શુ કહે છે તેની દરકાર કરવી નહિ એવુ કહેવાનો આશય પણ નથી. વાધો માત્ર ધર્મનુ તત્ત્વ વિચાર્યા વગર જુદા જુદા ધર્મમતમાથી મનગમતુ સ્વીકારી પોતાને ગુણ-ગ્રાહી માની લે છે તેમની સામે છે એવાઓની મનોદશામા–" તમારૂ કહેવુ બરોબર છે એમા સત્ય હોવુ જ જોઇએ માટે લાવો એ લઇ લઇએ," અને એ મતનો વિરોધી આવીને કઇ કહે તો તેને પણ " તમારૂ કહેવું પણ બરોબર લાગે છે અને તમારા કહેવામા સત્ય હોવુ જ જોઇએ માટે લાવો એ પણ લઇએ " એમ કરવામા વાધો આવતો નથી. પણ આવી જાતની મનો-દશા એ વિચાર કરવાની શક્તિનો અભાવ બનાવે છે બધુ ગ્રહણ કરવા માટે પોતાના મનને clean slate કોરી ધોએલી પાટી બનાવવાના પ્રયત્નમા એ કઇ જ ગ્રહણ કરી શકતો નથી. એના વિચારો જીવતા રહેતા નથી થોડાએક સત્યો પોપટ માફક ફરી ફરી એ બોલી શકે છે પણ એ વિચારોનો ઉપયોગ રહેતો નથી. એકઠા કરેલા જથ્થા માફક એક ખુણામા પડી રહે છે

તો પછી ઉદાર વૃત્તિ એટલે શુ ? ઉદાર વૃત્તિનો અર્થ એમ તો નથી જ કે જે કઈ નજરે પડે તે લઇ લેવુ. " આ સત્ય છે. પેલુ સત્ય છે, બધુ સત્ય છે. " એમ મનને મનાવવા જતા માન્યતા જ ખોઇ બેસ-વાનો વખત આવે. ઉદાર વૃત્તિનો અર્થ તો બીજાને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો, એ જે દૃષ્ટિએ જુવે છે એ દૃષ્ટિને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો એમ થાય ઉદાર વૃત્તિથી પોતાની દૃષ્ટિ વિશાળ થાય છે એમ કહેવા કરતા દૃષ્ટિનો વિકાસ થાય છે એમ કહેવુ વધારે સાચુ છે. " ગુણગ્રાહી " એ શબ્દ જ સૂચવે છે કે એમા પોતાની વિવેકબુદ્ધિનો ઉપયોગ રહેલો છે. પહેલા તો ગુણ અવગુણનો ભેદ કરવાની શક્તિ જોઇએ અને એ ભેદ કર્યા પછી ગુણ ગ્રહણ કરવો. એમા બહારથી લેવાનું કઇ નથી હોતું પણ પોતાના વિચારો વધારે સ્પષ્ટ કરવાના હોય છે એટલે માનસિક પ્રગતિને સમૂહ કે વિશાળ-તાની ઉપમાઓ આપવા કરતા વિકાસ સાથે સરખાવવી વધારે યોગ્ય છે. એ જ રીતે ધર્મના સબધમા પણ કહી શકાય કે પરધર્મની પાછળ રહેલી વૃત્તિ સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો તેનું નામ જ ધાર્મિક ઉદારતા એ સમજાતા એ ધર્મના સત્ય ગ્રહણ કર્યા બરોબર જ છે. સત્યો-

માથી ચુંટી કાઢી " સત્યસંગ્રહ " કરવાનો હોતો જ નથી

દરેક ધર્મની પાછળ રહેલી વૃત્તિને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવાથી જ પોતાની માન્યતાઓ ઉપર નવુ અજવાળુ પડે છે અને વિચારો વધારે સ્પષ્ટ થાય છે, તેથી વધારે સમજપૂર્વક પોતાનું જીવન જીવી શકાય છે પણ આ પ્રયત્ન કરવો સહેલો નથી ઘણી વાર એમા બીજો ધર્મ ગ્રહણ કરી લેવા સુધી જવુ પડે, એટલી પોતાની તૈયારી તો અલબત્ત જોઇએ

ત્યારે સર્વસામાન્ય ધર્મ બનાવવો તો અશક્ય જ છે સત્યોના સંગ્રહમાથી નવી ધર્મ-વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય જ કેમ ? અને વૃત્તિ વગરનો ધર્મ એ કઇ જાતનો બને ? વળી દરેક ધર્મના સત્ય ગ્રહણ કરવા એનો અર્થ તો એ થાય કે દરેક ધર્મની પાછળ રહેલી વૃત્તિ પોતાનામા ઉતારી દેવી. જેમકે ખ્રિસ્તી ધર્મની વૃત્તિમા નમ્રના બહાર દેખાઇ આવતી હોય તો નમ્ર બનવું અને ઇસ્લામમા ઉગ્રતા રહેલી હોય તો ઉગ્ર પણ બનવુ એ બે સાથે કેમ બની શકે ? કોઇ સર્વસામાન્ય ધર્મમા માનનારા એમ અર્થ બેસાડવા મથે કે નમ્રતામા જ સાચી ઉગ્રના છે માટે એ બન્ને ગ્રાહ્ય છે તો એમા એકે વૃત્તિ સચવાતી નથી બુદ્ધિથી એની સાથે રમત કરવા જતા બન્ને ખોઇ બેસીએ છીએ ધર્મના સત્યો કઇ છુટા છુટા પાટીયા નથી કે એકબીજા સાથે બેસાડી શકાય. દરેક ધર્મને એક આખુ ચણતર કહીએ તો એ ચણતર પણ એવું હોય છે કે જેમા સાંધ ન જણાય. સ્વ. કાન્તના શબ્દોમા કહીએ તો સર્વસામાન્ય ધર્મ યોજનાર ત્યારે જ ફાવી શકે કે જો " શાસ્ત્રની માફક સિદ્ધ કરી શકાય એવા જ સત્યોથી જો ધર્મ થતો હોય, તો એ પંડિતો સફળ થઇ શકે પણ જો કે દરેક ધર્મમા એવા સત્યો હોઇ શકે તો પણ એ સત્યોમા ધર્મનુ તત્ત્વ રહેલું નથી યાહુદીઓ, ક્રિશ્ચિયનો, મુસલમાનો, બધા એક ઇશ્વરને માને છે એક ઇશ્વરનુ અસ્તિત્વ, એ સત્ય તમને પણ સર્વથી વધારે મહત્ત્વનુ લાગશે, અને તે છતા તમારે જાણવુ જોઇએ, કે એ દરેક ધર્મનુ તત્ત્વ એ સત્યમા નહિ પણ ઇશ્વર તરફની વૃત્તિમા રહેલુ છે સર્વસામાન્ય ધર્મ ! જો કોઇ પણ મનુષ્યમા સર્વસામાન્ય ધર્મ કરવાની શક્તિ હોઇ શકે, તો ખાતરીથી માનજો, કે એ પુસ્તકો લખનારા અને બધા ધર્મોને સરખાવી તેમનુ મૂળ શોધનાર (ખોદનાર ?) દાંભિક પંડિતોમા તો નહિ જ. સર્વસામાન્ય ધર્મ કરવાને માટે તો બુદ્ધ અને મહમદના કરતા પણ કોઇ વધારે સમર્થ અને દેવાંશી ધર્મવીર પૃથ્વી પર પ્રગટ થવો જોઇએ. ધર્મ દલીલોથી થતો નથી, પણ દર્શનથી થાય છે, સ્વેચ્છાથી ગ્રહણ થતો નથી, પણ ધર્મમૂર્તિ દષ્ટિ આગળ હોય, તેના પ્રભાવથી જ દ્રષ્ટાઓના અંતઃકરણમા સંચરે છે કાન્તે, સર્વસામાન્ય ધર્મ કરવાને મથનારાઓને હું શું કહું ? મહા પંડિતો મથો નહિ. મંથનથી તમને વિષ માત્ર મળશે. અમૃત મળવાનુ નથી. "

૩૨

રા. રા. રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક

કવિ ન્હાનાલાલનું 'રાજર્ષિ ભરત'

સૌન્દર્યપૂજક સ્વ કાન્તના સાક્ષર મિત્રો–રા. બળવતરાય ઠાકોર, કવિ ન્હાનાલાલ, રા રમણભાઇ વગેરે–સાથેના બુદ્ધિવિલાસ તથા રસસ્મરણો, આશા છે કે કોઇ વાર તે મિત્ર-મડળ લખશે, અને એ વિવિધ રગે રગેલા લલિત સ્મરણોની પરપરાથી ગુજરાતને અજવાળશે. આપણે ત્યા એ પ્રકારના સાહિત્યની ખોટ ભારે જણાય છે કવિ ન્હાનાલાલે ઘણો સમય સ્વ. કાન્તના ઉર સરોવરમા કલ્લોલ કરતા ગાળ્યો છે એક ભાવનાપ્રધાન અને બીજા ભાવપ્રધાન' કોણે કોને શુ શુ લીધુ–દીધુ તે જગત ક્યારે જાણશે? આમ બન્નેનો પુણ્યયોગ સુદર હોઇ, આ પ્રસગે કવિવર ન્હાનાલાલના સહસ્રદળે વિકસતા કીર્તિકમળની એક સુંદર પાખડીનુ રસદર્શન પ્રીતિભાવે કરીશુ તથા તેની ઉરસુવાસ અભિનદિશુ તો અયોગ્ય નથી આ લઘુ લેખનો હેતુ નથી 'અહો'' બુદ્ધિથી કેવળ સૌન્દર્યના યશોગાન ગાવાનો, કે નથી નિરતર 'કલકદષ્ટિ'થી દોષોનુ હોસપૂર્વક શોધન કરવાનો. હુ તો ઘણીવાર ઇચ્છુ છુ કે આપણા યુવાન વિવેચકો ઘણા પ્રેમભાવથી ને કંઇક પૂજ્યભાવથી સાક્ષરોના યશ-શરીરનુ દર્શન કરે, તેને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિયુક્ત શિષ્યભાવથી સમજે તથા તેના ઉચ્ચ તેજસ્વી તત્ત્વો પૂરા પારખી લઈ, એ યશ શરીરના ઉન્નત આત્મા સાથે, એક જાતની સાયુજ્ય સમાધિ અનુભવે. આથી કોઈપણ સારા લેખકનો મુખ્ય આશય, જીવનભરના સિદ્ધાતો, આદર્શો ને નિયમોનો સગીન અભ્યાસ આવશ્યક છે

કવિ ન્હાનાલાલને યુવાવસ્થાથી જ શેક્સપિયર માટે અતિશય માન કે પ્રેમ છે જ નહિ પોતે માને છે ને કહે છે કે–એ પ્રતિભામ પણ કવિયે માનવજાતિનુ જીવન્ત પ્રતિબિબ અદ્‌ભુત સુદર–રીતે આલેખ્યું એ સત્ય પરતુ યથાસ્થિત વર્ણનમા કશી મહત્તા નથી જે કવિરાજે ચિરજીવી ગગનચુબી ભાવનાઓ જગત કને રજુ ના કરી, કલ્પનાત્મક સ્વર્ગીય વાતાવરણમા જગતને ધીરે ધીરે ઊંચે ચઢતા ના શીખવ્યુ, અથવા જેણે કુદરતની સપૂર્ણ સુદર લીલાના નિરૂપણથી જગતને શાંતિ ને ઔદાર્યના પાઠ ના શીખવ્યા તે કવિ શ્રેષ્ઠ કવિ શી રીતે કહેવાય? માનવભાવોની યુગયુગની કરુણ કથનીમા કે હાસ્યરસના અમિત ફુવારામા શુ સર્વોત્તમ કવિત્વ વસેલુ હશે? એકાદ મિરેન્ડા સરજી કે એકાદ ઇટલિની સુદર પૂર્ણિમામા તારા–ગ્રહોનુ સનાતન સગીત સુણવા પ્રયત્ન કર્યો–એમા શુ કલાની પૂર્ણતા હશે? x x એટલે, કવિ ન્હાનાલાલનો પ્રિય કવિ લોકવદ્ય શેક્સપિયર નથી પણ ભાવનાશાળી સુમધુર શેલિ છે

આ પ્રશ્નોનો મહાપ્રશ્ન એવો તો ગહન છે કે સમર્થ વિવેચકો કે તત્ત્વશોધકો પણ તેના પાર ના પામી શકે. શેક્સપિયરની પ્રશસાનુ પુરાણ એટલુ તો વિસ્તારવાળુ છે–એના પક્ષમા કહેવાનુ એટલુ બધુ છે–કે તેનો સાર પણ અહિં કહ્યો જાય તેવો નથી ઉગ્ર ચર્ચામા ઉતરવા કરતા, આવા મથનમાથી શુ નવનીત તારવી શકાય તે વિચારિયેઃ કવિ ન્હાનાલાલ પોતે પ્રકૃતિથી જ ભાવનાપ્રધાન છે, પોતાના કાવ્યો ને નાટકોમા જગત આગળ આદર્શો ખડા કરવા,

ભૂલેલા જગતને ઉન્નતિના સુંદર પંથ, શૈલિ તથા ભાષાના ચમત્કાર દાખવવા તેઓ પ્રયાસ કરે છે. કવિતાના આદર્શો ને આલેખનની વિધિયોમાં એમના માર્ગ તદ્દન નિરનિરાળા છે તો પોતે કેવું અદ્ભુત વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરે છે, કેવા કલ્પનાના પૂર વહેવડાવે છે તથા કેવી કલા વિસ્તારે છે તેનું આપણે પ્રીતિભાવથી ચિત્ર આલેખિયે

કવિ ન્હાનાલાલના સંગીતકલ્પ નાટકો, Lyrical Dramas સામાન્ય રંગભૂમિ માટેના દૃશ્ય નાટકો નથી, પણ શ્રાવ્ય જ છે અથવા કલ્પનાપ્રભાવની ઉચ્ચ દૃષ્ટિથી જ દૃશ્ય છે. આ નાટકોમા પાત્રાલેખન, વસ્તુવિન્યાસ, કાર્યપ્રવાહ વગેરે પણ મુખ્ય નથી. રા. કવિ 'નંદનવનના પ્રાસાદોની ટોચથી' મદયુક્ત મધુર કેકાથી જગતને નિયંત્રે છે પોતે આપણને કલ્પનાત્મક મોહક વાતાવરણ (Romantic Atmosphere)માથી હિમાલય સમા કૈલાસ પર્વતની ટોચપરનાં નંદનવનમા લઇ જાય છે એ પુણ્ય ભૂમિમા ગગનચુંબી વિકટ ભાવનાઓ સાથે લલિત માનવભાવોના ઉજમાળા માનસરોવરો પણ છે, ત્યા સંગીતકલ્પ કાવ્યોની મધુરી મોગરાની વેલો છે જેની સુવાસથી બધુ વાતાવરણ સુગંધી ને સુરમ્ય બને છે પદે પદે કાવ્યમયતા તથા અપૂર્વતા છે એ સ્વર્ગીય ભૂમિમા, દેવો, બ્રહ્મર્ષિઓ, ગન્ધર્વો, ગન્ધર્વકન્યાઓ ને અપ્સરાઓ વિહાર કરવા ઉતરે છે ત્યા કુદરતના સર્વ કલ્પી શકાય તે સૌન્દર્યો ફૂલ્યા ને ફાલ્યા છે, ને સમગ્ર વાતાવરણમા જાદુઇ મોહનીની કશી જ મણા નથી. ત્યાના ગિરિવાસીઓ પણ યશપંખાળા ને સુમહોજ્જ્વલ છે આ નંદનવનમા 'અમિત ભાર્ગવના દુવાગ' નિરંતર સૌન્દર્ય ને પ્રકાશ સિંચે છે. લાહને કોડનો સાગર મોતીની છોળે ઉછળે છે

આવા સ્વર્ગીય ઉદ્યાનમા કશું જ તીવ્ર દર્દ કે દુઃખ નથી, ઉંડા માનવદર્દોને અવકાશ જ નથી, જીવનના મહા પ્રશ્નો છેડાતા જ નથી. છતા હૃદયનું શોધન કરે તેવા પ્રસંગો ઉપસ્થિત થયા વિના રહેતા નથી ક્વચિત્ દસ્યુઓ-દાનવો-વામમાર્ગીઓ જગતના સૌન્દર્યો લૂટવા કે ભ્રષ્ટ કરવા ઉતરે છે, પણ દેવો-આર્યો-વીરપુરુષોના પ્રભાવથી જગત પુણ્યશાળી અને સુખી બને છે એટલુ જ નહિ, પણ યોગીઓ, બ્રહ્મચારીઓ, વ્રતધારીઓના પ્રભાવથી સૃષ્ટિ નિત્ય નવો બોધ પામી આગળ ધપે છે રા. કવિની કલાની સફળતાનો એક અંશ એ પણ છે કે સૃષ્ટિના અનિષ્ટ સત્ત્વોને તેઓ એવી રીતે આલેખે છે કે આપણને તેમને માટે તિરસ્કાર થાય આથી એમની કલાનુ નૈતિક બળ જામે છે, ને વાતાવરણ સંસ્કાર પામે છે.

આવા 'રમવા સરખા' નંદનવનમા વસતી સૌન્દર્યમૂર્તિઓ વીરો ને વીરાંગનાઓ એ અમરવાડીના પારિજાતકના ફુલહિન્ડોળે ઝૂલ્યા જ કરે છે. ત્યા વીરત્વની અવધિ છે, સૌન્દર્યની પરિસીમા છે ને રસરમણાની પરાકાષ્ઠા છે ત્યા કાન્તિકુમારી, જયા, વસુન્ધરા ને શૈવતી સમી ઉજ્જ્વળ ભાવનાશાળી સૌન્દર્યદેવીઓ પીયૂષનું હાસ્ય હસી રસઅંગુલિથી અધિકારી મંડળને પોતાની સમક્ષ પ્રેમથી નિયંત્રે છે આ મનહર દૈવિ ભૂમિમા નિત્ય નિત્ય નવલા રસસૌન્દર્ય વિલસે છે પણ આ કવિની અલૌકિક કલાનો ભોક્તા કોણ? રાજકવિ કલાપી કહે છે તેમ—
'કલા છે ભોજ્ય મીઠી નેં ભોક્તા વિણ કલા નહીં'

કદાચ એ કલાના ભોગી વિરલા હોય; પરંતુ અધિકારી મંડળની સંખ્યા માટે સંદેશવાહી આત્માઓ કે મસ્ત કવિઓ ભાગ્યે જ દરકાર કરે છે. કોકિલકંઠી પક્ષીઓ જ્યારે મનહર ગીત ગાય છે ત્યારે શ્રોતાનો વિચાર ભાગ્યે જ

કરે છે. ઉપરાંત, કેટલાક સમર્થ કવિઓ એમ પણ માને છે કે ઘણું નાનું, પણ સર્વથા યોગ્ય, અધિકારીમંડળ મર્મવાળો રસટહુકો ઝીલે તો પોતાની કલાની સફલતા' કેટલાક મસ્ત કવિઓ સૃષ્ટિના સૌન્દર્યોને પુષ્પહિન્ડોળે રમવાનું લાડિલું રમ્ય સ્થાન સર્જી પોતાના આત્માને કૃતકૃત્ય માને છે' પૂર્ણ અધિકારી હોય તો એ નંદનવનના સૌન્દર્યોનો સંપૂર્ણ ઉપભોગ કરે, નહિ તો, કલાપૂજક તરિકે આત્મવિકાસ સાધી ક્રમે ક્રમે અધિકાર કેળવતો રહ્યો રા. કવિના ઉન્નત કાવ્યોદ્યાનમા પ્રવેશ કરવાને, કેટલીક રીતે, હાલના સ્નાતકો (graduates) યોગ્ય ઠરે છે કવિ દલપતરામ સમજવા જેટલા સહેલા છે તેટલા જ રા ગોવર્ધનરામ કે રા. ન્હાનાલાલ મુશ્કેલ છે એમના ઉરના અંતર ભાગમા પ્રવેશ કરવા માટે કશી લાગવગ કે શ્રીમંતાઈ કે પદવી કામમા આવતી નથી અમુક જાતની ઉચ્ચ કેળવણી પછી આત્માના રસિકત્વ, સંસ્કાર, તથા કલ્પનાબલના વિકાસની આવશ્યકતા રહે છે

આવા અપૂર્વ સુંદર વાતાવરણમા ગન્ધર્વકુમારો તથા અપ્સરાઓને રમવા સારૂ વિલક્ષણ પ્રકારના સુંદર રમકડા (કાવ્યો) કવિ પોતાની પ્રતિભાશક્તિથી સરજે છે સાથે સાથે, ભવ્ય શિલ્પકલાના પ્રભાવથી ચાર સુંદર જીવનમૂર્તિઓ (નાટકો) પણ સરજે છે એ ચારે રસ ને ભાવનાની મૂર્તિઓના સૌન્દર્ય તથા ઉજમાળા પ્રકાશ સર્વ રસિકોના ચિત્ત હરી લે છે આ ચાર નાટકોમા 'રાજર્ષિ ભરત' એક જ ઐતિહાસિક નાટક કહી શકાય, ઇતિહાસ એટલો પ્રાચીન છે કે પૌરાણિક કે દંતકથા પણ તેને માની શકાય. છતા, ભારતના પિતા ભરતદેવને શ્રદ્ધાળુ લોકો જરૂર ઐતિહાસિક માને રા કવિને આ નાટકની વસ્તુ બહુ અનુકૂળ છે તેમા કાલિદાસના કલ્પનારંગે રંગેલી રાજમાતા શકુન્તલા તથા મહર્ષિ કણ્વમુનિ પુણ્યપ્રભાવથી પ્રકાશે છે. રાજર્ષિ ભરત એ અપ્રતિમ ધર્મરાજા શુદ્ધ આર્યત્વના મુકુટરાજ સમા, કીર્તિપ્રભાથી, પ્રેમયોગથી અતિમ વિકાસ પામે છે, અવન્તીનાથની સર્વાંગ સુંદર પુત્રી, કવિના સર્વ કલ્પનાવિભવથી લાડિલી કલાના અવતાર સમી વસુન્ધરા 'જીવનનો વિકાસ પ્રેમ' સંપૂર્ણભાવથી પામે છે ભરતદેવ નાયક તથા અવન્તીનાથ પ્રતિનાયક બન્ને આદર્શપાત્રો એવા છે કે આપણને થાય કે વૈરભાવ હોય તો આવો નિર્મળ હજો' યુદ્ધ થાઓ તો આવા ધર્મયુદ્ધો મંડાજો' અને ભરતદેવ અવન્તીનાથને ત્યા પધાર્યા તે પણ પુણ્યયોગ જ ઠર્યો'—

'શ્રીકૃષ્ણ ઘર નંદકે આયે
સિતારા (ઉતારા) હો તો એસા હો'

રા કવિ પોતાના સંગીતકલ્પ નાટકોમા આવા આદર્શો સાથે, સ્થળે સ્થળે અપૂર્વતા (supernatural)ના ચમત્કાર દેખાડે છે, તથા વિવિધરીતે કલ્પનાના ગગનગામી ઉડ્ડયનોમા દુનિયામા વ્યાવહારિક સત્યો સાથેનો સંબંધ ત્યાજ્ય ગણે છે કવિવર શેલિના ચંડોળ પક્ષીની માફક તેઓ સંસારના બંધનોથી એટલે ઊંચે આત્મપ્રકાશમા વિહાર• કરે છે કે આપણને લાગે કે શેલિની માફક પોતે પણ ભાવના તથા કલ્પનાના શિખરો ઉપરથી મદશોર કરી, પોતાની રીતે 'આહલેક' પુકારી, જગતના ઉન્નત આત્માઓને સ્વાતંત્ર્ય, ઉદારતા ને આર્યત્વના પાઠ પઢાવવા, એ જ એમનુ જીવનવ્રત છે ઉપરાંત, રા કવિની વિશિષ્ટતા એ છે કે લલિત ભાવોનો જમાવ એવો સુમનોહર કરે છે કે રસનિષ્પત્તિ પદે પદે સુંદર સધાય છે આ લલિત ભાવોનો વિકાસ કવિ કેવા વાતાવરણમા સાધે છે તે આપણે જોઇ ગયા, અને એવા વાતાવરણના સર્જનમા કુદરતનો અનહદ પ્રેમ કોનાથી અજાણ્યો

હશે' રા કવિ જે જે ચિત્ર આલેખે છે તેમા ભાવનાની ઉચ્ચતા, ભાવની કોમલતા, કુદરતની મધુર લીલાનો સમાવેશ થયા વિના નથી રહેતો. ઉપરાત, આર્યત્વની છાપ પ્રત્યેક સ્થળે વ્યક્ત થાય છે તેમા પણ ગુજરાતનુ ગૌરવ અનેક રીતે એવુ તો સચોટ સિદ્ધ બને છે કે કવિનું ગુજરાતીત્વ આપણને માન ને પ્રેમથી ભરી દે છે પણ આ ગુજરાતી તરિકેનુ યોગ્ય અભિમાન વિશાલ ને સુદઢ દેશપ્રેમનું ને આર્યત્વનું એક ઉપયોગી અગ છે આપણા આર્યત્વનો ઇતિહાસ એવો સર્જનજૂનો ને સુમહોજ્જ્વલ છે, આપણા દેશના નર ને નારીરત્નોનો કીર્તિચન્દ્ર એવો તો અધાપિ ઝળહળે છે કે–

'કહો એ મ્હોરાનો મગરૂબ રહે દેશ નવ કો ?'

આપણે વિચારી ગયા કે આવા ભાવનાપ્રધાન ઐતિહાસિક કે પૌરાણિક નાટકમા વસ્તુના ક્રમશ વિકાસ તરફ કે સચોટ પાત્રનિરૂપણ તરફ કે આલેખનની પ્રચલિત રીતિ તરફ આપણે મુખ્યાશે દૃષ્ટિ રાખવાની નથી, અને કલ્પનાત્મક, ભાવનાશાલી ને સગીતકલ્પ વાતાવરણ આપણું મન પ્રથમ હરી લે છે આ સત્ય પારખ્યા પછી, વિવિધ દૃષ્ટિબિદુથી, સૂચનાત્મક, પ્રસ્તુત નાટકનો વિકાસ તપાસીએ તો વિશેષ પ્રકાશ પડશે —

'ભરતવશની મહાકથાનુ આ ગીત' જેમા 'ઇતિહાસ આલેખેલો છે' તેનુ વસ્તુસૂચન પૂર્વ રંગમા કરી, રા. કવિ, પ્રથમ અંકમા, પુરૂનગરીના મેત્રપડછન્દ મહેલના વિશાલ ચોકમા, ભરતદેવની ચતુરગ સેનાના દર્શન કરાવતો પડદો ઉપાડે છે સુભટપતિ મત્રીશ્વરને કહે છે કે–અશ્વમેધની સફળતા માટે 'ત્રણ દેશ વણજીત્યા છે હજી સિન્ધુદેશ, મધ્યદેશ ને ગગાદ્વાર ' ત્યા તો સજ્જ થયેલા ભરતદેવ પધારી પોતાની ધર્મભાવના વ્યક્ત કરે છે, 'નૃપાલ ને ભૂપાલ થવા કાજે (નૃપતિ ને ભૂપતિ નહિ) સાર્વભૌમત્વ મહાધર્મ વાછુ છું;' તથા આજ્ઞા કરે છે કે 'અબ્રહ્મણ્યત્વ ને અનાર્યત્વ હોય, સુભટપતિ, ત્યા ત્યા જઈ જીતજો.. ' બીજા પ્રવેશમા અપ્રતિમ નાયિકાનું રસદર્શન છે કાવ્યની મસ્તી ને યૌવનના પૂરનો અજબ ઉછાળો છે ગન્ધવતીના વિશાલ સરિત્-કુંડમા, મનોહર સાય કાળે, પુષ્પના આભૂષણ ને બાણચાપથી સજ્જ અવન્તીરાજકુમારી, રૂપરસ યૌવનના ત્રિવેણીસગમમા મસ્ત બનેલી, વસુન્ધરા, સુમધુર ચન્દ્રિકા તથા બટકબોલી માલતી (શી નામની પસન્દગી !) લલિત વાકયુદ્ધ (Repartee) કેવા સુદર આદરે છે ! 'મોડુ તો થયુ છે, તારા જીવનમા ને અત્યારેય તે ' પરતુ, નાયિકાના બુદ્ધિતેજ સહુ સખીમડળને ડગલે ને પગલે મ્હાત કરે છે. સરોવરના મીઠલડા જળમા મીઠી રમતો રમાય છે વસુન્ધરા કમળો ઉઘાડીને પૂરાયલા ભમરાને ઉરાડી મૂકે છે. ભરતદેવ–જે ક્ષિપ્રાના તટ ઉપર પોતાની સેના સાથે પધાર્યા છે, તે–સાથે નાયિકાને પ્રથમથી ઉરની લગની લાગી છે, ત્યા તો જળક્રીડામા રસમગ્ન વસુન્ધરા ને વિમાનમા રસચકિત ભરતદેવની મળી દષ્ટોદષ્ટ ! એ પ્રથમ રસદૃષ્ટિમા કવિએ કેવુ અમૃત ને સાથે વિવશતા ભર્યા છે ! 'વસુન્ધરાએ લજ્જાની ઝીણી છાયાઓઢણી ઓઢી '

ભરતદેવમા એવુ તે શુ દીઠુ કે સોળે કળાયલ લગ્નભાવ વિકસી શકયો ? રા. કવિ 'જયા જયન્ત'મા 'ઇન્દુકુમાર'મા, આર્યલગ્નભાવના ઉપર રસમીમાસા બહુ જ સુદર રીતે લખે છે. લગ્ન–આદર્શોના એ રસિક 'શાસ્ત્રીય ભાષ્યકાર છે ' લગ્ન એ પ્રાણવિકાસનુ મન છે' એમ પોતે માને છે એટલુ જ નહિ પણ એ ઉચ્ચતમ આર્યભાવના તેમની કલાના પ્રાણરૂપ મને ઘણી રીતે લાગે છે. .સખીમડળ પ્રશ્નપરંપરા પૂછે છે. પ્રેમનું કારણ શુ ? રૂપાળા, ગુણાળા

યશસ્વી છે, એટલું જ નહિ, પણ 'ભરતદેવ એક પ્રેમના ઘડ્યા છે' આ પ્રસંગે, એક ગીત બહુ સુંદર છે

'સહિયર' ઝીલજો રે
સલૂણા જીવનના સ્વપ્ના'–

આમ ભ્રમરો સાથે વસુન્ધરા કટુમિષ્ટ રમતોની રંગી બને છે, ત્યા અનાર્યમંડળ દસ્યુઓ સાથે અઘોરનાથ ગંગાદ્વારના નરમેધમા આ 'પદ્મણી'ના હોમ માટે તેનુ હરણ કરવા આવે છે, પરંતુ વીરાંગનાની દૃષ્ટિમા કોટિ ભાનુ છે, તેના ચાપબળમા જાદુ એવો છે કે બધા ભાગી છૂટે છે

ત્રીજા પ્રવેશમા, યુદ્ધસભા ને વ્યૂહરચના છે આમા પણ કવિના ઉચ્ચ આદર્શો તથા ભાવનાઓ પદે પદે છે, અને એવા કલ્પનાત્મક વાતાવરણમા જેવુ યથાસ્થિત વર્ણન ધારીએ તેવુ છે. સામગાતા અને ઋષિબાળકો ભરતભૂમિની ગુણગાથા ગાય છે. ચોથા પ્રવેશમા, માલિનીતીરના તપોવનમા, 'એકવેણીબદ્ધ, વલ્કલધારિણી, શાંતિની મૂર્તિ સમી, તપસ્વિની શકુન્તલા, કુંજઘટામાથી પધારી,' યૌવનના સ્મરણોની કલા વિસ્તારે છે એ એકાકિનીના ઉદ્ગાર આપણા હૃદયના ઉંડાણોને સ્પર્શ કર્યા વિના નથી રહેતા –

અરે રે લાંબા આયુષ્ય એટલે શુ
સ્નેહસુના જીવન' × ×
સંસારની પંખિણીઓ સરિખડી
સખીઓ એ ઉડી ગઇ.
પ્રેમનો કલાધર મોરલો,
સંસારવનમા નાચી–નચાવી,
કલાઓ કરી આથમ્યો.
જીવનમા વિધવિધરંગી પુષ્પો ખીલ્યા,
કરમાયા ને ખરી પડયા × ×
તપ જ તપવાના છે ત્રણે વયમા.
તપોવનમા ઉછરેલાને બીજુ શુ હોય?

ઉચ્ચતમ કવિઓ અદ્ભુત, સૂચક, જીવનના કરુણ મંત્રો ઉચ્ચારે છે તેવી મને આ મર્મસ્પર્શી પંક્તિઓ લાગે છે. સારસ વિનાની સારસી તપોવનમા ઝૂરે છે ને પોતાના ભરતદેવ કાજે જીવે છે રાજ્યમાતા શકુન્તલાને ય શુ શુ થતું હશે'—કુંજના એકાંત કેવા ભડકે બળે છે'—

"સ્મરણો' મા સતાવો, હુ બ્હાવરી"–એ ગીતમા અલંકાર પરંપરા સાથે સૂરનો મર્મસ્પર્શી ને મધુર છે

માતા, પુત્ર ને કણ્વમુનિનું ત્યા મિલન થાય છે માતાના ઉરના કોડ સુજ્ઞ પુત્ર કળી જાય છે, પણ–

'માતા' મ્હારુ વ્રત છે, દિગ્વિજય પહેલા ના પરણુવુ.'

કણ્વમુનિ જેવા તપોધનને પણ ક્ષણભંગ સ્વાભાવિક અકથ્ય માનવભાવ પ્રકટે છે. પુરાણા સંસ્કાર જાગે છે–'**सेयं याति शाकुन्तला पतिगृहं, सर्वैरनुज्ञायताम् ।**'

બીજા અંકનો પડદો વિન્ધ્યાટવિના મહાવનને તીર ચન્દ્રાનન સરોવરના ઉપવનમા, ગૌરી–ઉત્સવના જાગરણની પાછલી રાત્રે ઉઘડે છે. વસુન્ધરા સખીમંડળ સાથે સંતાનુકડી રમે છે. નાયિકા દાવમા એકલી પડતા હૃદયદેશે પોતાના પ્રિયતમને શોધે છે, સખીઓ આવી ખૂબ ગમ્મત કરે છે ને મોગરાની કળિઓનો માર વસુન્ધરાને મારે છે. એ પુષ્પધન્વાના ગલિપચિ કરતા પ્રહારમાથી હસતી હસતી, હસ્તાંજલિમા મુખચન્દ્રને બચાવતી નાયિકા મર્મવાક્ય શુ કહે છે'–

"કોઇ યે જાગ્યુ છે કદી જીવનના સ્વપ્નાઓમાથી,
કે મ્હને જ જગાડશો એકને?"

સખીઓ મ્હાત થઈ ત્યારબાદ સખીમંડળ રાસ રચે છે, તેવામા સરોવરમા જળક્રીડા કરવા પ્રાતઃકાળમા હાથી–હાથિણીઓના જૂથ આવે છે. ભરતદેવના સુભટો હાથીઓના શિકાર (પકડવાના)

માટે ત્યા આવે છે. વસુન્ધરા ક્રોધે ભરાય છે, ત્યા ભરતદેવ એકાએક પ્રત્યક્ષ થાય છે, અને વિચિત્ર સયોગોમા મધુર મિલન થાય છે રાજેશ્વર પ્રેમ ને નમ્રતાથી કહે છે સૌન્દર્યના ને જળક્રીડાના ઉપવનોમા અણુતેડયા અતિથિ છીએ આપણે" સાક્ષાત્ પૂર્ણ દર્શન થતા 'આશ્ચર્યચકિત દર્શન-મુગ્ધ, વાચાબદ્ધ જેવી વસુન્ધરા ચમકે છે' સામ્રાજ્ઞીપદને શોભે તેવા સૌન્દર્ય તથા વીરત્વ નિહાળતા ભરતદેવના હૃદયસાગરમા અપૂર્વ ભરતી આવે છે, પણ પોતાના જીવનવ્રતનુ સ્મરણ કરી સયમરશ્મીઓ ખેચે છે, ને વિદાય થાય છે થોડી વારે મુગ્ધાની પ્રેમ સમાધિમાથી જાગી નાયિકા સખીઓને પૂછે છે "ગયા?" સખીમડળ 'દિલના બીજગ્મા પૂરાણી પ્રેમની પખિણી' નુ ગીત ગાય છે, ને ચન્દ્રિકા ઘણુંજ સુદર પ્રેમરહસ્ય તારવે છે, "આવ્યા ત્યારે ઉચ્ચરી યે નહી, ને ગયા ત્યારે દિશાઓ શોધશો હવે"– આવી નાયિકાની પ્રેમપરવશ નિશસ્ત્ર સ્થિતિમા દસ્યુઓ ફરીથી આવી એ પદ્મિનીનુ હરણ કરી જાય છે

બીજા પ્રવેશમા વ્યાઘ્રામ્બરધારીના વેશ ભજવાય છે ત્રીજા પ્રવેશમા અમરકટકના આદર્શ યોગીરાજ કલ્પ્યા છે વાઘ ને વાઘણ બે બાજુ છે ને વૃદ્ધાવસ્થામા પણ એવો યૌવનનો તેજઅબાર કે ચક્રવર્તીના રત્નો પણ ઝખવાય છે શિષ્યભાવે આદેશ માટે ભરતદેવ ત્યા આવે છે. ગોત્રસમાસનો જીવનમત્ર ગુરુજી રાજગજેન્દ્રને આપે છે, અને લોકકલ્યાણનુ જીવનલક્ષ્ય નિરતર રાખવા પ્રબોધે છે આ પ્રસગે, જીવાટવિના માર્ગો માટે, વાત્સલ્યયુક્ત સુદર શીખામણ આપે છે

> જગતની ભૂલભૂલામણીમા
> ગ્બે! બાપુ ભૂલો પડતો,
> જજે રાગ શો, જીવન પન્થે મીંચો,
> ઇતિહાસને ઘડતો.
> નદીનુ આ વહે ઝરણું,
> કિરણ ઉતરે પ્રભાવરણુ,
> સજન ! એ ભાગ્યનું ભરણુ,
> અમૃતનો ઓઘ જો વ્હડતો
> જગત્ સુણ ! જો ! પુકારે છે,
> શુ આવે કો ? ઉગારે છે ?
> કરજ એ આર્ય ! ત્હારે છે,
> યુગોયુગને ઉરે ઉડતો
> વરસ એ મેહુલે ત્હારે,
> ભીંજવ જગને સુધાધારે
> જુવે તુજ વાટ ભવઆરે,
> ભૂખ્યાતરસ્યાના આત્મન્ તો"

પ્રબુદ્ધ રાજર્ષિ માટે સનાતન સુદર રહસ્યોથી ભરેલા આ મનોહર ગીતમા સૌન્દર્યના ચમકારા કોને નહિ જણાય? ચોથા પ્રવેશમા રગ-અખાડાનું દૃશ્ય છે. પુરાણી છતાય નવલી રાજ-રમતો બન્ને પક્ષના યોધરાજો રમે છે. વીરો એક એકથી સવાયા છે

પાચમા પ્રવેશમા ગંગાદ્વારના અદ્ભુત કુદરતના સૌન્દર્યમા માનવ ક્રૂરતા ને દસ્યુના દાવાનળ છે, ત્યા ભરતદેવ આવી ગંગાદ્વાર જીતી વસુન્ધરાનો ઉદ્ધાર કરે છે પ્રેમીઓનો પ્રેમ સુદૃઢ દેવપ્રેમ બને છે. દેવાગનાઓ સર્વ રીતે અતરીક્ષથી મદદ કરી નીચલુ લલિત, આર્ય ભાવોથી રસાર્દ્ર ગીત પડદો પડતા ગાય છે –

> પ્રીછજો એ પ્રેમને, હો પૌરવકુલ મોર!
> આપ ચન્દ્રદેવ, એ ચતુરા છે કે ચોર
> × × ×
> આડુ જૂવે, પાછુ જૂવે, સકોરે સાળુકોર,
> અણુબોલી ઉડન્તી કરે આખડલી મદશોર
> પ્રીછજો એ પ્રેમને, હો પૌરવકુલ મોર!

ત્રીજા ને છેલ્લા અંકમાં મહાકાલેશ્વરની સાયઆરતી સમયે પડદો ઉપડે છે આ પુણ્યમદિરમા યોધરાજો એકત્ર થયા છે, તે પ્રસગે અવન્તીનાથ મુક્તકઠે આદર્શ અરિ. પૂજ્ય ભરતદેવની

પ્રશંસા કરે છે બીજા પ્રવેશમાં, બ્રહ્માવર્તમાં બ્રહ્મસભા મળેલી દેખાય છે ઋષિકુમારો ઉપનિષદ્‌ના ગાન ગાય છે, આચાર્યપદે કણ્વમુનિ તથા ગજમાતા શકુન્તલા ઉભય વિરાજે છે, તેઓ આર્યાવર્તની ઉન્નત એકત્ર ભાવનાનો પ્રબોધ સરસ કરે છે "શાસ્ત્રો એક છે, ધર્મ એક છે, સાહિત્ય એક છે, સંસ્કૃતિ એક છે, ભાવનાઓ એક છે, જીવનવિધાન એક છે" બે પ્રશ્નો ચર્ચાય છે 'આર્યત્વનું ધર્માસન ક્યાં સ્થાપવું? અને વિન્ધ્યાટવિ ઓળંગવી કે નહીં?' એમના નિરાકરણ પછી બ્રહ્મસભા ભરતદેવને 'રાજર્ષિ'નું મહાબિરદ અર્પવાનો નિશ્ચય કરે છે. ત્રીજા પ્રવેશમાં, ઉજ્જયિનીનો નગરચોક 'શણગારવાની તૈયારીઓ રમઝટ ચાલી રહી છે, ત્યાં દેવાંગનાઓ પણ ઉતરે છે વસુન્ધરાનું પ્રીતિપાલન કરનારી દેવાંગના એને જીવનનો મોંઘો યંત્ર પઢાવે છે એ આખો પ્રસંગ જીવનરહસ્યો ને ઉચ્ચ ભાવનાથી ઓતપ્રોત છે:–

"વસુન્ધરે! શકુન્તલાના મનોરથો અનુસાર
દેવલોકના દેવજીવન તને દાખવ્યાં
રસિકાઓની રસવિશુદ્ધિ, જીવનના ઉલ્લાસ ને આનંદ,
કલાધરોના કલાવિધાનની પવિત્રતા,
ધર્મના વિધિવિધાન, સરસ્વતી ઉપાસના,
ઉદારતાની ભવ્યતા, બલિદાનનું વીરત્વ
કુલહિત, દેશહિત, લોકહિત,
સેવાના ગહન–ઘેરા રાજમાર્ગ,
દેવોના દેવત્વના મૂલતત્ત્વો
નયણે નિરખ્યાં, આયુષ્યમાં ઉતારજે,
દિલને દાખવ્યાં, સંસારમાં વિસ્તારજે"

આ પ્રમાણે, 'રસયોગીની' થવાનો વસુન્ધરાને જીવનઆદેશ છે. આ જ પ્રસંગે આર્યસ્ત્રીત્વની પ્રશંસાનું દેવાંગનાઓનું ગીત ઘણું જ સુંદર છે. 'અયિ! ગુણિયલ કુલરસિકાકેરાં અમ ભારતરત્નો!' એ નગરચોકમાં જ મસ્ત ગાંડો હાથી તોફાન મચાવે છે તેનું ચિત્ર તાદૃશ છે. અંતે ભરતદેવ એ જયલક્ષ્મીને વશ કરી શકે છે. ચોથા ને છેલ્લા પ્રવેશમાં, અવન્તીનો સ્વયંવરમંડપ કવિની કલ્પનાના અદ્‌ભુત સુંદર રંગે રંગાયલો છે. નાયિકાની બધા રાહ જૂવે છે, ત્યાં પ્રફુલ્લેલી નંદનવેલીઓ સમી દેવાંગનાઓની વચ્ચે ફૂલ હિન્ડોળા સમી વસુન્ધરા ડોલતી હોય છે, અને દૈવી ગીત ગવાય છે

"સંકેરી આભ કેરી ઝાલરો
સુન્દરી ઉતરે સંસારમાં"

અંતમાં, રાજર્ષિ ભરત સ્વયંસ્વરૂપમાં પ્રકટ થાય છે કે તરત જ વસુન્ધરા પોતાનું સર્વસ્વ વરમાળા સાથે સમર્પે છે "મ્હારે યે હૃદયસિંહાસને, હૃદયનાથ! અખંડ એમ વિરાજી રહેજો" પડદો છેલ્લો પડતાં, આર્યસેના–"હો! આર્યોના આર્યત્વનો ઝુંડો!" એ આર્યભાવવાના સનાતન વિજયનું, તે વિશ્વભાવનાથી ઓતપ્રોત એવું મહાગીત ગાઇ રહે છે

× × ×

આ કલ્પનાપ્રધાન ઐતિહાસિક નાટકની સમાલોચના કરતાં, રા કવિની ગગનચુંબી ભાવનાઓ, કુદરતના વિલાસમાં અનહદ પ્રેમ, તલસ્પર્શી માનવ રહસ્યોનું પ્રસંગે પ્રસંગે સૂચન, અપૂર્વતાના ચમત્કાર, પદે પદે ગીતો–રાસોદ્વારા ઝરતા રસ વગેરે તત્ત્વોની આપણે કંઈક ઝાંખી કરી ગયા જ્યારે કવિની કલ્પનાના પૂર રોક્યાં રોકાતાં નથી ત્યારે ઘણાં ભયસ્થાનો રહે છે કેટલુંક અસ્વાભાવિક, અસંબદ્ધ કે વિચિત્ર પણ ઘણાને લાગ્યા વિના નથી રહેતું કલ્પનાના પૂરને સંયમમાં રાખવાના અનેક માર્ગો છે–વસ્તુ તથા શૈલિ પરત્વે. વાર્તા ઇતિહાસમૂલક હોવાથી, અપૂર્વતાના ઉદ્દયનો હોવા છતાં, કવિની કલમ ઉપર કેટલોક સંયમ કેળવાયો છે શૈલિમાં પોતે જો સામાન્ય વૃત્ત કે છંદના બંધનો સ્વીકારે તો તેમની કલા કદાચ ઘણી વધારે લોક-

પ્રિય બને ' પરતુ પોતે સિદ્ધાતથી પણ અપ-ઘાગઘમા માને છે, ને ' ડોલન ' (Rhythm) કાવ્યશૈલિનો આત્મા છે-એમ કહે છે. આ પ્રસગે વિવાદમા સમય ખોવા કરતા, શુ સત્ય ફલિત થાય છે તેનો વિચાર આવશ્યક છે રા. કવિની પ્રતિભાશક્તિ માટે એ મત હોઇ જ ના શકે. પ્રત્યેક પ્રતિભાસપન્ન કવિ નવા માર્ગો યોજી ભાષા ને સાહિત્યનો નવલ વિકાસ સાધી શકે છે, છતા એ પણ સત્ય છે કે કવિની પ્રતિભા વિનાના ઘણાના આવા પ્રયાસો કેવળ હાસીપાત્ર જ નીવડયા છે. બીજુ, રા કવિનો આત્મા કલ્પના ને ભાવનાથી ઓતપ્રોત (Romantic) હોવા છતા, કલાની દષ્ટિથી, આલેખનવિધિમા એક શિષ્ટરીતિ (Classical method) પસદ કરે છે,-એટલે કે, પોતાના કાવ્યો, નાટકોના બાગને, રસમાળીની માફક, સુદરમા સુદર બનાવવાને વર્ષોના વર્ષો સુધારા-વધારા કરી, પોતાના ઉચ્ચ આદર્શોને સતોષવા, ભગીરથ પ્રયત્નો કરે છે આથી અપૂર્વતા સાથે શિષ્ટ રીતિનો સયોગ, શ્રી-સરસ્વતી સમો કે ગગા-યમુના સમો પવિત્ર ને સુદર બને છે.

ઉપરાત, રા કવિના બધા આદર્શો આર્યત્વની સનાતન સુદર ઉજ્જવલ ભાવનાઓ ઉપરથી ઘડાયા છે. આપણા શાસ્ત્રો, ઉપનિષદો તથા ગીતાજીના ભાવો ને ભાવનાઓ, શ્લોકો ને વાક્યો તેમની કૃતિઓમા આપણને પુરાણી પુણ્યતાનુ સ્મરણ કરાવ્યા જ કરે છે. દેશભક્તિ તેમના અંગે-અગમા છે સર્જન જૂની આર્યભાવનાઓ તથા સંસ્કારો,-લગ્નભાવનામા, આર્યસ્ત્રીત્વના ભાવમા કે આર્યત્વના વિજયી કીર્તિધ્વજમા-આપણામા શુદ્ધ પ્રીતિ ને માન ઉત્પન્ન કરે છે સાથે સાથે કાલિદાસ, ભવભૂતિના ઉન્નત સંસ્કારો પણ પ્રસગે જગાવી, આપણને એ રસસ્મરણોની તાજી પીછાન કરે છે. આલેખનવિધિમા, ક્ષણે ક્ષણે પલટાતા (Evanascent) ભાવોના નિરૂપણના રા કવિ અર્વાચીન સાહિત્યમા શૈલીની માફક ઘણે ઉંચે સ્થાને વિરાજે છે. શબ્દચમત્કૃતિમા, સુયોગ્ય શબ્દોની મનોહર ફુલગુથણીમા, રા કવિ કવિશ્રી દયારામ પછી સર્વોત્તમ છે એમ હુ માનુ છુ

ઉપસહારમા, રા કવિની કવિતા, અવન્તીની હવેલીઓની માફક, ' આભથી વાતો કરે છે, ' અને એમની શૈલિ પણ, ' વર્ષા-વૈભવવન્તી વિશાળપટશાળી શિપ્રા ' ની માફક ગભીરભાવે વહે છે પ્રસ્તુત નાટકમા, આર્યત્વનુ એકત્વ તથા લોકસગ્રહનો મહાન આદેશ-એ મુખ્ય તત્ત્વો છે છતા, કવિનો હેતુ વિદ્વાન રસિકમડળનુ મનરજન કરવાનો પણ છે કારણ કે રસ ને સૂક્ષ્મ ભાવોનું સુદર આલેખન મોહ પમાડે તેવા છે. આ પૌરાણિક વસ્તુ કરતા પણ રા કવિને વધારે જબરજસ્ત સયમની આવશ્યકતા રહે છે અને હાલમા, રા. કવિને મોગલોનો ઇતિહાસ અદ્ભુત જાદૂથી મોહી ગયો છે, તો તેનુ પરિણામ ઘણુખરૂ ઘણુ જ સુદર આવશે, ને મહાનુભાવ અકબર તથા રસરાજ્ઞી નૂરજહાના કીર્તિ ને સૌન્દર્ય રા કવિનામા એવો તન્મનાટ મચાવશે ને એવા શાસ્ત્રીય બન્ધનો સૂચશે કે કદાચ કવિવરની શ્રેષ્ઠ કૃતિયો તરીકે ' અકબર ' તથા ' નૂરજહા ' નાટકો હિદ-મશહૂર થશે ! અસ્તુ.

૩૩

શા. રા. રામલાલ ચુનીલાલ મોદી

પાટણસ્થાપનાનાં તારીખવાર તિથિ

ચાવડાઓના ઇતિહાસ સંબધી ચોક્કસ વિગત મળતી નથી. કેમ કે એ વંશના રાજાઓને લગતો કોઇ શિલાલેખ સિક્કો કે તામ્રપત્ર[1] મળ્યા નથી. વળી જે ગ્રંથોમા એ વંશને લગતી હકીકત છે, તે કોઇ જોઇયે તેટલી જૂની નથી, જૂનામા જૂનો ગ્રંથ પણ એ વંશ થઈ ગયા પછી ત્રણુસો કરતા યે વધારે વર્ષ પછી લખાયો છે.

આ પ્રમાણે હોવાથી પાટણની સ્થાપનાની તિથિ પણ ચોક્કસ ન મળે એમા નવાઇ નથી સ્થાપનાના તારીખવાર વિશે આપણને આજ સુધીમા નીચેના છ આધાર જ મળે છે, જેમાની વિગત નીચે પ્રમાણે છે —

૧ રાસમાળામા[2] એક કવિતને આધારે, પાટણ સ્થાપનાના સાલ, માસ, તિથિ, અને વાર

વિ. સં ૮૦૨, માઘ વદ ૭, શનિવાર.

૨ પાટણમા ગણપતિમંદિરમા ઉમામાહેશ્વરની મૂર્તિ નીચેના લેખ પ્રમાણે—

વિ સ ૮૦૨, ચૈત્ર શુદ ૨, શુક્રવાર (પણ આ લેખની લિપિ નવમા સૈકા જેટલી જૂની ન હોવાથી તે બનાવટી મનાય છે.)

૩ પ્રબંધચિંતામણિ પ્રમાણે-

વિ સ ૮૦૨, વૈશાખ શુદ ૨, સોમવાર.

૪ ધર્મારણ્ય[3] પ્રમાણે-

વિ. સ. ૮૦૨, આષાઢ શુદ ૩, શનિવાર

૫ રાજવંશાવલિ[4] પ્રમાણે-

વિ. સ ૮૦૨, શ્રાવણ શુદ ૨, સોમવાર

૬ વિચારશ્રેણિ[5] પ્રમાણે-

વિ. સં ૮૨૧ વૈશાખ શુદ ૨, સોમવાર

હવે આ તિથિઓ પ્રમાણે વાર મળે છે કે નહીં તેનુ ગણિત જ્યોતિષ પ્રમાણે રા. રા. મંચેરજી પેશુતનજી ખરેગાટ એઓ સાહેબે મ્હારી વિનતિ ઉપરથી કરી જોયુ, તેનું પરિણામ નીચે મુજબ છે-

વિ. સ. ૮૦૨=ઈ. સ. ૭૪૬

માઘ વદ ૭ મંગળવાર = જાન્યુઆરી ૧૮ મી
ચૈત્ર શુદ ૨ રવિવાર = ફેબ્રુઆરી ૨૭ મી
વૈશાખ શુદ ૨ સોમવાર= માર્ચ ૨૮ મી
આષાઢ શુદ ૩ શનિવાર = મે ૨૮ મી.
પ્રથમ શ્રાવણ શુદ ૨ શનિવાર= જૂન ૨૫ મી
દ્વિતીય શ્રાવણ શુદ ૨ રવિવાર= જુલાઈ ૨૪મી.

વિ. સ. ૮૨૧=ઇ. સ. ૭૬૫

વૈશાખ શુદ ૨ ગુરુવાર = માર્ચ ૨૮ મી

બધો વિચાર કરી જોતા, બનાવને નજીકનો અને વિશ્વસનીય આધાર મળી જાય ત્યા સુધી, આપણે એવુ અનુમાન કરી શકિયે જે વૈશાખ શુદ ૨ સોમવાર એ દિવસે સ્થાપનાની ધર્મક્રિયા થઈ હશે, અને તે વખતે શરૂ કરેલુ યજ્ઞનું સત્ર બે માસ ચાલ્યુ હશે. તથા લોકો ખરેખર આષાઢ શુદ ૩ શનિવારથી ગામમા રહેવા આવ્યા હશે. મિરાતે સિકંદરીમા પણ અખાત્રીજ જણાવેલી છે. અને પાટણમા લોકવાયકા એમ છે કે તે શનિવારે વસેલુ છે. શનિવાર અને આષાઢી ૩ ખરા વસવાટના આરંભનો દિવસ હશે અને અખાત્રીજ ને સોમવાર મુહૂર્ત પ્રમાણે ધર્મક્રિયાના આરંભનો દિવસ હશે એમ જણાય છે.

ટિપ્પણ.

૧ બુદ્ધિપ્રકાશ ઇ સ ૧૮૮૧ નવેંબરના અંકમા વનરાજનું જે તામ્રપત્ર છપાયુ છે તે બનાવટી સાબીત થયુ છે
૨ રાસમાલા (ગુજરાતી), આવૃત્તિ ૩ જી, પૃ ૪૧.
૩ આ ગ્રંથ મોઢમાર્તંડ ઑફિસ તરફથી છપાય છે
૪ ફાર્બસસભાના હસ્તલિખિત ગ્રંથોની વિગતવાર યાદી, પૃ ૫૧
૫ વિચારશ્રેણિની પ્રતો રાજકોટ વૉટસન મ્યુઝીયમમા, મુબાઈ રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટીમા, અને પૂના ભાણ્ડારકર ઓરિયેંટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટયૂટના હસ્તલિખિત પુસ્તકોના સરકારી સંગ્રહમા છે

રા રા મોદીની સૂચના ઉપરથી છેલ્લી પ્રત મે જોઇ છે તેમા રાજાવલિમા નીચે પ્રમાણે છે -

तदनु सव० ८२१ वर्षे वैशाख सुदी २ सोमे चाउडावशोत्पन्नः श्रीवनराज श्रीअणहिलपुर अस्थापयत् ॥

આ પછી એ પુસ્તકમા ચાઉડા વંશના રાજા આઠ, તે બધાનો મળીને રાજ્યકાલ ૮૨૧ થી ૧૦૧૬ સુધી ૧૯૬ વર્ષ, મૂલરાજ છેલ્લા રાજાનો દૌહિત્ર ૧૦૧૭ મા ગાદીએ આવ્યો વગેરે લખ્યુ છે શ્રીજયસિંહદેવ સુધીની યાદી, આપણી અર્વાચીન ઢબે કોઠો બાધીને નોધિયે તો નીચે પ્રમાણે બધી વિગતો ગોઠવાય છે —

વિચારશ્રેણિ પ્રમાણે કોઠો.

વંશ	રાજાનુ નામ	આગલા રાજા સાથે સગપણ	રાજ્યના વર્ષ	વિ સં કઇ સાલથી માંડીને કઇ સાલ સુધી
ચાઉડા આઠ રાજા			૧૯૬	૮૨૧ થી ૧૦૧૬-૧૭
	વનરાજ	—	૬૦	૮૨૧ થી ૮૮૧
	યોગરાજ	પુત્ર	૯	૮૮૨ થી ૮૯૦
	રત્નાદિત્ય	—	૩	૮૯૧ થી ૮૯૩
	વૈરસિંહ	—	૧૧	૮૯૩ થી ૯૦૩
	ક્ષેમરાજ	પુત્ર	—	૯૦૩ થી ૯૪૩
	ચામુડરાજ	પુત્ર	૨૭	૯૪૪ થી ૯૭૦
	ધાઘડ	પુત્ર	૨૭	૯૭૧ થી ૯૯૭
	—	પુત્ર	—	૯૯૮ થી ૧૦૧૬-૧૭
ચૌલુક્ય	મૂલરાજ	દૌહિત્ર	૩૫	૧૦૧૭ થી ૧૦૫૧
	વલ્લભરાજ	પુત્ર	૧૪	૧૦૫૨ થી ૧૦૬૫
	દુર્લભરાજ	ભાઈ	૧૨	૧૦૬૬ થી ૧૦૭૭
	ભીમદેવ	ભાઇ નાગિલનો પુત્ર	૪૨	૧૦૭૮ થી ૧૧૧૯
	શ્રી કર્ણદેવ	પુત્ર	૩૦	૧૧૨૦ થી ૧૧૪૯
	શ્રી જયસિંહ	પુત્ર	૪૯	૧૧૫૦ થી ૧૧૯૮

કોઠાના ચોથા અને પાચમા ખાનામા જે આંકડા મોટા લીધા છે તે સંખ્યા અને તે સાલ વિચારશ્રેણિમા સ્પષ્ટ જણાવેલી છે, બીજી સાલો આખી ગણતરી ઉપરથી ઉપજાવીને ઉમેરેલી છે

પાટણની સ્થાપના અને વનરાજના રાજ્યનો આરંભ ૮૦૨ મા ગણિયે, અને વનરાજે ૮૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું એ અસંભવિત માનિયે, તો આરંભે જ વીશ વર્ષનો ફેર પડે છે, તેને લીધે આ કોઠામા બીજા કેટલા અને કયા ક્યા ફેર માલૂમ થાય ?

સંગ્રહકર્તા.

૩૪

અ. સૌ. લીલાવતી શેઠ

સૂજનજૂનાં સ્વપ્નાં

બાળપણુમા જોયેલા સ્વપ્ન તમે ફરી કઇ યાદ કર્યાં છે' એ સ્વપ્ના જોતી વખતે બાળપણુને સહજ આશા અને શ્રદ્ધાના સ્વર્ગીય પ્રકાશનો તેમા ઓપ ચઢતો મોટપણે એ સ્વપ્ના કરતા ય સરસ વસ્તુઓ તમે મેળવી શક્યા હો, તોયે એ પ્રકાશનો ઓપ ખોયો તે તો ખોયો જ

ધારો કે તમે નાના છો–ઘણા નાના છો માના ખોળામા બેસી પેલા તારાઓની ઉઘાડ મીંચ થતી ઝીણી ઝીણી પાંખોને જોતા તમને પણુ એવી પાંખો મળે તો ઉડી જવાનુ મન નથી થયુ ?

તમે સુદર છો તેની તો તમને ખાત્રી જ છે અને જે તમને ' આ છોકરી બહુ સુદર અને હોશીઆર છે ' એવુ કહે તેનુ બ'ધુ કામ કરવા તમે તૈયાર છો. તમને એ કહેનાર માણુસ ગમે તેવુ હોય તો યે થોડુ ઘણુ તો જરૂર ગમવાનું જ

તમે બગીચામા જઇ થોડાક ફુલો છાના-માના ચુટી વનદેવીની માફક તમારી જાતને કોઇવાર શણુગારી નહોતી કે ? અને પેલા હોજમા જઇ તમારુ પ્રતિબિબ તમે જ્યારે જોતા હો, ત્યારે પેલી જળદેવીઓ તમારાથી વધારે સુદર છે એવુ કોઇએ તમને કહ્યુ હોત તો તમે તેનુ કહ્યુ કઇ માન્યુ હોત ખરૂં ?

મોટાભાઇનુ તમારા પર ઘણું જ હેત હતું, ને તમને પણુ મોટાભાઈ ઘણા જ ગમતા અને ભાઇની સાથે વાચવા આવતો પેલો સુરેશ પણુ જરીક જરીક ગમતો. એ સુરેશને ચીઢ-વવાની કેવી ગમ્મત પડતી ? એના ચાળા પાડતા તમને કૈં અજબ આનદ આવતો. એ આખો કાઢે ત્યારે તમે હસી પડતા. એ તમને કઇ શીખવવા આવે ત્યારે તમે તોફાન કરતા એને ખબર ન હોય ત્યારે એક વાળ તોડી એના મુખ ઉપર ગલી ગલી કરતા, ને એ ભૂલમા માખી સમજી તમાચો મારે તે જોતા તમને ઘણી જ મજાહ પડતી.

તમે એને બને તેટલુ પજવતા પણુ એ ન આવે ત્યારે તમને ગમતુ નહીં. એ તો કોઈ ચીઢવવાને નહીં મળે તેથીસ્તો

ને બાપા જે દહાડે તમને નાટકમા લઇ જવાનુ કહે ત્યારે ? આખો દહાડો તમે કેટલા ઉમગથી દોડાદોડ કરતા ? ને બા તમને સારા કપડા પહેરવાના આપે તો તો તમાગ આનદનો પાર જ ન રહેતો

નાટકમા રાજારાણી સારા સારા કપડા પહેરી વાતો કરી જાય ને ગાયન ગાઇ જાય તે તમે ખૂબ આતુરતાથી જોતા તમે પણુ મોટા થશો ત્યારે તમારા વર જોડે એમ જ વાત કરવાના, પણુ બા ને બાપા તો એમ કઇ કરતા નથી, પણુ જો એ નાટકમા જ રહેવાનુ મળી જાય તો તમને કેવી મજાહ પડે ? પછી તો પૂછવાની વાત જ નહીં તમે રોજ ગાયન ગાયા કરો ને સરસ સરસ કપડા પહેર્યાં જ કરો ને નિશાળે જવાની બધી વેઠ પણુ ઉતરી જાય

બીજે દિવસે સવારે તમે ઉઠો ત્યારે પણુ નાટકના સ્વપ્ના તો તમને આવ્યા જ કરે ને બા વઢે એવી પેલી બેચાર લીટીઓયે છાની છાની હરતા ફરતા તમે ગણુગણ્યા જ કરો ને કોઇ ન જોતું હોય ત્યારે આરસા આગળ જઇ તમારા કલ્પનાના રાજકુમારને ત્યા ઉભેલો કલ્પી આગલી

રાને જોયલો અભિનય પણ તમે કરવા મંડી પડો પણ અરે ! પેલી નાની ભાભી તડમાથી જોઇને હસે છે તેનુ તમને ક્યા ભાન છે ?

ભાભી મોટાભાઇને માટે રોજ ફુલ ચુંટે છે પણ પેલુ સરસ ગુલાબ તો તમે ક્યારનુ યે વહેલા વહેલા જઇને ચોરી લીધુ છે એ તોડતા હતા ત્યારે તમને પેલો કેવો સરસ વિચાર આવ્યો હતો ? જાણે તમે આમ ફુલ તોડતા હો, ને તમારો રાજકુમાર એકદમ પાછળથી આવીને તમારી આખો દાબે ને તમે શરમાઈ જાઓ—ભાભી શરમાઇ જાય છે—ને પેલુ ફુલ તમે તમારા રાજકુમારને આપો ને પછી તમે બંને હાથમા હાથ નાખીને પેલા તળાવની પાળે બેસીને વાતો કરો રાજકુમાર દૂર દેશ જવાનો હોય ને તમારે માટે શુ શુ લાવશે એ તમને કહેતો હોય ! કેવુ સરસ ! અજબ !

ને પછી તમે મોટા થશો ને રાજકુમાર સાત સમુદ્રની સફર કરી પાછો આવશે ને પછી તમે બંને પરણશો. ખરૂં કેની ? એ તો જાણે નક્કી જ વાત, એમા વળી પુછવાનુ શુ ?

રોજ રોજ ફુલ તોડતા તમે આવા વિચાર કરતા ને એ રાજકુમારની વાટ જોતા પણ કોણ જાણે કેમ એ કોઇ દિવસ આવતો જ નહીં ને પછી તો તમે કંટાળતા ને જરા ગુસ્સોએ આવતો એ ન આવે એવાની રોજ રોજ વાટ કોણ જુવે ? ને વળી બા તમારા વિવાહનીએ વાત કરતી હતી

તમને છબી પડાવવાનુ ઘણુ જ મન થતું પડોશની ચદાએ તો બે વાર છબી પડાવી છે એકવાર વીણા વગાડતા ને એકવાર માલણની માફક ફુલ છાબ લઇને જતી હોય તેમ તમે છબીમા કેવી રીતે શોભશો ? કોઇ ન જુવે તેમ બેસવાની થોડી ઘણી ઢબ અજમાવી જોઇ હોય તો કેમ ? પણ બા જાણે તો શુ ?

એક વાર તમારી બહેનપણીએ એના વરને કાગળ લખ્યો. જે તમે કહ્યું કે મને એનાથી યે સરસ કાગળ લખતા આવડે છે. નિશાળની નોટબુકમા તમે એને કાગળ લખી બતાવ્યો પણ બાપા એક દહાડો ભૂલેચૂકે એ કાગળ જોઈ ગયા ત્યારે તમે કેવા શરમાઇ ગયા હતા તે યાદ છે ?

હવે તો બા કહેતી કે ' છોકરી મોટી થઇ છે " જે તમને ય એમ લાગતું કે હુ મોટી થઇ છુ હવે સુરેશ આવે છે ત્યારે તમે પહેલા જેટલુ એની સાથે તોફાન કરતા નથી પણ તમને એણે લખી આપેલી કવિતા વાચવામા હવે ઘણો જ રસ આવે છે. પણ તે તો એ કવિતા સરસ હતી. તેમા પણ એનુ નાક ઘણુ જ લાબુ છે તમને એ ખેચી કાઢવાનુ મન થયા વગર રહેતુ નથી અને એને એક ચીબી વહુ મળવાની છે એવુ જોષી મહારાજ થઇ કહેતા-એ તમે થાકતા નથી. ને કાળી પણ ખરી જ, જે એવુ કહેતા કહેતા તમે મોટા થયા છો એ વાત ભૂલી જાઓ છો ને જરા આખો નચાવી હસી લઇ સુરેશ ખીજવાય તે પહેલા તો તમે નાસી જાઓ છો

પણ પેલી અધારી રાત યાદ છે ? નાનો બાબુ મરી ગયો ત્યારે તમે બાની કોટે વળગી કેટલુ યે રડયા હતા તે ? તમને પણ તે દિવસે મરી જવાની કેટલી બીક લાગી હતી ? મરી ગયા પછી શુ શુ થતું હશે ? સારા કામ કરે તે સ્વર્ગમા જાય ને નઠારા કરે તે નરકમા જાય એવુ બા કહેતી હતી. બાબુ સ્વર્ગમા ગયો હશે કે નરકમા ? બાબુ બહુ સારો છોકરો હતો પણ તમે એની સાથે બરાબર વર્તતા ન હતા એક વાર તમારી નોટ એણે ફાડી નાખી ત્યારે તમે એને ગુસ્સામા એક તમાચો ચોડી કાઢયો હતો ને એકવાર તમારી બહેનપણીને ત્યા જતા એ પાછળ પડયો ત્યારે તમે એને ધમકાવી કાઢયો હતો. તમને આ બધુ એ રાતે કેટલુ

સાલતું હતું ? બાપુ ફરી જીવતો થાય તો તમે એને કેવી સારી રીતે રાખો ? તે દિવસે સારા થવાના કેટલા બધા નિશ્ચયો તમે કર્યા હતા ? બાપુ ફરી એક જ વાર જીવતો થાય તો ?...

પણ તે વખતે તમે બાળક હતા તેથી આ શોક તમારા મનમા બહુ ટકયો નહીં, ને થોડા દિવસમા માસીને ત્ય રમાના લગ્ન વખતે તો ફરી પાછા તમે આનદમા આવી ગયા, ને રમા ઘરેણા પહેરી જાનજ પાસે બેઠી હતી ત્યારે ને લગ્ન પછી એકી એકી રમતી હતી ત્યારે તમે શા વિચાર કર્યા તે કહી દઉ કે ? જાઓ નથી કહેતી

હવે તમે કોઇ મળવા આવે તો પહેલાની માફક બહારના ખડમા એકદમ દોડી નથી જતા પણ આયનામા એક છુપી દષ્ટિ ફેકી જરા વાળને ઠીક કરી લ્યો છો, ને તમે જરા સારા દેખાઓ છો તે જોઇ થોડું મનમા જ હસી લ્યો છો ન્યાતમા સરલા રૂપાળી કહેવાય છે પણ તમે ય કઇ એનાથી ઉતરતા નથી, ને તમે હસો છો ત્યારે તો તમે એનાથીએ વધારે સારા લાગો છો ન્યાતમા કેટલા વર તમારી વાટ જોઇને કુવારા રહ્યા હતા? પણ તમને પેલો લાબા નાકવાળો સુરેશ જ–બ–રાક વધારે ગમતો ખરી વાત ને ? શરમાઇ ના જશો નહીં તો હુ બીજુ પણ કઇક કહી દઇશ

તે દિવસે માણેકઠારી પૂર્ણિમાની સાજે તમે બધા વાડીમા જમવાના હતા ત્યા યે તમે સુરેશ સાથે શુ કરતા હતા ? પેલા હોજની પાળ પર બેસી તમે બેઠા બેઠા ચદ્રમા જોતા હતા ને પાણીમા બીજા કોઇકનો પડછાયો દેખાયો ત્યારે તમે કેવા ચમકયા હતા ! પણ એ સુરેશ છે એમ જણાયુ ત્યારે તમે જાણે જાણતા જ નથી એમ હાથથી પાણી હલાવવા માડયુ હતું સુરેશે પુછ્યુ વાસતી ! અહીં શુ કરે છે ? તમને સીધો જવાબ દેવાનુ મન થયુ પણ વળી તમારો તોફાની સ્વભાવ આડે આવ્યો 'તમારે શી પચાત' કહી તમે ભીના હાથે સુરેશ પર પાણીના છાટા ઉડાડયા સુરેશ જવાને બદલે તમારી સાથે પાળ પર આવીને બેઠો એણે પૂછ્યુ

"વાસતી ! તારો વિવાહ થવાનો છે " ?

"મને શી ખબર ?"

"મને મોટા ભાઇ કહેતા હતા."

"તે હશે, થવાનો હશે તો અમે પરણીશુ" તેમ જરા બેદરકારીથી પણ આડી આખે સુરેશને જોતા જવાબ દીધો.

"તું પરણી ને શુ કરીશ" ?

"મારા વરના માથા પર આમ પાણી નાખીશ" તમે ખોબો ભરીને સુરેશના માથા પર પાણીની ધાર કરીને નાસી ગયા ને સુરેશ માથું ને કપડા ખંખેરતો "ઉભી રહે ! આવુ તોફાન કરે છે કે ?" એમ કહેતો દોડયો, તમને દોડતા પકડી પાડી તમને શી શિક્ષા કરવી એ વિચારમા જરા એ ઉભો પણ તમારી હસતી આખો જોઇ તમને એણે છોડી દીધા. ને તમે "ચીબી ભાભી ! ચીબી ભાભી" કરતા ફરી પાછા દોડી ગયા. આ બધુ યાદ છે કે ભુલી ગયા ?

ને પછી થોડે દહાડે બાએ સુરેશ સાથે તમારો વિવાહ કરવાનો છે એમ કહ્યું ત્યારે શરમ, તોફાન ને લુચ્ચાઇથી તમારી આખો કેવી ચમકી હતી ? તે દિવસે માથા પર પાણી નાખી તમે એને ચીઢવ્યો હતો પણ તમે એને મનાવી શકશો એવી તમને ખાત્રી નહોતી ? પણ હવે તો એ આવે ત્યારે તમે નાશી જતા ને એ તમને ન જુવે ત્યારે છાને છાને તમે એને જોઇ લેતા થોડા દિવસથી એણે તમારી સાથે ખોટુ ખોટુ અતડાપણું શરૂ કયુ હતું ત્યારે તમે એનુ ધ્યાન ખેચવા કેટલા કેટલા પ્રયત્ન કરેલા ? તમારી પાસે એ બીચારાનું બળ કેટલો વખત ચાલે ?

પેલી ચંદા તમને સુરેશનુ નામ લઇ લઇને બહુ જ ખીજવતી પણ તોય તમને એ ગમતી ને। બહુ જ. ને સુરેશના કાગળમા કઇ સંસ્કૃત શ્લોક કે અગ્રેજી કવિતા લખ્યા હોય ત્યારે તમે એ ચંદાને ઘેર દોડી જઇ નીતિશતક ને અગ્રેજી શબ્દકોષોના પાના કેવા ઉથલાવતા ? ને તમે બને સાથે બેસી એનો અર્થ બેસાડવાની માથાકુટ કરતા. પણ કોઇ આવી જાય ત્યારે ચોરી કરી હોય એમ કાગળ સંતાડતા સંતાડતા તમારા મો પર શરમના શેરડા પડતા ને આવનાર બધા હસતા હસતા ચાલી જતા

તમને વરસાદના ફોરા ઝીલવા બહુ જ ગમતા. એક દિવસ અગાશીમા તમે વરસાદના ફોરા ઝીલતા ત્યારે સુરેશે પાછળ આવી " આ ઝીલેલા અમૃત કોને દેશે વાસંતી ? " એમ પુછ્યુ ત્યારે શરમ અને ગભરાટથી તમારા હાથ છુટી ગયા. એ છુટેલા હાથમાથી જળ વેરાઈ જાય તે પહેલા તો સુરેશે તે ઝીલી લીધા ને પછી .... ? કઇ નહીં

ને પછી તમે પરણ્યા.

× × ×

જીવનમા તમને સુખ મળ્યુ હોય કે નિરાશાના ઝઝાવાત તમારે ખમવા પડ્યા હોય પણ કોઇક એકેલી ઘડીમા આ બધા ચિત્રો ઘડીવાર તો તમારી રોજની દુનીઆથી દૂર તમને જરૂર લઇ જતા હશે. સાદા અને સુજન જૂના છતા જે શ્રદ્ધા અને આશાથી એ બધા જીવનભરના અમૃત બને છે તેટલો રસ પછીના ચિત્રોમા કદી આવતો હશે ?

૩૫

શ. રા. વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય :

સાહિત્યમાં કલાતત્ત્વ: કાલિદાસ અને ભવભૂતિ

[ઉજ્જયિનીનો

*[ઉજ્જયિનીનો વસતીવાળો પ્રદેશ જ્યા પુરો થવા આવે છે તેવા ભાગના એક પ્રાસાદની અગાશીમા શરદના એક સાયકાળે કાળિદાસ આસન વાળીને બેઠા બેઠા ભૂર્જપત્ર પર લખે છે

વિશાળ અગાશીમા ગૃહમયૂરનુ જોડુ થનથને છે નીચેથી વહી આવતા ધૂપનો સુગધ વાતાવરણમા આહ્લાદ ભરે છે, ને દૂર આવેલા મહાકાલેશ્વરમાથી આરતીના ઘેરા ઘટાનાદ સંભળાય છે

આ રસલીલાથી વિશેષ સમૃદ્ધ એવી આસપાસની પ્રમત્તકારી નિસર્ગને કવિ થોડી થોડી વારે નીહાળે છે ને તે સર્વ સાથે અજબ એકતા માણે છે.

* આ કાલ્પનિક સવાદનો મુખ્ય હેતુ સાધવા માટે તેમા વર્ષોના અતર વિષેની હકીકતો સાથે પુષ્કળ છુટ લીધી છે પહેલા શતકના કવિને આઠમાના કવિ સાથે ચર્ચામા ઉતરતો દાખવ્યો છે અવાદ જે સફળ લાગે તો આ છુટ-અસાધારણ છે છતા—ગૌણ ગણાય એમ સહુ કલાપ્રેમી સ્વીકારશે

એ અનુભવનો ચમકાર તેમના રસાર્દ્ર નયનમા વર્તાય છે. માધુર્યની મૂર્તિ સમુ એમનું મુખમંડળ ક્ષણભર અપાર્થિવ ઓજસ્ ધારે છે

અર્ધ ઘડી વીત્યા પછી લખવાના સાધન પડખે મુકીને તે પલોઠી વાળેલા ડાબા પગના ગોઠણ પર હાથના દસે આગળાના આકડા ભીડીને ટટાર બેસે છે નિશ્ચળ આંખે દક્ષિણ-પશ્ચિમ વિન્ધ્યમાળાના દૂર દૂર શિખરો નીરખી રહે છે અને એમની વિચારસરિતનું સ્ફુટ મંજુલ ગાન સંભળાય છે –]

કાલિદાસ

સૃષ્ટિની આ સુદરતાને અને લોકના ઉર-ભાવોને મે જીવનભર અવલોકયા ને આલેખ્યા એ પાચ કે પદર વરસમા મારી પ્રવૃત્તિલીલા સકેલાશે અને પછી? (જરા વાર રહીને) અથવા નિર્વેદ શાને? . મે કાવ્યો રચ્યા તે મારા પરિકલ્પનોને મૂર્ત કરવાની અનિવાર્ય ઉર્મિઓને લીધે જ તે-થોડી કે બધી-જગતમા ચિરજીવ થાઓ કે નાશ પામો હું કે કોઇએ કવિજન થોડા જ એવી અમરતા—

અનુચર (પ્રવેશીને)

મહારાજ, શ્રીકંઠ ભવભૂતિ પધાર્યા છે અને આપના દર્શન વાછે છે.

કાલિદાસ (સાનંદ)

ભવભૂતિ ?–એમને સત્વર અહીં લઇ આવ.

[બે પલમા અનુચર, મુખપર ચિતાની ફુટતી રેખા, વદને આછી વિષાદ છાયા ને આખોમા અતલ ગાભીર્ય ધારતા યુવકને લઇને પાછો પ્રવેશે છે]

અનુચર

પેલે ખૂણે, મહારાજ, પેલે ખૂણે

[કાલીદાસને ડાબે પડખે થોડા તસુ દૂરના આસન પર ભવભૂતિ સવિનય બેસે છે]

કાલિદાસ

પધારો કવિરાજ. કુશળ તો છો ?

ભવભૂતિ

આપ સરખાના સદ્ભાવથી

કાલિદાસ (અનુચરને)

દત્ત, કવિરાજને યોગ્ય સત્કારની તૈયારી કર

(અનુચર નમીને જાય છે)

કાલિદાસ

કેમ શ્રીકંઠ, આ વખતે શરદુત્સવમા કે દેખાયા નહીં ?

ભવભૂતિ

ના, આવવાનો તો હતો જ, પણ કેટલાક મહત્ત્વના કાર્યોમા રોકાવુ પડયુ.

કાલિદાસ

શુ કે ઘરમસારની ચિતા—

ભવભૂતિ

ના, ના આપણે કવિઓએ તો તે બહુ વહોરવી જ ન ઘટે

(કાલિદાસની ભમર સહેજ સંકોચાય છે ને પાછી સ્થિર થાય છે.)

— પણ નાટયશાસ્ત્રના પ્રકરણ વિચારી જવાના હતા

કાલિદાસ

અને તે વિચારવાનો અવકાશ તમને શરત્પૂર્ણિમાની રાત્રે જ મળ્યો ?

[ભવભૂતિ પહેલા તો ઝંખવાણો પડે છે. પળેક રહી સ્વસ્થ થઇને ઉંચુ જુએ છે અને જવાબ આપવાનુ કરે છે ત્યા]–

કાલિદાસ

પુરજનોએ અમૃત રેલતી જ્યોત્સ્નામા સુભગ ઉન્માદ ભોગવી જીવનની ધન્યતાના લહાવ લીધા ત્યારે તમે (સસ્મિત) શાસ્ત્રઘેલા ભરતમુનીનો આશ્રમ શોધી અભ્યાસજડ બનવાનો ઉદ્યમ આદર્યો ?

ભવભૂતિ (કૈંક જુસ્સામાં)

કવીશ્વર ! પુરાણપ્રસિદ્ધ નારાયણમુનિ પણ વેદાભ્યાસજડ હતા છતાં વાસવની વારાંગનાઓને પણ લજાવે એવી રૂપાળી ઉર્વશી એમની જ સરજેલી નહોતી ?

કાલિદાસ (સસ્મિત)

હં હં ત્યારે તો તમારી કલ્પનાસૃષ્ટિમાં પણ અત્યારે કોઇક ઉર્વશી ઘડાઇ રહી છે ક્યારે તેને અક્ષરસૃષ્ટિમાં અવતારીને સાહિત્યને અધિક શોભાવો છો ?

ભવભૂતિ

એ તો થાય ત્યારે બાકી આપણને એ વાતની અધીરાઇ શી ?

કાલિદાસ

નહીં જ તમે આવ્યા ત્યારે હું પણ એક એવો જ વિચાર કરતો હતો તમને પણ નથી લાગતું કે સર્જનની ક્ષણનું જે જીવનાનલની લહેરોમાં હીંચતું કલાવૈભવથી ભરપૂર સંવેદન કવિહૃદયને પ્રફુલ્લોત્ફુલ્લ કરે છે ને અનિર્વચનીય આનંદ વર્તાવે છે તે જ તેની સાચી અમરતા-તે જ તેના સર્જક શ્વાસોચ્છ્વાસની સાર્થકતા ?

(તેના પ્રભાવંતા વદનને ભવભૂતિ નીરખી રહે છે.) ઘડીક રહીને-

ભવભૂતિ

બરાબર કહ્યું, કાલિદાસજી કવિના આત્માની ઉચ્ચતમ તૃપ્તિ એ જ, પણ એ સંવેદનમાં કલાવૈભવ જ પ્રધાનપદે વિલસે ?

કાલિદાસ

હાસ્તો

ભવભૂતિ

તો પછી કાવ્યકૃતિમાં તત્ત્વશાસ્ત્રનું સ્થાન ક્યાં?

કાલિદાસ (અતિ સૂક્ષ્મ કટાક્ષથી)

તત્ત્વશાસ્ત્રનું એટલે દર્શનોનું ? સાંખ્ય, મીમાંસા ન વેદાંતનું ? યોગ, વૈશેષિક અને ન્યાયનું ? ચાર્વાક-ચાણક્ય-ભરતમુનિનું ?

ભવભૂતિ (કટાક્ષ નહીં સમજતાં)

ના, ના તમે સ્થૂલાર્થ જ લીધો કવિને પણ સ્વકીય તત્ત્વદૃષ્ટિ હોય છે, એ તમે જાણો છો

કાલિદાસ (ડોક ધીમેથી નમાવતાં હા કહી)

અમુક પ્રકારની

ભવભૂતિ

એ દૃષ્ટિના પ્રભાવથી કવિ મનુષ્યોના હૃદયમાં તલસ્પર્શી બને છે, તેનાં ચલનવલન ને વિકારનો ભોમિયો થાય છે અને કુદરતનાં દૃશ્યોની અમોઘ ભવ્યતાને પણ યથાવત્ ઝીલી શકે છે

કાલિદાસ

ખરું

ભવભૂતિ

અને એ દર્શન અને અવલોકનને તે અનુરૂપ શૈલીમાં વર્ણવે છે

કાલિદાસ

એ પણ બરાબર પણ એ શૈલી કલાત્મક ન હોય તો-

(દંત ને બીજાઓ ખાનપાનના પદાર્થો થોડાં પાત્રોમાં લાવીને કાલિદાસને જમણે પડખે મુકી જાય છે)

-તો કવિતા કરવાનું પ્રયોજન ક્યાં રહ્યું ? સર્જનનો આનંદ એટલો ઊણો જ અનુભવવાનો.

ભવભૂતિ

કલાત્મક તો હોય કે ન યે હોય કવિનું લક્ષ્ય કલાનિર્માણ કરતાં ભાવનિરૂપણ વધુ અંશે હોવું જોઇએ સત્યનિરૂપણમાં વિજયનો આનંદ અધિકારીને માટે શો ઊણો છે ?

કાલિદાસ (ઝીણી આંખે તેના તરફ જોઈ)

તમને એમ લાગે છે ?

ભવભૂતિ

લાગે છે તો શું, પણ કાવ્યની કે નાટકની આના કરતાં જુદી ભાવના મારા મગજમાં ઉતરે તેમ જ નથી.

(કાલિદાસના મુખ પર ઉપહાસની આછી રેખા અંકાય છે, તરત તે એને વાળી લે છે, અને-)

કાલિદાસ

ત્યારે, શ્રીકંઠ, કવિ અને કવિતા ઉભયની તમારી ભાવના એટલી અપૂર્ણ લાગે છે ઉત્તર-વયમાં તમે એ વખતે પૂર્ણ ને સર્વાંગસુંદર કરશો

ભવભૂતિ (અનાસ્થા ભરી વદન છાયા સહિત)

કોણ જાણે......પણ એ તો થાય તે. હમણાં તો તમે જ તમારી દૃષ્ટિએ આ વિષયનું નિરૂપણ કરો તો મને કૈંક વિચારવાનું મળે.

કાલિદાસ

હા, કરીએ પણ પહેલાં (પાત્રો તરફ નજર કરતાં) આ ઉપાહાર લઇને શરીર ને મન ઉભયને પ્રફુલ્લ કરીએ

(હાથ લંબાવીને ફળફુલનો થાળ પાસે લે છે, ભવભૂતિ આગળ તે મુકે છે અને કળશ-માંથી સોનાના કટોરામાં દુધની ધાર કરે છે. તે જોઇને-)

ભવભૂતિ

કહેલાં કરતાં સાદું દૂધ મને વધારે અનુ-કૂળ આવશે.

કાલિદાસ

કેમ ? કે –

ભવભૂતિ

નહીં. બીજું તો શું કારણ હોય ? ઇંદ્રિય-સુખને પોષે તેવી ભોગવિલાસની વસ્તુઓ મને રુચતી નથી.

કાલિદાસ

હવે તમારો કલાસૌંદર્ય અને સત્યનિરૂપણ વચ્ચેનો વિરોધ કંઇક સમજાય છે .. વારુ, એ વાત પછી. ત્યારે આ સીતાફળ કે અમૃતફલ–

ભવભૂતિ

ના. કદલીફલ એકલાં ચાલશે.

[એક જ કેળું લે છે કાલિદાસ અનુચરને બોલાવીને સાદું મોળું દુધ લાવવા કહે છે તે આવે છે ને સાથે મુખવાસ પણ આવે છે ખાવાપીવાનું પૂરું કર્યાં પછી મુખવાસનો પણ ભવભૂતિ અસ્વીકાર કરે છે તે જોઈ–]

કાલિદાસ

તમે તો ઉગ્ર દેહદમન માડ્યું જણાય છે ને તે આટલી વયમાં જ ! પણ મારું જીવન જુઓ. સાઠની ભરતીમાં આવ્યા છતાં હું ટંકે ટંક સ્વાદિષ્ટ ભોજન જમું છું. વચ્ચે વચ્ચે ઉપાહાર પણ આનંદ આપે છે, માદક સુગંધો ને મીઠાં સંગીત ઉપર મોહી પડું છું, નયન સુન્દરીઓ નીરખતાં થાકતાં નથી, અને ઉષા સંધ્યાની વાયુ લહરિના સ્પર્શથી વધુ આહ્લાદક વિશ્વમાં કૈં જ નથી એમ નિત્ય અનુભવું છું વધુમાં, ' ઋતુસંહાર ' હજુ પણ મારું પ્રિયતમ કાવ્ય છે.

[જાણે તેની મરજી વિરુદ્ધ ફરકતું હોય તેવું સ્મિત ભવભૂતિના મુખ પર દેખાય છે ને વળતી પળે ઉડી જાય છે તેને લાગે છે કે આ સુખપૂજક જડવાદી કવિની લોક-પ્રિયતા, વાક્યોના મોહક વણાટ પર જ અવલંબે છે, કાવ્યનો આત્મા-જ્ઞાન–તેનામાં આછેરો જ, પ્રાકૃત જન ઝીલી શકે એવો જ.

કાલિદાસ તેની આ મનોદશા કંઇક વરતે છે પણ તે વખત એ વાત કાઢતા નથી ને વિષય બદલે છે.]

કાલિદાસ

તમે મારી કાવ્યભાવના નિરૂપવાનું કહેતા હતા, નહીં ? સાભળો. સુકુમાર પુષ્પ કે સુંદરીના સોહાગ કે જનહૃદયના હર્ષશોકાદિભાવો સાથે તન્મયતા સાધતી કવિની પ્રતિભા પ્રેરણાની ક્ષણોમાં પોતાના રસસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર અનુભવે

છે એ દર્શન એટલે કલાસવેદન, તેનુ સ્ફુટ અગરગસમેત વિધાન એટલે કલાસયોજન

ભવભૂતિ

પણ કૃતિ જન્મ્યા પહેલા તેમા કલા શી રીતે આવે ?

કાલિદાસ

કેમ ન આવે ?

ભવભૂતિ

જુઓ, તમે જેને કલાસવેદન કહો છો તેને ભાવસંવેદન કહીએ એ વધુ બંધ બેસે છે

કાલિદાસ

શી રીતે ?

ભવભૂતિ

મને તો સાક્ષાત્કાર હમેશા રસસ્વરૂપનો નામી થતો.

કાલિદાસ

ત્યારે ?

ભવભૂતિ

જનહૃદયની કે પ્રકૃતિની લીલામા તદ્રુપ થઇને તમસરખા સૌંદર્યનો સૂક્ષ્મ અનુભવ કરો છો. હું પણ વિયોગ ઓળખતા પોત્ર સાથે કે કુદરત ચીતરતા તેના અગાગ સાથે એકત્વ અનુભવુ છુ પણ એ ભાવસ્વરૂપનું એકત્વ સૌંદર્યદર્શન તે સમે નથી થતુ, પણ ભવ્યતાની અવાક્ કરી મુકતી છાયા આત્મા પર પથરાય છે

(કાલિદાસ સકૌતુક તેની તરફ જોઇ રહે છે પળવાર એકે જણુ કંઈ બોલતા નથી પછી–

કાલિદાસ

તમે કવિની તત્ત્વદૃષ્ટિ કહેતા હતા તે આ જ અનુભવ કે ?

ભવભૂતિ

હા. અને કવિના આવા અનુભવો વ્યક્ત કરવા પુરતું જ કલાતત્ત્વ–અલકારાદિ–ગૌણરૂપે કાવ્યમા આણવાનુ.

કાલિદાસ

'આણવાનુ' ?

ભવભૂતિ

હા–ના એટલે એમ કે કલાવિધાન ઓછામા ઓછુ ને સાદામા સાદુ જ જોઇએ

કાલિદાસ

પણ સમૃદ્ધ કલાત્મકતા જો સ્વયમેવ કૃતિ-માથી તેની સાથે જ, પ્રગટે તો શી ખોટી ? મૂળ ભાવના જ રસવૈભવ ને કલાગુણથી ભરી ભરી હોય,–

મે કલાસવેદન કહ્યુ તેમા જ બીજરૂપે વિધાનકૌશલ વસ્યુ હોય તો કલાતત્વને ગૌણ કે પ્રધાન ગણવાની વાત જ ક્યા રહી ?

(ભવભૂતિ મુઝવાડામા પડી જાય છે એટલે અનુત્તર રહે છે.)

કાલિદાસ

તમે વાણીને અર્થથી સ્વતત્ર દેવતારૂપે કલ્પી છે ખરુ ?

'अमृताम्' 'आत्मन कलाम्'– એવી ?

ભવભૂતિ

હા અર્થથી છેક સ્વતત્ર તો નહીં પણ આત્માની પુણ્યપાદદી સમી એ શુભ્રદેહધારિણી, અવિનાશી વિરચીકન્યા–

કાલિદાસ

જરા રહો એ શુભ્ર શબ્દ આપણને દિશા સુઝાડશે.

ભવભૂતિ (કંક ખશીઆણો પડીને)

શા રીતે ?

કાલિદાસ

કેવળ શુભ્રના એ દેવીના સ્વરૂપમા તમે જુઓ છો. એટલે તમારી કાવ્યશૈલી પણ રગ-વિહીન, એકવિધ, ને ભાવાત્મક બને છે.

ભવભૂતિ

તેમા શુ ખોટુ ?

કાલિદાસ

ખોટુ તો શુ ? હુ માત્ર એ પ્રકાર વર્ણ-વતો હતો

ભવભૂતિ

હ—હં' પણ કવીશ્વર ' આટલુ તો તમે ય સ્વીકારશો કે રંગસમૃદ્ધિ મારી શૈલીમા ઓછી, તેટલા મારા રેખાઓના અંકન પ્રભાવ ક્તિઓ વડે પડે છે.

કાલિદાસ

હા પણ રંગ ને રેખા ઉભય પર પ્રભુતા દાખવતી, મે કહી તે સનદ્ધ ચિત્રશૈલી કરતા એનું સ્વરૂપ જુદુ છે

ભવભૂતિ

એને કાવ્યની શિલ્પશૈલી કહીએ તો ચાલે.

કાલિદાસ

ચાલે. પણ શિલ્પની જડતા, ગતિહીનતા આદિ ઉપર ભાર મુકિયે નહી, તથાપિ પેલી માનવહૃદયને જેટલી સરલતાથી વશ કરે તેટલી આ એકલક્ષી, વિચારપ્રભાવથી જ પ્રકાશતી શૈલી નથી કરી શકતી

ભવભૂતિ

એ તો ન પણ કરે ....

[' દત્ત અમાસીના બારમા આવી, પળેક ઉભો રહી, પાછો જાય છે તેના આવવાને ભોજન વેળાનુ ચિન્હ જાણી કાલિદાસ ઉઠવાની તક શોધે છે.

દરમિઆન ભવભૂતિનુ સંભાષણ ચાલુ જ છે]

આ યુગના,—અથવા, ખરુ કહુ તો, તમારા યુગના લોકોને રસરાજ શૃંગારનો આલેખક, કરુણરસિક કવિ કરતા પ્રિયતર થાય એ સમજવુ અઘરુ નથી

કાલિદાસ

(વહીલો જ જુવાનો તરફ કરી શકે તેવુ સ્મિત કરીને) નથી જ ને તમે સૌ હવે શૃંગારને પણ સાકેતિક ને રૂઢ પ્રથાથી જ વર્ણવી શકો છો એટલે કાવ્યમાથી રસ ને કલા જવાના.

ભવભૂતિ

ને તેનો આત્મા–જ્ઞાન–તેમા ફરી અવતરશે

કાલિદાસ

જીવનરસને ભોગે એ જન્મ થશે એટલે તેના આયુષ્ય ને વ્યાપકતા એવા જ રહેવાના, ને શી શોકની વાત કે તમ સરખા એ સંપ્રદાયના પ્રણેતા થવા ઝંખો છો ?

ભવભૂતિ (ક્ષોભથી)

કવિકુલાવતંસ ' હુ પદવીનો લોભી નથી. શાથી તમે મને એવો માની લ્યો છો ? જે એક જ કાવ્યશૈલી મને સાચી લાગે છે તેને અનુસરવામા પણ પાપ થાય ? મારા સ્વભાવને ત્યજીને હુ ક્યા રહુ ?

[તેનાથી વધુ બોલાતુ નથી. આખો ક્રોધમા અધિક ગહનતા પામે છે, ભાલદેશ પર વિરલ ચમકાર જણાય છે તેને જીતવાની આશા રહેતી નથી એટલે–]

કાલિદાસ (સૂક્ષ્મ કટાક્ષથી)

એ ખરુ, હુ ભુલ્યો પોતાના સ્વરૂપનો –ભાવ સ્વરૂપનો–સાક્ષાત્કાર માણવો એ તો કવિનો પહેલો ધર્મ.

ભવભૂતિ

એમ જ

[કાલિદાસ ઉઠીને ઉભા થાય છે એટલે એ પણ, ઉભા થઇ ઉત્તરીય સરખુ કરીને સ્વસ્થ થવા માડે છે ત્યા કાલિદાસનો નાનકડો પુત્ર પિનાકપાણિ મણિમય કલ્લીઓ ને કટિમેખલાથી રુમઝુમ થતો આવીને પિતાને વળગી પડે છે

પિનાક

ચાલો, ચાલોને, પિતાજી ' વખત થયો જમવાનો રંગોળીઓ પુરાઇ ગઇ ને—

[કાલિદાસ તેને ચૂમિ લેતા, કોટે બઝાડી, છાતી પર લટકતો ગખીને શ્લોક ગણુ-ગણુતા, ડોલતી ગતિએ અંદર જાય છે બંને તરફ ગહન આંખે જોતો અને પોતાની પવિત્ર મહત્તા પણુ અનુભવતો ભવભૂતિ તેમની પાછળ ધીમે ધીમે શરદના ચંદ્રિકાજલના હોજ સમી અગાસીમાંથી અદશ્ય થાય છે.

૩૬

અ સૌ વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ :

ભાષાન્તર

દરેક ભાષાસાહિત્યમાં પરભાષામાંથી થએલા ભાષાંતરોનો ઓછોવધતો સમૂહ હોય છે. ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યમાં પણુ ભાષાંતરોનું સાહિત્ય છે અને તેમાં પુષ્કળ ઉમેરો થતો જાય છે. તો તે સંબંધે કાંઇક વિવેચન કરવું અનુચિત નહીં ગણુાય

ભાષાંતરનો મુખ્ય હેતુ સ્વભાષાને પરભાષામાંથી કાંઇ યોગ્ય સાહિત્યસામગ્રી અર્પણુ કરવાનો હોય છે. આપણે બહાર ગામ જઇએ ને ત્યાં કંઇ નવાઇની વસ્તુ–આપણા ગામમાં ન મળતી–વસ્તુ જોઈ આપણા ગામ માટે અગર કુટુંબી માટે લઇ જવાની થતી તીવ્ર ઇચ્છા જેવી એ ભાષાંનર કરવાની ઇચ્છા કાંઇક અંશે હોય છે પોતીકાને કાંઇક અવનવું આપવાની શુભાકાંક્ષાથી પ્રેરાએલો સાહિત્યનો આ વિભાગ ગણુના યોગ્ય છે એ તો નિ:સંશય છે ભાષાંતરકારો ઘણી વાર લેખક થવાની ધૂનમાં, પૈસા કમાવાની દૃષ્ટિથી અને ઘણીનાર કાંઇ પણુ વિચાર કર્યા વગર ગુણુવાળું, ગુણુહીન અને ગુણુદોષ એકે વગરનું સાહિત્ય પોતાની ભાષામાં ઉતારી દે છે આવા પ્રકારના ભાષાંતરો દરેક ભાષામાં હોય છે અને ગુજરાતી ભાષામાં પણુ થાય છે તથાપિ શિષ્ટ લેખકોના હાથે લખાએલા ભાષાંતરો સાહિત્યના ઉપયોગી અંગ છે એ સ્વીકારવું જોઇએ

ભાષાંતરોને સાહિત્યની, ભાષાસમૃદ્ધિની, શૈલીની તથા જ્ઞાનની કસોટીએ તપાસવા આવશ્યક છે

સાહિત્ય કોને કહેવું એ વિશાળ પ્રશ્નને બાજુ પર રાખતાં, દરેક ભાષામાં જે પુસ્તકોની સાહિત્યમાં ગણુના થાય છે તેમાં ભાષાંતરોનો સમાવેશ થાય છે ગ્રીક તથા લૅટીન ભાષામાંથી અંગ્રેજી ભાષામાં નાટકો, કાવ્યો, સંવાદો વગેરે ઉતારાયાં છે તે અંગ્રેજી ભાષાના શિષ્ટ સાહિત્યમાં ગણુાય છે અલબત્ત સ્વકલ્પિત (Original) સાહિત્ય કરતાં તેનો દરજ્જો કાંઇક ઉતરતો હોય જ કારણુ કે લેખકની તે વિચારસૃષ્ટિ નથી, માત્ર બીજાના વિચારનું દર્શન કરવાનો જ પ્રયત્ન તેમાં હોય છે ગુજરાતી ભાષામાં પણુ સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, બંગાળી, મરાઠી, હિંદી વગેરે અન્ય ભાષામાંથી તરજુમા થઈ ગુજરાતી સાહિત્ય સમૃદ્ધ થતું જાય છે એ વાતની ના

પડાય તેમ નથી મૂળ પુસ્તકો જેમ બધા જ સારા હોય તેમ બનતુ નથી તેમ ભાષાન્તરો પણ સારા ખોટા હોય, પરન્તુ સારા ભાષાન્તરો વડે સાહિત્યમા વધારો થાય છે અને શાકુન્તલ કે ઉત્તરરામચરિત, અસખ્ય અગ્રેજી પુસ્તકો, ટાગોરની કૃતિઓ, તુલસીકૃત રામાયણ, ગીતા રહસ્ય વગેરેના ભાષાન્તર થયા ન હોત તો ગુજરાતી સાહિત્ય એટલુ ઉણપવાળુ રહેત એમા કાંઈ શક નથી તે જ પ્રકારે શિષ્ટ ગ્રથો આપણા સાહિત્યમા ઉમેરાય તેટલો સાહિત્યને લાભ જ છે એમ સમજવુ જોઈએ કોઈપણ સાહિત્ય ભાષાન્તરના સાહિત્યની પુરણી વિના આ જમાનામા અપૂર્ણ જ ગણાય દરેક વિષયના અને દરેક જાતના પુસ્તકો એક ભાષામા ન હોય, અને વિવિધ ભાષામાથી તેના અનુવાદ કરી પોતાના સાહિત્યનો સભાર વધારવો એ પ્રત્યેક સાહિત્યસેવકનો ધર્મ છે જેઓ મૂલ લેખ ન લખી શકે તે ફૂલ નહીં તો ફૂલની પાખડી-એ ન્યાયે સાહિત્યવિકાસમા ભાષાન્તર દ્વારા સહાયતા કરી શકે. અગ્રેજી સાહિત્યમા ગ્રીક, લૅટીન સાહિત્યના અનુવાદ ન હોત, ચૅપમેન કે પોપનુ ઇલીઅડ, દૃષ્ટાંત તરીકે, ન હોત તો જગતનો મોટો ભાગ એવા એક કાવ્યથી અજ્ઞાત રહેત દરેક સાહિત્યનું પુસ્તક તે જે ભાષામા લખાયુ હોય તેમા જ તેની ખરી ખુબી રહેલી છે એ સત્ય છે, પરતુ દુનીઆની બધી ભાષાઓ બધા શીખી શકે નહીં અને બધી ખુબી નહીં તો ખુબીનુ થોડે ઘણે અશે દિગ્દર્શન થઇ શકે તોપણ સાહિત્યને લાભ છે અને ભાષાન્તરકારનો પ્રયત્ન સફલ થયો કહેવાય શૅક્સ્પીઅરના કાવ્યોના યુરોપની બધી ભાષામા તરજુમા થયા છે શાકુતલ જર્મન, અગ્રેજી વગેરે ભાષામા ઉતારાયુ છે અને એ રીતે ભાષાન્તર દ્વારા સાહિત્યના ગ્રથો જગતમા પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ તથા પ્રસિદ્ધિને અર્થે ભાષાન્તરોની જરૂર છે અને ભાષાંતરો સાહિત્યની કસોટીએ ઉપયોગી છે એટલુ જ નહીં પણ આવશ્યક છે

ભાષાન્તરોથી ભાષાને પણ અસર થાય છે એ સ્પષ્ટ છે એક પુસ્તક અન્ય ભાષામાથી ઉતારતા આપણી ભાષાના શબ્દોને મૂલ અર્થ દર્શાવવા કાઇક ફેરવવા પડે છે, કેટલાક શબ્દો આપણી ભાષાની નજીકની ભાષામાથી લેવા પડે છે અને મૂલ ભાષાના શબ્દો પણ કોઈવાર તેનો અર્થ વિસ્તારથી સમજાવી રહેવા દેવા પડે છે ભાષાનો કોષ આથી વિસ્તાર પામે છે-ભાષાના શબ્દોના અર્થમા પણ વિવિધતા દર્શાવવાનું સામર્થ્ય આવે છે એક જ અર્થના જુદા જુદા શબ્દોમા આછાપણું અને ઘટ્ટતા પ્રકટ થાય છે વિચારનું બાહુલ્ય થતા શબ્દકોષમા શબ્દોની સખ્યા તેમજ તે જ શબ્દોનો પ્રભાવ વધે છે એમ દરેક ભાષામા થાય છે, અને ગુજરાતી ભાષાની સચોટતા, પ્રભાવ અને શબ્દસખ્યામા જે દિનપરદિન વધારો થતો જણાય છે તેમા ભાષાન્તરોએ બહુ અગત્યનો ભાગ લીધો છે

પર ભાષામાથી અનુવાદ કરવામા શૈલી અસ્પૃષ્ટ ન જ રહી શકે. ગુજરાતી ભાષામા અમુક પુસ્તક સસ્કૃતમાથી ઉતાર્યું છે કે બંગાલીમાથી કે અગ્રેજીમાથી કે હિદીમાથી તે શૈલીના એક પરથી ભાષાન્તરકારના ગમે તેવા પ્રયાસ છતા જણાઇ આવ્યા વગર રહેતુ નથી. ભાષાન્તરકાર મૂલ લેખકના વિચારને જેમ બને તેમ સ્વભાષાની શૈલીમા ઘટાવવા પ્રયત્ન કરે તો પણ કેટલાક વિચાર, કેટલાક ઉદ્ગાર, કેટલાક વચનો એવા હોય છે કે ઢાકવા છતા બહાર પડીજ જાય છે. ભાષાન્તરનુ સાફલ્ય પરભાષામાથી એક પણ વિચાર છોડી દીધા વિના સ્વભાષાની શૈલીમા તે ઉતારવામા મુખ્યત્વે રહેલુ છે

૨૧ ભાઇ મણિશકરનો અભિપ્રાય આ

સંબંધે કાઇક જુદો હતો. તે અત્રે જણાવવો અયોગ્ય નહી ગણાય. તેઓ એમ માનતા કે બીજી ભાષાની શૈલી એમને એમ રહેવા દઇને ભાષાતર કરવુ તેને મરડીમચડીને આપણી શૈલીના બીબામાથી બહાર પાડવાની જરૂર નથી જેમ પરભાષાના સાહિત્યમા દર્શાવેલા વિચારનો, તેમ જ પરભાષાની શૈલીનો પણ આપણી ભાષા જાણનારને પરિચય કરાવવો આવશ્યક છે સ્વીડનબોર્ગ લેખકના અનુવાદ કરવામા તેઓ આવી છૂટ લેતા તેઓ કહેતા કે માત્ર ગુજરાતી જાણનાર પણ ધીરે ધીરે એ શૈલીથી પરિચિત થશે અને સમજવા લાગશે. મૂળ લેખકના વિચારપ્રદર્શન માટે કદાચ આ મન્તવ્ય યોગ્ય ગણાય પણ પરિણામે આપણી ભાષાનુ સ્વરૂપ કેવુ થાય એ જોવાનુ છે હાલ પણ અંગ્રેજીમાથી ભાષાતર કરી નહી લખનારા લેખકો પણ ભારોભાર અગ્રેજી શૈલીમા લખાણ કરે છે અને કેટલાક પ્રયોગો તે દ્વારા એટલા રૂઢ થઇ ગયા છે કે તે મૂલ શુદ્ધ ગુજરાતીના પ્રયોગો નથી એમ જ્યારે વિચાર કરીને જોઇએ ત્યારે જ જણાય છે પ્રશ્ન એ રહે છે કે—આ સ્થિતિ સાહિત્ય અને ભાષાશૈલી માટે ઇષ્ટ છે કે કેમ? શૈલીમા વિવિધતા અને સામર્થ્ય કદાચ તેથી આવે તથાપિ નિર્મલતા, શુદ્ધતાનો લોપ થાય છે જ પરભાષાના શબ્દોના વ્યવહાર કરતા પણ શુદ્ધતા જવાનો આમા વધારે સભવ છે કારણ કે શબ્દો તો સૂઝતા જાય ને જડે તેમ પરભાષાના ઓછા વપરાય, પરતુ ભાષાની શૈલીનુ વલણ એક વાર રૂઢ થયા પછી બદલાવુ મુશ્કેલ છે ભાષાશૈલી એ પ્રજાના સસ્કારનુ એક પ્રકારનું બાહ્યસ્વરૂપ છે અને તે સસ્કારિતા શિષ્ટ સાહિત્યદ્વારા જળવાય એ આવશ્યક છે. તેની વિશુદ્ધિ એ સંસ્કારના ધોરણ પર જ રચાય એ ઇષ્ટ છે તેને સકુચિત કે સદા કાળ માટે મર્યાદિત રાખવી એ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી, પરંતુ તેમા કર્કશતા અને સંસ્કારવિહીનતા ન આવવી જોઇએ એ દૃષ્ટિબિન્દુ ન રખાય તો ગુજરાતી ભાષાશૈલી ધમડાની ઘસડાતી ક્યા જઇને અટકશે તે કહી શકાતુ નથી

સ્વ મણિશકર સમર્થ વિદ્વાન હતા, ગુજરાતી ભાષાના મોટા સેવક હતા, સાહિત્યના ઉપાસક હતા અને તેમણે અનેક ભાષાતરો ગુજરાતી સાહિત્યને અર્થે કર્યા છે એટલે તેમના સરખા સાક્ષરના અભિપ્રાયની વિરુદ્ધ આટલું નમ્રતાથી દર્શાવવામા જો કાઇ ધૃષ્ટતા હોય તો તે માટે દરગુજર કરવા વિનતિ છે

છેલ્લી બાબત જ્ઞાનની છે જ્ઞાન મેળવવાના સાધન તરીકે ભાષાતરનુ મૂલ્ય જેટલુ ગણીએ તેટલુ ઓછુ છે સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ ઉપરાત જ્ઞાનની વૃદ્ધિ ભાષાતર અનેકવિધ કરે છે વિજ્ઞાનના પુસ્તકો, ઇતિહાસ, ભુગોળ, સમાજશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર અને બીજી અનેક વિદ્યાઓનુ ચાલુ સમયને અનુસરતું જ્ઞાન પરભાષાના પુસ્તકોના અનુવાદ કર્યા સિવાય કેવી રીતે મેળવી શકાય? પ્રાચીન સમયમા પણ જે વિદ્યાઓ આપણા પૂર્વજો જાણતા હતા તે સર્વ સસ્કૃત ભાષામા છે તેમના ભાષાતરદ્વારા જ આપણે તે પ્રાપ્ત કરી શકીએ તેમ છે. હિદુધર્મના શાસ્ત્રો પણ સસ્કૃત ભાષામા છે પ્રજાનો મોટો સમૂહ તે ભાષાનુ એટલુ જ્ઞાન ન પ્રાપ્ત કરી શકે, કે મૂળ ગ્રન્થો વાચી શકે, અને ભાષાન્તરો થાય તો જ તે ગ્રથોનો અભ્યાસ તેઓ કરી શકે અને અજ્ઞાનને લીધે જ અનેક અનર્થો ધર્મના વિષયમા થાય છે તેમાથી મુક્તિ થઇ શકે અનેક ભાષાઓના અભ્યાસ કરી તે દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્તિ કરવાનો માર્ગ પ્રજાવર્ગના થોડા જ લઇ શકે, માટે વિદ્વાનોનું કર્તવ્ય એ છે કે પોતે જે જ્ઞાન મેળવવા ભાગ્યશાળી થયો હોય તે પોતાના દેશી ભાઇઓ માટે સ્વભાષામા ઉતારી તેમની સમક્ષ મુકવુ આ રીતે પ્રજાના જ્ઞાનનો ભડાર

વધારવો એ સુશિક્ષિત મનુષ્યોની ફરજ છે. આત્મતૃપ્તિ કરી બેસી ન રહેતા ન જાણનારને માટે જ્ઞાનના દ્વાર ઉઘાડવા એ ઉદારતા દર્શાવવાનુ કાર્ય છે. ભાષાન્તર કરવાનું કાર્ય ઘણીવાર કંટાળા ભરેલુ હોય છે વિચાર ઘટાવવાની મુશ્કેલીથી ઘણીવાર બુદ્ધિશાળી લેખકો તે તરફ આકર્ષાતા નથી પરંતુ એ ધર્મ છે એમ ઉત્સાહપૂર્વક માન્યતા રાખવાથી તેમા સુગમતા થાય છે ભાષાંતરો સમર્થ વિદ્વાનોને હાથે થાય તો જ સફલ થાય છે.

પરભાષા ન જાણનારને જ માટે ભાષાંતરો હમેશ હોય છે એમ નથી પરભાષા જાણતા હોય તેમનામાથી ઘણાથી તે પુસ્તક મૂલમા ન વંચાય અને સ્વભાષામા સહેલાઇથી વંચાય એમ બને છે–બનવુ જોઇએ જેમ સારા પુસ્તકો વાચી તે વાચવા ભલામણ કરીએ તે જ રીતે સ્વભાષામા અનુવાદ કરી આપવાની ભલામણ એ જ પ્રકારની જો કે અતિ મોટી ભલામણ કરવા બરોબર છે પરભાષા જાણનાર અને ન જાણનાર બધા વાચે ને રસ લે એવા ઉદ્દેશથી અને એવા પ્રકારે ભાષાંતર થવા જોઇએ

વિદ્વાનોને હાથે થઇ શકે તેટલા ભાષાન્તર ઉપરાંત પણ સામાન્ય મહેનતુ ઉત્સાહી શિક્ષિતજનો પણ એ કાર્ય ઉપાડી શકે તેમ છે અને તેમા ભાષા વગેરેની ઉણપ વિદ્વાનોની સહાયતાથી પુરી પાડવામા આવી શકે, જેથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિના સાધન તરીકે ભાષાન્તરો પોતાનું કાર્ય વધારે પ્રમાણમા અને વધારે વેગથી કરી શકે આ જમાનામા એક દેશના જુદા જુદા પ્રાન્તોમા સાહિત્યના ભાષાન્તરો દ્વારા વિચારોની આપ–લે થઈ શકે તેમ છે પરદેશ સાથે પણ એ જ પ્રકારનો વ્યવહાર થઇ શકે તેમ છે–એવા સાહિત્ય અન્ય દેશો અને અન્ય પ્રજાઓના દૃષ્ટિબિન્દુઓ સમજાવવામા સહાયભૂત થાય છે. જનસમાજમા પ્રજા પ્રજા વચ્ચેની, પ્રાંત પ્રાંત વચ્ચેની ગેરસમજુત દૂર કરી શકવા માટે પણ એ સાધન બની શકે

આમ અનેક પ્રકારે સુકાર્ય બજાવનાર સાહિત્યના આ અંગની તરફેણમા આટલુ કહ્યા પછી એ કહેવુ જોઇએ કે પરભાષામાથી જ્ઞાન વા સાહિત્ય મેળવવાથી પર્યાપ્તિ ન માનવી જોઇએ. એ તો એક અંગ માત્ર છે. અને કોઇ પણ પ્રજાની ખરી ઉન્નતિ થવા માટે તેનામા પોતાની જ વિચારસૃષ્ટિની રચના થવી જોઇએ તેની વિચારપ્રવૃત્તિ પારકી મુઠીથી ન ચાલવી જોઇએ વિચારનુ ભંડોળ વધારવા અને શિષ્ટ ગ્રંથો રચાવા તરફ સર્વ સાહિત્યરસિકોનુ લક્ષ દોરાવુ વધારે જરૂરનું છે. ભાષાતરો જ રચાયે જાય ને મૂલ ગ્રંથો ન લખાય, તો સાહિત્ય તેમ જ પ્રજાની પ્રગતિ મંદ જ રહેવાની એ સ્વીકારવુ જ જોઇએ, અને તે જ કારણથી સાક્ષરો તરફથી ફરીયાદ સંભળાય છે કે માત્ર ભાષાતરો ભાષાતરો જ કરવા તરફ પ્રવૃત્તિ ન ચલાવવી અને સાહિત્યમા સંગીન ઉમેરો કરવા મૂળ ગ્રન્થો લખવા. ગુજરાતી ભાષામા તેવા ગ્રન્થોની ખરેખરી ખોટ છે એ સ્પષ્ટ દર્શાવી આપે છે કે આપણામા વિચારકો હજી પેદા નથી થયા. એવા વિચારકો કાંઈ યન્ત્રદ્વારા ઉત્પન્ન થઇ શકતા નથી. તે સારૂ તેના શા કારણ છે તેનું વિચારપૂર્વક શોધન કરવુ જોઇએ. ગુજરાતમા બુદ્ધિ નથી એમ તો ન જ કહી શકાય. ભાષાતરો થવાથી મૂળ લેખ લખાતા અટકે છે એમ તો ન જ પ્રતિપાદન થઈ શકે. ભાષાતર વિચારસૃષ્ટિના બાધક બને એમ ન હોય કદાચ બીજાનું મેળવી તેથી અયોગ્ય સંતોષ માની લેતા થવાય એ સંભવ છે, પરંતુ મેળે વિચાર કરવાની ટેવ બાળકપણથી પાડવામા નથી આવતી એ પણ આપણા શિક્ષણની ખામી હોવી જોઇએ. થોડામા

સંતુષ્ટ થઇ ન જતા આદર્શ મહાન રાખવો એ પણ જરૂરનું છે અને શિક્ષણનાં દ્વાર સર્વેને માટે ખોલવા, જેથી અત્યારે અનેક મનુષ્યો—જો તક મળી હોત તો મહાન વિચારકો થાત—તે અંધારામાં રહી જાય છે તેમ ન બને સાહિત્ય, કલા, એ પ્રજાની પ્રગતિના કેટલેક અંશે ચિહ્ન રૂપ છે જેમ જેમ ગુર્જર પ્રજા સર્વતોમુખી પ્રવૃત્તિમાં આગળને આગળ વધશે તેમ તેનુ સાહિત્ય ચઢીઆતી કોટીનુ થશે એ વાત પ્રજાઓના ઇતિહાસથી સિદ્ધ થએલી છે

આ સ્મારકના નાયક જેવા માત્ર સાહિત્યસેવક, કવિની કદર કરવી એ પણ દેશના સાહિત્યના ઉદ્ધારનું શુભ ચિહ્ન છે આ ગ્રન્થ એવા ઉદ્ધારના સાધનરૂપ બને એવી શુભેચ્છા સાથે વિરમુ છુ

૩૭

રા. રા. સન્મુખલાલ ઝવેરી પંડ્યા.

ગુજરાતનાં ખંડેરો ક્યારે સચેતન બનશે? *

ખંડેરોમાથી પ્રેરણા શોધવાનો, તેમા ફરતા પડછાયા જોવાનો શોખ હજી આપણે કેળવ્યો નથી નરસિંહ મ્હેતાનો ચોરો, પ્રેમાનંદની ખડકી, નર્મદાશંકર અને દલપતરામના નિવાસો, કલાપીના ઉપવનો, સુન્દરગિરિના શિખરો જ્યાથી દેખાયાં તે ગોવર્દ્ધનરામની મેડી એ સર્વ હજી ગુજરાતીઓના યાત્રાના ધામો બન્યા નથી છૂટક છૂટક જયન્તિઓ ઉજવાય છે પરંતુ એ ઉત્સવોમા પ્રજાનો આત્મા પ્રકટતો નથી, ઉત્સવો પ્રજાકીય બનતા નથી કોઈ એકલ ઉત્સાહીને આવા ધામોમા રખડવાનો શોખ હોય તો તે અનુકૂલતાઓને અભાવે તૃપ્ત થતો નથી ધર્મના સંપ્રદાયો વિના બીજા પ્રદેશોમા અગત સ્મારકોનુ મૂલ્ય હજી આપણે સમજતા કે કેળવતા નથી

પોતાના સાહિત્ય માટે મમતા ઓછી હોય ત્યા સાહિત્યવીરોનુ પૂજન ન હોય એમા આશ્ચર્ય

* આ લેખ વાંચનારને કદાચ નીચેના ઉતારામા રસ પડશે

I ask anybody who is in the habit of taking long walks in London or in other Cities, whether it is not an immense relief to come on some tablet which suggests a new train of thought, which recalls to the mind the career of some distinguished person, and which takes off the intolerable pressure of the monotony of endless streets—Lord Rosebery Speech at unveiling of tablet on Macaulay's house.

જેવુ કાઇ નથી સમસ્ત દુનિયાના સાહિત્યોની પરિષદ્ ભરાય ત્યા સ્થાન લેવા સરસ્વતીચંદ્ર જેવો મહાગ્રંથ ગુજરાત મોકલી શકે એ અભિમાન, એ અસ્મિતા હજી આપણામા જન્મ્યા નથી આ સ્થિતિમા મહાન લેખકોના પ્રજાકીય સ્મારકો તો ક્યાથી જ હોય ?

વર્ષે વર્ષે શેકસપિયરનો જન્મોત્સવ ઉજવી અંગ્રેજો એ ગ્રેટ નાટ્યકારનુ એકલુ પૂજન જ નથી કરતા, પરંતુ તેની કૃતિઓમા સામાન્ય જનતાને અવનવીન રસ લેતી પણ કરે છે. ત્રણ ચાર અઠવાડિયા એ ઉત્સવ એના જન્મસ્થલ સ્ટ્રેટફર્ડમા ચાલે છે ત્યારે અસંખ્ય સ્ત્રીપુરુષો ત્યા ભેગા મળી સાદા મીઠા આનદો ભોગવે છે, અને સાથે સાથે તેના સંપર્કથી તીર્થરૂપ બનેલા સ્થલો અને નિવાસોમા સ્ખલતા એ વિશ્વવિખ્યાત નાટ્યકારના સ્મરણોને અંજલિ અર્પણ કરે છે સ્ટ્રેટફર્ડના ખંડેરોનું ઐતિહાસિક ચેતન આમ અખંડિત રહે છે સ્ટ્રેટફર્ડ સુદર પણ છે પાસેની એવન નદીનો જલવિસ્તાર અને તેને બન્ને કિનારે ઝુકતી લીલી કુંજો વિશ્વકર્માની સનાતન રંગભૂમિ હોય તેમ, યૌવનથી ઉછળતા યાત્રિકોને, નાટ્યકારે આલેખેલા અનેક રસિક દશ્યો યોજવાની અનુકૂલતા કરી આપે છે. ગંભીર અભ્યાસીઓને શેકસપિયરનુ જન્મમંદિર, એ નાની ઝુંપડી, હોલી ટ્રીનીટી ચર્ચ (Holy Trinity Church) અને તેનું કબ્રસ્તાન, મેમોરિયલ થીએટર (Memorial Theatre) સ્મારક રૂપે બાધેલા રંગભૂમિ અને પુસ્તકાલય, એ સર્વ સ્થલે નાટ્યકારની સાક્ષીરૂપ બનેલી સૃષ્ટિનો અંગત નિકટ પરિચય કરવાનો પ્રસંગ મળી શકે છે સ્ટ્રેટફર્ડનું વાતાવરણ જ રોમેન્સથી (romance આનદક્ષોભ)થી ,ઉભરાય છે. યાત્રિકોને ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ એ વાતાવરણમા ભળવુ પડે એવુ એનું આકર્ષણ છે. નાટ્યકારના જન્મખંડની નીચી છત ઉપર અને તેની જૂની બારીના ઝાખા કાચ ઉપર કાર્લાઇલ (Carlyle) સ્કોટ (Scott) અને ડીકન્સ (Dickens) જેવા પણ પોતાના નામાક્ષરો કોતરવાની ઉર્મિ દબાવી શક્યા ન્હોતા, તો સામાન્ય પ્રવાસી કે નમ્ર યાત્રી એ વાતાવરણની મોહકતામાથી કેમ મુક્ત રહી શકે ? કાર્લાઇલ અને સ્કોટ જેવાના ભક્તમંડલમા પોતાને ઉભેલો જોઇ બાવાર્ડ પ્રવાસી પ્રેરણા કેમ ન મેળવે ? કૃતાર્થતા કેમ ન અનુભવે ? ગુજરાતમા આવુ સ્ટ્રેટફર્ડ ક્યા છે?

વીસમી સદીની પ્રવૃત્તિઓથી ઉભરાતી લન્ડનની ફ્લીટ સ્ટ્રીટ (Fleet Street) હજી ડાક્ટર જોન્સન (Johnson)ના સ્મરણો જાળવી રહી છે જ્યા જોન્સને એનો પ્રખ્યાત શબ્દકોષ રચ્યો હતો તે જ ઘરમા લગભગ તેજ વાતાવરણમા સાહિત્યનો અભ્યાસી કેટલી મૂલ પ્રતો જોઇ શકે છે ! નર્મકોષના કર્તાનું સ્મરણ એમ જળવાય તો કેવુ સારૂં ? જે પથિકાશ્રમો–inns મા જોન્સન અને ગોલ્ડસ્મિથ (Goldsmith) મળતા, જ્યા જોન્સન પોતાના શિષ્યમંડલ, બર્ક, (Burke) ગિબન (Gibbon) રેનોલ્ડસ (Reynolds) આદિ સાથે બેસી સાહિત્યના શાસનો જાહેર કરતો, એ મંદિરોની સંભાળ લન્ડનના નગરમંડલો બહુ સાવધતાથી અને મમતાથી રાખે છે પ્રેમાનદ પોતાના શિષ્યમંડલને ક્યા મળતો તે આપણે જાણીએ છીએ ?

કોઇ કવિયો એક કાવ્ય લખવા જન્મે છે અથવા એક કાવ્યથી અમર બને છે. ગ્રે (Gray) એ જે કબ્રસ્તાન–ચર્ચયાર્ડ–મા પડચે પડચે એની અમર એલેજી (elegy) લખી તે જ સ્થલે બેસી સન્ધ્યાકાલે રસિક જનો એ કાવ્યનો ગંભીર ભાવપ્રવાહ—'લંબાવેલા સ્વર મધુરથી વ્યોમમાહે ભરે છે.' હૈયાની અને વસંતવિજય ક્યા લખાયા, કેમ લખાયા,

તે ગુજરાત જાણે છે ? સનાતન રસથી, નરી મીઠાશથી નીતરતા, દિલ્હીશાહી હાથીદાંત-તસવીરો જેવા કલામય, કાન્તના આ અમર કાવ્યો ક્યા જન્મ્યા તે સ્થલોનું પણ સ્મરણ ગુજરાતીઓ નહિ રાખે ? કે એ સ્થલો ખંડેર બની કાલની કરાલ દંષ્ટ્રામા ચવાઈ નિઃશેષ બની જશે !

× × × ×

વર્ષો પ્હેલા કાલબાદેવીના એક માળામા કાન્તને મળવા એક મિત્ર લઈ ગયા ત્યારે તેમની મનોદશા જાણ્યા છતા પૂછાઈ જવાયુ હતું કે સુરતાની વાડીઓમા રમતો કસ્તુરી મૃગ પાછો અવની ઉપર ક્યારે ઉતરશે ? ઉત્તરમા કાન્ત કરણ, દર્દભર્યું હાસ્ય હસ્યા હતા એ હાસ્યને એ દર્દને અમર કરનાર કોઈ ચિત્રકાર ન હતો એટલે એ કલ્પનામા જ રહી જશે, કાન્તનો પૂર્વાલાપ વાચતા એ હાસ્ય હમેશા અમને પીડે છે, અને જે જે પાઠક એમની શક્તિસમૃદ્ધિ જાણવા પામ્યો હશે, તે તે વાચનાન્તે એ શક્તિસમૃદ્ધિનું ફલ ત્યારે આટલુ જ એવો ખેદકારક વિચાર જ્યારે જ્યારે આવશે ત્યારે ત્યારે તે દરેકને પણ પીડશે.

૩૮

રા રા. સાકરલાલ અમૃતલાલ દવેઃ

મૃત્યુ

મૃત્યુ, મરણ, મોત—કેવો ભયકર શબ્દ ! કેવો ભયકર વિચાર ! અને આ ભયકરતા દર્શાવવાને જ આપણા પૂર્વજોએ મૃત્યુદેવ યમ-રાજને માટે પાડાનુ વાહન કલ્પ્યુ છ્યુ વરસની ડોશીને પણ મૃત્યુનો વિચાર ભય પમાડે છે, મરવાને કોઈ જ રાજી નથી, કોઈ જ તૈયાર નથી

બુદ્ધિહીન જેવી દેખાતી કુદરતના મસ્તક પર વિરાજનાર તે મનુષ્ય, બુદ્ધિમાન મનુષ્ય પ્રકૃતિમાની ઇતર જાતિઓથી ભિન્ન છે, શ્રેષ્ઠ છે, અને તેનુ કારણ તેની બુદ્ધિ છે પરંતુ મનુષ્યબુદ્ધિ કુંઠિત કરે એવા બે પ્રસંગો છે જીવન અને મૃત્યુ પ્રખર વૈજ્ઞાનિકનો પણ જીવન પર દોર નથી, મહાસમર્થ ફિલસૂફ મૃત્યુને એક ક્ષણ પણ અટકાવી શકતો નથી. જીવન પર મનુષ્યનો અંકુશ હોત, તો વિશ્વમા વન્ધ્યા ન હોત, મૃત્યુ પર માનવીનું ચલણ હોત, તો કોઈ પતિપરાયણા વૈધવ્ય ન પામત.

માટે જ મૃત્યુરૂપી આહ્લાદકતાનુ સાચુ સ્વરૂપ પારખવાની ને સમજવાની જરૂર ઉત્કટરૂપે ઉભી થાય છે મૃત્યુ પછી કાંઈ નથી, મૃત્યુની સાથે જ સર્વ જગત મૃત્યુ પામે છે, મૃત્યુ પછીની ચિન્તા વ્યર્થ છે, નકામી છે, માટે જીવનભર સુખચેનમા રહેવુ—એ ચાર્વાકમત, એ જડવાદ હવે વિચારશીલ મનુષ્યના મગજમા ઝાઝી વાર રહી શકતો નથી એ અનુભવની વાત છે. ખાવુ પીવુ ને મોજ માણવી, દેવુ કરીને પણ મિષ્ટાન્ન જમવા અને છેલ્લી ઘડી સુધી સુખચેનથી રહેવુ, કેમ કે ચિતાગ્નિમા રાખ થઈ ગએલો આ માન-વદેહ ભોગાર્થે ફરીથી મળશે નહિ,—આ ક્ષુદ્ર

ભાવના, સદ્ભાગ્યે, બહુ માણસોની જોવામા આવતી નથી મૃત્યુ એ ૫ જીવનની બારી છે, આ જીવનમાથી અન્ય જીવનમા જવાનુ ન્હાનુ દ્વાર છે, આ લોક ને પરલોકને જોડનાર અન્તેવાસીમ છે—આવી સાચી સમજણ દિવસે દિવસે વધતી જાય છે, અને અનેક જીવાત્માઓના ઐહિક જીવનને સુખ અને આશાથી પ્રફુલ્લિત કરે છે મૃત્યુનુ આવુ સ્વરૂપનિરૂપણ સાચુ અને તત્ત્વદર્શી હોઇ આ લોકની અનેક દુર્ઘટ વિષમતાઓ, અનેક આકસ્મિક ભાસતા સુખદુ ખો, અનેક નિર્દોષ બલિદાનોનો સત્વર અને સાચો ઉકેલ કરાવે છે પરન્તુ એ સર્વ કોઇને ગળે કેમ ઊતરે ? કવિકલ્પના અને કવિની ઉદાર સહાનુભૂતિ આવે વિકટ સ્થાને ઉપયોગી બને છે આપણા કવિવર રવીન્દ્ર બાબુ સાહ્ય કરે છે

પુત્રવત્સલ માતા બાળકને ખોળામા ધવડાવતી બેઠી છે એક થાનમાનુ દૂધ લગભગ પૂરૂ થયે, બાળકના જ હિતને ખાતર, તેને એક બાજુએથી બીજી બાજુએ ફેરવે છે દર્મિયાન, નિર્દોષ પણ અજ્ઞાન બાળક ચીસેચીસ પાડી રુવે છે બીજુ થાન મોમા મળતા જ શાંત થઇ જઇ આનન્દથી ધાવવા મડી પડે છે આમ અનેક વાર થાય છે

આ દૃષ્ટાન્ત આપણને મૃત્યુનુ સાચુ સ્વરૂપ નહિ સમઝાવે તો કોણ સમઝાવશે ? આત્માની ઉન્નતિને અર્થે, અધૂરી રહેલી ઉત્ક્રાન્તિને અર્થે, પૂર્ણતાએ પહોચાડવાને અર્થે, વત્સલ પ્રભુ આ જીવનમાથી આપણને નવીન જીવનમા મૂકે છે, અને એ ક્રિયાને માટે આવશ્યક દ્વારગમન—સાદી વાણીમા કહીએ તો મરણ—શુ આપણને ભય પમાડશે ? પેલા અજ્ઞાન બાળકની પેઠે આપણે પણ રોઇશુ ? કે હસતે મોએ એ ન્હાની બારીમા પેસી અધિક ઉન્નતિ આનન્દથી સ્વીકારી લઇશુ ? મૃત્યુ મરી ગયુ રે લોલ" એમ બે વાર નહિ લલકારીએ ?

આ પ્રમાણે મૃત્યુની ફિલસુફી બરાબર સમઝાય, તો જીવનના અનેક પ્રશ્નો, અને તેને અંગે ગ્રહણ કરવાના માર્ગો, આપોઆપ સરળ થઈ જાય, મનુષ્યનુ દૃષ્ટિબિન્દુ જ બદલાઇ જાય, અને આ જીવનપ્રવાહનો અન્તિમ ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ દેખાતા અનેક ક્ષુદ્રતાઓમાથી બહુ સહેલાઇથી બચી જવાય કવિ કાલિદાસે તો સમઝાવ્યુ છે, કે મરણદશા એ જ માનવીની પ્રકૃતિ—સ્વાભાવિક સ્થિતિ છે, અને ૭૦ કે ૮૦ વર્ષનુ આ જીવતર તે તો માત્ર એક વિકારરૂપ છે, માટે આ લાબાટૂકા આયુષ્ય માટે પ્રશ્નો પાડ માનવો આમ મૃત્યુનો ડર ઓછો થતા માણસ મૃત્યુને માટે સજ્જ થઇ શકે છે, અને મૃત્યુને માટે હરકોઈ પળે તૈયાર એવો મનુષ્ય ધન્ય છે મૃત્યુ જાણે બાબરાસાહી ઉભુ છે એમ સમઝે, તે જ ધર્મથી વિમુખ થાય નહિ. જીવનભર પોતાનો ધર્મ, અન્ત કરણનો આદેશ, જેણે પાળ્યો છે, અને તેથી જ મૃત્યુના દ્વારની વિકટતા જેને માટે મટી ગઇ છે, તેવા સન્તોને ઉદ્દેશીને ગાનારે ગાયુ છે, કે "મરવા સોહ્યલા રે, સન્તો સુખે જગતથી જાશે "

મૃત્યુની ભીતિ મટતા ધર્માચરણ સહેલુ થાય છે, અને ધર્માચરણ સહેલ થતા મૃત્યુની ભીતિ આપોઆપ ગળી જાય છે આમ અન્યોન્યાશ્રય સ્પષ્ટ છે આત્મા અમર છે અને મૃત્યુદ્વારથી એ અમરત્વ અવિચ્છિન્ન આગળ ચાલ્યુ જાય છે એમ સમઝાયા પછી, મૃત્યુ પાછળનો શોક, ખેદ, રોકકળ, અમર્યાદ ને નિર્લજ્જ દેખાવો કેટલા બધા નકામા ઠરે છે એ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી માત્ર સદ્ગત વ્યક્તિના ગુણ સભારવા ને તે આપણામા ઊતારવાનો યત્ન કરવો એટલું જ કાર્ય બાકી રહે છે એ જ હેતુ શ્રાદ્ધાજલિનો છે

મૃત્યુ વિષે વિચાર કરતા એક નવુ દર્શન થાય છે ગય કે રક, વિદ્વાન કે મૂર્ખ, પુનિત કે પતિત સહુ કોઇને મૃત્યુ-નિદ્રાની પેઠે-સમાન બનાવી દે છે, અને આ રીતે માનવતાની એકતા સાબિત કરી દે છે સુષુપ્તિમા તેમ જ મરણદશામા સર્વ કોઇ સમાનતા અનુભવે છે, અને તે જોતા અભિમાનીના અભિમાન ગળી જાય છે

મૃત્યુ અવશ્યભાવી છે, માટે જીવનનો જેટલો સદુપયોગ થઇ શકે તેટલો સત્વર કરી લેવો એ ફરજ ખુલ્લી જ છે. પ્રાણિવિદ્યા કહે છે કે કાગડો સો વરસ જીવે છે ભર્તૃહરિ કહી ગયા, કે કાગડો પણ લાબુ આયુષ્ય ભોગવે છે અને પેટ ભરીને કાગવાસ ખાય છે! શકરાચાર્ય બત્રીસ વર્ષે ગયા, જીસસ પણ બહુ જીવ્યો નહિ. પણ તેથી શુ? જેણે જીવનનું ધ્યેય પ્રાપ્ત કર્યું તેનુ જ જીવ્યુ સફળ છે 'બેટા, સો વરસનો થજે' એવો દાદીમાનો આશીર્વાદ બહુ યુક્ત છે પરતુ દીર્ઘાયુષ્ય એ સાધ્ય નથી, માત્ર ઉપકારિતાનુ સાધન છે, એ ભૂલવુ જોઇએ નહિ

બાલક નચિકેતાએ મૃત્યુદેવ યમરાજ પાસેથી મૃત્યુદ્વાર ઓળગ્યા પછીની આત્મદશા બહુ આગ્રહપૂર્વક જાણી લીધી એ આપણુ પામર જીવોને માર્ગદર્શક થાઓ એટલી પ્રાર્થના છે છેવટે, એક અંગ્રેજ કવિના શબ્દમા આ ન્હાનકડો નિબધ સમાપ્ત કરૂં છુ

> આપણુ લાબુ જીવન પણ ટૂકુ જ છે,
> પ્રશાન્ત જીવન પણ ક્લેશાન્વિત છે,
> વિશુદ્ધ જીવન પણ પાપભાગ્ છે.

૩૯

" સાહિત્ય-પ્રિય "

નીર-ક્ષીર-વિવેક

જેમ કોયલ કવિઓની માનીતી છે, તેમ હસ પણ માનીતો છે વસન્તકાળમા મધુર અને તીવ્ર ટુહુકાર વડે રસિકોના મનને રજિત કરનાર કોયલ તે નર છે કે માદા છે તેની ચર્ચા સારી પેઠે થઇ છે અને કોકિલકૂજનને અર્થાત નર કોકિલને એ મધુર ટુહુકાર માટેનુ માન અપાયુ છે, પરન્તુ એ ચર્ચા પૂર્વ કોયલના ટુહુકાર વિષે અનેક કવિતાઓ લખાઇ અને ગવાઇ ગઇ છે ભ્રમર-કમળના યોગ વિષે પણ ગુજરાતી ભાષામા કવિતાઓનો તોટો નથી. પરંતુ એ યોગનો આસ્વાદ એ કવિતાના બધા લેખકોને પ્રત્યક્ષ પ્રાપ્ત થયો હશે કે કેમ એ એક પ્રશ્ન છે તેની જ રીતે હસના નીર-ક્ષીર-વિવેકની વાતોનો ઉલ્લેખ ગ્રથકારોએ અને કવિઓએ અનેક પ્રસગે કર્યો છે તેઓ કહે છે કે હસ એકત્ર થએલા દૂધ અને પાણીને જૂદા

કરી નાખે છે એટલે કે તે દૂધ પી જાય છે અને પાણીને પડયુ રહેવા દે છે આ નીરક્ષીરનુ પૃથક્કરણુ કેવી રીતે થાય છે તે વિષે કોઈ નજરે જોનારનો અનુભવ હજી સુધી જાણમા આવ્યો નથી

સંસ્કૃત કાવ્યોમા તો હંસનો નીર-ક્ષીર-વિવેક સારી પેઠે જાણીતો છે **हंसो हि क्षीर मादत्ते तन्मिश्रा वर्जयत्यप** અર્થાત્-હંસ દૂધ પી જાય છે અને તેની સાથે મિશ્રિત થએલા પાણીને છોડી દે છે

हंस श्वेतो बक श्वेत.
को भेदो बकहंसयो ।
नीरक्षीरविभागे तु
हंसो हंसो बको बकः ॥

અર્થાત્-હંસ શ્વેત છે અને બગલો પણ શ્વેત છે, પરંતુ હંસ અને બગલામા ભેદ એટલો છે કે હંસ નીર અને ક્ષીર-દૂધના વિભાગો પાડી આપે છે અને બગલો તેમ કરી શકતો નથી

એ ઉપરાંત મહાભારત આદિ ગ્રંથોમા પુષ્કળ સ્થળે હંસની આ શક્તિ વિષે તો ઉલ્લેખ નજરે પડે છે, પરન્તુ પ્રશ્ન એ છે કે હંસમા એ શક્તિ કેવા રૂપમા રહેલી છે અને તે શક્તિની પ્રતીતિ કેવી રીતે આવી શકે ?

યજુર્વેદના તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણના બીજા અધ્યાયમા એક વાક્ય છે કે જે રીતે ક્રૌંચ પક્ષી જલ અને દૂધને જૂદા પાડીને દૂધને પી જાય છે તે રીતે ઇંદ્ર પણ જલમાથી સોમરસને અલગ કરીને તેનુ પાન કરે છે આ મૂળ વાક્ય ઉપર સાયનાચાર્યે ટીકા કરી છે તેમા તેણે જણાવ્યુ છે કે-**क्षीरपात्रे स्वमुखे प्रक्षिपते सति मुखगतरससंपर्कात् क्षीराद्यौ जलाद्यभौ विविच्यते ॥** અર્થાત્-જલમિશ્રિત દૂધના પાત્રમા જયારે હંસ પોતાની ચાચ નાખે છે, ત્યારે તેના મુખની અંદરના કોઇ પ્રકારના રસને લીધે જલ તથા દૂધ જૂદા પડી જાય છે અથવા જૂદા માલૂમ પડે છે. આ ઉપરથી એવુ સમજાય છે કે હંસના મુખની અંદરના કોઈ રસવિશેષના પ્રભાવથી દૂધ અને પાણી જૂદા પડી જતા હોવા જોઇએ. એ રસવિશેષમા અમ્લતા-ખટાશ હોય છે. એવુ પણ કેટલાક માને છે એ અમ્લતાના કારણથી હંસના મુખમા દૂધ જતા જ તે દહીંના રૂપમા ફેરવાઇને તેના ઉદરમા ઉતરતું હોય એ બનવા જોગ છે પરન્તુ પાત્રમા ભરેલા જલમિશ્રિત દૂધમાથી હંમ દૂધને જૂદું પાડીને કેવી રીતે ગ્રહણ કરતો હશે તે સમજી શકાતુ નથી પ્રો લૅાંગમેન નામના એક અંગ્રેજ વિદ્વાને જલમિશ્રિત દૂધ હંસને પાઇને તેની પરીક્ષા કરી પરંતુ તેમા દૂધ-પાણી જૂદા કરવામાં હંસ નિષ્ફળ ગયો હતો અમેરીકાના એક ડાક્ટરનો એવો અભિપ્રાય છે કે હંસના મુખની બનાવટ એવી છે કે જ્યારે તે કોઈ વસ્તુ ખાય છે ત્યારે તેનો રસમય પાતળો અંશ મુખમાથી બહાર ઢળી પડે છે અને તેનો કટુતાયુક્ત અંશ તેના ઉદરમા ચાલ્યો જાય છે અતિ રસમય વસ્તુ ખાતી વેળાએ રસ બહાર વહી જાય એ સંભવિત છે, પરંતુ દૂધમા કાંઇ કટુતા નથી એ જાણીતી વાત છે, એટલે એ અભિપ્રાય ભાગ્યે જ કોઇ માન્ય રાખી શકે

હંસનુ અતિપ્રિય સ્થાન માનસરોવર છે, જો કે બીજા સરોવરોને કિનારે પણ હંસો રહે છે ખરા

अस्ति यद्यपि सर्वत्र नीर नीरजमण्डितम्।
रमते न मरालस्य मानसं मानस विना ॥

અર્થાત્-ચારે પાસ કમળથી સુશોભિત જળ ભરેલુ હોય, તોપણ હંસનું મન માનસરોવર વિના અન્ય કોઇ સ્થળે પ્રસન્ન થતું નથી. અત્યારે પણ માનસરોવરને કિનારે હંસોનો નિવાસ રહે છે જયારે બરફ પડે છે અને

શીયાળો શરૂ થાય છે ત્યારે હિમાલયમા રહેવાનુ હસોને ફાવતુ નથી, એટલે તેઓ દક્ષિણ તરફ ચાલ્યા આવે છે, પરન્તુ વિન્ધ્યાચળથી આગળ તેઓ વધતા નથી હિમાલય અને વિન્ધ્યાચળની વચ્ચેના કમળવાળા સુદર સરોવરોને કિનારે તેઓ રહે છે અને પુન ચૈત્ર-વૈશાખ માસમા તેઓ હિમાલયમા જાય છે

જો હસ દૂધ પીતા હોય તો તેમને એ દૂધ મળે કયાથી ? વળી કહેવાય છે કે હસ તો મોતી ચરે છે ! માન સરોવરમા કાઇ મોતી પાકતા નથી કે હસને તે ખાવા મળી શકતા હોય ! માછલાને લોટ કે ભમરા ખવરાવનારા જોયા તથા સાભળ્યા છે, પરન્તુ હસને મોતી નીરવા જનારા કોઇ સાભળવામા આવ્યા નથી નિર્મળ જળને મોતીની ઉપમા અપાય છે અને માનસરોવરનુ જળ અત્યત નિર્મળ છે એ કારણથી મોતી સમાન જળ પીનારા હસોને લોકોક્તિમા મોતીનો ચારો મળ્યો એમ કહેવાય એ સંભવિત છે

હસને દૂધ મળતુ નથી, મોતી કોઇ આપતુ નથી, ત્યારે તે ખાય છે શુ ? સસ્કૃત સાહિત્યમા તે વિષે ઘણે સ્થળે ઉલ્લેખ મળે છે

हसी वेत्ति परागपिञ्जरतनु
कुत्रापि पद्माकरे।
प्रेयान्मे बिसकन्दलीकिसलय
भुक्ते-ह्ययं निर्वृत ॥

'મેઘદૂત'મા કાલિદાસ કહે છે –

आकैलासाद् बिसकिसलय-
च्छेदपाथेयवन्त ।
सम्पत्स्यन्ते नभसि भवतो
राजहसा सहाया. ॥

નૈષધચરિતમા પોતાને પકડનાર નળ રાજાને હસ કહે છે કે-

फलेनमूलेन च वारिभूरुहा ।
मुनेरिवेत्थ मम यस्य वृत्तय ॥

આ અને બીજા અનેક અવતરણોથી જોઇ શકાય છે કે હસ ફળ, કન્દ, કમળ, કમળદડ, કમલસૂત્ર ઇત્યાદિ પદાર્થો ખાય છે અને તે ઉપર નિર્વાહ ચલાવે છે હસો કમળ-પૂર્ણ સરોવરોમા રહેવાનુ વધારે પસદ કરે છે તેનું કારણ એ છે કે એ સરોવરોમા તેને જોઇ-તો ખોરાક મળી રહે છે

કમલસૂત્ર અને કમળદડ હસોને બહુ ભાવે છે કમલદડની ગાઠોમાથી એક જાતનો રસ નીકળે છે અને તે પાતળા દૂધના જેવો સફેદ હોય છે એ રસ પણ ક્ષીર અથવા દૂધને નામે ઓળખાય છે, અને તેમા કાઇક મીઠાશ પણ હોય છે. થોરના સફેદ રસને પણ સૌ થોરના દૂધ તરીકે ઓળખે છે. કમળદડ પાણીમા હોય છે અને એ દડમાથી દૂધ જેવો સફેદ રસ નીકળે છે, જે રસ હસ પીએ છે આ પ્રકારે હસ પાણીની અદરથી કમળદડમાનું દૂધ પીએ છે એમ જો માનીએ તો હસનો નીર-ક્ષીર-વિવેક સિદ્ધ થાય છે પડિતો પહેલા આ પ્રકાર જાણતા હોવા જોઇએ, પરન્તુ ધીરે ધીરે લોકોમા એ પ્રકાર વિસરાઈ જઇને જલમિશ્રિત દૂધમાથી હસ દૂધ ચૂસી લઇને પાણીને રહેવા દે છે એવી સમજ પ્રસરી હોવી જોઇએ, એમ બીજા પુરાવાઓને અભાવે માનવુ પડે છે.

૪૦

પ ડિત સુખલાલજી

પ્રામાણ્ય સ્વતઃ કે પરતઃ

જે વિષય બહુ જ થોડાને પરિચિત છે, તે ઉપર હું કેમ લખુ છુ, એ પ્રશ્નનો ખુલાસો પ્રસ્તુત લેખની પ્રસ્તાવના થશે લગભગ આડેક વરસ પ્હેલા ભાવનગર આત્માનદ સભામા વિદ્વાન્ કવિ કાન્તની સાથે પ્હેલવ્હેલું મળવાનુ થયુ. તે વખતે તેઓએ મને જે પ્રશ્ન પ્રથમ પૃછેલો અને મે જે ઉત્તર આપેલો, તેને જ થોડુ પલ્લવિત અને વ્યવસ્થિત કરી લખી દઉં તો એક દાર્શનિક વિષયની ચર્ચા અને કવિ કાન્તની યાદી એમ બે અર્થ સરે

કાન્તે મને **"प्रमात्वं न स्वतो ग्राह्य"** એ કારિકાનુ પાદ સમજાવવા કહ્યું આનો ઉત્તર નીચે લખુ તે પ્હેલા ઉક્ત કારિકાની બાહ્ય માહિતિ અને તેનો વિષય જાણી લેવો યોગ્ય છે

સાહિત્યદર્પણ અને ગૌતમસૂત્રવૃત્તિના લેખક બગાળી વિદ્વાન્ **વિશ્વનાથ** તર્કપચાનન (ઇ સ નો સત્તરમો સૈકો) ની રચેલ કારિકાવલી-(અથવા ભાષાપરિચ્છેદની) ૧૩૬ મી કારિકાનુ '**प्रमात्वं न स्वतो ग्राह्य**' એ ત્રીજુ પાદ છે એની થોડી વ્યાખ્યા તો ગ્રથકારે પોતે જ પોતાની મુક્તાવલિ નામક ટીકામા આપી છે મીમાસક દર્શન પ્રામાણ્યને સ્વત જ્ઞેય માને છે તેનુ નિરાકરણ નૈયાયિક મતથી એ પાદમા કરેલુ છે અને તેની દલીલ તરીકે તેનુ ચોથુ પાદ "**संशयानुपपत्तित**" આવે છે. આ કારિકાની વ્યાખ્યા કાન્તના પ્રશ્નના ઉત્તરમા મે આપી

આ વિષયની પક્ષવાર માન્યતાઓ અને તેનુ ઐતિહાસિક મૂળ એ બે બાબતો આ લેખમા મુખ્ય જણાવવાની છે પણ તે જણાવ્યા પ્હેલા પ્રસ્તુત લેખમા વારવાર આવનાર કેટલાક શબ્દોની સક્ષેપમા માહિતિ આપવી ઠીક ગણાશે

(૧) **પ્રમાત્વ**=જે જ્ઞાન યથાર્થ હોય તે પ્રમા કહેવાય છે અને જ્ઞાનની યથાર્થતા (સત્યતા) એ પ્રમાત્વ

(૨) **પ્રામાણ્ય**=આ સ્થળે પ્રામાણ્ય અને પ્રમાત્વ એ બને શબ્દો એકાર્થક હોઇ પ્રામાણ્ય શબ્દનો અર્થ પણ જ્ઞાનનુ ખરાપણુ છે.

(૩) **સ્વત.**=જે બુદ્ધિમા જ્ઞાનનુ ભાન થાય તેમા જ જ્ઞાનનું સત્યત્વ પણ ભાસિત થાય છે, એમ માનવુ તે સ્વત

(૪) **પરત**=જ્ઞાનનુ સત્યત્વ એ જ્ઞાનને જાણનાર બુદ્ધિ કરતા જૂદી બુદ્ધિથી જણાય છે, એમ માનવુ તે પરત

(૫) **અભ્યાસદશા**=વારવાર પરિચયમા આવવાની સ્થિતિ.

(૬) **અનભ્યાસદશા**=આનાથી ઉલટુ.

(૭) **વ્યવસાય**=કોઇપણ વિષયનુ નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન

(૮) **અનુવ્યવસાય**=પ્રથમ નિશ્ચયને જાણનારૂ પાછળનુ જ્ઞાન

(૯) **અર્થક્રિયાજ્ઞાન**=જે વસ્તુથી જે પ્રયોજનો સાધી શકાતા હોય, તે વસ્તુના જ્ઞાન પછી પ્રવૃત્તિ થયા બાદ તેવા પ્રયોજનોનો અનુભવ થવો તે અર્થક્રિયાજ્ઞાન

(૧૦) **સંવાદ**=પ્રથમ જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ ન પડવુ તે સવાદ.

(૧૧) વિસંવાદ=આથી ઉલટું

(૧૨) પ્રવર્તકજ્ઞાન=જે જ્ઞાન પછી તે જ્ઞાનના વિષયને ગ્રહણ કરવા અથવા છોડવા પ્રવૃત્તિ થાય છે તે પ્રવર્તકજ્ઞાન

સ્વતઃ કે પરતની ચર્ચાનું ઐતિહાસિક મૂળ—વેદના સંહિતા (મંત્ર) ભાગ ઉપર લોકોની શ્રદ્ધા દૃઢ જામી હતી અને તેથી જ અનુક્રમે તે ભાગનો ઉપયોગ કર્મકાંડમાં થવા લાગ્યો જાણ્યે કે અજાણ્યે કર્મકાંડના વિધિવિધાનો, જેમ દરેક સંપ્રદાયમાં બને છે તેમ, જટિલ અને શુષ્ક થઇ ગયા અને તેમાં વાસ્તવિક ધર્માનુભવનું તત્ત્વ ઘટી ગયું હિંસા જે સામાન્યરૂપે અધર્મ ગણાતી તે વેદવિહિત થતા ધર્મનું કારણ મનાવા લાગી આ રીતે કલ્યાણના જ્યોતિર્મય માર્ગમાં ધૂમનું આવરણ જોઈ કરુણામૂર્તિ પ્રતિભાશીલ અને સ્વાવલંબી ઘણા મહાત્માઓનું હૃદય કકળી ઉઠયું તેઓએ તે કર્મકાંડની હિંસાને પણ અધર્મના કારણ તરીકે જણાવવા માંડી અને વચ્ચે વેદનો પ્રશ્ન આવતા તેઓએ જણાવ્યું કે, જો વેદ સુદ્ધાં હિંસાનું પ્રતિપાદન કરતા હોય તો તેને ખરા વેદ ન માનવા આવી સ્થિતિમાં એક વર્ગ એવો ઉભો થયો કે, જે હિંસામય યજ્ઞ અને તેને ટેકો આપતી શ્રુતિઓને અપ્રમાણ ઠરાવતો હતો. જ્યારે બીજો વર્ગ એવો થયો કે, જે જરાયે ઢીલું મૂકયા સિવાય દરેક પ્રકારના યજ્ઞ અને સમગ્ર વેદોનું પ્રામાણ્ય સ્થાપન કરવા લાગ્યો છેવટે પ્રધાન ધર્મશાસ્ત્ર તરીકે લોકોમાં રૂઢ થયેલ વેદોના પ્રામાણ્ય અપ્રામાણ્યનો જ પ્રશ્ન બંને વર્ગો વચ્ચે ચર્ચાતો મુખ્ય વિષય થઇ ગયો અપ્રામાણ્ય સિદ્ધ કરનાર વર્ગ એમ કહેતો કે, શાસ્ત્રને રચનાર પુરુષો હોય છે કોઇ કોઇ પુરુષ કદાચ નિર્લોભ અને જ્ઞાની હોય પણ દરેક કાંઇ તેવા હોતા નથી તેથી એકાદ થોડાઘણા સ્વાર્થી કે થોડાઘણા અજ્ઞાની પુરુષ દ્વારા શાસ્ત્રમાં એવો ભાગ પણ દાખલ થઇ જાય છે, કે જેને પ્રમાણ માનવા શુદ્ધ બુદ્ધિ તૈયાર ન થાય બીજો વર્ગ એમ કહેતો કે એ વાત ખરી છે, પણ વેદની બાબતમાં તે લાગુ પડતી નથી વેદોમાં તો પ્રામાણ્યની શંકા લઇ શકાય તેવું છે જ નહીં કારણ એ છે કે પુરુષો વેદોના રચયિતા જ નથી તેથી તેઓના અજ્ઞાન કે લોભને લઈ વેદોમાં અપ્રામાણ્ય આવે જ કયાંથી ? આવી રીતે વેદના પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્યની ચર્ચામાંથી વેદના પૌરુષેયત્વ અને અપૌરુષેયત્વનો વાદ જન્મ્યો. અપૌરુષેયત્વવાદમાં બે ફાંટા પડયા બંનેની માન્યતાનું સમાનતત્વ એ કે, વેદો પ્રમાણ છે તેમાં અપ્રમાણ ભાગ જરાયે નથી, પણ બંનેમાં એક મતભેદ જન્મ્યો એક પક્ષ કહેવા લાગ્યો કે વેદ શબ્દરૂપ હોઇ અનિત્ય છે, તેથી તેનો કોઇ રચનાર તો હોવો જ જોઇએ પુરુષો (સાધારણ જીવાત્માઓ) સર્વથા પૂર્ણ ન હોવાથી વેદોને તેઓની કૃતિ ન માની શકાય, એટલે સર્વજ્ઞ ઈશ્વરની રચના રૂપે વેદો મનાવા જોઇએ, જ્યારે બીજો પક્ષ કહેવા લાગ્યો કે, વેદ ભલે શબ્દરૂપ હોય પણ વેદ એ નિત્ય છે અને નિત્ય એટલે અનાદિસિદ્ધ તેથી વેદને પુરુષોની કે ઇશ્વરની રચના માનવાની જરૂર નથી. આ રીતે પૌરુષેયત્વ-અપૌરુષેયત્વ-વાદમાં વેદના અનિત્યત્વ અને નિત્યત્વનો પ્રશ્ન પણ ચર્ચાવા લાગ્યો વેદનું પ્રામાણ્ય મૂળે મ્હોએ ન સ્વીકારનાર પક્ષ તો તેને પૌરુષેય અને અનિત્ય માનતો જ, પરંતુ તેનું પ્રમાણ્ય સ્વીકારનાર પણ એક પક્ષ તેને અનિત્ય માનતો થયો. વેદને અનિત્ય માની પ્રમાણ માનનાર પક્ષ નિત્યત્વવાદીને કહેતો કે, શાસ્ત્રનું પ્રામાણ્ય તેના રચનારની પૂર્ણતાને લઇને છે, તેથી જો વેદ કોઇની રચના ન હોય તો તેમાં પ્રામાણ્ય કેવી રીતે ઘટાવી શકાય ? આનો ઉત્તર બીજા પક્ષે

આપ્યો કે પ્રામાણ્ય એ પરાધીન નથી પરાધીન તો અપ્રમાણ્ય છે, તેથી જે શાસ્ત્રો કોઈના રચાયેલા હોય તેમા અપ્રમાણ્યનો સભવ ખરો, પણ વેદ તો કોઈની રચના જ નથી એટલે તેમા પુરુષદોષની સંક્રાતિ અને તજ્જન્ય અપ્રમાણનો સભવ ન હોવાથી વેદનુ પ્રામાણ્ય સ્વત સિદ્ધ છે આ રીતે અનુક્રમે સ્વત પ્રામાણ્ય અને પરત પ્રામાણ્યની કલ્પના જન્મી

વિષય અને સાહિત્યનો ક્રમિક વિકાસ–પ્હેલા તો ઉપરની કલ્પના વેદ અને તેને લીધે મુખ્યપણે શબ્દપ્રમાણના પ્રદેશમા હતી પણ ધીરે ધીરે વેદનિત્યત્વવાદીએ સમગ્ર પ્રમાણમા તે કલ્પના લબાવી અને કહ્યુ કે, પ્રત્યક્ષ અનુમિતિ કે અન્ય કોઇ પણ જાતનુ જ્ઞાન હોય તે દરેક સ્વભાવથી યથાર્થ હોય છે. જો આગતુક દોષ ન હોય તો તેમા અપ્રામાણ્ય આવતુ જ નથી અનિત્યત્વવાદીએ પણ પોતાની કલ્પનાને લબાવી કહ્યુ કે, શાબ્દિક જ્ઞાન હોય કે અન્યજ્ઞાન દરેકમા પ્રામાણ્ય કાંઈ સ્વાભાવિક નથી, તે તો ફક્ત કારણના ગુણથી આવે છે–જેવી રીતે કારણના દોષથી અપ્રામાણ્ય આ રીતે શબ્દપ્રમાણમા જન્મેલી સ્વત પરત ની કલ્પના સમગ્ર પ્રમાણના પ્રદેશમા ફેલાઇ તેવી જ રીતે પ્હેલા સ્વત — પરત ની વાદભૂમિ મુખ્ય ભાગે પ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિ હતી તેનો ધીરે ધીરે વિકાસ થતા પ્રામાણ્યની જ્ઞપ્તિ અને તેના કાર્ય સુધી તે વિસ્તરી તેથી અત્યારે સ્વત પરત ની ચર્ચા પ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિ, જ્ઞપ્તિ અને કાર્યના વિષયમા જોઇએ છીએ

જેમ જેમ ચર્ચાના વિષયની સીમા વધતી ચાલી અને તેની વિશદતા પણ થતી ચાલી તેમ તેમ તેનુ સાહિત્ય પણ વિકસ્યુ આપણે જોઇએ છીએ કે ઉપનિષદના પ્રાચીન જમાનામા સ્વત પરત ની ચર્ચાના શબ્દનું નિત્યત્વ અનિત્યત્વ જેવા કેટલાક અશો માત્ર છુટાછવાયા નિરુક્ત જેવા ગ્રથોમા અસ્પષ્ટ રૂપમા મળે છે ક્રમે તેનો વિકાસ થતો ચાલ્યો પણ છેક ચોથી પાચમી શતાબ્દી સુધીમા એ ચર્ચાનુ સાહિત્ય બહુ ન્હોતુ વધ્યુ સ્વતં પક્ષમા શબરસ્વામીનુ શાબર ભાષ્ય અને પરત પક્ષમા બૌદ્ધાચાર્ય દિઙ્નાગના, જૈનાચાર્ય સિદ્ધસેનના તથા સમતભદ્રના અને નૈયાયિક મુખ્ય ઉદ્યોતકરના ગ્રથો એટલું જ સાહિત્ય ત્યાર સુધીમા આ વિષયને લગતું મુખ્યપણે કહી શકાય પણ કુમારિલના શ્લોકવાર્તિકમા સ્વત પક્ષની ખુબ ચર્ચા થતા જ બૌદ્ધ, જૈન અને નૈયાયિકો તેની વિરુદ્ધ ઉતરી પડયા શાંતરક્ષિતકૃત તત્ત્વસગ્રહ અને નાલદાવિદ્યાપીઠના તન્ત્રના અધ્યાપક કમલશીલની (આશરે ઇ સ ૭૧૦) તે ઉપરની ટીકા સિવાય આજે મોટા સસ્કૃત બૌદ્ધ ગ્રથો આપણી સામે ન હોવાથી, તે વિષે મૌન જ ઠીક છે પણ જૈન વિદ્વાન્ વિદ્યાનદે પોતાની અષ્ટસહસ્રી, શ્લોકવાર્તિક આદિ કૃતિઓમા તથા પ્રભાચદ્રે પોતાની પ્રમેયકમલમાર્તંડ, ન્યાયકુમુદચદ્રોદય આદિ કૃતિઓમા તે વિષે જરાયે કટાળ્યા સિવાય ખૂબ લખેલુ આપણી સામે છે આવી જ ચર્ચામા નૈયાયિકો તો કુશળ હોય જ એટલે તેઓનુ સાહિત્ય પણ તે વિષે ઉભરાવા લાગ્યુ દશમા સૈકા દરમ્યાન અભયદેવે સમ્મતિતર્ક ઉપરની પોતાની ટીકામા સ્વત પરત પ્રામાણ્યની જે ચર્ચા કરી છે અને તેમા મીમાસક, બૌદ્ધ અને નૈયાયિકોના ગ્રથોનો આધાર લીધો છે, તે જોતા તે વખતે આ વિષયમા દાર્શનિક વિદ્વાનો કેટલો વધારે રસ લેતા તે જણાઇ આવે છે દાર્શનિક શિરોમણિ વાચસ્પતિ મિશ્રની સર્વતોગામિની પ્રતિભામાથી પસાર થયા બાદ ન્યાયાચાર્ય ઉદયન અને નવીન ન્યાયના સૂત્રધાર ગંગેશ તથા તેના પુત્ર વર્ધમાનના હાથે આ વિષય ચર્ચાયો તેથી તે

વિષયનુ સાહિત્ય ઘણુ જ રચી ગયુ છતા જે કાઇ ઉણપ રહી હોય તે મીમાસક પાર્થસાર્થિમિશ્રની શાસ્ત્રદીપિકા અને વિદ્વાન વાદિદેવસૂરિના વિશાળકાય સ્યાદ્વાદરત્નાકરે પૂરી કરી અત્યાર સુધીમા સ્વત પરત ના સાહિત્યનુ એક મોટુ મદિર તૈયાર થયુ હતુ તેના ઉપર તાર્કિક ગદાધર ભટ્ટાચાર્યે પ્રામાણ્યવાદ રચી કળશ ચઢાવ્યો, અને જૈન તાર્કિક યશોવિજય ઉપાધ્યાયે શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય ઉપરની પોતાની ટીકામા આ સાહિત્યમદિરનો પ્રામાણિક ઉપયોગ કર્યો. આ રીતે અઢારમા સૈકા સુધીમા પ્રસ્તુત વિષયને લગતુ જેટલુ સાહિત્ય રચાયેલુ ઉપલબ્ધ છે, તેનો વિચાર કરતા જણાય છે કે, મધ્યમ કાળમા દાર્શનિક વિદ્વાનોની આ વિષયમા રસવૃત્તિ ખૂબ વિકસી હતી એની પુષ્ટિમા વિદ્યારણ્ય વિરચિતશકર દિગ્વિજયમાથી મડનમિશ્રનુ ઘર પૂછતા એક બાઇએ શકરસ્વામીને આપેલો ઉત્તર ટાકવો બસ થશે

'स्वत प्रमाणं परत प्रमाण
कीराङ्गना यत्र गिर गिरन्ति ।
द्वारस्थनीडान्तरसनिरुद्धा
जानीहि तन्मण्डनपण्डितौक ॥ स० ८
श्लो ६

સ્વત' પરત ના દાર્શનિક પક્ષોનુ વર્ગીકરણ સ્વત પ્રામાણ્ય માનનાર વર્ગોમા ફક્ત બે જ દર્શનો આવે છે, પૂર્વ મીમાસા અને ઉત્તર મીમાસા પરત પ્રામાણ્ય માનનાર વર્ગમા જૈન અને બૌદ્ધ દર્શન ઉપરાત ચાર વૈદિક દર્શનો આવી જાય છે,–ન્યાય, વૈશેષિક, સાખ્ય અને યોગ

ઉપપત્તિ–વેદ ઉપર થતા આક્ષેપોનુ સમાધાન અને શ્રુતિઓની પૂર્વાપર સગતિ કરવાનુ બુદ્ધિસાધ્ય કામ જૈમિનીય દર્શને લીધુ, તેથી તેણે સ્વત પ્રમાણની ટુકીને ટચ સરસ ઉપપત્તિ ઉપસ્થિત કરી વેદાતદર્શનનુ કાર્ય, વ્યવસ્થિત થયેલ વેદમાથી બ્રહ્મનુ તાત્પર્ય બતાવવાનુ હતુ તેથી તે જૈમિનીય દર્શનની સ્વત પ્રમાણની કલ્પનાને ચર્ચા કર્યા સિવાય માની લે તે સ્વાભાવિક જ છે

વેદના પ્રામાણ્યમા વાધો લેવા જૈન અને બૌદ્ધદર્શનને પરત પ્રામાણ્યની બુદ્ધિગમ્ય કલ્પના રજુ કર્યા સિવાય ન ચાલે તેથી તેઓનો તે પક્ષ પણ સહજ જ થયો ન્યાય અને વૈશેષિક દર્શનો તર્કપ્રધાન હોઇ બુદ્ધિગમ્ય તર્કનો વિરોધ ન જ કરી શકે તેથી તેઓએ પરત' પ્રામાણ્યનો પક્ષ સ્વીકાર્યો પણ તેમ છતાયે ઇશ્વરને વચ્ચે લાવી વેદનુ પ્રામાણ્ય સાચવ્યુ સાખ્ય અને યોગ, એ આખા વિષયમા બહુધા ન્યાય અને વૈશેષિકને અનુસરતા હોવાથી તેઓને તેથી જૂદા પાડી શકાતા નથી આ રીતે દરેક દર્શનનો પક્ષભેદ પોતપોતાના સાધ્ય પ્રમાણે સ્વત પરત ની ચર્ચામા યોગ્ય જ છે

બ'ને પક્ષકારોની મુખ્ય દલીલો અને તેનુ તાત્પર્ય

ઉત્પત્તિ–ઉત્પત્તિના વિષયમા સ્વત વાદીનુ મુખ્ય મતવ્ય એ છે કે, જ્ઞાન જે સામગ્રી (કારણ–સમૂહ) થી ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ સામગ્રીથી જ્ઞાનમા સત્યતા પણ આવે છે અર્થાત્ જ્ઞાનની સત્યતા માટે જ્ઞાનોત્પાદક સામગ્રી ઉપરાત અન્ય કોઇ પણ કારણની અપેક્ષા નથી આથી ઉલટુ જ્ઞાનની અસત્યતા માટે જ્ઞાનોત્પાદક સામગ્રી ઉપરાત અન્ય કારણની અપેક્ષા રહે છે–તે અન્ય કારણ દોષરૂપ સમજવુ જેમ અપ્રામાણ્ય એ પોતાની ઉત્પત્તિમા જ્ઞાનોત્પાદક સામગ્રી ઉપરાત દોષની અપેક્ષા રાખે છે, તેમ પ્રામાણ્ય કોઇ અધિક કારણની અપેક્ષા નથી રાખતુ તેથી જ જ્યારે જ્ઞાનોત્પાદક સામગ્રીમા દોષો ન હોય ત્યારે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવા સાથે જ પ્રામાણ્ય ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી તે સ્વત ઉત્પન્ન કહેવાવુ જોઇએ

ઉત્પત્તિમા પરત વાદીનુ કહેવુ એમ છે કે,

જેવી રીતે અપ્રામાણ્ય એ પોતાની ઉત્પત્તિમા દોષરૂપ અધિક કારણની અપેક્ષા રાખે છે, તેવી રીતે પ્રામાણ્ય પણ અધિક કારણની અપેક્ષા રાખે જ છે, આ કારણ તે ગુણરૂપ છે જેમ જ્ઞાનોત્પાદક સામગ્રીમા દોષ ન હોય તો તજ્જન્ય જ્ઞાનમાં અપ્રામાણ્ય ન આવી શકે, તેમ તેવી સામગ્રીમા ગુણ ન હોય તો તજ્જન્ય જ્ઞાનમા પ્રામાણ્ય પણ ન આવી શકે દોષ જે અપ્રામાણ્યનુ ખાસ કારણ છે, તે જો ભાવરૂપ પદાર્થ હોઇ કારણકોટિમા ગણી શકાય તો ગુણ પણ કારણકોટિમા ગણાવા યોગ્ય છે ગુણને માત્ર દોષનો અભાવ કહીને તેનુ નિરાકરણ કરવુ યોગ્ય નથી, કારણ કે તેમ કરીએ તો તેથી ઉલટુ એમ પણ કહી શકાય કે ગુણ જે પ્રામાણ્યનું ખાસ કારણ છે, તે પણ અભાવરૂપ છે તેથી એમ જ માનવુ યોગ્ય છે કે, ગુણ અને દોષ બન્ને સ્વતત્ર છે, અને તેથી જ જો સામગ્રી સાથે ગુણ હોય તો પ્રામાણ્ય અને દોષ હોય તો અપ્રામાણ્ય આવે છે માટે જેમ અપ્રામાણ્ય ઉત્પત્તિમા પરત તેમ પ્રામાણ્ય પણ ઉત્પત્તિમા પરત મનાવુ જોઇએ

મીમાસકો દોષને ભાવરૂપ માની તાત્ત્વિક માને છે અને તેથી તેની કારણકોટિમા ગણના કરે છે, પણ ગુણને તેઓ ભાવરૂપ કે તાત્ત્વિક ન માનતા માત્ર દોષાભાવરૂપ માને છે અને સાથે જ અભાવને તુચ્છરૂપ માની તેની કારણકોટિમા ગણના કરતા નથી જ્યારે નૈયાયિક વગેરે પરત.વાદીઓ ગુણને પણ દોષની પેઠે જ તાત્ત્વિક માની કારણકોટિમા લે છે તેઓ કહે છે કે, જેમ સુખ દુખ એ બન્ને એક બીજાથી સ્વતત્ર છે, નહી કે એક બીજાના અભાવરૂપે—જો કે એકના સદ્ભાવમા બીજાનો અભાવ હોય છે પણ તેથી તે બન્ને કાઇ માત્ર અભાવરૂપ જ નથી તેવી રીતે દોષ અને ગુણના સબધમા પણ સમજવુ જોઇએ. આથી મીમાસકમતનુ તાત્પર્ય એ છે કે, દોષ એ માત્ર આગતુક છે, જો તે ન હોય તો સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થતુ જ્ઞાન સહજ રીતે જ શુદ્ધ જન્મે જ્યારે નૈયાયિક વગેરેના મતનુ તાત્પર્ય એ છે કે, દોષની પેઠે ગુણ પણ આગતુક છે અને તેથી તે સામગ્રીમા હોય તો જ પ્રામાણ્ય જન્મે જ્ઞાન, ઉત્પન્ન થતી વખતે પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્ય એ બન્ને રૂપથી શૂન્ય હોતુ નથી કાતો તે અપ્રામાણ્યયુક્ત ઉત્પન્ન થાય છે કાતો તે પ્રામાણ્યયુક્ત ઉત્પન્ન થાય છે. હવે જો અપ્રામાણ્યયુક્ત ઉત્પન્ન થાય ત્યારે અપ્રામાણ્યને દોષાધીન માની પરત માનીએ તો પ્રામાણ્ય યુક્ત ઉત્પન્ન થાય ત્યારે પ્રામાણ્યને ગુણાધીન માની શા માટે પરત ન માનવુ ? મીમાસકો માત્ર એટલુ જ કહે છે કે, પ્રામાણ્ય એ જ્ઞાનનુ સાહજિક રૂપ છે જ્યારે જ્ઞાન જન્મે છે ત્યારે તેમા પ્રામાણ્ય સ્વતસિદ્ધ હોય છે માત્ર અપ્રામાણ્ય એ જ્ઞાનનુ સાહજિક રૂપ નથી, તેથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી દોષને લઈ તેમા અપ્રામાણ્ય દાખલ થાય છે

જ્ઞપ્તિ—જ્ઞપ્તિમા સ્વત વાદીઓનુ કહેવુ છે કે, જ્યારે જ્ઞાન ભાસિત થાય છે ત્યારે તેનુ પ્રામાણ્ય પણ સાથે જ ભાસિત થઇ જાય છે જ્ઞાન અને તેના પ્રામાણ્યનો ભાસ ભિન્ન ભિન્ન બુદ્ધિમા થતો નથી, તેમ માનવુ જોઇએ જો ભિન્ન ભિન્ન બુદ્ધિથી ભાસ માનવામા આવે તો અનાવસ્થા થાય તે એવી રીતે કે, કોઇ પણ વિષયનુ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયુ અને તે વિદિત પણ થયુ, છતા તેનુ પ્રામાણ્ય તો બીજા સવાદક જ્ઞાનથી કે અર્થ-ક્રિયાજ્ઞાનથી માનવુ પડે હવે જે જ્ઞાનને પ્રામાણ્ય-ગ્રાહક માનીએ તે પણ જો સત્યરૂપે નિશ્ચિત ન થયુ હોય તો પૂર્વજ્ઞાનનુ પ્રામાણ્ય શી રીતે નિર્ણિત કરી શકે ? જે પોતે જ અનિશ્ચિત હોય તે બીજાનો નિશ્ચય ન કરી શકે આથી પ્રામાણ્ય-ગ્રાહક રૂપે માની લીધેલ બીજા જ્ઞાનનુ પ્રામાણ્ય

નિશ્ચિત કરવા ત્રીજુ જ્ઞાન, અને તેનુ પ્રામાણ્ય નિશ્ચિત કરવા ચોથુ જ્ઞાન એમ અનુક્રમે કલ્પના વધતા અનવસ્થામા જ પરિણામ પામે તેથી એમ જ માનવુ યોગ્ય છે કે, કોઇ પણ વિષયનુ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી જ્યારે પ્રકાશિત થાય છે ત્યારે તેની સાથે જ તેનુ પ્રામાણ્ય પણ પ્રકાશિત થઈ જાય છે

આ વિષયમા પરત વાદીનુ કહેવુ છે કે, જેમ અપ્રામાણ્ય પરતોગ્રાહ્ય છે, તેમ પ્રામાણ્ય પણ પરતોગ્રાહ્ય માનવુ જોઇએ કોઇ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયુ અને તે મિથ્યા હોય તો તેનુ અયથાર્થત્વ કાઇ તે જ વખતે જણાતુ નથી પણ કાતો વિસવાદ થવાથી કે પ્રવૃત્તિ નિષ્ફળ જવાથી કાલાતરે તેનુ અયથાર્થત્વ માલુમ પડે છે તેવી રીતે યથાર્થત્વના સબ ધમા પણ માનવુ જોઇએ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયુ અને તે ભાસિત પણ થયુ છતા તેનું યથાર્થત્વ સવાદ અગર પ્રવૃત્તિસાફલ્યથી જણાવાનુ આમ માનતા અનવસ્થા થવાનો ભય રાખવાનુ કારણ નથી, કારણ કે મનુષ્યની જિજ્ઞાસા પરિમિત હોવાથી એ ત્રણ ઉપરાઉપર થતા જ્ઞાનના પ્રામાણ્ય સુધી તે લબાય ખરી, પણ એમને એમ તે જિજ્ઞાસા પ્રામાણ્યના વિષયમા જ રહે એમ બનતું નથી બીજી વાત એ છે કે જો પ્રામાણ્યને જ્ઞાનના નિર્ણય સાથે જ નિર્ણીત માની લેવામા આવે તો જે વિષયને વારવાર જોવાનો અભ્યાસ ન હોય તે વિષયનુ જ્ઞાન થતા તેના પ્રામાણ્ય માટે જે સદેહ થાય છે તે સભવી ન શકે, કારણ કે, જ્ઞાન થયુ કે તેનુ પ્રામાણ્ય નિર્ણીત થઇ જ ગયુ પછી મારૂં આ જ્ઞાન સત્ય છે કે અસત્ય એવા સદેહને અવકાશ ન જ રહે તેથી પ્રામાણ્યને અપ્રામાણ્યની પેઠે પરતોજ્ઞેય માનવુ યોગ્ય છે

સ્વત વાદીનુ વલણ પ્રત્યેક જ્ઞાનમા એક સામાન્ય નિયમ માની લેવા તરફ છે, તેથી તે કહે છે કે, પરત પક્ષમા આવી પડતી અનવસ્થા દૂર કરવા જો પરત વાદીને કોઇ પણ જ્ઞાન સ્વતોનિર્ણીત માનવુ પડે તો પછી તે જ રીતે પ્રથમના બધા જ્ઞાનોનું પ્રામાણ્ય સ્વતોજ્ઞેય શા માટે ન માનવુ? સ્વત વાદીનો પક્ષ અભ્યાસદશાના અનુભવમૂલક છે, તેથી તે કહે છે કે, જે વિષય જોવા જાણવાનો બહુ પરિચય હોય તે વિષયનુ જ્ઞાન થતા તેના પ્રામાણ્ય માટે કોઇને કદી સદેહ થતો નથી. તેથી સમજાય છે કે તે પરિચિત વિષયના જ્ઞાનનુ પ્રામાણ્ય જ્ઞાન સાથે જ નિર્ણીત થઇ જાય છે હવે જ્ઞાનનુ સ્વરૂપ તો એક જ પ્રકારનુ હોય તેથી અભ્યાસ કે અનભ્યાસવાળા દરેક સ્થળોના જ્ઞાનના પ્રામાણ્યના સબધમા એક જ નિયમ માની લેવો ઘટે છે આથી ઉલટુ પરત વાદીનો પક્ષ ચિત્તવ્યાપારના અનુભવ ઉપર અવલબેલો છે, તે કહે છે કે, દરેક જ્ઞાનના પ્રામાણ્યમા કાઇ સદેહ થતો નથી જ્યા સદેહ ન થાય ત્યા સ્વતોગ્રાહ્ય છે જ, તેથી અનવસ્થાને અવકાશ નથી પણ એક જગાએ સદેહ ન થવાથી સ્વતોગ્રાહ્ય માનીએ એટલે તે પ્રમાણે જ્યા સદેહ થતો હોય ત્યા પણ સ્વતોગ્રાહ્ય માની લેવુ એ અનુભવ વિરુદ્ધ છે જે વિષય જાણવાનો બહુ પરિચય નથી હોતો તેનુ જ્ઞાન થતા વેંત તેના પ્રામાણ્યની બાબતમા જરૂર સદેહ થાય છે તેથી માનવુ જોઇએ કે તેવા સ્થળમા પ્રામાણ્ય સ્વતોગ્રાહ્ય નથી

જ્ઞાન—આ વિષયની ચર્ચાનો વિકાસ થતા સ્વત-પરત ની ચર્ચા પ્રામાણ્યમાથી આગળ વધી કેવળ જ્ઞાનમા ઉતરી સ્વત વાદીઓમા ત્રણ પક્ષો પડયા એક એમ માનતો કે જ્ઞાન સ્વપ્રકાશ હોઇ પોતે જ પોતાને જાણે છે, આ પક્ષ ગુરુ (પ્રભાકર) નો છે, બીજો પક્ષ ભટ્ટ (કુમારિલ)નો છે તે એમ માનતો કે જ્ઞાન

સ્વપ્રકાશ તો નથી પણ પરપ્રકાશ્ય એટલે અન્ય જ્ઞાન દ્વારા પ્રત્યક્ષ કરવા યોગ્ય પણ નથી. માત્ર પરોક્ષ હોઇ અનુમતિ દ્વારા જાણી શકાય છે ત્રીજો પક્ષ મુરારિમિશ્રનો છે. તે નૈયાયિકોની પેઠે એમ માનતો કે જ્ઞાનનુ પ્રત્યક્ષ થાય છે, પણ તે સ્વપ્રકાશ નથી. પશ્ચાદ્‌ભાવિજ્ઞાનઅનુવ્યવસાયદ્વારા પૂર્વ જ્ઞાનનું પ્રત્યક્ષ થાય છે

આ ત્રણે પક્ષો જો કે, જ્ઞાનના સ્વરૂપમા એક મત નથી છતા તેઓ મીમાસક હોઇ સ્વત પ્રામાણ્ય પક્ષને વળગી રહી પોતપોતાની જ્ઞાન સ્વરૂપની કલ્પનામા પણ સ્વત પ્રામાણ્યને ઘટાવી લે છે અને તેથી એમ કહેવુ જોઇએ કે આ ત્રણ પક્ષ પ્રમાણે જ્ઞાન યા તો સ્વદ્વારા ગૃહીત થાય યા અનુમિતિદ્વારા યા અનુવ્યવસાય દ્વારા પણ જ્યારે તે જ્ઞાન ગૃહીત થાય ત્યારે તેનું પ્રામાણ્ય પણ તેની સાથે જ ગૃહીત થઇ જાય છે

કાર્ય—કાર્યના વિષયમા બન્ને પક્ષનો આશય જણાવ્યા પ્હેલા પ્રામાણ્ય અને તેનુ કાર્ય એ બે વચ્ચે શુ અંતર છે તે જાણવુ જોઇએ. પ્રામાણ્ય એટલે વિષયને વાસ્તવિક રૂપમા ગ્રહણ કરવાની જ્ઞાનની શક્તિ અને કાર્ય એટલે એ શક્તિદ્વારા પ્રકટતો વિષયનો યથાર્થ ભાસ. આ કાર્યને ઘણીવાર પ્રમાણનુ કાર્ય પણ કહેવામા આવે છે કાર્યના વિષયમા સ્વત વાદી કહે છે કે, પોતાની સામગ્રી ઉપરથી પ્રમાણ ઉત્પન્ન થયું કે લાગલું જ કોઇની અપેક્ષા રાખ્યા સિવાય તે પોતાનુ પૂર્વોક્ત કાર્ય કરે છે આમ માનવામા તેઓ એવી દલીલ આપે છે કે, જો પોતાનુ કાર્ય કરવામા પ્રમાણને કારણ ગુણોનું જ્ઞાન અગર સંવાદની અપેક્ષા રાખવી પડે તો જરૂર અનવસ્થા થઇ જાય. ત્યારે પરત વાદી કહે છે કે, પ્રમાણ પોતાનું કાર્ય કરવામા સવાદની અપેક્ષા રાખે જ છે અને તેમ છતા અનવસ્થાનો જરાયે ભય નથી કારણ એ છે કે, સવાદ એટલે અર્થક્રિયાજ્ઞાન આ જ્ઞાન ફલરૂપ હોઇ તે બીજાની અપેક્ષા સિવાય જ સ્વત નિર્ણીત અને સ્વત કાર્યકારી છે પ્રવર્તક જ્ઞાન પોતાનું કાર્ય કરવામા અર્થક્રિયા જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખે તેથી અર્થક્રિયાજ્ઞાને પણ પોતાના કાર્યમા અન્ય તેવા જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખવી જોઇએ એવો એકાન્ત નથી. ખાસ મુદ્દો તો એ છે કે, જ્ઞાનનું કાર્ય માત્ર અર્થનું ભાન પ્રકટાવવું એટલું જ છે. હવે જ્યારે પ્રમાણના કાર્યમા જ્ઞાનસામાન્યના કાર્ય કરતા વાસ્તવિકતાનો ઉમેરો થાય છે ત્યારે એટલું માનવુ જોઇએ કે, પ્રમાણના કાર્યમા દેખાતી આ વિશેષતા કોઇ કારણને લીધે આવેલી હોવી જોઇએ; તે કારણ એ જ સવાદ તેથી પ્રમાણનુ કાર્ય પણ પરત માનવું ઘટે

આ બન્ને પક્ષની માન્યતાનો આધાર જ્ઞાનની પેઠે છે, એટલે કે સ્વતઃ પક્ષની મનોવૃત્તિ એક કોઇ સાર્વત્રિક નિયમ જોવા તરફ છે, તેથી તે દરેક જ્ઞાનને સ્વત કાર્યકારી માની લે છે, જ્યારે પરત પક્ષની મનોવૃત્તિ અનુભવને સામે રાખી ચાલવા તરફ છે. તેથી તે કોઇ એક નિયમમા ન બંધાતા જ્યા જેવો અનુભવ થાય ત્યા તેવુ માની લે છે

૪૧

સ્વ સૂરસિંહજી (કલાપી)નો

સ્વ. ગોવર્દ્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીને કાગળ

(કાન્તમાલાને માટે આપનાર રા રા **નરહરરામ માધવરામ ત્રિપાઠી**)

લાઠી,

તા ૩૦-૧૨-૯૨

રા રા ગોવર્દ્ધનરામભાઇ, *

આપનુ તા. ૨૬ નુ લખેલ પત્ર મને આજે મળ્યુ દર્શન માત્રથી આનદ થયો પણ આપના કુટુબમા વ્યાધી છે એ જાણી સ્નેહ અર્દ્રતા [× આર્દ્રતા] સુલભ ખેદ થયો. ઇશ્વર આરામ કરશે.

ગુર્જર વર્ગ અને ખાસ રાજાઓ તો આપના અતુલ આભારી છે [પૃ. ૨ જુ] કોઇ એમ કહે કે દેશહિત કરવા મને અવકાશ નથી એ આપ જેવા ઉદ્યમી ગ્રહસ્થોએ જુઠ્ઠુ છે એમ સાબીત કરી આપ્યુ છે " મણિરા જનુ જનરાજ્ય " અમને બોધ આપનારૂ થશે અને " સરસ્વતીચદ્રનુ મનોરાજ્ય " એ નામ જ બતાવી આપે છે કે સરસ્વતીચંદ્રે કહેલ વાક્ય " જહાગીરી ફકીરી એ લનાટે છે લખાવી મે " સાચુ પડશે, કરુણામા ગ્રથસમાપ્તિ થશે, [પૃ ૩ જુ] ચદ્રના કર કુમુદને વિકસાવશે નહિ, ચદ્રકાન્ત દ્રવતો જ રહેશે

" એના માર્ગ જુદા હતા, દિશા એક હતી અનેક આખો એમની પાછળ ખેચાતી હતી અને એમના માર્ગ શોધતી હતી પણ દૈવની ઇચ્છા કેઇ દિશામા દોડે છે તેની તો માત્ર કલ્પના જ હતી '

માર્ગ શોધતી આખો ઘણી છે, અને દિશાની માત્ર કલ્પના જ છે, દૈવની ઇચ્છા જાણવા ઘણા આતુર છે માટે યોગ્ય લાગે તે કરવુ

"નવલગ્ર થાવલી"નો કેટલોક ભાગ મેં વાચ્યો છે અને જીવનકથા વાચી આપની વિદ્વાન્તાથી આનદ પામ્યો છુ દુર્જન સાથે જન્મારો [પૃ ૪ થુ] ગાળ્યા કરતા મજન [× મજ્જન] સાથેની ઘડીને બલિહારી છે તે જીવનકથા મને મોડલશો–આપ મને સભારો છો–તેથી હુ ઉપકૃત છુ

રાજકુમાર કોલેજમા મે અભ્યાસ કર્યો છે, તે નામનો જ છે રાજકુમાર કાલેજ ભણાવે તેટલુ જ ભણનાર તો બહુ જ થોડુ ભણે છે. આ કાલેજમા ભણનારને વિદ્યાથી ભાગ્યે જ પ્રીતિ હોય છે એ દેશના નસીબની વાત છે હજી રાજાઓની આખ ઉઘડતી નથી કુમારોને નથી સારી સોબત મળતી કે નથી સારો અભ્યાસ થતો મ્હારો વિચાર મેટ્રિક પસાર કરી આર્ટસ કોલેજનો વિદ્યાર્થી થવાનો [પૃ ૫ મુ] હતો પણ રાજાઓ અને ગરાસીઆ વિદ્યાના ઓરમાન દીકરા છે પાચ વર્ષથી નેત્રવ્યાધીથી હુ હેરાન હતો, માત્ર અડધો કલાક વાચી શકતો મુબાઇના ડાકટર મેકાનાકીની દવાથી આરામ થયો અને થતો જાય છે ગ્રેન્યુલેશનની વ્યાધી મને છે દવા નિયમિત રીતે જરા વાપરવી પડે છે હાલ હુ પાચ કલાક વાચી શકુ છુ અને તેટલુ વાચુ છુ પણ મ્હારી આશા હવે પુરી થશે નહિ

* આ પત્રમાથી થોડોક ભાગ રા. રા કૃપાશકર ઉદયશકર ઓઝાના 'કલાપીનુ સાક્ષરજીવન' એ નિબધમા પ્રકટ થઇ ગયેલો છે

[પૃ ૬ ઠ્ઠે] દરરોજ એક કલાક કાયદાનો અભ્યાસ કરું છુ એક કલાક ઇંગ્રેજી પુસ્તકો વાચુ છુ હાલ સ્માઇલ્સના પુસ્તકો વાચુ છુ ત્રણ કલાક ગુજરાતી પુસ્તકો વાચુ છુ ૯૭ સુધી મે ગુજરાતી જ વાચ્યુ છે કોલેજ છોડ્યા મને એક વરસ થયુ, ત્યારબાદ "ડ્યુટી"નુ પુસ્તક મે હમણા જ હાથમા લીધુ છે, અર્થાત્ મે ઇંગ્રેજી વાચવુ હમણા જ શરુ કર્યું છે ગુજરાતી ઘણા પુસ્તકો વાચી ગયો, એટલા [પૃ ૭ મુ] વાચ્યા છે કે ગુર્જર ભાષાના સારા પુસ્તકોમા એવુ ભાગ્યે જ નીકળશે કે જેનુ મે મનન ન કર્યુ હોય પ્રેમ અને પ્રપંચ પુસ્તકો મને અતી પ્રિય છે. પ્રેમ વાચવો એ આનંદ અને આસુ લાવે છે, ફિલોસોફી વાચવી એ મને ગંભીર સુખ આપે છે ગુર્જર ગિરાથી સતોષ ન થયો તેથી ફિલોસોફી માટે ઇંગ્રેજી અને પ્રેમ માટે સસ્કૃત શીખવા નિશ્ચય કર્યો છે સસ્કૃત "પ્રેમ માટે" કેમકે સસ્કૃત ફિલોસોફી વાચી અને સમજી શકુ તેટલુ તે ભાષામા મને જ્ઞાન મળશે કે નહિ તે શંકા ભરેલુ છે [પૃ ૮ મુ] ગુજરાતી વાચન તો જારી જ રહેશે ગુજરાતીમા હમણા 'હું' ન રા મણિલાલ ભાઇકૃત "સિદ્ધાન્તસાર" વાચુ આપ જે જે વાચવા મને સૂચવશો તે અવશ્ય વાચીશ. આપ આવો સ્નેહભાવ રાખો છો તેથી હુ આપનો કેટલો આભાર માનું ?

અત્ર સર્વથા કુશલ છે ત્યા પણ તેમ જ હશે.

વિ આપના સુરસિંહના

સચ્ચિદાનંદ સ્મરણપૂર્વક નમસ્કાર

ટીપ્પણ -આ પહેલાનો એક અને પછીના બે એમ ત્રણ કાગળ માટે જુઓ સમાલોચક માસિક, માર્ચ ૧૯૨૪

૪૨

ચિ "હિમાંશુ"

"સરસ્વતીચંદ્ર" અને "જયા અને જયન્ત"

રા રા કવિ ન્હાનાલાલ અને સ્વ સાક્ષરવર્ય ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની અનુપમ કૃતિઓને પ્રસ્તાવનાની ખાસ જરૂર ન હોય "જયા અને જયન્ત" ને "સરસ્વતીચંદ્ર" ગુર્જરસાહિત્યની મહાન કૃતિઓમા છે અહીં આપણો ઉદ્દેશ એ એ કૃતિઓ વચ્ચેનુ સામ્ય દર્શાવવાનો છે આ સામ્ય બન્ને કૃતિમા આવતા લગ્નના વિચારમા રહેલુ જોવામા આવે છે "જયા અને જયન્ત" મા કવિએ સ્ફુટ કરેલો વિચાર ઘણો ગહન છે કવિ આ વિચારને આત્મલગ્ન કહે છે કવિનો ઉદ્દેશ "સ્નેહ એટલે દેહવાસના નહીં પણ તેનાથી પર કોઇક નિર્ગુણી આત્મભાવના" છે, "સ્નેહના-બ્રહ્મચર્યના ગીત" ભણાવવાનો છે એ વિચારમા "ભીષ્મવૈરાગ્ય ધારીને" દેહવાસના તજવાની છે અહી સ્નેહ અને બ્રહ્મચર્યનુ સકલન છે. કવિ તેને સ્નેહયોગ કહે છે. આ પણ એક યોગ જ છે યોગથી જો સંસાર તરાય છે તો આનાથી તે જીતાય છે. અહીં પણ સયમનિગ્રહ કેળવવા પડે છે યોગમા વિચારરહિત તો અહીં વિકાર-રહિત થવુ જરૂરનું છે કવિશ્રીએ આ વિચાર નાટકમા અદ્‌ભુત રીતે ખીલવ્યો છે નાટકના નામમાથીજ અર્થ સરે છે જયા અને જયન્ત બન્ને શબ્દો સસ્કૃત जि(जय्)-જીતવુ પરથી યોજેલા જણાય છે જયા અને જયન્ત દેહના

સ્થૂલ બન્ધોથી પાર જઈ શકે છે, માટે જ આ નામો યથાર્થ જ છે શરૂઆતમાથી જ "પરમ પ્રેમ પરબ્રહ્મ" ગીત પ્રેમની ઊંડી મીમાંસા સમજાવે છે જગત મધળુ પ્રેમમય છે પ્રેમ જગતના ઉદ્ધાર અને આધારરૂપ છે આ એક મહાન્ પ્રેમરૂપી વૃક્ષમાથી પાગરતી જૂદી જૂદી શાખારૂપે કવિ જગમા પરવરતા જૂદા જૂદા પ્રેમના પ્રકાર સમજાવે છે અને આ વટવૃક્ષની શાખાઓ જેમ એક જ થડમાની ડાખળીઓ છે, તેમ આ જૂદા જૂદા પ્રેમ પણ દ્યાવાપૃથિવીભરી પરવરતા આકાશ-વિશાળ એક જ પ્રેમના વિભાગરૂપ છે દમ્પતી પ્રેમ પણ આમા આવી જાય છે, અને એ બન્ધુપ્રેમોના જેમ આ નિર્મળ નિષ્કામ વિશુદ્ધ હૃદયની ભાવના જ છે કવિ આ પ્રેમમા મોહ ને સ્નેહના અને સ્થૂલ ને સૂક્ષ્મના ભેદ ભણાવે છે

પ્રેમ ત્હા ન હોય કામવાસના
પ્રેમમા નથી દેહની વાછના.

આ વિચાર વધારે સ્પષ્ટ કરતા કવિ લખે છે —

જ્હાં જ્હા આત્મા ત્હા ત્હા શરીર
નથી એવુ કઇ બ્રહ્માંડમીમાંસાનું ન્યાયસૂત્ર

દેહ ત્યા આત્મા સંભવે પણ આત્મા હોય ત્યા દેહ હોય જ એવુ કઇ નહિ આત્મા દેહ વગર તેમ જયા અને જયન્તનો પ્રેમ પણ વાસના વગર ટકી રહે છે

હવે આપણે "સરસ્વતીચન્દ્ર" મા આ વિચારનું સામ્ય કેટલે અંશે છે તે જોઇએ, અને સાથે સાથે વિચારનુ સ્ફોટન પણ નિહાળતા જઇએ પહેલા જ ભાગ ૪ થામા સંસારના ઉષ્ણ પવને તપેલા અને તવાયલા સરસ્વતીચન્દ્ર અને કુમુદ "હૃદયના ભેદનું માગવુ" નામે પ્રખ્યાત પ્રકરણમા મળે છે, ને જીવનના આ ગહન પ્રશ્ન પર વિદ્વત્તાભરી ગોષ્ઠિ આરંભે છે સુન્દરગિરિના પવિત્ર સાધુજનોએ સંપૂર્ણ વિચાર કર્યા પછી આ બન્નેને આત્મનિર્ણય માટે પંચરાત્રિ આપી છે અને તે દ્વારા ગોવર્ધનરામ આ વિષયની મીમાંસા ઉકેલવી શરૂ કરે છે સરસ્વતીચન્દ્ર ત્રણ જાતના યજ્ઞ ગણાવે છે— તારામૈત્રક યજ્ઞ, એકાગ્નિ યજ્ઞ અને પરોક્ષ વેદી આમાંથી છેલ્લુ તેઓને સૌથી વધારે વર્ણ્ય છે, અને વિહારપુરી અને ચન્દ્રાવતી પણ એના જ દૃષ્ટાન્તરૂપ છે ન્હાનાલાલનો વિચાર કદાચ છેલ્લી કોટિમા આવી જાય આમા પણ દેહનો સ્પર્શ વર્જ્ય છે, પણ આત્માનુ અદ્વૈત છે, અને ક્રિયાગ્નિની જ્વાળાઓ એક જ દિશામા બળ્યા કરે છે પછી ગોવર્ધનરામ કલ્પનાસૃષ્ટિમા વિચરે છે, ને એ સ્વપ્નસૃષ્ટિમા સિદ્ધલોકના યાત્રા-પક્ષે બન્નેનુ સૂક્ષ્મ અદ્વૈત સધાય છે સૌભાગ્યદેવીની સૂક્ષ્મ છાયા જ આ લગ્ન કરે છે અને બન્નેની પાછળ અદ્વૈત રૂપે દેખાતા તેજના છેડા નાખે છે આમ સરસ્વતીચન્દ્રનો પિતૃયજ્ઞ પૂરો થઈ પ્રીતિયજ્ઞ આરંભાય છે વળી આમા જોવાનુ એ છે કે વચ્ચે સ્વપ્ન જાય છે છતા સ્વપ્ન અધુરૂ રહ્યુ હતુ ત્યાથી જ શરૂ થાય છે. આ સ્વપ્ન દરમ્યાન તેઓ દેહની વાસનાઓ પર જય મેળવી શકે છે, અને "સૂક્ષ્મ પ્રીતિના અદ્વૈતમા દૃષ્ટિના તેમ શક્તિના સંવેદન પણ અદ્વૈત" પામે છે બન્ને વાસનાની આવશ્યકતા અનાવશ્યકતા ચર્ચે છે ને સરસ્વતીચન્દ્ર કહે છે—"વિષયની વિસ્મૃતિ, સંકલ્પનો સંકોચ, સદ્વિચારનો ઉદય, અને નિશ્ચયની સ્મૃતિ એટલી સંપત્તિથી મનની લાલસા હટે છે તો ખરી બાકી તેના નાશનો ઉપાય સૂક્ષ્મ શરીરની સંપૂર્ણ સંસિદ્ધિ જ છે" તેઓ વાસનાના સનાતન તથા વિરોધ ધર્મ પણ ચર્ચે છે, ને વાતાવરણાનુસાર સનાતન ધર્મ જ ઉચ્ચતર ગણી, બન્ને દેહવાસના વર્જ્ય ગણે છે અંતે કુમુદ-પ્રીતિ પણ શુ વાસના નથી?—એમ પૂછતા સરસ્વતીચન્દ્ર જવાબ દે છે—"સકામ વાસનારૂપ પ્રીતિ તે વાસના છે તે કામથી ઉત્પન્ન થાય છે અને કામથી

ક્ષીણ થાય છે. નિષ્કામ પ્રીતિ જ્વાલારૂપ છે, પૃથ્વી અને ચન્દ્રની વચ્ચેના પરસ્પર ગુરુત્વાકર્ષણના જેવી અદ્દૃશ્ય સાધક છે, અને કેવળ સ્વયંભૂ છે "

મહાન કષ્ટસહન પછી જેમ કુમુદ અને સરસ્વતીચંદ્ર પાછા મળે છે, તેમ જયા અને જયન્ત પણ "વિતકની વધાઈઓ" વીત્યા પછી મળે છે, ત્યારે આવો જ પ્રસંગ ઉભો થાય છે તેઓ પણ છેલ્લો મહાન નિશ્ચય ચર્ચે છે, ને જયા કુમુદની જેમ જયન્ત પાસે છેલ્લી દીક્ષા માગે છે

शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम्।

વળી જયન્ત સરસ્વતીચંદ્ર જેમ જયાને જ તેનો પોતાનો નિશ્ચય પૂછે છે, અને તે પ્રમાણે વર્તવા કહે છે. અહીં અન્તે જગોએ પુરુષની ન્યાયબુદ્ધિ બતાવી છે, પણ તે સ્ત્રીની ઇચ્છાના પાયા પર જ ચણાયલી છે એક એકથી સ્વતંત્ર છતાં અદ્વૈત રૂપે છે જયન્ત જયાની ઇચ્છા પૂછતા કહે છે

લગ્ન કે ધર્મ ?
કામ કે સ્નેહ ?
સંસાર કે સેવા ?
એ દ્વન્દ્વો ખડા છે સન્મુખ
તું નીકળ એકની જોગણ થઇ
ત્હારી સંગે ઉભો છુ અલખ જગાવવા

સરસ્વતીચંદ્ર આમ જ કુમુદની ઇચ્છા પર "અલખ જગાવવા" તત્પર છે, ને લોકાપવાદ કોરે મૂકીને સ્થૂલ સમાગમ માટે પણ તૈયાર છે. આવા જ પ્રસંગ પર ઉપરની પંક્તિઓના જવાબમા જયા કહે છે

હવે દેહની કથા ન કરવી જયન્ત !
× × ×
આજ સુધી અંગને અડક્યા નથી
હવે એ અંગને અભડાવીશ ?
વિષય ભોગવ્યા નથી, નિરખ્યા છે,
વિષયોમા તો વિષ છે, જગતના

જયન્તનો નિશ્ચય પણ મનનીય છે તેમા આત્માની લોકોત્તર શાંતિ ને બુદ્ધિનો દિવ્ય ઉત્કર્ષ નજરે પડે છે

જયા ! પશુથીએ માનવી પામર ?
મોરે જીત્યો ને ઢેલે જીત્યો
તે કામને નહી જીતે માનવી ?
પ્રેમ ત્હા ન હોય કામવાસના
પ્રેમમા નથી દેહની વાંછના
× × ×
નગ્નારી કામને જીતશે
દુનિયા બ્રહ્મતેજ દીપશે ત્હારે.

આમ આ જોડુ પણ દેહના સ્પર્શને વર્જ્ય ગણવાનો નિશ્ચય કરે છે જયાને મન તો "વિષયોમા તો વિષ છે જગતના" જયા "સત્કર્મની સન્યાસિની" થઈ, "સ્નેહસંગે વૈરાગ્ય" વસાવે છે આ સૂક્ષ્મ સંયોગ પણ સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદના નિર્ણય જેવો છે. કવિ તેને આત્મલગ્ન કહે છે, ને ગોવર્ધનરામ સૂક્ષ્મલગ્ન કે હૃદયનું અદ્વૈત કહે છે જયા અને કુમુદ તેમના પતિની ધર્મપત્નીઓ છે, ગૃહિણીઓ નથી સહધર્મચારિણીઓ છે, ભાર્યાઓ નથી. કુમુદ જ્યારે સરસ્વતીચંદ્રનુ માથુ ખોળામા લેવા સુધી સંયમ કેળવી શકે છે, તે સમયે વિચારશ્રેણિમા પડે છે "પત્નીનુ અર્ધાંગના સ્વરૂપ ઘણે પ્રકારે સધાય છે જે મહાન કાર્ય એમને આરંભવુ છે તેમા હું એમની દાસી થઇશ, અનેક કલેશ ભરેલી એમની લોકયાત્રામા એમના મનને અનુકૂલ થઈશ સ્ત્રીએ કરવાના સર્વ કાર્યો કરીશ ' એ સર્વ વાતમા એમની સ્ત્રી છુ તે થઇશ, માત્ર શયનકાળે રંભા થવાનો નિષેધ છે "

આટલી મીમાંસા પછી હવે આપણે આ ઉભય વિચારનુ મહત્ત્વ નિહાળીએ. આત્મલગ્ન

કે સૂક્ષ્મલગ્નને ઉદ્દેશ ઘણો ગભીર છે. સસાગ્મા સ્રીનુ સ્થાન ઘણુ ઉચ્ચ છે સ્રી વગર સસારયાત્રા અશકય છે સ્રી વગર પુરુષના કાર્ય આછા અધુરા છે સ્રીઓ આ જગ "અધકારની ગુફાઓ અખડ અજવાળે" છે "આત્માના ઓજમ્ વિલસાવે" છે, ને "કલ્યાણુપન્થની પ્રેરણાઓ" પ્રેરે છે. સ્રી ઉત્કર્ષ એટલે જગ ઉત્કર્ષ, સ્રીપૂજા એટલે સસારપૂજા સ્રી પુરુષની શક્તિરૂપ છે, પાર્વતીજીને **शक्तिशंकरवल्लभा** કહ્યા છે તેને મહિમા પણ પ્રકૃતિના જેમ અખડ અને અનાદિ છે' **प्रकृतिं पुरुष चैव विद्धयनादि उभावपि।** સ્રી જગત જીતે છે, ને પુરુષને દોરે છે

A perfect woman nobly planned,
To warn, to comfort and command.

પુરુષ આવેશોલ્લાસી છે, સ્રી શાન્તિમય પ્રેરણા છે. જયા અને જયન્ત વચ્ચે પણ કવિએ આપણે આલેખ્યો તેવો જ સૂક્ષ્મ અને પ્રભાવશાળી સબધ બતાવ્યો છે જયન્ત એમ જ માને છે કે

જયા ધરાવશે જયન્તને માથે
જગતના જયનો મુગટ

જયન્તને મન "જયાને પુણ્ય પગલે જ જગતના જયના મ્હવાર" ઉગવાના છે જયાને જયન્ત પ્રાર્થે છે, કે "જયા તુ જીતી જીતતા શીખવ" જયા જ્યારે જગતના ચોકમા જયધ્વજ રોપવાનુ કહે છે, ત્યારે જયન્ત જવાબ દે છે

એટલે હાથે ? નહિ જ જયા ?
કો જીત્યુ નથી, કો જીતશે નહીં
પુરુષને પ્રકૃતિની એલટીજ
નવબ્રહ્માડ સરજે છે

અગ્સ્વતીચદ્ર તરફ વળતા આપણે જોઇએ છીએ કે તેને જગયાત્રા ને સસારકલ્યાણના પહેલેથી જ ઉલ્લાસ હતા જીવનના દુખનર પ્રસગોથી ઉદાસીન મહાત્મા અલખ જગાવે છે પણ

ઉડી ઝોળી રહી અધૂરી, ન તલ પણ ભીજાયુ
જડયો પણ સ્હોડમા સાથી, જગાવ્યો મ્હેં અહાલેક'

ઉન્નતગિરિશૃગોમા તે વિચરે છે સનાતન ત્યાગ આદરે છે યદુશૃગની સ્વર્ગીય વિભૂતિમા દૂષિત સસારને પણ ભુલી જવા પ્રયત્ન કરે છે પણ ત્યા યે તેને ઉણપ ઉણપ જણાય છે સુન્દરગિરિથી દૂર દૂર ઘોરતા સાગરમા તેને જાણે જનતાના દુખોદધિના ભણકાર વાગે છે અને તેને પણ જયન્તના જેમ ધ્વનિ થાય છે

બાણુ નહી જીતે ચાપ વિના
પખી છે એક પખાળુ અપગ

તેના આ ભેદ સુવિખ્યાત સ્વપ્નદશ્યમા ઉકેલાય છે ચન્દ્રલક્ષ્મીની છાયા બન્નેને એક એક પાખ આપે છે, ને સસાર તરવાનુ કહે છે આમા એજ જોવાનુ છે, કે બન્નેને એક એક પાખ મળે છે, ને એક એક ને એમજ બે પાખે તેઓ ઉડી શકે છે, એકજ ઉડવા જાય તો પડી જાય

પણ તેના યે તપ નિરર્થક નથી સરસ્વતીચદ્રને સુન્દરગિરિના દિવ્ય વાતાવરણે જ એ ઉચ્ચ આદર્શ સૂઝે છે, અને પિતૃયજ્ઞરૂપે તપના પરિણામે અને કુમુદને પ્રમાદ સાથેના દેહલગ્નની વેદી પર તપ તપવાથી આટલી કઠિન આત્માની નિર્મળતા મળી શકે છે જયા અને જયન્તના 'વિતકો' પણ તપરૂપે છે "જડયો પણ સ્હોડમા સાથી" એ તપ પછીજ પવિત્ર થઇ ને પછી જ જગતને પવિત્ર કરી શકાય

આમ કવિ ન્હાનાલાલ અને સા શ્રી. ગોવર્ધનરામના આ વિરલ વિચારના મીમાસા

અને મહત્ત્વ ઉકેલવા પ્રયત્ન કરી આપણે વિરમશુ

કોઈ કદાચ કુસુમના લગ્નનો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન કરશે પણ કુસુમના લગ્નના વિચારને "જયા અને જયન્ત" સાથે સબધ ન હોવાથી નિરર્થક લબાણ ઉચિત ધાર્યું નથી કુસુમના લગ્નનો ઉદ્દેશ નિરાળોજ છે ચન્દ્રકાન્ત કહે છે તેમ જગત કુમુદને સૂક્ષ્મ નહિ જોઇ શકે, જગત આધળુ છે અને વળી સ્ત્રી-સૃષ્ટિદ્વારા કરવા ધારેલા લોકકલ્યાણમા અવિવાહિત સરસ્વતીચદ્ર નિષ્ફળ થાય કુવાડ઼ે જગતની સ્થૂલ દૃષ્ટિએ અકારૂ થઇ પડે છે એ પણ ખઈ કે કુમુદને સરસ્વતીચદ્રના "લખ હૃદયમા હવે અલખ જગાવવાનો અધિકાર" નથી સરસ્વતી-ચદ્ર રૂપી કૃષ્ણની મોરલી કુસુમ થાય ત્યારેજ જગત એ અલખના લખ પાન કરી શકે

કાન્તમાલા

પદ્ય

૪૭

રા. રા. અરદેશર ફરામજી ખબરદાર

કાન્તનું સ્વર્ગપ્રયાણ

(દિવ્ય)

સ્વામીના સેવક વહાલા, ઓ ગુર્જરોના મણિ કાન્ત,
પ્રભુના અમૃતરસ પ્યાલા તે પી પાયા મરણાન્ત,
તુજ આત્મન્માર્ગ નિરાળા ક્યા શોધ્યા આખર, શ્રાન્ત–
છોડી જગપથ નમાલા ક્યા જઇ પામ્યો એકાન્ત? ૧

વ્હાલા, તુજ હૃદયસિતારે જ્યા છેડયા પૂર્વાલાપ,
મૃદુ ઝરતી અમૃતધારે પળ ભૂલ્યા સૌ જગતાપ,
તુજ અંગુલિ તારે તારે ભરતી માધુર્ય અમાપ,
ક્યા જઇ શોધુ જગઆરે તુજ અદ્દ્ભુત ગાનપ્રતાપ? ૨

ઓ બંધુ, ગયો તું ચાલી કુદરતશુ ફરવા દૂર,
લાગ્યા શુ અમ ઉર ખાલી ચોગમ દ્વેષે ચકચૂર?
સંભારી સ્વર્ગે વ્હાલી અહિ વાળ્યા આલમનૂર?
ત્યા ચાલ્યો ગાવા મ્હાલી શુ ગાન પરમ રસપૂર? ૩

તુજ હૈયાની બલિહારી અહિ જોઇ અમે કઇ ઓર,
તુજ સ્નેહવસંતે ભારી લચતા મૃદુતાભર મ્હોર,
કઇ કઇ ધારી અણુધારી તુજ હૈયે તપી બપોર!
ન્યારી, વ્હાલા, રે ન્યારી તુજ કુસુમ સમી ઉરદોર' ૪

ડોલી બહુ ત્હારી કીસ્તી ભવસાગરને તોફાન,
ખોળી હરતી ને નીસ્તી તું રોજ રહ્યો હેરાન,
તુજ નજર કદી નવ ખિસતી જ્યા ઝગતું દૂર નિશાન,
તુજ સફર સફળ થઇ દિસતી સ્વામીકર દઇ સુકાન ૫

શુ 'નથી ઇશ્વર દુખીનો'? શુ 'કર્તાની કૃતિ ક્રૂર'?
જીવનભર તો રસભીનો તું, બંધુ રહ્યો કયમ પૂર?

જો લેવો લ્હાવ અમીનો, તો વિષ પણ પીવું શૂર
એ મહાપિતા પ્રભુજીનો છે પ્રેમવિલાસ જરૂર ૬

માગ્યું તે આજ મળ્યું છે, શોધ્યું તે જડ્યું ઝવેર
ઠોકર્યું તે પણ ઉઘડ્યું છે એ વ્હાલા, પ્રભુની મ્હેર !
ત્યાં દેવ પરસ્પર પૂછે દ્વારે ઊભા રસભેર,
એ આજે સ્વર્ગે શું છે ?– રસદેવ, પધારો ઘેર ! ૭

દુનિયાએ અળગો કીધો, તે કરવા પ્રિય વધુ આજ,
વ્હાલાએ ના ઉર દીધો, તે ચુંબન કરવા કાજ
તે સ્નેહસુધારસ પીધો, લઇ પ્રભુ ઘેલાનો સાજ –
જો, પ્રભુએ ખોળે લીધો ને શિર મૂક્યું સુરતાજ ! ૮

જન્મે જન્મે ઉર ક્રમવું એ છે વિધિની શુભ નેમ,
જેવા અંધારે ઘસતું, લેવા ખોવું જગ ક્ષેમ,
દુનિયામાં દુઃખે હસવું ને સુખમાં રડવું તેમ
વ્હાલા, વિભુઉરમાં વસવું તું સમજ્યો સાચી પ્રેમ ૯

દિનકરની શોભા ખોલે સૂર્યાસ્તે ભર આકાશ,
જીવન જ્યાં ચ્હડતું ઝોલે ત્યાં આત્મા ભરે મિઠાશ,
નભગંગા પૂરી લોલે ત્યાં આજે આપ અમાસ,
જીવન અવસાને ખોલે, ને પૂરે પ્રભુજી આશ ૧૦

વ્હાલા, પ્રભુપદ તું ખેલે છેડી તુજ વીણાતાર,
અહિં વહતી રસભર રેલે મધુરી ધીરી સ્વરધાર,
રેતી ફરપાર ફરેલે ગુર્જરી તુજ ગાનપ્રકાર,
શા રંગ હશે સુરમ્હેલે ?– મુજ આંખ ઉડે જગપાર ! ૧૧

ઊગશે રવિ ને આથમશે, રહેશે સત્ય જ ને સ્નેહ,
આગળ પાછળ નભ નમશે વચ્ચે તપશે રવિદેહ
તુજ ગાન પિનાકિર શમશે, ભરશું ઉર એ રસલેહ,
ત્યાં તુજ રતિધન ધમધમશે, વ્હાલા, અહિં જ્યોતિર્મેંહ ! ૧૨

૪૪

બ્હેન કીર્તિદા દિવાનજી

સ્મરણો

(શિખરિણી)

પિતા ને માતાના સુખ સુખ ભર્યાં અંક મહીં જે,
વસતી સ્નેહે તે હજિય મુજને ના વિસ્મરતુ,
ફરી ઇચ્છા થાતીં મુજ હૃદયમા બાલ બનવા,
મ્હને વ્હાલા લાગે સ્મરણ ગતકાલીન મધુરા. ૧

સખી બ્હેનો વ્હાલી રમત ગમતે સાથી સરવે,
વળી ભાંડુ બધું, રતિવિનિમયે સંગ ઉછ્યા,
થયા છૂટા તો યે ક્ષણ હૃદયમાંથી ન ખસતા,
મ્હને વ્હાલા લાગે સ્મરણ ગતકાલીન મધુરા. ૨

મટી ના બાલ્યા ને શ્વશુર ગૃહમા જૈ વસી, ત્યહા
ખમ્યા ઝંઝાવાતો, હજિય ઉરમા ચિહ્ન દીસતા,
કસોટીના ઘા એ પણ મૃદુલ ભાવે તરી રહ્યા,
મ્હને વ્હાલા લાગે સ્મરણ ગતકાલીન મધુરા ૩

અને પેરે પેરે મુજ જીવનમા ચેતન ભર્યું,
અહા જેના સ્પર્શે સુખમય બધુ જીવન થયુ,
મીઠી તે યુવાના વિસરી શકુ શુ લ્હાણુ રૂડલા,
મ્હને વ્હાલા લાગે સ્મરણ ગતકાલીન મધુરા ૪

૪૫

રા. રા. કૃષ્ણપ્રસાદ ગિરિજાશંકર વૈદ્ય

કવિનું સમણું

(૫૬)

સમણુ દૂરનુ દૂર રહે એ !
સમણા વાસે દિવાનો બન્યો હું, એક લેહ ચકચૂર–
સમણું દૂરનુ દૂર રહે એ ! ધ્રુવપદ

આશા અંતરમા ઊભરાતી,
ભાવરસે બુદ્ધિ છલકાતી,
શબ્દમાળ કંઠે ગુંથાતી,
તો ય ન આવે ક્રૂર ! સમણું૰

રસપુષ્પોની સેજ બિછાવુ,
ઉરહિંદોળે પ્રાણ ઝુલાવુ,
આમંત્રણ ફરિ ફરિ દઇ આવુ,
તોય કરે છે–અસૂર ! સમણું૰

ના'વે તો ય ન લુપ્તે થાયે,
દગસામે ફરિ ફરિ ઝપાયે,
કદિ કદિ તો પગલી સંભળાયે,
જાણે આ આવે–જરૂર ! સમણું૰

આશનિરાશથી હૃદય સ્હોરાયે,
મન વ્યાકુલતામા અકળાયે,
*નૂતન શ્રીફુંક લગિર પમાયે,
તો સમણુાંના–પૂર ! સમણું૰

---

* શ્રીની ફુંક, દિવ્ય પ્રેરણા, inspiration નૂતનશ્રી કવિનું તખલ્લુસ પણ છે

૪૬

રા રા કેશવ હ શેઠ

મહિલાત્રિપુટીના મનોભાવ

[શરદપૂર્ણિમાની રાતે સરોવર કાઠે શિવાલયમા દર્શન કરીને ત્રણ સાહેલીઓ સરોવર પાળે ત્રણ પાસે પાસે ઉગેલા ઝાડ–આબો, કેરડો, પીપળો–આવી રહ્યા છે, ત્યા જરા થોભે છે અને અન્ય-માનુ સભાષણ થાય છે ગંગાગૌરી “ગગારવ.પ” હોઇ તેનુ રૂપક પીપળો છે, ઇચ્છાગૌરી સતાન વાછુ છે, એનુ ૨૫૮ કેરડો ગણાય, અને ત્રીજી તે પુષ્પાવતી]

(વસતતિલક)

બ્રહ્મર્ષિના ઉર સમુ અતિ સ્વચ્છ રૂડુ,
દીસે શિવાલય કને સર શાન્ત ઉડુ,
નિરભ્ર વ્યોમ શરદેન્દુ થકી સુહાયે,
એકાન્ત સોમપટ ચન્દ્રનીમા ન્હવાયે
ત્યા આમ્ર ને કરીર, પીપળ નામવતી,
ત્રિપુટી પાદપતણી શીત છાય દેતી,
તે કુજમા યુવતીઓ ત્રણ ત્રિપુટી શી,
ધીમા સમીરસમ કહે નિજ આપવીતી

પુષ્પાવતી

(પદ)

“ જો ! સખી ! જો ! જળ સરવરિયાના,
“ ચન્દ્રની સહ કલ્લોલ કરે !
“ જીવન જીવનમા અમૃત સિંચી,
“ શશધર રસ–તરબોળ કરે !
“ કુદરતખોળે અમીવર્ષણમા,
“ વિશ્વ બધુ અંઘોળ કરે !
“ સૂર્યમુખી સમ વિલાયલુ કયમ–
મુખડુ ? અન્તર ખોલ અરે ”

ઇચ્છાગૌરી

“ કેમ કહુ ? નથી વાચા ઉરને,
દિલદુ ખ વ્યર્થ મુખે કથવુ
“ કળે ન અન્તરને અન્તર તો,
“ પૂછી જાણવા શીદ મથવુ ?
“ વસન્ત ફાલે, વનવન ખીલે,
“ ઉતરે લીલા ફળ ફુલડા
“ આમ્રમજરી રસ પી કોયલ,
“ ગીત સુણાવે અણમૂલડા

"હતભાગી શિર કરીર ઝૂકે,
"પત્ર, ફૂલ ફળ નહિ કશું !
"એમ થાય છે–હું ય ત્યજી ભવ,
"કરીરશી જઇ વને વસું !
"નવપરિણીત હું પ્રમદા ત્હોયે,
"હતભાગી સન્તાન હીણી !
"સૂને ભવ મોઇ, જયમ રાતે–
"સોરતી સરવર કમલિની "

પુષ્પાવતી

(વસંતતિલક)

"મા રોચતી કમલિની સમ, પુત્ર-કોડે,
"શાને હતાશ થઇ જન્મ વૃથા વખોડે ?
"અગ્નિ અગમ્ય, તદપિ સહુ કાષ્ટમાં છે,
"ઉતાવળે ફળ ફળ્યાં શું અનુભવ્યાં છે ?
"શ્રદ્ધાતણી અમરવેલ શી વેલડીને–
"સંયુક્ત શક્તિ સિંચી દેવગણે ઘડી છે,
"તે વેલીના વ્રત-તપોબળની પ્રભામાં,
"ઋષિ, મહન્ત, મુનિયો ફળ સિદ્ધિ પામ્યા
"ને કહે સખી ! સૃજનમાં જ શું સુખ દીઠું ?
"શું પુત્ર, પુત્રી, પરિવાર ન સૌ ઇછીનું ?
"દીકા ઉછેર સહુ દુર્ગ ઉજાળનાર ?
"છે દૂરથી જ નવલા નભ-તેજ તારા

(૫૬)

"સરવર જળ પર તરતું નાવ તે
"તારે કે બુડાડે જો !
"કાષ્ટભિતરનો અનળ તેજ દે
"કે નિકંદન ફૂડાડે જો !
પૂંજાય કે ચૂંથાય મલિનકર–
"કુસુમ, માળી ઉગાડે જો !
"પેટ પડે પત્થર કે હીરો,
"કળવા કિસ્મત આડે જો !

(વસંતતિલક)

"ઉડે વિહંગ ગગને ઉગતા પ્રભાતે
"તું યે સ્વતંત્ર મૃગશી પ્રિય સ્વામી સાથે
"જંજાળ-જાળ મનની, ભર મોહ માયા,
"તું તેજ, પુત્રવતી હું સખી ! શ્યામ છાયા !

સુણી અનુભવ કર્યું, મન મિષ્ટનાથી,
ધીમી ધીમી ધડકતી જગી ચોપી છાતી,
નિશ્વાસ દીર્ઘ ધગતી સખીઓ મૌન સેવે,
ગગા વદે વિમલ ગગશી, મન્દ વ્હેણે-

ગગાગીતિ

(પદ)

" અવતારે સૌભાગ્યવતી હુ,
" કર્મે થઇ વૈધવ્ય દશા !
" સરવર પરના કમલ સમોવડ
" માણ્યા નવ ભવભોગ કશા !
" કમલ બાપડુ સરવરવાસી,
" સૂર્યે જળ સોસ્યા સજની !
" મધુકર ઉડયો, રવિ પોષણ દે,
" દૃષ્ટિ હવે ત્યા, દિન-રજની
" હનારા રૈકુ, રહોય હજી તો,
" આશભરી સોહાગણ તુ,
" કુળી અકાળે કરમાયલી હુ-
" દગ્ધ, રવિતમ જોગણ છુ
" જોવુ, રોવુ જીવન જીવવુ,
જવુ આવ્યા ત્યમ, એકાકી,
" સૂને જીવ ગૅાડ સસારે,
પાખ તૂટયે શુ રહ્યુ બાકી ?"

(વસતતિલક)

ઇચ્છા, સમુજ્જવલ-કરે ભરભાવિ આશા !
પુષ્પાવતી સુત છતા—નિતરે નિરાશા !
"ગગાસ્વરૂપ" સખી ઉષ્ણ ધરે નિસાસા !
રે રે વિચિત્ર વિધિ શા મનુમાટ પાસા ?

(ઉપજાતિ)

" ઇચ્છાબળે છે જીવવુ ય દૃષ્ટ,
" ખપે પગાર્થે ફૂલ તે વિશિષ્ટ,
" ગગાસ્વરૂપે થવુ વિશ્વગગા,
' આજન્મ વિધિએ એ રગ - ગ્યા "

(વસતતિલક)

સન્દેશવાહક સમીરણ ગૂઢ રીતે-
ભેટી સખી-ત્રિપુટીને નિજ મત્ર ફૂકે
ને થઇ પ્રફુલ્લ ફૂલશી ત્રણ યુવતી ત્યા,
શાન્તિ વિષે રજનીએ પણ નેત્ર મિચ્યા

———

૪૭

રા. રા. કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મ્હેતા

સવૈયા

૧—સતીરત્ન સાવિત્રી

શ્વશુરજનકકુલનું અણમોલું ઘરેણું ઝગઝગતું અતિસુંદર,
વિનીત, વીરરસથી ભરપૂર પવિત્ર ભભકથી પ્રેક્ષકમલહર,
ધર્મવચનના પ્રચંડ પાશથી પાશધારીને ફસાવનારૂં,
પતિદૈવત તે દૈવત યાવચ્ચંદ્રદિવાકર લક્ષ્ય અમારૂં

(પતિદૈવત તે દૈવત=પતિને દેવ ગણનાર તે દેવી, સાવિત્રી પાશધારી=યમદૂત)

૨—સ્વયં સેવક શ્રીકૃષ્ણ

શ્રુતિ શ્રુતિશિર જેની સ્તુતિ ગાયે પુરુષોમાં પદ જેનું ઉત્તમ,
અણુથી અણુ, મોટા મોટાથી, યશ સર્વત્ર જ જેનો અનુપમ,
જેનું ચરણામૃત મૃતિભંજન ભાગીરથી ભક્તિથી માગે,
અહો પખાળ્યા વિપ્રચરણ તે ઈશ્વરે પાંડવકૃત યાગે !

૩—કૃષ્ણ યશોદા

સતત પરિશ્રમથી પરસેવો શીતલ વળતા શરીર આખે
—'આ ન હિં, આ ન હિં'—એમ કહી ઉપનિષદો જે વર્ણવતા થાકે,
તે પરબ્રહ્મ સ્વયં ધવડાવતી વળિ ધમકાવતી, તેડતી કટિથી
બાંધતી દોરથી, ધન્ય યશોદા તે સત્વારૂં સદ્ભક્તિ નતિથી

૪—ચા { દર / ચર / મર / કર }

ચા કરી દર કર ચાંદની સરખી સેજ ઉપર જે કાંતિ ધરે છે,
ચા કરી ચર કર ઉત્તર દક્ષિણ પૂરવ પશ્ચિમ પથ પસરે છે
ચા કરી મર કર મહીપતિશિરપર ધારી શોભા ભવ્ય કરે છે,
ચા કરી કર દર કર જોડીને ધણીનું ચીંધ્યું કામ કરે છે

(કરી=લખીને કર=લખ.)

૪૮

રા. રા. ગોકુળદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા:

સોરઠ

(૫૬)

દેશ દેશમા વ્હાલો સોરઠ
લીલોછમ હરિયાળો સોરઠ
સર્વ રીતે રઢિયાળો સોરઠ
કૃષ્ણગીતે મતવાલો સોરઠ

ગોરસરસથી રસભર સોરઠ
સીમડિયુ થી સુદર સોરઠ
સરિતાતીરે મનહર સોરઠ
ગ્રામ્યજીવને સુખકર સોરઠ·

પત્થર પત્થર બોલે સોરઠ
શૂર ઇતિહાસે ડોલે સોરઠ
માનવ મહતી બોલે સોરઠ
વીર પ્રજાને તોલે સોરઠ

પખીતણા કલ્લોલે સોરઠ
નૃત્યે મયૂરી ડોલે સોરઠ·
રાસેશ્વર રસ બોલે સોરઠ
જ્ઞાની નિજ દિલ ખોલે સોરઠ

દૂહા નિત લલકારે સોરઠ
રાસ રમે હલકારે સોરઠ
નયન નયન પલકારે સોરઠ
પ્રીતિમુખ મલકારે સોરઠ

શૂરવીરતા જગતાજે સોરઠ
કાવ્યગીતારસ રાજે સોરઠ
પ્રાચીનતા પૂર આજે સોરઠ
સસ્કારિતા ગાજે સોરઠ

સતીત્વતેજે રાચે સોરઠ
કુદરત નિશદિન નાચે સોરઠ,
સ્વાગત સ્નેહી સાચે સોરઠ
હેત હયાના યાચે સોરઠ

દેશદેશમા વ્હાલો સોરઠ
લીલોછમ હરિયાળો સોરઠ
સર્વ રીતે રઢીયાળો સોરઠ
કૃષ્ણગીતે મતવાલો સોરઠ !

૪૯

૯૯

૨૫ ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી

સ્નેહમુદ્રાનું અર્પણ*

[કાન્તમાલા માટે મોકલનાર રા. રા. રમણીયરામ ગો. ત્રિપાઠી]

(સવૈયા)

જે ઉર સ્નેહથકી ચિરટાયું, બોળ્યું જ જે ઉર શુદ્ધ રસોમાં,
જે ઉરનું રડવું હસવું જગ જોઇ શક્યું ન, ન જોયું જનોમાં,
ગાઇ રહ્યું ઘડી વાસ મુખે, દ્વિજને સુણ્યું તે રસની જ છટામાં,
વહવું સુણવું કરી એક સુવાડી દીધો જીવને લયવૃત્તિવટામાં, ૧

સુખમાં દુઃખમાં ઉરભેદ વિભેદી રહ્યું લપટાઇ વડી પર-મોડે,
દૃષ્ટિસીમા રચી મિત્રમયી અનુ- કંપતું કંપત કંપન જોડે,
અભિલાષ વિલાસ ધર્યા કંઇ મિત્ર- ઉરે ધરી ખંત નચાવી ધગાવ્યા,
તે ઉરને જ સરસ્વતીજાલ ચહે મુજ આ રમતો રમી ન્હાવા. ૨

દાદ કરો ન કરો જન અન્ય નહીં મુજ ગ્રંથ પ્રિછે પ્રીત તેની,
તાળી પડાવી શુણું બહુ 'વાહ'' ન વૃત્તિ લલાટ લખી મુજ એવી
સ્નેહ તણાં શુભ સામનું ગાન રટું ઉર-આગમ વૈદિક હું તો,
બ્રાહ્મમુખેથી ખર્યાં રતિછન્દ જપું શુણું તે સઉ, શ્રોત્રિય, તું કો ૩

તે તુજ ઊર તણે ઉર પેરી રમી રચી ચિત્ર પ્રમોદપ્રભા, એ
ઉરશીવે મુજ ઊરની વૃત્તિ શું એ હિત ધારી રચી કવિતાને
એ કવિતા ચોળાય ઉરે તુજ ચંદનવત્ બની રીત સુગંધી
માળ બની લપટાય કુસુમની એ અભિલાષ ધરી ધરી અર્પી ૪

એ કવિતા તુજ ઊરની વાત કંઇ તુજ આગળ ઊભી ઊભી કહે,
નિજ તુજ શુદ્ધ સ્વરૂપ ખડાં કરી મોહની ત્હારી થઇ થઇને રહે
એમ સ્વયંવરથી વરીને તુજ ઊર વસે મુજ એ દુહિતા,
એ અભિલાષ થકી ઉર બ્હાર કરી-કર કોણ તણે વસવા? ૫

---

* સ્નેહમુદ્રાને આરંભે 'નિવાપાંજલિ' છે, તે ચોપડી છાપી છે તે રૂપમાં પ્રકટ કરવાનો નિશ્ચય થયો તે વખતે લખેલી, તે પ્હેલાં સ્નેહ અને રતિનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપો ઉપરનાં કાવ્યોની માલા રચતાં રચતાં, એ બધા મણકાઓને માટે અર્પણનાં પણ એકથી વધાર મણકા જુદે જુદે વખતે લખાયા હતા, જેમાંનો એક ઉપર આપ્યો છે તે, ઘણું કરીને ૧૮૮૨માં લખેલો.

૫૦

રા. રા. ચન્દ્રકાંત મગળજી ઓઝા

રસમાળી કવિઓને

(હરિગીત)

જગવદિની વાગ્દેવીના હે એકનિષ્ઠ ઉપાસકો !
શશિશુદ્ધ વર સૌંદર્યના છો જીવનભરના આશકો,
ઉત્તુંગ અમોને ભાસતી, ગાભીર્ય ત્યા અવલોકતા,
કટુતા વિષે યે મિષ્ટતા પીયૂષપૂર પરિપોષતા

સંસારની સર્વે દિશાનુ સૂક્ષ્મ અવલોકન કરો,
ને તત્ત્વસગ્રહ સત્ત્વના ભદ્રાર્થ, ભાવે વાપરો,
મૃદુ મલપતા સર ઝરણમા, બાગે બગીચે મ્હેકતા,
બારીક આતરદૃષ્ટિથી પ્રભુના પ્હેનોતી પેખતા

ઔદાર્યથી છલકાય ઉર, સ્નેહાર્દ્ર, સેવાશૂર છો,
ઝળઝળિત આત્મતા અજાયબ નેત્રનમણા નૂર છો;
નિત્યે નિખાલસ, કમલકોમલ, અમલ, ઓર પ્રફુલ્લ છો,
પ્રોત્સાહભર, સન્માર્ગ પ્રેરિત ગીતમા મશગૂલ છો.

રાહત પૂરો વાત્સલ્યથી સંતપ્ત દિલ સંતર્પવા,
તત્પર રહો છો સર્વને મધુરી મઝાઓ અર્પવા,
સુરતાઝવન્ત બજાવતા જ્યા આપ અનુપમ બસરી,
વિસરાય કલહક્લાન્ત ધ્વાન્ત, રહે છ શાત ઝરમરી

જ જીર જગજ જાળની ના આપને સ્પર્શી શકે,
કમનીય કાવ્યઝલક ઝગે અધાર ત્યા ક્યાથી ટકે ?
ખુદમસ્તિના ગસતાનમા મગ્તાન આડે જામ છો,
પૃથિવીપથિક સહુ રસિકના અતર તણા આરામ છો

દોરો જગતના તત્રને ત્યમ સઘ એ દોરાય છે,
ઉપદેશના આદર્શ જે જનતા-જિગરને ગ્રાહ્ય છે,
આદેશ ને ઉદ્દેશ ઉત્તમ જે ઉતારો કાવ્યમા,
એ ઉદ્ભવે સુખસાજ માનવજીવનના સૌભાગ્યમા.

અતરઅમીથી ઉમળકા જે આપ આલેખો ભવે,
રસઘૂટડા, જન, ઊમના, પીતા ન તૃપ્તિ અનુભવે,
પીલય વધુ જ્યમ શેલડી આપે અબાટ મીઠાશને,
સસર્ગ યોગ્ય થતા વધુ સગીત રમ્ય સુવાસને.

અય શાયરો ! નૂરે ખુદાઇ ખલ્કને પાનાર છો,
સૌંદર્ય, શીલ સૌજન્ય, ને શ્રેષ્ઠત્વના આધાર છો,
છો ઓલિયા, અહિયા ઈલાહી ઇલ્મના ઉસ્તાદ છો,
આબાદ રહો મસ્તો ! અમારા જીવિતના રસસ્વાદ છો.

૫૧

રા. રા. ચિમનલાલ ભોગીલાલ ગાંધી

ચંદાને

(હરિણી)

શ્રમિત સઉ બંધુબ્હેનોને પ્રસુપ્ત કરી, સખી
સુખદ તુજ રશ્મીની રેલે પ્રસન્ન વિરાજતી,
અધિક દિવસે આજે તત્રી જરા ઝણુણી રહે,
સદય તુજ વાત્સલ્યે હૈયુ નવોદય કૈં લહે. ૧

હૃદયતણી બેચેની સુસ્તી સુદૂર સરી જતી,
ઘટ ઘટ પ્રવેશતી શાતી સુમગલ લાગતી,
જગતજડતા ભૂલુ, મ્હાલુ સજીવ પ્રકાશમા,
નવલ ઉર્મે ડોલુ,–શ્રદ્ધા મ્હને તુજ વ્હાલમા ૨

તુજ સમ, સખી, ક્યારે વિશ્વે પ્રસૌખ્યદ નીવડું,
અતુલમૃદુલો ક્યારે ચિત્તપ્રસાદ હુ રેલવુ ?
નવ–નવતમા* સત્યો અર્પી કરુ મનરજન,
દુખિત ભગિની ને વીરોના વળી ઉરસાત્વન ? ૩

તુજ ધવલતામા હુ હૈયુ પડે પડ ધોઉ છુ,
પ્રિયતમ પિતાના કાર્યોને સુયોગ્ય બનાવુ છુ,
તુજ વદનની આકર્ષે છે પ્રસન્નગભીરતા,
સુખદુખ વિશે હુ યે તેવો સમસ્થ બનુ કદા ? ૪

મુજ હૃદયની ઉંડી ઇચ્છા—પવિત્ર રહુ સદા,
ઋજુ પ્રણયમા, ને વાણીમા ભળે તુજ કૈં સુધા,
દૃઢતમ રહુ કર્તવ્યોને પ્રભુકૃતિને વશ,
પરજનહિતે વાધે હૈયુ સદૈવ સમુધત ! ૫

(અનુષ્ટુપ)

પ્રેરણા આપજે ઓર કૌમુદી સમ ઊજળી,
થાત મીઠી વહે સંધે, જીવની પણ દૃમળી. ૬

---

* નવ, નવતર, નવતમ

પર

રા. રા. ચુનીલાલ રામચંદ્ર શેલત

આમંત્રણ

(રાસ)

રંગ રમવાને આવે હો રસિકડી
એ ..આપણે ઊડાવશું મોજો વડી રંગ૦

વાકીચુંકી ખીણુ ને ઉંડેરા કોતરા,
ખડબચડા ડુંગર ને ચૉવાડા ખેતરા,
એ તેના દુબશું આનંદે ઘડી રંગ૦

છીછલ્લા નાળા દડે ખળખળતા,
પંખી ચડે સેલે આભ કલ્લોલતા,
આહિર ને ગોધણુ જાય હાલ્યા ડોલતા,
એ ..ન્યાળશુ ખડકોની પાટે ચઢી રંગ૦

બાપુકી માલકીનાં ઘેટાના ટોળાં,
ઉતારી ઊન તેના વણુશું પટોળા,
એ.. નાજુકડી મોજડી મખમલ મઢી રંગ૦

તૃણુના કમરબંધ, તૃણુમણિમાળા,
ઘાટીલા અંગે સોહે શા રૂપાળા,
એ પ્રોશુ પ્રવાળ ને ચણોઠડી રંગ૦

સુખિયા આહિરડા નાચડા પાડશે,
ઘૂમરીએ ગાશે ને ઘેરા વગાડશે,
એ .રીઝે જો ઇંદરના ઘરની પરી રંગ૦

મીઠી મજાક મહીં વાર્તુની ટાપશી,
બડકુ શિરાવશુ ને ખાશુ કદી લાપશી,
એ પોચી શી ખીચડી ને દહિની કઢી રંગ૦

ફુલોની સેજમહીં ફુલોના પોઢણા
ફુલોના પંખા ને ફુલોના ઓઢણા,
એ...સુધવાને ભ્હોતેરી ફુલની છડી રંગ૦

૫૩

રા. રા. છોટાલાલ નરભેરામ ભટ્ટ

શરદ્વર્ણન

(વસન્તતિલ-)

આ કાસ[1] નિર્મળ તણા શુભ વસ્ત્ર ધારી,
આ ચક્રવાક[2] ધ્વનિ નૂપુરને સમારી,
ધાન્યો નવા દઇ દઇ અતિસાર[3] નારી
જો જો ઋતુ શરદ સાસરિયે પધારી
વૈદ્યોની કોથળીરૂપી બચકો ભરીને,
રોગીની કાયતણી કોમલતા હરીને,
મદાગ્નિએ પ્રમિત ભોજનને કરીને
આવી ઋતુ શરદ સાસરિયે ફરીને
મદાગ્નિથી ઉદર, વાયુવડે શરીર,
ખાસીથી કંઠ, ગરમીથકી તેમ શિર,
રુચિવિના મુખ, વિના બળ પાય,—ગાત્ર
શોભે રૂડા શરદમા યમલોક પાત્ર!
સૂવા પલંગ, બહુ માણસ સેવવાને,
રૂડો રજાઇગણ ટાઢ બચાવવાને,
પૂછાય વાર બહુ 'ભોજન શું બનાવે'
—રાજાદિનું સુખ શરદ્ સહુને બતાવે!
પીવા કિરાતજલ સુંદર રોગ જેવું,
ખાવા કિવનૈન સરખું શુભ શુભ્ર લેવું,
ઉહકાર શબ્દ મુખમાથકી માત્ર કહેવો,
—ચ્હાતો નથી શરદનો કુણ લાભ લેવો
ખાવાનો તો જરૂર જાય જરૂર જેથી,
જાવાનું જાય મટી ઉંદ ઘર આગણેથી,
સૂવાનું થાય સુખથી કરવું ન કામ,
—પૂરે નહી શરદ સુંદર કોનો હામ!

ટિપ્પણ

[1] કાસ કાસડો અને સગ્ણ ખાસી, બે ય અર્થ
[2] ચક્રવાક પક્ષી અને ચક્કર ચક્કર વાણી, બે ય અર્થ
[3] અતિસાર રોગ અને અતિ સારી, બે ય અર્થ

૫૪

રા. રા. જન્મશંકર—લલિત

રસર્ષિ કાંતનાં સદ્દર્શન

૧

શરણુ જ મને ત્હેં લીધો ને અનુગ્રહ કૈં કર્યા
તુજ પ્રણયના રશ્મિ જેવા મને સુહૃદો મળ્યા !
મુજ હ્રિદયના તારાયોગે ઝીલાવી રહ્યા સ્વરા—
પ્રબલ કરવા જે ! આવ્યા એ સખિ ! કવિ કાંત આ

૨

ટહુકી ઘુમતા લાડિલીના કલાપીની કુંજમા—
સૂરમયૂરના પેખ્યા પ્હેલાં રસજ્ઞ સમાજમા—
કરુણ મધુરા કાવ્યે જેની સુહાય રસાર્દ્રતા—
સ્વકીય પ્રણયે કાતા પૂજે જઓ ! સખિ ! કાંત આ !

૩

નિરખી તમને ' ઉર્મિલા ' મા ' સીતાવનવાસ ' મા—
' જીવનજલ 'ની ગીતા ગાઇ સદૈવ સુહાવિયા !
લલિત કવિતા મ્હારી જેને ગમી તમ પ્રેમની—
સુહૃદમણિએ કલ્યાણેચ્છા ઝીલો સખિ ! કાંતની !

૪

લહરીમય કૈ કંઠે ગુંજે ! દગે વદને ઝૂલે !
મનભર ન શુ માધુરીએ ભર્યું જગતે ડૂલે ?
નહિ જડી શકે જ્યા ત્યા જેની સખિ ! સુકુમારતા—
દીન અધીન એ અશ્રુભીના રસર્ષિ જ કાંત આ !

૧૯૭૮ વૈશાખ
જૂનાગઢના જન્મતીર્થે

૫૫

રા રા જયન્તીલાલ ચકુભાઈ ભટ્ટ:

રામરાજ્યાભિષેક અને વનવાસ

(એ લાબા કાવ્યમાથી પ્રથમ ખડ, શ્લોક ૧૬)

(અનુષ્ટુપ્)

લોકના રામનો આજે યૌવરાજ્યાભિષેક છે,
વસે આનદ સર્વત્ર, સીતાને ત્યા વિશેષ છે.
હર્ષના સૌ પ્રસગો એ દેવની કરુણા જ છે–
માનતા વર્તતા સીતા સીતાની ગલ્લહૂલિ એ

(ઇંદ્રવજ્રા)

હર્ષસ્થ પેઠા પ્રભુમદિરે તે,
ધ્યાનસ્થ થ્યા એ ઘડિમા પછી તે,
પ્રત્યક્ષ હૈયે જગનાથ થાત'
આનંદ આનદ રમી રહ્યો ત્યા

(અનુષ્ટુપ્)

સીતાના મ્હેલમા આજે માણસો ઉભરાય છે
હસે છે સર્વના હૈયા હર્ષનો અવતાર છે.

(શિખરિણી)

રચે છે ઉલ્લાસે પરિજન બધા સ્વસ્તિક રૂડા,
ગુથે છે કો બીજા સુરભિ ફુલની રેહ રચના,
કરે છે તૈયારી કુશલ જન સૌ તોરણતણી,
દિસે છે જ્યા ત્યા સૌ સમય રુચતી કાર્યસરણી

(અનુષ્ટુપ્)

ન જાણે જાનકીનાથ પ્રજાને શુ થવાનુ છે,
ક્યાથી તો જાનકી જાણે ઘડીમા શું થવાનુ છે

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

સીતાના શુભ મ્હેલમા દૃઢ થઇ શ્રીરામ આવ્યા ખરા,
કિંતુ કાઇ ન બોલતા નયનને નીચા નમાવી ઉભા,
છૂટ્યો સ્વેદ બધે, વિવર્ણ બનતા મોઢુ ય ઝાખુ પડ્યુ,
અતશોક વિરોધવા બહુ મથ્યા કિંતુ ન ચાલી શક્યુ

(અનુષ્ટુપ્)

સીતાને પ્રેમ કેવાઇ, ભીરુને, પ્રેમરૂપને,
ફક્ત એ કારણે ખિન્ન મુદ્રા શ્રીરામની બને

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

જોતા વેંત જ વ્યાકુલેન્દ્રિય બધી શ્રીરામની ખેદથી
પામ્યા ક્ષોભ અથાગ અંતર્વિષે સ્નેહાર્તની સ્નેહિની,

(અનુષ્ટુપ્)

" શું છે નાથ? પ્રભો શું છે? શો છે આ ખેદ આપને?"
શોકસંતપ્ત પૂછે છે સીતા શ્રીરામને હવે

(ઉપજાતિ)

" મુહૂર્ત આજે અભિષેકનું છે,
નક્ષત્ર પુષ્યે ગુરુ ચંદ્રમા છે,
આનંદ આનંદ બધુ રટે છે,
ત્યાં શોક આવો પ્રભુ શું ઘટે છે'
નથી ધરાયું કયમ છત્ર માથે?
ન નાખતું ચામર કોઇ આજે?
બંદીજનો ક્યાં સંતાઈ ગયા છે?
કોઇ નથી સેવક કેમ સાથે?
પાળા પગે અંન સુની પધાર્યા?
હાથી અને માવત કેમ નાવ્યા?
જોટલ ચચ્ચાર મહાશ્વ જેને
ન તે ત્હમારો રથ કેમ આજે?
દહીં અને માક્ષિકયુક્ત નીરે
તીર્થસ્થલોના કળશો ભરીને
ઓનાવના બ્રાહ્મણુ કેમ આજ
નથી ત્હમોને પ્રશસ્તિ કાજ?"

(માલિની)

વચન વિનય વાગ્। ઉચ્ચર્યાં આટલાં જ્યાં
દડ દડ દડ ચાલી અશ્રુની ઉષ્ણુ ધારા,
હૃદય મહીં ઘુંટાયો શ્વાસ ઝાઝો સીતાને,
કશું નવ પછી બોલી ત્યાં શક્યા રામને એ

(અનુષ્ટુપ્)

કરીને એકઠું ધૈર્ય શમાવી શોકવહ્નિને,
ધર્મયોગી મહા રામ સીતાને હળવે કહે.

૫૬

રા. રા. જયશંકર જીવનરામ જોશી

ભાવોની ભરતી

(પદ)*

ભાવોની ભરતી ઘૂમે રે ! ધ્રુવ
  ઘૂમે ઘૂમે ને ઊંચી ઊછળે,
ન્હાનકડા હૈયામાં કેટલીક માય રે- ભાવો૦
  ગીતો ઝીણેરાં લલકારિયે,
તેના પડઘામાં રાજિયા સુણાય રે- ભાવો૦
  વ્હાલી બજાવિયે વાંસળી,
હૈયાં ઉછળે ઉછળે ને મુઝાય રે- ભાવો૦
  રંગો લઇએ ઇંદ્રચાપના,
સુખ દોરિયે ને વેદના ડોકાય રે- ભાવો૦
  સંસાર શો ખારો ભાસતો,
ક્યાં ય ઉડીયે આવા એમ થાય રે- ભાવો૦
  જઇયે ઉડી વ્યોમવાડીએ !
કે ચીરિયે સાયર, ઊંડાઇ રે- ભાવો૦
  ભમિયે ઉંઘાંગ્યા સાથમાં ?
કે લપાઇયે ય કે રયણીમાંહ્ય રે- ભાવો૦

* આનાભયા ને આગ ચાલિ ના- ન ૨૦૧

૫૭

બ્હેન જ્યોત્સ્ના શુક્લ

મીઠી યાદ

(ખંડ શિખરિણી)

કદા મધ્યાહ્નને કે
મધુરી સંધ્યાએ
કદા પીયૂષાંશુ–કિરણ શિતળે સ્નાન કરતા,
કદા પુષ્પોદ્યાને, કદિક રસકુંજે વિહરતા

(વસંતતિલક)

સૌંદર્યસ્નેહમય રમ્ય નિસર્ગ જોતા,
માણ્યું મધુરું સહજીવન યોગવેળા
તેવું ન શું, પ્રિય ! ફરી કદિ માણવાનું ?
સ્વચ્છંદ શું કુદરતે નવ ખેલવાનું ? ૧

કદા રાત્રીઓરે
કદા ઊષ કાલે
કદા એકાંતે કે કદિક પ્રિય મિત્રો સહ, સખે !
દીધો લીધો રેડ્યો હૃદયરસ, ભીંજ્યા દિલ, સખે !
ભૂલ્યા કંઇક નિયમો, તપ, ભાન ભૂલ્યા,
ક્યારેક સંગીતગ્સે જગ–જાત–ભૂલ્યા
ક્યારેક કાવ્યસરિતે ડૂબિયા તણાયા,
એવું શું એવું, પ્રિય ! ના ફરી માણવાનું ? ૨

કદા હર્ષોચ્છાહે
કદા આનન્દોધે
ચુમી સામાસામા નયનજલ તાપો શમવતા
અહા, માણ્યું કેવું સહજીવન એ ધન્ય જગમાં ?
એવા સુધન્ય જીવને, પ્રિય ! યોગવેળા
આનન્દ ઓઘ પર ઓઘ હતા વહતા !
–એ ભોગભાન, પ્રિય રે ! ક્યમ વીસરાયે ?
ના શું મીઠો સમય એ ફરિ વાર આવે ? ૩

૫૮

રા. રા. બાલાભાઈ પીતાંબરદાસ દેશાઈરી

ના શક્યો

(હરિગીત)

તારા પ્રભાવે તેજના મિટ માહી ન્યાળી ના શક્યો,
તારી પુંઠે ભમતું ધવાઠ હૃદય ખાળી ના શક્યો,
તારો હજુર બંદો બની દિનરાત રહી હું ના શક્યો,
ઉભરા કરોડો હેતના દિન ખોવીને કહી ના શક્યો.

તારી અનોખી મસ્તી, ઓ ચમેનડી, સહી ના શક્યો,
મનહરણી મારી ફાકડી ગુણ ગાઇ તારા ના શક્યો,
મીઠી મદીરા પ્રેમની તારી હું જિરવી ના શક્યો,
તુજ નાજને ઊઠાવવા જરી તક હું મેળવી ના શક્યો.

તરછોડીને મધુરી, જતી અટકાવી હું તો ના શક્યો,
આનંદ તારા વગર મુજ દિલનો ટકાવી ના શક્યા,
અયિ જિગર, અયિ મુજ પ્રાણ, તારો વિરહ સાખી ના શક્યો,
મનમા પડી ગઇ જે નિશા દુખકેરી ખાળી ના શક્યો

તારા મનોહર નેનને સરખાવી કો શું ના શક્યો,
એ નેનની સેને મને થથરાવિયો બચી ના શક્યો,
તારા પ્રણયના કોપને કેમે નિવારી ના શક્યો,
નિશદિન તારી યાદ થાતી, વ્હાલિ, વારી ના શક્યો.

તુજ ધ્યાનમા ગુલતાન બનીને ભાન રાખી ના શક્યો,
દુખદેયણું ભૂકુ વિકટ તુજ માન ટાળી ના શક્યો,
અન્યા ભજુ નહીં સ્વપ્નમા, પણ વ્હેમ ટાળી ના શક્યો,
તું તું જ મારી, ઓ ચમેલી, ટેક એ ભુલી ના શક્યો.

૫૯

૨૫ ત્રિભુવન પ્રેમશંકર કવિઃ

સોરઠા

(કાન્તમાલા માટે મોકલનાર શ. વા. ગોવર્ધનદાસ ગિરધરલાલ વ્હોરા)

(સોરઠા)

કિશોરવસ્થાળા[1] જ અવલમ્બન ઊડી ગયા,
સસારી સુખ સાજ અમરલોક વ્હેતા થયા ૮૧૧
સાવવલમ્બન શૂન્ય[2] એકાકી મુજ આતમા
પ્રભુ પ્રેમના પુન્ય અજોલ દત્તર્થો માનતો ૮૧૨
ઝેરી વિષમ જવાળ મનુલોકે પગ મૂકતા
સાવ કરી કંગાલ ચેતનને શોષી જતી ૮૧૩
નિર્જન ચેતનહીન મનુજસંત્ર મૂકી પરો
એકાકી દિલ દીન કુદરતમા જાતું જરી ૮૧૪
ત્યા તો અતિ આનદ, જૂના સોબતી સમ, મ્હને
ભીને અગેઅગ, ચેતન પુન જગાડતો. ૮૧૫
માનવ મુડદુ માની સ્પર્શનથી છૂટો થતો,
કુદરત દીલોજાની વધુ વધુ તેમ વધાવતી. ૮૧૬
આતશના અગાર પદ ભરુ ત્યા જન પાથરે,
દુઃસહ અપરપાર દુખે જાઉ ચરચરી ૮૧૭
કુદરત સ્થાને સ્થાન વસતફુલડા વેરતી,
જરીક પદ ભરતા જ તૃપ્તીએ જાઉ ઠરી ૮૧૮
પ્રથમ ઘાવ ગભીર રૂઝાણો ન્હોતો જરી,
ત્યા તો છોડી તીર કાળે ભેદ્યા કાળજા. ૮૨૦
નિર્મળ રમ્ય સુવાસ કુદરતમા કેલિ કરે,
ત્યા આ શ્વાસોચ્છ્વાસ સદાય સુખકર છૂટતા ૮૨૩
સુયોગ વગડાવાસ, ઇંદિરા ઉત્સગ લે,
—રાધાવરનો રાસ! —મુક્તદશાસુખ માણતો. ૮૨૬
બ્રહ્મવિદ્યાના[3] ભાવ જાગ્રત થાતા જોગના,
પાડે પગલા પાવ પરમ પ્રેમના પથમા. ૮૨૧
ભીને નયને, ભ્રાત, દૂરથકી દેખુ બધુ.
કાતિલ દરદે[4] ધ્વાન્ત પુનરપિ છો ને પીડતો. ૮૧૯
બેજુ ચકોર થાય દુર્જનના દેદારથી,
—શી રીતે સ્હેવાય રજનીપતિથી રાહુને! ૮૨૫

શ્રવણે ચસકા શૂળી વચનપ્રહારની વેદના,
હેવાનોની દૂલ હરદમ દિલમા સાલતી ૮૨૭
માનવ કટક જાત દૂર કરી આ દેહથી
લીધી વગડાવાટ ચેતનને સુખ આપવા ૮૨૯
શ્રવણે મંગલ સૂર કોકિલા કલરવ કરે,
ભરી અમી ભરપૂર દેહભાન ભૂલાવતી ૮૨૮
પંખી પારાવાર રમતા યોગી રસિકડા
દિલાવરી— દિલદારી મંગન એવા સાધુની ' ૮૩૦
ઘનન ઘનન ઘડિયાળ ' ધમ ધમ વાગે મૃદંગ '
ઝાલરના ઝણકાર ' સતાર સુરીલા છૂટતા ' ૮૩૧
નહીં વિશ્વના વાદ્ય અમરભોમના વાદ્ય એ,
છે રે એ સૌ સાદ સ્વર્ગપથની સૂચના ' ૮૩૨
મોરલી મીઠી વાય, મૃદંગ મીઠા તાન દે,
ઉદધિસ્વર અલપાય[૫] શૃંગીધ્વનિ[૬] જરિ છૂટતા ૮૩૩
જો ને ઝાકઝમાળ ઉજ્જવલતા આભે તરે '
દમકત વિદ્યુતમાળ વિમાન એવુ ઊતરે ' ૮૩૪
નંદનવન સમ બાગ ઇંદ્રભવન સમ ભવનમા
અમરસભા અંગાગ વચ્ચે વનિતા કો પડી ' ૮૩૫

• ટિપ્પણ

૧ કિશોર અવસ્થા ૨ સાવ અવલંબન શૂન્ય ૩ બ્રહ્મવિદ્યા ૪ દૃશ્યો વડે ૫ આલાપે, આલાપ થાય ૬ **શૃંગધ્વનિ** ગિરિના સ્વનને માટે કવિએ વાપર્યું લાગે છે વગેરે, વગેરે

જે ચોપડામાથી આ સોરઠા લીધા છે, તેમા ૧૧૦૨ સોરઠાની નકલ છે, વિષયોના મથાળા, કે એક વિષય પૂરો થાય અને બીજો આરભાય તેનુ સૂચન, કે એવુ કશું જ છે નહી, કવિએ એ બીજી વાર જોયા જ નથી, એટલે ઉપલા પસદ કરતા સગ્રહકર્તાએ અનુક્રમમા ફેરફાર કર્યો છે, અને જે છોડી દીધા છે તે દર્શાવવાને દરેક સોરઠાની જમણી બાજુએ તેનો ચોપડામાનો જ આક મુકેલો છે એક બે ઠેકાણે અર્થ પ્રમાણે શબ્દ, જાતિ, વગેરેનો પણ કિંચિત્ ફેરફાર કર્યો છે ટિપ્પણમા સૂચવ્યા પ્રમાણે બીજે કટલેક ઠેકાણે પણ કટલુંક વાચનારે જાતે બેસાડી લેવાનુ છે

૬૦

કવિ ત્ર્યંબકલાલ મણિશંકર વિઠ્ઠલજી

છપ્પા

(કાન્તમાલા માટે મોકલનાર રા. રા. જુગતરામ શંકરપ્રસાદ વૈદ્ય)

૧

પ્રભુની મોટાઈ કાંઈ ગળેથી ગવાય નાહીં,
લેખણે લખાય નાહીં કાલાવાલા કરવા !
પ્રભુને ભૂલવા નાહી કામ કરો શુભ કાંઇ,
પ્રભુની સહાય સાહી,—નીકળવું ફરવા !
પ્રભુતણા ઉપકાર ગણ્યા તો ગણાય નાહીં,
પ્રભુગુણ સુઝે તેવા—ચિત્ત વિશે ધરવા !
કહે છે ત્ર્યંબકલાલ—પ્રભુકૃપાએથી ખ્યાલ,—
વ્યવહાર કર્યા જાઓ પ્રભુ ન વિસરવા !

૨

પાપી પરે પ્રભુ તારૂં એક વાર લીધું નામ,
તેવા પણ ગયા તરી, એ તો વાત નક્કી છે
અપવાસે ઉજાગરે અનાયાસે કર્યા પુણ્ય,
તેવા પ્રભુ તાર્યા તમે, ખાતરી એ પક્કી છે
હું તો પ્રભુ તારા ઘણા ઘડી ઘડી નામ લઉં,
એકાદું તો સાચું હશે, એવી કાક વક્કી છે
કહે છે ત્ર્યંબકલાલ—પ્રભુકૃપાએથી ખ્યાલ,—
વ્યવહાર કર્યા જાઓ—તરવું તું-થક્કી છે.

૩

તાવવાની તરખડ પ્રભુ તારે તજી દેવી
સહન ન થાય કળિ—યુગ કેરા જનથી
ખીચડી ચડતી હોય એક દાણો દાબી જોતા
ચડી કાચી જણાય છે તુરત એ કણથી'
તેવી રીતે' લાલતણો એક દાણો દાબી જોજે
તારા તરફ છે કેવો તન મન ધનથી
કહે છે ત્ર્યંબકલાલ—પ્રભુ કૃપાએથી ખ્યાલ,—
તાવવાનું તજ, કહું વીનવી વચનથી

૬૧

કવિ શ્રી દયારામ

શામળી સખી

(કાન્તમાલા માટે મોકલનાર રા રા નટવરલાલ ઇચ્છારામ સૂ દેસાઈ)

(૫૬)

પ્યારી મનાવાને કારણે રે મોહને મનમા વાત વિચારી,
પ્રભુજી પોતે પધાર્યા રે સુદર રૂપ સુદરીનું ધારી. ટેક
નવસપ્ત વરસમા, નવતમ જોબન, સ્વરૂપતણો નહીં પાર રે,
અ ગ અ ગ પ્રતિ આમત માધુરી, શુ વર્ણું શૃગાર ! પ્યારી૦ ૧
પીળી પટોળી પ્રેમદા, ને માથે કચુકી કાળી રે,
મુનિજનને મન મોહ ઉપજાવે એવી આખ આજી અણિયાળી પ્યારી૦ ૨
નખશિખશોભા શી પેર વરણું, આભ્રણનો નહી અંત રે
અનુપમને ઉપમા શી આપુ, પાર ન પામે અનત પ્યારી૦ ૩
એવે અદ્ભુત રૂપે રામા રાધા સમીપે આવ્યા રે,
ચકિત થઇ વૃષભાણુનદિની ભાવ સહિત બોલાવ્યા પ્યારી૦ ૪
કયા,રહો છો,સાખ,ક્યા જાઓછો, શુ છે તમારૂં નામ રે ?
ભૂલ્યા સરિખા શુ શોધો છો, કહો કોનું છે કામ ? પ્યારી૦ ૫
શામળી સખી છે નામ આમારૂ, ને વસિયે નંદગામ રે
જોવાને અર્થે જાશુ અમો જ્યા નટવર સુદર શ્યામ પ્યારી૦ ૬
કામિની મન–કાઇ કપટે હું ખાળું નહીં તો નિશ્ચે એ જાશે રે,
મુજ કરતા રૂપે છે રૂડી, દેખતા લાલ લોભાશે પ્યારી૦ ૭
રાધા કહે,સખિ,એ કારજ તમે, ભુલ્યા કદાપિ નવ કરશો રે,
મળતામા મોહન મુરકી નાખશે, પૂઠળ પૂઠળ ફરશો ! પ્યારી૦ ૮
આપણે સાચો સ્નેહ બાધિયે, લીજે પરસ્પર કોલ રે,
તમો કહો તે કરૂં અમો, તમો પાળો અમારો બોલ પ્યારી૦ ૯
ફરી બોલ્યાના સમ ખાધા, ને વચન પરસ્પર દીધુ રે,
પોતપોતાના મનમા જાણ્યુ જે ચતુરપણુ મે કીધુ ! પ્યારી૦ ૧૦
શ્યામા કહે, "હુ એ માગુ તમે શ્યામ સમીપે ન જાશો રે,"
સખી કહે, "હુ એ માગુ તમે તેની ઉપર ન રીસાશો, પ્યારી૦ ૧૧
ના કહ્યા ના સમ ખાધા છે તે પાળો વચન થઇ રાજી રે."
–એમ કહી નિજ રૂપ પ્રકાશ્યુ ! જોતા જુવતી લાજી પ્યારી૦ ૧૨
પ્રભુએ પ્રમદા પ્રસન્ન કરીને પ્રેમાલિંગન દીધા રે,
વિજોગતાપ ટળ્યા, અધરામૃત બન્યો પરસ્પર પીધા પ્યારી૦ ૧૩
ફુટ્યુ મન, એકરસ થઇ બેઠા, આનદ ઉર ન સમાય રે,—
એ દપતીની દાસી થવાને દાસ દયો ગુણ ગાય પ્યારી૦ ૧૪

૬૨

રા. રા. દામોદર ખુશાલદાસ બોટાદકરઃ

ક્ષિતિજ

(તોટક)

રસગુજન ગોઠડિયો કરતા,
ઉરથી ઉર મેળવાને વસતા,
કંઈ કાળ તણા પણ કાળ ગયા,
અળગા નહિ અન્તર તોય થયા
અયિ ? વ્યોમવસુમતી વ્હાલભર્યાં !
તમ ઐક્ય અનુપમ ઉજ્જવલ આ,
હરખી ઉર નેહભર્યો નિરખુ,
પણ કાંઈ રહસ્ય નહીં પરખુ
કંઈ ગોઠ વસે તમ અંતરમા ?
વળી મંજુલ મંત્ર કયો કરતા ?
સ્વર એક કદી શ્રવણે ન પડે,
કંઇ ભાવ નહીં વદને વિલસે
દિનનાથ ભલે ભ્રમણે ભટકે,
રજનીપતિની ગતિ ના અટકે,
નહિ તારલિયા સ્થિરતા સમજે,
નહિ મેઘ તણું મન વેગ ત્યજે
પણ સ્વાસ્થ્ય ખરૂં તમ અંતરમા,
નહિ મીટ મળે પળ એક અહા ?
તમ મંત્ર શુણી જન કોઇ જશે,
ભય એ પણ અંતરમા ન વસે
પ્રણયી ઉરને ભય હા ! ન હશે !
નહિ જે ઉરમાહિ વિકાર વસે,
નહિ હોઠ ભલે જરીએ ફરકે,
પ્રણયી ઉર તોપણ ગોઠ કરે
વદને ન વદે પણ એ જ વદે,
શ્રવણે ન શુણે પણ એજ શુણે,
જગથી અળગા ઉર એ ક્રમથી,
સમજાવી રહ્યા શુચિ અન્તરથી
પણ પાર હશે તમ ગોઠ તણો ?
તમ મંત્ર થશે કદિ પૂર્ણ ખરો ?

ઉર સ્વાર્થ નહીં, તહિ પાર નહીં,
ન્હીં પાર શકે ફલસિદ્ધિ મહીં.
જગના સહુ શાસ્ત્ર સમાસ થશે,
પણ 'પ્રેમપુરાણ' ન પૂર્ણ થશે,
કઇ વર્ષ પરે વહીં વર્ષ ગયા,
અધુરી પણ એ રહીં પ્રેમકથા
કવિઓ કહીં કાવ્ય અનેક ગયા,
રસિકો પણ કંક નિમગ્ન રહ્યા,
પણ એ રસ તો નહિ શુષ્ક થયો,
નવલો-નવલો હજી નિત્ય રહ્યો
ઉર ભાગ્તીંનુ નહિ ભેદ લહે,
કવિ પૂર્ણપણે પછી કેમ કવે ?
રહીં એકજ અગ રમી જનતા,
પ્રણયેશ્વર રૂપ વિરાટ સદા
ઉર એ તમ સંગતિથી સમજ્યુ,
નહિ ભેદકુતૂહલ કાઇ ભજ્યુ,
રસગોઠડીં એ જ કર્યા કરજે,
હૃદયે કઇ ભાવ ભર્યા કરજે.
પણ સ્થાન અરે ! તમ ઐક્યતણુ,
નહિ ધાવનથી પણ મે નિરખ્યુ,
કઇ યત્ન કરૂ તમને ગ્રહવા,
પણ દૂર જ-દૂર દીસો હસતા.
તમ મંત્ર સમુ તમ મેલન એ
રહીં નિત્ય સમીપ દગે દગને,
અધિકાર હશે નહિ અન્તરને,
સ્થલ સંગતિનુ પણ કેમ જડે ?
ઉરમા અભિલાષ ન એ ય ધરૂ,
તમ પાર કદી ગ્રહવા ન કરૂ,
રસભેદ અગમ્ય સદૈવ રહો,
પ્રણયી ઉરમા દિનરાત વહો
લઉં શિક્ષણ કૈં તમ દર્શનથી,
કઇ પ્રેમમહત્ત્વ શકુ સમજી,
ફળ એ ઉરને કૃતકૃત્ય કરે,
પછી અન્ય નહીં અભિલાષ રહે-

૬૩

અ. સૌ. દીપકબા દેસાઇ

રાજા દશરથની અંતઘડી

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

"કૌશલ્યા, સખિ, આજ આ હૃદયના ચીરા અરેરે થયા—
પ્હેરી વલ્કલ રામ, લક્ષ્મણ, વધૂ સીતા વને સંચર્યાં !
પૂર્વે થૈ ગયું ઘોર કૃત્ય મુજથી, તે, હાય, આંખે તરે—
સાધ્યું દમ્પતીની વરાળ ઉરની, હા દેવિ, આજે ફળે ! ૧

(વસંતતિલક)

હું યૌવરાજ્ય પદ ભોગવતો હતો, ને
રાને જ કાળ વહતો જઇ સ્થાનસ્થાને,
લેઇ ધનુષ્ય મૃગયા રમવા જતો હું,
ચિત્તા કરિ સુવરને હણીં મોજ માણું ૨

(ઉપજાતિ)

જલે ભરાતો ઘટ હોય જેવો
દૂરે સુણ્યો ત્યાં કંઇ શબ્દ મેં તો,
હું મૂર્ખથી તે કળીં ના શકાયું,
મહિષ ધારી ઝટ બાણ છોડયું ૩

(અનુષ્ટુપ્)

'અરેરે ! ઓ હરી !'—એવો શબ્દ ત્યાં શ્રવણે પડયો,
બન્યો હું બ્હાવરો, દેવિ, દોડી સત્વર ત્યાં ગયો. ૪

(શિખરિણી)

અને શું ત્યાં દીઠું—વિમૂઢ ખરે હું બની ગયો
બિચારો કોઇ ત્યાં કુમળી કદળી શો ઢળીં પડયો !
પડયો છે ઘા ઉંડો, અરર વહતી રક્તસરિતા—
ગળામાંથી બોલે કરુણ વચનો, 'હા ! થયું શું આ !'' ૫
'પિતામાતા મ્હારા મુજ વિણુ અરે ઝૂરી મરશે—
જઇ વ્હેલા લો ને જલ, જલ વિના કેમ જીવશે ?
પિતામાતાને લૈ તિરથ કરવાને નિસરિયો,
વિધિ રૂઠયો ત્યાં તો,—હત નૃપતિ ! તે આ જીવ હર્યો ? ૬

(અનુષ્ટુપ્)

લીધો મેં અંક સુવાડયો, અંગોમાં કૈં વળી કળ,
ફરી ધર્મજ્ઞ એ બોલ્યો કષ્ટે કાઢી ઝીણા સ્વર ૭

'ભલે મૃત્યુ થતું મ્હારું' કર્મયોગે સહુ બને,—
અંધ માતાપિતા કિન્તુ અરેરે ઘોર આ વને ' ૮
પ્રભો, સોંપુ ત્હને ચિંતા તું સાચો વિશ્વપાલક,
ધાર્યું તે તે જ થવાનું, મિથ્યા માનવ હું પદ ૯

(માલિની)

સુગપતિગુણ ગાઇ વત્સ સ્વર્ગે સિધાવ્યો
શરમમહીં ડુબાડી આત્મ મ્હારો હત્યારો,
જલ લઇ પછીં છાનું વૃદ્ધની પાસ મૂક્યું,
–" ક્યમ નહિ મુખ જિહ્વા હોણુ છે રે ? કહે તું !" ૧૦

(લલિત)

દુખદ વાતને કહેવી પડી,
જરઠ એ ગયા સાભળી છળી
બહુ બહુ હું તો માફી માગતો
કરુણરી વદો આસુ સારતો – ૧૧
'અરર પુત્ર તો ના શકું દઇ,
પણ રહું જ હું પુત્ર તો થઇ,
ગણું પિતાજનેતા સમા સદા
–વચનના ખરા રાખવો સદા ' ૧૨

(અનુષ્ટુપ્)

'આઘાત તુ ત્રુટ્યો, રાજા, કહે શું જીવવું હવે,
અજાણ્યા આંધળા ઘાનો રોષ ના ધરિયે લવે[1]
કિન્તુ કર્મ કરે જેવા તેવા ફલ જ સાંપડે,
ક્ષમા અમારી ના ચાલે, તું યે સુતવાસે મરે.' ૧૩

(શાલિની)

ના–,ના પીધું અંધ યુગ્મે જ વારિ,
ના સત્કારી યાચના લેશ મ્હારી
નીસાસામાં બે ય ત્યાં પ્રાણ ત્યાગે,
ત્રણે સાથે કાય મે અર્પી આગે.[2] ૧૪

(અનુષ્ટુપ)

ઘણાં વર્ષ વહ્યાં, દેવિ, વીસર્યો એહ શાપને,
આજે વીસર્યો એ વર્ષો ફરી એ જોઉં પાપને ૩ ૧૫

(શિખરિણી)

ખરે છે આ શય્યા નિયત મુજ મૃત્યુતણી હવે,
અરેરે ભગ્નાશા[4] ઉર, તવ હવે શાંતિ ન લવે.

૧ લવ પણ ૨ આગમાં ૩ એ હત્યાકૃત્ય રૂપ પાપને ૪ હતાશ, છેક જ નિરાશ

"ક્ષમા અમારી ના ચાલે તુ યે સુતવાસે મરે"

પૃ ૨૨૨ સામે

ગુ પ્રિ પ્રેસ

જીવું શાને કાજે કદિય ફરી જો રામ ન મળે?
ઝળુ શ્વાસે શ્વાસે,– દરુ ઝટ યમાલિંગન[5] મળ્યે!" ૧૬

(અનુષ્ટુપ)

મધ્ય રાત્રી વીતી ચાલી રાય સ્વર્ગ સિધાવિયા
અજાણ્યે થૈ ગયો'તે ઘા તો યે આ ફલ પામિયા ૧૭

(શિખરિણી)

'કરો તેવું પામો!' જગતપતિનો ન્યાય સવળો,
દરો દારી બીજા અવર દુભવો તો દુખ રળો,
પ્રભુ પોતે જેને શિશુ બની પિતા પૂજ્ય ગણિયા,
ન તેને યે કાજે નિયમ દૃઢતામા લવ ચળ્યા ૧૮

5 યમનું આલિંગન

૬૪

રચ દેવશંકર વૈકુંઠજી ભટ્ટ

અજીર્ણઆરતી

(કાન્તમાલાને માટે મો-લનાર રા રા સંતોષરામ દેવશ-ર ભટ્ટ)

(આગ્ની)

જય ચૂરમેશ્વર ચાહક, જય લાડૂભટજી,
મહારથી મહાનસના, અરજ સુણો ઝટજી—જય દેવ ! જય દેવ !

પ્રસિદ્ધ લડુકપંથ, છે થેપલી માતા
સેવન કરતા થાના અતિ રાતામાતા—જય૦
સુણી ચોરાશી નામ હરખ જ બહુ પામો,
આગળના એ ટકો જમવાનુ વામો—જય૦
અધમોદ્ધારણુ માટ રતો રાખ્યો છે,
ત્રિપિંડીથી ત્રણુ લોક મોક્ષ જ દાખ્યો છે—જય૦
એક થકી દશ પાચ લાડૂ દાળ વિના
આપ જમો છો પ્રીતે કુંડળીયુત ઘીના—જય૦
વીશે અર્ધાહાર આપતણો જાણું,
પાણી પી પચ્ચીશે ભરો ફરી ભાણું—જય૦
પાપડ શાક અથાણુ જમવા નહિ રાજી,
શુણી "વિપ્રોને લાડૂ" માગો છો ગાજી—જય૦
ઘીગાળુ ઘણી સાથ બાથ ભરી કરતા,
પ્રસાદ નવ રે' પાછળ ચિંતા નથી ધરતા—જય૦
થાના પૂર્ણાહાર તાણુ કરે કોઇ,
પાચ જમો છો પ્રીતે તેથી રહું મોહી—જય૦
પપાળીને પેટ ઓહીયા કરી ઉઠો,
ઘેન સહિત નયણાથી આપ અધિક ત્રુઠો—જય૦
પાચન પળમા થાય એ શક્તિ ભારી,
જઠરાગ્નિના બળ પર જાઉં બલિહારી—જય૦
મોદક વાર ત્રિપિંડી તિથિનું વ્રત કરશે,
પરમેશ્વરને ભજતા સહજ ઉદર ભરશે—જય૦
આ આરતી જન કોઈ લાડૂ જમી ગાશે,
અજીર્ણ તો નહિ થાશે, યૌવન લબાશે—જય૦
ઘૃત સાકરની સાલ માસ શ્રાદ્ધ આવ્યો,
ગોધૂમપૂર્ણા તિથિએ મહિમા પ્રસરાવ્યો—જય૦

૬૬

૬૫

રા. રા. દેસળજી પરમાર

વિષાદ છાયા

(અનુષ્ટુપ્)

અશ્રુના ઢગલા ઊડી આવરે અવકાશને,
સ્મૃતિની ડ ખમાલાઓ રીબવે રસ-આત્મને

સારી યે સૃષ્ટિ આ હૈયે ઉત્સવે રમતી હતી -
ગઇ એ'-એકલા 'હું'ની શી ભય કરતા રહી '
પડ્યા આ સહસા પથે ઓળા ઘોર વિષાદના,
અટૂલું ચિત્તપ ખીડું દેખે લેશ ન સાત્વના.
ફુલડુ તુટતા એક સૂની નિસ્તેજ પદ્મિની,
અધૂરા સ્વપ્નની સ ગી જાતા મ્હારી ય એ ગતિ
વાયુવ ટાળને કોપે ભાગ્યુ છેક વિમાન જો '
કહ઼ આ કટકા લાખ છૂટા ને હેતુહીન હો '
અનિદ્રા ના, સુષુપ્તિ ના, ના આ અ તર-જાગ્રતિ,
પ્રેમના પ્રાણ વિહોણી આપે ગળતી જાતડી

સૂર્યની તેજધારાઓ વર્ષતી સ્થિર નૃત્યમા,
વધે ઘટે શમે પાછી જાણે નિયતિચક્રમા
જાણું જે છાયડા આજે કાલે રમ્ય ઉજાસ તે
ઘડીના સૌ વિકારો એ મ્હારો નિત્ય વિકાસ છે.
પૂરવા કલ્પનાસૃષ્ટિ વધતી આત્મ-રિદ્ધિમા
મથુ છુ હું સુખે દુ ખે સાચી જીવનસિદ્ધિમા

૬૬

૨૫ નર્મદાશંકર મણિરામ ભટ્ટ

શાપસંભ્રમ

(કાન્તમાલા માટે મોકલનાર રા રા ત્ર્યંબકલાલ મણિરામ ભટ્ટ

(વસંતતિલક)

આ તર્ફ મંજુલ રવે રમતું વહેળુ,
સામે ભયંકર અગોચર ગીચ ઝાડી,
મેદાન લીલુ વચમા પડયુ વિસ્તરેલુ,
ઊંચે હિમાલયતણા શિખરો ગુલાબી

(અનુષ્ટુપ્)

સુગંધી વાયુની ઠંડી લહરી મંદ વાય છે,
મધુરું મધુર ક્યાથી વિહંગો પણ ગાય છે

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

આવી ત્યા મૃગયુગ્મ બાલવયથી સાથે વસેલુ ચરે,
ખેરે ઝાકળબિંદુડા તૃણથકી, સાનંદ કૂદે ફરે,

(સ્રગ્ધરા)

ગ્રીવાભંગે નિહાળી અવર ગમ અને ચિત્તમા હર્ષ પામે,
શૃંગો શૃંગોની સાથે ભરવી ભરવીને થાય છૂટા, ઉગામે.

(અનુષ્ટુપ્)

થયો ભિન્ન મનોભાવ તણાયા રસરેલમા,
બદલાવા ધીમે લાગી ક્રીડા આ રતિખેલમા

(શિખરિણી)

વિલોકીને ઢૂકયો વિકૃતિવિવશે સ્પર્શ કરવા
ખસી ત્યાથી લાગી અસમ જવથી ફાળ ભરવા,
પડયો પૂઠે આ યે ઝટ પ્રિયતમાને પકડવા,
નથી દેતો છેડુ અધિક હતુ તેનાથી પડવા

(અનુષ્ટુપ્)

અજ્ઞાતયૌવના એ તો લજ્જા પામતી બાલિકા
કોમલાગી હતી જેવી મુકુલિત મૃણાલિકા

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

દોડી નીર ઝરા તણે ફરી ફરી મેદાન ઝાડી વિશે,
વાર વાર પ્રદેશ રમ્ય ફરતા આવેલ પ્હાડી વિશે,
નાખી પાછળ દૃષ્ટિ તો હજી સુધી પીછો નથી છોડતો,
દીઠો મારુતવેગ આગળ વધ્યો ઉત્સાહથી દોડતો

(અનુષ્ટુપ્)

સુકુમાર બિચારી હા ! એ તો થાકી ગઈ હતી,
નિરુપાય પછી ઊભી સ્વસ્થાને જ રહી હતી

(દ્રુતવિલંબિત)

અવિરતં શ્રમથી બહુ હાંફતી,
શરમ ને ભયથી કંઈ કાંપતી,
નિકટ આવીં ઉભો મૃગ ફૂલતો,
વિનયથી મદની મહીં ઝુલતો

(અનુષ્ટુપ્)

ભય સંકોચ ને લજ્જા થયું સૌ દૂર તત્ક્ષણે,
સસ્મિત પ્રેક્ષવા લાગ્યા ઉભયે સ્નિગ્ધલોચને

× × ×

(અનુષ્ટુપ્)

સુસવાટ થયો મોટો ઘટામાં દૂર ઝાડની
ને પડયો પડઘો એનો તળેટીમહીં પ્હાડની

(શિખરણી)

કુરંગી ચોપાસે નજર કરતી ત્રાસચકિત,
પડયો ત્યાં તો નીચે નર વિકલ નિઃશ્વાસસહિત,
કલેજું વીંધાયું શરપતનથી કૃષ્ણમૃગનું,
શકાયે ના જોઇ અહહ ! દૂયની દૈન્ય દગનું

(અનુષ્ટુપ્)

સોહામણો શિકારી એ ઝાડીમાહીંથી નીકળ્યો
ઉતાવળે પદે એ તે મૃગયુગ્મભણી વળ્યો

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

મૃત્યુદ્વાર સમીપ એ હરિણીને નિઃશ્વાસ નાખી જુવે,
જો કે વાણી નથી મનુષ્ય સરખી, અસ્પષ્ટ તોયે રુવે,
આંસૂ જાય વહ્યાં ભર્યાં નયનથી ચોધાર, તે કો લુવે ?
દેખી ધીરજ વ્યાધનું હૃદય આ ભેદાઇ જાતું ખુવે

(અનુષ્ટુપ્)

તૂટતા ત્યાં રહ્યા જોઈ છેલ્લા શ્વાસ જ બેયના,
ગઇ જામી અને તેના અંતમાં તીવ્ર વેદના,

(વંશસ્થ)

'કરી શરે આ મૃગનું વિદારણુ
થયો અરે દંપતીનાશકારણ,
વિચાર કીધો નહિ મે નરાધમે,
અનંગ જોયો જ નહીં કુરંગમે'

મને ઘટે છે મરવુ જ સર્વથા,
ન પામશે આ શમ હૈયુ અન્યથા,
સદૈવ ઉષ્ણાશ્રુ અરે પ્રજાળશે,
છપાયુ છાતીમહીં નેત્ર ભાળશે"

× × ×

(વસતતિલક)

"દુખાબ્ધિમા દયિતપ્રાણ હરી ડુબાવી–
તારી પ્રિયાતણી થજો સ્થિતિ આર્ત્ત આવી'
કારી કર્યો જખમ તીરથી કાળજામા––
રે પામજો મરણ તું પણ આ દશામા' "

(મદાક્રાતા)

'જાતા જાતા નર સહ સતી શાપ આપ્યો પ્રચડ
પાપાત્મા આ મમ સદૃશને એ જ છે યોગ્ય દડ!'

× × ×

જાગી જોતા નવ કશુ દીઠુ, હસ્ત મૂકયો કપાલે,
'સાચુ શુ આ ?–ખબર ન પડે–કે ઠગ્યો ઇંદ્રિજાલે ?'

(અનુષ્ટુપ્)

ગરકાવ વિચારોમા માડયુ ત્યાથી જવા હવે,
લૂછના સ્વેદના ટીપા શશાકવશસંભવે ૨

(વસતતિલક)

આ તર્ફ મજુલ રવે રમતું વહેણું
સામે ભયકર અગોચર ગીચ ઝાડી,
મેદાન લીલુ વચમા પડયુ વિસ્તરેલુ,
ઊંચે હિમાલયતણા શિખરો રુપેરી ૩

ટિપ્પણ

૧ હરિણીની ઉગ્ર આર્તિના અસહ્ય દશ્ય તળે ડુબી ગયેલો, શિકારશ્રમથી થાકેલો, શિકારી ઊડા વિષાદમાથી સરીને અજાણતા જ વડી નિદ્રાવશ થતા તેને સ્વપ્ન થયુ, હરિણી જાણે તેને શાપ દેતી હોય એમ તેણે "દુખાબ્ધિમા " એ શ્લોક સાભળ્યો, છેલ્લા શબ્દો સભળાતા તેને પોતાને એમ પણ લાગ્યુ,–ખરે એ જ હારા જેવાને યથાયોગ્ય શિક્ષા, પછી તે પૂરો જાગ્યો ૨ આ શિકારી કોણ ? રાજા પાણ્ડુ, ચદ્રવશી ૩ પ્હેલા શ્લોકમા ગુલાબી–પ્રાત કાલના, અહી રુપેરી, ચદ્ર ઉગી ગયો હતો

આ કર્તા વિ સ ૧૯૩૦મા જન્મી ૧૯૫૫ સુધી જ જીવ્યા હતા એમણે આટલી ન્હાની ઉંમરમા પણ ઘણી કવિતાઓ લખી હતી પરતુ તેમાની ઘણીખરી મોત પ્હેલા થોડા વખત ઉપર પોતે જ ફાડી નાખી હતી મણિલાલ નભુભાઇ, હરિલાલ હર્ષદ ધ્રુવ આદિ તત્રીઓના વીનવણાથી તેમને જે મોકલેલી અને તેમાથી એમના માસિકામા જે પ્રકટ થવા પામેલી તે ઉપરાત કાઇક જ રહી હશે એ સર્વનો સગ્રહ બ્હાર પડવાનો છે

*** પ્રકટ થઇ ચુકેલુ કઇ પણ કાન્તમાળામા ન લેવુ, અપ્રકટ જ છાપવુ, એ નિયમ તોડીને પણ આ કવિતા અહીં દાખલ કરી છે, કાન્તકૃત **વસંતવિજય** સાથેના એના સંબધને લઇને

"ડરુ છું, ભય પામુ છુ જોઇને આજ આપને"

વસન્ત વિજય

ગુ પ્રિ પ્રેસ

પૃ ૨૨૮ સામે

૬૭

રા. રા. નાગરદાસ અમરજી પંડ્યાઃ

કુન્તી અને દિવાકર

(અનુષ્ટુપ્)

'આવશે દેવ, દુહિતર, મંત્રજપ કર્યા થકી',
પીડતું એ મુનિવાક્ય બાલાના મનને બહુ

(મંદાક્રાંતા)

ધીમો વાયુ ફરફર વહે વિશ્વની પાંખ હાલે
વિકાસીને વદનકમલો સૂર્યજ્યોતિ નિહાળે;
વીત્યું દિવ્ય સ્મૃતિ જગવતું સૌખ્યભીનું પ્રભાત,
આનંદેથી અધિક વિકસે અંતરે પ્રાણી માત્ર

(શિખરિણી)

ઉભી બાલા હર્મ્યે ઘડિ ઘડિ વિચારે મન વિશે-
કદાપિ શું એવું મુનિવચન સાચું હઇ શકે'
અરે, આદિત્યો શું કદિ ય મનુ–આવાસ ઉતરે ?
અને એ તર્કોને લઘુ હૃદય વારી નવ શકે.

(અનુષ્ટુપ્)

પરિણામ વિચારે ના, શાંતિ શંકાતણી ચહે,
કુમારી મુગ્ધ બાલા એ સહસા કાર્ય આદરે.

(વસંતતિલક)

સ્નાને પવિત્ર થઇ આસન વાળી બેસે,
ભાનુ તણો પુનિત મંત્ર ધીમે જપે છે,
પૂરો હતો નવ થયો જહિં મંત્રજાપ
ત્યાં તો ધસ્યો હૃદયમાં ભયનો પ્રતાપ

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

વાયુ સ્તંભી ગયા, જલો સ્થિર થયા, પત્રે ય હાલે નહીં,
વ્યાપ્યું કેવલ તેજ તેજ સઘળે, આ તે થયું શું અહીં !
સંકેલાઇ સમસ્ત તેજ ક્ષણમાં બાલાતણા વાસમાં,
તેજસ્વી જન કો ઉભો જઇ દિસે મુગ્ધાતણી પાસમાં.

(શિખરિણી)

મિચાયાં નેત્રો જે સહન કરી એ તેજ ન શક્યાં,
છુટ્યાં અગ્રેથી અપરિમિત બિંદુ જલતણાં
ભુલી આત્મા જાણે નિમિષભર બાલા જડ બની,
સ્રુતિ ચક્ષુ હૈયે વિકલ પણ સંજ્ઞા ત્યજી નહીં !

(અનુષ્ટુપ્)

જોઇ એ સ્થિતિ મુગ્ધાની સવિતા સાન્ત્વના કરે,
મધુરી વાણીથી ગુહ્ય બાલાને મન્ત્રદાન દે

(ઉપજાતિ)

કંઈક કાલે ભય દૂર થાય છે,
લજ્જાતણા વર્ણ મુખે ભરાય છે,
ના,તે લહે કે સુરમન્ત્રમર્મને,
તોયે શ્રુતિ એ મધુરી જણાય છે
વાતાયનેથી જરિ બ્હાર જોતાં,
પુષ્પો ખીલેલાં નજરે પડે છે,
કેલિ તથા ગુંજન ભૃંગ કેરૂં
મદોર્મિને પોષણ દે અનેરૂં

(દ્રુતવિલંબિત)

રવિ વદે, "અલિ, જો કમળો બધાં
વિકસતાં નિરખે પ્રિય ભૃંગ જ્યાં,
કમલિની, રસપાન કરાવની–
ભ્રમર આ હું ઉભો અર્ધીરો બની !

(અનુષ્ટુપ)

મુગ્ધતા તજી, સુશ્રોણિ, હૃદયોર્મિ વહાવી દે,
આમન્ત્રિત અતિથિના અગ્રે રસ છાઇ દે"
બોલી ત્યાં શું શકે મુગ્ધા લજ્જાવર્ણી ઉભી રહી,
યૌવનોર્મિય ઉછળી દેવદૃષ્ટિ ફળી રહી.

(માલિની)

કદિ ન અનુભવેલો ભાવ હૈયે ભરાય,
રસ રસ ક્યહિ થી યે અંગમાં ઊભરાય,
રુધિરસુરખ તેજે ચન્દ્રનું બિમ્બ સોહે,
હૃદય ધબક જાણે સુંદરીવક્ષ મોડે !

(પુષ્પિતાગ્રા)

જડ દગ ચળક્યા સ્મિતાંશુહાસે
રવિ દગ તેજ વિશે વહ્યા વિલાસે,
અમર પણુ બન્યો અધીર લુબ્ધ
કર યુગલે લલના ગ્રહી વિલુબ્ધ.

(ઉપજાતિ)

ચન્દ્રાનને રંગતરંગ ચાલે.
વિલોલ શા લોચન મત્ત મ્હાલે,
કપોલકંઠે ક્ષત સામસામા
થયા, ગયા, થૈ મધુરી છટામા

(અનુષ્ટુપ્)

આખરે અધરો બેના એકમેક રહ્યા પીડી,
હૃદયો જે હતા બે તે એક ભાવે ગયા ગળી
મહત્તા સર્વ ભૂલીને લઘુના પ્રેમને વરે,
ધન્ય! કુન્તિ મહાભાગે! સૂર્યનુ હૃદયે હરે!

૬૮

રા રા "પથિક"

સોનબા

સાત સાત ભાઇ તો પરદેશ ગ્યા 'તા,
ઘરડેરા માબાપ નાશી ગ્યા 'તા,
ભાઇની મારેલી બ્હેનડી,
ભોજાઇની રંગેલી ચૂંદડી,
વગડામા સોનબા એકલા !

(અનુષ્ટુપ)

કાશીક્ષેત્રે કરી યાત્રા ફર્યાં બ્રાહ્મણબ્રાહ્મણી,
ઘણા યે પથને કાપી થયા પાસે સ્વગામની

(વસન્તતિલક)

રસ્તે હતૂ અખડ ખેતર વામ બાજુ,
ખૂણે હતૂં વડનુ વૃક્ષ વિશાળ તાજુ,
તાપાર્ત્તના સકલ તાપ શમાવવાને,
ઊભૂ ઉદાર જીવતૂ શુભ છત્ર જાણે.
તેના પુરાણુ પણ સુદર થાળ પાસે,
એકાદ બે ઉપર ડાળ દઇ ઉભેલો,
કારુણ્યમૂર્તિ સમ આક હતો ઉગેલો,
જે શ્વેતપુષ્પ ઝુમખાથી હતો ભરેલો
મધ્યાહ્નનો સમય હાલ થઇ રહ્યો 'તો,
આકાશમા શિર પરે રવિ જૈ રહ્યો 'તો,
ને તેથી તાપ ઉકળાટ અતિ થતા, ત્યા,
થાકેલ એ સ્થવિર વૃક્ષ તળે વિસામ્યા

(ઉપજાતિ)

થડે અઢેલી દ્વિજ કાંઇ બેઠો,
સમાર્યો લીધા પછીં દોરીં લોટો,
સૂના કુવાથી જલ ખેચ્યો લીધુ,
તૃષાર્ત્ત બેએ મધુરૂં જ પીધુ
તૃષા શમી, શાંત થયા, છતા એ,
સ્થાને થતા વ્યાકુલ તો જણાએ,
સ્મશાન શુ આ સ્થલ ભાસતુ હા !
જ્યા દાહ દીધા પ્રિય પ્રેમીઓના

સંબધી કો શબ્દ કરે વિલાપે,
દુખી સ્થિતિ વર્ણવતું બળાપે,
એવા અહીં ઉં ભણકાર વાગે,
છાતી વિશે શો અરરાટ જાગે !

(હરિણી)

વટતરુ રડે ? કૂવાના કે રડે જલ ? ખોલમા
ગર્ભ વિસમ્યા પારેવાના હશે શુ વિલાપ વા ?
વટ ઉપરના પખી દુખે ફરી ફરી શૂ લવે ?
અરર રડતું થાળુ આ કે શુ આક–તરૂ રુવે ?
ઘડિભર કરી એવી એવી ઉરે કઇ કલ્પના,
કઠિન પણ એ હૈયા જૂના જુવે નવ સાત્વના,
નયનજલના વૃદ્ધાગાલે સર્યા દ્રય બિદુડા,
અધર ધરડા ધીમુ તો યે વદ્યા–‘ મુજ સોનબા ! ’

(મદાક્રાતા)

એ જોડાને અતિ પ્રિય હતી સોનબા એક પુત્રી,
સૌથી છેલ્લી, પ્રિય પણ બધાથી પિતામાત કેરી,
પૂરેપૂરા ઉભય ઉરના લાડમા ઊછરી એ,
ભાઇ આઠે તણું વિવિધ ને કોડીલી ચાકરીએ
યાત્રા કાજે વડીલ નીકળ્યા તે ક્ષણે ચૌદવર્ષા,
આજે વીત્યા ઉપર વરસો બે વધુ સોનબાના,
જાણે વૃદ્ધો ગૃહ પુગી જઇ લગ્ન લૈએ જ તેના,
એ માટે તે યુગલ હૃદયો નિત્ય ચિતા કરતા
શુ જાણે એ નથી જગ પરે સોનબા આજ પુત્રી,
શી રીતે એ કલ્પી જ શકે કે અહીં એ દટાઇ !
ના ના છૂપી પણ જગતમા ઊઘડે કૈક વાતો,
છૂપા પાપો અકળ વિધિએ થાય આપે છતા તો !
વૃદ્ધા ઊઠી ગઇ સમીપ ત્યા આકની, ને પછીથી,
પુષ્પો કૂળા જરઠ કરથી સ્પર્શવા જેવી લાગી,
શબ્દો ત્યા તો કરુણ કરણે સાભળી ધૈર્ય હારી,
હૈયે ત્રૂટી સ્વર વળી લીધા પુત્રી કેરા પિછાની.

સાત સાત ભાઇ તો પરદેશ ગ્યા ’તા,
ઘરડેરા માબાપ કાશી ગ્યા ’તા,
ભાઇની મારેલી બ્હેનડી,
ભોજાઇની રગેલી ચૂદડી,
વગડામા સોનબા એકલા !

(મન્દાક્રાન્તા)

શબ્દે શબ્દે શ્રવણ કરતી સ્તંભતી ચોકોં વૃદ્ધા,
બોલે આ શું ? કવણ ? ન કળે ' આહિ હા ' સોનબા ક્યાં '
ત્યાં તો વૃદ્ધે પણ કર જરા આકપુષ્પે અડાડયો,
એ વાચ્યાં, એ સ્વર પરિચતે તે ય પૂરો ડચાયો
બે યે વીલા હૃદય સમજ્યા સોનબાનું અનિષ્ટ
બન્ને ઉઠયાં ઝટપટ જવા ઘેર, ને જાણવાને
પૂરેપૂરૂં શિર પર હતું જે કંઇ તેહ કષ્ટ,
—ત્યાં તો વાયુલહર ગુંજતી ઉચ્ચરી વાણી સ્પષ્ટ '

(શિખરિણી)

અરે માડી ત્હારૂં કદિ જ નહિ વાત્સલ્ય વિસરે,
લડાવ્યાં જે લાડો નહિ ભુલું પિતાજી કદિ ઉરે,
થઇ મોટી સૌના ઉરપર હતી કોમલ બની,
કસાઇ ના કાયા તમ સઉ તણા સ્નેહ અતિથી
તમે ને એ બન્ધુ વડીલ ખસિયા સાત, પછીથી
રહ્યા હું ને બન્ધુ લઘુતમ, હતો જે ત્રિયમતિ.
વધૂએ તેને તો કળવીં કળવી આળ ભરવી
ભમાવી મૂકયો ને મુજ બની ગયો એ ક્રૂર અરિ

(હરિણી)

વધુ વધુ દીધાં બન્ધુસ્ત્રીએ સહ્યાં સઉ કષ્ટ તે,
મૃદુલ કરથી કાણું બેડું વહ્યાં જલ કૂપથી,
વગર રસીએ એકે એકે વહ્યાં, પ્રભુ, કાષ્ટ મે,
દિવસરજની બેઠે ગાળે દળ્યાં દળણાં મથી.

(અનુષ્ટુપ)

ગૌરીના વ્રતમાં આપ્યું ભાભીએ ચીર પ્હેરવા,
સૂડામુખે ગયું કાંઇ કહે ભાભી, 'ધૃત ઢોળ્યું આ '

(ઉપજાતિ)

અને ગુન્હો એ શિર મેલી ભારે,
અપ્રીતિ ભારે ઉછળાવી ત્યારે,
ખીજે ભરાઇ ધુધવાઇ ભ્રાતે,
કહ્યું પ્રિયાને, ' દઉં દંડ કહે તે '

(હરિણી)

નિજ સમય એ સાધી કોલે ભવાન્તરવૈરિણી,
વદી અધમ, " આ રંગો એને રુધિર જ ચૂંદડી."
અરર વદતા એવું એની ન જીભ તુટી પડી !
અરર મુજ ભ્રાતા કેરી યે મતિ ગઇ'તી ખુડી !

(શિખરિણી)

કરી આજીજીઓ પણ કરી શકી કાર ન જરી,
બધી યે મારી ત્યાં કરી વિનવણી વ્યર્થ નિવડી,
હતી ઉભી માથે પ્રિય નહિ જ એ ડાકણ ભુંડી,
મને બંધુ ભાભી ઉભય મળી છુંદી પુરી કરી.

(અનુષ્ટુપ)

બ્હેનના રક્તથી રંગી બંધુએ ભલી ચૂંદડી,
પૂરાયા કોડ ભાભીના, દાટ્યું દિલ રડે અહીં

સાત સાત ભાઇ તો પરદેશ ગ્યા' તા,
વરેરેશ માબાપ કાશી ગ્યા' તા,
ભાઇની મારેલી બ્હેનડી,
ભોજાઇની રંગેલી ચૂંદડી,
વગડામાં સોનબા એકલા.

૬૯

રા. રા. પરમાનંદ મણિશંકર આપજકર

વસંતની કોયલડીને

(મિશ્ર હરિગીત)

કોકિલ ! વેણુ બોલજે !
ઝલકે અનિલ ઝબોળજે !
મધુરસ ભરી,
મુદ મન ધરી,
ઉરમા અમી રસ ઢોળજે !
જન કૈક દુખાબ્ધિમહીં ડૂબી ગયા,
ભગ્નાશથી કટુફળ જીવનપથે થયા
ત્યા ઉગતા સુપ્રભાત જેવી, આશને ઝળકાવજે !
પ્રિય કોકિલા ! ત્હુજ કૂજનથી, મુદ મનસદનમા લાવજે !

વાસંતિ વાયુ વ્હાય છે,
પરિમળ વહી પ્રસરાય છે,
વન ફુલ ફુલે,
મદભર ઝૂલે,
જગ રમ્યતા મુહાય છે,
ઉર નૂતનરંગ–ઉમંગથી છલકાય છે,
ધ્વજ વિજયનો બ્રહ્માંડમા ફરકાય છે,
તેમા રસાળની ડાળથી, ત્હુ મધુર સ્વર ઝંકારજે !
પ્રિય કોકિલા ! ત્હુજ કૂજનથી, ઋતુરાજને સત્કારજે !

દેવી દિશા ઉમંગથી –
રંગી અનેરા રંગથી,
સરસર સરે,
જગપટ પરે,
ઓપી પ્રભામય અંગથી,
રાચી રમે રાસે અનુપ વિલાસથી,
ઝળહળ વિમળ, જળસ્થળ કરે ચોપાસથી,
દેવીતણી પદતાળોમા, સ્વર તાલ ત્હારો પ્રેરજે !
પ્રિય કોકિલા ! ત્હુજ કૂજનમા, મધુ દિવ્ય સંગીત રેલજે !

૬૯

નંદનવનેથી ઉતર્યાં,
દેવી વસંત પ્રભર્યાં,
રસ રેલતા,
નભ ખેલતા,
ઉદધિ તણા ઉદરે સર્યાં,
પદઘોષ જનમન, ગગન તટ વ્યાપી રહ્યો,
રસપૂર્ણતાના કિરણે, રવિ વિશ્વમા દીપી રહ્યો,
તું કંઠનો મંજુલ ધ્વનિ, ઉલ્લાસપૂર્ણ વહાવજે !
પ્રિય કોકિલા ! તુજ કૂજનથી, અર્મીરસ ઉરે ઉછળાવજે !

શિશિરને હઠાવતી,
ગગનાંગણે છૂપાવતી,
શીતતા હરી,
લલિતા ભરી,
જગને વસંત દીપાવતી,
રસ ચેતને જો ! દિવ્ય જ્યોતિ ઝળહળી,
તરુ, પલ્લવો, કૂંજો, લતાને કળ વળી,
ઉત્સાહ નૂતન પૂરવા , મધુરવ તહીં રેલાવજે !
પ્રિય કોકિલા ! તુજ કૂજનથી, મૃદુતા બધે ફેલાવજે !

સાહિત્ય સંગીત અંગના,
ગુંજારવો હા ! ભૃંગના,
મધુરસ ભરે,
ગસમસ કરે,
કલરવ મીઠા વિહંગના,
આશિર્વચનથી સૌ વસંત વધાવતા,
નિજ સ્વથકી સ્નેહાર્દ્રભાવ જગાવતા,
કવી સ્તોત્ર દિવ્ય વસંતનુ, તુજ ઉર્મિઓ ઝળકાવજે !
પ્રિય કોકિલા ! તુજ કૂજનથી મનુહૃદયને ચળકાવજે !

પ્રેમી અરે ! રીબાય છે,
અંતર દુખે દુભાય છે,
નીર ખુબ ભરી.
નયને ઝરી,
કુમળા હૃદય કરમાય છે !
આશા નિરાશા મધ્ય પ્રેમી લટકતા,
ઝખ્મી જિગરમા દુખ કંટક ખટકતા,

દુઃખી હૃદયના દુઃખના સંતાપ તું વિસરાવજે !
પ્રિય કોકિલા ! તુજ કૂજનમાં, પ્રણયાર્દ્રતા પ્રસરાવજે !
મુદ અમ હૃદયમાં છાઈ દે !
સંગીત રસ બસ પાઇ દે !
મધુરવ ભરી,
અમીરસ ઝરી,
આનંદકેરી વધાઈ દે !
સૌ જનહૃદયને પ્રેમપાન કરાવીને,
તુજ ટહૂકડે શાન્તિ અનેરી ધરાવીને,
સ્વર્ગીય મન્જુ સ્વરથકી, જગમાં મધુરતા છાવજે !
પ્રિય કોકિલા ! તુજ કૂજનથી પ્રભુતા પ્રકાશ પ્રકાશજે !

૭૦

સ્વ આણુશંકર પ્રેમશંકર શાસ્ત્રી

ચિત્તસ્વભાવ

(કાન્તમાલા માટે મોકલનાર રા રા અમૃતલાલ આણુશંકર વૈદ્યશાસ્ત્રી)

(પદ)

હરિણુ મન મારૂ રે ભવાટવીમા ભટકે
સદ્ગુણથી બાધુ રે ત્યાથી પાછુ છટકે ! ધ્રુવ

યૌવનનું અંધારૂં ભારે તેમા શું દેખાય ?
સન્મારગને સાવ તજીને વિષય વિષે લપટાય
હરિણીની સાથે રે રમે લાખો લટકે ! હરિણુ૦

મૃગતૃષ્ણા દેખીને તરસ્યુ જળ પીવાને જાય
હડિયુ કાઢી હેરાન થતા પણુ પાણી ક્યાથી પીવાય ?
હજી હડકાયુ રે જુવો ને ક્યા અટકે ! હરિણુ૦

લીલું ખડ દેખી લલચાણુ આખ મીચીને ખાય,
પાણી વિનાના ઉંડા કુવામા પડતા પછી પસ્તાય,
વેલાને વળગી રે અધર ઊંધુ લટકે ! હરિણુ૦

મારે છલંગ નિસરવા બાહિર તેમ વધુ સપડાય,
કોટિ કંટક કાયામા ભાગે થાય પીડા હાય હાય !
સુખ ક્યાથી પામે રે–કાટા રગ રગ ખટકે ! હરિણુ૦

૭૧

રા. રા. બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરઃ

વિરહનું આંસુ

(પદ)

ક્યા ય ઉર થરપે* નવ મ્હારુ, રે પ્રભુ,હુ તે કેમ જિગર ઠારુ'

ઝરમર ઝરમર આ ઝવી રૂહે છે વાદળિયુ ઉર ભોળા,
મદ મદ ગતિ રમે અનિલ આ એકલ વળી મળી ટોળા — પ્રભુ૦ ૧

કૂજે કોકિલ ઘડિ ઘડિ વિસમી અધિક અધિક રઢિયાળુ,
મ્હોર કળી ફુલ સ્નિગ્ધ વેલ તરુ વ્હે ન વહે મદ વારુ — પ્રભુ૦ ૨

સધ્યા, તુજ આ ભભક અનેરી ચમક જ ઘેરી ચલાવે,
સુતનુ કુરગી વત્સશુ ગેલતી સ્મૃતિસણુકા સળકાવે — પ્રભુ૦ ૩

હાય' દિવસ આવો જ હતો એ સાઝે આમ ખીલી'તી
અમે ચાદની તે પછી ઉજળી નદીવાકે પીધી'તી — પ્રભુ૦ ૪

છે એ સધ્યા, નદી, બગીચો, એ જ કુરગી, કોકિલ,
એ સૌંદર્યઅમી પણ—જાતાં એક—બન્યુ વિખ કાતિલ'
પ્રભુ હુ તે કેમ જિગર ઠારુ રે ક્યા ય ઉર થરપે નવ મ્હારુ' ૫

---

* ટિપ્પણ પૂના, ૧૯૧૭, ફાગણ માસનુ માવઠુ સ્હવારે કરા સાથે, પાછલે પ્રહરે અને લગભગ સધ્યાકાલ સુધી શ્રાવણના સરવણિયા જેવુ

થરપે, તૃપ્તિ પામે કાઠિયાવાડી ભજનોમા આ શબ્દ જોવામા આવે છે, કદાચ ટેકની આખી લીટી પણ જૂની હોય —મદ, આમોદ,વારુ , રુચિકર, **સાંઝે**, સાઝ પણ

૭૨

કવિશ્રી ભાલણ·

કાદંબરીમાં પ્રકાશતો અનુમરણનો ઉત્સાહ.

(કાન્તમાલા માટે મોકલનાર રા રા કેશવલાલ હ ધ્રુવ)

(પદ)*

ચ દ્રાપીઠ દીઠૂ ગતપ્રાણ, પૃથ્વી પડિયૂ મૃત નિર્વાણ
દેખી સહસા ' આ શૂ ?' કહિ, ધ્રૂજિ ત ન, વિરહિ વપુ દહિ
ઊંધિ મુખિ પડિ તે જિહા, મદલેખાઇ ઝાલી તિહા
પત્રલેખા જોઇ અડવડી, મૂર્છા ખાઈ અવનિઇ પડી
મદલેખા ઇ કરિ આક્ર દ, દીન ધામણી દીસિ મ દ
' હા હા નાથ ?' કરી નિ રોય, સ્વામીના મુખ સાહામૂ જોય
કાદ બરીનિ વલી સાન. નિશ્ચલ મૂઢ થઈ રહી સ્થાન.
રાના મુખ ઉપરિ મુખ ધરી સ્ત ભી દૃષ્ટિ રહી સુદરી
નીસાસુ જાણી વીસર્યું અથવા ક્રોધ તે ઉપરિ કર્યું
અરુણ વદન જાણી શૂ શશી રાહુ રહ્યુ છિ પૂરણ ગ્રસી.
પરશુઇ છેદી વલ્લી જિમ, અધરપલ્લવ કરમાણા તિમ
જાણી શૂ લિખી પૂતલી, સ્ત્રીની ચ ચલતા ઇ ટલી

એ દેખી સખીની રીતિ મદલેખા ઇમ બોલી પ્રીતિ
બોલી, સખી ' કા થઇ અચેત ? અકસ્માત કો વલગુ કેત ?
નવિ બોલિ આસૂ નવિ પડિ ઠીણુ જાણ્યુ તુઝ હઇઅડિ
ફાટિ અતિશિ ભર્યૂ તડાગ, તિમ ફાટશિ તે સહસ્રિ ભણિ
એહ સાભલી મદિરા માર ચિત્રરથ જીવી શૂ કરિ ?
કુલ બેહૂના, જાણજો, નથી, તુન્હિં ઘણૂ શૂ કહીઇ કથી ?

એહવા વચન હૃદય માહિ વસી કાદ બરી બોલિ કાઇ હસી.
ગિહિલી ' એ શી દિહિ છિ વાણિ ? હૃદય કિહા ફાટિ પાષાણ ?
વજ્રસાર એ કિમહિ નવિ દ્રવિ, કોટિ પરિના દુ ખ અનુભવિ,
જે જોઇ આ દુ ખની ઝાલ સહસ્રખ ડ ન થયુ તતકાલિ
જીવિઇ તેહનિ માત નિ તાત, મરવૂ તુ કુહુ નિ શી વાત ?

---

* રાગ વિરાડી, એકતાલી તાલ

સહીરો આત્મા નિ પરિજન મરતા સંભારવા નહિ મન
પામ્યૂ વલ્લભ તણૂ શરીર એ આધાર ધર્યું ચિત ધીર
જીવતા તુ સુખસભોગ, સુઇ અનુમરણસયોગ,
તે હૂ પામી છૂ એકાતિ બહુ પ્રકારિ દુખની શાતિ
માહારિ અર્થિ આવના રાય પ્રાણ છાડિયા, મેહેલી કાય
ભાર એ વહુ મુઝ શિરિ ધર્યું, માહારુ આત્મા અતિ ગુરુ કર્યું
જુ હૂ હવિ સદન આદરૂ, તુ તા આત્મા હલુક કરૂં
પિઊનિ સ્વર્ગિ ચાલતા માય ! રોઊં તુ અપશુકન થાય
સુરપુરિ જાતુ જોઈ નાથ હૂ હરખિ જાઉં છુ સાથિ
આનન્દની વેલા જુ એમ, ઉત્છવ માહિ રોઊં કિમ ?
[illegible] રોવાનૂ કાજ ? સઘલા દુખ ગયા મુઝ આજ
માહારિ અર્થિ છાડયા પ્રાણ તે સાચિ કરવ પિયાણ,
તુ તિ શુ ગિહિલ એ કહ્યૂ ? રોવૂ મુઝ મન માહા નવિ રહ્યુ

(૫૬)*

આજ જીવવૂ તેહ મરણુ રે, મરણુ તે જીવિત જાણુ,
સ્નેહ કાઇ મુઝ શૂ હુઇ તુ તે એહ્ણી પાર આણ,
માહારુ વાહાલુ હો એકલુ પરિ જાય ?
જીવી શૂ સુખ ભોગવૂ, જુ એહનિ સૂપ્યૂ કાય ? ધ્રુવપદ
તુ તૂ તે પિરિ કરજે, બાઈ, જમ માત નિ તાત
માહારિ શોકિ પ્રાણુ ન છાડિ, તેહવી કિહિજુ વાત, માહાર૦
સહીરો પરિજન જે ઘરી આવી સૂનૂ દેખી નિ રોય,
તેહવી પરિ તૂ કરજે, બાઇ, દુખી ન થાઇ કોય. માહારુ૦
આગણિ આમ્રવૃક્ષ સુત જે, સજની, થન માહા ધરજે,
માધવી લતા સઘાતિ તેહનુ વિહિવા ચીતઈ કરજે માહાર૦
ચરણુ તલિ મિ અતિ લડાવ્યુ અશોક સુદર વાન,
કાનિ ધરવાનિ પણિ અર્થિ રખે ચૂટુ એક પાન માહાર૦
માહારી ઊછેરી માલતી, તેહના પુષ્પ જ જેહ,
દેવાર્ચનનિ અર્થિ લેજ્યો અવરિ મ લેશુ તેહ માહારુ૦
આમ્રવૃક્ષ જે સ્વિઇ મિ રોપ્યુ, એહનિ પાણી દેજ્યો,
ફલ થાઇ તિમ યત્ન જ કરજ્યો, તેહ તણુ ફલ લેજ્યો. માહાર૦
મદિરિ માહારિ જે ઊશીસિ કામ તણુ પટ મૂઢ,
તે લેઈ નિ ફાડી નાખજ્યો. હૂ અ રાખતી ગૂઢ માહારુ૦
પંજર માહિ જે શુક સારિકા કાલિદી પરિહાસ,

---

* રાગ વિરાડી, યતિ તાલ

એ બાપડાનિ મેહેલી દેજ્યો ઇચ્છા જાઇ વનવાસિ માહારુ૰
નકુલિકા નામિ જે હરણી સૂતી મુઝ ઉચ્છંગિ,
તેહનિ તૂં ખૂલિ બઇસારે અતિ છે સુદર અગ માહારુ૰
બાલ હરિણ મિં જે પાલ્યું'તુ, મેહેલુ કિહી તપોવન
હસ મરિ નહિ તિમ મેહેલજ્યુ સર વાપી જલ ઘન માહારુ૰
ક્રીડાપર્વત જે તો માહારુ, કરજો તાપસ શર્ણિ.
બ્રાહ્મણનિ તો દાનિ આપજો, માહારા જે આભર્ણ. માહારુ૰
વીણા માહારી અતિ જે વાહાલી, તે તૂ ધરજે, બાઇ
યથાયોગ્ય વિહિચી નિ આપજો, બીજી જેહ સજાઇ. માહારુ૰
હૂ આ દેહનિ ચદન ચરચી સારી સવિ શણગાર
વાહાલાનિ કંઠિ વલગી નિ મેહેલૂ અગ્નિ મુઝારિ. માહારુ૰

૭૩

રા. રા. "મજનુન"

છેલ્લો ચુકાદો

(ગઝલ)

આજે ગણી ત્હારી કૃપાનું પાત્ર હાથ હવે ગ્રહે છે !
વીતી ગયેલી વાતની યાદી હજી આ દિલ દહે છે.

ત્હારી કસોટીના બધા દરિયા તરી હું પાર આવ્યો !
એ ઝુલ્મની ફરિયાદ કરવાનું હવે બાકી રહે છે.

ભોળા બિચારા આશકો, શતરંજના લાચાર પ્યાદા,
ત્હારા તરંગી દાવમાં કદમે કદમ જખમો સહે છે.

આશા નિરાશા એક કરી એ રાહમાં હું યે ભમ્યો 'તો,
સ્મરણો થતાં તેના હજી આ નયનથી ઝરણાં વહે છે

× × × ×

પાપણ હલી સ્મિત વિસ્મયે છેલ્લો ચુકાદો દાખવે છેઃ—
એ આશકોની રીત-લો ! એમાં મ્હને તું શું કહે છે !

૭૪

રા. રા. મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર

રમણીય બચપણ

(અનુષ્ટુપ્)

નદીની ભેખડો સ્હામે, ઝૂંપડી એકલી હતી
આંગણે રમતી બાલા, નાચતી ખેલતી હતી

(વસંતતિલક)

સંધ્યા સલૂણી, કંઇ તારલિયા ઝગે છે,
"પી, બાપુ' પી," શ્રવણ એ અથડાય શબ્દ
ન્હાનુંક એક દીસતું મૃગલું રૂપાળું,
ને પાસ છે રમતિયાળ કુમારિકા એ
અંગાગ કોમલ, સુકોમલ શીંગડીઓ,
ખાતું હજી નવલ કુંપળ મંજરીઓ,
ન્હાનો હતો કુસુમ-મંડપ ત્યાં લતાનો,
બાંધ્યું થડે ઘુઘરીમંડિત દોરડીએ
બાલા નીચે નમી પછી પગ ટેકવીને
મ્હોંમાં ધરે કવલ ભોજનના ધીમેથી
પંપાળતી દિલ લીસું કર ફેરવીને,
ભાડુસમી પરમ વ્હાલ થકી જમાડે
એ આમ વ્હાલ ભરી જ્યાં ખવરાવતી'તી
પેલું કુદે ઘડી ઘડી પુછડી હલાવી
'પી, બાપુ' પી' ફરી વદી મધુરી મિઠાશે,
ને રાન રમ્ય રટતું ફરી બોલ હોંસે
ખાલી કરી જલ બધું જતી'તી જ બાલા,
વાંકા નચાવી તિરછા દગ લોલ દીર્ઘ:
થોડા ભરી ડગ વળી અટકી ઉભી એ,
ઘેરા અગમ્ય મુખભાવ તરી રહ્યા કૈં.
કૈં બ્હીક, કૈં ફિકરથી ગભરાઇ ભોળી
પાછી ફરી હરિણ પાસ ઉભી અધીરી
લૂછી ગરીબ નયનો નિજ પાલવે ને
ખોળા મહીં લઇ પુછે મૃગને દયાથી—
"શું થાય બાપુ' કંઇ બોલ, ત્હને શું થાય?
કાં દોરડી પ્રતિ પળે તુજની તણાય?

અસ્વસ્થ છુ ? તૃણુ નથી અથવા જ લીલુ ?
શુ થાય આજ, કયમ છે મુખ વ્હીલુ વ્હીલુ ?
તું આવ બેશ, દિન એ ભુલી તુ ગયુ કે-
બીજા હતા ઘણુ બહુ તહી ટેટરીએ
ત્યા કે દીઠું દુર થકી તુજને પિતાએ
તું એકલું ભટકતુ હતું જ્યા નમાયુ !
લાવ્યા ત્હને ઘર ભણી અનુકમ્પથી ને
(તુજ ધન્ય એ દિવસ હો !) મુજનું થયુ તુ !
તો કા પછી અહીંથી આથડવા જવુ છે ?
વા કૈંક ઓછપ દીસે મુજ શુશ્રૂષામા ?
જોને ભલા ! દિવસમા ત્રણ વાર લાવુ,
પાસે વહે ઝરણુ ત્યા થકી નીર ચોકખુ
દુર્વા તુષાર ભીની તું ફરતુ ચરે જ્યા,
હુ લાવતી ગરમ દૂધ તણો કટોરો,
હાવા થશે તુજ બધા બલવાન ગાત્ર
જોડીશ ત્યાર પછી હુ મુજ ગાડલીએ
ઓરાડીને ઝુલતી એક પછેડી અગે
જોવા જવા નદીતટે ઉગતો દિનેશ.
કા તુ અધીર-ઉદગ્રીવ બની જુવે છે ?
માની સુવાળી હુંફ-સોડચજ સાભરી છે
તોફાન કે ગગડતી વરષા—ઝડીના
કે કૈં બીજા સ્મરણથી હબકી જતું તુ ?
મા વ્હીશ, બાપુ ! નહીં બાધ કરી શકે કૈં,
તું છુ સુરક્ષિત અહી ઝુપડી નજીક
કા આરડે ? પ્રતિપળે ક્યમ દોર તાણે ?
સુઇ જા, સ્હવાર પડતા ફરી હુ મળીશ,"
–એવે પ્રણે અરર સિંહ કરાલ કાળ !–
ઓ ગર્જના થકી અરણ્ય બધુ ધ્રુજે છે !
ઘાયેલ સિંહ અહીં–ત્યા વિફર્યો ફરે છે,
ને કૈં શિકારી તણું ઝૂંડ પુઠે પડ્યું છે
"ઓ આવશે, અરર બાપ ! પ્રભુ બચાવો !"
એ એકમેક વળગે ધરી બાથ કંઠે
બાલા છળી, મૃગલુ વ્હીકથી થરથરે છે
બંને લપાય મુખ ઢાકી જ ઓઢણીમા
એવે થયો સુસવતો શરનો ઘસારો,
ત્રાડી પડ્યો ધૂધવતો વનરાજ સિંહ.

ખૂમો બધી વનમહી ઘડી મ્હાય ફેલી
ને પાછુ ત્યા થઇ રહ્યુ સહુ શાન્ત શાન્ત !
આકાશમા ચમકતી હતી ચન્દ્રલેખા,
ચોપાસ શાન્તિ નભથી વરસી રહી છે,
ત્યા ફાનસ લઇ ખભે હતું આવતુ કો
જ્યા એકમેક વળગ્યા ધરી બાથ કંઠે
ઢંઢોળીને કહ્યુ, " અલ્યા ! ક્યમ બ્હી ગયા છો ?
હુ જાણુ કેમ અહીંયા બહુ વાર લાગી
ચાલો હવે, વન થકી સહુ ભો ગયો છે,
ચાલો હવે ઝુંપડીમા જઇએ નિશંક "
ચાલ્યા ત્રણે વિતકની કરતા જ વાતો,
સૂતા નજીક કરી તાપણુ ત્યા હુંફાળુ
બાલા અને મૃગની એક પથારી કીધી,
કિન્તુ હજી ઉંઘ મહીં ચમકી ઉઠે એ
ઉગ્યુ સ્હવાર નવચેતન અર્પતુ કૈ,
જાગ્યુ બધુ વન અને મૃગ બાલિકા યે,
ગૈ રાતની બ્હીક સમૂળી ભુલી ગયુ છે,
ચોપાસ ત્યા કુદતુ એ દુરવા ચરે છે

(અનુષ્ટુપ્)

ધરે ના કોઇની ચિંતા, મૃગ તો દોડતુ થયુ,
બાલાના સ્નેહવાત્સલ્યે, સદ્ય મોટુ થઈ ગયુ

———

૭૫

શા. શા. મૂલશંકર હરિનંદ કવિ.

જેમાં નિર્દોષ ચમકશોભા ભૂલી પડી પ્રકૃતિખોળે રાત ગાળે છે અને સ્હવારે પાછી માતાને જઇને મળે છે.

એક મનહર સાઝ ઉતરતીતી,
રવિકરસુરખી ઉર ધરતીતી,
સુરધુનિઝણુ ઝરમર ઝરતી ઝરતી
આકાશે તરવરતીતી
એક પંખિણી કલરવ કરતીતી,
મધુભર તરુવર પર ફરતીતી,
સુકુમાર મુકુલગોટા સરખા મધુરા
નિજ બચ્ચાંને અનુસરતીતી.
એક અનિલલહર ફરફરતીતી,
વનફુલ પરિમલ પાથરતીતી,
શીતલ સ્પર્શે સ્પર્શે શ્રમ હરતીતી,
વસુધા પર વિસ્તરતીતી
એક લલિત સરિતા સરતીતી,
રેતીપટ પર પસરતીતી,
વાયુ વેર્યાં તટકુસુમો
નિર્મલ જલવેણીમા ભરતીતી.
તે વેળા નાજુક ચમકશોભા ફરતીતી,
ડગમગ ડગમગ ડગ ધરતીતી,
નદીમા છબછબિયા કરતીતી,
આછે જલે ઉતરતીતી
એક માછલી જલમા તરતીતી,
બાલા ફરતી તરવરતીતી,
હસતી હસતી અડવા ધસતી
અવર પલ બાલા વિસરતીતી
એક મીઠી વેલ પમરતીતી,
આછી ફુલવૃષ્ટિ ખરતીતી,
ફુલ ખોબે ભરતી ભરતી બાળા
મૃદુતર જલપર છાવરતીતી
એક છીપ નદીતળમા ચળકે,
જળખળકે રંગઝરા ઝળકે,
હલકે હાથે લે સુકુમારી,
પલકે પલકે મુખડું મલકે
છીપ જલફુલ સહુ વાતો કરતી
વળી વાળુની મૂઠી ભરતી
હલતી હલતી વાવલતી
નચવતી મુખ તેમ તેમ અલકવેણી ઝૂલતીતી.
ઉઠતી, પડતી, કૂદતી ફરતી,
ધરતી માને ચુંબન કરતી,
તાળી પાડી ખિલખિલ હસતા,
ઓચિંતી મા સાભરતીતી
આતુર નજરે ચોગમ જોતી,
આવ્યા નયને અમુલા મોતી,
આવા પાછા ડગલા ભરતા
ઘરનો મારગ ન શકી ગોતી
ફરી ફરી માડીને સંભારે,
ઓ બા ' ઓ બા ' મુખ ઉચ્ચારે,
પોકારે વળી વળી,–શુણે કોણુ પણુ ?
ન્હડે કોણુ એની વ્હારે ?
થાકી જગજનનીને ખોળે
સૂતી બાળા હૈયે ભોળે,
નિદ્રાપપાળે, તારા ચોકી કરે.
વનાગનાઓ વ્યજન ઢોળે

(અનુષ્ટુપ્)

વિસ્મૃતિ તિમિરે ડૂબી સૃષ્ટિ સારી શમી ગઇ,
રાત્રી ઝમઝમી ચાલી મીઠે વ્હેને વહી ગઇ
વિમલ ચમકશોભાને આચ આવી ન રાતમા,
તાજા ફુલશી માતાને પુત્રી લાધી પ્રભાતમા

૭૫

૭૬

રા. રા. મનહરરામ હરિલાલ મ્હેતા;

શારદાભુવન

(ગમ૭૬)

અત્ર વાતાવરણુ પરમ આનંદનુ,
પ્રકૃતિ હસી રહી
સર્વ કો વસ્તુઓ ત્યાગી માયાતણા આવરણ
સચ્ચિદાનદ રૂપે પ્રકાશે અહીં.
સર્વ છે જ્યોતિમય રહિત છાયા થકી
સુદર ગુલાબ ને મોગરા જૂઇ ને જાઇ ને
પ્રકટતા નિત્ય સોરભ અપાર્થિવ અહી
કોકિલા કૂજતી વિગ્લ સગીત અહીં ઇશ્વરી
અત્ર છે કો ન નિસ્તેજ કે દુર્બળો,
કો ન કદ્રૂપ કે કૂબડો, ૧૦
સર્વ સૌદર્ય ને સતત યૌવન વડે યુક્ત
તેજસ્વી પાવક સમા
નષ્ટ આશાતણીં અહી નહી વેદના,
ફિકર ચિતા અને હૃદય–ઉદ્વેગ ના,
અહી ન સસાર સતાપ છે,
અહી ન દારિદ્રયનૂ પાપ છે,
શોક કે રોગ નહી,
કોઇ યમદડનો ભોગ નહી,
અલ્પજીવી જરાયુક્ત કો વ્યક્તિ નહી,
પ્રકૃતિ અત્ર વર્તી રહી સર્વથા ૨૦
સર્વને સૌમ્ય મીઠી જનેતા સમી
સ્વાર્થ કે લોભ નહી,
ક્રૌર્ય કે ક્રોધ નહી,
જુલ્મ કે જોર નહી,
સર્વ છે દિવ્ય પ્રેમે ભર્યા
સદય ઉદાર ઉર નિર્મળા
કામરૂપ ધારતા,
ઈંદ્રધનુ પર ચ્હડી ગાન લલકારતા,
હસમુખા ખેલ ચદા સહિત માડતા,
મેઘના દલથકી કુસુમ વરસાવતા, ૩૦
ગિરિ ગણી ઊનકંદૂક ઊછાળતા,
ઉદધિ તોફાનને સાનથી ખાળતા,
અતર અગાધનો સહજમા ક્હાડતા,
અકળને કળી જતા, ગહનને ગ્રહી જતા,
અત્ર સૌ લોક સ્વેછાનુકુલ વિચરીને
લૂટતા પરમ આનદને

આગળ જતા દીઠું એક સરવર તહીં
પરમ સૌદર્ય આ વિરલ સરવરતણૂ નિરખતો
હૂ ઉભો સ્તબ્ધ થઇ.
વિમલ જલ સ્થિર થયૂ મહત્ વિસ્તારમા ૪૦
નિરખી નિજ મુખ રહ્યૂ નીલ આકાશ
નિજ રુચિર નક્ષત્ર નેત્રો વડે
શીત કરમય શશી શુદ્ધ આ સલિલમા
અચલ થઇ વિલસતો
સાધુના હૃદયમા જ્યોતિમડલ સમો
શાત નિષ્પદ પાદપલતા,
અચલ સૌ કમલ સરવરતણા.
સ્થિર થઇ હૂ ઉભો
કૈ સમય વીતતા શ્રવણુ મ્હારે પડયા
અદ્ભુત અપૂર્વ મજુલ સુરો વિરલ સગીતના ૫૦
મુગ્ધ થઇ હૂ ગયો તે તરફ
એક દર્શન મ્હને પરમ અદ્ભુત થયુ
નીલ સરવર ઉપર
એક દીઠુ અહા ! અતુલ તેજસ્વી મે નાવડૂ
શારદી પુનમની મધ્ય રાત્રી થતા
અપ્સરાના ગણે શુક્રતારા ધરી મોખરે
આ ઘડયૂ નાવને ચદ્રકિરણો વડે
તેમહીં મે દીઠી
લલિત લાવણ્યની મધુર મૂર્તીસમી સુન્દરી.

વિમલ જ્યોતિવડે ઝબકતી, ૬૦
અપ્રતિમ ધવલ દિવ્યામ્બરે ઓપતી,
વિલસતી શુક્તિસોહત આ નાવ પર
અચલ હિમશૈલના શિખર પર શુક્રતારા સમી
ગ્રહણ કરમા કરી
મૃદુલ સુકુલો વડે સુરભિ નાજુક વીણા
સતત કલ્યાણમય વચન ઉચ્ચારતા ઓષ્ઠથી
નિસરતા નિઃસ્વનો
પરમ મંજુલ પુનિત ભૈરવી રાગના
શાંત સુકુમાર મુખ તાપસી
શોભતી પાર્વતીના સમી. ૭૦
દર્શન થતા મ્હને આ મહાદેવીના
ઉભય કરજોડ વિધિયુક્ત કીધી વંદના

મસ્તક ઉઠાવ્યું કે દશ્ય અદશ્ય આ
પરમ વિસ્મિત થઇ નિરખતો નિરખતો
પ્રેક્ષણીય પ્રદેશે હું આગળ વધ્યો,
એટલે એક દીઠું તહીં મંદિર મહાન મે
ભવ્ય મુખદ્વાર આગળ મુકેલા હતા
અદ્‌ભુત અપૂર્વ કૌશલ્યથી કોતર્યા
રક્તપાષાણના વિપુલ ગજરાજ બે.
અંદર પ્રવેશ કરતા, દીઠા ભીંત પર ૮૦
અપ્રતિમ ચિત્ર મેં માધવચરિત્રના
એકમા ગોળીને ફોડીને
ઉભય કરથી પીએ તક્ર નવનીત
સૌ બાળગોપાળ મર્કટ સહિત લાલજી
એકમા શારદી ચંદ્રમા ગગન મધ્યે ઉભો,–
રાસ યમુનાતટે
નંદનંદન કનૈયે રચ્યો
ખંજરી ઝમકતી, ઘૂઘરી ધમકતી,
ચંગની સંગમા મંજુલ મૃદંગ વળી ઢમકતી,
વાંસળી વાજતી, તાલ બહુ ગાજતી, ૯૦
ગીત મનહરણ મનમોહિની ભાખતી,
તેમહીં પરમ પ્રેમાળ વ્રજબાળ સહ
બાલ ગોપાળ દઈ તાલ થઇ થઇ રમે રાસમા
એકમા પરમતત્ત્વજ્ઞ શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન
રથ હાંકતા યુદ્ધમા
પાઠ દે પાર્થને તત્ત્વજ્ઞપ્રાપ્ત કર્તવ્યના
આમ આ ચિત્ર અહીં ભીંત પર ચીતર્યાં,
હેમ ને રજત વળી વિવિધ રંગે ભર્યાં,
કલ્પનામય કલાકારના હૃદયના ૧૦૦
હોંસરાગે પુર્યાં,
ભભકતા માનુષિક સર્ગશક્તિ તણા
વિજયના વાવટા!
આગળ જતા ગયો રંગમંડપ મહીં,
કૃષ્ણલીલાતણા વિવિધ જ્યાં અદ્‌ભુતો
કોતરેલા મહા બાર સ્તંભો ઉપર
વિપુલ ઘુમટ હતો.
રુચિર ઘુમટ તણા ઘેરમા
કોતરી અતુલ કૌશલ્યથી
વિરલ સર્જનાર નટવરતણી ૧૧૦
રાસલીલા હતી.
કોતર્યું પુષ્પ સિત કમલનું મધ્યમા,
તે થકી લટકતું
શતસ્થાનસહસ્ર વાટોતણી જ્યોતથી ઝબકતું,
રજતની શૃંખલાએ જડયું
હેમનું એક ઝુમ્મર મહા.
રુચિર દર્શન પરમ ઉચ્ચ આસન જડયા
રંગમંડપતણી મધ્યમા
કૈંક બેઠા હતા
પુરુષ ઉત્તમ મહાત્મા મહર્ષિ સમા
તંબુરથી નિસરતા ૧૨૦
ષડ્‌જમધ્યમતણા સતત ઝણકારથી,
અદ્‌ભુત વિરંગી સારંગીના
અપ્રતિમ મીંડમય મૃદુલ રણકારથી,
વિરલ લઘુ હસ્તથી વાજતા
મંજિરા ને વળી મંજુલ મૃદંગના તાલથી,
વ્યાપ્ત સંગીત છાયામહીં
ધૂન ઊઠી રહી
રાગિણી રસમય વસંતની.

ઉત્તમ કવિત્વમય ભજન ગાઇ રહ્યા
ભક્ત તે પરમ ભક્તિતણા ૧૩૦
સન્મુખ વિરાજતી,
શ્રેષ્ઠ રત્નો જડિત [સિંહાસને,
જ્જ્વલિત જ્યોતથી ઝબકતા સુઘટિત સુવર્ણ
ઉત્તમોત્તમ અલંકારથી સજ્જ, તે
અદ્ભુત અપૂર્વ સૌંદર્યમય
મૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણ રાધાતણી
અગરુ ચંદન અને સુગંધના ધૂપની
ઉત્તમ ગુલાબ ને મોગરા પુષ્પની
મસ્ત પરિમલ સુપસરી રહી

ભવ્ય આ લલિત ગૌરવભર્યું ભવન, ૧૪૦
પરમ માયામયી મૂર્તિ મનહરન,
વિવિધ ચિત્રો વળી ચારુ ચિતહરણ,
દિવ્ય સંગીત અતિ શ્રવણ સુખકરણ,
ભક્તિભાવે ભર્યાં ઉત્તમ કવિત્વમય ભજન,-
પંચ આ દિવ્ય સરિતાતણા વિરલ સંગમ મહીં
સ્નાન કરતો પરમ પુનિત થઇ
અનુભવી સુખ રહ્યો શ્રેષ્ઠ હું
પરમ આનંદનું ૧૪૮

૭૭

રા. રા. મોહનદાસ મકનદાસ મ્હેતા:

પ્રેમસમર્પણ સ્મરણો: એક દિલ દિલની તવારીખ

(ગઝલ)

ઉછળતી બાળહરણી શી મધુર મસ્તી ભરી બાલા
જિગરમાં આ ફરી શું ગૈ, જરા તુજ ખેલ જોતી જા!
હતી મુજ કોઇ ન્હૈં કાલે, બની તું શું ગઇ આજે!
જીવનમાં આ ભરી શું ગૈ, જરા તુજ જીત જોતી જા!
જૂવે મુજને છતાં જો ન્હૈં અને જોઇ રહે બીજે,
મગર મ્હારી તરફ છૂપા નજરઝબકાર ઝમકી જા!
નદીતટ પર નિહાળું હું જતું પનિહારાનું ટોળું,
છુપી રૂહે ને ય ઝખાવા કુહૂ પંચમ ગજવતી જા!
કુણાં તાજાં ખીલેલાં ગુલ છુપાવી છેલ્લે લાવી
પલક એકાંતની ઝડપી હસી મુજને અરપતી જા!
સહીયર–સાથ વીણો ફુલ નિહાળું હું બની મશગુલ,
'મઝાનાં' કહું ત્યહાં તો 'લ્યો' કહી ચંચલ હલવતી જા!
ગ્હી દૂરે દૂરે મુજથી ઘરે આખે ફરે ઘુમતી,
ફરૂં ઊઠી જવા ત્યાં તો ઇશારે રોકતી તું જા!
કહી 'આ આવોં' તું વહીં જા વળી આવી વળી વહીં જા,
'અધીરા ઓય શું આવા!' કહી વળીં ટોકતી તું જા!
હશે સઘળું ય જાણીને અગર હાલુ? ન જાણું એ
રહે દિલ ગૂંચમાં ઝખી જરા તો સાફ કહેતી જા!
બીજા બહુ બોલ બોલી રૂં મગર તુજ પ્યાર બોલી ન્હૈ,
નથી બસ બોલવો એ, તો જરા ચુંબન તું દેતી જા!

× × ×

દીધું ચુંબન પ્રિયે તેં આ, દઇ દીધું બધું એમાં
હવે 'નહિ, ના' કહી નાહક જિગરમાં ઘાવ તું કર મા!
ન ધર તું હાથ આ આડા, ન દિલડું વેગળું લઇ જા
પરમ અદ્વૈત પ્યાલામાં જુદાઇ કાંકરી ભર મા!
કહું હું તે કરે તું ફુલ છતાં આ આંખડી વ્યાકુલ
દઇ દઇને હજી ડરે તું? દિલે મુજ દર્દ એ ભર મા!
પ્રિયે તું પ્રેમપરવશ જે થતું છું વાસનાવશ તે
પ્રિયે રે! એવી શંકાએ કલંકિત તું મ્હને કર મા!

નયન તુજ ઘેલુ ન રમતું, છતા છેડુ નિભાવે તુ
હજી તુજ પોત ઉંડેરૂ, ખટક મુજ શીદ ના હર આ ?
અડોઅડ આવી બેસી ગૈ, છતા આ ઉંડી ચોરી રૂહે
પૂરો વિશ્વાસ જાગ્યો ન્હૈં ઉણપ મુજ શીદ ના ભર આ ?
અરપ આખુ ય આ ઘડિએ જીવનભરની બને ઘડિ એ
દર્શી કુલ, ના લણ જરિ યે પ્રિયે, લે છે વચન મુજ આ ?
સુણી આ તુ ખસી જરિ ગૈ, મોંહુ વાંકુ હસી જરિ રૂહે,
ઉછળતી આવી ભેટી રૂહે, વદી સઘુ લીલા તુજ આ ?
છુપાવ્યુ છાતીમા મુખડુ,- સૌમ તેથી શુ શુ ન ચુમ્યુ
ચુમી ચૂની ફરી ચૂમ્યુ ગયો ભૂલી વચન ક્ષણમા ?
ટળી શકા, શમ્યા તર્કો, ખીલી અદ્ભુતની જ્યોતિ
કરી ચુકી જીવનનુ તું મ્હને પૂરુ સમર્પણ હા ?

× × ×

પરમ સુખનો સમય આવ્યો સ્વપનસમ એ ગયો ચાલ્યો
અચાનક તું ગઇ ઊઠી પ્રભાતે પ્રેમજીવનના ?
જતા તુ જે રહ્યો રસ તે રસે જીવન ગુજારૂં છુ
વીત્યા જુગ તો ય છે મધુરા સ્મરણુ તુજ એ સમર્પણના !

૭૮

ર. રા. રમણિક કીસનલાલ મ્હેતા

પધારો !

(પદ)

પધારો પ્રભુતણા પ્રિય બાળ ! પધારો પ્રકૃતિના રસબાળ !

કમલ સરીખડુ મુખડુ જોના આવે સૌને વ્હાલ,
દિવ્ય લલાટે સૂર્યકિરણુ શા ઝળકે ઝાકઝમાળ ! પધારો૦

સોનેરી ઝુલ્ફા ઝુલે કંઇ અનિલતણે હિન્ડોળ !
નયનતારલા ગુલદલ વચ્ચે ચળકી રહ્યા વિલોલ ! પધારો૦

કોયલડીના સરખા મીઠા કાલા તમ મદબોલ !
વદને કંઇ કંઇ મરકલડાના રસફુલડા જ અમોલ ! પધારો૦

ને શી રીત જ વર્ણવી શકિયે દિલડુ કુણુ રસાળ ?
હૃદયકુંજ વ્હે ઝરણુ સ્નેહનુ પ્રફુલ્લ ઉર શરમાળ ! પધારો૦

૭૯

રા રા રાજારામ રામશંકર ભટ્ટ

નિવાપોદક

(સોરઠની સુરખી)

સંદેહને વમળે પડ્યો જોઉં ચતુર્દિશ બ્હાવરો
છુટવા કરૂં જ્યા મથન ત્યા ચક્રે ચઢુ વિણુ આશરો,
કંઈ કથન એ આપત્તિનું નિર્ણય બતાવો કો ગુરુ,
નહિ તો નિરાશાસાગરે વિસ્મરણુ—અંધારે પડુ

રાત્રે સુતો ભર ઊંઘમા તો જોઉં મ્હારો પ્રિય અણિુ
ઊભો સમીપે સ્નેહનિર્ભર કાન્ત વાણી ગણુગણી
પણુ મધુર સ્વર ઉઘડે નહીં, છે સુમનગુચ્છક હાથમા,
તે દિવ્ય મિષ્ટ સુગન્ધમય અર્પી મ્હને લેઈ બાથમા
ટપકાવતો નિજ નેત્રમાથી અશ્રુ—તે અક્ષર થયા
પુછતા મ્હને–" કહે કલાપી ને કાન્ત ત્હારા ક્યા ગયા ?"

મેં કહ્યુ " ઉભયે સાથમા મમ હૃદયકોટરમા વસે."
ત્યા તુર્ત અશ્રુસ્નિગ્ધ પટ એ દૃષ્ટિપથ મુજથી ખસે –
શુ જગત આ તે સ્વપ્ન, કે શુ સાચુ એ સ્વપ્ન જ હશે ?

૮૦

રા. રા. રૂપશંકર ઉદયશંકર ઓઝા

નૂરે ખુદા

(ગઝલ)

ખુદાનુ નૂર છો પ્યારા બિરાદર છો બધા મ્હારા
જિગરથી ના કરૂ ન્યારા ખુદાના વારસો વ્હાલા
ભલે હિંદુ, મુસલમાનો, ભલ ખ્રિસ્તી, અહુર્મઝદી,
ભલે હો બુદ્ધ જિન ભક્તો, બિરાદર છો બધા મ્હારા.
ભલે હો બાલકો છોટા, ભલે સ્ત્રી, મર્દ, કે મોટા,
ભલે પ્રાણી બીયાબાના, બિરાદર સર્વ છો મ્હારા
ભલે હો રંક, કે રાણા ભલે ઘેલા, ભલે શાણા,
ભલે હો મસ્ત, મતવાલા, બિરાદર સર્વ છો વ્હાલા
ભલે હો બૂતપરસ્તીમા, ભલે હો ઇશ્કમગ્તીમા,
ગમે તે હાલમા વ્હાલા, બિરાદર છો મ્હને પ્યારા.
ભલે અડજો, ન વટલાશુ ભલે છેટા ય તો યે શુ
ખુદાને બિસ્તરે ભેળા બિરાદર કૂમળા કાયા
ખુદા માનો, ન માનો યે નથી તેની કશી પરવા
ખુદાદિલતખ્ત રમનારા બિરાદર છો બધા મ્હારા

૮૧

રા. રા. વાસુદેવ રામચંદ્ર શેલત

રસિયાજીને આમંત્રણ

(રાસ)

ચોકમા ખીલે છે ચારૂ ચાંદનીને રેલતો, પૂર્ણિમા પ્રફુલ્લ રમ્ય ચંદરે,
હો આવજો રસિયાજી રે
નીતરેલ રેણુ સ્વચ્છ શારદી મોહામણી, વાતો વાયુ લ્હેર શી સુમંદ રે, હો આ૦
સ્નેહના સુધારસે સિંચેલ સૌ સાહેલડી, સૌખ્યથી સુહાગી સર્વ સાજ રે, હો આ૦
પ્રેમને કૃપાપીયૂષથી ભરેલ ગોપ સૌ, લાવજો સખાનો સૌ સમાજ રે, હો આ૦
મહિડાની ગોરસી અમીરસે ભરેલ છે, લ્હાઇશું સુમિષ્ટ એની લ્હાણુ રે, હો આ૦
માણશું એ પ્રાણપ્રિય ' સ્નેહની ઉજાણીઓ, પીશું પાઇને પીયૂષપાન રે, હો આ૦
દોહીશું નવીન દૂધ પ્રાણને પીવાડવા, વ્હાલમા ' અમારે ઘેર ધેન રે, હો આ૦
સૌમ્ય સ્નેહ-દૂધડા અમીની ધાર સિંચશે, ચેતના જગાવી ચારૂ નેન રે હો આ૦
મિષ્ટ કર્ણપ્રિય પ્રાણ છેડજો સુધાભરી, મોરલી સુરીલી શી મધુર રે, હો આ૦
સર્વના સુભાગ્યની સીમા છે સ્નેહી સાથમા, પ્રાણ છો કૃપાલ ' જીવન-નૂર રે, હો આ૦
સ્નેહના સૌભાગ્યચંદ્ર, કુંજના કલ્લોલરાજ ' રંગમા રમીશું રમ્ય રાસ રે, હો આ૦
કોડથી ભરેલ આજ આવી સર્વ ગોપિકા, વ્હાલમા ' ન મૂકશો નિરાશ રે, હો આ૦
આાગણે અમારે આજ પ્રાણને નિમંત્રવા, ઉમ્માહી ઉછળે ઉમંગ રે, હો આ૦
પ્રેમ-પૂણ્યથી પુનિત પુણ્યને પધારવે, વ્હાલમા ' વહેશે મોદ-ગંગ રે, હો આ૦

૮૨

૨૫ વિજયાલક્ષ્મી ત્રીવેદી

અમારી લગ્નતિથિ

(શિખરિણી)

સખી, આજે મ્હારા લગનવ્રતની મંગલ તિથિ,
દીધાં'તા આજે મેં ઉર મન તને સર્વ અરપી,
લીધી'તી આજે મેં પ્રણયતપદીક્ષા અનુપમ,
સહર્ષે સ્વામીએ ગ્રહ્યો'તો કર ભિક્ષા હું અધમ
વડીલો સ્નેહીઓ–સ્વજન વળી વિપ્રો ત્યહિં હતા,
હતી અગ્નિવેદી, રવિકિરણ તાજા જ ફુટતા,
નુજ તો મૂકીને કર દૃઢ કરે મંગલ ફરી,
થતા મંત્રોચ્ચારો, જરિ નવ તદા અર્થ સમજી
ફરી હું તે ફેરા પ્રિય પતિ સહે આજ ફરીને,
રવિ અગ્નિ સાક્ષે પુનરપિ બધા મંત્ર ભણીને
પ્રતિજ્ઞાઓ મીઠી, દ્વય જીવનનૂં ઐક્ય મધુરૂં,
ત્રિયાઝરણીનૂં એ પુરુષનદમાં પૂર્ણ ભળવૂં
વિયોગે બન્નેનૂં પરસ્પર આકર્ષણ થવૂં,
વિલાસોમાં સાથે દિવસરજનીનૂં વહીં જવૂં
ન એ કૈં તે કાળે સમજી શકી'તી બાલહૃદયે,
ભણી મંત્રો આજે જડૂં છું ઉર તે હર્ષ જ સહે
કરૂં આજે પાછી તન મન તણી પૂર્ણ શુચિતા,
વરૂં આજે પાછી પ્રણયમયતાની અધિનતા,
ચહૂં આજે પાછી પ્રણયિ ઉર ડેરી જ મહતી,
પૂજૂં ને સંતોષૂં ભવભવ–પતિ ઈશ હરખી
પ્રભો, દે બન્નેને વિમલ મતિ, પ્રીતિ અચલ, ને
સદા યે સત્સંગો, દૃઢ રતિ સદા ઊર્ધ્વગમને,
દયાભીના બન્ને હૃદય કરજે, માહિં વસજે,
બીજૂં તો શૂં યાચૂં, શિશુપણ શિશુનૂં સહી જજે
સખી, સ્નેહે મેં તો હૃદયસદને નાથ જ પૂજ્યો,
મળ્યો મુક્તિરૂપે, ભવ સકલ ભક્તિમય થયો,
સમર્પી સર્વે હું અધિકઅધિકૂં મેળવી રહી,
અહો આત્માકેરો સહચર અનેરો જીતી ગઈ

૮૩

રા. રા. વિઠ્ઠલરાય ચન્દ્રેશ્વર આવસત્થી

અગતિ ગમન

(ઇંદ્રમાલિની)

ગરમ ઋતુ વિરાજે,
મધુર શિતલ સાજે,
અનિલ લહર આજે કંઇક ગભીર ગાજે,
કે ઘેનનું અંજન નેન આજે.

મનહર ગિરિ ઓથે,
તરુવર ફર ગુથે,
નિદર વશ હું માથે ખેલતા વેલ સાથે,
ને વેગતા પુષ્પ તુરંગ સાથે

શિતલ રજનિ રાણી,
ધવલ રથ સુહાણી,
મધુર રસિક શાણી વાદળીમાં છુપાણી,
વદે ઇસારા સહ મિષ્ટ વાણી

મૃદુલ અનિલ લ્હેરો
શ્રવણ રસિક ઘેરો
મધુર વચન ફેરો અર્થ રેડે ઘણેરો,
આ કર્ણને અદ્દભુત ઠારનારો —

"રસિક' રસિક' મ્હારા
ગિરિ ઉપર જનારા,
શિખર નિવસનારા'"—એમ ચૈતન્યધારા
કરે અભિષેક શરીર મ્હારા'

વિમલ મન થવાથી,
પુલકિત તનમાંથી,
પુરુષ પ્રકૃતિમાંથી,
રસિક પુરુષ ત્યાંથી-ખીણથી શ્રગ-ત્યાંથી,
-ચંદાતણા શીતલ રશ્મિ સાથી,-
ઉપર ઉપર જાતા,

પ્રદિપ તિમિર થાતાં ઉં અવિચ્છિન્ન રંગે,
ઉચ્ચ-અવનત થાતા એક-ભૂમિ અભંગે

(અનુષ્ટુપ્)

સામ્યાવસ્થા જીવાત્માની શાન્ત થૈને અનુભવું,
ભેદનો છેદ થાતાં ને અભેદાનંદ ભોગવું

(દોહરો)

ઉર ઉરનો સંબધ આ, જીવનો પરમની સાથ,
જડ શરીર જાણે નહિ ચેતન ચેતન વાત
ઘોર તિમિર ચાલ્યું ગયું, અદ્ભુત પ્રકટ્યો ભાણ!
રસિલીને પગથાર હું પાથરતો આ પ્રાણ
રસભાવિક રસિલીતણો, પ્રેમભગત આધીન,
દૃષ્ટ મિલન માટે સ્તવું, રસજલ ને રસમીન

(પુષ્પિતાગ્રા)

અપિહિત મુખમંડલ, પ્રિયે! ક્યાં?
દુર બુરખો કર, રેલ સત્ય ધારા!
ઉર વિનિમયથી નિરંતરાજા
રસવહને સુખ સૌમ્ય ઓજસાળા!

૮૪

રા. રા. વ્યોમેશ જનાર્દન પાઠકજી

તે કહેશો ?

કયમ પડે નાથ વિણ ચેન મને તે કહેશો ?
કયમ રડે આજ મુજ નેન તે મને કહેશો ?
કયા જડે હૃદયની શાંતિ તે જરી કહેશો ?
શું નડે કહેની માયા તે મને કહેશો ?

નવ સુઝે કામ ને કાજ કેમ તે કહેશો ?
નવ રૂઝે વિરહવ્રણ કેમ હજી તે કહેશો ?
શું કરૂં નાથ વિણ હવે જરા તે કહેશો ?
કયાં રોઉં બધું મુજ દુઃખ હવે તે કહેશો ?

શું સહુ પ્રેમીઓ દુખી હશે તે કહેશો ?
હું સહું તેમ સૌ સહે ખરે તે કહેશો ?
દુખી થતા છતાં સૌ ચહે કેમ તે કહેશો ?
શું હશે પ્રેમમાં એવું કંઈ તે કહેશો ?

૮૫

રા. રા. "શાક્ત"

દર્શન

(અનુષ્ટુપ્)

માથે મધ્યાહ્નનો સૂર્ય તાપથી દીલને દહે,
સ્વેદથી આર્દ્ર કો પાન્થ નીસાસા નાખતો ભમે

(દ્રુતવિલમ્બિત)

પ્રણયિની હૃદયે સ્મરતો હતો,
હૃદયને સ્મર તો દહતો હતો,
મૃદુલભાવર્ભોની સ્મૃતિ પૂર્વની
ભજવતી રસકેલિ પ્રિયાતણી
વિવશ ચિત્ત થયુ સ્મૃતિખેલથી,
વિકલ દેહ થયો રવિતાપથી,
ટહુકો કોયલ આમ્રઘટાથકી,
પથિક આત્મ તણી હરતી ધૃતિ

(વસન્તતિલકા)

વાયો ત્યહીં અનિલ આર્દ્ર સરિત્તટેથી,
દીઠો વિશાળ સહકાર ભરેલ મ્હોરે,
બેઠો જઈ વિવશ પાન્થ રસના પ્રેમી
જામી સમાધિ હૃદયે રસિકેશ્વરીની

(મન્દાક્રાન્તા)

કામાવસ્થા અનુભવી હતી પૂર્વ ના આવી કો દી
જેમા મૂર્તિ પ્રણયિનીતણી હોય આલમ્બને ના,
ગાળી ભેદો જગત ભરના વ્યાપી હૈયે સમાધિ,
ધીમે ધીમે તનમય થયુ ચિત્ત એ તત્ત્વમાહી.

(અનુષ્ટુપ)

રસલીન થતા તે તો ભેદભાન ભુલી ગયો,
પ્રકૃતિરૂપને પામી શક્તિને શરણે ગયો

(દ્રુતવિલમ્બિત)

ત્રિપુરસુંદરી ત્યા કમલાનના
લલિત ભાર ભરી અવકાશમા
જગતના અમકારાથી નીકળી
મધુર મૂર્તિ રસેશ્વરીની સ્વયં !

વિશદ ભાલ પ્રભામય દેવીનું,
સુભગતા જગની તિલકે ધરે,
નયન નેહસુધા વરસાવતા,
અધર મોહક, મૃદુક, વર્ણ્ય ના !
ધવલ અંશુક છાદિત દેવીના
મદભર્યા ઉરનો શું ભરાવ એ
મદનનો જિતનાર જિવાથકી
ગરવથી વિલસે શું પ્રભાવ એ ?
અલક પુષ્પ ભર્યા, અભિલાષથી
પૃથુ નિતમ્બતણા સ્પરશે રમે !
કુસુમમણ્ડિત દેવી કવીશ્વરી
મધુર દર્શન ભક્ત હિસે હિયે

(અનુષ્ટુપ્)

દેવીના દર્શને મોહ્યો, આત્મભાન ભુલી ગયો
ભક્તિથી મોહીને દેવી, રસાસ્વાદ દઇ ખસે..

(વંશસ્થ)

કૃતાર્થ નેણે નિરખી રહી વદે
"સહીશ શી રીત વિયોગ દેવિ ! હું !"
કૃપાળુ દેવી કરુણાર્દ્ર કણ્ઠથી
સુણાવતી તત્ત્વ નિગૂઢ વિશ્વના !

(અનુષ્ટુપ)

"વિશ્વમાં સર્વવ્યાપી હું, ભૂતપલ્લવ પ્રાણીમાં
મૂર્તિ મ્હારી વસે તોયે સ્ત્રીલાવણ્યતરંગમાં
કલાથી રીઝનારી હું કલાધરો મને પ્રિય
સ્ત્રીને જે અર્ચનારાઓ, તે બધા ભક્ત માહરા
રસમાં રીઝનારી હું, આનન્દમય મૂર્તિ હું,
આનન્દ દૃષ્ટિથી દેખે, રસિકો કવિઓ મ્હને
પ્રેમને ભક્તિ હું જોઇ, રીઝું છું આજ તાહરી
અમોઘ દઉં છું દૃષ્ટિ, કલાઆનન્દની ત્હને !"

(પુષ્પિતાગ્રા)

પ્રમુદિત થઈ ને સુણી રહે એ
અનુભવનો કંઇ ભાવ એ નવીન.
અવિદિત ગતિથી સરે ય દેવી
અકલકલા કવિ એ રહે નિહાળી

૮૬

રા રા શ્યામજી શિવજી ભટ્ટ

વિદ્યા

(લાવણી)

અહા પ્રભાકર થકી અર્ધાડો પ્રકાશમય પૂરણ વિદ્યા,
સૂર્ય ૨ક્ત છે બાહ્ય પ્રકાશક, અન્તર્બાહ્ય બધે વિદ્યા
અમૃતમય કિરણોથી ઇંદુ બાહ્યતાપશામક સુખદા,
બાહ્યાભ્યન્તર તણા મૂલથી તાપ ત્રિવિધટાળક વિદ્યા,
સર્વભક્ષી પાવક છે તદપિ ન વિનાશક અઘનો જ કદા,
અમિત ભવો ભવકેરા સંચિત પાતક ભસ્મ કરે વિદ્યા
કલિમલહારક અઘમોદ્ધારક નદીઓ છે સુરસરિતાદ્યા,
પાવનને પાવન કરનારી પવિત્રતાસરિતા વિદ્યા
અન્ન તૃપ્તિકર ગણાય તદપિ ક્ષણિક ફરજ નિજ કરે અદા,
અનન જીવનની અગણિત પલ અખંડ તૃપ્તિકર વિદ્યા
અમર નાશ પામે કલ્પાન્તે સુધાપાન કરતા ય સદા,
શ્યામસસૃતિનાશક એક જ ચિદાનન્દરસ તે વિદ્યા.

૮૭

રા. રા. શ્રીપ્રસાદ ગિરિજાશંકર વૈદ્ય

સ્થિતિભાન

(મંદાક્રાંતા)

ધાર્યું 'તું કે જગતમહિં આ સ્વસ્થ સંપૂર્ણ રહેશું,
ધાર્યું 'તું કે કદિ ન મનમાં ક્લેશ નામે સહેશું,
ધાર્યું 'તું કે સ્થળ સ્થળ જઈ મીઠડી વાત કહેશું,
સંબંધીના સુહૃદગણના હાર્દના લ્હાવ લેશું,

ક્યાં છે કિન્તુ મનમહિં અરે સ્વાસ્થ્ય-એ શાંતિ ક્યાં છે ?
સંબંધી ક્યાં ? સુહૃદગણ ક્યાં ? મીઠડી વાત ક્યાં છે ?
જ્યાં જોશું ત્યાં નજર પડતા દ્વેષ ને ક્રૂરતા હા !
જ્યાં જોશું ત્યાં હૃદય બળતા ક્લેશના ઝારસામા !

ભારે લાગે જીવન પણ આ, દિલ બનેલાં શ્રમિત,
દુઃખાગારે મગજ બનતાં માનવોનાં ભ્રમિત,
શોધ્યે પામે સુખદ પલ ક્યાં ? આત્મવત્સર્વ ભાસે,
પૂછે કોને પથ, પથિક જ્યાં આંધળા સર્વ પાસે !

રોવું ક્યાં જૈ ?–રુદન કરતા સર્વ જ્યાં ત્યાં નિસાસે,
ક્હેવું ક્યાં જૈ શ્રવણ કરવા કાન જ્યાં કો ન પાસે !
મૂગા મૂગા સહન કરવું એક બાકી રહ્યું છે,
સ્હેવાનું જ્યાં સકલ જનને,–સ્હેવું તે માણવું છે !

રોતાં રોતાં દિલ ભરી સહુ એક સામાન્ય દુઃખ,
ક્હેતાં ક્હેતાં દિલ અવરને, એ બની જાય સુખ !
આવું આવું સમજી મનમાં બાપડા માનવીને
સંતોષાવું નિજ દિલ મહીં ચેન કેને પ્રકારે !

પૂરાયા છો અખુટ નિધિના કર્મના કોઈ શાપે,
સોંપાયા છો તમસપતિના બાનડા કોઈ પાપે !
હોમાયા છો વિધિહુતમહીં દૈવના દુર્વિપાકે,
સ્હેવું તેથી ધૃતિ ધરી બધુ–તરફડ્યે કૈં ન પાકે !

સ્હેવાનુ છે સકલ જનને વિશ્વમા આયુ આખુ,
જોવાનું છે અખુટ નિધિનુ કર્મ કૌટિલ્ય આખુ !
અગારા યે વિધિહુતતણા શીત થાયે પછીથી,
આહુતિઓ પુરી થઇ જતા દુ ખકેરા હવિની
ચાલ્યો જાશે તમસપતિ યે દિવ્ય જ્યોતિ પ્રકાસ્યે,
સંતોખાશે પરમ પ્રભુ યે પાપનો દોષ કાપ્યે,
એ ને એ આ જનહૃદય ત્યારે બધે શાતિ જોશે,
એ ને એ આ જગમહિ તદા સ્વર્ગનું સુખ્ખ હોશે

૮૮

રા. રા. "સ્નેહરશ્મિ".

અણદીઠ જાદૂગર

(રાસ)

રજનીના ઓળા આવે, સાહેલડી ! અંધકારના દૂર પડઘા પડેઃ
રુદનની વેણુ ક્યાંક વાગે, સાહેલડી ! વિશ્વને ઉર શોકછાયા ઢળે   ધ્રુવ.

કંપે વાયુ વ્યોમ ને કંપે જગનું ઊર,
સાગરના જલ કંપતા,
    મ્હારૂં કંપે છે હૈયું આતુર, રે સાહેલડી !   અંધકારના૦ ૧

ગાજે કાળા વાદળા, ગાજે કાળા નીર,
ગાજે ગેબી ગીત કો,
    મ્હને બોલાવે ગાઢું તિમિર, રે સાહેલડી !   અંધકારના૦ ૨

કાયા થથરે બ્હાવરી, દીન થથરતું ઉર,
ચરણો થીર રહે નહીં,
    મ્હને ખેંચે અણદીઠ કોઇ દૂર, રે સાહેલડી !   અંધકારના૦ ૩

દૂર-દૂર ત્યાં નાવડી આવે, સખિ ! આ તીર,
મુજ કાજે ઊભી રહે,
    કોઇ ખેંચે ગ્રહી મ્હને શીર, રે સાહેલડી !   અંધકારના૦ ૪

સૂનું મ્હારૂં દીલડું, સૂની સાગરવાટ,
સૂની પણ છું એકલી,
    નવ જાણું પણ કયે ઘાટ, રે સાહેલડી !   અંધકારના૦ ૫

અદીઠ કો જાદૂગરે કરી કામણ તપ્યું ઊર
અવર કશું ય લહું નહી,
    અહા ! જાઉં છું દૂર દૂર દૂર, રે સાહેલડી !   અંધકારના૦ ૬

૮૯

શા. રા હરગોવિંદ પ્રેમશંકર કવિ

વહી જા

(ગઝલ)

જરા તિરછી તું તારી આખ લગાવી વહી જા
મુને વેચાણુ તારો તું કરી, વ્હાલિ, વહી જા
ઉછાળે ચદ્રિકા આ રગ રમે દરિયાતણી જો—
અરે આ ડેકતા ખૂન ઉપરે રેલી વહી જા. ૧
ઉરે આસ્માન કેવા રગ ઊમટતુ મઝાના—
ઉરે મુજ રગ નાજુક તુજ ઝમાવીને વહી જા ૨
જમી ને આસમાને આ રમાતી ગસલીલા—
મુને એ લીલમા શામિલ બનાવીને વહી જા. ૩
ગુલે બુલબુલ લેટે ભાન ભૂલી કંટકોનુ—
જહાના કટકો કાપી, સનમ, સુખ્ખે વહી જા ૪
કમલ ભીડે છ હૈયે ભૃગને સાષ્ટાગ જોને—
મુને યે ઇશ્કજામે દઇ ડુબાડીને વહી જા ૫
નિશા દે પાછ એવો હોય હૈયે તુ હિ તુ—
મટે હું-હુ-પણુ આ, એ સખદ પદવી વહી જા ૬
જરા તિરછી તું તારી આખ લગાવી વહી જા
મુને વેચાણુ તારો તુ કરી, વ્હાલિ, વહી જા.

૯૦

રા. રા. હરજી લવજી દામાણી.

એક હા !

(ગજલ)

મેં હજારો હા કહી છે, એક તારી હા નહીં ?
ગર હા નહીં તો કંઇ નહી,—એ તો કહે કે ના નહીં !

સમજાવતા સમજે નહીં ત્યારે હવે હું શું કરૂં ?
લાખો વખત દિલને કહ્યું કે "એ તરફ તું જા નહીં"

દિલ આ રહ્યું, આ પ્રાણ છે, જે ચ્હાય તે લઇ લે ભલે !
હુજ્જત નકામી શું કરે છે—'આ નહીં ને આ નહી'!

તડપુ છ હું ખજર તળે બેરહમ તુ એ તો કહે—
"ગભરા નહી ! ગભરા નહી ! ગભરા નહી ! ગભરા નહી !"

હું ખુશનશીબી જાણુને જો એમ પણ કીધુ હતે—
"દુનિયા ભલે આવે બધી પણ એક આ શયદા× નહીં !"

× આ કર્તાનું તખલ્લુસ હોવાથી જાડા બીબામાં છાપ્યું છે

૯૧

રા૰ હરિસિંહજી રૂપસિંહજી રાવળ (વરળ દરબાર)

અભિજ્ઞાન શકુન્તલા, અંક ૨ જો, વિદૂષકનો બળાપો

(કાન્તમાલા માટે મોકલનાર, રા રા સુનિકુમાર મણિશંકર ભટ)

(૫૬)

આહા ! પ્રભુ, તે મને ક્યા ફસાવ્યો જંપ જરા નવ મળતો ઘડી રે ! ધ્રુવ

આ રહ્યો મૃગ, ને આ રહ્યું ડુક્કર, આ રહ્યો અહી વળી વાઘ પડી રે !
આ વનથી વળી તે વન ભટકુ, થાક્યો હવે હું તો કાઢી હડી રે ! આહા૰
પાન પડીને સડી જે રહેલા, ગંદા એવા જલ પીઉં બબડી રે !
તાપતણું વળી શુ અહી કહેવુ, શરીર બધુ આ રહ્યું તતડી રે ! આહા૰
જમવાતણા તો વળી અહી વાધા પેટ ને મુખ રહ્યા છ લડી રે !
તેમા હતું વળી શુ યે અધૂરૂ, નૃપને ધુતારી અહી કો જડી રે ! આહા૰
ના ના હવે નહી અહીથી ખસે એ, મ્હેલ બધી તે તો રહે છો સડી રે ?
કામીજનોને દયા વળી કેવી, ભાઈ જુવો શા રહ્યા છ મ્હડી રે ? આહા૰
રાતે ઘડી નથી નીદરે લીધી, ગડે લગાડી શુ જાદુછડી રે ?
હાય ! હવે ના સુઝે કાઇ બારી, હેતુ અમે, દિલ રહ્યું ચચડી રે ! આહા૰

(નૃપ પ્રવગ કરે છે)

ઓ રે મ્હણે પણ ઝૂલતા આવે, નાખી કમાન ગળામા વડી રે !
ઢીલા કરી અગ, હાથમા દંડો રાખી, ઉભો રહું હુ લબડી રે ! આહા૰

૯૨

રા. રા. હંસરાજ હરખજી પ્રજ્ઞાચક્ષુ.

પ્રભુને પોકાર

(૫૯)

હરિ આવો રે. ..
પ્રભુજી પધારો રે.
તમારે ઘેર અંધારું ઘોર—
ખુણે ખુણે ખાતર પાડે ચોર ! હરિ આવો રે ! ધ્રુવ

રાજ લુટારો, સાજ લુટારો, લુટારો સ્વજનસમાજ,
રૈયત અણુધણિયાતી કરીને માહાલો ક્યિા મા'રાજ ! હરિ૦ ૧

દાસજનો દરબાર બનીને ઍાર ચલાવે દોર,
આપ વિના એ ઉદ્ધત કેરા કોણ ઉતારે તોર ! હરિ૦ ૨

મોહસુરાનું પાન કરી કરી ઉન્મત્ત જાદવકુલ,
જદુપતિ જો જાતે ન પધારો,—દ્વારામતિ આ ડૂલ ! હરિ૦ ૩

ઘર વળગાડયુ ગળે વળી ભમવુ આડુ ને અવળુ બ્હાર ?
રખડૂ ગોડે[1] રમવા હતા તો શીદ માડયો સસાર ! હરિ૦ ૪

ઉર સિંહાસન સૂના પડયા, અભડાવે અસુર મંદિર,
ત્રિભુવનજ્યોત ઝગો તનડામા, સઘ હરોજી તિમિર ! હરિ૦ ૫

પુણ્યપ્રજ્ઞા પટરાણી તમારી કરી રહી કલ્પાંત,
જ્ઞાનગુરુના બોલ ન માને ન કાને ધરે વેદાંત ! હરિ૦ ૬

આવો પ્રભુ મુખ મોરલી વાતા મસ્તક ઝળકત મોડ,
દીન સ્વજન પર રીસ ન હોયે, હંસ * સ્તવે કરજોડ ! હરિ૦ ૭

---

૧ ગોડે પ્રમાણે, પેઠે
* કવિનુ નામ પણ હોવાથી સહી તરીકે નાળા બીબામા છાપ્યુ છે

૯૩

અ. સૌ. હંસા મ્હેતા.

પ્રણયીને

(તોટક)

મુજને ગણતો પ્રિયજો પ્રણયી,
અભિલાષ વડે મુજ દ્રવ્ય તણી,
તદપિ પ્રિય સાગરને ગણજે
ધનવાન બહુ રતનાકર છે.

ગમતી મુજ સુદરતા તુજને,
શશી કેરી પ્રભા વધુ સુંદર છે
મમજ્ઞાન તને કદી પ્રિય હશે
બહુ પુસ્તક જ્ઞાન તણા મળશે

મૃદુના પ્રિયજો ગણતો મુજમા
બહુ છે ફુલડા મૃદુને કુમળા
મમ આત્મ વિના નવ પ્રિય કશુ
અરપુ તન ને મન દ્રવ્ય બધુ

૯૮

રા. રા. હિંમતલાલ જગન્નાથ પંચોળી

યૂસુફ-ઝુલેખાં

(ખંડ હરિગીત)

રજની રમ્ય વસન્તની
પ્રિય શશીકરને ગ્રહી,
આજ રસઘેલી બની,
શું ઊતરી રમવા અહિં ! ૧

ધવલ ઉજ્જ્વલ પટ ધરી
વ્યોમ—ઉર શી વિરમી
ગગનગંગા સ્મિતભરી,
આમે હયાત-ઝરા સમી ૨

(શિખરિણી)

વહી જાતા ધીમે ગહન સલિલો નીલ નદના,
શશીની જ્યોત્સ્નામાં સ્મિત અગણિતે શા મલકતા !
વહી ધીરે, મીઠી અનિલ લહરી શીકરભરી,
લડાવે વૃક્ષોને કુસુમિત લતા, વીજન કરી. ૩

(દ્રુતવિલમ્બિત)

સરિતતીર શશીકર ચૂમતું,
વઝીરમંદીર રમ્ય વિરાજતું.
ગિરિતણાં ભમમાં પદ પ્રેમથી,
સલિલથી સરિતા શું પખાળતી ૪

(ખંડહરિગીત)

હેમ- દીપક- જ્યોતથી
ભુવન-અંતર ઝળહળે.
સ્ફટિક-નિર્મળ ભીંતથી
પ્રતિબિમ્બ કંઈ બિમ્બે ભળે. ૫

અમૂલ હિંડોળે તહિં,
ધવલ ચીનાંશુક ધરી,
શશિકલાશી નભમહિં,
બેઠી ઝુલેખા સુંદરી ૬

તેજ ઉજ્જ્વળ અંગથી,
સકળ દિશમાં સીંચતો,
દીસતો ચૂસુક તહિં
ચન્દ્રા સમીપે શુક્રશો ૭

દીનતા દાસત્વની
ના વદન ત્હેને કશી
દુઃખ ઉરના અવગણી,
સૌન્દર્યરાશિ રહ્યો હસી. ૮

રૂપ અનુપમ રસભરી
વણ નિમેષ નિહાળતી,
કરુણ સ્વરથી મંદરી
સુકેશી કંઇ બોલતી ૯

"'મિસરની ભૂમિ મહિં
આપણે મળશું ફરી '
વચન એ સ્વપ્ના મહિં
મુજને કહી તે છેતરી ' ૧૦

તુજ વચન—વિશ્વાસથી,
હું અહીં આવી રહી,
પણ વઝીર—ઉરશું રતિ
મુજ ઉરમાં પ્રકટી નહિં ૧૧

(વસન્તતિલક)

આરામ એક ઉરથી ઉરને મળે જો
થાયે પ્રસન્ન કયમ અન્ય સમાગમે તો ?
ખીલે સરોજ યદિ સૂર્ય–કરાંગુલિથી,
તેની શશીકર વિશે કદિ થાય પ્રીતિ ? ૧૨

(ખંડહરિગીત)

વિભવની નવ ન્યૂનતા
સુખભર્યાં ઘરમાં અહીં,
પણ વિયોગ—દરિદ્રતા—
આ શૂળ શી સાલી રહી ૧૩

જીવનના અંધારમાં
આશ એક ટકી રહી
આજ તુજ દર્શન થતાં,
નિર્મળ પ્રભા ઝળકી રહી ૧૪

દીન વદને તુ કને
પ્રેમભિક્ષા યાચતી,
દગ્ધ આ મુજ ઉરને,
કર શાંત પ્રીતિ નીરથી ૧૫

રમ્ય રજની રજબની,
લે દે મઝા તેમા ભરી
ઝિંદગી દિન ચારની,
વીતી નહિ આવે ફરી ૧૬

ફિકર દુનિયા—દીનની,
જઇયે બધી યે વીસરી
મધુર લાલ શરાબની,
મુજ સાથ પ્યાલી પી ભરી." ૧૭

વચન એવા ઉચ્ચરે,
મદન જેહ શિખાવતો,—
ધીર ગભીર સ્વરે,
યૂસુફ તેણુ બોલતો ૧૮

"ક્યા વિભૂતિ વઝીરની ?
અધન હું ગુલામ ક્યા ?
ક્યા સુતા તુ ભૂપની ?
પ્રીતિ અપાત્રે થાય ના ૧૯

શુ મદનવિહ્વલ બની,
અધમતા આ ચિતવે ?
વિમળ તુજ ચારિત્ર્યની,
કીર્તિ કલકિત કા કરે ? ૨૦

ભોગ નશ્વર વિશ્વના,
મુજ હૃદયને ના ગમે
ભક્તિ—રસમા ઈશના,
એ દિવ્ય ઇશ્ક વિશે રમે" ૨૧

વેણુ એમ કઇ વદી,
ત્વરિત તે ત્યાથી જતો,
સુદરી—ઉરની બધી,
આશા—કળી ઉચ્છેદતો ૨૨

" અય્ માહે શબ—અફ્રોઝે મન્
અઝ્ મન્ ચરા રઞ્જીદહ ?
અય્ દિલ્બરે મન્, જાને મન્,
થઈ બેરહમ જાયે કહિ ?" ૨૩

એમ વદી એ દોડતી,
વસ્ત્ર યૂસુફનું ગ્રહે
ખેંચતા બળથી અતિ
ફાટી કરે ખંડ જે રહે ૨૪

થઈ નિરાશ નીચે પડી,
વસ્ત્ર—ખંડ કરે ગ્રહી
વચન ગદ્ગદ રડી રડી
નિજ હૃદયશું બોલી રહી ૨૫

" જા, જિગર, તૂટી તૂટી !
કયમ વિલમ્બ કરે વૃથા ?
જોઉં, તુજ વિણુ હત વિધિ
ક્યાં રાખતો દુઃખ આ બધાં !" ૨૬

ટિપ્પણ.—કડી ૨૩ નો પૂર્વાર્ધ શેખ સાદીનો છે આખી કડીનો અર્થ — મ્હારી રાત્રિને અજ-વાળનાર ચન્દ્ર ! તું મ્હારાથી કેમ નારાજ થાય છે ? મ્હારા હૃદયહર, મ્હારા પ્રાણ, તું (આમ) બેરહમ થઇ જાય છે ક્યાં ! છેલ્લી કડી નીચેના અપભ્રંશ દૂહા પરથી છે —

હિઅડા, ફુટ્ટિ તડત્તિ કરિ કાલ ક્ખેવે કાઇં ।
પેક્ખેં તુહવિણુ કહિ ઠવઇ હયવિહિ દુક્ખ સયાઇં ॥

કાન્તમાલા

કાન્તવિભાગ

ફરી ત્હારી સાથે, પ્રિયતમ સાથે, સૌરભભર્યાં
સ્હવારોને જોતાં વિકસિત થતા શૈલશિખરે,
અને ફૂલે ફૂલે ભ્રમણ કરતો ધાર પરના
મયૂરોની કેકા ધ્વનિત ધરતી જ્યાં ગગનમાં,
તરંગોના રત્નસ્મિત સરિતમાં જ્યાં વિલસતા
વિલોકીને વેર્યાં વિમલ કુસુમોનો ગણ, અને
સરી આવ્યો તે તો રસિક રમણીના ઉર પરે,
અને ત્યાં પાસેના તરુવર સમા ઉત્સુક બની
ફરી સ્થાને સ્થાને કુદરત બધાને અનુભવી
કર્યા ઉદ્ગારો તે બહુ બહુ હવામાં ભરિ ગયા,
અને, થોડા ખીણો ગહન મહિ તો યે રહિ ગયા,
ફલાશાની ભ્રમણા ત્રુટિત સરખાને ભરિ ભરૂ,
અને ત્હેને આજે તરલ હિક ત્હારા સ્મરણમાં
ગાતો તો સ્વીકારે ગતસમય કેરા સ્મરણમાં

कान्त

ગુ મિ પ્રેસ.

કાન્તનાં અપ્રકટ કાવ્યો

૧

(પ્રિયા કવિતાને આશ્વાસન)

(પુષ્પિતાગ્રા)

" અરર મુજ હશે નસીબ કેવૂં
નહીં મળતુ કયંહિ માન, હાય"—એવૂં
કહીં પછીં ચરણો વિશે પડે છે,
પ્રિય કવિતા મુજ વેગથી રડે છે,

(દ્રુતવિલમ્બિત)

બહુ જ વિસ્મય ખેદ મને થયો,
તદન સ્તબ્ધ જ મૂઢ બની ગયો,
પણ પછી ઝટ શાન્ત જરા કરી
નિજ પ્રિયા સખી હૃદયે ધરી

રહીં પણ ગઇ એ જરાક છાની
બહુ દિલગીર હું થાઉં એમ માની,
મુજ મુખ ભણીં નેત્રને લહે છે,
અતિશય આર્ત્ત સ્વરે પછી કહે છે –

" દિલ દયા ધરીં માફ કરો મને
દુખીં થઇ કરુ છૂ દૂખીં આપને,
અરર જીવિન આમ બલે જતૂ
સહન, નાથ, નથી મુજથી થતૂ

ગુણ નહીં મુજમાંહિ એક સારો
નિજ મનમા, પ્રિય પ્રાણ, એ વિચારો,
તદપિ પ્રણય શીદને કરો છો,
મુરખ પ્રિયા પર ચાહના ધરો છો '

વિષમ ટેવ પડી મુજને ખરે,
હૃદયને બહુ માન ગમે અરે!
ગુણ વિના પણ કેમ જ એ મળે?
મફત નિર્બળતા થકી શૂં વળે!

નથી નથી નથી યોગ્ય હૂ તમારે,
જીવતર આ નથી રાખવૂ જ મારે,
મનથી લઇ રજા હવે મરૂ છૂ,
પણ તમને પ્રિય મુક્ત હૂં કરૂ છૂ"

નયનથી બહુ નીર મને વહે,
હૃદય શબ્દ કહો ક્યમ આ સહે?
વચન તો મુખથી નવ નીસર્યું,
તદપિ ચુમ્બન મે હળવે કર્યું

ધડક ધડક થાય હાય છાતી,
ધીરજ રહી મુજની ય સાવ જાતી,
વદનકમલ જોઇને કહૂં છૂ,
નજર ઠરાવી ત્યહા જ હુ કહૂ છૂ —

"કદર અવર શૂ જનો પિછાને?—
મન મહીં એ ધરી શોક કોણ આણે,
ઉભય મળી મને ખુશી કરો છો,
પર પરવા શીદ અન્તરે ધરો છો"

મધુર શબ્દ થકી ખુશ મે કરી,
દીલગિરી મનની સઘળી હરી,
કરી વીદાય કહી બહુધા અને,
વીરહથી બળતી વનીતા કને.

ટિપ્પણ મણિશંકરની આ પ્હેલાની એકે કવિતા—"ખરી મહોબ્બત અથવા ગુલબાસનું ફુલ" એમાની કે બીજી—પ્રકટ કરવા જેવી નથી. આમા પણ શીખાઉપણાના લક્ષણો છે (૧) સ્ત, પ્ર, સ્વ, આગળનો લઘુ ઠેકાણે ઠેકાણે લઘુ જ રહ્યો છે, દુખ મુરખ, ખી, છી, જી, થી, રી, હી, પણ ઘણા છે, (૨) અરર જીવિત **આમ** ભલે જતુ, એમા 'આમ' એટલે ત્હમારી બાજુમા, બીજાઓની આગળ જઇ જઇને તેમના ટીકાવેણ સાભળવામા નહીં, **મફત** નિર્બલતા, એટલે કશા મોબદલા વિનાની એકલી નિર્બલતા, **તમને** મુકત કરૂ છુ, એટલે નિર્બળતા અને ગુણહીનતા અને સાથે માન મેળવવાની અતિલોભિયણ ઇચ્છા, એ દોષ મ્હારા જ છે, ત્હમારા નહીં, હું મરૂ છું એ દોષોને લીધે, ત્હમારે જરા મનમા ન આણવુ, ધડક ધડક થાય છાતી,—એની, ઉભય, એટલે તુ અને મ્હારી પ્રિયા બેય, (૩) મુજની, કરી વિદાય કહી બહુધા અને, એવી રચના—મણિશંકરની કલા

પકવ થતા તે આવા છંદદોષ, રચનાદોષ, અને અર્થદોષથી વિલક્ષણ પ્રમાણમા મુક્ત બની, શબ્દાર્થની વિશુદ્ધિ અને શિષ્ટતામા નમૂનેદાર બની રહી

ઉગતા કવિઓમા આ અતિમાનની વાસના હોય છે, જે ખોટી છે કોઇપણ કવિની કલાપ્રગતિ એ લાગણીને જીતીને જ, પોતાના દોષ જોતા શીખી, દૂર કરતા શીખી શીખીને જ, શક્ય છે,—એવો સાર આ કવિતા કરુણ સુકુમારતાથી કહે છે, વિષયનિરૂપણ અને વૃત્ત અન્યોન્ય પોષક બની આ સુકુમારતાની માત્રા (tone) આદિથી અંત સુધી સમરેખ સાધે છે, કવિતાના દોષ સ્થૂલ કોટિના અને ક્ષતવ્ય ત્યારે એના ગુણ જે છે તે સૂક્ષ્મકોટિના અને માનનીય છે એટલા માટે મણિશંકરે પોતે છોડી દીધેલી તથાપિ એને પ્રકટ કરવા યોગ્ય ગણી છે

એક વખત કોઇએ એક સુધારો સૂચવ્યો હતો,

અરર જીવિત આમ જ જો જવૂ,
સહન, નાથ, ન તો મુજથી થવૂ

શુ સહન ન થવુ ? આવુ જ જાય તો તે જીવિત જીવિત, જવુ, થવુ નો આ પ્રકારે પ્રયોગ અત્યારે સૌને તુરત બેસી જાય એટલો સામાન્ય થઇ ચૂક્યો હશે, પરતુ ૧૮૮૮ કે ૧૮૯૦ મા ભાષાની છૂટ એટલી ખીલેલી નહતી વળી ઉક્ત ફેરફારમા જજોજ આવે છે, ‘ આમ જ જીવિત ’ એમ ઉલ-ટાવતા પણ જની જાન રહે જ,—અને મણિશંકરના જેવી સૂક્ષ્મસ્વાદુ શ્રુતિને એ ન જ રુચે

અરર જીવિત આ જ ભલે જવૂ

એ પર્યાય પણ વિચારી જોયો હતો ‘ હવે મરૂ છૂ ’ ઉક્તિને અંતે આવે છે, તે આમ આરંભમા જ સૂચવાઇ જાય તો અસર નબળી પડે એ કારણથી તે સ્વીકારાયો નહતો (રવ રણજિત-રામના કે બીજા કોઇના કાગળોમાથી બીજી નકલ નીકળે, અને તેમા આ કે બીજા કોઇ પાઠ જોવામા આવે, તો તે સ્વીકારી લેતા પ્હેલા વિચાર કરી જોવાનો છે, એટલી ચેતવણીને માટે આ ઝીણી જેવી વિગત પ્રસંગોપાત્ત નોંધી છે)

મથાળે છાપેલુ કવિનાનુ નામ કર્તાનુ પોતાનુ ન હોવાથી કૌંસમા રાખ્યુ છે

૨

(અંતિમ પ્રાર્થના)

(૫૬)

ઊંચા પાણી મને આ સતાવે પિતા !
પ્રભુ તારક ! સત્વર ઉદ્ધારી લ્યો !
કૈંક નારકી દૃશ્ય બતાવે, પિતા !
મને પાતકીને દયાર્થો તારી લ્યો !

મારી હોડી ખરાબામા તૂટી ગઇ
મારી જોડી હા ! માયા તે લૂટી ગઈ
મારી હિંમત છેક જ ખૂટી ગઇ
પ્રભુ તારક ! સત્વર ઉદ્ધારી લ્યો !

મારા પાપ તણો અરે ! પાર નથી
મારા અન્તરમા કશો સાર નથી
ભવસાગરે અન્ય આધાર નથી
પ્રભુ તારક ! સત્વગ ઉદ્ધારી લ્યો !

ટિપ્પણ ૧૯૨૩મા શ્રીનગરમા લખેલી આ મણિશંકરની છેલ્લી કવિતા છે

૩

ચંદાનો સંદેશો

(પદ)

આવો, અંદર આવો, વ્હાલા, વાસમા !
સંદેશો શો લાવો ચંદા બ્હેન જો ?
કોમલ શીતલ મધુર સુધા વરસાવતા
સ્નેહ ભરેલા નમ્ર તમારા નેન જો આવો૦
" હૃદય સરોરુહ જીવન સમઝી પોષજો
જનસેવાનો ધરજો શાશ્વત ધર્મ જો
પ્રગટ પિતાના પણ્ય પુરાતન પંથમા
સ્નિગ્ધ પરસ્પર કરજો કેવલ કર્મ જો ! "—આવો૦

ટિપ્પણ સરખાવો એક બાજુએથી **ચંદાને સંબોધન**, બીજી બાજુએથી **વ્હાલાઓને ઉપદેશ**, અને ત્રીજી બાજુએથી **વ્હાલાઓને પ્રાર્થના**

૪

સ્વામીનો દિવસ, મહુવા ૩૦-૫-૧૯૦૯

સામ (Psalm)૨૬: ૪–૫

(રાગિણી આશાજોડી)

માર્ગો બતાવ, ઓ સ્વામી ! મને તવ પંથો શિખાવ દયાના !

દોર મને તવ સત્યની માહીં, શીખવ વિશ્વશયાના ! મને તવ૦ માર્ગો૦
તું જ પ્રભુ મુજ તારણકેરો દિનભર તુજ પર થાના ! મને તવ૦ માર્ગો૦

ટિપ્પણ આમાનુ વિશ્વશયાના એ 'સામ (psalm)' મા કોઇ ઠેકાણે નથી, વળી જો કે મણિશંકરે વિશ્વશયાના એ શબ્દ અને તેમાના વિચારગુચ્છ પોતાની કવિતામા એકથી વધારે ઠેકાણે રાખ્યા છે, તથાપિ લગભગ ૧૮૮૮-૮૯ ની સાલથી માડીને,–કાર્લાઇલને જેટલો કોલરિજ જેવાના ખ્રિસ્તી પૅન્થીઇઝમનો ચક્ષુરાગ (જુવો કાર્લાઇલ કૃત સ્ટર્લિંગના જીવનચરિતમા એનો ઉપહાસ, જે મણિશંકરને અત્યંત પ્રિય હતો), તેટલો મણિશંકરને હિંદુ વેદાંતનો, એવો એક રવિવાર જતા બીજે જ રવિવારે ઉપલુ ગીત નીચે મુજબ ફરી લખ્યુ

ભાવનગર, ૧૩-૬-૧૯૦૯

માર્ગો બતાવ, ઓ સ્વામી ! મને તવ પંથો શિખાવ દયાના !

દોર મને તવ સત્યમા, શિક્ષણ આપ દયાલ !
તું સ્વામી તારણતણો દિનભર તુજ હિ ખયાલ ! માર્ગો૦

૫

શાંતિ પ્રાર્થના

(પદ)

ઓમ્ શાતિ સદા શિવ આપો, દયાઘન ! શાતિ૦
સહરો સકટો શાપો, કૃપાઘન ! શાતિ૦

શાંતિ, પિતા, શુભ નામ તમારૂં
પાપ પ્રબલ, પ્રભુ, કાપો ! દયાઘન !

સેવક હોઇ નથી કરી સેવા
શુદ્ધ જપ્યો નથી જાપો ! કૃપાઘન૦

સ્થાન બનાટવી, ગાન પશૂનૂ,
તમ કરે, પ્રભુ, તાપો ! દયાઘન૦

ટિપ્પણ લોકો સ્પષ્ટ ખ્રિસ્તી સ્તવન, ઉદ્ગાર, કવિતા આદિ પસદ નથી કરતા તે સારી રીતે જાણતા હોવાથી મણિશકર આમા 'સદાશિવ' છે એવી રચનાઓ જાણીનેજ વાપરતા હતા, લોકો ભલે એને આખુ એક વિશેષ નામ ગણે, પોતે તેને જુદા જુદા બે શબ્દ ગણી શિવ = ભલુ કરનાર ઈશ્વર એમ ઈશ્વરનુ વિશેષ નામ ગણીને અર્થ કરતા

૬

આંતર સપ્તપદી

(પદ)

આ પિતા, કર્યા ક્રૂર કર્મો
હણ્યા મર્મો પડ્યો, રડ્યો પડ્યો ! પડ્યો !

મને ન હતી આશા
ખરે, પિતા ! મને ન હતી આશા !

તેમા અચાનક ગભીર ગહ્વરે
દિવ્ય સુવર્ણિત જ્યોતિ જ્વલન્ત !
સ્નેહવસ્તુ ! જ્ઞાનરૂપ ! અનન્ત !

ટિપ્પણ સપ્તપદી એટલે સાત પંક્તિનું ગીત

૭

નયન પ્રાર્થના

(પદ)

આપ જ તાતજી દોરો હવે મને આપ૦
રોતો હું આપનો છોરો હવે૦
જંગલમા ભટક્યો બહુ ધારે, વાટે મળ્યા કારા ચોરો—હવે૦ રોતો૦
ગર્ત્ત બધે પડતો ઝરડાતો આવી શકુ નહિ ઓરો—હવે૦ રોતો૦

ટિપ્પણ **દુહિતાઓ જેરૂસેલમની સ્વાગી પોતે મારો ભરવાડ**, એવા સ્પષ્ટ ખ્રિસ્તી ગીત, સામો (Psalms) અને બીજા ખ્રિસ્તી ગીતકાવ્યોના અનુવાદ, અને **શ્રુતિ પ્રાર્થના** (નાદ ઇનાયત દીજે ઓ નાથજી), **આવાહનગીત** (તરફ વાત, પધારો દયા કરી), અને બીજા બે ત્રણની નકલો મળી છે પરતુ તે અહીં ઉતાર્યા નથી, આવા બીજા પણ કેટલાક ટુકા ગીતો અને અનુવાદ કે અનુકૃતિઓ ખ્રિસ્તી શિષ્યો અને મિત્રો ઉપરના કાગળો વગેરે પૂરેપૂરા જોવામા આવે તો જડે ખરા

૮

[**ટિપ્પણ** પ્રાસગિક ઉદ્દગારો, ગીતો, આદિ પણ મણિશકરે સખ્યાબધ લખેલા, અને તેમાથી પૂર્વાલાપમા જાણીને જ બહુ થોડા સગ્રહેલા છે तद्दूरे तद्वदान्तिक, **ગૌરક્ષણ પ્રાર્થના; સાધક પ્રાર્થના; વૃષ્ટિ પ્રાર્થના, સખે, કુમકુમે લીપ્યુ તારૂં આંગણુ રે લોલ**, વગેરે પૂર્વાલાપમા નથી તે મને તો અયોગ્ય નથી લાગતુ

કોઇ ખાસ સબધી વા સબધીઓને અથવા તેમને વિશે લખાયલા ઉદ્ગાર, ગીત, કે કવિતા પણ બધા જ પ્રકટ કરવા જેવા હોતા નથી આ જાતની કૃતિઓમાથી નીચેનાજ નમૂના અહીં આપવામા આવે છે]

મહુવા, ૨૫-૫-૧૯૦૧

બિરાદરોને પ્રાર્થના

(રાગિણી આશાગોડી)

સ્નેહ કરો ન સતાવો, બિરાદર ! સ્નેહ૦
અન્ય અહીં નહીં લ્હાવો, બિરા૦

એક પિતા પરમેશ્વર સૌનો એ નિજ કર્મે બતાવો -બિરાદર૦
પ્રાણ પદાર્થ કરી કુરબાર્પણ ક્લેશ વિશેષ પતાવો.-બિરાદર૦

ટિપ્પણ જે ભાઇને કાગળમા આ પ્રાર્થના બીડેલી તેની સાથે જ **વ્હાલાંઓને ઉપદેશ** (પૂર્વાલાપ, પૃ ૮૬) ની નકલ પણ બીડી હતી અને ઉમેર્યું હતુ-"મારા પત્રોથી કઇ ખોટું લાગ્યુ હોય તો ક્ષમા યાચું છુ ..ગોપનાથમા નીચેના બે ઉદ્ગારો નીકળ્યા છે..."

૯

ખડસલિયા, ૨૯-૬ ૧૯૦૨

(પદ)

વ્હાલાઓ, શા માટે સતાવો ?
વાક કશો જો હોય તો બતાવો '
પરમેશ્વરમા પાપ પતાવો
માગૂ એ હાવા '
વિશ્વપિતાના આપણ બાળો
સાકડમાં તો સાથે ચાલો '
વસુધાની વાડીમા મ્હાલો
માગૂ એ હાવા '

૧૦

નવે'બર-૧૯૦૩

(પદ)

પોકારૂ બેસી બારણે, વ્હાલા, ઉઘાડો દ્વાર
વ્હાલા ઉઘાડો દ્વાર, ઓ વ્હાલા, પોકા૦
હૈયું દેવાલય ખરૂ દીનદયાનું દ્વાર
યજમાનો માનવ બધા સારનો એ સાર
ઓ વ્હાલા, શાને લગાડો છો વાર,
ખોલો દ્વાર, આવો બ્હાર, પ્રાણાધાર ' પોકા૦

૧૧

શોભાવડ, ૧૨-૬-૧૯૦૯

અનંત સહચારની પ્રાર્થના

(પદ)

અત્યારે અબઘડી મળીએ, ઓ પ્રિયતમે, અત્યારે૦
હૃદય પરસ્પર હળીએ, ઓ પ્રિયતમે, અત્યારે૦
લગ્ન થયા તે આપણો પ્રભુઘરમા સહબન્ધ,
સ્મરણ કરૂ, બોલી તહીં 'શિગ્ને સોપ્યુ સ્કન્ધ' ' અત્યારે૦

ટિપ્પણ સરખાવો ૧૮૯૭ મા લખાયેલી ગઝનો પુરાની પ્રીત (પૂર્વાલાપ પૃ ૬૯) અને આશાગીત (પૂર્વાલાપ, પૃ ૬૭)

૧૨

[ટિપ્પણ અમના નાટકોમાના ગીત કે નાટકમા મુકવાના મૂળ ઇરાદાથી રચેલા ગીત અહી આપવા વિચાર નથી એટલે ઉપર આપેલા સર્વથી જુદી જાતના નીચેના નમૂનાઓ ઉતારીને જ આ વિષય સમાપ્ત કરવામા આવે છે]

કવિતા દેવીને પ્રાર્થના

(પદ)

ઓ દેવિ ! દેવિ ! દેવિ ! બોલાવી એ ના શકુ,
તાગ હૃદયના દ્વાર ખોલાવી એ ના શકુ
મલિન કર્યું હૈયુ હજી નહીં તવ આસન પાત્ર,
ત્વચતા પશ્ચાત્તાપમા શુદ્ધ હજી નહીં ગાત્ર ઓ દેવિ૦

૧૩

સ્વર્ગસ્થ દેવીને પ્રાર્થના

(પદ)

આવો, આવો, આવો, આવો, દેવિ !
આવો, આવો, આજ !
માગૂ આવો, આવો, આવો, દેવિ !
આવો, આવો, આજ !

રજની ખીલે છે નવી નિર્મલ ધવલ પ્રકાશ
સાગર ગાય સુહામણુ હૃદયે પ્રકટે આશ
સ્વામીના દયાળુ દેવિ ! કરશો ના નિરાશ
માગૂ, કરશો ના નિરાશ
દેવિ ! આવો, આવો, આવો, આવો, આવો, આવો, આજ !

ટિપ્પણ આ બે સાથે સરખાવો ઘવાયલો બુલબુલ (પૂર્વાલાપ, પૃ ૮૧) સ્વર્ગસ્થદેવીને પ્રાર્થના એ પદ સાગર અને શશી (પૂર્વાલાપ, પૃ ૯૦) ના સમયનુ છે

૧૪

નાના ગોપનાથ, ૧૧-૫-૧૯૦૩

(પદ)

દીન ઉપર દયા કરજો, ઓ નાથ, દીન૦
વિશ્વદુરિત પરિહરજો, ઓ તારક, દીન૦

દીન છતા અમે બચ્ચા તમારા કરુણાસુધારસ ઝરજો, ઓ પિતા, કરુણા૦ દીન૦
ઓ સવિતા, પરમેશ, પિતાજી ! ભર્ગ નયનમાહી ભરજો, ઓ પિતા, ભર્ગ૦ દીન૦

રા. રા. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ

મણિશંકરનું હૃદય અને એમના કેટલાક આશય

મણિશંકરના અવસાન પછી પ્રોફેસર બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરની સૂચના અનુસાર મણિશંકરના મારા ઉપર આવેલા કાગળો શોધી કાઢી મે એકઠા કરવા માંડ્યા આજ સુધી જે જડ્યા છે તેમાથી થોડી પ્રસાદી અહીં આપુ છુ.

' There are born children of melancholy, pessimists in philosophy, with hearts over-sensitive, whose spirits seldom soar higher than the evel of placid satisfaction. To these persons it is an inherent constitutional necessity–to love and be loved Their gloom is the result of their not being adequately loved by those around them Their satisfaction, when they feel that others have sincere sympathy for them, is deeper though serener than the ecstacy of others

I belive I am one of them. And your kindness (pray excuse the word I know you are pained by my humble tone. But dejection feels it so.) has enlivened my spirits, soothed and solaced me " And I again am strong. "

(*Mahuva, 15 May 1890*)

ભાવાર્થ ' કેટલાક જન્મથી ગ્લાનિના બાળકો હોય છે તત્ત્વચિન્તનમા તેઓ નિરાશાવાદી હોય છે તેમના હૃદય હદ પાર લાગણીવાળા હોય છે. તેમના આત્મા શાન્ત સંતોષની સપાટીથી ઉંચા ભાગ્યે જ ચઢે છે. આ મનુષ્યોના સ્વભાવના બંધારણના અંતરમા એવી જરૂર રહેલી હોય છે, કે પ્રેમ કરવો અને પ્રેમના પાત્ર થવુ એ તેમને આવશ્યક થઈ પડે છે આસપાસના માણસોનો તેમના પ્રત્યે જોઇએ તેટલો પ્રેમ નથી હોતો એ કારણથી તેમની ખિન્નતા ઉદ્ભવે છે જ્યારે તેમને એમ લાગે છે કે બીજાઓનો તેમના તરફ અંતઃકરણપૂર્વક સમભાવ છે ત્યારે તેમને જે સંતોષ થાય છે તે બીજાઓના ઉલ્લાસ કરતા વધારે શાન્ત પણ વધારે ગંભીર હોય છે

" હુ માનું છુ કે હું આવા માણસોમાનો એક છુ અને તમારા માયાળુપણાથી (એ શબ્દના ઉપયોગ માટે કૃપા કરી ક્ષમા કરશો. હું દીનવૃત્તિ ધારણ કરૂં છુ ત્યારે તમને કેટલું દુખ થાય છે તે હું જાણું છુ પણ વિષાદથી એવી લાગણી થાય છે) મ્હારા આત્મામા ઉત્સાહ જાગ્રત થયો છે, સાંન્ત્વના પ્રાપ્ત થઇ છે અને દિલાસો મળ્યો છે " અને પાછો હું શક્તિમાન થયો છુ "

(મહુવા, તા ૧૫ મી મે, સને ૧૮૯૦)

' I am here with Balavantrai for the present I am gratified

in the consciousness of friendly sympathies and feel myself equal with occasion sent to me A spirit of deep resignation has come over me and my existence seems to be a burden bearable enough for the sake of some survivors Please do not be anxious for me.

'What work remains for me to do, I will do uncomplainingly It is a pity though that in this Nineteenth-Century India, one cannot be free from certain things the idea of which would hardly have troubled his great grand-father I assure you I am well"

(*Rajkot, 6th November 1891*)

ભાવાર્થ 'હાલ હું અહીં બલવન્તરાય સાથે છુ મૈત્રીવાળા સમભાવના અનુભવથી હું તૃપ્ત થાઉં છુ, અને આવી મળેલો અવસર મને અનુકૂળ છે એ સાક્ષાત્કાર કરૂં છુ દશાને વશ થઇ રહેવુ એવી વૃત્તિ મારામા ઉંડી જામી શકી છે અને મારૂ ભારરૂપ લાગતું જીવન જે કેટલાક હયાત છે તેમના ખાતર સહી શકાય એવુ લાગે છે. મારે માટે ચિન્તા કરશો નહિ

'જે કામ મારે કરવાનું રહે છે તે હું કરીશ અને તે માટે ફરીયાદ નહિ કરૂ પરંતુ એ શોચનીય છે કે ઓગણીસમા સૈકાના આ હિન્દુસ્તાનમા માણુસ એવી કેટલીક વસ્તુઓથી છૂટો થઇ શકતો નથી કે જે વસ્તુઓ માટે વિચાર કરવાની તેના પ્રપિતામહને ભાગ્યે જ તસ્દી લેવી પડી હોત. હું તમને ખાત્રીથી કહું છુ કે મારી પ્રકૃતિ સારી છે.'

(રાજકોટ, તા. ૬ ટ્ઠી નવેમ્બર, ૧૮૯૧.)

ગ્લાનિ અને નિરાશાના વાદળા મણિશંકરના ચિત્તને વખતો વખત ઘેરી લેતા, પણ સ્નેહનુ એક કિરણ આવતા એ વાદળા ખસી જઇ પ્રસન્નતાનો પ્રકાશ પ્રકટ થતો તોપણ એ પ્રસન્નતાથી થતો સંતોષ ચિત્તમા વસેલા ગાંભીર્યના ભારને લીધે સંપૂર્ણ ઉલ્લાસ પામી શકતો નહિ, એ સ્થિતિનું રેખાચિત્ર આ પત્રોથી પ્રદર્શિત થશે એ રીતે થતા ભાવોર્મિના ભરતી-ઓટ બહુ હૃદયંગમ રૂપ ધારણ કરતા.

'I know not how dear you had grown to me during my last sojourn at Ahmedabad, till I came here and found myself very solitary. You will be sorry to learn that my sprain still continues painful But one result of the illness is that a mellowness has come over my memory of Ahmedabad, and at this moment my heart has all its affectionate springs overflowing with unsuspected kind reminiscences of the past

*   *   *

'I do not want to be eulogistic in this letter of mine But need I be afraid if praise is sometimes the expression of affection ? If I call you my ever sweet and gentle friend, or tell you that you have taught me a new phase of human excellence and made one better than I was,

should I hesitate because such expressions are rarely used in formal letters ? "

(*Baroda, 23 December 1891*)

ભાવાર્થ -' હું છેલ્લો અમદાવાદ રહી ગયો તે દરમિયાન તમે મને કેટલા પ્રિય થઈ પડયા છો તેનો ખ્યાલ હું અહીં આવ્યો અને ઘણો એકલો પડયો ત્યા સુધી મને નહોતો મારો કરમોડ હજી દુખે છે એ જાણી તમે દિલગીર થશો, પણ એ બીમારીનુ એક પરિણામ એ છે કે અમદાવાદની મારી સ્મૃતિ ઉપર કાઇ મૃદુતા પથરાઇ છે, અને આ ક્ષણે મારા હૃદયના બ..ા સ્નેહાળ ઝરાઓ ભૂતકાળની માયા ભરેલી અણધારેલી યાદગીરીઓથી ઉભરાઇ જાય છે

× × × × × ×

' આ મારા પત્રમા પ્રશસા કરવા હું ઇચ્છતો નહોતો, પણ સ્તુતિ એ કેટલીય વાર સ્નેહનો અવિર્ભાવ હોય છે તો મારે આશકા રાખવાની જરૂર છે ? હું તમને મારા સદાના મધુર અને સૌમ્ય મિત્ર કહુ, અથવા તમને કહુ કે માનુષ ઉત્તમતાનું એક નવુ રૂપ તમે મને શિખવ્યુ છે, અને હું હતો તે કરતા મને ચડીઆતો કર્યો છે, તો શુ આવા વચનો સાધારણ વ્યવહારના પત્રોમા ભાગ્યે વપરાય છે એ કારણથી મારે આચકો ખાવો ? '

(વડોદરા તા. ૨૩ મી ડીસેમ્બર ૧૮૯૪)

ભુતકાળની માયાભરેલી યાદગીરીઓ તેમના ચિત્તમા અજ્ઞાત રીતે રમ્યા કરી સહસા જે સ્નેહ અને આશાનો ઉર્મિવેગ ચલાયમાન કરતી તેનું પ્રાબલ્ય બીજી રીતે પણ દ્દષ્ટિગોચર થાય છે.

I saw thee once in passing and I said,
'There goes my mate now mated with a crowd,'
And though I dared not utter all I felt
I greeted in my fashion, and was pleased
To see that thou didst notice Oh my friend
I know not then that time would one day bring
Our souls together and bless them with the joy
Of mutual deep regard and deeper love.
And now I feel we never were apart
But always moved together So it seems
The years went as moments in the lives
Of souls immortal when they find their kin,
And all the past narrated stronger makes
The bond eternal of the life in heaven

I was trying to express some such sentiment in Gujarati for several weeks and had failed yesterday in idle moments I made the experiment of expressing it in English and I send you the result The lines are very defecive but will be acceptable to you,

પૃ ૨૯૦ સામે   ગુ. પ્રિં. પ્રેસ.

they being my first attempt The opening lines refer to a couplet I addressed to you when we were not acquainted "

(*Postcard*, *Baroda*, 30 th. *January* 1895)

ભાવાર્થ —

માગે નિહાળી મે તને કહ્યું એકદા મુજ ચિત્તને,
'આ જાય છે તહિં મુજ સખા, જે હાલ છે ટોળા મહીં.'
મુજ લાગણી કહેવા વધી મે ' હામ ત્યા તો ના ધરી,
પણ મે દિધુ મુજ વૃત્તિએ કઇ થોડુ શુ અભિનન્દન,
સ્વીકાર તે તેનો કર્યો તેથી થયો સંતુષ્ટ હું,
મુજ મિત્ર હે ! તે વેળ હું ના જાણતો કે એક દિન
કાળબળથી આત્મ મુજ તુજ અતિ નિકટ જોડાઇને
આનન્દથી હા ! ધન્ય બનશે ગાઢ અન્યોન્યાદરે,
ને ગાઢતર જે પ્રેમ તેમા મગ્ન થઈ સુખ માણશે.
ને આજ લાગે એમ કે કદિ આપણે ન્હોતા જુદા,
પણ સર્વદા ગતિ સાથ કરતા દશ્ય દેખુ એવુ હું
આત્મા અમરને આત્મજનની પ્રાપ્તિ થાતા તેમના
જીવન મહીં વર્ષો વિતે તે સહુ ક્ષણો સમ લાગતા,
ને ભૂત જે વૃત્તાન્ત તે સહુ વર્ણવ્યુ જ્યા જાય ત્યા
સ્વર્ગીય જીવનની અમર જે ગ્રન્થિઓ વધુ દઢ બને
આ આપણા સૌહાર્દથી પ્રત્યક્ષ થાતું એ મને

આવો કંઇક ભાવ ગુજરાતીમા દર્શાવવા કેટલાક અઠવાડીઆથી હું પ્રયત્ન કરતો હતો અને તે પ્રયત્ન નિષ્ફળ થયો હતો. ગઈ કાલે હુ નવરો બેઠો હતો તે વેળાએ ભાવ અંગ્રેજીમા દર્શાવવાં મેં પ્રયોગ કર્યો અને પરિણામે જે લખાયુ તે હું તમને મોકલુ છુ. પંક્તિઓ ઘણા દોષવાળી છે, પણ, એ મારો (ઇંગ્રેજી પદ્ય લખવાનો) પહેલો પ્રયાસ છે એ કારણથી તમને સ્વીકાર્ય થશે આપણને ઓળખાણ થયુ નહતું તે પહેલા મે તમને એક શ્લોકમા સંબોધન કરેલું તેનો આરંભની પંક્તિઓમા નિર્દેષ છે. "

(પોસ્ટકાર્ડ, વડોદરા તા. ૩૦ મી જાન્યુઆરી ૧૮૯૫)

વ્યક્તિસચિની ઊંચી નીચી થઈ વધતી ઉર્મિમાળનુ કાંઇક દર્શન કર્યા પછી સાર્વજનિક વિષયો સંબંધી મણિશંકરની સચિઓના દર્શન તરફ વળીશું.

" It sometimes seems to me that it would be better for me to take up some such subject as physical education, and be eloquent on old old truisms, since I can't be a hermit and devote my heart and soul to Religion. I am afraid my friends have already finished their search and cannot help me.

I wrote to you in clear terms that some of the sayings of old Indian sages created a powerful

impression upon my mind I felt them to be great men I am convinced that our race must have some inheritance for us and that our task of working for its greatness will be much easier if we thoroughly understand the past × × × × I do not believe × × that what the ancients say is true, but I am × anxious × × to find out what they believed and why they believed. I am anxious to connect the present with the past and remove all opposition between sincere patriots I am convinced that lives of English great men, for instance, cannot be so fruitful to us Indians as to Englishmen. I am convinced that the business of education is first of all to focus all the best elements in a nation on the formation of an individual. I see great danger in our exclusively English education The thoughts and feelings of our masses are different from them and they have little sympathy for us. But a reform from within can be brought about only when they can respect us. If we know all that is important in our શાસ્ત્ર's, all that is beautiful in our poetry, all that is subline in our philosophy, all that is valuable in what the past has left for us, we shall be nearer our brethren and can lead them better It is for this that × × I advocate the necessity of giving prominence to the national element in our education

* * * *

I don't know whether I ever recited to you a song which I once casually heard, The speaker is a woman–તોરલ કે–asking her love to confess his sins to her if he wants salvation--

તુ તારો ધર્મ સભાળ–જાડેજા પાપ તારા પ્રકાશ
તારી બેડલી બૂડવા નહિ દિઉં–જાડેજા રે
તોરલ કે' છે etc.

Such songs are numerous and they are current among the masses. If you collect them you will find that the Indian heart has an intensity, a depth and a love expressed in these religious utterances which is beyond all praise and which we do not know simply because we are estranged from the people Even વેદાંત has a popular side and many pious people see the working of God in every thing without consciously laying aside their individuality.

I have never looked upon Religions as only a set of doctrines coming under a category of true and false I rather think that being an outcome of human faith and reverence they only come under the category of good and bad They are living things-very complicated, and perfoming an immeasurable but vital function in society Religious phenomena thus require great time and patience and search for a true estimate of their operation And I think that in Religion controversy is rather out of place. If we have a better idea of the Godhead and our life, let us preach it and bring men to our idea rather than trying to pronounce upon the merits of other systems

I hope from all this beating about the bush your sympathetic soul can understand what I am driving at. I wish you to help me in finding out the good from the past You said that if Theism was true, Pantheism must be false Not so Pantheism is not one proposition but a system of thought It might have some truths and some untruths Pantheism as Martineau will tell you, errs only when it denies the individual will. He will also tell you how sublime its spirit is and how it errs only by over-zeal. I understood all that when I wrote against વેદાન્ત, but I was not sufficiently serious and did not take in the immence value of the work done for the system in the country

We are monotheists but the Religious instinct is one everywhere and development of that instinct deserve study. I am sure we shall be better in our faith and worshipful love if we know all that kabir and ચૈતન્ય and all the prophets have done and said in the past.

* * * *

I have told you in self-disparagement that I was very impressible Many and various things attract me and sometimes I might be admiring contradictory things But this I think is a gain that I can sympathetically view more things than some of my friends can. And besides it gives richness to one's feelings when he hears agreeable responses in various quarters. I mean that I can hear true pious utterances full of profound love withal coming from different sources But I don't think I write with sufficient clearness Kindly read my letter to Vidyagauri also and let

her also assist you in making out sense from my chaotic sentences.

To sum up I wish you to take up the attitude of a wise sym-pathetic rapt monotheist, who can see the finger of God even in the political articles of an Atheist who can find estimable emotions even in hearts apparently rough—and who by the very strength of his પ્રાર્થના which is the સ્થાયિભાવ of ધર્મરસ can absorb many things and get nourishment from them.

Lastly let me ask you to have faith in me as in a friend and as in one who will never accept anything except the beautiful wherever it may be found My pursuit is not after propositions with their logic but after beliefs with their spirit'

(Boroda, 17th July 1895.)

ભાવાર્થ "મને કેટલીક વાર એમ લાગે છે કે શારીરિક કેળવણી જેવો કોઇ વિષય હું લઉં અને જુની જુની સ્વતસિદ્ધ વાતો વિશે છટાથી ભાષણો કરૂં તો સારૂં, કારણ કે હું યતિ થઇ ધર્મના વિષયમા મારા હૃદયને તથા આત્માને વ્યાવૃત કરી શકુ તેમ નથી સત્યની શોધમા ઉંડો રસ પડે છે, પણ મારા મિત્રો તો પોતે શોધ પૂરી કરી રહ્યા છે અને મને મદદ કરી શકે તેમ નથી એથી મને નિરાશા થાય છે

મેં તમને સ્પષ્ટ શબ્દોમા લખ્યુ હતુ કે હિન્દના પ્રાચીન ઋષિઓના કેટલાક વચનોની મારા મન ઉપર ગાઢ અસર થઇ છે એઓ મહાપુરુષો છે એમ મને લાગ્યુ છે આપણને તેમના તરફથી શો સંદેશો મળે છે તે શોધી કાઢવા હું ઉત્સુક છુ મને પ્રતીતિ થઇ છે કે આપણી પ્રજાનો આપણે માટે કઇ વારસો હોવો જોઇએ, અને આપણે ભૂતકાળ સંપૂર્ણ રીતે સમજિયે તો આપણી પ્રજાના ઉત્કર્ષ માટે પ્રયાસ કરવાનુ આપણું કાર્ય ઘણું વધારે સહેલું થઇ પડશે.* * * પ્રાચીનો કહે છે તે ખરૂં છે એમ હું નથી માનતો. પણ તેઓ શું માનતા અને શા માટે માનતા તે* * શોધી કાઢવા હું ઉત્સુક છુ વર્તમાનને ભૂતકાળ સાથે જોડવા અને સાચા અંતઃકરણના દેશવત્સલ જનો વચ્ચેનો સર્વ વિરોધ દૂર કરવા હું ઉત્સુક છુ ઉદાહરણાર્થ, મારી પ્રતીતિ થઇ છે કે મહાન ઇંગ્રેજોના જીવનચરિત જેટલા ઇંગ્રેજોને ફળદાયક થાય તેટલા આપણ હિંદીઓને ન થાય મારી પ્રતીતિ થઇ છે કે કેળવણીનો પ્રથમ હેતુ એ છે કે પ્રજામાના સર્વ ઉત્તમ અંશો એકત્ર કરી વ્યક્તિના બંધારણમા તે કામે લગાડવા ફક્ત ઇંગ્રેજી કેળવણી જ આપણામા આવે તેમા મને ઘણુ જોખમ જણાય છે આપણા સાધારણ લોકસમૂહના વિચાર અને ભાવ આપણાથી જુદા છે તેમને માટે આપણને સમભાવ જુજ છે અને આપણે માટે તેમને જુજ સમભાવ છે પણ તેઓ આપણો આદર કરી શકે ત્યારે જ પ્રજાની અંદરથી સુધારો ઉપજાવી શકાય આપણા શાસ્ત્રોમા જે કાંઇ મહત્ત્વનુ છે, આપણી કવિતામા જે કંઇ સુંદર છે, આપણા તત્ત્વદર્શનમા જે કાંઇ ઉદાત્ત છે, ભૂતકાળે આપણે માટે મૂકેલી વસ્તુઓમા જે કાંઇ મૂલ્યવાન છે તે બધુ આપણે જાણીએ તો આપણા બન્ધુઓની વધારે સમીપ થઇશુ અને તેમને વધારે સારી રીતે દોરી શકીશુ આપણી કેળવણીમા પ્રજાત્વના અંશને મુખ્ય કરવાની આવશ્યકતાનું હું સમર્થન કરૂં છુ તે આટલા માટે.

એક ગીત મેં એક વખત અકસ્માત્ સાભળેલુ તે મે તમને કહી સંભળાવ્યુ છે કે કેમ તે મને ખબર નથી એમા બોલનાર તે તોરલદે નામે સ્ત્રી છે તે પોતાના કામુકને કહે છે કે તારે મુક્તિ મેળવવી હોય તો મારી આગળ તારા પાપ કબુલ કર–

તુ તારો ધર્મ સભાળ–જાડેજા–પાપ તારા પ્રકાશ
તારી બેડલી બૂડવા નહિ દિઉં–જાડેજારે
તોરલ કે' છે–ઇત્યાદિ

આવા ગીતની સંખ્યા ઘણી છે અને લોકસમૂહમા છે તે પ્રચલિત છે આવા ગીત એકઠા કરતા માલમ પડશે કે આ ધાર્મિક વચનોમા દર્શાવી છે તેવી ગાઢતા, ઉંડાણ અને પ્રેમ હિન્દીના હૃદયમા રહેલો છે તેની પરિપૂર્ણ પ્રશસા થઇ શકે તેમ નથ, અને આપણને તેનું જ્ઞાન નથી તેનું કારણ એટલુ જ છે કે આપણે લોકોથી જુદા થઇ ગયા છીએ વેદાન્તમા પણ લોકોપયોગી અગ છે, અને ઘણા ધર્મશીલ માણસને દરેક વસ્તુમા ઇશ્વરની ક્રિયા દેખાય છે, અને તે વખતે પોતાનુ પૃથક્ વ્યક્તિત્વ બાજુએ મૂકી દીધાનુ તેમને ભાન થતું નથી

જુદા જુદા ધર્મો તે ફક્ત સાચા અને જૂઠાના વર્ગમા આવે એવા સિદ્ધાન્તોનો સમૂહ, એમ મે કદિ ગણ્યું નથી હું તો એમ માનું છુ કે મનુષ્યની શ્રદ્ધા અને પૂજ્ય બુદ્ધિને પરિણામે ધર્મો ઉદ્દભવે છે તેથી નીતિમય અને અનીતિમય એવા વર્ગોમા જ ધર્મનો સમાવેશ થઇ શકે એ જીવતી વસ્તુઓ છે–ઘણી સકુલ છે–અને જનસમાજમા ધર્મો અપરિમેય પણ પ્રાણભૂત કાર્યો કરે છે આ રીતે ધાર્મિક બનાવોના વ્યાપારની ખરી કિંમત આકવા માટે ઘણો વખત, ધીરજ અને શોધની જરૂર પડે છે અને હું ધારૂ છુ કે ધર્મના વિષયમા વાદ વિવાદ અસ્થાને છે ઇશ્વર તત્ત્વ વિશે અને આપણા જીવન વિશે આપણને વધારે સારો વિચાર પ્રાપ્ત થયો હોય તો આપણે તેનો ઉપદેશ કરવો જોઇએ અને લોકો પાસે આપણો વિચાર ગ્રહણ કરાવવો જોઇએ પણ બીજી પદ્ધતિ એના ગુણદોષ વિશે વચનો કહેવામા પડવુ ન જોઇએ.

હુ આશા રાખુ છુ કે આ બધી આસપાસની અપ્રસ્તુત જેવી વાતો ઉપરથી તમારા સમભાવશીલ આત્માને મારા કહેવાનુ તાત્પર્ય સમજાશે પ્રાચીનમા સારૂ શુ છે તે શોધી કાઢવામા તમે મને મદદ કરો એવી મારી ઇચ્છા છે. તમે કહેતા હતા કે એકેશ્વરવાદ ખરો હોય તો અદ્વૈતવાદ ખોટો હોવો જોઇએ એમ નથી અદ્વૈતવાદ (Pantheism) તે એક સિદ્ધાન્ત નથી, પણ વિચારની એક પદ્ધતિ છે તેમા કેટલાક સત્યો હશે અને કેટલાક અસત્યો હશે માર્ટિનોના ગ્રન્થમાથી તમને માલમ પડશે કે અદ્વૈતવાદની ભુલ એટલી જ છે કે પૃથક વ્યક્તિની ઇચ્છાશક્તિ (will) નથી હોતી એમ તેમા માન્યુ છે માર્ટિનો એમ પણ કહે છે કે અદ્વૈતવાદની ભાવના તત્ત્વમા ઘણી ઉદાત્ત છે, અને ઉત્સાહમા બહુ ખેચી જવાયાથી તે ભુલમા પડે છે. વેદાન્ત વિરુદ્ધ મે લખાણ કર્યું ત્યારે આ બધુ હુ સમજતો હતો પણ ભાગમા યથાર્થ ગાભીર્ય નહોતું અને એ પદ્ધતિ માટે દેશમા જે પ્રયાસ થયો છે તેનું અત્યત મૂલ્ય મે ધ્યાનમા લીધેલુ નહિ.

આપણે એકેશ્વરવાદી છીએ પણ ધર્મની સ્વાભાવિક વૃત્તિ બધે એની એ હોય છે અને એ વૃત્તિના ઉદ્દભેદ અભ્યાસ કરવા સરખા હોય છે. મારી ખાત્રી છે કે કબીર અને ચૈતન્ય અને સહુ પેગબરો ભૂતકાળમા જે કહી ગયા છે તે બધુ આપણે જાણીએ તો આપણી

શ્રદ્ધા અને આપણા ભક્તિપૂર્ણ પ્રેમમા આપણે આગળ વધીશુ

*　　*　　*

એક વેળા આત્મ-અવમાનના કરતા મે તમને કહેલુ કે મારા ઉપર છાપ ઘણી જલદી પડી જાય છે ઘણી અને વિવિધ વસ્તુઓ તરફ હુ આકર્ષાઉ છુ અને કેટલીક વખતે એક બીજાથી ઉલટી વસ્તુઓને હુ વખાણતો હઇશ. પણ હુ ધારૂ છુ કે આ એક લાભ છે કે મારા કેટલાક મિત્રો કરતા વધારે વિષયો તરફ હુ સમભાવની દૃષ્ટિએ જોઇ શકુ છુ અને વળી એમ કરતા જુદી દિશાઓમાથી રુચિકર પ્રત્યુત્તર સંભળાય છે ત્યારે લાગણી વધારે સમૃદ્ધ થાય છે મારા કહેવાનો અર્થ એ છે કે જુદા જુદા સ્થાનોમાથી ગાઢ પ્રેમભર્યા ધર્મપરાયણ ઉદ્‌ગારો એક સામટા આવતા હું સાભળી શકું છુ પણ હુ નથી ધારતો કે હુ પુરતી સ્પષ્ટતાથી લખુ છુ કૃપા કરીને મારો પત્ર વિદ્યાગૌરીને પણ વચાવશો અને મારા અવ્યવસ્થિત વાક્યોમાથી અર્થ બેસાડવામા એમની મદદ લેશો.

સારાશ કે મારી ઇચ્છા એવી છે કે તમે ડાહ્યા, સમભાવશીલ અને તલ્લીન એકેશ્વરવાદીની વૃત્તિ ધારણ કરશો, રાજકીય બાબતો વિશે નાસ્તિકના લેખોમા પણ ઇશ્વરની આગળી પારખશો, પુરુષ દેખાતા હૃદયોમા પણ આદરણીય અન્તર્ભાવ રહેલો જોશો, અને ધર્મરસનો સ્થાયીભાવ-જે પ્રાર્થના-તેના બળ વડે જ અનેક વસ્તુઓનો તમારામા સ્વીકાર કરી લેશો અને તેમાથી પોષણ મેળવી લેશો

છેવટે હુ વિનતિ કરુ છુ કે મારા ઉપર શ્રદ્ધા રાખશો કે હું મિત્ર છુ અને સુદરના જ્યા જ્યા પ્રાપ્ત થાય ત્યાથી તે ગ્રહણ કરવા સિવાય બીજુ હુ કાઇ ગ્રહણ નહિ કરૂં હું સિદ્ધાતોનુ અને તે સાથેના તર્કનું અન્વેષણ નથી કરતો પણ માન્યતાઓનો અને તે સાથેની ભાવનાનુ અન્વેષણ કરૂં છુ ”

(વડોદરા, તા ૧૭ મી જુલાઇ ૧૮૯૫)

આમાના કેટલાક વિચારથી જુદા પડતા વિચાર મણિશકરે આ પ્હેલા અને પછી ધારણ કર્યા હશે પણ તેમની સરળતા, તેમની પ્રમાણિકતા, સત્કાર્યો તરફની તેમની ઉત્સુકતા, તેમની ગાઢ દેશભક્તિ, તેમની ઉંડી ઇશ્વિરપરાયણતા, તેમની નમ્રતા, તેમની મધુરતા, તેમની ઉદારતા, તેમની તત્ત્વદર્શિતા એ સર્વનુ આ વિસ્તારી ઉતારાથી કાઇક દર્શન થયા વિના રહેશે નહિ

બીજો એકજ ઉતારો આપી આ લેખ સમાપ્ત કરીશુ.

“We enjoy many luxuries which we can do without and are therefore sinful Enjoyment of luxuries is not something bound up with life If we give up expensive dress and food &t. we need not starve or commit suicide × × × Asceticism may not be a duty but temperance is × × × Fortunately I have not saved a rupee till now and it won't be difficult for me to become poor. I once lamented with you the absence of the clerical profession in our Country”

(Baroda, 19 August 1895)

ભાવાર્થ આપણે એવા ઘણા વિલાસમય સુખ ભોગવીએ છીએ કે તે વિના આપણે ચલાવી શકીએ અને તે માટે પાપી થઇએ છીએ વિલાસમય સુખોનો ઉપભોગ એ જીવન સાથે જોડાએલી વસ્તુ નથી કિમતી પોશાક ખોરાક વગેરે આપણે છોડી દઈએ તે કઇ ભુખે

મરવાની કે આપઘાત કરવાની બરોબર નથી * * * વૈરાગ્ય એ ફરજ નથી પણ મિતાચાર એ ફરજ છે * * * સુભાગ્યે હજી સુધી મે એક રૂપીઓ પણ બચાવ્યો નથી અને ગરીબ થવુ એ મને મુશ્કેલ નહિ પડે એક વખતે તમે ને મે ખેદ દર્શાવેલો કે આપણા દેશમા નિયમસર ધર્મોપદેશ કરનારના ધધાનો અભાવ છે. (વડોદરા, તા. ૧૯ ઓગસ્ટ ૧૮૯૫)

ઉચ્ચ ભાવનાઓથી ઉભરાતુ અને રસિકતાથી પરિપૂર્ણ આ અતિ મૂલ્યવાન જીવન ભવિષ્યની પ્રજાને માર્ગોપદેશક થશે અને ઉત્કર્ષની અનેક પ્રકારે ઝાખી કરાવશે એમા સશય નથી

૯૫

શા શા લાભશકર મણુશમ ભટ્ટ

સ્વ. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ

એમના જીવનની ટુંકી રૂપરેખા

લગભગ સાત વરસ અગાઉ ભાઇ રણુજીત-રામ વાવાભાઇનું અવસાન થયું ત્યારે મને એમ ખ્યાલ પણ નહોતો કે તેમનું મરણ થયુ તે કરુણ સયોગ કરતાં વધારે કરુણ સયોગોમા મુરબ્બીભાઇ મણિશકર રત્નજી ભટ્ટનુ અવસાન આમ અચાનક થશે. આ બન્ને સાક્ષર મિત્રોનો કોઇ અજબ સબધ હતો મણિભાઇને એક અથવા બીજા કારણે એમના બાલપણના મિત્રોથી માંડી ઘણાખરા સ્નેહસબંધીઓ સાથે ગેરસમજ ઉત્પન્ન થયાના અનેક પ્રસગો આવતા, પરતુ ભાઇ રણુજીતરામભાઇ સાથે તો એમનો સબધ હમેશા એક ધારો જ રહ્યો હતો. મરણુમા પણ તેઓ મિત્ર જ રહ્યા છે એમ મને ભાસે છે એકનુ એવી જાતના ભાન સાથે મરણ થયું કે "સ્નાન કરી હમણા પાછો આવુ છું." બીજાને "આ દીલ્હી રહ્યુ આવી તબીયતમા ત્યા જરૂર પહોચી જઇશ" આમ આશા સાથે બન્ને કતાન્ત કાળના ફાસામા સપડાઇ ગયા છે

બન્નેની મારા ઉપરની પ્રીતિ સભારૂ છુ ત્યારે તો આખમાથી આસુ ચાલે છે રણુજીત રામભાઇએ મરણ પામવા અગાઉની રાત્રિએ પોતાના પત્નીને મોઢે મારે માટે કેટલીક વાત કરી હતી, મણિભાઇએ મરણ પામવા અગાઉ પાચ છ દિવસે જ મારા ઉપર પત્ર લખ્યો હતો કે "તમારૂ સ્મરણ વારવાર થાય છે" સામાન્ય રીતે મણિભાઈ પત્ર આવે તેનો ઉત્તર જ વાળતા. આ પ્રસંગે તેમણે જ પત્ર લખવાની શરૂઆત કરી પરંતુ આ પત્રનો જવાબ વાચવા તેનો સ્થૂલ દેહ રહ્યો નહિ તેથી ઘણો અફસોસ થાય છે

જન્મ અને કેળવણી:–મણિભાઇનો જન્મ સં. ૧૯૨૪ ના કાર્તિક વદી ૮ ના રોજ કાઠીઆવાડમા લાઠીથી ત્રણ ગાઉ દૂર

આવેલ ચાંવડમા થયો હતો તેઓ જ્ઞાતે પ્રશ્નોરા નાગર, તેમના પિતાનુ નામ રત્નજી મુકુન્દજી, માતાનુ નામ મોતીબાઇ જેઓની હાલ ૯૨-૯૩ વરસની ઉંમર છે, અને હયાત છે મણિભાઇના મોટા ત્રણ ભાઇઓમાથી હાલ એક જ-રા હરજીવનભાઈ હયાત છે સૌથી મોટા ગૌરીશંકરભાઇ આજથી નવ વરસ અગાઉ સ્વર્ગવાસી થયા છે તેઓ એક કુશળ વૈદ્ય અને હરિકથાકાર હતા સ્વ. ડાકતર ત્રિભુવનદાસના પ્રસિદ્ધ પુસ્તક શારીર અને વૈદકશાસ્ત્રની રચનામા તેઓ મુખ્ય સહાયક હતા બીજા ભાઇ માધવજીભાઇ-પ્રો હરિલાલ ભટ્ટના પિતા-બે ત્રણ વરસ અગાઉ જ મરણ પામ્યા છે તેઓ ગુજરાતી શિક્ષક હતા અને કેળવણી ખાતામા આખુ જીવન ગાળી પેન્શનર તરીકે જુનાગઢમા રહેતા હતા ત્રીજા રા હરજીવનભાઇ અને સૌથી નાના મણિભાઇ. તેમને બે બહેનો હતા એક બાળવિધવા હયા બહેન હાલ હયાત છે. બીજા પ્રાણીબહેન રા ભગવાનલાલ ગિરિજાશંકરના માતુશ્રી આજથી ત્રીસબત્રીસ વરસ અગાઉ સ્વર્ગવાસી થએલ છે

મણિભાઇના કુટુમ્બની સ્થિતિ સાધારણ હતી વળી મણિભાઇની બાળવયમા જ તેમના પિતા મરણ પામ્યા હતા ગુજરાતી અભ્યાસ રા માધવજીભાઇ પાસે માંગરોળમા આરભાયો હતો. અંગ્રેજી અભ્યાસ ગોંડળ તથા રાજકોટમા રહી કર્યો હતો મેટ્રિકની પરીક્ષા રાજકોટ હાઇસ્કૂલમાથી આપી હતી, તે વખતે તેમના સહધ્યાયીઓ અને મિત્રોમા રા પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી અને રા હરિલાલ ઝીણા ભટ્ટ હતા રા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી એક ધોરણ પાછળ હતા પરંતુ વિદ્યાર્થી તરીકે તેમને મણિભાઇ સાથે પીછાન હતી

રાજકોટ હાઇસ્કૂલમા એ વખતે હેડમાસ્તર મિ દોરાબજી એદલજી ગીમી હતા. મણિભાઇ ઉપર તેમનો ખાસ પક્ષપાત હતો. ભાવનગર હાઇસ્કૂલના હેડમાસ્તરનો હેદ્દો જ્યારે સ્વ જમશેદજી ઉનવાળાએ છોડયો (ઇ સ. ૧૯૦૫) ત્યારે તેમને માન આપવા એકત્રિત થયેલા મેળાવડામા રા. મણિભાઇએ ભાષણ કરતા કહ્યું હતું કે "મારા વિદ્યાર્થિજીવનમા અમે બે મહાન હેડમાસ્તરો સબંધે સાભળેલુ એક ગીમી સાહેબ અને બીજા ઉનવાળા બંને ખરેખર મહાન શિક્ષકો છે એમ મારો અનુભવ થયેલો છે" મુબઇમા ઇ સ ૧૯૦૯-૧૦ ની સાલમા મણિભાઇના એક ભાષણ પ્રસગે ગીમી સાહેબ પ્રમુખપદે હતા, ત્યારે મણિભાઇએ કહ્યુ હતું કે સૂર્યને દેખી જેમ કમળ ખીલે તેમ ગીમી સાહેબને જોતા મને થાય છે ગીમી સાહેબે પોતાના અગ્રેજી લેખોનો સંગ્રહ મણિભાઇને આપ્યો હતો ભાવનગરના મહારાજા સાહેબના આશ્રયથી તે છપાવી આપવા મણિભાઇની ધારણા હતી પણ તે સફલ થઈ ન્હોતી

મણિભાઇએ કોલેજનો અભ્યાસ મુંબઇમા રહી એલફીન્સ્ટન કોલેજમા કર્યો હતો સ્વ ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીની વગથી મણિભાઈ, પ્રભાશંકરભાઈ પટ્ટણી અને હરિલાલ ઝીણા ભટ્ટને ગોકળદાસ તેજપાળ બોર્ડિંગમા સ્થાન મળ્યુ હતું એ સમયે અમારી જ્ઞાતિના રીવાજ પ્રમાણે ઇતર બ્રાહ્મણવર્ગની રાધેલી રસોઈ જમવાનો પ્રતિબંધ હતો તેથી આ યુવાન વિદ્યાર્થીઓને ઘણી મુશ્કેલી નડતી ઘણી વખત કોઈ જ ખાતા દુધના પોતૈયા રસોઇઓ કરે અને દાળભાત મેળે કરે એવી સ્થિતિ પણ ચાલતી. તે એમના આનદના કે મુશ્કેલીના દિવસોની ઘણી વાર મણિભાઇ વાત કરતા. એક પ્રસંગે કોલેજમાથી આવ્યા પછી ભુખ ઘણી લાગેલી અને ખાવાનું કાંઈ તૈયાર નહોતું

તેથી ચુલાનો દોષ કાઢી—અમારી ગેરહાજરીમા તે કેમ કાઈ રાખ્યુ નથી—એમ ચુલો ભાગી નાખ્યાની વાત કરી હસાવતા

મણિભાઇ લોજીક અને મોરલ ફિલસુફીનો ઐચ્છિક વિષય લઈ ઇ. સ ૧૮૮૮ ની સાલમા બી એ. મા બીજા વર્ગમા પાસ થયા અમારી જ્ઞાતિમા એ પ્રથમ જ ગ્રેજ્યુએટ થયેલ હોવાથી જ્ઞાતિ તરફથી તેમને માનપત્ર આપવામા આવ્યુ હતું

કોલેજમા મણિભાઇનો નબર હમેશા ઉચો રહેતો લૉર્ડ રેના અમલ દરમ્યાન એક પ્રસગે એલ્ફીન્સ્ટન કોલેજના બે સીનીયર વિદ્યાર્થીઓને ગવર્નમેટ હાઉસમા લેવીમા હાજર રહેવા આમત્રણ થયુ હતું તે માટે મણિભાઇ અને બીજા દેશપાડે એમ બે પસદ થયા હતા પાછળથી દેશપાડે ગયા નહોતા અને રા વિશ્વનાથ વૈદ્ય દેશપાડેની જગાએ ખડા થઇ ગયા હતા

એ વખતે કોલેજના પ્રિન્સિપાલ વર્ડ્ઝવર્થ હતા અને ફિલસુફીના પ્રોફેસર મેકમિલન હતા બન્નેની મણિભાઈ ઉપર કૃપા હતી. તે સમયના ન્હાના વર્ગોમા પ્રોફેસરો બી એ ક્લાસના ઘણાખરા વિદ્યાર્થીઓના અગત સબધમા આવતા. મેકમિલન તો એવા સબંધ શરૂ કરવા અને કેળવવા માટે ખાસ અને પદ્ધતિસર શ્રમ લેતા. દર અઠવાડીએ એક દિવસ સાઝે પોતાની લાબી વોક (walk) મા સાથે એક કે બે વિદ્યાર્થી હોય જ. વળી તે વખતના પ્રોફેસરો કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ સાથે, તેઓ કોલેજ છોડીને જાય તે પછી પણ પત્રવ્યવહાર રાખતા પ્રો વર્ડ્ઝવર્થ સાથે મણિભાઇને આ પ્રમાણે કેટલાક વરસો સુધી પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો હતો વર્ડ્ઝવર્થ એ વખતમા લગભગ ઘરડા હતા, પરતુ મણિભાઈ તેમના ચહેરાનું અને હૃદયનું વર્ણન કરતા કહેતા કે તે કોઇ અહીંના આપણા ઘરડા પુરુષ જેવા શુષ્ક ઘરડા નહોતા. એ અવસ્થાએ પણ એક જુવાનને શરમાવે એવા "પ્રેમી" હતા તેમના સસ્કૃતના શાસ્ત્રી રાજારામ બોડાસના વિદ્યાર્થીઓ કેવા ટીખળ કરતા એ પણ મણિભાઇ, પછી, ઘણા વખત સુધી કોલેજજીવનના સ્મરણીયોમા પ્રસગોપાત વર્ણવતા

કોલેજમા અભ્યાસ કરતા તે વખતથી તેમને રા રમણભાઇ તથા પ્રો કાશીરામ સેવકરામ દવે સાથે મિત્રતા જેવો સબધ જામ્યો હતો. 'વસતવિજય' ઉપર રા રમણભાઇએ વિદ્વત્તા ભરી ટીકા લખીને એ કાવ્ય બુદ્ધિપ્રકાશમા પ્રકટ કરાવ્યાનું સુવિદિત છે

લગ્ન—મણિભાઇનું પ્રથમ લગ્ન ચૌદ પંદર વરસની ઉમરે કુંડલાના વૈદરાજ જટાશકર કેવળરામની પુત્રી નર્મદાકુંવર સાથે થયુ હતુ. આ બાઇ ઘણા જ સુશીલ અને સ્વરૂપવાન હતા તેઓ એક પુત્ર નામે પ્રાણલાલ (જન્મ ૯–૨–૯૦) મુકી ભર યુવાવસ્થામા સ ૧૯૪૭ ના ચોમાસામા સ્વર્ગવાસી થયા મણિભાઈની એમના ઉપરની ચાહનાની તો સીમા નહોતી તેથી વિધુર થયા ત્યારે તેમની વિહવળતા પણ હદ વગરની હતી નાની ઉમરમા મણિભાઇએ વિદ્યા અને સૌજન્યથી ઘણી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી અને તેમના જેવા સમજુ જુવાનને આટલો સીમા વગરનો શોક થતો તે જોઇને ઘણા સગા–સબધીઓને નવાઇ લાગતી પરતુ એ શોક ક્ષણિક નહોતો. સ્વ નર્મદાના અવસાન પછી વીસ એકવીસ વરસે એક પ્રસગે મણિભાઇ પોતાની કવિતાઓ તપાસતા હતા તેમાથી

"નયન નમણા, ગ્રીવા ધોળી, લલાટ સુહામણું"

એ લીટીઓ વાચતા તેમની આખમા આસુ ભરાઇ આવ્યા અને અમે જેઓ તેમની પાસે બેઠા હતા અને નર્મદાને કદી નહિ જોયેલા તેમને મોઢે તેમના સૌન્દર્યનું અને સદ્‌ગુણોનું વર્ણન કરવા લાગ્યા, જાણે હજી તેમનો વિયોગ ગઇ કાલે જ થયો હોય !

મણિભાઇની કવિતાઓમા ઘણી કવિતાઓ તેમના આ સ્વર્ગવાસી પત્નીને ઉદ્દેશી લખાયેલી છે વિધુરકુરંગ, વિપ્રયોગ, તદ્દૂરે તદ્વ દન્તિકે વગેરેમા શોક તથા પ્રેમના જે ભાવો મૂર્ત થાય છે તે આપણા સાહિત્યમા તો બીજે મળી શકે તેવા નથી.

કદી સ્મરણ આવતાં રુધીર નીર નેત્રે ઝરે,
દયા સ્વજનને થતાં વદન પાસ પાણી ધરે;
નહીં સ્વજન એ સખી, સ્વજન એકલી તુ હતી
સહસ્રશત શલ્યમાં હૃદયની પથારી થતી

આ લીટીઓમા તેમણે પોતાની ખરેખરી લાગણી ઉત્કટ રૂપમા બતાવી.

મણિભાઇનું બીજી વખતનું લગ્ન જામનગર નિવાસી શંકરલાલ જેઠાભાઇના બીજા પુત્રી નર્મદા સાથે ખંભાળીયામા સં ૧૯૪૮ મા થયા (રા બલુભાઇએ અ૦ સૌ૦ નર્મદા ભટ્ટ નામના કાવ્યમા "ખંભાળે રહેતી'તી નાની" એમ પ્રયોગ કરેલ છે ભાભીનુ નામ નાની પણ હતું*) તેમનાથી મણિભાઇને થયેલ પ્રજામા અત્યારે માત્ર બે પુત્ર ને એક પુત્રી હયાત છે એક પુત્રી નામે અ૦ સૌ૦ હૃદયલક્ષ્મી (જન્મ સં. ૧૯૬૦) એક પુત્રી મૂકી બે વરસ અગાઉ સ્વર્ગવાસી થયેલ છે. એ સિવાય ત્રણ પુત્રો અને ત્રણ પુત્રીઓ બાલ્યાવસ્થામા ગુજરી ગયેલ છે.

મણિભાઇનો બાલકો તરફ ઘણો સ્નેહ હતો. પ્રથમ પત્નીના પુત્ર પ્રાણલાલ તરફ તો હદ વગરની એમની ચાહના હતી. લગભગ દશ વરસની ઉંમરે એ સ્વર્ગવાસી થયો ત્યારે એને અંગ્રેજી તથા ગુજરાતીનો મણિભાઇએ પોતેજ સારો અભ્યાસ કરાવ્યો હતો તેને પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ આપવાનો એક પ્રસંગ—મે જે સમયે મણિભાઇને પ્રથમ જ જોયા તે—યાદ આવે છે એ વખતે મણિભાઇ વડોદરામા નોકર હતા પ્રાણલાલને બાલ્યાવસ્થાથી શહેરમા રહેવાનું થયેલ હોવાથી ગામડાના વાડી, કુવા, વાઢ (શેરડીના) વગેરે કાંઈ તેણે જોયેલ નહિ તે બતાવવા માટે ખાસ મણિભાઇ અમારે ગામ પ્રાણલાલને તેડીને આવ્યા અને એ બાળકને અતિશય પ્રેમથી શેરડીના વાઢમા જઇ ચીચોડા (કોલુ)-ની માહિતી આપી પ્રાણલાલને ઉલટીનો વ્યાધિ થયો હતો તેમાથી તેની આખો પણ મંદવાડમા ગઇ હતી મણિભાઇ પથારી પાસે બેસી એ બાળકને પ્રભુની વાતો કહેતા અને સિતાર વગાડી એનું મન રંજન કરતા. મણિભાઇને સંગીતનો ઘણો શોખ હતો પોતે છેવટ સુધી સારૂં ગાઇ શકતા સિતાર બજાવવામા પણ તેમનો હાથ સારો બેઠેલો હતો પરંતુ પ્રાણલાલના મરણ પછી એમણે કદી સિતાર બજાવ્યો સાભળ્યો નથી.

મણિભાઇના બીજી વખતના પત્ની અ૦ સૌ૦ નર્મદા ભાભી ઘણા માયાળુ હતા. એમનો ગુજરાતી અભ્યાસ સાત ચોપડીનો હતો અંગ્રેજી શીખવા માડયા હતા પણ ઘરકામને લીધે અને શરીર નબળુ એટલે એમને ફુરસદ મળતી નહિ અને મણિભાઇ એ બાબતમા આગ્રહી નહોતા.

* અને પહેલી અથવા મોટી નર્મદા તે નંદી પ્રો હરિલાલ ભટ્ટના માતુશ્રી એટલે મણિભાઇના ભાભીનુ નામ પણ નર્મદા એમના કુટુંબમા એ એક સૌથી મોટા નર્મદા જ પોતાના આખા નામના અધિકારી ગણાતા.

છતા તેમનું વાચન ઘણું સારૂં હતું ભાગવત, રામાયણ, ઉપરાત વાર્તાની તથા કવિતાની ઘણી ચોપડીઓ તેઓ વાચતા એરિસ્ટોટલના નીતિશાસ્ત્રનુ ભાષાતર મણિભાઇ કરતા ત્યારે તેઓ પોતે બોલતા જાય અને અ૦ સૌ૦ નર્મદાભાભી લખે એવો ક્રમ કેટલોક વખત રાખ્યો હતો

સ્વ૦ નર્મદાભાભીનુ જીવન મણિભાઈથી જીદુ ન હતું કોણ કોનું પૂરક હતું તે કહેવુ મુશ્કેલ છે ભાભીએ સુખ પણ એટલુ માણ્યું હતું વિપત્તિઓ પણ એટલી જ વેઠી હતી અને અનેક વરસોના સહજીવનને અ તે તે બન્નેમાથી એક વિખુટુ પડે ને બીજુ સહન કરે એવી સ્થિતિ રહી નહોતી સ્વ૦ ભાભીનો બાધો બહુ મજબુત નહોતો તેમા અનેક ચિ તાઓને લીધે વારવાર શરીર બગડી આવતું. એક મ દવાડ ઘણો મોટો ઇ સ. ૧૯૦૬ મા આવેલો તે સ્મરણમા છે એ મ દવાડને અ ગે ભાવનગરથી હવાફેર અર્થે બોટાદ રહેવુ પડયુ હતું, ત્યારે મણિભાઇએ જે ચાકરી કરી અને સંભાળ લીધી તે કદી વીસરી શકાય તેવી નથી દિવસ રાત પથારી પાસે પોતે બેસી રહે ઉજાગરો કરવાનો હોય માટે જમે પણ નહિ. વખતસર દવા આપે નાની પુત્રી તો માણસને સોપે પરતુ હૃદય અને બાળુ એ બે બાળકોને અનેક રીતે રીઝવી ખુશી રાખે. એ દિવસોમા પણ પોતાનો અભ્યાસ તો ચાલુજ હોય. એ મ દવાડમા ટેનિસનની કવિતાઓમાથી Idylls નું મ દવાડની પથારી પાસે બેસી ભાષાતર કરી ભાભીને નિરતર સ ભળાવતા —અને કરુણ વિભાગો આવતા આસુ સારતા મણિભાઇ મને અત્યારે પ્રત્યક્ષ થાય છે

મણિભાઇ સામાન્ય રીતે ભડ અથવા વીર પુરુષ કહી શકાય તેવા હતા સાધારણ વિપ ત્તિઓથી તેમને કદી ક્ષોભ થયો જાણ્યો નથી, પરતુ ભાભીનો મંદવાડ કે કોઇ બાળકનુ મરણ એ પ્રસગે તો એમનું હૃદય કોમળ બની જતું. —ખરેખર. કોમળ જ હતું, પરતુ બધાને તે આવે પ્રસગે જ પ્રત્યક્ષ થતુ. ભાભીના એક મ દવા વખતે મણિભાઇએ કવિતા કરી—

કુસુમ મારૂં કરમાય,
અરર ! હૈયું ભરમાય,
× × ×
સખે શું કરૂં ?

ઇ સ ૧૯૧૮ સવત ૧૯૭૪ ના શ્રાવણ વદી એકમના રોજ સૌ૦ નર્મદાભાભી સુવાવડમા અચાનક ધનુર્વા થવાથી સ્વર્ગવાસી થયા મણિભાઇને માથે અસહ્ય દુખ આવી પડયુ પરતુ ધૈર્યથી તે સહન કર્યું આ બનાવ પછીથી તેમનું ધ્યાન કોઇ કામમા ચોટયુ જાણ્યુ નથી એમના જેવા ખાવાપીવાના શોખી ત્યાર પછી જે હોય તે. જ્યારે મળ્યુ ત્યારે ખાઇ લેતા, એમ જ કહેતા કે “મારૂં સુખ તો બધુ ચાલ્યુ ગયુ, મારૂં જીવન કેટલુ બધુ dependent પરવશ હતું ?” રાત્રે ઉઘ ન આવતી અને કહેતા કે “ન સમજી શકાય તેવી અતરમા ચચરાટી થયા કરે છે, કોઇ વસ્તુમા ચિત્ત લાગતું નથી !”

વ્યાવહારિક જીવન ૧ વડોદરા— મણિભાઇનું વ્યાવહારિક જીવન તેઓ બી એ પાસ થયા પછીથી જ એકવીસ વરસની ઉમરે ઇ. સ ૧૮૮૯ મા શરૂ થયું. તા ૪-૨-૮૯ ને રોજ સુરત સરકારી હાઇસ્કુલમા આસિસ્ટ ટ માસ્તર તરીકે હવે કાશીરામ સેવકરામને બદલે નીમાયા, પગાર રૂ. ૭૫-હતો

સુરતમા થોડા માસ કામ કર્યા પછી વડોદરામા તા. ૧૫-૯-૯૦ ના રોજ કલાભવનમા સાહિત્યશાસ્ત્રના અધ્યાપક તથા શિક્ષણપદ્ધતિશાળા (ટ્રેનિ ગ કોલેજ)ના મુખ્ય ગુરૂ (હેડમાસ્તર) તરીકે નીમાયા. તે વખતમા

વડોદરામા કલાભવનની સ્થાપના થતી હતી અને તેના મુખ્ય સુકાની ગજ્જર સાહેબ હતા. તેમની સાથે આ વખતથી જ પરિચય થયો અને ગાઢ સ્નેહમા પરિણમ્યો આ બન્ને અસાધારણ વિલક્ષણતાવાળા પુરુષોના સમાગમથી ગુજરાતને અનેક રીતે લાભ થયો છે મણિભાઇમા શિક્ષણશાસ્ત્રીની જે યોગ્યતા આવી, તે શાસ્ત્ર સબધે તેમણે જે વાચ્યુ અને વિચાર્યુ તે સર્વ પ્રસગ ગજ્જર સાહેબના યોગ વિના આવવો અસભવિત હતો જે તાજા ગ્રેજ્યુએટો એ સસ્થામા એ વખતે કામ કરતા તેમા મણિભાઇ પોતાની યોગ્યતાથી તુરત આગળ આવી શકયા, અને 'શિક્ષણના ઇતિહાસ'ની રચનાથી બધાઓને સ્પષ્ટ થયુ કે મણિભાઇ પોતાના જમાનાના એક સારા વિદ્વાન, પુખ્ત વિચારશીલ લેખક અને શિક્ષક છે

"શિક્ષણનો ઇતિહાસ" એ સામાન્ય ભાષાતરનું પુસ્તક નથી અનેક અગ્રેજી પુસ્તકોના વાચન અને મનનથી ચર્વિત થયેલા વિચારો અને અનુભવના પરિણામે રચાયેલો શિષ્ટ ગ્રંથ છે. હુ ધારૂ છુ કે એ પુસ્તકની કદર હજી તો ગુજરાતને કરવી બાકી જ છે

વડોદરાની નોકરી દરમિયાન એક વખત ગાયકવાડ સરકારના સ્વર્ગવાસી રાજકુમાર જયસિહરાવના શિક્ષક તરીકે પણ તેઓ કામ કરતા હતા, જો કે આ શિક્ષણ બદલ જુદો પગાર મળતો નહિ. વડોદરાથી તેઓ સ્વેચ્છાથી જ છુટા થયા હતા ગજ્જર સાહેબ નીકળી ગયા અને કલાભવનનું સ્વરૂપ બદલી નાખવામા આવ્યુ એટલે તેઓની રાજ્યના કેળવણી ખાતામા જ ઇન્સ્પેકટરની ગ્રેડમા નીમણુક થતી હતી પરતુ ગ્રેડ ઉતરતો આવતો હોવાથી મણિભાઇ રહ્યા નહિ

આ રીતે વડોદરા રાજ્યની નોકરીથી આઠ વરસે નિવૃત્ત થયા, અને મણિભાઇના જીવનનો એક પૂર્ણ યશસ્વી અક સમાપ્ત થયો

વડોદરાનું એમનુ જીવન પ્રત્યક્ષ જોવા જાણવાનો મને અનુભવ નથી પરતુ એ જીવનની ઘણી વાતો સુ ભાભી પાસેથી તેમજ બીજાઓ પાસેથી જાણી છે ત્યારે મને લાગ્યુ છે કે મણિભાઇએ જો જીવનમા સુખ ભોગવ્યુ હોય તો તે વડોદરાના જ જીવનમા બુદ્ધિવિષયક આનદને પણ તેમણે ત્યા જ ભોગવ્યો. ભાવનગર આવ્યા પછીથી એમનાથી નથી એ શિક્ષણશાસ્ત્રની આલોચના થઇ શકી કે નથી એ બુદ્ધિવિષયક આનદો ભોગવાયા

મણિભાઇ એક આજન્મ શિક્ષક હતા એમની પાસે શિક્ષણ લેવાનો જેમને પ્રસગ આવ્યો છે તેઓ બધા તેમની વિદ્વત્તા તથા સમજાવવાની પદ્ધતિની મુક્તકઠે પ્રશસા કરે છે વિષયનો ઉડો અભ્યાસ કર્યા પછીથી જ તે વિષય શિખવવાની તેઓ શરૂઆત કરતા. અને એ ટેવ એમણે છેવટ સુધી જાળવી હતી.

વડોદરાના એમના જીવનની અને શિક્ષણની કેટલાક યુવાનો ઉપર સચોટ અસર થઇ અને એ અસરના પરિપાક રૂપે રા કરુણાશકર તથા શિવાભાઇ અને દેવચદ જેવા કેટલાકના જીવન ઘડાયા છે આમાના કેટલાકને મણિભાઇ સાથે અન્યોન્યને ઘેર આવીને પ્રતિવર્ષે એક બે વાર થોડા દિવસ સાથે સમાગમમા ગાળવાનો સુદર વહીવટ ઘણા વર્ષ ચાલૂ રહ્યો હતો

૨. ભાવનગર—વડોદરા છોડયા પછી ભાવગનરના કેળવણી ખાતામા તા. ૧-૧૨-૯૮ ને રોજ તેઓ દાખલ થયા વચ્ચેના છ માસ તેઓએ પોતાના વતનમા તથા લાઠી, કુંડળા, વગેરે સ્થળે ગાળ્યા હતા એ વખતનો એક પત્ર નીચે પ્રમાણેનો મળ્યો છે

"મારી હાલ એવી સ્થિતિ છે કે ધંધો નહિ કરવો જોઇએ. નામ-ઠામ-કામ બધાની

હાનિથી હું અસ્વસ્થ રહુ છુ અને સ્નેહીઓને લખી શકતો નથી. કાઠિઆવાડમા જ રહેવાનો છુ એટલે વહેલો મોડો મળીશ માત્ર ક્યારે તે કહી શકતો નથી સ્નેહીઓ આટલી ચિંતા રાખે છે એ સગજ્યુ છુ પણ તે દૂર કરી શકતો નથી." તા ૨૧-૮-૯૮

નામ--ઠામ-કામ બધાની હાનિ એ વખતે ખરેખર થઇ હતી આવી પ્રાસાનુપ્રાસવાળી શૈલી મણિભાઇની ખાસ હતી ઉત્તરાવસ્થામા એ શૈલી છોડી દીધેલી હતી પણ બાલ્યકાળમા તો તેનો ઘણો ઉપયોગ કરેલો દેખાયો છે

"અરે મારા પ્રાણાધાર, મારા તો હૈયાના હાર,
જીદગી કેરા આધાર બહાર આપ ક્યા ગયા?
અભાગણી હું જનાર, અશ્રુ કેરી છુટે ધાર,
દુખ છે અપાર કા લગાર ન આવી દયા?
હે ગુલાબી વર્ણાગાર પ્રણામ કરૂં હજાર
વિયોગનો મારી માર કેમ અળગા થયા?
અરે હાય કપે કાય નથી આપ દિલમાહી
શોક કર સન્યાસીને કોઇ ન આવી મયા[1]

દેવયાની અને વસંતવિજયના લેખકને એક વખત દલપતશૈલી ઉપર કેટલો મોહ હતો અને એ શૈલી કેટલી એમને સુગમ હતી એ જણાવવા પુરતું જ ઉદાહરણ આપ્યુ છે બાકી આ લીટીઓ રચતી વખતે મણિભાઇની ઉંમર ભાગ્યે જ ચૌદ વર્ષની હતી

ભાવનગરમા આવ્યા પછીથી તેઓ સ્થિર થઇને ત્યા જ રહ્યા લગભગ પચીસ વર્ષ ત્યાજ ગાળ્યા (બાપ્ટિઝમ લીધા પછીથી ભાવનગરની નોકરી તા ૨૫-૪-૧૯૦૦ ને રોજ છોડી હતી અને ૧૮-૧૦-૧૯૦૦ ને રોજ ફરીથી તે જ જગોએ નીમાયા હતા અમદાવાદ મિશન સ્કૂલમા રહેવા વિચાર કરેલો પણ પગાર ઓછો હોવાથી રહ્યા નહિ વિલાયત જવા વિચાર કર્યો હતો એમ પત્રો ઉપરથી જણાય છે.) એ વરસોમા અનેક બનાવો એવા બન્યા કે એમના જીવનનો પ્રવાહ માત્ર જુદી દિશામા વહેવા માડ્યો કેટલાક પ્રસંગો એવા બન્યા જેમણે એમની અતિ વિષમ કસોટી કરી એ બધુ સહન કરતા એમનું સાહિત્યજીવન છિન્ન ભિન્ન થઇ ગયુ

ખ્રિસ્તી ધર્મ--મણિભાઇ ભાવનગરમા દાખલ થયા અગાઉ ખ્રિસ્તી ધર્મ તરફ વળ્યા હતા. ભાવનગરમા એ અભ્યાસ વધાર્યો અને ઇ સ ૧૯૦૦ની શરૂઆતમા તેમણે ખ્રિસ્તી ધર્મ જાહેર રીતે સ્વીકાર્યો એ સ્વીકારથી એમના ઉપર જ્ઞાતિ અને સ્નેહી મડળ તરફથી ફિટકાર વરસવામા તો મણા રહી નહિ પણ જાહેરપત્રો, દૈનિક, અઠવાડિક અને માસિકોએ પણ સખત આક્ષેપો કર્યા વૈદક વિષય ચર્ચનાર વૈદ્યકલ્પતરૂમા પણ 'મેનિઆ' એ નામના રોગની ચર્ચા કરતા પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિના બે એકજ નામનાશી[2] ગૃહસ્થોને ધર્મનો મેનિઆ લાગુ પડ્યો છે એમ જણાવ્યુ હતું

આ બધી નિંદા સહન કરવા પુરતું ધૈર્ય અથવા જડતા મણિભાઇમા નહોતા અત્યન્ત કોમળ સ્વભાવ હોવાથી પોતાના અંતઃકરણ-

---

૧ ખરી મોહબત અથવા ગુલબાસનુ ફુલ, રચનાર મણિશંકર રત્નજી ચાસુડકર સ ૧૯૩૮,

૨ મણિશંકર વિઠલજી અને મણિશંકર રત્નજી

થી જે વાત સત્ય માનતા તેનો સ્વીકાર નીભાવી શક્યા નહિ. છેવટ સ્થિતિ એવી આવી કે તેઓ આર્ય થયા, પરંતુ અંતઃકરણથી ખ્રિસ્તી જ રહ્યા. આ શબ્દપ્રયોગ હું ઘણા જ વિચારપૂર્વક કરૂં છું–મણિભાઇનું અંતઃકરણ કાચ સમાન શુદ્ધ હતુ ગમે તે વસ્તુનું પ્રતિબિંબ તુરત પડી શકતું તેમા મલિનતા હોય તોપણ ભુંસાઇ જતી અથવા બીજાઓને તુરત પ્રત્યક્ષ થતી તેમણે વેદ, ગીતા, કુરાન, વગેરે ધાર્મિક પુસ્તકો ધ્યાનથી વિચાર્યાં હતા, પરંતુ એ બધામાથી પણ ખ્રિસ્તી ધર્મને અનુકૂળ જણાતી વાતો જ એમના મગજ ઉપર ચીતરાઇ જતી અને શાશ્વત અસર એ સિવાય બીજાની રહેતી નહિ આપણા સમાજમાથી તેમના ધાર્મિક વિચારો તરફ સમભાવ બતાવી શકે એવા થોડા જ માણસો મણિભાઇને મળ્યા–તે પણ તેમના શિષ્યો એ સિવાય બીજાઓ તો નિન્દા કરનાર અને પજવનાર છે એવી તેમને ખાત્રી થઇ હતી, તેથી ભોળા સ્વભાવના હોવા છતા આ એક બાબતમા તેમણે દૃઢ મત કર્યો હતો કે કોઇ સાથે ધર્મ સંબધી વાદવિવાદ કે ચર્ચા ન કરવા અલબત્ત જેમની ભૂમિકા ઉંચી જણાતી તેમની સાથે તો આ બાબતમા એ ઘણા જ નિખાલસપણે ચર્ચા કરતા. એમને ખ્રિસ્તી ધર્મની પ્રથમ મોહની લાગી, તે કેટલી સજ્જડ હતી તે નીચેના પત્ર ઉપરથી જણાશે પોતાનુ મન્તવ્ય આટલુ દૃઢ અને સ્પષ્ટપણે વ્યક્ત કરતા પાછલા વર્ષોમા મે મણિભાઇને કદી જોયા નથી

"પરમ હિતૈષી

આપનો તા. ૧૨ મી નો કાગળ મળ્યો. આપનો સ્નેહ હજી છે સવિસ્તર ઉત્તર લખુ છુ

ઘણા વખતથી હું ધર્મનો અભ્યાસ કરૂં છું તે તમે જાણો છો કેટલાક વખતથી હું એવુ જાહેર કરૂં છુ કે મને પરમ સત્ય મળ્યું છે તેની પણ તમને ખબર છે. ભાઇ લક્ષ્મીશંકરને મે તે જણાવ્યું છે અને માર્ગ પણ જણાવ્યો છે પણ મે જે વાચ્યું છે તે વાચવાનો શ્રમ લે એવા આ દેશમા ઘણા થોડા છે અને એવો વખત આવ્યો છે કે જ્યારે મારા બધા સ્નેહીઓ અને સબંધીઓ મારો ત્યાગ કરશે. કારણ કે સ્વર્ગનો મુસાફર સ્વીડનબોર્ગ કહે છે કે જીસસ ક્રાઇસ્ટ વગર સ્વર્ગનો બીજો કોઇ ઈશ્વર નથી. આ દેશના લોકો ક્રાઇસ્ટને નામથી જાણે છે પણ તેના ધર્મ સબધી કશુ ન જાણવા છતા તેનો તિરસ્કાર કરે છે તેના ધર્મના રહસ્ય સંબંધી તો આ દેશના ક્રિશ્ચિયનોમા પણ કોઇને ખબર નથી એ રહસ્યો મે જાણ્યા છે અને માન્યા છે

પરિણામ એ આવ્યુ છે કે મે બ્રાહ્મણનું ચિન્હ ઉપનયન દૂર કર્યુ છે અને થોડા વખત પછી હું જાહેર રીતે ક્રિશ્ચિયન મંડળમા પ્રવેશ કરીશ

મારા કુટુમ્બમા હજી બા અને બહેન વગર ઇતરને આની ખબર નથી તેમના દુઃખથી હું દુઃખી થાઉં છુ પણ જે સત્યો મે જોયા છે તેની મદદથી હું સર્વ સહી શકુ છુ જ્ઞાતિના મનુષ્યો મને મૂર્ખ, ' દુષ્ટ ' દીવાનો વગેરે ઉપનામો આપશે એ હું જાણું છુ તે પણ હું સહન કરીશ, પણ જેથી મને અતિશય ખેદ થાય છે તે તો એ છે કે મારા બધા સ્નેહીઓ અને મિત્રો પણ મારો ત્યાગ કરશે અસ્તુ.

હું જોઉં છુ કે જગતમા બધા મનુષ્યો એક ઈશ્વરના ફરજંદ છે અને આ દેશની અધોગતિનું મુખ્ય કારણ જ્ઞાતિઓ છે. આ બંધન હું તોડું છુ એટલે બંધનની અંદર રહેલા મારા સ્નેહીઓ મારા શબ્દો પણ સાભળશે નહિ અને ઈશ્વરને માનતા છતા ઈશ્વરને માર્ગે જે આગળ ગયેલો છે તેને પથરો મારશે!

નોકરી હજી સુધી મળી નથી અને હવે

આ રાજ્યની નોકરી કરવા પણ ઇચ્છા નથી. ઈશ્વર જ્યા લઇ જશે ત્યા જઇશ. આ માસની આખર સુધી માત્ર અહીં રાહ જોઇશ મને ધનની ઇચ્છા નથી મારૂ ગુજરાન થાય તેટલું કોઇ પણ સ્થળે મળી રહેશે

બન્ધુ ! આ જાણીને પ્રથમ તો તમને રડવુ આવશે એ હું જાણુ છુ કારણ કે તમારૂ હૃદય સ્નેહી અને સરલ હોવા છતા તમે સ્વતંત્ર થઈ શકો તેમ નથી માત્ર મારી સાથેનો આતર સબધ બીલકુલ તોડી નહિ નાખો, અને મને છુ તેવો સમજવાનો યત્ન કરશો તો હુ સતુષ્ટ રહીશ

ભાઇ વિશ્વનાથ સદારામનો એક પત્ર હતો. તેને હું ઉત્તર લખી શકયો નથી આ હકીકત આપ જ તેને જણાવવાની કૃપા કરશો હુ નહિ લખી શકુ.

ઘણા એમ કહેશે કે જરા રાહ જોવી જોઇએ. ઉતાવળ ખોટી. આપણા ધર્મમા બધુ છે, ક્રિશ્ચિઅન ધર્મમા કશુ નથી-ઇત્યાદિ. પણ તેમને હુ શો ઉત્તર આપુ ? હુ સર્વને એટલુ જ કહુ છુ કે-બન્ધુઓ ! હુ કહુ છુ તે બધુ ખરૂ છે એમ મૃત્યુ પછી તમે બધા સાંગ છો તે જાણશો હાલ પણ મે જે વાચ્યુ છે તે વાચો તો જાણો વાચ્યા વગર સલાહ આપવાથી શુ ફળ ? સહન કરવુ પડશે તેની તો મને ખબર છે પણ તે હું પોતાની ખાતર નહીં પણ દેશની ખાતર સહન કરીશ કારણ કે આ દેશમા ધર્મનો લોપ હોવાથી જ સ્વર્ગ અને પૃથ્વીના સ્વામીએ નવો પ્રકાશ આ તરફ મોકલી આપ્યો છે. હું કાઇ અભિમાનથી આમ કહેતો નથી પણ મને જે મળ્યુ એ તે જણાવુ છુ એટલુ બેધડક કહું છુ કે મારે જે વાતો કહેવાની છે તે ઇશ્વરી છે. દેશના લોકો જો સાભળશે તો તેમનુ કલ્યાણ થશે

સાભળો અને પછી કહો પરીક્ષા કરો, ઇત્યાદી હાલ વધારે લખતો નથી. મારી ખાતર રડશો એમ જાણવા છતા આ હું તમને લખુ છુ ઇશ્વર તમારા આસુઓ લુછે અને તમને પોતાને શાન્તિ આપે

વડોદરા તા ૧૭-૬-૯૮

તમારો સ્નેહાધીન મણિશંકર.

ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યા અગાઉ મણિભાઇએ સ્વીડનબોર્ગ સબંધે ઘણુ વાચ્યુ હતુ. એ વાચનની છાપ એમના મગજ ઉપર હમેશા રહી હતી મણિભાઇના મોટાભાઇએ આ બધા પુસ્તકો પોતાની પાસે રાખી લીધા હતા, અને ફરીથી મણિભાઇને એ ન આપવા એવો નિર્ણય કર્યો હતો. મણિભાઈએ પુસ્તકો વિના અસહાય જેવા થઇ ગયા હતા. તેવામા રા ગૌરીશકર ભાઇનો પત્ર આવ્યો કે બધા પુસ્તકો રેલ્વે પારસલથી રવાના કરી દીધા છે એ ખબર મળ્યા ત્યારે મણિભાઇને ઘણો હર્ષ થયો અને પુસ્તકો આવ્યા પછીથી એકેએક પોતાના જ હાથથી સાફ કરી એક તદન નવુ કબાટ તે જ દિવસે ખરીદી તેમા ગોઠવતા ગોઠવતા ખરેખર પોતે રોયા એ એમના વહાલા પ્રાણ સમાન પુસ્તકો વરસ બે વરસ પોતાનાથી છુટા હતા તેને મેળવતા બાળકોને મળ્યા જેટલો તેમને હર્ષ થયો હતો.

મિત્રમંડળ—મણિભાઇનુ મિત્રમડળ બહોળુ હતુ. એમનો સ્વભાવ મળતાવડો હતો, વળી ઉદાર પણ હતો એટલે પોતાના અનુભવમા જ્યાસુધી સામા માણસની અપાત્રતા કે શઠતા ન આવે ત્યાસુધી ગમે તેવા માણસને પણ પોતાની પાસે આવવાની ના ન કહેતા. પોતાના બાલપણના વિદ્યાર્થી મિત્રો જીવનમા તદન સાધારણ સ્થિતિ ભોગવતા હોય એવાનો પણ જ્યારે મેળાપ થતો ત્યારે લેશમાત્ર સંકોચ કે આડબર વગર તેમની સાથે ભળતા. પોતાની સાથે ગુજરાતી બીજીત્રીજી ભણેલ એક લુવાર

હતો તેનો દાખલો મને યાદ આવે છે. મણિભાઇથી ઉમરમા બેચાર વરસે મોટો હતો અને ૪૦–૫૦ વરસની ઉમરે આર્થિક સ્થિતિ કફોડી થતા મણિભાઈ પાસે આવ્યો મણિભાઇએ તેને ગુજરાતી નિશાળમા આસિસ્ટન્ટ રખાવ્યો, પરન્તુ તેની સાથેના પત્રવ્યવહારમા તેમને "પ્રિય ભાઇ" અને 'તમારો મણિશંકર" એ વ્યવહાર રાખતા બિચારા લુવાર માસ્તર આ પ્રેમપ્રદર્શનથી ઓછાઓછા થઇ જતા.

વડોદરાના મિત્રમંડળમા ગજ્જર સાહેબ તો મુખ્ય, પરન્તુ એઓ ઉમરમા મોટા હતા અને મણિભાઇ હમેશા તેમની આમન્યા રાખતા ગજ્જર સાહેબને મણિભાઇ તરફ ઘણો પક્ષપાત હતો પણ તેમના સ્વભાવ પ્રમાણે બાળકને ખખેરી નાખે તેમ ઘણી વખત મણિભાઇને પણ ખખેરી નાખતા. પાછળથી સ્વભાવ શાન્ત પડતા ખરા જીગરથી મારી ચાહતા. મણિભાઇ તેમને તથા જમશેદજી ઉનવાળાને હમેશા મુરબ્બી તરીકે જ માન આપતા.

વડોદરાના જીવનમા રા રાજારામ રામશંકર શાસ્ત્રીનો પરિચય વધારે દૃઢ થયો ઓળખાણ તો ગોકળદાસ તેજપાળ બોર્ડિંગ સ્કુલમાથી જ થયેલી આ બન્નેનો પરિચય દૃઢ મિત્રતામા પરિણામ પામ્યો રાજુભાઇના રસિક અને આનદી સ્વભાવથી મણિભાઇ ઘણા રંજીત થતા અને એ મિત્રના અનેક વખત અમારી પાસે વખાણ કરતા. એ સ્નેહમા મણિભાઇએ ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો ત્યારે આચ આવી, પરન્તુ જીવનના છેલ્લા વરસોમા મણિભાઇ રાજુભાઇને અસલ માફક ચાહવા માડ્યા હતા

મણિભાઇના જીવનમા મિત્ર તરીકે પ્રથમ સ્થાન પામનાર તો હું જાણુ છુ ત્યાસુધી પ્રો બલવતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર શિક્ષણના ઇતિહાસની પ્રથમ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામા બલુભાઇની સહાય માટે મણિભાઇએ યોગ્ય સ્તુતિવાક્યો લખેલા છે. એ બન્ને મિત્રોએ જીવનમા એકબીજાને ઘણી સહાય કરી અને એ મિત્રતા કેટલોક વખત તુટી હતી તે ન તુટી હોત તો આપણા સાહિત્યને ઘણી પોષક નીવડત હુ મણિભાઇને જ્યારે પ્રથમ મળ્યો ત્યારે બલુભાઇનો સબધ તુટેલો હતો એમનુ નામ સુદ્ધા ઘરમા કોઇથી લેવાતુ નહીં --એ વાત જ કોઇથી કરાય નહીં –પછી એમની સાથે પત્રવ્યવહાર કે એમના ખરખબર પુછવાનુ તો એમના ઘરના કોઇ માણસથી શી રીતે બની જ શકે? આ વિરોધ પણ મણિભાઇ ખ્રિસ્તી થયા એ કારણથી થયો હતો. તોપણ બલુભાઇના સાચા ગુણો માટે પણ મણિભાઇની આસપાસ બેસનાર કોઈ નિન્દા કરે અને મણિભાઇ એ સાભળ્યા કરતા એ તો વાજબી નહોતું જ એમનામા એ નિર્બળતા હતી કે બીજાઓને તે પ્રમાણે બોલતા અટકાવી ન શકતા પહેલા બલુભાઇનુ નામ ન લેવાતુ, પછી સ્થિતિ એવી આવી કે બલુભાઇની નિન્દા થવા માડી (મણિભાઇ આવે પ્રસગે મૌન જ રહેતા બીજાઓ બોલે તે સાભળે પરન્તુ એ પણ ઓછો દોષ નહોતો) ત્યારપછી કેટલાક મિત્રો અને કુટુબીઓના આગ્રહથી બન્ને મળ્યા અને પાછો સબધ શરૂ થયો એકબીજાએ એકબીજાને ક્ષમા આપી–ક્ષમા માગવાનો કે આપવાનો આવા સ્નેહમા અવકાશ હોય તો–અને બન્નેએ આ નવો સબધ કુદરતને ખોળે મુકયો તે કુદરતી રીતે વધતો ગયો

મણિભાઇની કવિતાઓમાની કેટલીક જેમ તેમના પત્નીને ઉદ્દેશીને લખાયેલી છે તેમ તેમના આ મિત્રને ઉદ્દેશીને પણ થોડી કવિતા લખાયેલી છે પૂર્વાલાપનો ઉપહાર જે હમણા પ્રકટ થયેલ છે તે કાવ્ય લગભગ ત્રીસ વરસ અગાઉ લખાયુ હતુ અને જ્ઞાનદર્શન નામના તે સમયના એક માસિકમા છપાયુ પણ હતું

મણિભાઇના સાક્ષર મિત્રોમા રા બલુભાઇ ઉપરાત સ્વ કલાપી અને રા નાનાલાલ કવિના મુખ્ય સ્થાન છે કલાપી સાથેનો એમનો વિશુદ્ધ સ્નેહ થોડો કાળ જ લબાયો અને કલાપીના અકાળ અવસાનથી એ મિત્રતા તુટી પડી એ સ્નેહસબંધ ચારેક વરસ જ રહેલો, પરતુ કલાપી ઉપર મણિભાઇના વ્યક્તિત્વની અસાધારણ છાપ પડી હતી, અને એ હૃદય મણિભાઈ પાસે કોઇ અજબ રીતે ખુલી ગયુ હતુ મણિભાઇએ જે થોડા પત્રો પ્રકટ કરેલા છે તે ઉપરથી આ વાત સ્પષ્ટ થશે બીજા અનેક પત્રો મણિભાઇ પાસે પ્રકટ કરવા જેવા હતા અને છે શૈલીને માટે તેમ જ વસ્તુને માટે એ બધા ગુજરાત સમક્ષ ધરવા જેવા છે. મણિભાઇના બધા મિત્રોમા કલાપીએ તેમને ઘટતી સહાય કરી હતી. મણિભાઇએ ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો તે વાતથી જ્ઞાતિના તેમ જ બીજા સ્નેહીઓએ તેમનો જ્યારે ત્યાગ કર્યો હતો ત્યારે આ રાજવી મિત્રે તેમને આશ્રય આપ્યો હતો. તેમના તરફ પ્રીતિભાવ અને અનુકમ્પાથી અને ધર્મવિષયક નિખાલસ ઉદારતાથી 'સ્વર્ગ અને નરક' નામના સ્વીડનબોર્ગના પુસ્તકનો ગુજરાતી અનુવાદ S. T G એટલે સુરસિહજી તખ્તસિહજી ગોહીલને અર્પણ થયેલ છે સ્વ કલાપીએ પણ 'જિજ્ઞાસુ'ની સહીથી સ્વીડનબોર્ગના ધર્મસિદ્ધાન્તો ઉપર એક પત્ર બહાર પાડેલ હતો. કલાપીની કેટલીક કવિતા મણિભાઇને સબોધી લખાયેલી છે 'નૂતન સખા પ્રતિ' અને 'એક ચડોલને'

"હૃદયવનના મીઠા ભોળા મુસાફર હસલા
વિપુલ જલના વાસી ભોળા ! ન માનસ હોય આ !"

એ અન્યોઅન્યની સ્થિતિ દર્શાવનારી ચુકન લીટીઓ છે જ્યારે સહુ પહેલા કલાપી અને મણિભાઈ મળ્યા અને છુટા પડયા ત્યારે કલાપીએ કહ્યુ કે "આપણે બન્ને અગાઉ કોઇ વાર મળ્યા હોઈએ અને ઘણી વાર સાથે રહ્યા હોઇએ એમ લાગે છે" અને આ "જનનાતર સૌહૃદ" તે પછી ઝપાટા બંધ ખીલ્યુ હતુ કલાપીના અકાળ સ્વર્ગવાસથી મણીભાઇને ઘણુ દુખ થયુ એ પછી શોક અતરમા અને અતરમા ઘણો કાળ અપ્રકટ રહ્યો. કોઇક વાર જ એ સ્નેહની વાત બહાર કાઢતા. "સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા" એ કવિતા એ બન્નેનો સ્નેહ અમર કરવા પુરતી એક જ ચીજ બાકી રહી છે

કવિ નાનાલાલ મણિભાઇથી ઉમ્મરમા નાના છે પરતુ મણિભાઇ જ્યા યોગ્યતા જોતા ત્યા પૂર્ણ નમ્રભાવે હળીમળી શકતા પ્રેમભક્તિના કાવ્યોમા મીઠાસ અને લાલિત્ય એમને કાઇ અજબ લાગેલુ અને એ કવિતાના લખનાર સાથે સબંધ બધાયો ત્યારે તેના વ્યક્તિત્વમા પણ કાઈ અદ્દભુતતા લાગી આ કાઇ સામાન્ય પત્રવ્યવહારનો જ સબધ ન રહ્યો, જેને ઘરવટ કહેવામા આવે છે, એકના સુખે બીજો સુખી અને એકના દુખે બીજો દુખી એવો સબધ દૃઢ થયો હતો કવિના કેટલાક કુટુબીઓ સાથે અને ખાસ કરીને ભાવનગરમા નોકરી કરતા એમના મોટાભાઇ છોટાલાલ સાથે પણ મણિભાઇને સારો સ્નેહ જામ્યો ખ્રીસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યા પછી મણિભાઇની કૌટુમ્બિક સ્થિતિ ઘણી અસ્વસ્થ થઈ ગઈ હતી અને સ. ૧૯૫૯મા જ્યારે ચિ. જયતકુમારનો જન્મ થયો ત્યારે કુટુમ્બના કોઇ સગા સબધીઓએ નહીં પણ રા કવિના પત્ની અ૦ સૌ૦ માણેકબ્હેને સુવાવડમા હાજર રહી ઘરનો બધો વ્યવહાર ચલાવ્યો હતો. મણિભાઇ આ ઉપકારકાર્ય કદી વિસર્યા નહોતા.

સં. ૧૯૫૯ ની શરૂઆતમાં જ્યારે કવિ સાદરા કોલેજમાં નોકર હતા ત્યારે તેમને મંદવાડ થઇ આવ્યો અને મણિભાઇને તારથી ખબર મળતાં તુરત સાદરા ગયા કવિને માંદા માંદા આખા કુટુંબ સાથે ભાવનગર લઇ આવ્યા અને પોતાને ત્યાં રાખ્યા આ સમયે મણિભાઇ પોતે અમલદાર હતા, ઘેર નોકર ચાકર હાજર રહેતા છતાં કવિની સેવા તનથી પણ કરતા એટલી એમની નિરભિમાનતા હતી કવિ ત્યાર પછીના કેટલાક વરસો સુધી રજામાં ભાવનગર અથવા તો મણિભાઇ જ્યાં ડીસ્ટ્રિક્ટમાં હોય ત્યાં ઉનાળામાં આવતા કવિનો સ્વભાવ અત્યંત સરલ હોવાથી ઘરમાં બધાં માણસોની પ્રીતિ એમના ઉપર સ્હેજે થતી અને મણિભાઇ સાથે ડીસ્ટ્રિક્ટમાં ફરનાર એમના અંગત માણસો તો કવિની સાથે પુરી છુટ પણ લેતા ઇ સ ૧૯૦૬ની સાલની આખરમાં મણિભાઇ ડીસ્ટ્રિક્ટમાં હતા ત્યારે ત્યાં કવિ મળવા આવ્યા. એ વખત' વસંત' માસિકમાં 'ફુલડાં કટોરી' ઉપર રા નરસિંહરાવની ટીકા પ્રસિદ્ધ થઇ હતી. વાતપ્રસંગે આ ટીકાનો પ્રત્યુત્તર આપવા કોઇએ કહ્યું એટલે કવિએ જવાબ આપ્યો કે "નરસિંહરાવ મારા પિતા જીવ્યા ત્યાં સુધી એમની વિરુદ્ધ લખતા, હવે મારા વિરુદ્ધ લખવા માંડ્યા છે જવાબ શો હોય?" 'કેસરભીનાં કંથ' એ કવિતા આ અરસામાં કવિએ લખેલ એમ યાદ છે. કવિનો ક્રમજ એવો હતો કે કવિતા લખે એટલે એક નકલ તરત મણિભાઇ ઉપર તપાસવા માટે રવાના કરે

આ કવિ-મિત્રોની એક રીતે પ્રકૃતિ સરખી ગણી શકાય તેમની પ્રીતિ કે અપ્રીતિ બન્ને અત્યંત તીવ્ર જેમની સાથે સ્નેહ બંધાયો તેમના દાસ થઇને રહેવાની ટેવ મણિભાઇની હતી, પણ અભાવ આવ્યો એટલે હદ ન રહે, એટલે બીજાઓની ધાર્મિક માન્યતા સંબંધે મણિભાઇ કદી હરફ ઉચ્ચારતા નહીં પોતાની માન્યતામાં કોઇ આડે આવે તે હરગીઝ સહન ન કરી શકતા કવિ સાથે અણબનાવ થયો હોય તો તે આ એકજ બાબત માટે જીવનનાં છેલ્લાં વરસોમાં એમણે કવિ સાથે કાંઈ વ્યવહાર નહોતો રાખ્યો મનમાં વસવસો કદાચ રહ્યો હશે પરંતુ સ્વ. ભાભીના મરણ પ્રસંગે કવિ મણિભાઇ પાસે દિલાસો દેવા આવ્યા એ વખતે મણિભાઇનો બધો વસવસો દૂર થઇ ગયો.

ભાઇ રણજીતરામ સાથે મણિભાઇને, ઇ. સ ૧૯૦૫ માં સાહિત્ય પરિષદ્‌ભરાઇ, એ અગાઉ એક કે દોઢ વરસે પત્રવ્યવહારથી પ્રથમ ઓળખાણ થયું હતું ગજ્જર સાહેબ પાસે રણજીતરામભાઇને મણિભાઇએજ એ પછી રખાવ્યા, અને ૧૯૦૮ માં રણજીતરામભાઈ ભાવનગર આવ્યા ત્યારથી તો એ સંબંધ ગાઢ મિત્રતામાં ફેરવાઇ ગયો હતો રણજીતરામ એક કે બે દિવસને અંતરે નિયમસર મણિભાઇને અવશ્ય મળતા કવિ આવ્યા હોય ત્યારે તો આ મંડળ જામેલુંજ રહે મણિભાઇની પ્રકૃતિ હંમેશાં વિચારમગ્ન અને ગંભીરજ રહેવાની હતી, તે આ ભાઇઓના સહવાસમાં ઘણી વાર બદલાતી અને સાહિત્ય અથવા ઇતર ચર્ચામાં રસપૂર્વક ભાગ લેતા

"સ્વર્ગ" ના પુસ્તકો લખનાર રા અમૃતલાલ સુંદરજી પઢિયાર જેઓ બાવાજીના નામથી આ મંડળમાં જાણીતા હતા તેઓને ઇ. સ ૧૯૦૨ ની સાલમાં મણિભાઇ સાથે પ્રથમ પીછાન થયું * સ્વર્ગના પુસ્તકોમાંના કેટલાક

* પ્રથમ મુલાકાત કેટલાં વર્ષ પહેલાં, મુબઇમાં મણિભાઇને વ્યાસજીએ જ્યારે ગાયત્રીજપ કરાવી જનોઇ પાછું પહેરાવ્યું તે વખતે રા. અમૃતલાલ મણિભાઇ પાસે પોતાની 'આર્ય વિધવા' એ,

વિચારો સબંધે મણિભાઇએ પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો અને બાવાજીને ભાવનગર બોલાવ્યા. બાવાજીની પ્રકૃતિ ફક્કડ હતી ખાવાપીવાના શોખીન, એકાંતમા રહેનાર, અને પોતાનું લેખનકાર્ય નિયમિતપણે ચલાવનાર ભાવનગરમા તેઓ મણિભાઇના અતિથિ તરીકે ઘણી વખત રહેતા બાવાજી નિખાલસ હતા અને મણિભાઇ ઉપર ગાઢ પ્રીતિ રાખતા તેમના કુટુબના એક સ્વજન જેવા થઇ રહેતા આ પરના તના અને સાહિત્ય પ્રીતિથી થયેલા મિત્રોની યાદીમા ગણાવવા રહી ગયેલાઓમા મુખ્ય બે કવિ ભાઇઓના અહીં માત્ર નામ ઉમેરી લઉં છુ --(૧) સ્વ. કવિ ત્રિભુવન પ્રેમશંકર (૨) રા રા. હરગોવિંદ પ્રેમશંકર

સાહિત્યસેવા—મણિભાઇની એક અસાધારણ વિદ્વાન તરીકેની છાપ મારા મગજ ઉપર પડી રહી છે ધર્મ સબધી સાહિત્ય તો એમના જેટલુ વાચનાર ભાગ્યેજ બીજા હશે પરંતુ શુદ્ધ સાહિત્યના પણ એ તો પરમ ઉપાસક હતા વર્ડ્ઝવર્થ, ટેનીસન, મીલ્ટન, શેલી, બાયરન, કીટ્સ, બર્ન્સ રોબર્ટ બ્રાઉનિંગ અને મીસીસ બ્રાઉનિંગ એ એમના માનીતા કવિઓ એમાથી એક અથવા બીજા કવિનો અભ્યાસ ચાલુ જ હોય. એમની વિદ્વત્તા શિષ્ટ લેખકોમાજ સમાપ્ત થતી ન્યુસ પેપર વાચવા તરફ એમને કદી આકર્ષણ નહોતું કોઇ એ સબધે વાત કહે એટલે માત્ર સાભળે, પણ એ કોલાહલવાળા સાહિત્યથી તો એ દૂર જ રહેતા. ઇ સ ૧૯૧૪ની આખરમા જ્યારે " હિન્દ અને બ્રિટિશ વિક્રમ " પત્ર ચલાવવા માડયા ત્યારથી જ તેમણે ટાઇમ્સ અને ક્રોનીકલ વાચવા માડયા અંગ્રેજી સાહિત્યના જેમ તેઓ ઉપાસક હતા તેમ સસ્કૃતના પણ હતા. કોઈ સારા શાસ્ત્રી કે પડિત મળવા આવે તેમની સાથે સસ્કૃતમા વાત કરતા. અગ્રેજીનુ ગુજરાતી ભાષાતર એમના જેટલી સરલતાથી કરનાર થોડાજ હશે. કોઇ અંગ્રેજી ગ્રથ પોતે વાચતા હોય અને બીજાઓને સભળાવવાનો હોય તો જેમ વાચતા હોય તેમ પુસ્તક તરફ નજર જાય અને ગુજરાતી બોલતા જાય. સાભળનાર માણસને ગ્રથ અગ્રેજીમા લખેલો છે કે ગુજરાતીમા એની ખબર ન પડે. અગ્રેજી એક હરફ પણ બોલ્યા સિવાય ગુજરાતીની જ ધારા ચાલે'

આવા વિદ્વાન તેમ જ તેજ લેખકને સાહિત્યની રણભૂમિ ઉપર યુદ્ધોના પ્રસગ આવેલા હતા. એ યુદ્ધોમા મણિભાઇએ કેટલીક વાર અસાધારણ પાણી બતાવ્યુ હતું સૌથી મોટા ચાર પાચ પ્રસંગો મને સ્મરણમા આવે છે

(૧) પ્રથમ પ્રસગ રા જટિલ સાથે. જટિલ એક વિવેચક હતા કવિતાઓ પણ પોતે સારી લખતા. 'ચન્દ્ર' માસિક અસ્તિત્વમા આવ્યા પછીથી એમણે રસચર્ચા મોટે ભાગે શરૂ કરી ગ કેશવલાલ ધ્રુવનું અમરુશતકનુ ભાષાન્તર પ્રસિદ્ધ થયુ હતુ તેનું અવલોકન 'ચન્દ્ર'મા ગ. જટિલે લખવા માડયુ ભાષાન્તર સારૂ છે તેની કોઈ ના પાડે તેમ નથી, પરંતુ અવાસ્તવિક પ્રશ્નસાથી તો કંટાળો આપે. જટિલે લાબી લાબી પ્રશસ્તિ લખેલ તેમા " અમરુની ભારતી આકાશમા ઉડવાની " વાતો હતી વાક્યોમા કાઇ અર્થ નહોતો એટલે મણિભાઇએ સખ્ત ચર્ચાપત્ર 'સુદર્શન'મા લખી મોકલાવ્યું. જવાબ શુ હોય? છાપનારની ભુલ અને કાઇ બીજા બે ચાર બહાના બતાવાયા

(૨) બીજો પ્રસગ 'સિદ્ધાન્તસાર'ના અવલોકનનો. કુદરતી રીતે મણિભાઇનું સ્થાન સુધારક લેખકોમા આવી ગયુ હતું નરસિંહરાવ, રમણભાઇ વગેરે એ મડળના નાયકો સાથે

હવે-ભૂલાઇ-ગયેલી ચોપડી લઇને આવેલા તે ઉપરથી

તેઓ દીપી નીકળે એટલી શક્તિવાળા હતા મણિભાઇએ એ અવલોકન પત્રરૂપે 'જ્ઞાનસુધા'મા શરૂ કર્યું અને કેટલાક પત્રો ઘણા સરસ લખાયા, કેટલાક આક્ષેપો અત્યત માર્મિક અને સચોટ થવા માડયા અવલોકન ચાલુ હોય ત્યાસુધી સામા પક્ષ તરફથી જવાબ શી રીતે મળે ? છતા 'સુદર્શન'મા ગ્રથાવલોકનના વિભાગમા આ અવલોકનનુ અવલોકન આવ્યુ તેના લેખક સ્વ મણિલાલ નો નહોતા. એમા લાબી ટીકાને અંતે નાચેના અર્થનું વાકય વાચેલુ સ્મરણમા છે—જો રા. કાન્તને સાહિત્યની કાવ્યવાટીકા છોડી વેદાન્તના શુષ્કારણ્યમા જ પ્રવાસ કરવાની વૃત્તિ હોય તો અમારે કહેવુ પડે છે કે—

मसृण चरणपातं गम्यतां भो सदर्भाः ।

'સિદ્ધાન્તસાર 'નુ અવલોકન છેવટ પુરૂ ન થયુ. રા. મણિલાલ સાથે વડોદરામા જ ગજ્જર સાહેબ મારફતે પરિચય થયો હતો જ. ઇ. સ ૧૮૯૭ મા નડિઆદમા સ્વ મણિલાલના અતિથિ તરીકે પણ મણિભાઇ રહ્યા હતા સ્વીડનબોર્ગ અને ખ્રિસ્તી ધર્મ સબધે વાચનની પ્રથમ માહીતી આ અરસામા સ્વ મણિલાલ મારફતજ થઇ એમ મને ખબર છે, ખાત્રી નથી

(૩) ત્રીજો પ્રસગ આ સિદ્ધાન્તસારના અવલોકનને જ અંગે ઉભી થયેલ એક ચર્ચાથી આવ્યો હતો અવલોકનના પહેલા બીજા પત્રમા કાન્તાને ઉદ્દેશીને લખ્યુ હતુ કે—તમે 'ભામિની-ભૂષણ' ગ્રથ વાચીને ફેંકી દીધો એ સારૂ કર્યું. એ કે એવા અર્થના વાકયો હતા. શ્રીમાન્ નૃસિંહાચાર્ય કે બીજા પથવાળાઓ તરફ અગ્રેજી વિદ્યા ભણેલા માણસોની જે વૃત્તિ હોય છે એવી વૃત્તિજ મણિભાઈની હતી. વડોદરામા જ પોતે રહેતા હોવાથી આ પથ સબધે વિશેષ જાણવાનુ મળ્યુ હોય એટલે વિદ્વાનની દૃષ્ટિથી આટલુ લખાણ કર્યું. અને જુઓ પછી ખળભળાટ! 'ભામિનીભૂષણ'ના નવીન ગ્રથની પ્રસ્તાવનામા દુષ્ટ કાન્ત અને દુષ્ટ કાન્તાઓ ઉપર ગાળોનો વરસાદ! મણિભાઇએ ઉત્તર રૂપે એક સચોટ ચર્ચાપત્ર નામથી જ 'જ્ઞાનસુધા'મા મોકલી આપ્યુ અને એમા જણાવ્યુ કે એ સોનેરી છોગાવાળાઓ સાથે ગાલીપ્રદાનની સરસાઇમા ઉતરવાની મારી યોગ્યતા નથી

(૪) ચોથો પ્રસગ પ્રથમ સાહિત્ય પરિષદ્મા એમણે વાચેલા નિબધ ઉપરથી ઉભો થયો હતો એ નિબંધમા સ્વ મણિલાલ નભુભાઇના નામ સાથે બ્રહ્મનિષ્ઠ પદ જોડવામા આવે છે એ બાબત તે વખતના 'સુદર્શન'ના તન્ત્રી રા. આનદશકર ધ્રુવ ઉપર આક્ષેપ હતા. આના જવાબરૂપે રા. આનદશકરભાઇએ અમદાવાદના પ્રજાબધુમા ચર્ચા ચાલુ કરી હતી

(૫) પરતુ આ બધા પ્રસગોને ભુલાવે એવો એક પ્રસગ તો બાકી હતો. રાજકોટ પરિષદ્ના પ્રમુખની પસદગી ઉપર ચર્ચા ઉભી થઈ. એમના જીવનમિત્ર બલુભાઇ સાથે આ ઝપાઝપીનો જાહેર પ્રસગ હતો પરિષદ્ના પ્રમુખ રા નરસિહરાવ થવા જોઇએ એમ મણિભાઇ માનતા પરતુ રાજકોટમા અંબાલાલભાઇની ચુટણી થઇ મણિભાઇનો દિવાન બહાદુર સાથે કાઇ જ અગત વિરોધ નહોતો. પરતુ મણિભાઇનો શુદ્ધ સાહિત્યપ્રિય આત્મા આવી પસદગીથી દુભાતો હતો. હજી મને આટલા વરસે પણ મણિભાઇનુ અને રણજીતરામભાઇનુ દૃષ્ટિબિન્દુ વાસ્તવિક લાગે છે. પરતુ બલુભાઇ માત્ર સાક્ષર નથી વ્યાવહારિક અનેક દૃષ્ટિબિન્દુઓ લક્ષમા લઇ ચાલનારા છે એ પરિષદ્ માત્ર લેખકો કે વિદ્વાનોની નહી પણ સમસ્ત ગુર્જર પ્રજાની બનાવવા એમની ધારણા હતી એક પરિણામ અત્યારે આપણે જોઇએ છીએ સાહિત્યમા સર્વથી ઉત્તમ સેવા કરનાર કે વિદ્વાનની આપણે પ્રમુખપદ માટે

પસંદગી નથી કરતા પરંતુ વૃદ્ધ અને વડીલને એ પદ માનચિન્હ તરીકે આપીએ છીએ એ આ બાલાલભાઇની ચુંટણીનો જ અવશેષ છે.

આ ચર્ચાએ ઘણું કડવું રૂપ લીધું હતું. મણિભાઇ રાજકોટ ન ગયા પરિષદ્ પ્રત્યે એમને કાંઇ વિરોધ નહોતો, ઉલટો આદર હતો પહેલી જ પરિષદ્‌મા હાજર રહી લેખ વાચ્યો હતો બીજીમા પણ હાજર જ હતા ચોથી પરિષદ્ વખતે રણજીતરામભાઇએ કહ્યું અને મણિભાઇએ હાજરી આપી

મણિભાઇએ લખેના બધા પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થઇ ગયા છે બાઇબલના કેટલાક ભાગો અને એકાદ નાટક અપ્રસિદ્ધ છે પરંતુ એમના નામ વિના એમની ઘણી કૃતિઓ છપાઇ ચુકી છે. સ્વ. મહારાજા ભાવસિંહજીએ હોરેશિઅસ, ઇનીયડ અને ગીતાંજલિ મણિભાઇ પાસે જ તૈયાર કરાવ્યા હતા તેમજ સંગીત નીતિવિનોદ નામનું એક પુસ્તક રાજકુમાર કોલેજમા પાઠ્ય-પુસ્તક તરીકે ઉપયોગમા લેવાય એ હેતુથી તેમની પાસે જ કરાવેલું હતું સ્વ મહારાજાને સંગીતનો ઘણો શોખ હતો તેથી નવી નવી તરજો ગાયકો પાસે તૈયાર કરાવી એ તરજોમા મણિભાઈ પાસે કવિતા રચાવતા મણિભાઇ શીઘ્ર કવિ હતા, છતા શક્તિનો આવી રીતે ઉપયોગ થતા નવીનતા જતી રહેતી અને ઘણી વખત છેક સાધારણ કૃત્રિઓ બનતી

પણ મહારાજાના બંધનમાથી છુટી શકાય તેમ નહોતું અને મહારાજાનો સાહિત્ય તરફનો પ્રેમ હતો, તેથી વધારે ઉચ્ચ ભૂમિકાએ જઇ શકે તેમ નહોતું તેથી આ પરાધીન જેવી સ્થિતિ ચાલુ રહેતી પરિણામે મણિભાઇ શુદ્ધ સાહિત્યની સેવા ન કરી શકતા.

પૂર્વાલાપ હાલ પ્રકટ થયેલ છે એ પ્રકટ કરવાની વૃત્તિ અગાઉ એમને એકથી વધારે વાર થઈ હતી પરંતુ એ કામ હાથમા લેતા અને વિઘ્ન આવતા અટકતું છેવટ પણ પુસ્તકાકારે તો એ જોઇ જ ન શક્યા વિધિની એ પણ ક્રૂરતા ઘણાને પુસ્તકના નાના કદથી અસંતોષ થાય છે એમની માહીતી માટે જણાવવું જોઇએ કે મણિભાઇએ પોતાની બધી કવિતાઓ એમા નથી સંગ્રહી એક પ્રસંગે વાત કરતા એમણે કહેલું કે ' જ્યારે મે સૌથી પ્રથમ ડેન્ટી વાચ્યો ત્યારે મે મારી લખેની પાંચસો સાતસો લીટીઓ કવિતાની હતી તેનો નાશ કર્યો અને એમ જ લાગ્યું કે આપણે તો માત્ર જોડકણા જ જોડનારા છીએ. ખરે-ખર કવિ તો ડેન્ટિ જેવા જ ગણાય "

મણિભાઈની સ્મરણશક્તિ ઘણી તીવ્ર હતી આ ફાડી નાખેલ કવિતાઓમાથી પણ કેટલીક પ્રસંગોપાત્ત બોલતા ત્યારે મને તો હાલ જે એમની પ્રામદ્ધ કૃતિઓ છે તેનાથી કાંઇ ઉતરતી ન લાગતી એકાદ વખત એઓ બોલવા માડ્યા અને મેં ઉતારવા માડ્યું પણ એ વખત 'પ્રિયા કવિતાને' એ નામની માત્ર એક જ કવિતા લખાવી અને તે પણ ફાડી નાખી

એમના પત્રો તો લેખ જેવા છે. એ પત્રો એક બે સ્થળે બહુ જતનપૂર્વક જળવાઇ રહ્યા છે. જ્યારે એ છપાશે ત્યારે ઉચ્ચ સાહિત્યમા વિરલ સ્થાન ભોગવશે.

મણિભાઇ સ્વભાવથી જેમ કવિ હતા તેમ વક્તા પણ હતા પોતાનું વક્તવ્ય એટલી સ્પષ્ટ-તાથી શિષ્ટ શૈલીમા મુકતા કે સાભળનાર એમના વાણીના પ્રવાહમા તરબોળ રહે એમના ઘણા ભાષણો મે તો સાભળ્યા છે આક્ષેપ કરવાની એમને ટેવ હતી તેથી ઘણી વખત શ્રોતામા ખળભળાટ થતો પરંતુ જ્યારે વિષય ચર્ચાસ્પદ ન હોય ત્યારે તેઓ આખા શ્રોતામંડળને મધુર વાણીથી મુગ્ધ કરી દેતા ગુજરાતી ભાષામા એટલી મીઠાશવાળા ભાષણ કરનારા વિરલ છે

મણિભાઈની લેખનની તેમજ બોલવાની શૈલી એક જ હતી બોલતી વખતે ભાષાનું ધોરણ એમની લેખન શૈલી જેટલુ જ ઉચ્ચ રહેતું અને તેથી ઘણા પ્રાકૃત માણસો તો એમના કહેવાનો સાર ન ગ્રહણ કરી શકતા શ્લેષ અથવા વ્યગમા બોલવાની તો એમને ટેવ જ નહોતી બધી વાત તદ્દન સ્પષ્ટ અને શુદ્ધ કરતા આવી મધુર શૈલી માટે પણ આપણા લેખકોમાથી કોઇકને ફરીઆદ કરવા પ્રયોજન મળ્યુ છે એ નવાઇની વાત છે સ્વ. કલાપીના સંવાદો અને કાશ્મીરનો પ્રવાસ રા. રૂપશકર ઓઝા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ છે તેના આદિ લેખમા ગ ચન્દ્રશંકર પડયાએ કાન્તની આ શૈલીને—ટુકા ટુકા વાક્યો વાળી ને ' ચાપલી ' શૈલી કહેલી પરતુ એ શૈલી નૈસર્ગિક હતી, કૃત્રિમ નહોતી એમ ગ ચન્દ્રશકરને મણિભાઇનો પરિચય હોત તો અવશ્ય જણાત વળી ' ચાપલી ' એ પ્રયોગ પણ દૂષિત છે. ખોડીંગતા ચાલતા માણસને અમે કાઠિઆવાડમા તો ચાપલો કહીએ છીએ ગ. ચન્દ્રશકર અરુચિ બતાવવા જે શબ્દ વાપરવા માગે છે તે ચાવળી' અથવા ડાહીલી છે અને એ વિશેષણ તો મણિભાઇની શૈલી કરતા રા ચન્દ્રશકરની પોતાની શૈલીને વધારે બધ બેસતું આવે એમ છે

ઉપસહાર—મણિભાઇના વ્યાવહારિક અને સાહિત્ય વિષયક જીવન વિષે ઉપર પ્રમાણે નોધ સ્મૃતિમા રહેલ છે તે પ્રમાણે લખી છે ગયા જમાનાના જે વિદ્વાનો ગુજરાતમા થઇ ગયા તેમા તેમનું સ્થાન કયા છે એ નિશ્ચિત થઇ ગયેલ છે.

એમનુ ખાનગી જીવન ઘણુ શુદ્ધ હતુ કોઇની પચાતમા પડવાનો એમનો સ્વભાવ જ નહોતો પોતાની ઉપાધિઓથી હમેશા એટલા વ્યાવૃત રહેતા છતા બીજાઓને સહાય કરવા હમેશા તત્પર રહેતા અધિકારી તરીકે તાબાના નોકરો ઉપર એટલી બધી મમતા રાખતા કે એ તેમના સ્નેહનો ગેરલાભ પણ કોઇ વખત લેવાતો છતા ઉદાર અને મોટુ દીલ રાખી નીચેના માણસોના દોષ નજરે ન લાવતા એ એવા સયોગોમા ઉપરીપદે ગયા હતા કે જ્યારે નવુ કરી બતાવવાનો અવકાશ જ નહોતો પરતુ આખા કેળવણી ખાતાના માણસોને પાછળના અનુભવથી મણિભાઇ માટે ચાહના રહી ગઇ

મણિભાઇનો સ્વભાવ ઘણો ઉદાર હતો ધનસચય તરફ લક્ષ જ નહી ભાળી ન હોત તો મણિભાઇ ભાવનગરમા જે ઘર કરાવી શકયા તે પણ ન થાત ખાવા પીવાનો શોખ તો એમને અસલથી જ હતો. કોઇ પણ ઓળખીતા કે મહેમાન આવે તેમની પરોણાગત પૂર્ણભાવથી કરતા

એમને જેવી જમવા ઉપર પ્રીતિ હતી એવીજ જમાડવા ઉપર પણ હતી. ભાવનગરમા તેઓ શરૂઆતમા રહેતા તે ઘરની નજીકના ભાગમા જ અમારી જ્ઞાતિના ઘણા ઘરો આવેલા હતા સવાર સાઝ મિત્રો તેમજ જ્ઞાતિજનો બેઠા જ હોય મણિભાઇની આદત જમવા બેસતી વખતે કોઇ નહી અને કોઇને સાથે બેસારવાની હતી એક ઉન્હાળાના બપોરે ઘેર આવ્યા અને જમવા બેસતા હતા ત્યા પોતાને એકને માટે જ પાટલો નખાયો કોઇ બીજુ સાથે જમનાર નહોતું અબોટીઆ સાથે જ સામેની શેરીમા મણિભાઇ શોધ કરવા ગયા કે કોઇ ભાઇ જમ્યા વગરનો હોય તો મારી સાથે જમવા બેસવા બોલાવુ

આટલા ભાવવાળા માણસને વરસો સુધી જીદગી પુરી થઇ ત્યા સુધી એકલા જ જમવુ પડયુ એ કેટલું અસહ્ય થઈ પડતું તે જોવાનો જેને પ્રસગ આવેલો છે તે જ જાણે છે.

જ્ઞાતિથી બહિષ્કાર પામેલ હોવાથી મણિભાઇ ક્યાંહી જ્ઞાતિના સમૂહમા જઇ ન શકતા એમના મોટા પુત્રના યજ્ઞોપવીતનો પ્રસગ આવ્યો તે વખતે તેમના સ્નેહી સબધીઓએ મણિભાઇને ઓછુ ન આવે એમ ધારી હાજરી આપી હતી. આ પ્રસગે જ્ઞાતિભોજન વખતે પક્તિ જમવા બેસતી ત્યારે મણિભાઇ સામે દૂર ખુરશી ઉપર બેસતા એક દિવસે શ્લોક બોલતી વખતે સૌએ મણિભાઇને બોલવા કહ્યુ કે—આપ શ્લોક બોલો એટલે પક્તિમા પોતાના બાલપણના સ્નેહીઓ જે બેઠા હતા તેમને સબોધીને કહ્યું હોય કે પોતાની સ્થિતિ પ્રત્યક્ષ થતા કહ્યુ હોય, પણ

पुरा सरसि मानसे विकचसारसालिस्खलत्
परागसुरभीकृते पयसि यस्य यातं वयः ।
स पल्वलजलेऽधुना मिलदनेकभेकाकुले
मरालकुलनायक कथय रे कथं वर्तताम् ॥

એ શ્લોક બોલ્યા અને બોલતા બોલતા કઠ ગદ્‌ગદિત થયો એમને પોતાની સ્થિતિ કેટલી અસહ્ય લાગતી તે આ ઉપરથી પ્રત્યક્ષ થશે

મણિભાઇનો દેખાવ રૂઆબદાર હતો. શારીરિક બળ પણ સારૂ હતુ એ બળ કોઇક ઉપર અજમાવાતું પણ ખરૂ એમને ઘેર એક રસોઇઆને ઘણી ખરાબ આદત હતી રમોઇ કરતા કરતા ખાવાની ટેવ હતી મણિભાઇને કોઇએ વાત કહી બેચાર દિવસ વીત્યા અને એ ક્રિયા કરતા રસોઇઓ પકડાયો કાંઈ પણ પુછ્યા કર્યા સિવાય મણિભાઇએ રસોઇઆનો કાન પકડી એવો તમાચો ધરી દીધો કે તે વખતે તો રસોઇઓ રાધી ન શક્યો અને વચ્ચેથી ચાલ્યો ગયો.

ભાવનગરમા ઘણા વરસો અગાઉ એક મુગા બાવા હતા બોલતા નહી કામકાજ સ્લેટ ઉપર લખીને આપે. દેહ તો મદ્રાસીનો હતો પણ ગુજરાતી ભાષા ઉપર સારૂ પ્રભુત્વ હતુ. તેઓ નીડર હતા તેમ ખટપટી પણ હતા એમને મણિભાઇ સાથે સબધ બધાયો બનતા સુધી સાધુ સત તરફ મણિભાઇ ચાહના રાખતા,— એમની અપાત્રતા ન જણાય ત્યાસુધી આ બાવાજી જરા વિચિત્ર હતા મણિભાઇની ગેરહાજરીમા એમની પેટીમાના ખાનગી કાગળો વાચતા મહારાજ પકડાયા કાઇ જવાબ માગ્યા સિવાય જ મણિભાઇએ તમાચો મારી હાથમા લાકડી આપી મહારાજને પાછળને બારણેથી વિદાય કરી દીધા. ફરી વખત મહારાજ દેખાયા નહીં કેટલીક ગુજરાતી ચોપડીઓ વાચવા લઇ ગયા હતા તે પાછી લેવા હું એકાદ વખત ગયો હતો પણ મહારાજે આપી નહીં

સામાન્ય રીતે મણિભાઈ કોઇ જાતનો શારીરિક શ્રમ ન લેતા ફરવા જવાની ટેવ જુવાનીમા હતી, પછીથી એ બધ થઇ ગઇ દિવસોના દિવસો સુધી ઘરમા પણ બેસી રહેતા. કેળવણી ખાતામાથી દીવાન ઓફિસમા નિમણુક થયા પછીથી રાજ્યનુ કામ ઓછુ રહેતું. મહારાજા સાહેબનુ અગત કામ રહેતુ અને તે માટે સવારમા અથવા રાત્રે મહારાજાની હજુરમા હાજર થવુ પડતુ આવી બેસારૂ પ્રકૃતિ હોવાથી એમના શરીરમા મેદ વધી ગયો હતો અને તેને અગે સ્ફુર્તિ ઓછી રહેતી

વાચન અને સંગીતના શોખ ઉપરાત બીજા ખાસ શોખો તેમને નહોતા. કોઇ જાતની રમત રમતા તો મે તેમને કદી જોયા નથી

શેત્રજ સારી રમતા એમ સાભળ્યુ છે. ઘણા આનદમા હોય તો માત્ર મધુર કઠથી ગાતા હોય

બહુ બોલવાની કે વાતો કરવાની તેમને ટેવ નહોતી ખરેખર અલ્પભાષી કે મિતભાષી જ હતા મડળ મળેલ હોય ત્યારે આખો વખત બીજા માણસો વાતો કરે તે સાભળ્યા જ કરે પરતુ એ વાત અમુક મર્યાદામા રહીને જ થાય મર્યાદા ચુકીને વાત કરનાર તરફ તે એટલી સખ્ત દૃષ્ટિ ફેરતા કે ના કહેવાપણું રહે જ નહીં, અને અસભ્ય વાત કરનાર ઉઠીને ચાલતો જ થાય

સ્વ. ભાભી ગુજરી ગયા એ વખત અગાઉ વરસેક દિવસથી મણિભાઇની સ્થિતિ બધી રીતે વ્યવસ્થિત થઇ ગઇ હતી. જ્ઞાતિ બહાર પોતે તો છેવટ સુધી હતા પરતુ બન્ને પુત્રોને પ્રતિષ્ઠિત કુટુમ્બોમાથી કન્યાઓ મળી ગઈ હતી. અને પોતાની પુત્રીના પણ લગ્ન કરી નાખ્યા હતા એટલે જે ભાર અને ગ્લાનિ સાસારિક વિપત્તિઓથી એમના મગજ ઉપર રહેતા તે દૂર થયા હતા.

ઇ સ ૧૯૨૩ ના વરસમા જ એમની ભાવનગર રાજ્યની નોકરીને પચીસ વરસ પુરા થતા હતા અને તે મુદત પછી સ્વેચ્છાથી પેન્શન ઉપર નિવૃત્ત થવાનો એમનો વિચાર હતો મુસાફરીનો તો એમને શોખ હતો એટલે કાશ્મીર જવા કોઇ દુર્ભાગી પળે એમણે વિચાર કર્યો ત્યાથી પાછા ફરતા અચાનક લાહોર સ્ટેશન આસપાસ તારીખ ૧૬ મી જુન ૧૯૨૩ ને રોજ એમનો દેહ પડી ગયો આ કરુણ સયોગોથી મિત્રો અને સબધીઓના હૃદયને ઘણો આઘાત થાય એ સહજ છે. પરતુ આ નશ્વર દેહ પાછળનો વિલાપ માત્ર વ્યર્થ છે. પરમાત્મા એમના આત્માને અખડ શાન્તિ અર્પે.

૯૬

રા રા વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વૈદ્ય

સ્વ. મણિભાઈ સંબંધી

(૧) મ્હારી ૨૦ વર્ષની વયે કાઠીઆવાડમા માંગરોળ જવાનો મ્હને પ્રસંગ આવ્યો આ મહમદીય રાજ્યમા તે સમયે શેખશ્રી હુસેનમીઆ સાહેબ રાજકર્તા તુરતના જ ગાદીએ આવ્યા હતા પોતે સરલ ઉદાર અને વિદ્યાપ્રેમી હતા. મ્હારૂ સ્વાગતકાર્ય રા. માધવજી રતનજી–મ્હારા સ્વજ્ઞાતિ સબધી અને રા. મણિભાઇના વડીલ ભાઈને સોંપાયુ હતુ તેઓ પણ વિદ્યારસિક સંશોધક વૃત્તિના મેહેતાજી હતા.

માંગરોલ અતિ પ્રાચીન ઐતિહાસિક શહેર છે તેની આસપાસ રૂક્ષ તેમજ રમ્ય પ્રદેશો છે કામનાથ મહાદેવ ત્યાથી આશરે ૪–૫ કોસ પર, સારણ નદીના કાઠા ઉપર છે. ત્યા અમારે જવાનું ઠર્યું પ્રાતકાલમા રા માધવજીભાઇનું કુટુબ ગયુ અમે જરા મોડા ગયા થોડો સમય

ચાલતા એક સ્થાને ઉંડી પણ બહુ ન્હાના પટની સારણુ નદી આવી તેને કુદી જતા નદીમા પડી મ્હારે તો બુડવા વારો આવ્યો પરતુ મ્હને પાછો ખેંચી કાઢયો એવા તરબોળ કપડા સાથે કામનાથના મંદિરમા જતા છોકરાઓને ગમત પડી, પણ મહેતાજીની એક હાકલ સાથે તેઓ અદૃશ્ય થયા અમે કામનાથના મંદિરના શિલાલેખો વાચવામા પડયા.

શિયાળાની ઋતુ હતી તેથી મધ્યાન્હે પણ સૂર્યતાપ પ્રિય લાગતો હતો હું મંદિરમાથી નિસરી નદી તરફ ગયો. થોડે છેટે ઉંડાણુ તથા ઝાડી જતી રહેતા છિછરૂ પાણી અને કઠણુ નકર પથરાના પલાણુમાથી નદી વહે છે થોડે દૂર કેતકીની ઝાડી અને કેવડાની આવતી સુગંધ, અન્ય તરફ મોટા ફળના વૃક્ષો, વચમા જ ન્હાના પત્થરના બેટ સરખો ગોળ પ્રદેશ અને તેમા ઝળઝળ કરતી ઝીણી નદી પણ વેગવતી હતી. આ રમ્યતાથી રંજિત થઇ હું ત્યા બેઠો અને અતુલ આનદમા કલ્પનામય જગત ચિતરવા માડયો '

ત્યા થોડે દૂર એક ૧૪ વર્ષનુ બાલક કાઇક શ્યામ રંગે બુદ્ધિમતા ચક્ષુઓ સળવળ થતા, ભરેલી નાસિકાવાળુ પરંતુ સરલ ગોળ ઉત્સુક મુખવાળુ. ચહેરા ઉપરથી ઓળખાણુ પડયુ કે માધવજી ભાઈના ભાઇ મણિશંકર હોવા જોઇએ. અતિ શરમાળ બાળ ધીમે પગલે આવી બાજુના પથર ઉપર બેશી ગયુ. એને બોલાવવાનું કાર્ય મ્હારે શરૂ કરવુ પડયું.

'અહો, આવો ભાઈ, તમે મણિશંકર?'

'હા'

'શુ ભણો છો?'

'રાજકોટમા હાઇસ્કૂલમા છુ.'

'બહુ આનંદ થયો તમને તો કવિતા કરવાનો પણ અભ્યાસ છે, નહિ?'

'છે ખરો પણ બહુ સારી નથી કરી શકતો વિચારો બહુ આવે છે પરંતુ લખતા ભાષા યોગ્ય લાગતી નથી'

'બને તેવુ છે જો કલ્પના કર્યા જાઓ છો તો તે ભાષા વિના શી રીતે આવે છે?'

કોકડુ ગુંચવાયુ

'ના, એમ તો આવે છે, પરંતુ કલ્પનાયે જોઇએ તેવી નથી આવતી.'

'કુદરતીની મદદ લ્યો. આ પ્રદેશ ઉત્તમ છે મ્હને બહુ આનંદ આપે છે. મ્હને પણ કલ્પના આવે છે, પરંતુ મ્હે તો અભ્યાસ જ નથી કર્યો એટલે પદ્યમય લેખ નથી સુઝતો. તમે અભ્યાસ કર્યો છે માટે આજે પણ અજમાવો જોઇએ'

તેમણે અજમાવ્યુ એક ન્હાનું સરલ બે કડીનુ કાવ્ય થયુ તેમને નદીના રવમા સુરકેલી પડી, અને સમજુ કુદરતને જ બોલાવી

'ખળખળ કરતું જળશિશુ રમતું.' એવો ભાવ લાવ્યા. આ મ્હારી પ્રથમ મુલાકાત તે સમયે જામેલો સ્નેહ આખી જીંદગી ર્‌હ્યો.

(૨) અમે કૉલેજમા સાથે થઇ ગયા. હું ઠોઠ નિશાળીઓ હતો. સંસારિક ઉપાધિઓથી પણ હું પરીક્ષામા પછાત પડતો પણ ન્યાય અને તત્ત્વશાસ્ત્રના ગ્રન્થો, તે સાથે બર્ક ઉપર લખાએલા ગ્રન્થો તથા સંસ્કૃત સાહિત્ય ઉપર જરા પ્રેમ ખરો અમે વારવાર પ્રોફેસરોની મશ્કરી કરતા તે તો હવે આટલે વર્ષે શુ નોધવી'

એક સમયે લૉર્ડ રેએ આગ્રહ કર્યો કે એલફીન્સ્ટન કૉલેજના સારા વિદ્યાર્થીઓને રાજમહેલના મેળાવડામા મોકલવા. હાલના સર મનુભાઈ નંદશંકર મ્હેતા, મિ. આપ્ટે, મિ. દેશપાડે, મણિભાઈ વગેરેનું હરણુ થયુ. મિ. દેશપાડે બહુ સ્વતંત્ર મગજના ત્યારે હતા અને આજે પણ છે તેમણે ઘશીને ના જ પાડી મ્હને પકડવામા આવ્યો છેવટને વખતે દેશપાડેને નામે મ્હને ઘુસાડયો ઍાગ્યિન્ટલ

ટ્રાન્સલેટરે મ્હને ગવરનર આગળ દેશપાડે નામે ઓળખાવ્યો વધારામા કહ્યુ કે હુ બેલગામ-કે-ધારવાડનો રહેવાસી છુ ગવરનર સાહેબે તો ત્યાની વાત માડી. હુ ચમકયો અને બધી હા યે હા અને એકાદ ના કહી છુટયો પછી મણિભાઇનો વારો આવ્યો. ગવરનર સાહેબ હજી કાઠીઆવાડ ગએલા નહિ એટલે એમનો છુટકો જલદી થયો. તેમણે મ્હને પૂછ્યુ કે હુ કેમ વાત કરી શકયો ત્યારે કહેવુ પડયુ કે બીજો શો ઉપાય? એટલે ડોશી-વાર્તામા આવતું તેમ એક હા ને એક ના કહી એ બહુ હસ્યા અને તેને લીધે મિ નારાયણ ચદાવરકર ખશીઆણા પડ્યા. તેમણે કહ્યુ કે " છોકરાઓ, આ રાજ્યમદિર છે, કૉલેજ નથી ! " જાણે કે કૉલેજ એટલે તો તોફાનનું જ સ્થાન ' આ વખતે મણિભાઇએ એક બે સુદર શરીર યથા યોગ્ય વસ્ત્રાભૂષણથી અને ત્યાની પરિસ્થિતિમા અતીવ સુંદર જોયા, તેની છાપ તેમની સ્મૃતિમા વર્ષો સુધી ચમકતી રહી.

ત્રણ વર્ષમા તે પાસ થઇ ગયા. અને પછી થોડા વખતમા વડોદરે પ્રો ગજ્જરના કલાભવનમા ગજ્જરના મિત્ર મિ. ચિમનલાલ સેતાલવડ અને મણિભાઇના મિત્ર મિ. બલવંતરાય ઠાકોર એમ સાકળ સધાતા વાઇસ-પ્રિન્સિપાલ થયા ત્યા તેમની વિદ્યાનો તથા કલ્પનામય જીવનનો સારો ત્વરિત વિકાસ થયો એમણે કેટલાક ગ્રન્થો લખ્યા અને કાન્તના નામથી કાવ્ય પ્રકટ કરવા માડયા પરતુ તેમનું કલ્પનામય વલણ પણ વધ્યુ અને તેમને ઇસાઇ ધર્મગ્રન્થો વાચવામા દોરી ગયુ જોતજોતામા તો સ્વીડનબોર્ગના કલ્પનાપ્રધાન તર્કવિલાસમા તે જઇ પડયા. ક્રિશ્ચિઅન ધર્મવિચાર સ્વીડનબોર્ગે આપેલા રૂપમા ધર્મ અને ફિલસુફી માત્રના સત્યસાર જેવા મનાઇ રહ્યા.

લોકમા હાહાકાર થયો નાતિ જાણે રસાતલ જવા બેઠી સંબધીઓ રડવા લાગ્યા અને નાતમા તે સમયે ઉંચી કેળવણી હજી વિરલ હતી, તેના ઉપર દાઝ આવ્યો. વડોદરેથી તેમને મુબઇ બોલાવી મ્હારે ઘેર રાખ્યા પ્રો ગજ્જરે અહિ જ હતા તેમણે બહુ સમજાવ્યા. શ્રીયુત ડા મોરેશ્વર ગો દેશમુખે પોતાને ત્યા બે દિવસ રાખી યૌગિક ક્રિયાઓ સમજાવી આર્યધર્મની અત્યુત્તમતા ઠસાવવા અનેક પ્રયત્ન કરવામા આવ્યા, પણ કાઇ ન વળ્યુ મણિભાઇ આ સમયેં અમને ઘણાખરાને (સ્પષ્ટ કહું તો) ગાડા જેવા લાગતા હતા, અને હુ બનતા સુધી એમની સોબતમા જ રહેતો

મ્હારા પત્ની સૌ અંબાલક્ષ્મી મણિભાઇના ફઇના દીકરી બ્હેન થાય આ ઉભય ભાઇબ્હેનને બહુ બનતુ જે કાર્ય વિદ્વાનો અને સિદ્ધાતચર્ચા ન કરી શકયા, તે કાર્ય બ્હેનના આસુઓએ કર્યું એમના એકના પ્રત્યક્ષ કલેશ ઉપરથી મણિભાઇને બીજા સ્નેહીસબધીઓને પોતે ખરે જ કેટલો કલેશ આપે છે તેનો પણ કઈ સાચો ખ્યાલ આવવા પામ્યો હશે. એક અધ્યયનના કાર્યથી સ્વજનોને આટઆટલો કલેશ શાને દેવો એવા વલણ તરફ એમનુ કોમલ હૃદય વળ્યુ, અને તે સમયે અમારામા પ્રૌઢ, વિચારશીલ અને ધર્મચુસ્ત પરતુ ઉદાત્ત અતકરણના જ્ઞાતિજનો હતા, તેમણે મણિભાઇનુ કાર્ય અવિચારી ગણી વિદ્વાનોને ભેળા કરી તોડ કાઢયો તેમને પુનસસ્કાર કરી ફરીથી યજ્ઞોપવીત ધરાવી બ્રાહ્મણ કર્યા અને એ સ્થિતિમા તેઓ વડોદરે ફર્યા. પરતુ ત્યા તેમની તરફ જોઇએ તેવી ઉદારતા અન્ય બ્રાહ્મણોએ વાપરી નહિ અને પોતાના સ્પષ્ટ વક્તૃત્વના ગુણનું આ વિપરીત પરિણામ થયુ કે દેખાતા મિત્રોએ શત્રુની ગરજ સારી તે સમયે તેમને આશ્વાસન દેનાર ત્યા માત્ર રા રા સમર્થ (પાછીથી થએલા દિ૦ બા૦

સમર્થ) હતા પરંતુ દક્ષિણી કટાક્ષ જ્યારે થયો વળી કલાભવનની ડામાડોળ સ્થિતિ ચાલતી જ હતી, અને તેમાંના બ્હારથી આણેલા માણસો વધુ પગારે આણેલા અને તેમને પ્રોમોશનો પણ વધારે મળી ગયેલા એટલે ખાતામાં જૂના નોકરો અને આ નોકરોનો, કોઈને અન્યાય ન થાય એમ સમાસ કરવો એ કામ દુર્ઘટ હતું મહારાજા સર સયાજીરાવે હજુરમાં બોલાવી આશ્વાસન દીધું, પણ મણિભાઈનું પોતાનું જ દિલ વડોદરાથી છેક ઉઠી ગયું હતું

શુમારે ૧૮૯૮ ની આખરે તેઓ ભાવનગર ગયા. તેમના હાઇસ્કૂલના સમયમાં મણિભાઇ, મિ. હરિલાલ ઝીણાભાઇ અને મિ. પટ્ટણી વચ્ચે ગાઢ સખ્ય થયું હતું મિ પ્રભાશંકરના પ્રયાસથી આ વખતે તે ભાવનગરની નોકરીએ ચ્હડયા, પરંતુ ત્યાં તેઓ કેટલોક સમય તો દુખી જ રહ્યા કોલેજનું કામ એઓને કેટલોક સમય સોંપેલું ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ એમના ઉચ્ચ આશયોને સમજી ન શકે,-તેમ યુનિવરસિટિની પરીક્ષા માટે શિક્ષણ આપવાની કલા પ્રાપ્ત થાય એટલો વખત તેઓ એ કામ ઉપર રહ્યા નહિ, પણ ચારે તરફ તેમની નૈસર્ગિક વિદ્વત્તા વખણાઇ.

મહારાજા ભાવસિંહજી સુજન પરીક્ષક ઉદાત્ત હૃદયના આનંદી હતા. તેમને સંગીત અને કાવ્યનો શોખ હતો નર્મભાવ એ એમનો સ્વાભાવિક ગુણ હતો કોઇ માનસિક નિર્બળતા ઉપરથી જ ન દોરાવતા પુરુષના ગુણને પ્રધાનપણે જોઇ તેને યોગ્ય સ્થાને રાખવાને તેઓ તત્પર રહેતા ઉચ્ચ આશયોમાં મગ્ન રહેલા કલ્પનામય પ્રદેશમાં જીવનારા મણિભાઈ તરફ તેમણે સ્નેહ દાખવ્યો મહારાજા સાહેબ હોરેશિયસ, ઇલિયડ આદિ વિદેશી કાવ્યો ગુજરાતી વાચનારાને આકર્ષક અને એવા રૂપમાં ઉતારવા માગતા હતા અને મણિભાઇની આવા કાર્યને માટે વિશિષ્ટ યોગ્યતા જોઇ, એ કામ તેમની પાસે લેવા લાગ્યા. ભાવનગરની નોકરીમાં જોડાયા તે અગાઉથીજ મણિભાઇ લાઠી નરેશ સૂરસિંહજીના મિત્ર થયા હતા આ સંબંધમાં નિમિત્તભૂત સ્વ મણિભાઇ નભુભાઇ અને અમારી જ્ઞાતિના સ્વ પ્રભુલાલ પ્રભાશંકર શાસ્ત્રી હશે પણ મુખ્ય કારણ સ્વ. ઠાકોરશ્રીના અસાધારણ સાહિત્યકલાસૌંદર્યાનુરાગને જ ગણું છું મણિભાઇના આ પછીના જીવનમાં અનિયમિત કલ્પનામય મનોરાજ્ય અને નિયમિત નિયન્ત્રિત વ્યવહારમય જીવન—એ બે વચ્ચે એમનો આત્મા હીંચકો લે છે એમ મને લાગવા માડયું અને અમારો સંબંધ કુદરતી રીતે ઘટવા લાગ્યો લાઠી અને ભાવનગર વચ્ચે તેમણે હીંડોળો ચડાવ્યો અનિયન્ત્રિત કલ્પનામાંથી વિહ્વલતા આવે ત્યારે મહારાજા ભાવસિંહ સુવૈદ્ય થઇ એ કલ્પનાના ઘોડાની લગામ વાળે વળી પોતે ગુજરાતી રંગભૂમિના ઉદ્ધારાર્થે સારા નાટકો રચવારચાવવાની પ્રવૃત્તિ ઉપાડી તેમાં પણ મણિભાઇની શક્તિઓને વિકાસનો યોગ કરી આપ્યો "ઝાલીમ ટૂલીઆ" તથા બીજાં નાટકો આ રીતે અસ્તિત્વમાં આવ્યા. એ નાટકોમાં આત્મા મહારાજાએ મુકેલો. વસ્તુ, પાત્રો, પ્રવેશોના વિષય અને અનુક્રમ, અમુક સ્થલે સંગીત તેનો રાગ અમુક, વગેરે લગભગ નક્કી કરેલી યોજના પ્રમાણે મણિભાઇ રચતા જાય દરેક પ્રવેશ એકથી વધારે વાર આદિથી અંત સુધી સુધરે ફેરવવામાં આવે અને એ પ્રમાણે આખું નાટક મહારાજા સાહેબની દેખરેખનો ઘણો લાભ પામતું નાટકનું સૂત્ર રસિક રીતે ચલાવવું એવી કલા મણિભાઇની બીજી કોઇ કૃતિઓમાં જોવામાં આવતી નથી

આવા જીવનમાં તેમણે વર્ષો ગાળ્યાં સૂરસિંહજી ગયા એ પહેલો ધક્કો, મહારાજા ભાવ-

સિધાવ્યા એ બીજો ખેદ. પોતાના પ્રિય પત્ની અને પછીથી પોતે પોષી મોટી કરેલી બાલા હૃદયનું અવસાન—એમ વય વધતું ગયુ અને શરીર શિથિલ પડતું ગયુ તેમ તેમ એમના હૃદય ઉપર ખેદનો ભાર પણ વધતો જ ગયો પુત્રો મોટા થઇ તેમની શુશ્રૂષા આદિથી પાછુ કંઇક સ્વાસ્થ્ય આપી શકે તે પહેલા તો એમનો દેહ પડી ગયો એમનાથી મોટા એક બ્હેન, એક ભાઇ અને એમના અતિ વૃદ્ધ માતા હજી બેઠા છે મણિભાઇ પ્રવાસે નીકળ્યા ત્યારે એમણે કે કોઇએ પણ નહીં જ ધારેલું કે તેમનો દેહ પાછો વતન, દેશ, અને બંધુ આદિને નહીં જ જોવા પામે. એ દેહ એકલો આગગાડીમા પડી ગયો પોતાની પ્રિય કવિતાઓનુ પુસ્તક 'પૂર્વાલાપ' પ્રકટ થયુ તે જોવા જેટલુ પણ ન થોભ્યો, અને બીજી પણ એવી વિગત ભેગી બની ગઈ, કે આવા કલ્પનામય પ્રાસાદિક કવિ અને મૃદુલ બંધુના જીવનનુ છેલ્લું પાનું, અતિ કરુણ લગભગ દારુણ રમ રમનાર દૈવના દુર્વિલસિત જેવુ, આ જમાનાના મણિભાઇ સાથે અંગત સ્નેહસબંધમા આવેલા કોઇને પણ અત્યંત શોકમગ્ન કર્યા વગર રહે જ નહીં.

મણિભાઈની પત્રધારા*

પત્રો ત્હારા ગતસમયનાં સ્નેહબ્હેનો રસીલાં,
રડતાં ધીમે, }
ધોધે પડતાં, } —સકલ ગતિમાં તેજ ત્હારૂં ધરતાં
વર્ષો ગ્રીષ્મો અકળ ખમતાં,—હાય તે શુષ્ક હાવાં !
ફીકી શાહી, ત્રુટિત જ રહ્યાં હાથમાં પાંતરાં આ !

૧

મુબઈ, ૨૬-૧૧-૧૮૮૭

...કવિતા સબધી તમારી ટીકા ખરી હતી ઘણા દિવસથી જે કામ મે મુકી દીધુ છે, તે એકદમ બહુ સારૂં તો ન જ બની શકે...expressions [શબ્દો] બેચાર ઠેકાણે સારા છે, પણ કેટલેક ઠેકાણે bald [અનલકૃત] છે. લખતા લખતા છેવટના ભાગમા હું થાકી ગયો છુ, અને છેલ્લી ગીતિમા+ જે અભિપ્રાય અને force [આવેશ] આણવો હતો, તે આવી શકયો નથી. ફક્ત તમે કહો છો તેમ taste [સુરુચિ] અને picture [ચિત્રમયતા, આખુ ચિત્ર] ખરેખર poetic [હૃદયગમ] છે, બાકી બહુ માલ નથી —બીજી થાય છે તે બે દિવસમા મોકલીશ .

* જે જે સ્નેહીઓએ અહીં સગ્રહેલા (અને બીજા ઘણા ઘણા) કાગળો રહને જોવા અને કાન્તમાલામા ઉતારા આપવાને માટે મ્હને આપ્યા છે, તેમણે મ્હારી સમદૃષ્ટિનો જે ભારે વિશ્વાસ કર્યો છે, તેને લીધે જ આ પત્રધારા પ્રકટ થઇ શકે છે

"હાર્ટ ઑફ ઇન્ડિયા-Heart of India હિંદનુ હૃદય" એ ત્રિમાસિકમાના પત્રો અહીં લીધા નથી, "પટેલબધુ 'ત્રમાસિકમા 'એક શિક્ષકના પત્રો' છપાયા છે, તેમાથી કોઇક જ લીધો છે, ધર્મ અને સાહિત્ય સબધી કે બીજા કોઇ વિષયની ચર્ચાને નિમિત્તે મણિભાઇના જુદે જુદે વખતે જુદા જુદા માસિક, સાતવારિયા આદિમા પ્રકટ થયેલા પત્રોમાથી એકે અહીં લીધો નથી મણિભાઇએ હિંદ બ્હારના મિત્રો, જિજ્ઞાસુઓ, આદિને લખેલા ઇગ્રેજી પત્રોના સટ હજી આવવામા છે એમના ગુજરાતી સ્નેહી સબધીઓ અને પત્રવ્યવહારે એમની સાથે સકળાયેલા ભાઇઓ ઉપરના એમના કાગળોમાથી હજી પાચપદર સટ મ્હારા જોવામા આવ્યા નથી, અને એમાના એકથી વધારે મ્હને કદાપિ બતાવવામા નહીં આવે, એ જાણુ છુ. આ પત્રધારા મણિભાઇની પ્રકૃતિની જે રેખાઓ વ્યક્ત કરે છે, તે ઉપરાત—તેમ તેમા ભાત પાડે એવી—કેટલીક મહત્ત્વની રેખાઓ, આ રહને અજ્ઞાત અને અપ્રાપ્ય સટોમા હોવી જોઇએ, એ પણ જાણુ છુ એટલે, જે શુદ્ધ અને પૂરતા ન્યાયનો વ્યક્તિ માત્રને હક્ક છે, તે ન્યાય મણિભાઇને ય મળી શકે તેને માટે વિનતિ કરવી પ્રાપ્ત થાય છે, જે વાચનારે આ પત્રધારા ઉપરથી જ અભિપ્રાય બાધી દેવો ન ઘટે, ઉપર સૂચવેલા સટોમાથી પણ ઘણાખરા પ્રકટ થવા પામે ત્યા સુધી રાહ જોવી ઘટે, અને

વળી કોઇ કોઇ ગંભીર તેમ નાજુક બાબતો એવી હોય છે કે તેને લગતી બધી હકીકત કોઇ કાળે પણ પ્રસિદ્ધ થાય જ નહીં, એટલુ સદૈવ ધ્યાનમા રાખવુ ઘટે

કાગળોમાથી ઘણાને લગતી, તે કોના ઉપર લખાયેલા એ હકીકત, આ ઉતારા જાતે પ્રકટ કરી દે એવા નથી એટલી અપ્રકટતા—એટલો પડદો થોડા સમય સુધી તો રાખવો આવશ્યક લાગે છે કાગળોમાના વિશેષનામો જ્યા એવો કોઈ પડદો અત્યારે પણ જરૂરી ન લાગ્યો, ત્યા જ છાપ્યા છે વળી સંગ્રહને બનતા સુધી ન્હાનો રાખવાને તેમ એક બાજુને પ્રાધાન્ય મળી ન જાય એવા હેતુથી, મ્હારા ઉપરના અને નિકટના સંબંધીઓ ઉપરના કાગળોમાથી અવશ્ય આપવા પડે એટલા જ ઉતારા આપ્યા છે

જમાને જમાને કેટલીક સમર્થ બુદ્ધિ અને સુકોમલ હૃદયની વ્યક્તિઓ મહામંથનમા પડી જાય છે, અને આપણા તુચ્છ ત્રાજવા માપી ન શકે એટલુ વેઠે છે તેમનો લગભગ આખો જીવન-સ્રોત તીવ્ર દર્દમય જ વહે છે પછીના જમાનાઓના કોઇ અનિર્વાચ્ય મહાર્હ હિતને માટે આમ બનતુ હશે, કે એનો શો ભેદ હશે, તે તો આ મનુષ્યજીવનને હસ્તામલકવત્ જોવા જાણવાનો દાવો કરનારા સર્વજ્ઞ જેવા ફિલસુફો કદાચ જાણતા હોય તો જાણતા હોય ! કવિ નર્મદ એના સમયમા આવી મહામંથનનિમગ્ન વ્યક્તિ થઇ ગયો મ્હારો મિત્ર મણિશંકર *
ઈ સ ૧૮૯૫થી ૧૯૨૦ સુધીની પચ્ચીશીનો એવો જ એક "મોટો કણ" હતો, કુદરતે બક્ષેલી શક્તિઓમા મોટો, એની આંતર વ્યથામા મોટો, જે પ્રશ્નની સાથે એણે લગભગ ત્રીશ વર્ષ પર્યંત મહાભારત મલ્લકુસ્તી કર્યા જ કરી, તેની મોટાઇ વડે પણ મોટો એણે જે જે સહન કર્યું છે તે કલ્પના-ચક્ષુ વડે જે કોઇ થોડુંઘણુ પણ પ્રત્યક્ષ કરી શકશે, તે માલુમ હશે, તો તેને આંસુ આવ્યા વગર નહીં રહે આવા બેશુમાર વીતકોવાળા મર્ત્યો માટે ખરે જ મૃત્યુ તે શાંતિ છે

* આ કવિતા પૂર્વાલાપમા નથી

ઉતારાઓમા જે જે શબ્દ [ ] એવા કૌંસમા મુક્યા છે, તે સંગ્રહકર્તાએ ઉમેરેલા છે ઇંગ્રેજી કાગળોનુ અને ગુજરાતી કાગળોના ઇંગ્રેજી શબ્દો આદિનુ ગુજરાતી સંગ્રહકર્તાનુ છે, અને તેમા અર્થ સ્પષ્ટ કરવાનો આગ્રહ જ રાખેલો છે

૨

ચાવડ, ૭-૩ ૧૮૮૯

I am sorry I shall have to disappoint you even this time, for I have little leisure Tomorrow, I am starting for Surat to take charge of a place of Rs. 75.

[હુ દિલગીર છુ કે આ વખતે પણ મ્હારાથી ત્હમને સંતોષી શકાશે નહી, કેમકે મ્હને વખત નથી આવતી કાલે હુ અહીંથી ઉપડી જાઉ છુ, સુરત [હાઇસ્કૂલ] મા રૂપિયા ૭૫ની એક જગા ઉપર દાખલ થવા...]

૩

સુરત, ૫-૪-૧૮૮૯

.... you know that I am writing some thing. You know it is a poem. You know I am very sorry for that, its subject also. It is becoming very lengthy. I have contracted a bad habit of under-valuing my productions for some days after their birth I must therefore send it to you after it is finished ....

[ત્હમે જાણો છો કે હું હાલમા કંઇક લખુ છુ. ત્હમે જાણો છો એ એક કાવ્ય છે.* હું બહુ દિલગીર છુ કે ત્હમે તેનો વિષય પણ જાણો છો એ કાવ્ય બહુ લાબુ થતુ જાય છે મ્હને એક ટેવ પડી છે, કે મ્હારી કૃતિઓ જન્મે પછી થોડા દિવસ સુધી તેમને હું [ઘટે તે કરતા] ઓછી મૂલવુ છુ. એટલે પૂરી થશે પછી મ્હારે એ ત્હમને મોકલવી પડશે]

* 'વસતવિજય,' ૮-૪-૧૮૮૯ અને ૧૧-૪-૧૮૮૯ના કાગળોમા પણ એ કાવ્યને વિશે છે

૪

સુરત, ૮-૪-૧૮૮૯

.... My poem is not yet completed. Ia m afraid it will not be completed till you leave Bombay I am so much engaged now-a-days The poem will be somewhat peculiar in our language But I fear it will not take the first class My power is somewhat blunted And I am compelled to labour for making my imagination vivid ....

[મ્હારૂં કાવ્ય હજી પૂરૂ થયુ નથી. કદાચ ત્હમે મુબાઇ છોડશો ત્યાસુધીમા ન યે પૂરૂં થાય. હાલમા મ્હને ઘણું કામ રહે છે. એ કાવ્ય આપણી ભાષામા વિશિષ્ટ થશે પણ મ્હને શકા [પણ] રહે છે જે એ પ્રથમ પકિતનું નહીં ગણાય મ્હારી શક્તિ જરા બૂઠી પડી ગઇ છે અને મ્હારી કલ્પના [નું નિરૂપણ] તેજસ્વી કરવાને માટે મ્હારે મથન કરવું પડે છે]

૫

સુરત, ૧૧-૪-૧૮૮૯

....I am glad to let you know that my poem is finished I have made no haste. I am not conscious of having spoiled it I shall hand it over to you on the station. Of course, I do require your 'poor' criticisms. Not piecemeal remarks, however. I will have you to write a general verdict upon the poetry, you will have to give it rank in the scale of aesthetic productions Again, as I fear I shall cease to be a poet in a few years, you will have to find out whether I am making progress or retrograding. And a lot of other things....

I cannot accompany you to-- Our examination begins on the next Monday. Nor can I join you at any previous station, since you intend to come in the passenger train. We can only remain together for half an hour

[ત્હમને જણાવતા આનદ થાય છે જે મ્હારૂં કાવ્ય પૂરૂં થયુ છે. મે જરાય ઉતાવળ કરી નથી એને મે બગાડ્યું હોય એમ મ્હને તો નથી લાગતું. સ્ટેશને એ હું ત્હમને હાથો-

હાથ આપીશ બેશક, ત્હમારી ‘૨ક’ ટીકાઓ મ્હને જોઇયે પણ છૂટક છૂટક [શબ્દો, કડીઓ આદિ ઉપર] નહીં એ [કાવ્યની] કવિતા વિશે હું ઇચ્છુ છુ જે ત્હમારે સમગ્ર નિર્ણય લખી જણાવવો, હુ ઇચ્છુ છુ જે કલાકૃતિઓના વર્ગમા ત્હમારે એનુ સ્થાન નક્કી કરવુ વળી હું આગળ વધુ છુ કે ઉલટો પાછળ પડતો જાઉં છુ, તે ય ત્હમારે ચોક્કસ કરવુ પડશે, કેમ જે મ્હને ધાસ્તી રહે છે કે હું થોડા વર્ષમા તો કવિ મટી જવાનો. અને એવુ એવુ બીજુ ઘણું

હું ત્હમારી સાથે-નહીં આવી શકુ [અહીં] અમારી [હાઇસ્કૂલની] પરીક્ષા આ સોમવારે શરૂ થશે વળી કોઇ આગલા સ્ટેશન [સુધી આવીને ત્યા]થી હુ ત્હમારી ગાડીમા આવી નહીં શકુ, કેમ કે ત્હમે પેસેન્જરમા આવવાના છો આપણે [સુરત સ્ટેશન ઉપરનો] અર્ધો કલાક જ સાથે ગાળી શકીશુ]

૬

૧-૮-૧૮૮૯

તમારૂ પ્રકાશપત્ર મળ્યુ ઉત્તરમા વિલબ થવાનુ કારણ તો એટલું જ કે હાલનો વ્યવહાર* કાંઈ બહુ આનદદાયક નથી આનદદાયક થવાની તૈયારી હતી ત્યાજ “ વસતવિજય”ની કવિતાએ ધાણ વાળ્યો. –ખેર

તમે તો મને બતાવવુ ઘણા દિવસથી બંધ કર્યું હતું પણ મારે બંધ કરવાનું નો મુખ્ય કારણ એ જ કે મેં હોસથી મોકલેલી કવિતા વિષે મને અભિપ્રાય ન મળ્યો. મને મારા શબ્દો પાછા લખી બતાવવા અને એ બધુ છોકરવાદ લાગે છે મે તમારી એક કવિતા પર ટીકા કરી છે, તેના ઉપર પાછી તમે પણ કરેલ છે. મેં તે માગેલ છે પણ તમે બતાવેલ નથી મારી પણ હું નહોતો મોકલતો પણ ફક્ત તમારા આગ્રહથી મોકલવી પડી તો એથી કરીને હૃદયની વૃત્તિમા કાંઇ પણ ફેરફાર થાય એ ખરા સહૃદયનું લક્ષણ નથી બલવ તે “રમા”–ને કેવલ નિર્માલ્ય ગણેલ છે, પણ મને દુઃખ નથી લાગ્યું બીજા માણસે પ્રશસા પણ કરેલ. ખરા આવેશથી લખનાર માણસ બીજાના મત ઉપર બહુ આધાર કદી નથી રાખતો મને મારા હૃદય ઉપર આસ્થા છે, અને હું અવસ્ય માનુ છુ કે મારૂં નામ ગુજરાતી સાક્ષરમડળના ઇતિહાસમાથી જલદી ભુસાઇ નહીં જાય. આ વૃત્તિ મને ઘણા દિવસની છે. “ ઉભય મળી મને ખુશી કરો છો, પર પરવા શિદ અતરે ધરો છો?”+–એ વાક્ય મે ઘણા દિવસ પહેલા લખેલુ છે આ વૃત્તિને હુ Confidence [વિશ્વાસ] કહું છુ તે અભિમાનથી જુદીજ ચીજ છે આત્મજ્ઞાનને કદાચ મળતી ગણી શકાય મે મારી ચોપડી× ઉપર આજ motto [સૂત્રવાક્ય] લખી રાખેલ છે કે–

> The field is universal and allows
> Scope to all such as feel the inherent glow.
>
> *Lord Byron*

કવિતામા તો ઇગ્લિશ ભાષાના જેટલી બીજી કોઈ સમૃદ્ધિવાન હશે, એ મારી કલ્પનામા નથી આવી શકતું માથુ હલાવે એવી કવિતા સસ્કૃતમા પણ છે, પણ વાચતા હૃદયમા vibrations [આંદોલનો] થઇ જાય, એવી તો મેં ઇગ્લિશમા અને તે હમણા જ જોઇ,

એ સુખને હું શ્રેષ્ઠ માનું છુ અને તેમા મસ્ત છુ.

* બંને વચ્ચે કાગળપત્રાદિનો

\+ આ કાવ્ય 'પૂર્વાલાપ'મા નથી કાન્તના અપ્રકટ કાવ્યો એ વિષયમા અહીં પ્હેલુ મુકેલુ છે તે એ.

× પોતાની કવિતાઓની સાફ નકલોની નોટબુક બાઇરનમાના સૂત્રવાક્યનો અર્થ—

ક્ષેત્ર સર્વ માટે ખુલ્લુ છે અને છૂટ છે
તેવા સૌનેય અંદર પેસવાની, જેઓને પ્રત્યક્ષ અનુભવથી વિશ્વાસ હોય, કે પોતાનામા
સ્વયંભૂ તેજ વિલસે છે.

૭

મુંબાઇ, ૩-૩-૧૮૯૦

..આવી અવસ્થામા પણ મારી કવિતા વાચવાનો શ્રમ લીધો તે જોઇ મને શુ થતુ હશે !—પણ તે તમારી સ્થિતિને અનુકૂલ જાણીને જ મોકલી હતી. હું ન્યાયી કે દયાળુ કોઇ અધિષ્ઠાતા છે, એમ માનતો જ નથી પ્રણયમા જ સુખ હુ સમજું છુ, અને તે આ જગતમા સુખી કરતા દુખી વધારે કરે છે

પક્ષિયુગલના સુખવર્ણનનું હાર્દ તમે સંપૂર્ણ રીતે સમજ્યા, એ જોઇ મને પરમ સંતોષ થયો બીજી એકબે ખામીઓ પણ મને વિચારવા જેવી જણાય છે

આ કવિતામા મારા વિચારો સંપૂર્ણ રીતે દર્શાવી શક્યો નથી માટે ક્વચિત્ ક્વચિત્ વાચનારાઓ તે ખોટી રીતે સમજે છે "અંધારાના પ્રબલ જલથી યામિની પૂર્ણ ઘોર,"—એ તે વખતનુ વર્ણન નથી, પણ સાંજ છતા પ્રણયી યુગલને જે ભાસ માત્ર—visions—થાય છે, તેનુ વર્ણન છે. "અનુભવે, ન છતાં, ક્ષણ એક તે,"—એ પરથી એમ દર્શાવવાનો આશય છે, કે હજી તો સાંજ છે, વિરહને વાર છે, પણ તે વિચાર એટલો પ્રબળ છે કે ક્ષણ વાર તો યામિની, દુ:ખ, કાલ, પ્રાણીઓની કઠોર ચીસો, વગેરેનો સાક્ષાત્કાર અનુભવે છે એટલે પછીના વાક્યોમા તમને જે વિરોધ જણાય છે તે નહીં જણાય પણ વધારે ખુલાસા કરવા જેવુ મારૂં હાલ મન નથી તેમા કેટલાક ફેરફારો મે કર્યા છે અને હજી કરવાનો છુ. તેમા મારી ફિલોસોફી પણ ગર્ભિત રહી છે, જે તમે થોડા વખતમા જોશો. બલવંતરાય આ કવિતા ઉપર ટીકા લખી રહેશે, ત્યાર પછી તરત તે કોઇ માસિકમા આવશે.

આવે વખતે વાદળીઓ તણાય નહીં, એ પોઇન્ટ મને બહુ ગમ્યુ ઘણું કરીને તમે સત્ય છો હુ વિચાર કરીશ. કારણ કે indifferent observer (નિરીક્ષણમા બેદરકાર) કેવો છુ એ તમે જાણો છો.*

* આ વખતે મણિશંકર એમના મિત્ર લક્ષ્મીશંકર મોરારજી ભટ્ટ (ગ્રાન્ટ મેડિકલ કોલેજમા વિદ્યાર્થી હતા તેમની) જોડે વિક્ટોરિયા ટેકિનકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ (જૂની એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજ) અને મહાલક્ષ્મી સ્ટેશન વચ્ચે આવેલી, કાળે કુરાબા આપાજી નામે માલેકની, એક ચાલમા રહેતા હતા, અને એલ એલ બી માટે અભ્યાસની સાથે કવિતા અને ફિલસુફીના કેટલાક ગ્રંથો વાચતા હતા

૮

મહુવા, ૧૫-૫-૧૮૯૦

....Recently coming in connection with an earnest theosophist, I am almost convinced that Occultism is a true science and members of occult brotherhoods true friends of mankind. There are many hypocrites among the theosophists no doubt, but the whole establishment is not an imposture. I wish you to know more of them. They will make converts of us, I believe Their ideal, at least, is no less higher than our own, and their tenets not strictly opposed to our experience. What do you think of the society at present ?...

[થોડુંક થયું એક આગ્રહી થીઓસોફિસ્ટના સમાગમમાં આવતાં, મ્હને લગભગ નક્કી લાગે છે કે રહસ્યવાદ સાચો છે અને ગુપ્ત ભ્રાતૃમંડળોના સભ્યો માણસજાતના ખરા મિત્રો છે બેશક, થીઓસોફિસ્ટોમાં પાખંડીઓ પણ ઘણા છે, પણ આખી સંસ્થા ધતિંગ નથી. ત્હમે એમના વિશે વધારે જાણો એમ ઇચ્છું છું હું ધારૂં છું, એઓ આપણને પોતાના મતવ્યો સ્વીકારતા કરી દેશે. તેમની ભાવના તો આપણી ભાવના કરતાં નીચી નથી જ, અને તેમના સિદ્ધાંતો સામાન્ય અનુભવથી ચોકખા વિરુદ્ધ પણ નથી. એ મંડળ વિશે હાલ ત્હમે શું ધારો છો ?]

૯

મહુવા, ૨૮-૫-૧૮૯૦

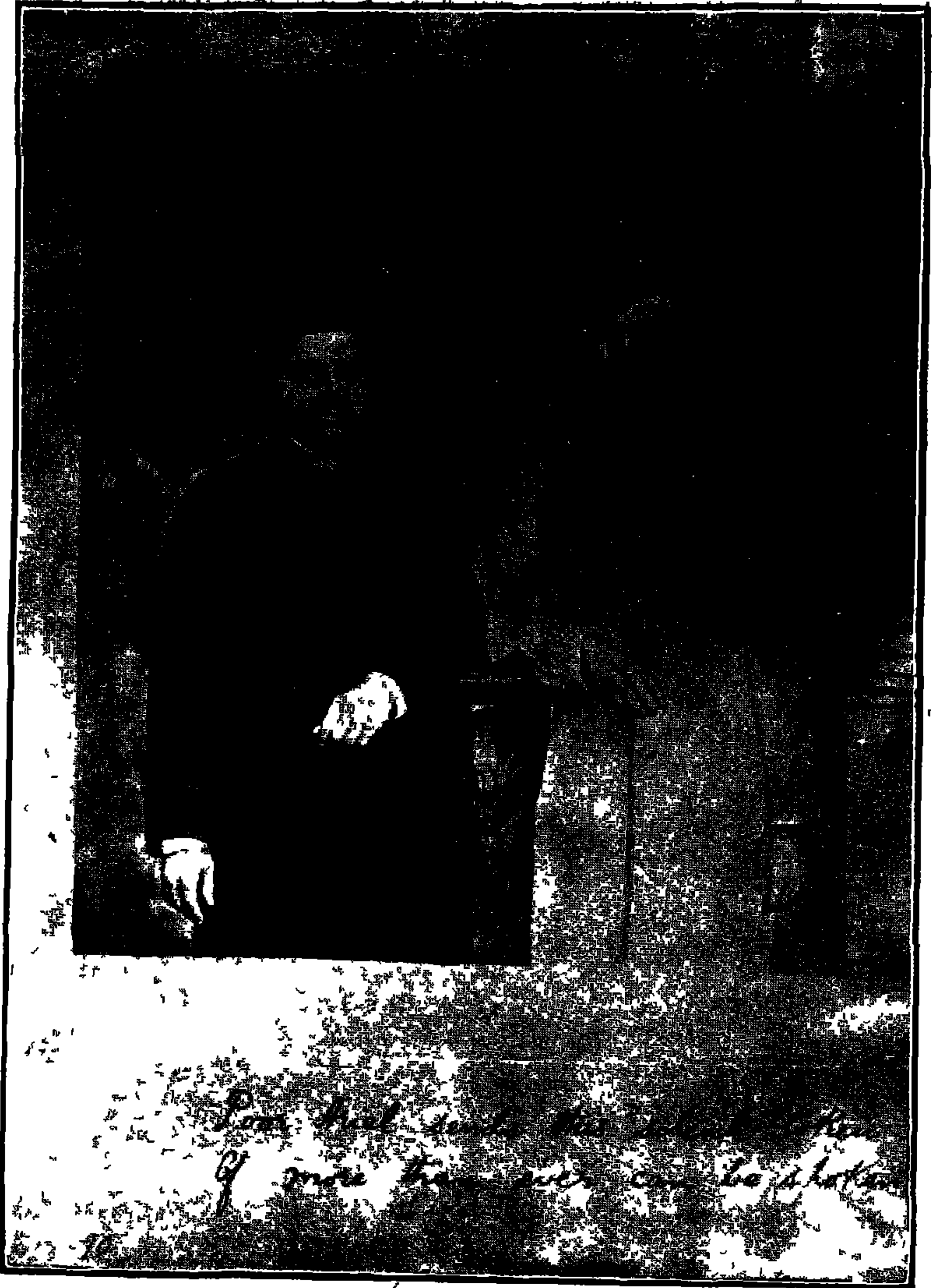
... Your objections are quite natural and go to the root of the matter When my belief is fully confirmed, I shall try to reply to them.

Here are some of my recent of pieces.+ They are the effusions of weakness, and retain the spirit of their fountainhead They have little force I know But they are genuine, even as tears are

[ત્હારા પ્રતિવાદ* કુદરતી છે અને વિષયના મૂલને ભેદે છે. જ્યારે મ્હારી માન્યતા પૂરેપૂરી સિદ્ધ થશે, ત્યારે હું એ પ્રતિવાદોનો ઉત્તર દેવા યત્ન કરીશ

આ સાથે મ્હારી હાલ થયેલી કેટલીક કૃતિઓ+ [મોકલી છે] એ નબળાઇના ઉદ્‍ગાર [માત્ર] છે, અને પોતાના જનનસ્થાનની પ્રકૃતિથી અંકિત છે. એમનામાં બળ નહીં જેવું છે તે જાણું છું. પરંતુ એ સાચા ઉદ્‍ગાર છે, આંસુ [સાચાં નીકળી] પડે તેવા]

+ આ કાગળ સાથે 'અશ્રુને આવાહન' (પૂર્વાલાપ, પૃ પર), 'કોમલ ઉપાલંભ' (પૂર્વાલાપ, પૃ ૪૨), અને 'ઉદ્‍ગાર' (પૂર્વાલાપ, પૃ ૪૮), એ ત્રણ કૃતિઓની નકલ છે, ત્રણે મુંબાઇ રહ્યા હતા તે દરમિયાન રચાયેલી, એટલે કે 'ચક્રવાક મિથુન'ના સમયની 'જોયું મેં ન મળ્યું મને નયનમાં' (પૂર્વાલાપ, પૃ ૩૪) પછી લખાયું અને તેને 'ઉપાલંભ' નામ આપ્યું, ત્યારે 'વનોના

પૃ ૩૨૫ સામે

ગુ મિ પ્રેસ

વૃક્ષોને' એનુ મૂલ નામ ('કોમલ ઉપાલભ') ફેરવવુ પડ્યુ, અને એને 'સ્નેહશંકા'નું નામ આપવામા આવ્યુ

* થીઓસોફી વિરુદ્ધ

૧૦

મુબઈ, ૧૭-૭-૧૮૯૦

...And when even you do not consider my ચક્રવાકમિથુન superior to its predecessor [વસતવિજય], who else is to welcome the improvements that I carry on in the same line ? But I will try, you go on knocking and eventually, I trust, get admittance My only want is that of co-operation, of sympathy. I do not like to sing, to work, alone. I have the faith but not the heroism for solitary work .

[અને જ્યારે તમે પણ મ્હારા 'ચક્રવાકમિથુન'ને 'વસતવિજય'થી ચ્હડતું નથી લેખતા, ત્યારે એ જ દિશામા હુ નવી વિશેષ સુદરતાઓ સાધુ તેનું સ્વાગત બીજો કોણ કરનારો ? તથાપિ હુ મથીશ, મડ્યો રહીશ, અને પરિણામે, એટલો વિશ્વાસ છે તો ખરો કે [મ્હારી ભાવનારૂપ] વિજય મેળવી શકીશ. [આવુ પરિણામ આવવામા] મ્હારી [મ્હને તો દેખાય] છે એક જ ખામી સહકાર [વગર], લાગણીભર્યાં ઉત્તેજન [વગર હું થોડુ જ કરી શકુ એમ છે]. [હું એવો જ છુ,] એકલા ગાવુ, એકલપડે જ કર્તવ્ય કર્યાં જવુ, મ્હને રુચે નહીં એકાકી મથનને માટે [જે] શ્રદ્ધા-બલ [આવશ્યક છે તે તો [મ્હારામા છે, પણ [એવા વિગ્રહ જેવા આરોહણને માટે જે] વીરત્વ [પણ આવશ્યક છે, તે] ન મળે]

૧૧

વડોદરા, ૨૩-૯ ૧૮૯૦

.. I have already written to you about my appointment in Mr. Gajjar's કલાભવન as Professor of Literature. At present the salary is only 100 British, but Mr. Gajjar is very shortly going to raise it to 150. I have not altogether given up ..LL. B. Only before entering such a practical career, I have taken up such a place to finish to some extent my study of Literature, which otherwise I could not have done. And again I had some enthusiasm for our Gajjar's scheme, and thought it my duty to help him if I could Let me know if you think I have acted imprudently on the whole.

[મિ ગજ્જરના 'કલાભવન'મા સાહિત્યના આચાર્ય તરીકે મ્હારી નિમણુક વિશે હું ત્હમને લખી ચુક્યો છુ. હાલ પગાર રૂ. ૧૦૦ કલ-દારનો જ છે પણ મિ. ગજ્જર બહુ જ થોડામા, તે વધારીને ૧૫૦ કરવાના છે. મે એલ એલ. બી.નું. તદ્દન માડી વાળ્યું નથી. માત્ર એવા

વ્યવહારૂ રોજગારમા પડતા પ્હેલા સાહિત્યનો મ્હારો અભ્યાસ કેટલેક દરજ્જે પૂરો કરવા મે આવી જગા સ્વીકારી છે, જે વિના તે અભ્યાસ મ્હારાથી ન જ થઇ શકત વળી મિ ગજ્જરની યોજનાએ પણ મ્હને કઇક આકર્ષ્યો, અને મ્હને થયુ કે મ્હારાથી બની શકે તો એમને મદદ કરવાની મ્હારી ફરજ છે એકદરે લેતા આ મ્હારૂ ડગલુ તમને અવિચારી લાગતું હોય તો જણાવશો

૧૨

વડોદરા, ૧૬-૧૦-૧૮૯૦

× × × ×

ભ્રમણે જ્યા અટકતો,
શશાંક પ્રેક્ષીને, સુભગ મણિ સેથે ઝબકતો.

—And in the course of the ભ્રમણ (of દેવયાની) the સેથે ઝબકતો સુભગ મણિ stopped for a moment when it saw the Moon, so infinitely charming in her fresh beauty The word અટકતો is not merely hyperbolical You can imagine the મણિ to be really at rest for a few moments, though દેવયાની may be moving all the time

When the verse occurs again it is not a mere repetition, as you can see, now that I give you the punctuation

ભ્રમણે ત્યા અટકતો
શશાંક, પ્રેક્ષીને સુભગ મણિ સેથે ઝબકતો

. Even the beautiful Moon stopped in her ભ્રમણ, when she saw the blazing lustre of the gem

All critics are creators, and you have a right to take whatsoever meaning you think best, but as all creators are critics also, I beg to submit that my interpretation of my Art is the most beautiful that can be based upon it .

. I had a very interesting controversy with—,for the propriety of the whole of the latter portion My only answer is that I think myself justified in making "unlawful divorces of things,"* if but I can thereby give you something that is really beautiful If I ever finish this poem, the catastrophe, I am afraid, will be a most unexpected anachronism For the same reason you will excuse me if I free myself from the trammels of mythological accuracy and place શુક્ર's abode beneath the moon...

[—અને દેવયાનીના ભ્રમણ દરમિયાન એ સેથે ઝબકતો સુભગમણિ ચદ્રને–ચદ્રના સદાનૂતન સૌદર્યની અનત મોહકતાને જોઈને, ક્ષણ અટક્યો આ 'અટકતો' શબ્દ અતિશયોક્તિ તરીકે ગણવાનો નથી. ત્હમે કલ્પના કરી શકો કે મણિ થોડી ક્ષણ ખરે જ થભી જાય, જો કે દેવયાનિ બધો વખત ગતિમા હોય તથાપિ

એ શ્લોક બીજી વાર આવે છે ત્યા તે માત્ર પુનરુક્તિ નથી. 'અટકતો' પછીનુ અલ્પ વિરામ કહાડી નાખો, 'પ્રેક્ષીને' પછીનુ કહાડી નાખો, 'શશાંક' પછી એક નવુ અલ્પવિરામ જ રાખો, અને અર્થ કરો એ સુદર ચદ્ર પણ પોતાના ભ્રમણમા મણિનો ભભૂકતો ઝબકાર જોતા થંભી રહે છે

બધા વિવેચકો સ્રષ્ટા છે, અને ત્હમને જે અર્થ ઉત્તમ લાગે તે લેવાનો હક્ક છે પણ બધા સ્રષ્ટાઓ વિવેચકો પણ છે, અને હુ કહેવા રજા લઉં છુ જે મ્હારી કલાનો મ્હારો અર્થ મ્હારી પંક્તિઓનો સુન્દરમા સુદર અર્થ છે .

આ કાવ્યના આખાય પાછલા ભાગના ઔચિત્ય વિશે મ્હારે—,સાથે બહુ રસિક વિવાદ થયો હતો. મ્હારો જવાબ આટલો જ છે – "વસ્તુઓના સરેહ વિરુદ્ધ નાતરા" યોજીને પણ જો હું કંઇક ખરેખર સુદર ત્હમારી આગળ રજુ કરી શકનો હોઉં, તો એવી [અતિ] છૂટ લેવાનો પણ હુ મ્હારો અધિકાર માનુ છુ આ કાવ્ય હુ કોઇ કાળે પણ પૂરૂં કરી શકીશ, તો એ વસ્તુનુ જે નિર્વહણ એમા આવશે, તે કોઈ કલ્પે પણ નહી એવા મોટા અનૈતિહાસિકતા–દોષવાળુ જ, મ્હને ભય રહે છે કે, આવશે. અને વળી સૌદર્ય સાધવાને માટે હરકોઇ છૂટ લેવાનો મ્હને અધિકાર, એ જ કારણને લઇને, પૌરાણિક ભૂગોળવર્ણન આદિને હું ન ગણકારી શુક્રનો અવાસ ચદ્રની નીચે આવેલો કલ્પુ, તો ત્હમે મ્હને માફી આપશો.]

+ અવતરણ બેકન (Bacon)ના Advancement of Learning નામે ગ્રથમાથી છે

૧૩

વડોદરા, ૨ -૧૨-૧૮૯૦

Can you not come on one of these Saturdays ? I invite you because Ravivarma is here with his best portraits As for —'s poem, I keep it not for my second perusal, but for Balavant's who would come here in a day or two

But is there any necessity of condemning him, *i e* Manilal ? I do not think many care for his opinions. Can we not do better to let him and every body else alone, and devote ourselves to the cultivation of our literature ?

[એકાદ શનિવારે ત્હમે અહીં આવી ન શકો ? હુ ત્હમને આમ ત્રુ છુ એટલા માટે કે રવિવર્મા એના ઉત્તમ ચિત્રો લઇને આવેલ છે --ના કાવ્યને તો હું [હજી] રાખુ છુ, મ્હારે ફરી વાચવાને માટે નહી , પણ બલવંત અહી એક બે દિવસમા આવશે, તેને વંચાવવા સારૂ. . .

પણ મણિભાઇનુ [કે કોઇનું ય] ખડન કરવાની જ શી અગત્ય ? એના મતવ્યોને માન આપનારા મ્હને તો નથી લાગતું કે ઘણા હોય. એ અને બીજા સૌ ભલે ને પોતપોતાને માર્ગે વહે, આપણે શુ ? આપણે આપણા સાહિત્ય પ'છળ જ મડિયે, એમ કરવુ બેહતર નહી ?]

૧૪

વડોદરા, ૨૯-૨-૧૮૯૧

Truth must have pity for the erring, no hatred If the opposite party be consciously mischievous, we are justified in despising them But if otherwise, we can only be sorry for perverted minds .

I know how difficult it is to write poetry in this our infant stage I myself am altogether hopeless But the study of English poetry which has given me so much diffidence, has also given some very strict canons of criticism, and judged by that standard very few poems in Gujrati satisfy me Indeed, I have come to regard a great deal of even Sanskrit poetry as trash, and I think it can be very easily proved that Premanand was not a poet but a mere versifier...

[સત્યનો વિરોધીઓ તરફ સ્થાયીભાવ દ્વેષ ન હોય, કરુણા જ હોય વિરોધીઓ જાણીને લબાડી, વિતંડાવાદ, તોફાન આદિ પ્રવર્ત્તાવે તો તેઓને આપણે ધિક્કારિયે તે બરોબર પણ તેઓની આ પ્રમાણે શઠ જેવી વર્તણુક, ન હોય, ત્યાંસુધી તો એઓની અયથાર્થદૃષ્ટિને માટે આપણો એમના તરફ દયા અને દિલગીરીનો ભાવ જ ઘટે*

આ આપણી હજી બાલ્યાવસ્થા ચાલે છે તેમા કવિતા લખવી કેટલી તો મુશ્કેલ છે તેને હુ જાણું છુ હુ પોતે છેક આશાહીન છુ–મ્હારૂ યત્કિંચિત્ લખાણ કશી આશા આપે એવુ નથી પણ ઈંગ્રેજી કવિતાનો અભ્યાસ, જે આટઆટલો અવિશ્વાસ ઉપજાવે છે, તે કવિતાપરીક્ષણના કેટલાક અતિ કડક નિયમો પણ શીખવે છે, અને એ કસોટીએ તપાસી જોતા ગુજરાતી કવિતાઓમાથી બહુ જ થોડી મ્હને સારી લાગે છે ખરેખર, સસ્કૃત કવિતાના પણ મોટા ભાગને કચરો જ ગણુતો થયો છુ, અને હુ ધારૂં છુ કે પ્રેમાનદ કંઈ કવિ નહી, માત્ર પદ્ય જોડનારો હતો, એમ બહુ સહેલાઇથી સાબીત થઇ શકે]

* આ ઉદ્ગાર તે સમયે સુધારાવાળાઓ અને સનાતનીઓ વચ્ચે ચાલી રહેલી છાપાછાપીને ઉદ્દેશીને છે

૧૫

પૂના, ૧૮૯૧, સોમવાર, બપોરે બે વાગે (ચોમાસા દરમિયાન)

I am trying to find out some records of your recent exprieuces but do not light on any. The boxes are both of them unlocked and still I am disappointed Well, I go And you may believe that I do not understand you and that all human relations are worthless I am only sorry +

[હમારા હમણાના [દુખદ] અનુભવો [ના સ્વરૂપ કારણ આદિ સમજવાને માટે તે વિશેની] કંઇ નોધો નિશાનીઓ એવુ એવુ મે

બહુ દુ:ખ્યુ—એકે ય સળી આવતું નથી [ત્હમારી] બે ય પેટીઓ અમથી વાસેલી છે [તે આખી જોઇ વળ્યો] અને તોપણ નિરાશ જ થયો છુ. અસ્તુ, હું [જેવો અજ્ઞાન અહીં સુધી જાણુવાને માટે ખાસ આવેલો તેવો જ અજ્ઞાન] પાછો જાઉ છુ, અને ત્હમે માન્યા કરો જે હું ત્હમને સમઝું એમ નથી, અને વળી માનવ સંભવ બધાય વ્યર્થ છે એમ પણ. [એટલું જ લખી જાઉં છુ જે] દિલગીર છુ, પૂરેપૂરો.*]

* આ ઉતાવળે સીસાપેનથી ચીતરી ન્હાંખેલી ચિઠ્ઠી જ છે એટલે તેનો ભાવ અને અર્થ સ્પષ્ટ દર્શાવવાને માટે અનુવાદમા સૂચવ્યા પ્રમાણે ઘણુ ઉમેરવુ પડે એમ છે

૧૬

રાજકોટ, ૧૨-૧૧-૧૮૯૧

...ભવિષ્ય માટે મારો હજી કશો સિદ્ધાત થયો નથી ચિ પ્રાણુલાલનીx હયાતી અને સુખ સિવાય મારી બીજી કશી સ્પૃહા નથી, કશુ જીવિતપ્રયોજન નથી દુનિયાના સુખથી હું બેદરકાર છુ જે વર્ષ એકાદથી, વૈરાગીના વચન તમે મારે મોએ સાભળો છો તે વાણી માત્ર નથી. એવી જ મારી વૃત્તિ છે. એ વૃત્તિને હજી મે સ્થિર રૂપ આપ્યુ નથી. જે નિશ્ચય ટકી ન શકે અથવા ખોટું રૂપ પકડે તેને દુનિયા દભ કહે છે તેવુ ન કહેવાય માટે હું વિચારૂં છુ. અને તે પછૂ...

x પ્રથમ પત્નીથી એમનો પુત્ર. ' વિધુર કુરંગ ' (પૂર્વાલાપ, પૃ ૬૦) માનો ' શાવ, ' ' ગાન વિમાન ' (પૂર્વાલાપ, પૃ ૭૭) માનો ' કલહ સ ' ' વિધુર કુર ગ ' અહીં આ દિવસોમા જ લખાઇ હતી.

૧૭

વડોદરા, ૪-૧-૧૮૯૨

I am unhappy—very unhappy to know that you are not well Unforeseen causes have supervened in my arrangements, and I have been altogether unable to do anything for my suffering friend. I know that he is in a place where the fountain of all natural affection has dried up I know that he is in the midst of humanfaced creatures that have no idea of *his* miseries, his thoughts, his anxieties, his powers his limitations, his everything. I request my friend to make *my* house *his own*. He can very well appreciate the miserable impotence of his sympathetic human friends, I know that his cup is now full to the brim But in this our strange world no one can take another's portion. I hope you have courage. I fear you have none left. Perhaps... if

you like you might even go to Dewgadh. But for heaven's sake leave that cursed Morvi You will not be so unkind as not to write to me because I have proved such a weak powerless man

[હું દુખી છુ, અતિ દુખી છું, ત્હમને સુવાણુ નથી એ જાણીને. અણધાર્યાં કારણોએ મ્હારી ગોઠવણો દૂસકી પડી છે અને મ્હારા ગ્લાનિમા ડુબેલા મિત્રને માટે હુ કઇ પણ કરી શક્યો નથી હું જાણુ છુ તે જે સ્થલે છે, ત્યા કુદરતી સ્નેહનો ફુવારો છેક સુકાઇ ગયો છે. હુ જાણું છુ તે એવા પ્રાણીઓની મધ્યમા છે, જેઓના ચેહરા માણુસાઇ છે ખરા, તથાપિ જેઓને એનાં દુખ, એના વિચાર, એની ચિતાઓ, એની શક્તિઓ, એની મર્યાદાઓ, એની કશી જ બાબતનુ ભાન નથી મ્હારા મિત્રને હુ વિનવુ છુ કે તણે મ્હારા ઘગ્ને પોતાનું જ બનાવવુ પોતાના સમભાવી માનવ મિત્રોની તુચ્છ કમનાહનનો ખયાલ એ બાધી ન શકે એવો એ નથી એની ગમીનો પ્યાલો છલાછલ ભરાઇ ગયો છે, તે જાણું છુ પણ આ આપણી વિચિત્ર દુનિયામા કોઇથી પણ બીજા કોઇના કિસમત પોતાને માથે લઈ લેવાતા નથી હુ આશા રાખુ છુ કે ત્હમે હિમત હારી નહીં ગયા હો પરતુ મ્હને બ્હીક લાગે છે કે હવે ત્હમારામા જરા પણ હિમત અવશેષ રહી નહીં હોય કદાચ ત્હમને એમ કરવુ બહેતર લાગે તો દેવગઢ જાઓ પણ, ભાઈ, ખુદાની ખાતર, એ નાપાક મોરબીને તો છોડોજ છોડો હુ આવો નબળો શક્તિહીન નીવડ્યો તેથી ત્હમે એટલા બધા ક્રૂર તો નહીંજ બનો, કે મ્હને કાગળ સરખો ન લખો.]

૧૮

વડોદરા, ૧૯-૮-૧૮૯૨

.... When I spoke of want of reverence &c. in my last letter, I referred to the graduates that I see around me here. They have no respect for any human being either of their own country or another They have no humility, no desire to learn, no consciousness even that greater and better men than themselves might exist This lamentable circumstance I attribute to our degraded education and the absence among us of men really great....

I am entirely of your opinion on the fruitlessness of all stereotyped organisations. I also trust only individual effort. But let the individuals get the approval of their friends. Let them not put undue trust in their own single judgments Let all of us be united and keep—preserve the wholesome fire in our bosoms

I would like very much to devote my poor little life to the service of our literature For instance, I would like to take up

such a place as the secretaryship of the Gujrat Vernacular Society some day. I shall have no objection to accept ever-lasting poverty, after some time. But I must see that I have got co-workers, if possible even leaders.

But I have not so far been able to express to you all my views. Please excuse me, I will do it some other time .

.. Meanwhile I may translate some of the most thrilling dialogues of the Lord Buddha on this subject Mankind has not seen a humaner figure than Gautama Buddha and an abler enemy of caste

[મે મ્હારા છેલ્લા કાગળમા પૂજ્યભાવ આદિના અભાવ વિશે લખેલુ, તે અહીં મ્હારી આસપાસ ગ્રેજ્યુએટો જોવામા આવે છે તેવા ઓને ઉદ્દેશીને હતું શુ પોતાના કે શુ કોઇ બીજા દેશના કોઈ પણ માણુસને માટે તેઓને માન જ નથી તેઓમા નથા નમ્રના, નથી શીખવાની ઇચ્છા, નથી એટલી પણ ગમ કે પોતાના કરતા મહત્તર વ્યક્તિઓ હોઇ તો શકે ' આ દયામણી સ્થિતિનુ કારણુ હુ હાલની અધમ કેળવણીને ગણું છુ, અને એનુ બીજુ કારણુ આપણામા ખરેખર મોટા માણુસ નથી તે છે

જડીભુત સસ્થાઓની નિષ્ફલતા વિશે હું ત્હમારા જ મતનો છુ હું પણુ [આપણો હૃદય ઉપજાવી શકનાર બળ તરીકે] વ્યક્તિ-પ્રયત્નને જ માનનારો છુ. પણ [એ પ્રયત્ન કરનારી] વ્યક્તિઓએ પોતાના મિત્રોની સ-મતિ તો મેળવવી જોઇયે, પોતપોતાની અલગ પ્રતીતિઓમા હદ ઉપરાત વિશ્વાસ રાખવો યોગ્ય નહીં આપણુ સૌએ એકજૂથ થવુ ઘટે, આ-પણા હૈયામાનો પાવક [અન્યોન્ય ઉદ્બોધન અને સહકારવડે] જ્વલત રાખવો ઘટે

મ્હારી ટુકી નજીવી જિદગી આપણા સાહિત્યની સેવામા અર્પી દેવાનું મ્હને ઘણું ઘણું મને છે દાખલા તરીકે, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના મત્રી જેવુ પદ પણુ હુ એક કાળે સ્વીકારી લઉં થોડો સમય વીત્યા બાદ એવી કાયમની નિર્ધનતા સ્વીકારી લેવામા મ્હને મુદ્દલ આનાકાની નથી પણુ...મ્હારી સાથે સહકારીઓ હોય, મળી શકે તો નાયકો પણુ હોય, એટલી શરત તો ખરી.

પરતુ આટલે સુધી લખી ગયો છુ તેમા મ્હારા વિચાર હજી હું ત્હમને દર્શાવી શકયો નથી હું બીજે કોઈ વખતે ફરી યત્ન કરીશ, હાલ મ્હને માફ કરશો

દરમિયાન આ વિષય ઉપરના ભગવાન બુદ્ધના સંવાદો*માથી દિલને અજબ ઉત્તેજનારા કેટલાકના અનુવાદ હુ કદાચ લખુ. માણુસ-જાતિમા ગૌતમ બુદ્ધથી વધારે દયાળુ હૃદય કે જ્ઞાતિભેદનો વધારે સમર્થ શત્રુ પાકયો જ નથી.]

* આ પછીના કાગળમા ખુલાસો કરે છે-'સૂત્ર', 'વિનય', અને 'અભિધર્મ' એ ત્રણુ સગ્ર-હોમા આપેલા, પોતે "સેક્રેડ બુકસ ઑફ ધિ ઇસ્ટ" એ ગ્રથમાલામાના તરજુમામા તાજા જ જોયેલા, "શિક્ષણુનો ઇતિહાસ" રચવા માટેના એક મહત્ત્વના સાધન તરીકે

૧૯

વડોદરા,૧૦-૭-૧૮૯૩

... Let its title be અદષ્ટિ દર્શન and let it be sent in company with અગતિગમન on the next page

[ભલે એનું નામ " અદષ્ટિદર્શન " રાખો, અને [આ કાગળને અંતે] છેલ્લે પાને [હમણાજ રચેલી ઉતારી છે તે] " અગતિગમન"ની સાથે ભલે મોકલી દો [જ્ઞાનદર્શન માસિકમા પ્રકટ થવાને]]

૨૦

વડોદરા. ૧૮-૬-૧૮૯૩.

My life is dreary, more dreary than that of any friend of mine. All routine is narrowing, but I have to undergo perpetual mental strain besides routine I find that my head is seldom or never cool enough to allow me to write a line of poetry

My History is completed, but it has prostrated me. I don't and can't read any poetry I can read only educational work's. How then can I write to my friends as I ought to?

For some months past I have been costantly thinking of writing a vigorous attack on Vedanta. If I know this much, that vedantism is the annihilation of all morality If सुखदु खे and लाभालाभौ and जयाजयौ are समे, ततो युद्धाय युज्यस्व is absurd .I wish to write either in the form of a review of the " સિદ્ધાન્તસાર " or in the form of letters from a traveller or in some other form where humour also can come in But my brain absolutely refuses to take up such work just now. .

Indifference I begin to feel is the greatest of all literary vices– for you can bring a wrong–headed man to his senses, but never a man who is only a looker–on *

[મ્હારૂ જીવન નીરસ છે, મ્હારા કોઇ પણ મિત્રના જીવન કરતા વધારે ધુસરીએ જૂતીને કરવુ પડતું તમામ કામકાજ સંકોચક છે પણ મ્હારે એવા નિત્યકર્મ ઉપરાત નિરંતર માનસિક ઘર્ષણ પણ સહેવુ પડે છે મ્હારૂં મગજ કવિતાની એક લીટી પણ લખવા જેટલુ શીતલ ક્વચિત્ જ હોય બલ્કે હોતુ જ નથી

મ્હારો ઇતિહાસ પૂરો થયો છે, પણ એણે મ્હને ભોયભેગો કરી દીધો છે કવિતા હુ મુદ્દલ વાચતો નથી, વાચી શકતો જ નથી માત્ર કેળવણીવિષયક થોથા વાચી શકું છુ. તો મ્હારે મિત્રોને લખવા ઘટે એવા કાગળો શી રીતે લખી શકું ?

મહિનાઓથી એક વિચાર મગજમા વ્હલોવાય છે વેદાંત ઉપર એક પ્રબળ હુમલો કરવો છે નીતિશાસ્ત્ર હુ કઇ યે જાણતો હોઉં

તો આટલુ તો જાણું છુ, જે વેદાન્ત[ના વિચારભાગ]મા નીતિવિવેકનો સમૂળો ઉચ્છેદ છે. જો सुखदु खे અને लाभालाभौ, અને जयाजयौ સમાન છે, તો પછી ततो युद्धाय युज्यस्व એ આશા વદતોવ્યાઘાત છે હું ઇચ્છું છૂ કે તો "સિદ્ધાન્તસાર"ના અવલોકન રૂપે લખવા, અથવા તો એક મુસાફરના પત્રો રૂપે લખવા, અથવા તો કોઇ બીજા રૂપમા, જેની અદર તિરછા મર્મોમા હાસ્યને પણ સ્થાન મળી શકે પણ હાલ તુરત તો મ્હારૂ મગજ એવુ કશુ કામ આદરવાની ઘસીને ના પાડે છે.

સાક્ષરી પાતકોમાનુ સૌથી અધમ સત્યાસત્ય પ્રતિ એકસરખી બેદરકારીને જ ગણુ઼ુ ઘટે છે, એમ મ્હને લાગવા માડ્યું છે જે કોઇ [અસત્યને જ આગ્રહપૂર્વક જ સત્ય લેખનારો] અયથાર્થદર્શી હશે, તેની આખ ઉઘાડવી સભવિત ખરી, પરતુ જે કેવળ અપક્ષતાને [હઠથી] વળગી રહે છે, તેની આગળ બધો ય વાદ ખૂટો પડે છે *]

---

* લાબા વખતના ભારે માનસિક શ્રમને લીધે મણિશકર છેક આવા થાકેલા હતા આ પ્રસગે એમને છ માસની ફર્લો રજા મળી હોત અને તે એ બે ત્રણ સમાન મિત્રો સાથે મુસાફરીમા નવુ નવુ જેવા શીખવામા, અને શરીરને રોજ કલાકો સુધીની વિનોદી રખડપટ્ટી વડે થકવવામા અને કસવામા ગાળી શક્યા હોત, તો કદાચ એમના જીવનનો આખો યે ઇતિહાસ બદલાઇ જાત

૨૧

વડોદરા, ૨૮-૧૨-૧૮૯૩

Shall I write that your offer to help me if I passed my LL. B. has been of eminent service to me in fixing my resolution to be independent from next year ? Yes–I shall be free from the clutches of Baroda very shortly .

[હું એલ એલ બી થાઉં તો મ્હને મદદ કરવા ત્હમે તૈયાર છો એ ત્હમારા વચનથી કરીને ભાઇ, લખુ ? કે–આવતી સાલથી સ્વતત્ર થવાનો નિશ્ચય કરવાની મ્હને સારી પેઠે હિમત આવી છે હા, હવે થોડામા જ હું વડોદરાના પઝામાથી મુક્ત થઇ શકીશ]

૨૨

વડોદરા, ૧૧-૧૨-૧૮૯૪

Reformers trying to work on large multitudes by the system of votes and opinions dissipate much of their energy, and effect little indeed We must have a centre to work from. I do seriously think that the Prarthana Samaj is the body where unity should first be introduced, and concentration of force applied Again, there are [no doubt] many good things to be done by each. The programme seems to me too comprehensive to be earnest and profound.

Let us rather take up a single question and concentrate all our forces on that. The single question of Theism, I mean its promulgation requires the efforts of many lives Let there be division of labour even in questions of social reform

[સખ્યાબધ સમૂહો ઉપર મત નોંધવાના અને અભિપ્રાયો [ની મુદ્રિત પત્રિકાઓ] ફેલાવવાના માર્ગથી અસર ઉત્પન્ન કરવા મથતા સુધારકો ઘણા શ્રમનો વ્યય કરે છે, અને બહુ લામા ભાગ્યે કંઈ યે સગીન લાભ મેળવતા હોય. આપણે આપણા કાયપ્રવાહને માટે એક મધ્ય સ્થલ સ્થાપવુ જોઇયે હુ ગભીર વિચાર કરી કરીને એવા નિશ્ચય ઉપર આવ્યો છુ, કે પ્રાર્થનાસમાજને એવુ મધ્ય સ્થલ બનાવી શકાય, અને પ્રથમ તેમા જ ઐક્ય અને બલોપચયની જમાવટ આપણે કરવી જોઇયે બેશક, પ્રવર્તાવવી ઘટે એવી સત્પ્રવૃત્તિઓ ઘણી યે છે, પરતુ બધી યે મા કંઈ દરેકે દરેક માણસ પ્હોચી શકે ? [સુધારકોએ સુધારવા યોગ્ય વસ્તુઓની કરેલી] યાદી મ્હને તો અતિવ્યાપક લાગે છે, એ બધી બાબતના સબંધમા કોઇ પણ માણસ એક સરખો દૃઢ અને ઉંડી પ્રતીતિવાળો હોય એ સંભવતું નથી વધારે સારો માર્ગ એ જ છે કે આપણે એક જ વિષય ઉપાડવો, અને આપણા બધા બલને તે સિદ્ધ કરવા પાછળ એકત્રિત કરવા એકેશ્વર ભક્તિનો જ સવાલ લ્યો, એના લોકોમા પ્રચારનો સવાલ. ઘણા ઘણા માણસોના આખા આયુષ્ય એ એકની પાછળ સમર્પાવા ઇષ્ટ છે [હુ કહેવા માગુ છુ તે એ કે] સસારસુધારણાની પ્રવૃત્તિઓમા પણ આપણે કર્તવ્યવિભાગને ધોરણે કામ લેવુ જોઇયે]

૨૩

વડોદરા, ૧૩-૧-૧૮૯૫

H H 's Government has nearly resolved to send me to Europe for the study of modern educational art,–the result of a letter addressed to H H. some months back

[શ્રીમત ગાયકવાડ સરકાર અર્વાચીન શિક્ષણ પદ્ધતિઓના અભ્યાસને માટે મ્હને યુરોપ મોકલવાના ઠરાવ ઉપર આવવામા છે થોડા મહિના ઉપર મે ને ના. સરકારને એક કાગળ લખેલો તે ઉપરથી આ પરિણામ, જે લગભગ નક્કી જેવુ છે]

૨૪

વડોદરા, ૩ ૩-૧૮૯૫

And now I am determined not to go unless they give me suitable terms.* I am afraid I may be excommunicated for life, and I certainly would not like to erase my name from the family annals altogether. Besides, if they don't pay me well after my return, I shall be miserable for life on account of the humiliation I think I can get enough money even in India if I pass my LL

B. I shall therefore insist on good terms, and I have reason to think that they will be granted

[.. અને હવે મે નિશ્ચય કર્યો છે કે મ્હને [ખર્ચ પગાર આદિ] યોગ્ય શરતો* કરી આપે તો જ જવુ, નહીં તો નહીં મ્હને ભય છે જે મ્હારે આખો જન્મારો નાતબ્હાર રહેવુ પડે, અને મ્હારા કુટુંબની તવારીખમાથી મ્હારૂ નામ છેકી જ નાખવુ મ્હને તો ન જ ગમે વળી હું પાછો આવુ ત્યારે મ્હને સારો પગાર આપે નહીં, તો એ માનભંગથી જ હું તો જન્માગનો દુખી થઇ જાઉં મ્હને લાગે છે કે હિંદ બ્હાર ગયા વગર જો હું એલએલ. બી થઇ જાઉં તો મ્હને પૂરતો પૈસો મળી રહે એટલે હુ તો યોગ્ય શરતોને વળગીશ જ, અને સકારણ માનુ છુ કે મ્હારી માગણીઓ સ્વીકારવામા આવશે]

* આ કાગળમાજ એ શરતોનો નિર્દેશ છે – જવા આવવાનુ અને યુરોપમાનુ બધુ મુસાફરી ખર્ચ પ્હેલા વર્ગની ટિકિટનુ, થોડો માસિક પગાર હિંદમા (કુટુબપોષણ જેટલો), અને ગેરહાજરી દરમિયાન ત્યા પગાર પોતાને માસિક પાઉંડ રર લેખે પાછા વળતા પગાર રૂ ૪૦૦, વગેરે, નાતીલાઓ તરફથી કેટલો ત્રાસ વેઠવો પડે, તેનો એમણે, વાતની ગુપ્તિ જાળવીને ય તે કહાડી શકાય એટલો, અડસટ્ટો કહાડી લીધો હતો

૨૫

વડોદરા, ૨૪-૬-૧૮૯૫

... About truth being accumulated I like your expression– ' મનુષ્યવિચારના વમળમા સત્ય વધારે વધારે ઠરતું આવે છે ' But I hope we agree as to the real meaning of the words Truth has only an ideal existence. If it *accumulates*, it must accumulate either in men or in books or in our works. I am not a believer in the theory of universal progress in intellect and heart. The only sciences always progressive are the physical. In arts where genius more than patience is required, and where division of labour is of no importance, there is no law of progress even empirical .The truths that accumulate in books can be received by men according to their capacities The word " accumulation " is somewhat misleading About all this, however, I don't think we disagree.

[સત્ય વધતુ આવે છે એ વિશેની ત્હમારી ઉક્તિ મ્હને ગમે છે–' મનુષ્યવિચારના વમળમા સત્ય વધારે વધારે ઠરતું આવે છે ' પણ એ શબ્દોનો ખરો અર્થ શો, તે વિશે હું આશા રાખુ છુ કે આપણે સંમત છિયે. સત્ય તો ભાવના પ્રદેશનુ વસનાર જો તે વધે છે, તો એ જમાવટ ચોપડીઓમા, અથવા તો માણસોમા, અથવા તો આપણા કાર્યોમા જ હોઇ શકે, હવે માનવી બુદ્ધિ અને હૃદયમા નિરંતર પ્રગતિમાન છે, એ મત હું નથી સ્વીકારતો ભૌતિક વિજ્ઞાનો જ નિરંતર પ્રગતિમાન છે. કલાઓમા ખંત કરતા પ્રતિભા ઉપર જ

બધુ અવલબે છે, અને કર્તવ્યવિભાગ (division of labour)ની યુક્તિથી લાભ મળી શકતો નથી, એવા પ્રદેશમા પ્રગતિની વ્યાપ્તિ કે અટકળ બાધી શકાતી નથી...પુસ્તકોમા કરવું સત્યનુ સવર્દ્ધન માણસોને તેમની ગ્રહણશક્તિના પ્રમાણમા જ પ્રાપ્ત થઇ શકે છે આ પ્રમાણે સવર્દ્ધન કે જમાવટ શબ્દનો અર્થ સાવધાનીથી ગ્રહણ કરવાનો છે, નહી તો ભૂલાવામા નાખે એવા એ શબ્દો છે પરતુ આ બધુ ત્હમે ય ક્યા નથી સ્વીકારતા ?]

૨૬

વડોદરા ૨૬-૬-૧૮૯૫

. I have undergone no change of views It is only the attitude that has changed I for one can't kill my intellect and believe in અભેદ. But I have certainly come to look with respect upon a school of philosophy of very old traditions numbering in its train men who can't be summarily dismissed as so many dunces. This is all the change and it only means that from being a hostile and partisan critic I have ascended the platform of historical criticism and sympathetic appreciation of doctrines sincerely believed None the less I believe the doctrines as wrong, nay even pernicious But my tone has lost all bitterness

[મ્હારા મતવ્યોમા ફેરફાર નથી થયો માત્ર [એ ફિલસુફી તરફની] મ્હારી દૃષ્ટિ બદલાઇ છે. હુ તો મ્હારી બુદ્ધિનુ ખૂન કરી જ શકુ એમ નથી, અને અભેદવાદ માની શકૂ એમ નથી પણ એ ફિલસુફી ઘણી પુરાણી છે અને એવા એવા માણસોએ સ્વીકારેલી છે કે તે સૌને "મૂર્ખા" કહીને ગણતરીમાથી કહાડી ન જ નખાય, અને આ સ્વીકારવા લાગ્યો છુ તેટલે દરજ્જે હુ એ ફિલસુફી તરફ માનની નજરે જોતો થયો છુ. મ્હારામા ફેર પડયો છે તે આટલો જ. એટલે કે હુ પક્ષવાદી અને વિરોધી હતો, તેમાથી ઉચે ચ્હડીને હવે હુ ઐતિહાસિક વિવેચક, અને નિખાલસપણે સ્વીકારાયેલા અને સ્વીકારાતા મતજૂથમા કઇક હોવુ જોઇયે, એટલો સમભાવી ગુણગ્રાહક બન્યો છુ તથાપિ એ મતજૂથને હુ ખોટા એટલુ જ નહીં પણ ઉંધા પાટા બધાવનારો અને હાનિકારક માનું છુ જ એની સામેનુ મ્હારૂં વક્તવ્ય હવેથી કડવાશ વગરનું થશે એટલું જ.]

૨૭

વડોદરા ૨૨-૭-૧૮૯૫

... Again, will you attack a Christian for his belief in Christ's divinity ? No, you would like to understand first of all how so many men could manage to believe a mortal to be divine You must know by personal experience that Christianity as a religion has a far more powerful influence for good on mankind than more

philosophical creeds. Its spirit therefore makes it superior to many religions with better bases And it would be our business to appreciate this, and not merely rest satisfied with the criticism of mere doctrines This is what I mean when I say in my last letter that Religions should be talked of as better and worse than as right and wrong ..

Take up I pray you a higher attitude and help me in seeing God in all the developments of religious instinct...

I should not have said except on such an occasion–when I think I must speak–that it is you by contact with whom my spiritual life has been a life and not a death .. I don't defend Manilal because he charms me, but he charms me, because he too speaks of God in worthy words There *is* a bridge between our hearts, and I recognise a brother even in him If he cannot . .

[વળી ખ્રિસ્તીઓ, ક્રાઇસ્ટને પ્રભુ માને છે એ મન્તુ શુ ત્હમે ખડન કરીને જ બેસી રહેશો ? નહીં જ આટલા બધા માણુસો એક મર્ત્ય માત્રને ઇશ્વર કેવી રીતે માની શકતા હશે, એ પ્રથમ તો ત્હમે સમઝવા મથશો ત્હમારા પોતાના અવલોકનથી ત્હમે જોયુ હશે કે ખ્રિસ્તી ધર્મ ફિલસુફીની દૃષ્ટિએ વધારે સાચા છે એવા ધર્મોના કરતા માણુસ જાત ઉપર વધારે સારી [સદાચરણુપ્રેરક] અસર કરવામા ઘણો વધારે શક્તિવાન છે એટલે કે બીજા ધર્મોના પાયા વધારે સાબીત હશે, તથાપિ આ ધર્મ સજીવનતામા તેમનાથી ચ્હડી જાય છે. અને આપણું કામ આ સરસાઇનું ખરૂં મૂલ્ય જાણુવાનુ છે, ખ્રિસ્તીધર્મના મતવ્યોનું જ ખ-ડન કરીને બેસી રહેવાનુ' નથી મ્હારા છેલ્લા કાગળમા હુ કહુ છુ તે આ અર્થમા કહું છુ, કે ધર્મોનુ વર્ગીકરણ ખરા ધર્મો અને ખોટા ધર્મો એમ કરવાને બદલે સન્માર્ગ પ્રેરક ધર્મો અને સન્માર્ગપ્રેરણામા નબળા ધર્મો, એ પ્રમાણે કરવું બેહતર

હું ત્હમને વીનવી વીનવીને કહું છુ જે [આ વિષયમા] ઉચ્ચતર દૃષ્ટિ ગ્રહણ કરો, અને ધાર્મિક પ્રેરણાના બધા જ આવિર્ભાવોમાં ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરવામા મ્હને મદદ કરો .

હું સામાન્ય પ્રસગે ન ઉમેરત, પણ આવો અપવાદરૂપ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતા ઉમેરી જવાય છે, પ્રકટ સ્વીકારવાની જ ફરજ પ્રાપ્ત થાય છે, જે મ્હારૂં અધ્યાત્મ જીવન જે ત્હમારા સસર્ગને વડે જીવન રહ્યું છે, મરી ખૂટ્યું નથી, તે જાણુ ત્હમે હુ મણિલાલનો પક્ષ લઉ છું, તે મ્હને આકર્ષે છે તે કારણથી નહીં; ખરી હકીકત ઉલટી છે એ મ્હને આકર્ષી શકે છે તેનુ કારણ એ જ છે જે એ પણ ઇશ્વરના વિષયમા સમીચીન વાણી ઉચ્ચારે છે અમારા હૃદયોને સાધનારો એ એક પૂલ છે, અને હું એને પણ ભાઇ જેવો જોઇ શકુ છુ સાચી બાજુએ, એને મ્હારા પ્રતિ ભ્રાતૃભાવ સ્ફુરે નહીં, તો..]

૨૮

વડોદરા, ૨૪-૭-૧૮૯૫.

We talk of the past as if it was homogeneous. It is not so. શંકર himself is a reformer and gives જ્ઞાનાધિકાર to all without exception He is almost a revolutionist The idea of spiritual equality did exist in India though it had not much influence બુદ્ધ you know, and you will be interested to learn, that there is a tradition of શંકર being an અવતાર of બુદ્ધ, whose basis appears to be that he too recognised spiritual equality.

Indeed, India is very strange in so far as the most contradictory opinions are current in it While almost all are idolators, almost all know the beautiful story of પ્રહ્લાદ, which teaches that God is everywhere. Monotheists like નરસિંહ મહેતા speak in the language of pantheism very often &c &c.

.... And although I did not mention it in my last letter I also recognise the necessity of the cosmopolitan and comparative element of education, side by side with the National. Let us continue to study English, only trying to save our own lost traditions also .

[આપણે [આખો] ભુતકાલ જાણે એક રૂપ જ હતો એમ બોલીએ છીએ પણ એ ખરૂં નથી. શંકર પોતે સુધારક હતો અને જ્ઞાનાધિકાર આપવામા એ અપવાદ નામે સ્વીકારતો નથી એ લગભગ ઉચ્છેદક જેવો છે. સૌ આત્મા માટે સૌ સમાન, એ ભાવના હિંદમા ઉદ્ભવેલી જ નહી એમ નથી, એનુ પૂરતું ચલણ થયુ નહી એટલુ જ બુદ્ધ વિશે તો તમે જાણો છો અને તમને જાણીને રસ પડશે કે શંકર બુદ્ધનો જ અવતાર હતો, એવી પણ એક લોકવાયકા ચાલે છે, જે ઉદ્ભવેલી આત્માદૃષ્ટિએ પ્રાણી માત્રની સમાનતા બન્નેએ સ્વીકારેલી એ તત્ત્વમાથી એમ લાગે છે.

ખરે, હિંદ અતિ વિચિત્ર છે એ રીતે કે અહીં એક એકથી કેવલ વિરુદ્ધ મત એક સાથે જ પ્રવર્ત્તી રહ્યા છે લગભગ બધા [હિંદુ] મૂર્ત્તિપૂજક છે અને તોપણ લગભગ બધા પ્રહ્લાદની સુદર આખ્યાયિકા જાણે છે, જે આખ્યાયિકાનો બોધ એ જ છે કે ઈશ્વર સર્વવ્યાપી છે નરસિંહ મ્હેતા જેવા એકેશ્વર ભક્તો ઘણીવાર વેદાન્તની પરિભાષા વાપરે છે, વગેરે વગેરે

અને જો કે છેલ્લા કાગળમા મે આ લખ્યુ નથી, તથાપિ કેળવણીમા પ્રજાકીય તત્ત્વની સાથે સાથે સર્વદેશી અને તુલનાત્મક તત્ત્વો પણ હોવા જોઇયે, એ સ્વીકારૂં છુ જ. આપણે ઇંગ્રેજીનો અભ્યાસ ચાલુ રાખવો ઘટે, માત્ર આપણી પરંપરા જે તુટી છે, તેને સજીવન રાખવાના યત્ન પણ કરવા જોઇયે .]

૨૯

વડોદરા ૧૬-૮-૧૮૯૫.

It is very painful to me to see that I pain you so often But indeed I am misunderstood I only wanted to condemn myself. I never meant to cast any opprobrium on the પ્રાર્થના સમાજ I mentioned પ્રાર્થના simply because I am not a વેદાન્તી but a monotheist .. I am only conscious of my own want of piety. The સમાજ might well refuse to recognise such a sinful creature as I am as a brother I am only conscious of the truth of two simple lines I learnt long ago—

બુરા દેખન મૈ ગયો બૂરા ન મિલિયો કોય,
જો દેખુ દિલ ખોજ કે મોંસે બુરા ન કોય!

I however do not pretend to say that I feel what Cowper and Bunyan felt. Mine is mostly an intellectual perception as yet But I do think that enjoyment is sinful (at least) so long as there are so many poor and persons wanting help.

+I know very well what ordinary humanity is capable of, and perhaps it is even more sinful in me to see a sin and yet to practise it But because I don't practise a thing, I can't say that I don't see it To me it is as clear as day I am surprised to see you quoting the ગીતા to prove that enjoyment is right. If the ગીતા says so, so much the worse for it But though the ગીતા allows વ્યવહાર it does not allow any desire for physical comforts so far as I can understand I know the ગીતા calls one kind of તપ –તામસી, but I don't advocate any painful asceticism. To deprecate worldly enjoyments is not to deprecate worldly life and establish rigorous asceticism If appetites are mastered, then indulgence is not necessary. .

But, my dear friend, do you sincerely believe that we can indulge in wordly comforts without lowering our spiritual life? Are not good clothes and courses and furniture and ornaments and carriages and servants some things which make us forget that all are the children of God, and while many want, we should not enjoy?

Cowper and Bunyan were supposed to be mad, because they felt their sinfulness intensely But

were they really mad ? .

[ત્હમને હું ઘણીવાર દુ:ખનુ કારણ બનુ છું એ જોઇને મ્હને ઘણું દુ:ખ થાય છે. પણ ખરેખર [આ દાખલામા તો] મ્હારા શબ્દોનો જુદો અર્થ કરાયો છે મ્હારો આશય હતો કેવળ મ્હારી જાતને નિંદવાનો પ્રાર્થના સમાજ ઉપર નિંદાનો છાટો પણ નાખવાનુ મ્હારા મનમા કદાપિ હતું નહીં મે પ્રાર્થના વિશે લખેલુ એ જ કારણથી કે હું એકેશ્વરવાદી છુ, વેદાન્તી નથી મ્હારી પોતાની અંદરની પવિત્રતાની ખામી મે જોઇ [અને તેને ઉદ્દેશીને જ હું લખુ છું.] મ્હારા જેવો અપવિત્ર પ્રાણી પોતાનો એક બંધુ હોવાનો પ્રાર્થના સમાજ ભલે ઇનકાર કરે. વર્ષો અગાઉ હું બે સાદી લીટી શીખેલો, તે કેટલી બધી સાચી છે એ મ્હને લાગી આવતા મે લખ્યુ. એ બે લીટીઓ—

બૂરા દેખન૦

હું એવો દભ નથી કરતો કે કાઉપર અને ન્યુનિમનના આત્માઓને પોતાની પાપમયતાનુ જે તીવ્ર સંવેદન થયેલુ તે મ્હને પણ થયુ છે, મ્હારૂં સંવેદન હજી મોટે ભાગે બુદ્ધિપ્રદેશનું જ છે. પણ ભોગ ભોગવવા એ પાપ છે, એટલી પ્રતીતિ તો મ્હને થઇ જ ગઇ છે, . (કઇ નહીં તો) જ્યાસુધી આટઆટલા ગરીબગુરબા અને મદદના ગરજવાન માણસો જોવામા આવે છે ત્યા સુધી.

+સામાન્ય માણસોની શક્તિ ક્યા સુધીની છે તે હું સારી રીતે જાણું છુ, અને કદાચ હુ જે આચરણ પાપ છે એમ જોઉં છુ, તથાપિ તે કર્યા કરૂ છુ, એ જ મ્હારી પાપમયતાનુ ખાસ સ્વરૂપ છે પરંતુ જે પવિત્રતા હું આચારમા નથી સાધતો, તે મ્હને પવિત્રતા રૂપે જ નથી દેખાતી એમ તો હુ ન કહી શકુ. મ્હને તો આ સૂર્ય જેવુ સ્પષ્ટ દેખાય છે ભોગ ભોગવવામા પાપ નથી એ મતના સમર્થનમા ત્હમે ગીતાનો આધાર ટાકો છો, એ જોઇને હુ અજબ થાઉં છુ જો ગીતા એમ કહેતી હોય તો એટલે અંશે એ ખોટી પરંતુ [ખોટા તો ત્હમે છો, ગીતા નહીં,] ગીતા એટલુ જ કહે છે જે વ્યવહાર ભલે ચાલ્યા કરે, જેનો અર્થ હુ સમજુ છુ તે પ્રમાણે તો ભોગ ભોગવવા માટે પરવાનગીનો નથી વળી હુ જાણું છુ કે ગીતા એક જાતના તપને તામસી કહે છે [અને અસત્ ઠરાવે છે], પરંતુ કષ્ટદાયક તપનો પક્ષ હુ નથી લેતો દુનિયાના ભોગને નિંદવા તે જુદી વસ્તુ છે, દુનિયાના વ્યવહારને પણ નિંદવો અને કઠણ તપને જ સદાચાર લેખે સ્થાપવુ એ જુદી વસ્તુ છે વિષયવાસનાઓ ઉપર આણુ બેસાડાય, તો તેમને સંતોષવાના આચરણ જરૂરી વ્યવહારના વર્ગમાથી ઉઠી જાય છે

પરંતુ, મ્હારા વ્હાલા મિત્ર, ત્હમે શુ નિખાલસપણે માની શકો છો ખરા કે આપણે ભોગ ભોગવતા રહિયે, અને આપણું અધ્યાત્મ જીવન પણ એટલુ ને એટલુ સતેજ રહે ? સારા વસ્ત્રાભૂષણ, ખાનપાન, રાચરચીલા, ગાડી ઘોડા, નોકર ચાકર,—એવી એવી વસ્તુઓ શુ આપણને નથી ભુલવી દેતી કે સૌ પ્રભુના બાલકો છિયે, અને માટે જ્યા ઘણા ઘણાને સાસા પડે છે ત્યા આપણે ભોગવિલાસ ન ઘટે ? . કાઉપર અને ન્યુનિમનને લોક તો ગાડા ધારતા, કેમ જે તેઓને પોતાનુ પાપીપણુ તીવ્ર સાલતુ પણ શુ તેઓ ખરે જ ગાડા હતા વારૂ ?]

+આ આખુ દષ્ટિબિંદુ મણિશંકર પ્રથમ શીખ્યા ટોલસ્ટોઇના પુસ્તકોમાથી ભાવનામય ટોલસ્ટોઇ આ વિષયમા પણ વ્યવહારબુદ્ધિ (common sense) ની સીમાઓને કુદી જાય છે, એ તેનો દોષ મણિશંકરમા પણ આવ્યા વગર ન રહ્યો, જો કે આ સમયે તો આ ચર્ચાને અંતે (પછીના

અગ્રેજી [illegible] સ્પષ્ટ જણાય છે તે પ્રમાણે) એમણે “ [illegible] ” ની જગા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હતી.

“ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ” કાર્ય, [illegible] અતિ [illegible] [illegible] [illegible] અપવાદરૂપ ગણિયે તો, સામાન્ય જનતાને માટે કેટલું તો વિકટ પડે છે, તથા “સામાન્ય માણસની શક્તિ ક્યાં સુધીની” પરિમિત છે, એનો કડવો અનુભવ એમને હજી હવે જ થવાનો હતો

૩૦

વડોદરા, ૬-૧-૧૮૯૬

....You will be a little surprised to learn that a novel* has been passing under my pen just at present. Some eight chapters are written and more are being written every week...

[. જાણીને ત્હમને કંઇક નવાઇ લાગશે કે મ્હારી કલમમાંથી હાલ એક નવલકથા* ઉતરતી આવે છે. આઠેક પ્રકરણ લખાયાં છે, અને દર અઠવાડિયે બીજાં લખાતાં આવે છે].

* “ [illegible] ”

૩૧

વડોદરા, ૨૧—૧૦—૧૮૯૬

.. -and others have got promotions I shall have again to fight for my status .

[–અને બીજાઓને પગારવધારા મળ્યા છે. વળી મ્હારે મ્હારા હક્કના સંરક્ષણને માટે લડવું પડશે.]

૩૨

વડોદરા, ૮—૧૨—૧૮૯૬.

I have begun to fight with Dalal* and since I have resolved to leave Baroda, I don't care how the fight terminates....

[દલાલ* સાથે લડવા મંડ્યો છું, અને વડોદરા છોડવાનો નિશ્ચય જ કર્યો છે, એટલે લડાઇનું છેવટ કેવું આવશે તેની મ્હને પરવા નથી.]

* સ્વ જમશેદજી આરદેશર દલાલ, તે વખતે વડોદરા રાજ્યના વિદ્યાધિકારી

૩૩

વડોદરા, ૬-૧-૧૮૯૭.

I now know how natural it is for you to be dissatisfied with my lines. You are religious. It is your nature not to rest with emotions but go above them and establish some principle. I am

different My feelings absorb me at times, and I am not of a religious cast of mind, though I often experiene religious sentiments

In the lines I sent, my only object is to express that profound anguish, which seizes the soul, when she feels that she can't give to others what they expected from her. The soul says that she "does not care for–she can bear–the sight of cherished dreams falling into the abyss of darkness, but alas it is hard to bear the pain of the affectionate, occasioned by our adversity Their eyes do not taunt us, and we feel the more, because the eyes are like the lilies full of the dew of pity and nurtured on the lake of Love, verily, they are the couch for the wounded heart to sleep upon"

This is my meaning. I only intend to say that the greatest and acutest pain of adversity does not lie in itself, but in the pain that it gives to our dear ones I thought that this truth was adequate enough for one small lyric

[મ્હારી પંક્તિઓથી ત્હમને સંતોષ ન થાય એ કેટલું કુદરતી છે તે હું હવે સમજું છું. ત્હમે કોં ધર્મિષ્ઠ લાગણીઓમાજ વિરમવુ નહીં, તેમનાથી ઉંચે ચ્હડી કોઇ સિદ્ધાન્ત સ્થાપવો, એ ત્હમારી પ્રકૃતિ છે હું જુદો છુ કેટલીક વાર લાગણીઓમા જ ગર્ક થઇ જાઉં છુ, અને મ્હારૂં માનસિક બધારણ ધર્મને પામતા સુધી જ પોંજ નહી એવુ નથા, જો કે ધાર્મિક વાસનાઓ વારવાર અનુભવુ છું.

ત્હમને મોકલેલી પંક્તિઓમા મ્હારો હેતુ માત્ર તે અગાધ વિષાદ આલેખવાનો છે, જે આત્માને કબ્જે કરી લે છે, આત્મા જ્યારે જુવે છે કે પોતા પાસેથી બીજાઓએ મેળવવાની આશાઓ રાખેલી તે પોતે આપી નહીં જ શકે ત્યારે. [આત્મા આ જુવે છે, આત્માને તેથી લાગી આવે છે, અને વિષાદ જ વિષાદ જામી રહે છે.] આત્મા કહે છે,—" મ્હારા વ્હાલા સ્વપ્નો અંધકારના પાતાલમા પડતા જોઉં છુ, અને એ દેખાવ પણ મ્હને એટલો ભેદી શકતો નથી, એ દેખાવ પણ સહી શકુ છું, પણ અરેરે, આપણી વિપદથી વ્હાલાઓને થતું દુખ ખમવુ ખરે અતિ કઠણ છે' વળી એ વ્હાલાએ પણ [સાચા વ્હાલા છે અને] મ્હારી તરફ ઠપકાની નજરે નથી જોતા, બિલકુલ નહીં, મ્હને વધારે લાગે છે એ કારણથી જ કે એ લોચનો સ્નેહતરોવર જેની જન્મભૂ અને કરૂણાના હિમબિંદુથી ભરેલા એવા સરસિજ છે' અરે એ તો દર્દઘાયલ જિગરને નિદ્રાવિરમ ણુમા લેટવાના બીછાના છે'

મ્હારો આશય એટલો જ કે વિપદનુ મોટામા મોટુ અને તીક્ષ્ણમા તીક્ષ્ણ દર્દ તેના પોતામા નથી પણ એ આપણા વ્હલાઓને દુખ દે છે તેમા છે. મે ધારેલુ કે આટલુ સત્ય એક ન્હાના અમથા પદને માટે પૂરતુ ગણાય.]

૩૪

૧

વડોદરા, ૨૬-૧૧-૧૮૯૭

I returned from Kathiawad only the night before the last My trip has been most unexpectedly pleasant, and I have returned in far better spirits than I went in.

The Thakore Saheb of Lathi* is a very admirable poet, and we have become friends at once There are many more things about him which I would like you to know....

The Thakore of Gondal has made certain inquiries I wrote to him that I shall not accept his service under 175

[હું કાઠિયાવાડથી પરમની રાતેજ પાછો આવ્યો છુ આ ફેરે ધાર્યા કરતા ઘણો વધારે આનંદ મળ્યો, અને અહીંથી નીકળ્યો ત્યારે હતી તે કરતા અત્યારે મનોદશા બહુ સારી છે.

લાઠી ઠાકોર સાહેબ* એક ઉત્તમ કવિ છે, અને અમે પહેલી ક્ષણેજ અન્યોન્ય મિત્ર બન્યા છિયે એમના વિષે ઘણી ઘણી બાબતો એવી છે, જે તમે જાણો એમ ઇચ્છુ છું

ગોંડલ ઠાકોરે કેટલીક પૂછપરછ કરી છે. મે લખ્યુ છે કે રૂ. ૧૭૫ થી ઓછે પગારે હું આવીશ નહીં]

* આ પ્હેલા, વર્ષો પ્હેલા, સુરસિહજી હજુ રાજકુમાર કૉલેજમા ભણતા હતા અને ઉવાવાળા તથા કોટડાના કુવરીઓ સાથે એમના લગ્ન લાઠી મુકામે જ થયેલા, ત્યારે મેનેજર રૂપ આશારામ દલીચંદ શાહના પુત્ર મૂળચંદ સાથે મણિશંકરને શાળામૈત્રી, અને આવ, બાબરા અને લાઠીને સબંધ ઘણો નિકટ, એટલે મણિશંકર એ લગ્નોત્સવનુ અઠવાડિયુ લાઠીમા જ મૂળચંદની સાથે હતા મણિશંકર આ પ્રસગે સુરસિહજીને મળ્યા હશે, પણ તે નામનુ જ આ પ્રસગ મણિશંકરના જીવનમા નોધવા જેવો તો એટલા માટે કે કિશોર મણિશંકરે વૃદ્ધ કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઇને આ પ્રસગે પ્રથમ દીઠેલા

૩૫

વડોદરા, ૨૩-૩-૧૮૯૭

We lost our daughter last night at about 10 p m Wife can bear up this time, for we did all what we could to save her*

[ગઇ રાતે દશ વાગે અમારી બાલક પુત્રી ગઇ આ વખતે વહુને એટલું બધુ નથી લાગતું કેમ જે એને બચાવવાને માટે જે કઇ થઇ શકે એમ હતું તે બધુ યે અમે કરી ચુક્યા *]

* આ પોસ્ટકાર્ડમા મુખ્ય તો 'પડેલા સ્નેહીનો પ્રત્યુત્તર' એ આઠ પંક્તિ છે ઉપલા સમાચાર તેની નીચે છે એ પછી 'અનામી નામ' એ ગઝલ ૧૦-૪-૧૮૯૭ ના કાગળમા અને 'રોનારૂ ભીતરમા રોતુ' ૨૬-૪-૧૮૯૭ ના પોસ્ટકાર્ડમા મોકલ્યા હતા.

અ. સૌ નર્મદાને આ બાલક બીજુ પ્રથમ બાલકનુ નામ રમણ અથવા રણછોડ હતુ, રમણ નામ મણીશંકરે પાડેલુ રણછોડ એમની માતા અને બ્હેને ત્રીજુ વડોદરામા પ્લેગ ચાલતો

હતો તે દરમિયાન શહેર બહારના માંડવામાં અવતર્યું, તે મણિશંકરના જ્યેષ્ટ પુત્ર શ્રી ભાઇ મુનિકુમાર

૩૬

વડોદરા, તા ૨૩-૪-૧૮૯૭

I had again gone to Broach whence I returned only last night. Thakore's mother is improving.

I am satisfied by your suspending your judgment for Manilal I have hope that you will come to think better of him later on* .

[હું પાછો ભરૂચ ગયો હતો, ત્યાથી રાતે જ પાછો આવ્યો. ઠાકોરના બાની તબિયત સુધારા ઉપર છે

મણિલાલ વિશે ત્હમે છેવટનો નિર્ણય બાંધવાનું મુલતવી રાખો છો એથી મ્હને સંતોષ છે આગળ ઉપર ત્હમારા એના વિશેના વિચાર સારા થશે એમ મ્હને ઘણી આશા છે *]

* આ કાગળમા અંતે " મ્હને તુ એક દુનિયામા " (પૂર્વાલાપ, પૃ ૬૪), અને " અહા આ આજ વર્ષાવે " (પૂ. પૃ. ૬૭) એ ગઝલો કે, જેથી ભરૂચમા લખાઇ હતી, તા ૧૦ મી માર્ચ અને " રજા આ હંસ માનસને " (પૂ. પૃ. ૭૦) પણ ભરૂચમા લખાઇ હતી, એ બીજી વાર ત્યા ગયેલા ત્યારે, તા ૨૧ મી કે ૨૨ મીએ

૩૭

માળિયા હાટીના', ૨૩-૫-૧૮૯૭

. You know I have other and nearer friends. But I have begun writing about this subject* to you alone. This might be accepted as an indication of my hope of benefitting myself — so...

[ત્હમે જાણો છો મ્હારે બીજા અને વધારે નિકટના મિત્રો છે તથાપિ ત્હમને એકને જ આ બાબત* વિશે લખવુ શરૂ કર્યું છુ એ હકીકતને નિદર્શન જેવી ગણી શકો, મ્હારી આશાના, મ્હને પોતાને લાભ મળવાની—આમ [=ત્હમારી સાથે પત્ર દ્વારા ચર્ચાવડે]]

× સ્વીડનબોર્ગ અને ખ્રિસ્તીધર્મની બાબત લાભ એટલે મ્હારી પ્રતીતિ દૃઢ થાય અથવા તો ફેરવવા યોગ્ય ઠરે એ રૂપનો સત્યલાભ

મણિશંકરની પ્રતીતિનો આરંભ " નહિ નહિ કદા " એ હરિણી અને " અનામી નામ " એ ગઝલની તારીખોથી એટલે ૧૮૯૭ ના એપ્રિલના આરંભથી ગણુ છુ

૩૮

વડોદરા, ૮-૧૦-૧૮૯૭

. . Moral certainty!*—પણ એ શબ્દ વાપરી શકે આપણી moral certainty ઘણી વાર માત્ર prejudice× હોય છે

ખરો સબંધ બાંધ્યો બંધાતો નથી અંદરથી બંધાશે તો તે અટકાવી શકાશે નહીં.

સત્ય મને કેમ સમજાયું ? સ્પષ્ટતાથી કહું ? ઈશ્વરકૃપાથી હૃદયની શુદ્ધિથી

* સોળસા ખાતરી, પૂરાવો કે દલીલો સપૂર્ણ નથી એમ જાણીયે તે છતા ખાતરી

× વિકારજન્ય મતવ્ય, શુદ્ધ વૈજ્ઞાનિક પ્રમાણજ્ઞાન સહવર્તમાન મતવ્ય નહીં, આ મતવ્યને જે ખોટુ માને તે એને prejudice કહે

૩૯

વડોદરા, ૨૨-૧૨-૧૮૯૭

પ્રિય બંધુ સુરસિંહ,

તમારો પહેલો પત્ર બરાબર મળ્યો હતો. દિલગીર છુ કે તરત પહોચ ન લખીને મે તમને વ્યર્થ ચિંતા કરાવી પણ મારી તબિયત સારી ન હતી, અને–થયું તે થયું

ફરી પણ તમે સરલતા અને વિશ્વાસથી બધુ જ* મને લખી જણાવ્યું છે. મારૂં હૃદય તે સમજે છે. ‘હૃદયત્રિપુટી’થી બેશક ઘણુંખરૂં જણાયેલુ જ હતું

આવી હકીકતો સાભળ્યા પછી કહેવાનું તો શુ હોય ! કહેવાનું જો કંઈ હોય તો તે તમને નહી પણ પ્રરમાત્માને છે

તમારે તો સહેવાનુ જ રહ્યુ છે, એ સ્પષ્ટ છે કેવુ કઠણ સહેવાનું છે તે હું સમજુ છુ પણ મને આશા છે કે એક ઓષધિની મદદથી તમે તે સહી શકશો. એ ઔષધિ હાલ ઘણાખરા જાણતા નથી અને ઘણાખરા જિરવી શકતા નથી પરમાત્માની ઇચ્છા હશે તો એ ઔષધિ યોગ્ય કાલે તમને મળ્યા વગર નહીં રહે

અફસોસ એ છે કે હાલના વખતમા આપણે બધા એમ માની લઇએ છીએ કે ધર્મનું સત્ય આપણને મળી ચુકયુ છે. હકીકત એ છે કે એ સત્ય પરમ દુર્લભ છે અને ઘણા જ થોડાને મળે છે એ મળ્યા પછી આત્માને એટલી શાતિ રહે છે કે ક્ષોભ કદાપિ થતો નથી “જે કંઈ થાય છે તે સર્વ ઈશ્વરેચ્છાથી જ અને વિશ્વના અનત ઉદ્દેશોની ખાતર જ થાય છે,” એ શ્રદ્ધા અથવા પ્રતીતિ નિશ્ચલ થયા વગર ધર્મના સત્યો આપણી દષ્ટિને દેખાતા નથી આ પાર્થિવ જીવનના સુખદુખ ક્ષણિક છે, અનત જીવનના કાટામા જ તેની યોગ્ય તુલના થઇ શકશે.

સ્ત્રી અને પુરૂષના સંબંધ અને તેમના ભવિષ્યના જીવન સંબંધી સ્વીડનબોર્ગ ઘણું જાણવા જેવુ કહે છે એ પડી+ હજી બંધાઇ નથી, પણ તમારી ઇચ્છા હોય તો હાલ જ છુટા પાના મોકલી આપુ.

બાકી તો ફરીને જૂના શબ્દો જ સંભળાવુ છુ, કે—

નહિ રસ સખે આત્માનો એ કદાપિ કમી થતો,
રસમય લસે આત્મા તો એ ચરાચરમા છતો
સ્મરણ કરજે માટે વ્હાલા સ્વરૂપતણું—†

કવિતાઓ મળી છે

તમારો હમેશાનો
મણિશંકર

* જુવો 'કેકારવ'મા આરભે, છાપેલા કાગળો,
+ "લગ્નસ્નેહનો વિશ્વક્રમમા હેતુ."
† 'પૂર્વાલાપ' પૃ ૬૦ "અજ્ઞાન સખા પ્રતિ," "જૂના શબ્દો" કારણ કે આ કવિતા કલાપીને ૧૮૯૭ના માર્ચમા—લખાઈને તુરત-મોકલાઈ ગઈ હતી

૪૦

વડોદરા, ૨૮-૧૨-૧૮૯૭

.. I have removed to the માડવાડ. ..

Request Lakhubhai* to let me know the stages of spiritual culture worked by him in Goethe s Confessions of a Fair Saint.

The training school is closed, the Bhavan itself will follow....

[[ઘર છોડી] માડવાઓમા જઈને રહ્યા છિયે. ગ્યુથ કૃત "એક દેવીના આત્મજ્ઞાત"મા લખુભાઈ* ને અધ્યાત્મારોહણના પર્યાયો ક્યા ક્યા જણાયા તે મ્હને લખી જણાવવા એમને વિનતિ કરશો 'શિક્ષણાનુભવશાળા' બધ કરવામા આવી છે, 'કલાભવન' પણ બધ થશે. [પ્લેગને લીધે]]

* ડાક્ટર લક્ષ્મીશકર મોરારજી ભટ્ટ, જુવો આ પત્રધારામા આક ૭ તળેનુ ટિપ્પણ આ સમય પછી થોડે વર્ષે મણિશંકરની મ્હોટી લાંબી માદગી અને બેચેનીમા આ મિત્રના ઉપચાર અને સમાગમથી જ એમને ફાયદો થયો હતો

૪૧

વડોદરા, ૭-૪-૧૮૯૮

. Both your letters are duly received I have been thinking for several days as to how I should write to you, for there is news for you

I have adopted the Christian faith

Thakore has asked me to stay hear till the middle of May. .

[ત્હમારા બેય કાગળ વખતસર મળ્યા છે. કેટલાક દિવસથી ત્હમને મ્હારે કેવી રીતે લખવુ તેના વિચારમા રહ્યો છુ, કેમ જે ત્હમને નવા સમાચાર દેવાના છે

મે ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો છે

ઠાકોરે લખ્યુ છે કે મે માસના મધ્ય સુધી મ્હારે અહી જ રહેવુ..]

૪૨

વડોદરા, તા ૯-૪-૧૮૯૮

.. We are still standing in our rural camp

. .. I believe every word of Swedenborg, and I believe him to be God's commissioner. You shall not therefore be surprised when I inform you that I have become a christian ..

You will not understand all this unless you read his wonderful works. Meanwhile, I feel you will be tempted to set me down as—I know not what. Alas ! the world refuses to hear you precisely when you have got something which it would be well for them to hear

[હજી અમે માડવાઓમા રહિયે છિયે હુ સ્વીડનબોર્ગનો શબ્દે શબ્દ માનું છુ, અને વળી એને ઈશ્વરનો પયગમ્બર માનું છુ એટલે ત્હમને અચબો થવો ન જોઇયે, હું ત્હમને જણાવુ છુ તેથી, જે હુ ખ્રિસ્તી થયો છુ. આમા ત્હમને, ત્હમે એના ચમત્કાર ભર્યા પુસ્તકો વાચશો નહી ત્યા લગી, કશીયે સમઝ નહી પડે. અને દરમિયાન હુ જાણું છુ કે ત્હમે મ્હને લલચાશો, ગણી કહાડવા—ન જાણે કેવો ય ! અરેરે ! દુનિયા ત્હમારૂ સાભળવુ જ બધ કરી દે છે, તેજ સમયથી, કે જ્યારે ત્હમને કઈં કહેવાનુ એવુ ખાસ થયુ હોય છે, કે જે તે જો કદાપિ સાભળે તો તેનુ ભલુ થાય

૪૩

વડોદરા, ૬-૫-૧૮૯૮

. Yes, my school is to be closed for ever from the 1st June To write a history of how it came about would be wearisome I have received a notice to the effect that I might find out a place for me They however try to provide for me H H. knows me. I shall let you know if I leave Baroda

You must have received my booklet on the nature of the Bible and the Law of its interpretation ..

Dont prejudge and have patience; this is all I request of you

[હા, મ્હારી શાળા તા. ૧લી જૂનથી સદાને માટે બંધ થનાર છે એ બધુ કેમ બન્યુ તેનો ઇતિહાસ લખવો કંટાળો આવે એમ છે. મ્હને નોટીસ મળી છે કે મ્હારે મ્હારે સારૂ કોઇ જગા શોધી લેવી પરતુ એ લોક મ્હને કોઇ ઠેકાણે રાખી લેવા યત્ન કરે છે ખરા ખુદ શ્રીમત સરકાર સાહેબ મ્હને ઓળખે છે હુ વડોદરા છોડીશ તો ત્હમને જણાવીશ

બાઇબલનુ સ્વરૂપ અને તેના અર્થ સમઝવાની ચાવી એ વિષય ઉપરની ન્હાની ચોપડી ત્હમને મળી હોવી જોઇએ પ્રથમથી ગાંઠવાળી ના દો, અને ધીરજ રાખો, મ્હારે ત્હમારી કને માગવાનું તે બધુ યે આટલામાં આવી જાય છે]

૪૪

આખરા, ૨૯-૭-૧૮૯૮

... I have at last come here. There is little hope of Boroda doing any thing suitable for me Perhaps I may go to Bhavnagar Seeking fresh service at this stage is very painful and it is hard to pass days without work Did you read —'s book that Thakore left with you ?

[આખરે હુ અહી આવ્યો છુ વડોદરા મ્હાગથી સ્વીકારી શકાય એવી કશી ગોઠવણુ કરવાની આશા થોડી જ છે કદાચ હું ભાવ-નગર જઇશ. આ ઉંમરે નવી નોકરી હુંઢવી અતિ દુઃખદ છે અને કામકાજ વગર દિવસો જરા કપરા છે ઠાકોરે ત્હમને આપેલી --ની ચોપડી ત્હમે વાચી ?]

૪૫

કુંડલા, ૧૩-૧૧-૧૮૯૮

.. Balubhai is coming to Lathi on the 16 th I shall start from here on the 15th and meet him *

[બલુભાઇ તા. ૧૫ મીએ લાઠી આવે છે. હું અહીથી ૧૫ મીએ નીકળ શ અને મળીશ*]

* પછી અમે અઠવાડીયુ સુરસિંહજી સાથે ગાળ્યુ હતુ શાસ્ત્રી પ્રભુલાલ પ્રભાશંકર અને જટિલ અને રા રા રૂપશંકર ઉદયશંકર અને કારભારી તાત્યા સાહેબ ત્યા હતા જ અને રા રા લક્ષ્મીપ્રસાદ હરિપ્રસાદ દેસાઇ ભાવનગરથી બે દિવસ આવ્યા હતા મે માસ મણિશંકરે અને મ્હારે સુરસિંહજી સાથે મહાબળેશ્વરમા ગાળવો અને સાથે શેકસપીયર અને પ્લેટો, સોફોક્લીસ, આદિ વાચવા, એ માટે સુરસિંહજીએ ઘણો આગ્રહ કર્યો હતો શુદ્ધ જિજ્ઞાસાની સુરસિંહજીના જેટલી ઉત્કટતા અતિ વિરલ

૪૬

ભાવનગર, ૧-૧૨-૧૮૯૮

I came here last evening and have taken charge to-day I learnt after coming here that the salary of the place has been reduced to Rs 150, perhaps because no one exactly knew what I was getting at Baroda, and – said I was getting 175 babashai If it is a mistake, it cannot be corrected just now

[હુ રાતે અહીં પહોચ્યો અને આજે ચાર્જ લીધો છે. અહીં આવ્યા પછી જ જાણુ-વામા આવ્યુ જે જગાનો પગાર કમી કરીને રૂા ૧૫૦ કરેલો છે કદાચ એમ પણુ હોય કે વડોદરામા મ્હારો પગાર કેટલો હતો તેની કોઇને નક્કી ખબર જ નહીં, અને –એ કહ્યું, કે મ્હને ત્યા રૂા. ૧૭૫ બાબાશાહી મળતા. આમ ભુલ જ થઇ ગઇ હોય, તથાપિ હાલ તુરતમા તો એ સુધારી શકાય નહીં ...]

૪૭

ભાવનગર, ૨-૩-૧૯૦૦

. સા. નર્મદા મને "પવિત્ર ભોજન" ન લેવાને આગ્રહ કરે છે, કે જેથી તે મારી સાથે રહીને મારો ધર્મ સમજવાનો યત્ન કરી શકે હું જવાબ આપુ છુ, કે "પવિત્ર ભોજન" લેવાની મારી ફરજ છે, તેમા મારૂ, તેમનું, અને સર્વનુ શ્રેય છે પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વર જે કઇ પરિણામ થવા દેશે તે સહીશ છેવટે શ્રેય થશે એ સંબંધી મને કશો સદેહ નથી હાલ આ સ્થિતિ છે હવે પછી જે બનશે તે જણાવતો રહીશ બેશક હું સ્વસ્થ છુ

અહીંના અને બહારના મારા જૂના મિત્રોના વર્ત્તન સબધી તો શા માટે લખુ ? બેશક મને ખેદના ઘણા કારણો છે પણ એ બિચારા અજ્ઞાન છે !

દેવાલયમા પ્રવેશ કરવાની જ્યાસુધી ફરજ માત્ર લાગે છે, ત્યાસુધી એ યોગ્ય રીતે થઇ શકશે નહીં. એવો વખત આવે છે કે જ્યારે તેમ કરવાની પ્રબળ ઇચ્છા થશે ..

૪૮

ભાવનગર ૨૬-૩-૧૯૦૦

મે ગઇ કાલે "સ્વામીના ભોજન" મા ભાગ લીધો છે. એ સસ્કાર કેટલો ગભીર છે, તે તમે કલ્પી શકશો· જુઓ લુક, ૨૨ ૧૯-૨૦.. .

૪૯

ભાવનગર, ૧-૮-૧૯૦૦

What shall I write to you ? Perhaps you may be thinking that I have for ever lost the right of writing to you. I hope not for ever. My angry words you can forget I see that my excitement was abnormal and I have since passed through many painful experiences

Need I write *at length* to you ? I find that I at least have not the courage to remain aloof from family and brethren and that way serve Christ. I have discovered unsuspected weaknesses in my nature I feel that I must return to my caste and for the rest of my life only try to imbibe a little of the spirit of Christ if I may. .

The "shastras" provide a remedy for everything I have written to Vyasji * Please expedite the business. .

I have requested His Highness to re-employ me .

[ત્હમને શુ લખુ ? ત્હમે કદાચ માનતા હશો જે ત્હમને લખવાનો હક મે તો સદા કાળને માટે ગુમાવી દીધો છે નહીં, નહીં, હું આશા રાખુ છુ કે સદાને માટે તો નહી. મ્હારા ગુસ્સાના બોલ ત્હમે ભૂલી શકો. મ્હારી તે સમયની સ્થિતિ અતિ ઉશ્કેરાયેલી હતી એમ

હવે જોઉં છુ, અને તે પછી ઘણા દુખદ અનુભવોમાંથી પસાર થયો છુ

ત્હમને લંબાણથી લખવાની જરૂર હોય ખરી ? મ્હારી ખાતરી થઇ છે કે હુ તો કુટુબ અને સંબંધીઓનાથી વિખુટો રહી શકુ જ નહીં ક્રાઇસ્ટના એ પ્રકારના સેવક થવા પુરતું બળ મ્હારામા તો છે નહીં મ્હને મુદ્દલે કલ્પના નહીં એવા પ્રકારની નબળાઇઓ મ્હારી પ્રકૃતિમા મે પ્રત્યક્ષ કરી છે. મ્હારે પાછા ન્યાતિમા આવવુ જ પડવાનુ, અને ક્રાઇસ્ટના ધર્મના હાર્દનુ જરા તરાયે મ્હારી હવેની જીંદગીમા હું અમલ કરી શકુ તો ભાગ્યશાળી,

" બાબો "મા દરેક બાબતનો રસ્તો છે જ. મે વ્યાસજી+ ને લખ્યુ છે આ બાબત બનતી ત્વરાએ ઉકલી જાય એમ મહેનત કરશો.

મહારાજા સાહેબ [ભાવસિહજી] ને મેં વીનવ્યા છે કે મ્હને ફરી નોકરીમા લેવા કૃપા કરે]

+ સ્વ જયકૃષ્ણ જીવનરામ, જે મુંબાઇમા કથાકર તરીકે પ્રતિષ્ઠા પામી વ્યાસજીને નામે જ પ્રખ્યાત હતા, જેમણે મણિશંકરને પ્હેલી વખત પ્રાયશ્ચિત્ત આપીને વિશુદ્ધ કરેલા

૫૦

ભાવનગર, ૩-૧૧-૧૯૦૦

Being lectured to is now-a-days a daily experience to me. But don't you think I need some other food also ?

The contest in which I find myself is very unequal. Please note that, realize my situation, and try to be an advocate

[સૌ મ્હને ટોકે છે અને બોધવચન સભળાવે છે રોજ ને રોજ ઉઠીને આવા વચન સાભળવાના, આવા કાગળ વાચવાના હોય પણ ત્હમને નથી લાગતું કે મ્હને બીજા ખોરાકની પણ જરૂર ખરી ? જે સગ્રામમા હું મ્હારી જાતને આવી પડેલી જોઉં છુ, તે અત્યત એકતર્ફી છે. કૃપા કરીને તેનુ આ લક્ષણ ધ્યાનમા લ્યો, મ્હારી પરિસ્થિતિનુ સ્વરૂપ બરાબર પ્રત્યક્ષ કરો, અને મ્હારા પક્ષવાદી થવા યત્ન કરો.]

૫૧

? ૧૯૦૦ +

. . .' દિનચર્યા લેખ ' હાલ મહારાજા સાહેબ [ભાવસિહજી] ની કૃપાથી છપાય છે ઋગ્વેદ ઉપર સાયણાચાર્યના ભાષ્યમાથી અને ગીતા ઉપર શંકરાચાર્યના ભાષ્યમાથી અવતરણો આપ્યા છે. ..

હાલ તો ઋગ્વેદ અને પ્રાચીન માર્ગમા નવીન દૃષ્ટિના સચારમા જ મારી પ્રવૃત્તિ છે

+ આવા પ્રશ્ન ચિહ્નનો અર્થ એ કે તે તે કાગળોની હજુ નકલો જ જોવામા આવી છે, જેમા તે કયાથી કઇ તારીખે લખાયેલા એ નકલ કરનારે જણાવેલુ નથી "પત્રધારા "મા આવા કાગળોનુ સ્થાન જે આપેલુ છે તે, પૂરતી માહિતીને અભાવે આપેલુ હોવાથી, વિચાર કરી કરીને આપેલુ છે તથાપિ ચિત્ય જ જાણવાનુ છે

૫૨

ભાવનગર, ૧૩-૧૧-૧૯૦૦

....Please ask Balubhai to write to me . His letters I hope may do me good .

[કૃપા કરીને બલુભાઇને કહો કે મ્હને લખે એના કાગળોથી, હુ આશા રાખુ છુ કે મ્હને ફાયદો થશે.]

૫૩

ભાવનગર, ૨૯-૧૧-૧૯૦૦

. Now the only resource lies in not consulting the caste at all just now I should go to Kashi, perform the necessary penance there, and returning begin to stay with my wife .

Why does the Professor continue silent ? You must be enjoying —

[હવે એક જ રસ્તો રહ્યો, નાતને હાલ તુરતને માટે મુકવી પડી, મ્હારે કાશી જવુ, અને જરૂરી પ્રાયશ્ચિત્ત ત્યા કરીને, અહીં પાછા આવતાજ પત્ની સાથે રહેવા માડવુ

પ્રોફેસર સાહેબનુ મૌનવ્રત કેમ હજી ચાલ્યા કરે છે ? ત્હમે --મા મઝા કરતાજ હશો]

૫૪

?૧૯૦૦

. .. " સહ ભોજન " એટલે શુ તેની તમને હજી ખબર નથી પણ તમે જોયુ હશે કે મને પ્રાર્થનાસમાજીઓ અને હું હસ્ણોનો માર્ગ ખોટો લાગે છે હું આર્યસમાજની પ્રવૃત્તિની દિશા પસંદ કરૂ છુ આપણા ધર્મનો-પ્રાચીન વેદના ધર્મનો-ઉદ્ધાર* થવાની જરૂર છે. નવીન દેવાલયને સમજવાનો એ જ માર્ગ છે ...

આ બધુ હુ મારા સબંધીઓને છોડવા ચાહતો નથી, આર્ય મડળમ જ સત્યનો પ્રવેશ કરાવવા ચાહું છુ .. .

હું આર્યસમાજના માર્ગનુ અનુસરણ કરતો નથી હું નવીન દેવાલયના માર્ગનુ અનુસરણ કરૂં છુ દિશા બદલાઇ જવાની ભીતિ છે જ નહીં . .

---

* નવીન દેવાલય-New Church, સ્વીડનબોર્ગના અનુયાયીઓએ સ્થાપેલો ખ્રિસ્તી ધર્મનો ફાટો સ્વીડનબોર્ગે જે " પ્રાચીન શબ્દ " હતો, અને હજી તાર્તરીમા જળવાઇ રહ્યો છે, એમ જણાવેલુ તે સ્વીડનબોર્ગે કહ્યું માટે સાચુ જ હોવુ જોઇએ એવી સ્વીકૃતિમાથી ચોતરફની તાપણી વચ્ચે તવાતા મણિશંકરને તર્ક ઉઠયો કે એ " પ્રાચીન શબ્દ " તે ઋગ્વેદજ હોવો જોઇએ, અને મણિશંકર આર્ય સમાજ સાથે ઉપર એમણે દર્શાવ્યો છે તે પ્રકારનો સબધ રાખવા થયા

ઋગ્વેદ તે જ એ " પ્રાચીન શબ્દ " એ તર્કના સત્યાસત્યના શોધન પાછળ એમણે ઘણો શ્રમ લાંબા સમય સુધી લીધો આખરે " ઇસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ " એ ત્રૈમાસિકમા એમણે સ્પષ્ટ સ્વીકાર્યું કે એ તર્ક તો નથી બેસતો (૧૯૧૫) અને આ વિષયનો આવો અંત આવ્યો તે પછી એમની શ્રદ્ધા કે પ્રતીતિની ઉષ્મા આગળના જેટલી માત્રા સુધી કદાપિ ચડેલી જણાતી નથી, અથવા કહો કે એમની ઉત્તરાવસ્થાનો આરંભ એ બિંદુથી, ૧૯૧૫ ની સાલની આખરથી.

૫૫

અજ્મોસરા, ૪-૧-૧૯૦૧

Narmadashankar Shastri writes to me from Kashi that the Pandits there refuse to give પ્રાયશ્ચિત્ત to me ! He pleaded mental disturbance &c., but to no purpose. This creates a difficulty and as yet I find no way of escape

I think in due time I shall be prepared for all that providence may assign to my lot Even hardship acts as a tonic when there is some vitality in the frame .

[નર્મદાશંકર શાસ્ત્રી કાશીથી મ્હને લખે છે કે ત્યાંના પંડિતો મ્હને પ્રાયશ્ચિત્ત દેવાની ના જ પાડે છે ! એણે માનસિક અસ્વસ્થતા આદિ કારણ રજૂ કર્યાં પણ વ્યર્થ. આને લીધે મુશ્કેલી ઉભી થાય છે, જે કેવી રીતે દૂર કરવી તે હજુ તો મ્હને કંઇ સુઝતું નથી

કાળે કરીને હું ધારૂં છું કે “ પૂર્વદૃષ્ટિ ” એ [સર્વજ્ઞે] મ્હારે માથે જે જે સંસ્કાર નિર્ધાર્યા હશે તે બધાને માટે સજ્જ થઇ જઇશ વિપત્તિ પણ વાજીકરણ જેવી અસર કરે છે, જાતમાં જ્યાં કંઇ પણ સત્ત્વ હોય ત્યાં..]

૫૬

૧—૧૯૦૧

...સારગ્રાહી થનારે દોષની ઉપેક્ષા જ કરવી જોઇએ. દયાનંદ, પ્રાર્થનાસમાજ, થીઓસોફી, એ સર્વ અમુક અંશે આ દેશને માટેની ભાવિ ઈશ્વરી યોજનાને ઉપકારક છે. એ ભાવિ ઈશ્વરી યોજના શી હશે તે કલ્પના બધા જુદે જુદે પ્રકારે કરે છે પણ જેઓ જાણે છે તેમનું એક લક્ષણ એ છે કે તેઓ પોતાનું મત બીજા પાસે કબુલ કરાવવાને તો શું પણ પ્રકટ કરવાને સુદ્ધાં આગ્રહ રાખતા નથી તેઓ બધાને પોતપોતાના શ્રેયના માર્ગમાં ઉત્તેજન જ આપે છે વિશાળ પાત્રતાનું એક લક્ષણ એ છે કે તેઓ ઘણાની વાત સમજી શકે છે, અને ઘણાની સાથે સમભાવ બાંધી શકે છે

આગ્રહી ઉદ્યોગ ઘણા માનસિક વ્યાધિઓને દૂર કરી બલ આપે છે અને આળસ સર્વથા વ્યાધિ અને નિર્બલતાનું કારણ છે..

બેશક સર્વથી ઉંડા અને મહત્ત્વના અનુભવોમાં તો દરેક આદમી હમેશાં એકલો જ છે. લગભગ મિત્રરહિત થઇ જશો

એ સ્થિતિ પણ લોકોને લાગે તેવી અસહ્ય નથી આગ્રહી, સ્વતંત્ર, વિચારશીલ, સ્નેહશીલ કેટલાએક આત્માઓને એ અનુભવ પણ થયલો છે અને થાય છે. એ સ્થિતિ જે વિચારશીલ ન હોય તેમને તો અસહ્ય થઇ પડે પણ જેમને એ પ્રાપ્ત થાય છે, તેઓ પ્રાયશઃ પોતાપણામાંથી+ મુક્ત થયેલા, દૃષ્ટાઓ સરખા, હોય છે અથવા થાય છે એ સ્થિતિવાળાનું સુખ જુદા પ્રકારનું હોય છે તેમના સંતોષના સાધનો પણ જુદાં હોય છે...

+ પોતાપણા માટે આગળ પણ જુવો, ‘ પત્રધારા ’ પત્રાંક ૭૧ તળે ટિપ્પણ

૫૭

ભાવનગર, ૯-૧૧-૧૯૦૧

. Can you prevail upon my brother to allow my mother and wife to stay here separately, even before the assemblage at Jam nagar ? .

[બા અને પત્ની જુદા [જુદા મકાનમા] પણ અહીં રહેવા આવે, જામનગરમા સૌ [જ્ઞાતિજન મ્હારી બાબતમા વિચાર કરવાને] ભેળા થાય તે પહેલા પણ, એટલુ તમે ભાઇને સમજાવીને કરી શકશો ?]

૫૮

શિહોર, ૧૬-૧૨-૧૯૦૧

.—ભાઇ પણ એક દિવસ આવી ગયા પણ જ્ઞાતિની અતિશય બ્હીક લાગે છે, તેથી રહી શકયા નથી તેમણે મોટાભાઇ [ગૌરીશંકર] ને લખ્યુ છે કે મોટાભાઇજ અહીં આવી એકાદ માસ સાથે રહી સ્થિતિ સુધારે, અને પોતે મુંબાઇનું દવાખાનું સંભાળશે મોટાભાઇ હાલ એ પ્રમાણે કરી શકશે, એમ મને જણાતું નથી બને તે ખરૂં

.. દવા પણ હજી લઇ શકતો નથી જો કોઇ ભાઇ કે વૈદ્ય સાથે રહેશે તો તેના હાથથી દવા લઇશ પણ હું ખુલાસો નથી કરી શકતો કે શાથી મારી મેળે હું કશુ કરી શકીશ નહી.

ચમૂભાઇને માલુમ થાય જે તમારા ઘરના તમામ માણસો ચિ૰ વગેરેને માટે જે કાળજી રાખે છે તેથી સન્તુષ્ટ અને આભારી છુ..

ઓ—, કોઇ વાર મારા જવાબમા હાલની સ્થિતિથી વિલબ થાય તોપણ તમે તો લખ્યા જ કરશો..

.. ભાઈ શુ કહે છે ? હું શુ કરૂ ?

૫૯

ભાવનગર, ૧-૧-૧૯૦૨

... For a long time I looked upon myself as the injured party, but at last that feeling has left me, and I thus address you I know not whether here-after I shall ever have the happiness of enjoying your friendship–I looked upon few things as more precious and am therefore pained at the thought, but I know not and I can bear I can only reap what I have sown and I have come to know that I have deserved my hardships.

My wife wishes to be kindly remembered to you all. We are not happy, and we often remember you,—feel the loss of your presence, ..

I have been reading your poems in the Sudarshana and thinking and feeling a thousand things. Alas, that it should come to this ! ..

[લાંબા વખત સુધી મ્હને એમ રહ્યું, જે, મિત્રધર્મમા ન્યૂનતા ત્હમારા મ્હારી તરફના વર્તનમા હતી, પણ આખરે મ્હારી આવી લાગણીથી હુ મુકત થયો છુ, અને આ પ્રમાણે ત્હમને લખુ છુ ન જાને હવે પછીના સમયમા ત્હમારી મિત્રતાના સુખનો ઉપભોગ મ્હને કોઇ કાળે ય મળશે કે નહી — એ વર્ષોમા એનાથી વધારે મૂલ્યવાન મ્હને કોઇક જ ચીજ લાગતી, અને તેથી ભાવિમા એ પાછી મળશે કે નહીં એવો સંશય દુ ખ ઉપજાવે છે. પરન્તુ મળશે કે નહીં તે ન જાને, અને એ વગર નિર્વાહ કરવો પડશે તો તે પણ સહી શકીશ. મે જે વાવ્યુ હોય તેના જ ફલ મ્હને મળી શકે અને મ્હારે માથે ગુજરી રહ્યા છે તે સર્વ વાના મ્હારા જ કર્મોના કુદરતી ફલ છે, એટલુ તો હુ જાણવા પામ્યો છુ

પત્ની ત્હમને સૌને માયાળુ સંભારણા લખાવે છે. અને સુખિયા નથી, ત્હમને વાર-વાર સભારિયે છિયે, ત્હમારી હાજરી, —ના અભાવ અમને સાલે છે

સુદર્શનમા ત્હમારા કાવ્યો વાચુ છુ, અને વિચારો અને લાગણીઓ સેંકડો અને હજારો-માથી પસાર થાઉ છુ અરેરે, ક્યા તે આગલો સમય અને ક્યા હાલનો'] •

૬૦

ભાવનગર, ૧૫-૧-૧૯૦૨

તમારો પત્ર આવ્યો એટલે કઇક આશા આવી છે પ્રકૃતિથી દૃઢ નથી, અને દોષોથી વધારે અદૃઢ થયો છુ પણ હાલની સ્થિતિમા પ્રયત્નની આવશ્યકતા સમજુ 'છુ

માન્યતા હતી તે છે. " બાપ્તિસ્મા ' લીધુ હતું, તે પાછળથી ખોટુ સમજાયુ હતુ માત્ર વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી નહી, પણ માન્યતાની દૃષ્ટિથી સુદ્ધાંત છતા હજી અવતારને માનુ છુ અને મનમા એટલો અધકાર છે કે એ વિષયમા કર્તવ્ય શુ છે, તે જોઇ શકતો નથી. પણ પોતાને ધર્મ જેવા વિષયમા જે વાત સાચી લાગતી હોય, તે ગુપ્ત રાખવી, એમા સત્યને અપમાન આપવા સરખુ લાગે છે જો મે બાપ્તિસ્મા લીધુ જ ન હોત, તો અત્યારે પોતા-નાઓને કશી હાનિ થવાની ધાસ્તી વગર, વિચારો પ્રકટ કરી શકત. પણ હવે તો એવી સ્થિતિ આવી છે કે જો દિલની વાત હુ બહાર જણાવુ તો પોતાનાઓની સાથે રહી શકવાની જે થોડી આશા બધાઇ છે, તે આ ઝિંદગીને માટે નષ્ટ થાય

.. ફરી સાહસ ન થાય તે માટે સાવધ રહેવા ઇચ્છુ છુ

સવા વર્ષ પહેલા જ્યારે સ્થિતિ સહન ન થતા, ફરી જ્ઞાતિમા આવવા હુ વળતો હતો, ત્યારે ત્હમારા જ પત્રના આક્ષેપથી હું અમદા-વાદ ગયેલો માનસિક નિર્બલતા તે વખતે એટલી બધી હતી કે હું ટકી ન શક્યો. પછી પણ મહિનાઓ સુધી એ સબધમા કશુ કર્ત-વ્ય છે એવો વિચાર મને સ્ફુરેલો જ નહી...

કોઈ વાર એમ લાગે છે કે જ્યારે મારૂ મગજ બગડેલુ છે એમ હું સમજુ છુ, નિર્ણય કરવાને કે કર્તવ્ય સ્પષ્ટ જોવાને અશકત છુ, કોઈ પણ ત્યાગ કરૂં તો તે ત્યાગને ટકાવી શક-વાની પ્રતીતિ નથી, ત્યારે મગજ સુધરે ત્યાસુધી રાહ જોવી અને મગજ સુધારવાના ઉપાય લેવા એ જ મારી ફરજ છે. પણ અનુભવ એમ કહે છે કે એક પ્રકારનો નિર્ણય હાલ કર્યા વગર મગજ સુધરશે જ નહીં , .

૬૧

ભાવનગર, ૨૩-૧-૧૯૦૨

Your silence after Pranlal's death, together with your disapproval of my tendencies at that time, first led me to think that I had lost your sympathy. And the manner of your addressing me at the time of my turning back together with the tone of these letters had confirmed the impression." It was all unlike your great and gracious ways, "* I thought. Its now a comfort to know that I was mistaken .

[પ્રાણલાલના અવસાન પછી ત્હમારૂં મૌન અને મ્હારા તે સમયના વલણોની ત્હમારી નાપસંદગી, એ બંનેથી મ્હને પ્હેલવ્હેલો વિચાર સ્ફુર્યો કે ત્હમારો સમભાવ મે ખોયો, અને મે પાછુ પગલુ ભર્યું તે વખતે ત્હમારૂં મ્હારા ઉપરનું લખાણ, એ કાગળોની ઢબ, એ કાગળોનું અમાર્દવ,-સર્વથી મ્હારી શંકાએ પ્રતીતિનું રૂપ લીધુ મ્હને લાગ્યુ, જે " આ બધુ ત્હમારા ઉન્નત અને માયામધુર માર્ગોથી છેક જ નિરાળુ ".* અત્યારે જાણીને સારૂ લાગે છે કે હું જ ભૂલ ખાતો હતો]

---

* Coventry Patmore

Friends idealise one another, and the dis-illusionment, single or double, is a process no less painful to each than the dis-illusionment of lovers

મિત્રો અન્યોન્યને ભાવનાનેત્રે જુવે છે, અને પછી, એકનુ કે સામસામુ બેયનુ, નર્યું દર્શન થવા પામે છે, ત્યારે એ અનુભવ, બે ય મિત્રને, પ્રેમી યુગલના એવા અનુભવ જેવો જ, દુ ખદ હોય છે ઉગતી જુવાનીના વાતાવરણનુ અપાર્થિવ તેજ વ્હેલુમોડુ ઉડી જ જાય છે, અને એ અપાર્થિવ તેજ વિનાના થઇ ગયેલા આપણા રોજીંદા વાતાવરણ તળેની આપણી સામાન્ય દુનિયા અને તેમાનુ બધુ યે—માણસો અને ચીજો, કર્તવ્યો અને મ થનો, હાર અને જીત બધુ યે—ઠીક જ છે It is all unlike the great and gracious ways of the land of ideals.

૬૨

ભાવનગર, ૨૭-૧-૧૯૦૨

....Balubhai has replied and the correspondence will now be regularly kept up. I look upon it as a token of better days....

[બલુભાઇનો જવાબ આવ્યો છે અને પત્રવ્યવહાર નિયમિતપણે ચલાવ્યે રાખીશ. આને હુ સુધરતા ભવિષ્યની નિશાની ગણુ છુ.]

૬૩

મહુડા, ૨૩-૩-૧૯૦૨

. સંસારને અને પ્રાપ્ત સંબંધીઓને હું હમેશા આવશ્યક માનતો આવ્યો છુ તેનો ત્યાગ કરવાનો કોઇને અધિકાર નથી પણ એવા કર્ત્તવ્યો હોઇ શકે, કે જે કરતા, પ્રાપ્ત સંબંધીઓ આપણો ત્યાગ કરે અસ્તુ.

૬૪

?—૧૯૦૨

. પણ જે લોકોમા રહેવાનું આપણને પ્રાપ્ત થયુ છે તેમના સ્વભાવ સમજીને, આપણી પ્રકૃતિની પરીક્ષા કરીને, એકાંતમા નિર્ણયો કરીને, દીર્ઘ અને ગંભીર વિચાર કરીને, અભિમાનથી રહિત થઇને, સિદ્ધાંતો જીવનમા સત્-માંસ* બનાવીને, બહુ સંભાળથી ચાલવાની જરૂર છે. મનુષ્યનો અંતરાત્મા કોઇનો કેદી નથી તેને પરમેશ્વરને સમર્પિત કરતા કોઇ મનુષ્ય અટકાવી શકે તેમ નથી જ્યા સુધી આંતર અને બાહ્ય વચ્ચે ભેદ અને છેટુ હોય, ત્યા સુધી જ ભૂલો અને ભ્રમો નડે છે

પ્રકાશને અનુસરવાથી જ પ્રકાશ વધે છે .

---

* "made flesh" એ ઇંગ્લિશ બાઇબલના જાણીતા પ્રયોગનો શબ્દશ. અનુવાદ, અર્થ—મૂર્તિમાન

૬૫

?—૧૯૦૨

...પશ્ચિમના કવિઓ પૈકી પ્રથમ ડેન્ટી એલિઘિયેરીના હૃદયનો પરિચય કરવો યોગ્ય છે. હોમર ને વર્જિલને ક્રાઇસ્ટના જીવન અને શબ્દનો લાભ મળેલો નહીં ડેન્ટી અર્વાચીન યૂરપનો પહેલો મહાકવિ છે તેના ઉચ્ચ ગ્રાહને મિલ્ટન કે પાછળનો કોઇ ધાર્મિક કવિ પહોચી શક્યો નથી. પણ તમે જાણો છો કે હું સહેલાઇથી અવતારણ કરી શકતો નથી, એટલે ધીમે ધીમે અને થોડુ લખી શકીશ રૂબરૂ ઘણું વધારે બતાવી શકાય

સત્ય એ ભાઇ અને ખરી કવિતા એ બહેન છે

૬૬

ભાવનગર, ૨૧-૨-૧૯૦૨

. I had heard more than a year ago that you were collecting Kalapi's poems with a view to editing them.. for the last three months I have been collecting all the available materials for that labour of love .

I hope I have now got almost all the smaller poems, but only the third canto of Kalapi's largest effort-હમી ૭ Have you secured the first two cantos ?

તા. ૩૧-૧૨-૨૦ના કાગળનો અલભાસ

ગુ પ્રિ પ્રેસ

Can you allow me to avail myself of your labours ? If so, I shall be duly thankful

[એક વર્ષથી વધારે પ્હેલા મે સાભળેલુ જે કલાપીના કાવ્યો ત્હમે ભેગા કરતા હતા, પ્રકટ કરવાના ઇરાદાથી...એ સ્નેહના ધર્મકાર્ય માટેના અવશિષ્ટ રહ્યા છે તે તમામ સાધનો હું છેલ્લા ત્રણ માસથી ભેગા કરવામા ગુંથાયો છુ. લગભગ બધી ટુકી કવિતાઓ મ્હને મળી ગઇ છે એમ ધાઇ છુ. પણ કલાપીનો સૌથી લાબો પ્રયાસ "હમીરજી",-તેનો મ્હને ત્રીજો જ સર્ગ મળી શક્યો છે પ્હેલા બે સર્ગ ત્હમે મેળવી લીધા છે ?

ત્હમારા પ્રયાસફલોનો લાભ મ્હને આપી શકશો ખરા ? તો હું યોગ્ય આભાર માનીશ]

૬૭

?—૧૯૦૩

મારે ઉમેરવું જોઇએ કે જૂના ક્રિશ્ચિયન દેવાલયને હું અનધિકારી ગણું છુ, મે તેમના દ્વારા બાપ્તિસ્મા લીધેલુ તેને નિષ્ફલ માનું છુ. હવેથી બાપ્તિસ્મા આપવાનો અધિકાર માત્ર નવીન દેવાલયના આચાર્યોને છે.

આપણા દેશના લોકોને જે સત્યની બિલકુલ કદર નથી, તેમની આગળ તેના સબંધી મૌન રાખવુ એ જ ઉચિત છે એમ કેટલીક વાર મને લાગે છે પણ શું એ ખરું છે ?

૬૮

લાઠી, ૬-૭-૧૯૦૩

..મને સફલ થવાની સ્થિતિમા આવતા હજી વાર લાગશે. યથાશક્તિ સેવા કરવાને બેશક બંધાયેલો છુ પણ મને જે સર્વોપરિ લાગે છે તેની ગુજરાતને પરવા નથી મારું યૌવન પૂરું થયુ છે બીજુ સ્થિર યૌવન જીવન હશે તો આવશે. દરમ્યાન શાંતિ રાખવાની છે ઋણી થાઉં છુ, પણ અનૃણી થવાનો વખત ચાલ્યો આવે છે .

૬૯

ભાવનગર, ૨૬-૯-૧૯૦૩

I hope to be able to send you a copy of કલાપીનો કેકારવ in a fortnight. The title being કેકારવ, I regret I could not see my way to make use of your excellent stanza . .

I do not think my own pieces worth collecting...

I may however mention Pascal and St Augustine and Valmiki as new favourites ..

["કલાપીનો કેકારવ" તૈયાર થવા આવ્યો છે તેની એક નકલ ત્હમને પખવાડિયામા મોકલવાની આશા રાખુ છુ સંગ્રહનું નામ "કેકારવ" હોવાથી ત્હમારો અચ્છો શ્લોક ઉપયોગમા લેવાનો માર્ગ મને દેખાયો નહીં તેથી દિલગીર છુ....

મ્હારી કવિતાઓ સંગ્રહ કરવા જેવી મ્હને

નથી લાગતી...

[મ્હારા હાલના વાચન વિશે] જણાવીશ કે પાસ્કાલ, સેંટ ઑગસ્ટાઇન, અને વાલ્મિકિનો મ્હને હમણા ઘણો નાદ લાગ્યો છે....]

૭૦

શિહોર, ૨૫-૧૧-૧૯૦૩

...—એ મને લખ્યુ હતું કે જ્ઞાતિએ તમારી સાથે —ન કરવાનો ઠરાવ કર્યો છે, અને એ માટે લખવા સૂચવ્યું હતુ. મે જવાબમા જણાવ્યુ હતું કે જ્ઞાતિ બહાર થવાના દુ:ખોનો મારો અનુભવ હું તમને જણાવીશ

...ઓ બન્ધુ, ખાત્રીથી માનજો, અને તમને પૂરતો અનુભવ થશે, કે ભાઇઓ, સંબંધીઓ, અને સ્નેહીઓ તો શુ, પણ પત્ની સુદ્ધા, સત્યની ખાતર બાલદાન થવાનો તમારો વિચાર હશે, તો તમને સમજી શકશે નહીં તમે જો સ્નેહના ભૂખ્યા હશો, તો તમારા આત્માને અતિશય અને તીવ્ર વેદનાઓ થશે તમારા ખાનગી જીવનમા વિષપ્રવેશ થશે....

૭૧

શિહોર, ૨૨-૧૧-૧૯૦૩

• • • • • • • • •

શેલી કૃત " પ્રોમીથિયસ અન્બાઉન્ડ "માથી—

" આશા જેને અનંત ધારે છે તેવા દુ:ખો સહવા,
મૃત્યુ અથવા રાત્રિ કરતા કૃષ્ણતર ખોટા ક્ષમવા,
સર્વ શક્તિમાન ભાસતી શક્તિની સામે થવુ,
ચાહવુ અને સહવું, આશાસવુ જ્યા લગી આશા
પોતાની ભસ્મમાથી ચિન્તિત વસ્તુને સૃજે ત્યાસુધી,
ફરવુ નહીં, અટકવુ નહીં, અનુતાપવુ નહી,
એ, [ઓ] ટાઇટન, તારી કીર્ત્તિની માફક
ભલા, મહાન અને આનંદપૂર્ણ, સુંદર અને અનધીન* થવુ છે
આ જ કેવળ જીવન, ઉલ્લાસ, સામ્રાજ્ય અને વિજય છે "

• • • • • •

---

* આ સમયના મણિશંકરના પત્રોમા ડૅન્ટી, સ્વીડનબોર્ગ, બાઇબલ, સેંટ ઑગસ્ટાઇન, પિલ્ગ્રિમ્સ પ્રોગ્રેસ, અને બીજા લર્તાઓ અને ગ્રંથોમાથી ટુંકા ટુકા અને ક્વચિત્ લાબા તરજુમા, અને કોઇક ફકરાઓના સાર ઘણા છે

આગલા એક કાગળમા લખ્યુ હતુ—'સ્વતંત્ર' શબ્દ સારો નથી, એમા "પોતાને—પોતાપણાને વશ હોવાનો અર્થ' આવે, "'અનધીન' વધારે સારો છે " અને તે પ્હેલાના એક કાગળમા છે, "ઘણાના સ્નેહો અશુદ્ધ અને અધોગામી છે દુનિયાના સ્નેહમા પોતા-સ્નેહનુ કેટલુ બધુ સામ્રાજ્ય છે " "પોતા-સ્નેહ" self-regard, self-love, એ ફિલસુફીના જાણીતા પારિભાષિક સમાસનુ શબ્દશ ગુજરાતી છે "પોતાપણુ" એટલે આ અર્થમા egoism, હિંદુ ધર્મ

અને ફિલસુફીની પરિભાષામા આના પર્યાય અહંકાર, મમત્વ, મામ, વગેરે જાણીતા છે પોતાપણું, પોતાસ્નેહ, આદિ આ અર્થમા મણિશંકર યોજે છે, સ્વાર્થ—selfishness ના સામાન્ય અર્થમા નહીં

શેલીની આ ખડબચડી પણ મહિમાભર્યા અર્થને લીધે જગપ્રસિદ્ધ થવા પામેલી પંક્તિઓનો ઉપલો તરજુમો શબ્દશ છે બેશક, પરંતુ ઇંગ્રેજી ન જાણતો હોય એવો વાચનાર એ તરજુમામાથી શો અર્થ મેળવી શકે ? શબ્દશ તરજુમો જ સાચો, એવો તરજુમો જ ઉત્તમ, કેમકે એવો તરજુમો જ મૂલનો આશય બીજી ભાષામા સૌથી વધારે પ્રમાણમા ઉતારી શકે, ગાઠનુ સૌથી ઓછું અંદર ઘુસાડે, અને ચિરંજીવ પ્રતિકૃતિ નીવડે,—એ મણિશંકરનુ સૂત્ર સ્વીકારે, તેણે પણ તેને વિવેકથી અનુસરવાનુ છે, નહીં કે શબ્દશ

૭૨

ભાવનગર, ૧૪-૮-૧૯૦૪

મારી માનસિક સ્થિતિ ખરેખર વિષમ થઇ પડી છે ફરી ફરીને વિચારતા પણ મારી ધાર્મિક માન્યતા મને ખોટી લાગતી નથી, પણ આપણા દેશમા એ માન્યતા બીજાઓ સ્વીકારે એવો સંભવ દેખતો નથી છૂટા છવાયા માણસો જ્ઞાતિબંધન તોડનારા છે, પણ તેવાઓના મંડળમા પત્ની અને બાળકોને પરાણે દાખલ કરવામા ભય અને ક્રોધ વાર તો પાપ જેવું લાગે છે. પત્ની જ્ઞાતિને જ ચાહે છે તો તેને માટે જે કરવુ પડે તે કરવાની મને ફરજ લાગે છે. અત્યાર સુધીમા તેને ઘણું ખમવુ પડયુ છે, તો હવે તેનું દુ:ખ ઓછુ થાય, એ જોવાને ઉત્સુક છુ *

* ૨૭-૮-૧૯૦૪ ના કાગળમા ઉમેરે છે,—

“વચ્ચે વચ્ચે મગજની અસ્વસ્થતામા નાત વગર ચલાવવુ જોઇએ અને ચલાવી શકાય, એમ પણ વિચારો આવતા પણ એ સર્વ વહ્યું ગયુ છે ઘણુ જીવિત વૃથા ગયુ એમ લાગે છે ”

૭૩

ભાવનગર, ૨૭-૮-૧૯૦૪

Instead of becoming stronger and more loving in the heart as my religious opinions teach, I have become weaker, and I find that my heart is much contracted Introspection makes this appear terrible to me The only direction in which I see some hope of healing this disease is a closer intercourse with old relatives and friends .

[હૃદયના બલ અને રતિ, મ્હારા તરીકે મે સ્વીકારેલા ધર્મના બોધ પ્રમાણે તો [સાચા આસ્તિકનામા] વધતા આવવા જોઇયે પણ મ્હારા તો ઉલટા ક્ષીણ થયા લાગે છે, અને મ્હારું હૃદય મ્હને સંકોચાઇ ગયું હોય એમ લાગે છે આંતર દૃષ્ટિ દેખાડે છે તે [મ્હારી જાતની હાલની સ્થિતિનું] આ ચિત્ર ભયાનક

છે આ રોગનો ઉપાય એક જ દિશામા જોઉં આ રોગ મટાડવાની કંઈ યે આશા છુ આગલા સંબંધીઓ અને મિત્રો સાથે દેખાય છે]
ફરી નિકટતર સમાગમ સધાય, એમા જ

* ઉપલો કાગળ જુદા મ ણુસને, કાગળ ૭૨ અને તેના ટિપ્પણમા નોધેલો આ જ તારીખનો બીજો, બંને કાગળ જુદાને આ ત્રણ જેવા બીજા કાગળો પણ આ સમયમા લખ્યા હતા અને સગા, નાતભાઇઓ, તથા આગલા સમયના મિત્રોમાથી ઘણાને વાતચિતમા મણિશકર આવી પોતાની જરૂર અને ઇચ્છા દર્શાવતા હતા ઉપરાત સ બ ધ સમાગમ આદિ વધારવાને માટે પ્રયત્નો પણ એમણે ફરી ફરીને કરેલા પરતુ– હારો અ ગત મત પૂછો તો–મણિશકરના જીવનના આ પ્રકરણમા કંઇક એમ થયુ કે એમણે એ ફરીફરીને આરભેલા અને પડયા મુકેલા પ્રયત્નોમા એમના આગ્રહ અને નિખાલસતા એકસરખા પરોવાયા જ નહીં, અને કંઇક એમ થયુ કે સામા માણસોના શ્રદ્ધા, ભાવ, આદિ–૧૮૯૭ થી ૧૯૦૪ સુધીના સમકમાના મણિશકરના અસાધારણ અને હૃદયને વ્હલોવી નાખે એવા આચરણોથી, કુદરતી રીતે લૂલા પડેલા તે લૂલા જ રહ્યા એ સપ્તકના લગભગ મધ્યબિંદુથી માડીને, એઓ ભાવનગર અને ભાવનગરની નો.િને તરછોડીને થોડા માસ બ્હાર રહ્યા તે અરસાથી માડીને, એમના “ શિષ્યો ” ઉપરાત એમણે કોઇ કોઇ “ નવા મિત્રો” કર્યા “ શિષ્યો ” અને “ નવા મિત્રો ” સાથે એમણે સ બ ધ વધારી દીધો, એમની સાથે મણિશકરને સાચા ઉમળકાનુ અને હૃદયના કેટલાક ત તુઓના કુદરતી મેળનુ સમાગમસુખ પણ મળ્યુ પછી આ પ્રમાણેની પરિસ્થિતિમાથી કુદરતી રીતે જ કાળક્રમે બીજા બે પરિણામ પાક્યા.–(૧) સ્નેહ અને ઉપકારવશ મણિશકર આ “નવા”ઓના સ બ ધમા અતિ વિશ્વાસુ અને અ ધ પ્રશસક બની ગયા, (૨) આ “નવા”ઓને મણિશકરના પોતાના શ્રેય અને હિત અને ભાવિને માટે સાચી લાગણી કેટલી હશે અને તેઓની એમને ખરી સલાહ આપવાની, એમના સ બંધમા આત્મભોગે પણ અઘરા મિત્રકાર્યો યથાપ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ અને વૃત્તિ કેટલી હશે, એ વિશે મણિશકરના સ બધીઓ જૂના મિત્રો અને હિતેચ્છુઓ શ કાશીલ જ રહ્યા, કોઇ કોઈ શ કાશીલતા ઉપરાત પોતપોતાના સ્નેહની ઉષ્મા અને સ સ્કારાદિ પ્રમાણે અદેખાઇ અને નિષ્કારણ દ્વેષમા પણ તણાયા હશે. અને ચાર પાચ વર્ષ તો એવી સ્થિતિ ચાલી કે આ “જૂના” અને “નવા” બે વર્ગ વચ્ચેનુ જેવુ તેવુ યે તારતમ્ય મણિશકરને પોતાને કોઇ કોઇ વાર પણ સ્વત ત્રપણે સ ભળાવનાર એમની પાસે એક જ વ્યક્તિ હતી–એમની પત્ની અ સૌ નર્મદા–ઇ સ ૧૯૦૫ ના ઉત્તરાર્ધમાની એક રાત, જાણે પાચપદર દિવસ ઉપર જ વીતેલી હોય તેમ, આજે પણ યાદ આવે છે, જે લગભગ આખી અમે ત્રણેએ આસુની ફરીફરીને છલકાતી ધારાઓએ ન્હવડાવેલી

૭૪

ભાવનગર, ૧૭–૭–૧૯૦૫.

I now teach Burke...
—told me that the amalgamation scheme is not practicable for the present i. e. for some years to come Besides he is not sure that it is even desirable...

[હુ હમણા [સામળદાસ કોલેજમા] બર્ક [Reflections on the French Revolution] શીખવું છુ. —એ કહ્યુ કે [ભાવનગર અને જુનાગઢમાની કોલેજોને

બદલે રાજકોટમાં એક] સંયુક્ત કૉલેજની યોજના હાલના સમયમાં એટલે કે કેટલાક વર્ષ સુધી વ્યવહારૂ નથી, વળી એવા સંયો-જનથી લાભ જ થાય એમ પણ એમને વિશ્વાસ પડતો નથી.]

૭૫

મીઠી વીરડી, ૩-૬-૧૯૦૬

અહીં સમુદ્રમાં પ્રાચીન કાલની બાંધેલી ઘણી મીઠા જલની વીરડીઓ છે. કહે છે કે માર્કંડેય ઋષિનો અહીં આશ્રમ હતો સ્થાન અતિશય એકાંત, શાંત, અને સુંદર છે..

'આંતર સપ્તપદી'* સંબંધી તમારી થોડી પંક્તિઓ વાંચી મને ઘણું આશ્વાસન મળ્યું છે. રા ન્હાનાલાલ કવિ અને મ્હારા ઘણા મિત્રો મારા ન્હાના ગીતોની અવગણના કરે છે, તેનો મને તાપ લાગતો હતો તમારા લખવાથી ઘણી શાંતિ મળી છે જે એક પંક્તિમાં તમે કરુણ જોઇ શક્યા છો, તે આપણા ઘણા વધારે શબ્દોને જ સમજનાર ભાઇઓને નિરર્થક છે

* કાન્તની અપ્રકટ કવિતાઓના વિભાગમાં અહીં છાપી છે, એની નકલ ઉપર છપલો કાગળ છે તેમને એક આગલા કાગળ સાથે, સ્યાઇ અને તુરત, મોકલેલી, એપ્રિલ મહિનામાં

૭૬

ભાવનગર, ૨૬-૭-૧૯૦૬

. કવિના કર્તવ્ય સંબંધી તમારા સ્નેહભર વિચારો વાંચી સુખ થયું. પિતા પ્રભુની નિ:સીમ દયાના પ્રભાવથી હું કંઇ તે સવિતા તરફ જોતો થયો છું, એટલે મનુષ્ય બંધુઓની નિંદા અને સઝા સહી શકું છું

બધા જ પિતાના સંતાન છે આપણે એટલું જ ચાહીએ કે બધા એ પ્રમાણે સમજે, અને સારા અને સાચા થઇ સુખી થાય.

૭૭

ભાવનગર, ૨૯ ૯-૧૯૦૬

.. —મા ગઈ તા ૯ મી ની વિશ્રામવારની રાત્રિએ —ની સાથે એક ઘણી લાંબી વાતચિત થઇ "ગુજરાતને ક્રાઇસ્ટનું નામ ગમતું નથી પ્રભુના નામથી જે બોલવું હોય તે બોલો તમે જાતે ભલે ક્રાઇસ્ટને માનો, પણ અમે એ ન માનીએ તેમાં અમારો દોષ ન કહાડો, અમે ક્રાઇસ્ટથી વિરુદ્ધ છીએ, પણ પ્રભુના સેવક છીએ પ્રભુ કરતાં ક્રાઇસ્ટ માટે વધારે આગ્રહ? અવતાર કહો તો રામ કૃષ્ણ કાં નહીં? બધા મનુષ્યો કાં નહીં? તમે ક્રાઇસ્ટનું નામ ગુપ્ત રાખીને કહેવા ચાહશો તો ઘણું ઉપયોગી કરી શકશો આ તો તમારૂં જીવન વૃથા વીતે છે." વગેરે ઘણા અભિપ્રાયો —એ આવેશથી આપ્યા

હું તેને શો જવાબ આપું? "—, જેણે ક્રાઇસ્ટને તેના શબ્દથી જાણ્યો નથી, તેણે પ્રભુને જાણ્યો નથી મનુષ્ય મનથી રચેલા ઇશ્વરની પૂજાને વધારે ઇષ્ટ અને બુદ્ધિપુરઃસર માને, તે તેનો એક ક્ષુદ્ર અહંકાર છે ક્રાઇસ્ટમાં જ પિતા-ઇશ્વર પ્રકટ થાય છે...એ નામની

સાથે દેશને તકરાર હશે તો મારે તો એ નામની સાથે સ્નેહ છે. . હું તો એ નામની ખાતર મ વા તત્પર છુ . .. ”

“ કોઇ પુસ્તક ? કોઇ મોટુ સારૂ કાવ્ય ? મે દેશની શી સેવા કરી ? હાલ શી કરૂ છુ ? ”

મારા માર્ગમા મને પોતાને દુઃખ છે, પણ પરિણામના જયની મને કશી શકા નથી. આટલા માટે [જ] કોઇ પણ મડળ કે શાળાને માટે મને આગ્રહ નથી

શબ્દના પહેલા અધ્યાયમા જ શૈલીની સ્થાપના માટે રોકાયો છુ ‘ પ્રભુ બોલ્યો ” એ પ્રયોગ એક કારણથી ગમેલો, છતા કાયમ રાખવાનુ પાછળથી યોગ્ય લાગ્યુ નથી. ..

૭૮

ઉંસા, ૧--૧૧--૧૯૦૬

. હુ વિલબે જવાબ લખી શકુ છુ તેનુ કારણ એ છે કે પત્નીને આરામ થયા પછી હાલ બે એક માસથી હું પોતે એક વિલક્ષણ પ્રકારની બિમારીમા સપડાયો છુ. શરીરને કશી ખાસ હરકત નથી, પણ હૃદય એટલુ બધુ ઉદ્વેગમા રહે છે કે હું વાચવુ અને લખવુ થોડુ જ કરી શકુ છુ, અને જે બરાબર કરી ન શકાય તે કરવાની ઇચ્છા થતી નથી, [તે] કરતા દુઃખ થાય છે વધારે વિગતોમા નહીં ઉતરૂં. આ સ્થિતિ કયા સુધી લબાશે એ જાણતો નથી આરામ થશે કે તરત જે આનંદ હાલ લઇ શકતો નથી, તે લેવાને પ્રયત્નશીલ થઇશ જ

હાલ તો મારી એકલગુહામા જ પડયા રહી હૃદયનું શૈત્ય અનુભવતા અનુપયોગ અને અપ્રવૃત્તિની વેદના ભોગવવાનું મને પ્રાપ્ત થયુ છે પરમદયાળુ પ્રભુ મને આ સ્થિતિમાથી મુક્ત કરે !

૭૯

મહુવા, ૧૫—૧—૧૯૦૭

આપણા વર્ષ કેટલા બાકી રહ્યા ? તમે એ કલ્પના કરો તે યોગ્ય છે જીવન્ત છો. મને તો હજી હમણા જ જીવનની આશા ઉગવા માડી છે ક્રમે ક્રમે પણ જો જીવનમા આવી શકીશ, તો વર્ષની ગણના કરવાની જરૂર નહીં રહે

૮૦

ભાવનગર, ૨૯-૧-૧૯૦૭

‘સાચા સ્વર્ગ’થી અને ‘ સ્ત્રીઓના સ્વર્ગમાથી તમે કઇ વાચ્યુ ? ભાવાજીના* લેખોમા આપણી વર્તમાન સ્થિતિના બહુ આબેહુબ ફોટોગ્રાફ છે, તેના સંભાષણો ફોનોગ્રાફ જેવા છે.

- ને સ્વદેશીનો અગ્નિ હૃદયમા ઉતર્યો છે. ‘ સ્વદેશી ’ અને ‘ સર્વદેશી’નુ તારતમ્ય કરવાની ધીરજ નથી. મને તે અમુક અશે દેશદ્રોહી ગણે છે પણ હું ચર્ચામા ઉતરવાની ના પાડુ છુ

[એ] હજી પ્રાર્થનાને બુદ્ધિપુરસર થતી ક્રિયા તરીકે માનતા નથી સર્વજ્ઞને જણાવ વાની, તેની પાસે માગવાની, શી જરૂર-એ પ્રશ્ન પૂછ્યા કરે છે....

* 'સાચુ સ્વર્ગ' આદિ પુનરુક્તિઓથી ભરપુર મલમલિયા શૈલીની, અને જ્ઞાનમા તેમ બુદ્ધિની વાપરમા બાલક જેવા વાચનાર સ્ત્રીપુરુષોને માટે લખાયલી ચોપડીઓના કર્તા, સાદુ, ગુભારાથી, લગભગ તપસ્વીના જેવુ જીવન ગાળનાર,—સ્વ અમૃતલાલ સુદરજી પઢિયાર

એક વાર મણિશંકરને જરા કહ્યુ, કે 'શકુન્તલમિથુન' અને 'દેવયાની' જેવી શિષ્ટ તેજસ્વી શૈલીની કૃતિઓના કર્તા આવી ચોપડીઓને વખાણે, એ તો જાણે એમની વિશાળ ઉદાર ગુણગ્રાહકતાનો અચ્છો નમૂનો છે, પરતુ જે આ ચોપડીઓના ગુણ જ જુવે છે, તે જ પાછા એજ જાતની 'ભામિની ભૂષણ' જેવી ચોપડીઓના દોષજ જોઇ શકે છે, એવા બનાવમા મ્હને તો સમજ પડતી નથી, અને અગત રાગદ્વેષની લીલા જેવુ જ લાગે છે,—ત્યારે એ તપી ગયા હતા

૮૧

ભાવનગર, ૧૬-૭-૧૯૦૭

..સ્લાઇટ* સાહેબે લખેલુ કે બેપ્ટિઝમ વગેરે બાહ્ય ક્રિયાઓ ન બની શકે પણ માત્ર સ્નેહના મહાનિયમમા—જીવનમા—સ્વામીનો સ્વીકાર થયો હોય, તો બસ છે, એ જણાવુ છુ

નવીન મડળ સ્થાપવુ જ જોઇએ એવો કઇ નિયમ નથી. જો જૂના મડળોમા રહી સેવા બની શકતી હોય, તો તેમ કરવાને જરા પણ હરકત નથી આ — વગેરેએ સ્પષ્ટ જાણવુ જોઇએ

* સ્વીડનબોર્ગના પથનો એક પ્રતિષ્ઠિત ઉપદેશક અને લેખક

૮૨

ભાવનગર, ૩૦-૧૦-૧૯૦૭

'સ્નેહ સ્નેહને જોય છે, સ્નેહ સ્નેહને ખેચે છે, સ્નેહ સ્નેહથી બધાય છે, પરમાત્માના સકલ વિશ્વમા વ્યાપેલી એક જ વિભૂતિ તે સ્નેહ છે' આ તમારા વાક્યોને હુ હૃદયથી "આમીન" કહુ છુ

મારા જમાનામા આવા હૃદયો મળશે એવી મને આશા નહોતી તમે સમજી શકશો કે હુ એકાતવાસી મુસાફર અણુધારી અને સ્નેહી સોબત મળી જતા કેટલો સશક્ત થતો હોઇશ. વચ્ચે હુ નિર્વેદ પામ્યો હતો મારા જૂના મિત્રોમાના લગભગ બધાની સાથેનો મારો સબધ નષ્ટપ્રાય થયેલો. હવે તે પિતા મને પોતાની વિભૂતિ બતાવવા લાગ્યો છે. તે પિતા સ્નેહ છે God is Love એ મારૂ તો ધર્મસૂત્ર છે. એ જ ઋગ્વેદનો પુરાણ અગ્નિ **अग्निमीळे** એટલે હુ ઇશ્વરાગ્નિને—ઇશ્વરી સ્નેહને—જ્વલત સદિચ્છાને પૂજુ છુ, હૃદયમા એ અગ્નિની સ્થાપના થાય તે જ સાચુ 'અગ્નિહોત્ર'.

૮૩

ભાવનગર, ૯-૯-૧૯૦૮

.. જીસસ ક્રાઇસ્ટ એ મનુષ્યના રૂપમા આપણો પિતા જ આ પૃથ્વી ઉપર આવી ગયો, અને તેની આજ્ઞાઓ તેના શબ્દ ઉપરથી જાણી તથા સમજીને પાળવામા જ આપણા દેશનુ જીવન છે, એમ એ ભાઇ હજી માને છે? અને જો તેમ હોય તો આપણે ત્રણ પરસ્પર

બાપ્તિસ્મા આપીને સ્વામીના નવીન દેવાલયને આપણા હૃદયમા સ્થાપિત કરીએ, એ શુ આવશ્યક નથી ? ત્યારે જ આપણે સાથે રહી શકીશુ, ત્યારે જ આપણે સયુક્ત કામ પણ કરી શકીશુ, જાહેર રીતે ક્રાઇસ્ટની પિતૃતા અને મનુષ્યની બન્ધુતા સ્વીકાર્યાં વગર અને બીજા બધા સબધોને ગૌણ કરીને બાહ્ય જન્મના સબધને પ્રાધાન્ય આપ્યા વગર, આપણું જીવન સુખી થશે એમ મને હાલ દેખાતું નથી.

મે ઘણા વર્ષ રાહ જોવામા ગાળ્યા, ઘણા વર્ષ પ્રમાદના પણ વીત્યા ..

૮૪

ભાવનગર, ૨૦—૯—૧૯૦૮

તમારો એ વિષયમા અભિપ્રાય જાણવા ચાહું છુ હું ખુવાર થઇને તમને ખુવાર કરવાનું તો ચાહતો ન જ હોઉં તો એ માર્ગ + તમને કેવો લાગે છે ? બેશક, મારે કબૂલ કરવુ જોઇએ કે મને કોઇ વાર કશુ સ્પષ્ટ દેખાતુ નથી કોઇ વાર એમ પણ થાય છે કે જ્ઞાતિમા જ રહી કામ કરવુ જો સત્ય હશે તો કાલે કરીને પ્રસાર થશે જ, અને પુરતો પ્રચાર થશે ત્યારે મડળ પણ બધાશે.

+ આગલા પત્રમાનો

૮૫

મુંબાઇ, ૧૭-૧૦-૧૯૦૮

મારી કવિતાઓ છપાવવાની મને ઉતાવળ નથી પણ "રહસ્યો"નો પ્રથમાધ્યાય— જો કે બહારના વાચનાર કોઇ જ નથી તો પણ — પ્રકટ કરવાની ઇચ્છા રહે છે.

.. કશામા રસ લાગતો નથી મદતા અતિશય છે. પરમાત્મા આ સ્થિતિમા શુ કરે છે તે જોઉં છુ મારી હજી કોઇ પણ દિશામા પ્રવૃત્તિ નથી. એકની સાથે કે અનેકની સાથે હુ કોઈ પણ વિષયમા હજી દિલથી પડી શકતો નથી.

હાલ તો મૌન ધારીને બધે હરૂફરૂ છુ. દિનમણિ ઉદિત થવાની રાહ જોઉં છુ

યૌવન પૂરૂં થયુ વૃદ્ધાવસ્થા શરૂ થઇ ચુકી. સેનાપતિ તરફથી મળેલી સામગ્રી બેદરકારીમા લૂટાઇ ગઇ અને હવે—ઓ પિતા !

૮૬

ભાવનગર, ૨૫-૧૧-૧૯૦૮

. નમ્રતા સારી વસ્તુ છે, પણ બધી કહેવાતી નમ્રતા નમ્રતા નથી દીવાદાંડીને દીપરક્ષક સાફ કરે, તે પછી રખેને તેનો પ્રકાશ બહાર પડશે એવી ભીતિથી જો તે તેને આચ્છાદન કરે, તો એ ખોટી નમ્રતા છે પ્રકાશ ઝળકાવવા માટે જ તેનો નિયોગ છે, અને જો તે તે ગોપે, તો થનારી પાયમાલીનું જોખમ તેને શિર છે એવા જ દયાળુ ઉદ્દેશથી સ્વામી

કોઇ પણ હૃદયમા જીવનનો પ્રકાશ પ્રકટાવે છે એ તેની બક્ષીસ અને તેના ઉદ્દેશને માટે છે.

બંને ભાઇઓ સાથે પ્રાર્થના કરશો.

મનુષ્યથી શુ થાય એ સવાલ નથી મનુષ્યદ્વારા શુ થાય એ સવાલ છે કરનાર તો પ્રભુ છે. મનુષ્ય અંતરાય ન કરે તો પ્રભુ શુ શુ કરી શકે, એ તેણે મચ્છીમારોને પસંદ કરીને બતાવી આપ્યુ છે

એ અદ્ભુત કથા શુ ખરી છે? આ પ્રશ્ન તમે બંને ભાઇઓ વિચારો એમ હું ચાહું છુ જો ખરી હોય, તો વિશ્વાસ ન આવવાના શા કારણો છે, તે શોધવાનુ રહે છે .

૮૭

શાજુલા, ૮-૧૨-૧૯૦૮

. ઘણા ઘણા માણસોના સહવાસમા આવુ છુ અને સ્વદેશમા વિદેશી છુ એમ અનુભવુ છુ સેનાપતિની સ્પષ્ટ આજ્ઞા હજી કશી સાભળતો નથી પણ તે આજ્ઞા થાય તે પ્રમાણે વર્ત્તવાને જાણે આસપાસના સ્નેહબંધનોથી પણ છૂટો થતો જાઉં છુ. .

૮૮

ભાવનગર, ૧૩-૧-૧૯૦૯,

..કુટુંબોના* સાનિધ્યનુ કઇ શુભ પરિણામ સ્પષ્ટ થયું છે? મને લાગે છે કે પ્રભુમા યુક્ત થયા સિવાય સ્ત્રીઓ કે પુરુષો એક થઇ શકતા નથી આપણા લગ્નો પણ ધર્મગ્રન્થિના અભાવે એકતામા ન્યૂન છે, અને તેથી સ્ત્રીઓ અંતરથી યુક્ત થવાની મને આશા નથી.

બાલકોને માટે શુ કરવું? તેમને જૂના સંબધોમા જ જોડાવા દેવા? આ પ્રશ્ન ઉપર બહુ વિચાર કરીને અમુક નિર્ણય કરવાની જરૂર છે.

*—અને— એ ગામડામાની શાળાઓને નિમિત્તે સાથે રહેતા શિક્ષકોના કુટુંબોનુ.

૮૯

મુહુવા, ૨૧-૫-૧૯૦૯

પરિષદ્ ઉપર પધારશો કે? લખો નહીં તો ખેર, પણ સૌરાષ્ટ્રમા ઘણા તમને જોઈને અને મળીને રાજી થશે અમુક અંશે . રાજકોટની પરિષદ્ વધારે સફલ થવા સંભવ છે.

. મારા કાવ્યો પ્રસિદ્ધિ માટે તૈયાર કરૂ છુ 'પૂર્વાલાપ' નામ આપવુ ધાર્યું છે. .

૯૦

મહુવા, ૨૫-૧-૧૯૦૯

'પૂર્વાલાપ'મા પ્રકટ થવાની એક અપ્રસિદ્ધ કવિતા* મોકલું છુ તમે જોયેલ નહીં હોય. ઘણા વર્ષો પહેલા હું ધારું છુ કે ઇ સ ૧૮૮૭ મા એ લખાયેલી પછી મે જે કવિતાઓનો નાશ કરેલો+ તેમા એ આવી ગયેલી. ભાઇ બલવંતરાય ઠાકોર પાસે નકલ હતી,

તેથી એ હાલ મળી શકી છે

લખવાનુ ચાલશે. પ્રેરક ચલાવશે ત્યારે એક મહિનામા એટલુ કામ થશે કે જે અગાઉ દશ વર્ષમા પણ ન થાય બાકી મારી મેળે પ્રવૃત્ત થઇ શકતો નથી

---

* 'રમા' આ કવિતા માટે તા ૧-૮-૧૮૮૯ નો કાગળ પણ જુવો (પત્રાક ૬)

+ જુવો આગળ પત્રાક ૧૧૩

૯૧

ભાવરોડ, ૨-૬-૧૯૦૫

. 'રોમન આત્મશ્વાસન' કરીને નાટક હુ લખતો હતો, તે હવે તૈયાર થયુ છે હુ ધારુ છુ કે ગુજરાતને એ ઘણી નવી વસ્તુઓ દેખાડશે .

૯૨

ભાવનગર, ૩૦-૬-૧૯૦૫

. હુ રજામા અમદાવાદ, વડોદરા, અને મુંબઇ જવાનો છુ અમુક સાહિત્યસેવા માટે જાઉં છુ. બીજા કેટલાક ગૌણ કારણો બલુભાઇને કહ્યા હતા . હવે મળવા જેટલો વખત નથી કારણ કે કાલે મેઇલમા હુ જઇશ ...

૯૩

સિદ્ધક્ષેત્ર, નર્મદાતીર, ૨૯-૭-૧૯૦૫

મારો છેલ્લો પત્ર મળ્યો હશે, ભૃગુતીર્થ ઉપરથી લખ્યો હતો તે. આપણા પૂર્વજનો આશ્રમ ખરે જ અદ્દભુત છે ખડકમાથી એક ગૌમુખી નીકળી છે, અને પાણીમા અજબ જેવી શક્તિ છે. ન્હાના કુડ ઉપર એક ઉંબરાનુ ઝાડ છે ત્રણ હાથ નીચે સ ગેમરમરના ખડકોમા થઇને નર્મદાના નીર વેગથી વહે છે. હુ એક ધોધ પાસેના પત્થર ઉપર નહાતો હતો, ત્યા નીચે ત્રણસો ફૂટ ઉંડુ પાણી છે એમ એક માણસે કહ્યુ હતું

આજે હોડીમા બેસી નીચે બાર માઇલ દૂર સિદ્ધક્ષેત્ર છે ત્યા ન્હાવા આવ્યો છુ. મોરના જોડા ફરે છે અને બધા પક્ષિઓ કલ્લોલ કરે છે. આ નર્મદાતીરના વનોની આગળ લાખાવન અને શેષાવન કશા હિસાબમા નથી. કરદેજનું વન તો અહીંથી એક ન્હાનું આબાવાડિઉં હોય તેવુ લાગે છે, સ્થળે સ્થળે પહાડમાથી ધોધ નીકળી નર્મદાને મળે છે ગઇ કાલે ગૌધારા અને વત્સધારા નામના બે ધોધ અને હુ સતીર્થ એ ધામ જોયા હતા આજનું સ્થાન એથી પણ સરસ છે...

રવિવારે કાશી જઇશ ..હું વહેલો જ આવીશ

૯૪

મહુવા, ૭-૧૨-૧૯૦૫

..ામ. — — ને મહારાજે તાર કરી ભાવનગર તેડાવ્યા હતા રાજ્યની નોકરી સ્વીકારવાને ખુશી છો કે કેમ એમ પૂછી, હા પાડી, એટલે . મારૂ શુ થશે એમ પૂછતા, . એમ કહ્યુ છેવટે,—ખુશીથી રજા આપે તો પોતાની હા છે એમ— —એ કહ્યુ . .

૯૫

મહુવા, ૧૫-૧૨-૧૯૦૯

હું ગુરુવારની સ્ટીમરમા અહીંથી ભાવનગર ગયો હતો તે ગઇ સાજે પાછો આવ્યો.

—ને મળ્યો. મહારાજાએ કઇ વાક તો બતાવ્યો નથી, પણ નુકસાન નહીં થાય એટલુ જણાવ્યુ છે . ફેરફારી તો અટકાવવાની આશા આપી નથી.

.. કારણમા મ્હારી વારવાર બગડતી સ્થિતિ મુખ્ય હશે. અને — ની પણ કદાચ અસર હશે અસ્તુ હવે કરવુ શુ ?

—એ તમારા તથા ઠાકોરના પત્રની વાત કરી. ઠાકોર ત્યા — મળશે ત્યા સુધી કશુ ચોક્કસ ન કરવા લખે છે એમ પણ જણાવ્યુ

. ફેરફારીનો દેખાવ પણ ખોટો જ થશે એમ લાગે છે .

મને લાગે છે કે તમે — જાઓ અને બધી વ્યવસ્થા ચોક્કસ થાય ત્યા સુધી હાજર રહો તો સારૂ

ઠાકોરના કાગળથી મને બીલકુલ અસતોષ થયો નથી ઉલટુ સારૂં લાગ્યુ છે એમને અત્યારે જુદો પત્ર લખતો નથી આમા જ બીડીશ .

.શ્રમ, ચિતા, ભીતિ, એ બધા દુશ્મનો છે અને ઉપરથી કશુ આશ્વાસન મેળવવાની સ્થિતિ પણ નથી છતા છેક મદદગાર વગર નથી એ જોઇને પણ કઇક ધીરજ રહે છે

તમે અને ઠાકોર બને મળીને યત્ન કરશો તો આ કફોડી સ્થિતિમા પણ કંઇક સહી શકાય એવુ બની શકશે...

૯૬

મહુવા ૧૫-૧૨-૧૯૦૯

The sight of your letter cheered me

His Highness I have served zealously and willingly. Till now I believed that he had some regard for me. He never showed any other feeling But now I cannot say...You can know the the truth and let me know too

For a long time I have been alternating between two states, one of excitement and another of quiet and depression I have not remembered you in my states of excitement, but in every succeeding time of quiet, I have longed for you, and my memory has dwelt upon our past Only recently at--, I had asked—to bring about a meeting between us . .

I trust you will go to—with—, and all will be done that can be.

My future being so painfully uncertain, I cannot write what more is surging within me...,

[ત્હમારો કાગળ જોઇને મ્હારી ગ્લાનિ ઓસરી મહારાજા સાહેબની નોકરી મે ઉત્સાહથી અને પૂરે મને કરી છે હું માનતો હતો કે ખુદનો મ્હારા ઉપર ભાવ છે. અન્યથા દર્શન મને કદાપિ નથી થયુ. પણ હવે તો [સાચુ શુ માનવુ તે] સમજી શકતો નથી. ત્હમે સત્ય જાણી શકશો અને મ્હને પણ જણાવી શકશો.

મ્હારૂ મન લાબા સમયથી બે સ્થિતિઓ વચ્ચે પલટાયા કરે છે આવેશની સ્થિતિ પછી શાતિ અને ગ્લાનિની સ્થિતિ આવે છે, [પછી પાછો આવેશ] આવેશમય સ્થિતિઓમા મે ત્હમને વિસારેલા છે, પણ પછીની દરેકે દરેક ગ્લાનિની સ્થિતિમા, હું ત્હમારે માટે તલસ્યો છુ, અને આપણા ભૂતકાલની સ્મૃતિઓ પાછી સજીવન થયા કરેલી છે. થોડા દિવસ ઉપર જ —મા મે —ને કહ્યુ હતું, કે આપણો મેળાપ થાય એવુ કઇ કરે

મ્હને ભરોસો છે જે —ની સાથે ત્હમે પણ —જશો, અને જે બની શકતું હશે તે તમામ કરવામા આવશે.

મ્હારા ભવિષ્ય વિશેની અનિશ્ચિતતા આટલી દુખદ હોવાથી, મ્હારા દિલમા જે બધુ ઉછળી રહ્યું છે તે લખી શકતો નથી]

૯૭

ભાવનગર, ૧૦ ૧-૧૯૧૦

તમારો રવિવારનો માયાળુ પત્ર ગઇ રાત્રે મળ્યો, વાચી સુખ થયુ. લાગણીના શબ્દો હાલ મારા પર વધારે અસર કરે છે કારણ કે હું લૂટાયેલા જેવો છુ મહારાજા સાહેબ હમણા શિકારમા વધારે રહેતા હોવાથી એકબે વાર પ્રયત્ન કર્યા છતા હું મળી શક્યો નથી —સાહેબને કઇ જવાબ લખ્યો છે કે નહીં તે હવે મળીશ ત્યારે પૂછી જોઇશ...

૯૮

ભાવનગર, ૧૬-૨-૧૯૧૦

મને એક ચાન્સ વધારે મળ્યો છે એ તો ખુલ્લુ છે કામ નિયામત કરવુ એટલુ મારાથી બને તેવુ છે અને તે હું કરીશ પણ અદર નવુ તેજ આવ્યા પહેલા હુ ખાતામા તેજ લાવી શકું એમ મને લાગતું નથી અને અંદર ક્યારે આવવા માડશે તેની હજી કશી ખબર પડતી નથી.

૯૯

ભાવનગર, ૧૭-૬-૧૯૧૦

મૈત્રી કરવી એ સુસાધ્ય નથી મિ. ફ્રેઝરને× હાલ કશો ખરેખરો ઉપયોગી લેખ મોકલી શકુ તેમ નથી. સ્થિત્યંતર આવશ્યક છે, પણ તે આતર સ્થિતિનું પ્રથમ આવશ્યક છે એ થશે ત્યારે બહારનું રૂપ મેળે મેળે બદલાશે જે રાજ્યની સેવા એક વાર સ્વીકારી તેનો ખાસ મહત્ત્વના કારણો વગર ત્યાગ પણ હું અનુચિત માનું છું. અને અહીં તો મે ખાનગી કામ પણ હાથમા લીધુ છે. સંગીત 'ઇલિયડ' ના હજી ઘણા સર્ગો છપાવવા બાકી છે. માટે મને લાગે છે કે મારે રહેવુ જોઇયે

સ્વીડનબોર્ગ કોન્ગ્રેસમા માત્ર પુરતું દ્રવ્ય

ન હોવાના કારણથી જ જઇ શકતો નથી

કદાચ નવા શહેનશાહના રાજ્યારોહણના સમારંભ ઉપર અમારા મહારાજા ઇંગ્લાંડ જશે. જો એમનું જવાનું ચોક્કસ થશે તો હું મને સાથે લઇ જવાને વિનંતિ કરવાનો છું. બને તે ખરૂં...

* 'ઇન્ડિયન એજ્યુકેશન' એ માસિકના તંત્રી અને મુંબાઈ સેકન્ડરી ટીચર્સ' કૉલેજના પ્હેલા પ્રિન્સિપલ

૧૦૦

ભાવનગર ૧૧-૮-૧૯૧૦

બેશક, આ વખતની જૂનાગઢની મુસાફરીથી મને ઘણો આનંદ થયો છે. એવા સ્થાનોમા હું અગાઉ કદાપિ ફર્યો નહોતો, અને "ઝર," 'ઘોડી," વગેરે શબ્દો જેમ નવા સાભળ્યા, તેમ તે વસ્તુઓ પણ પહેલી વાર જ અનુભવી.....

૧૦૧

ભાવનગર, ૧૮-૫-૧૯૧૧

.. વિલાયતવાળાઓ જનોઇઓ આપે છે, વિવાહો કરાવે છે, કોઇને કાંઇ વાધો આવતો નથી. મારા ભાઇઓ મને તો શુ પણ બાલકોને સુદ્ધાને સાથે રાખી શકતા નથી કદાચ હું ખુશામત કરૂં એવી તેમની ઇચ્છા હશે....

૧૦૨

ભાવનગર, ૧૭-૮-૧૯૧૧

...પ્રાર્થનાના સબધમા હુ જોઉં છુ કે મે પોતે આટલા બધા વર્ષો થઇ ગયા તો પણ પિતાની સાથે પરિચય વધાર્યો નથી આન્તરો ઉઘડેલા હુ અનુભવતો નથી પ્રાયશ. પૃથ્વી ઉપર દ્રવ્ય એકઠું કરેલુ હોવાને લીધે "કીડા તથા કાટ નાશ કરે છે, અને ચોરો ખાતર પાડીને ચોરે છે" 'એક દેવીના આત્મવૃત્તાત'મા એ વિષય ઉપર એટલું બધુ લખાયેલુ છતા મારી અદર હુ થોડો જ વિકાસ જોઉં છુ અને તો પણ બેશક નિરાશ થતો નથી, કારણ કે એમ લખ્યુ છે કે "જે મારી પાસે આવે છે, તેને હું કોઇ રીતે બહાર કહાડી મુકીશ નહીં .."

આપણો પત્રવ્યવહાર હાલ અગાઉના જેવો સફલ નથી. તેનું કારણ મુખ્ય અશે હું મારા પોતામા સમજુ છુ મારી પોતાની અતિ-સતત અને અવિચ્છિન્ન રહી નથી દુનિયાને પણ હજી સુધી બરાબર પીછાનતો થયો નથી ઇ ઇ અસ્તુ....

૧૦૩

ભાવનગર, ૧૧-૯-૧૯૧૧

Perhaps I have forfeited a corner of your heart [?], and yet I think I may express my desire, and you are at liberty to comply with it or not as you think best,

Being without friends, and at present more solitary than ever, harassed also by the visions of many most unpleasant possibilities I turn to you and ask you to come if haply my words can touch your heart and make you forget all past unpleasantness

[કદાચ ત્હમારા હૃદયનો એકે ખૂણો મારે માટે રહ્યો નથી, અને તથાપિ હું તો મ્હારી ઇચ્છા દર્શાવુ છુ, જેનો પ્રતિધ્વનિ આપવો કે કેમ એમા ત્હમને જે યોગ્ય લાગે તે કરવા ત્હમે સ્વતત્ર છો

મિત્રહીન હોવાથી અને અત્યારે આગળ કદી નહીં એટલો બધો એકલ થઇ ગયો છુ એમ લાગતા, વળી અત્યત દુઃખદ નીવડે એવા સભવો નજર આગળ તરવરે છે તેની પીડામા, હું ત્હમારૂ સ્મરણ કરૂં છુ, ભાઇ, અને જો મ્હારા દીન વચનોથી ત્હમને દયા સ્ફુરે, અને ગઇ ગુજરી બધી કડવી ઘટનાઓ ત્હમે ભૂલી શકો, તો મ્હારા વીનવણા સાભળો અને અહીં આવો]

૧૦૪

ભાવનગર, ૨૪-૯-૧૯૧૧

If nothing satisfactory is done here, I think of applying to the Gaikwad either for some suitable service or for some regular translation work. I wanted you for consulting with me about these things However, it does not matter ~ I think I can earn enough to maintain my family anywhere .

[જો અહીં કશી સતોષકારક ગોઠવણ ન થાય, તો મ્હારો વિચાર ગાયકવાડને અરજી કરવાનો થાય છે, હું ખપ લાગુ એવી કોઇ નોકરીને માટે, અથવા તો નિયમિત રીતે ભાષાતર કામ મ્હને મળ્યા કરે તે માટે. આ બાબતો વિશે સલાહ મેળવવાને સારૂ ત્હમારો ખપ હતો. પરતુ કઇ ચિતા નહીં હું ધારૂં છુ કે કુટુંબનિર્વાહ જોગુ તો હું ક્યાયથી પણ કમાઇ શકીશ.]

૧૦૫

ભાવનગર, ૭-૯-૧૯૧૨

આસુ થોડા પડે તેથી મને દુખ થતું નથી તેનુ રાજ્ય આવો પછી ભલે સાથે સાથે આસુની નદીઓ પણ ચાલે ' હું કેટલીક બાબતોમાં કઠોર છુ...

૧૦૬

ભાવનગર, ૧૧-૭-૧૯૧૪.

. એકાદ મહીના પછી બધુ રીપેયર થઇ જાય* ત્યારે આમત્રણ કરશુ, એટલે સૌ જોવા આવજો ...

* મણિશકરે ભાવનગરમા નવુ ખરીદેલુ ઘર.

૧૦૭

ભાવનગર, ૨૯-૭-૧૯૧૪

.. "દુખી સંસાર" ભજવી બતાવવા માટે એક મડળી અહીં પ્રયાસ કરે છે દીવાળીના અરસામા બહાર પડશે. ."જ્ઞાનસુધા"મા* આગળ ઉપર મોકલશો. દરમિયાન હાલ હુ "ગુરુ ગોવિંદસિહ"નુ નાટક લખવામા રોકાયો છુ એ શીખ ગુરુનુ ચરિત્ર પરમ ઉન્નત અને કરુણ છે

* 'દુખી સસાર' પછી પુસ્તક રૂપે જ બ્હાર પડયુ હતુ

૧૦૮

ભાવનગર, ૩-૧૧-૧૯૧૪

...'હિંદનું હૃદય' 'Heart of India' એ નામ તમને પસદ પડયુ જાણી સંતોષ થયો નામમા જ કંઇ હિંદનો સબંધ દેખાય તો સારૂ, એવી ઇચ્છાથી શોધતા એ નામ મળ્યુ અને તે સ્વીકાર્યું ..

ત્રિમાસિક એગ્લો-વર્નાક્યુલર નીકળશે ...

૧૦૯

ભાવનગર, ૧૬-૧૧-૧૯૧૪

...વચ્ચે "દુખી સસાર" નાટક ભજવાયું તેની ધમાલમા હોવાથી.

આ સાથે "સ્વર્ગીય રહસ્યો"નું પહેલું ફારમ મોકલુ છુ. એ ગ્રથ છપાવો શરૂ થયો તેથી મને પરમ આનદ થયો છે....

૧૧૦

ભાવનગર, ૧૨-૧-૧૯૧૫,

..."વિક્રમ"*નો છઠ્ઠો અક તમને મળ્યો છે એ જાણીને તથા વિશેષો બતાવ્યા છે તે જોઇને સંતોષ થયો છે સાતમા અકથી પણ જે લાગે તે લખશો. નામદાર મહારાજા એ વાચી અતિશય પ્રસન્ન થાય છે પરિચય અને વિશ્વાસ ત્વરાથી વધતો જાય છે ..

આનદમા અને ઉલ્લાસમા રહેજો. સત્યનો વિજય ત્વરાથી ચાલે છે.

* 'બ્રિટિશ અને હિંદી વિક્રમ' એ નામે મહારાજા સાહેબે લશ્કરના સિપાહોમા અને તેમની વસ્તી પ્રજાના આમ વર્ગમાથી સુધ્ધાંરવે થતી હતી તેમનામા મુક્ત વહેચવાને માટે આરભેલુ સાતવારિયુ

૧૧૧

ભાવનગર, ૭-૩-૧૯૧૬

... My own special field of work has been different for a number of years I have come in personal contact with Englishmen and Americans of the faith received by me, and have correspondents even in Africa and Australia. The work of propagation started through me has already achieved some success .

We were not youths but full-grown men when we separated I see that the separation has not succeeded in breaking the original harmony...

....Will you also review કલાપીનો વિરહ ?...Kavi tells me you were going to edit* it yourself Kavi needs and deserves encouragement and acknowledgment .

[મ્હારો ખાસ કર્તવ્ય પ્રદેશ કેટલાક વર્ષથી જુદી બાજુનો છે જે ધર્મ મે સ્વીકાર્યો છે તે માનનારા અંગ્રેજ અને અમેરિકનોના અંગત સમાગમમા, હુ આવ્યો છુ, અને આફ્રિકા અને ઑસ્ટ્રેલિયામાના પણ કોઇ કોઇ [ધર્મ-ભાઇ] સાથે મ્હારો પત્રવ્યવહાર ચાલે છે. પ્રચારણના જે કાર્યના આરભ અને પ્રવર્ત્તનનુ હું નિમિત્ત છુ, તેમા થોડો વિજય તો આટલા [ટુંકા] સમયમા પણ મળી ગયો છે ..

આપણે છૂટા પડયા ત્યારે કિશોરો ન્હોતા પક્વ સ્થિતિએ પ્હોચેલા ભાયડા હતા વિખૂટા પડયા, તથાપિ મૂલ આપણા વચ્ચે જે સવાદ [જામ્યો હતો], તે, હું જોઉં છુ જે એ વિયોજને તોડી નથી શકાયો.

..." કલાપીનો વિરહ" એનુ પણ અવલોકન લખશો ને? કવિ [ત્રિભુવન પ્રેમશકર, એનો કર્તા] કહે છે, ત્હમેજ એને 'એડિટ'* કરી આપનાર હતા કવિને ઉત્તેજન અને [એની કૃતિના ગુણની] જાહેર પ્રશસાની જરૂર છે, અને તેને એ લાયક પણ છે]

* કવિ ત્રિભુવનને કલાપી વિદેહ થયા પછી ભાવનગર અને લાઠીના રાજ્યો તરફથી ન્હાની રકમો માસિક મળતી, અને "વિભાવરી સ્વપ્ન" નુ વેચાણ, રા રા લક્ષ્મીપ્રસાદ હરિપ્રસાદ દેસાઇ જેવા ઉદાર સજ્જનની પ્રસગોપાત્ત મદદ, એ પ્રમાણે એનો સાદો સસાર નભ્યે જતો "કલાપીના વિરહ" ને માટે કવિને મુખ્યત્વે જરૂર કાઇ ત્રીજુ દેશી રાજ્ય એ ચોપડી છાપી આપે અને એને કઇ ન્હાની રકમ માસિક બાધી આપે, એ પ્રકારની હતી, આવો આશ્રય મેળવી આપે તે સાથે સાથે એડિટિંગ પણ કરે વા કરાવી આપે તેમા કવિને વાંધો ન હતો

૧૧૨

ભાવનગર, ૧૮-૪-૧૯૧૬

.. હુ પોતે ટીકાકારોની એટલી ઓછી દરકાર કરૂં છુ કે મારી મુખ્ય પ્રવૃત્તિ તમારા સર્વની અને હિદના તમામ કેળવાયેલા વર્ગની લેશ માત્ર દરકાર કર્યા વગર ચાલૂ રહી છે પણ મને તો પચાસ વરસ થવા આવ્યા, અને તમને બંનેને મૂર્ખ ટીકાકારોને.

કાઠીયાવાડી શબ્દોના પ્રયોગ [બ્રિટિશ અને હિદી] વિક્રમમા વધારે વધારે જોવામા આવતા હશે એ શબ્દોને "તુચ્છકારી કાઢવાનો કાળ હવે ગયો છે, " એમ તમે લખો છો,

તેમા "હવે" અસ્થાને છે. એ શબ્દો તો ગુજરાતીઓ ખજાનો છે, અને એ વિષયમા હું પોતે લખવા ચાહુ છુ એમાં કાઇ "હિમત"નો બહુ સવાલ નથી તેમ "વાજબી સ્થાન અપાવવાનો" પણ નથી વાજબી સ્થાન એ શબ્દો ભાષામા છે તેથી છે જ, અને સારા લેખકો અને વક્તાઓ તેને યોગ્ય રીતે વાપરશે ત્યાસુધી રહેવાનુ.

—વાચી? 'વીસમી સદી' જોઇ? એ કચરો કેવો લાગ્યો?

૧૧૩

ભાવનગર, ૯-૫-૧૯૧૬

...તમારા . જૂના લગભગ તમામ [કાગળો] નો નાશ થઈ ચૂક્યો છે આ એક વાત વખતના વખતમા બની ગઇ છે, અને હવે તેનો ઉપાય નથી....

૧૧૪

ભાવનગર, ૩૧-૫-૧૯૧૬

. ઘર બંધાય છે તે મારૂં પોતાનું.* દોઢેક વરસ પહેલા ખરીદ કર્યું હતું, અને હાલ થોડો ભાગ ફરી બંધાવુ છુ. .

* જુવો ૧૨-૭-૧૯૧૪નો કાગળ, પત્રાક ૧૦૬

૧૧૫

ભાવનગર, ૨૦-૬-૧૯૧૬.

. 'સંસાર દુખમય છે અને હોવો જ જોઇયે' એ સૂત્ર પણ હું સ્વીકારી શકતો નથી. "સસાર દુખમય છે," એ ખરી વાત, પણ તે તેવો હોવો ન જોઇએ... *

'પૂર્વાલાપ'ના ટિપ્પણો માટે હજી કશો વિચાર કર્યો નથી લાબા ટિપ્પણોને હું પણ અયોગ્ય ગણું છુ મારો વિચાર એવો છે કે એ ટિપ્પણો કર્તાની જ કૃતિ હોવાની આવશ્યકતા નથી બીજાની હોઇ શકે, પણ બીજા એક કરતા વધારેની હું પસંદ કરતો નથી. પણ એ કાવ્યોને ઉતાવળે પ્રકટ કરવાની હું કશી જરૂર જોતો નથી

વિગ્રહ ચાલે ત્યા સુધી લાબી રજા ન લેવાનું મે અમારા મહારાજા સાહેબને વચન આપેલ છે, અને પેપરનું કામ ચાલૂ જ છે...

* ૯-૭-૧૬ના કાગળમા ઉમેરે છે–'માનવ જીવન પ્રધાનપણે દુખમય જ હોઇ શકે," એ તમારૂ સૂત્ર તમારા પ્રકાશ પ્રમાણે બરાબર છે'

૧૧-૭-૧૬ના કાગળમા ઉમેરે છે,–'ક્રિશ્ચિયન સિદ્ધાત પ્રમાણે આ ભવ દુખમય જ હોવો જોઇએ, એમ નથી બેશક, હાલ તો લગભગ સર્વત્ર દુખની પ્રધાનતા દેખાય છે ઇંગ્લાડમા તો નહીં, પણ અમેરિકામા અત્યારે પણ Bryn Athyn, Glen view, વગેરે થોડા ગામ એવા વસેલાછે, કે જેનુ જીવન angelic life [ફિરસ્તાઓના] જીવન ને ઘણુ મળતુ છે [ક્રિશ્ચિયન સિદ્ધાત પ્રમાણેના] આશા અને આસ્થા ઉપરાત, આ અનુભવ પણ છે'

૧૧૬

ભાવનગર, ૧૨-૫-૧૯૧૭

અહીં —ના પિતાના કાર્યમા નાત બધા છોકરાઓ માટે ફેંસલો કરવા તૈયાર હતી, પણ મૂલ પુરુષોના ધર્માધિકાર માટે —એ ફેંસલો માગવાથી, અને વરશી સુધી મેહતલ આપવાથી, કશુ બન્યુ નથી છોકરાઓએ તેના છોકરાઓની સાથે રહીને કાર્યમા ભોજન લીધુ છે

૧૧૭

ભાવનગર, ૨૬-૫-૧૯૧૭

..અહીં બુધવારે જ્ઞાતિ એકઠી થઇ હતી તેમણે ઠરાવ કર્યો છે, કે છોકરાઓ પ્રાયશ્ચિત્ત લે, તો સૌને સાથે બેસીને ભોજન લેવામા કશી હરકત નથી, તેમ ભવિષ્યની પ્રજાને પણ બાધ આવશે નહીં સૌએ એ ઠરાવ ઉપર સહી કરેલ છે

પ્રાયશ્ચિત્તમા પચાશેકનો ખર્ચ થશે, સો એક રૂપિયા જ્ઞાતિભોજનના થશે, અને રૂા ૨૫૦ ગૌદાનનિમિત્તે હાટકેશ્વરમા આપવાનુ ઠર્યું છે +

+ તા ૧-૬-૧૭ના કાગળમા લખે છે—આવતે સોમવારે મારા તરફથી જ્ઞાતિભોજન તથા પ્રાયશ્ચિત્ત બંને કરવાનુ ઠરાવ્યુ છે નિર્વિઘ્ને પાર પડશે એવી આશા છે

બેય પુત્રોના અને મોટી પુત્રીના લગ્ન આ પછી થયા અ સો નર્મદાએ સારી પેઠે ઉતાવળ કરાવીને આ કાર્યો કરી લીધા, જાણે કે પોતાનુ થોડુ જ આયુષ્ય રહ્યું છે એમ આગળથી ચેતી ગયા હોય એ પ્રમાણે આ બાબત વિશેના અને પુત્રોના ઉપનયન વિશેના કાગળો જાણીને અહીં છાપ્યા નથી, એવી બાબતોની પ્રસિદ્ધિ નિરુપયોગી ગણીને

૧૧૮

ભાવનગર, ૧૬-૪-૧૯૧૮.

. તમામ પરીક્ષણોનો હેતુ સંશોધનનો જ હોય છે. હું પોતે પણ હાલ અમુક એ પ્રકારની સ્થિતિ અનુભવુ છુ આશા અને આસ્થા છે કે પરિણામ સારૂ આવશે, જો કે અમુક વખત સુધી કંઇક કષ્ટ રહેશે,

સર્વશક્તિમાનનો પોતાનો શબ્દ એવો છે કે "ડરશો નહીં" તો વધારે શુ જોઇએ?

+ તા ૧૯-૭-૧૮ ના કાગળમા લખે છે—પુનર્જનન અને પરીક્ષણ સબધી છેલ્લા બે મહીનામા ઘણા લેખો વાચ્યા પુનર્જનનની ક્રિયામા વર્ષો લાગે છે અને એક પછી એક ઘણા પરીક્ષણો આવે છે, એમ સૌ અનુભવીઓ લખે છે

૧૧૯

ભાવનગર, ૧૪-૬-૧૯૧૮

.. હૃદયમા શૈત્ય છે અને તે દૂર થતા હજી લાબો વખત લાગશે, એમ દેખાય છે છતા ઉદ્યોગ ચાલ્યા કરે છે 'ગીતાંજલિ'નુ ભાષાતર+ પૂરૂ થયુ છે, અને હાલ તેની શુદ્ધ નકલ ઉતારૂં છુ

+ જુવો આગળ પત્રાક ૧૨૮ અને ૧૩૪,

૧૨૦

ભાવનગર, ૨૪-૮-૧૯૧૮

વજ્રપાત ઉતર્યો છે. સૌ. નર્મદા અચાનક આચકી થઇ આવવાથી ગઇ કાલે સ્હવારે સ્વર્ગવાસી થયેલ છે પ્રભુએ આ આફત ઉતરવા દીધી છે, એટલે હુ અધીન છુ ઘર ભાગી પડ્યું છે. .

૧૨૧

ભાવનગર, ૫-૯-૧૯૧૮

તમારા બંને માયાળુ કાગળો મળ્યા છે ધીરે રહીને પ્રતિધ્વનિ આપીશ હાલ તો એટલુજ જણાવવાનુ છે કે ડોલરની ન્હાની * બ્હેનને પ્રભુએ ગઇ કાલે બોલાવી લીધી છે...

* છેલ્લુ બાલક આ દુનિયાની હવા થોડા દિવસ જ લઇને પાછુ થયુ

૧૨૨

ભાવનગર, ૧૫-૯-૧૯૧૮

... છેક ન્હાના બાલકો વચલી * સ્થિતિમાથી પસાર ન થતા સીધા સ્વર્ગમા જાય છે, એમ સ્વીડનબોર્ગ ' સ્વર્ગ અને નરક'ની § ૩૩૨ મા જણાવે છે . ...

વાચવાનું હાલ કશુ ચાલતું નથી માત્ર સતત પ્રાર્થના ચાલ્યા કરે છે ' સ્વર્ગ અને નરક' વગેરે કોઇ કોઇ વાર વચાય છે..

હજી સવિસ્તર લખવા જેવી સ્વસ્થતા નથી પ્રભુ આપશે ત્યારે આવશે હાલ પણ તે આપવાને તત્પર હશે, પણ હુ જખમને લીધે ગ્રહી શકતો નહીં હોઉં ..

* ' વચલી સ્થિતિ ' વિશે જુવો આ પછીનો પત્ર અને ટિપ્પણ.

૧૨૩

જુનાગઢ, ૨૪-૯-૧૯૧૮

, વેદનાની સ્થિતિમા પ્રાર્થના થયા કરે એ સ્વાભાવિક છે ઝિંદગીનો મોટો ભાગ જેના સહવાસમા ગયો, અને જેનો મને ઘણો આધાર હતો, તે એકાએક ખસી જવાથી હૃદય કેટલીક વખત સુધી શૂન્યવત્ બની જાય, તેમા કશી નવાઇ નથી. પણ બેશક મારી શ્રદ્ધા કાયમ છે કે આ બનાવ સુદ્ધા અમુક શ્રેયને માટેજ બન્યો છે. શાશ્વત સ્થિતિને એ ઉપકારક થવોજ જોઇએ

અને મને શાતિ પણ મળશે. ક્યારે મળશે એ અત્યારે સમજાતું નથી, પણ વખત જતા મળશે એમ લાગ્યા કરે છે દરમિયાનનો વખત કોઇકિ રીતે પણ વીતી જશે .

લખવા વાચવાનું થોડુ થોડુ ચાલ્યા કરે છે ગઇ કાલે ચૌહાન વાચતો હતો, અને આજે પણ એ વાચતા સારૂં લાગ્યું છે.

છતા ગમે તે કામ કરતો હોઉં ત્યા દિલમા વારવાર ચરચરાટી થઇ આવે છે, અને ફટાકાની વાટ બળી જાય, તેટલી ઝડપથી બળતરા થઈ જાય છે

નિદ્રાભગ કોઇ કોઇવાર થાય છે .

સ્મરણ આવે છે કે વચલી સ્થિતિ*

સબધી ઘણા વિશેષો આપણને જાહેર થયેલ નથી ઉદાહરણ તરીકે, સ્વર્ગના સૂર્ય સબધી ત્યાના તાપ અને પ્રકાશ સબધી પુષ્કળ માહિતી મળેલ છે. પણ વચલી સ્થિતિના પ્રકાશ સબધી કોઈ સ્થાને સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ હોય, એમ મને સાભરતુ નથી એ જીવનની કલ્પના કરવાના પ્રયાસો કરૂં છુ, અને નિષ્ફળ થાઉં છુ, ત્યા શી પ્રવૃત્તિ ચાલતી હશે, સોબતી કોણ હશે, નિવાસ કેવો હશે, અહીંના સ્મરણોથી શુ થતું હશે, વગેરે કશી બાબતનો સ્પષ્ટ પ્રબોધ થતો નથી.

છના ઈશ્વરકૃપાથી એક સર્વોપરી સત્ય જ્વલત, સિદ્ધ, અને સ્થિર રહેલ છે પ્રભુ જીસસ સ્વર્ગ અને પૃથ્વીનો એક ઈશ્વર છે, તે નિસ્સીમ દયાલુ છે, અને તે ઝિદગીના બાકી રહેલા ભાગમા આ દીન સેવકને યત્કિચિત્ સેવા બજાવવા જેટલી શક્તિ અને સ્વસ્થતા આપશે, એ વિશ્વાસ ટકી રહ્યો છે, અને સારૂં આશ્વાસન આપે છે

તમે દીવાળીની રજામા અવસ્ય આવશો મને સમાગમની જરૂર છે, અને રહેશે

* નર્મદાના ' આત્મા'ની ગતિ વિશે કુદરતી રીતે તર્કવિતર્કની દશામા આ એક વિલક્ષણ હકીકત પકડાઇ આવે છે કે સ્વીડનબોર્ગ રૂપ સત્યનો સપૂર્ણ સગ્રહ પણ આવા મુદ્દાના વિષય ઉપર તો કશુ જ અજવાળુ નથી પાડતો, બીજા ન્હાના મોટા કર્તાઓના અસખ્યાત ગ્રથોના જેવુ માત્ર થોથુ છે !

૧૨૪

ભાવનગર, ૩૧–૧૦–૧૯૧૮

દિવસો અને રાત્રિઓ વીતે છે અને મારા હૃદયમાથી મદ જડ ઉદાસી ખસતી નથી. કઈ કઇ સ્મરણો આવીને ' ચમક ' ઉત્પન્ન કરે છે, જો કે વેદનાની તીવ્રતા થોડો જ વખત રહે છે યોગ કેવો અને કેટલો હતો એ જાણે હમણા જ–હવે જ–ભાન થાય છે અને "એક પાત્ર" વગર જીવનમા જાણે કશો જ સાર રહ્યો નથી, એમ અનુભવાયા કરે છે

જૂનું જીવન દગ્ધ થયુ છે, પણ નવુ હજી પ્રાપ્ત થયુ જણાતું નથી પ્રભુએ આપેલી બક્ષેસોનો અત્યારસુધી જે દુરુપયોગ કર્યો છે, તેના ભૂતો સતાવે છે, અને નિરાશા પ્રેરે છે. છતા કઇક આશા અને કઇક આસ્થા ટકી રહેલ છે, અને જો આ લોકમા લાબુ રહેવાનું થશે, તો કદાચ

ગાડાનો ચોધરી કોને ગણવો, તેની બરાબર ખબર પડતી નથી હું તો એક બળદ હોઉં એમ લાગે છે

કવિતાનો પ્રવાહ શરૂ થાય, તો સારી શાતિ મળે હાલ તો તે માટે જોઇએ તે કરતાં વધારે ક્ષોભ છે...

તમે લખ્યા કરશો ? અને બની શકે તો વિસ્તારથી ?

૧૨૫

ભાવનગર, ૨૩-૧૨-૧૯૧૮

: પ્રભુ જીસસ ક્રાઇસ્ટનું રાજ્ય જો આપણા હૃદયમા બરાબર ઉતરશે, તો આગળ ઉપર ગુજરાતમા પણ ઉતરશે પણ આટલા વર્ષો થઇ ગયા છતા મારા પોતાના હૃદયની સ્થિતિ જ મને સંતોષકારક લાગતી નથી કેટલીક મહત્ત્વની બાબતો ઉપર છેક હમણા જ ધ્યાન અપાવા માંડ્યુ છે હવે જીવનનો ઉત્સાહ ઓછો થયો છે એમ લાગે છે પણ સ્વામી નવજીવન આપવાના હોય, તો તે જાણે.

૧૨૬

ભાવનગર, ૨૩-૧૨-૧૯૧૮

'જીવનના સિદ્ધાંત' નુ ભાષાંતર શરૂ કર્યું છે રોજ થોડુ થોડુ લખુ છુ

મારી પ્રવૃત્તિ હજી થોડી છે, પણ શરૂઆત થઇ છે એટલે ધીમેધીમે વધશે એમ ધારૂં છુ

વ્યથા છેક ઓછી થઇ ગઈ છે ઉલ્લાસ ન હોય એ તો સ્વાભાવિક છે. પ્રાપ્ત સ્થિતિ સહન કરવાનું જ અત્યારે તો મુખ્ય કર્તવ્ય સમજુ છુ

તમે લખ્યા કરતા આવ્યા છો તે પ્રમાણે લખ્યા કરશો

૧૨૭

ભાવનગર, ૨૦-૧-૧૯૧૯

આપણા સ્નેહની અને આપણી આસ્થાની કસોટીનો વખત ચાલે છે પ્રભુ ઉપર વિશ્વાસ રાખીને ટકી રહેવાથી બધાં સંકટો દૂર થતા જશે, અને શાંતિ મળતી જશે મારી પોતાની કસોટી ઘણી બાજુથી અને અતિશય આકરી છે, તમને પણ પ્રમાણમા તેટલુ જ સહેવાનું આવશે છતા યોહાનના ૧૬ મા અધ્યાયનુ છેલ્લુ વચન યાદ રાખવુ પડે છે...

હાલ જે થાય છે તે પણ એક પ્રકારનો અભ્યાસ જ છે. શબ્દનો પ્રકારે અભ્યાસ પણ યોગ્ય કાળે થવા લાગશે. ધાર્યા પ્રમાણે નથી થઇ શકતો, એ અનુભવનો પણ ઉપયોગ છે.

૧૨૮

ભાવનગર ૧૫-૩-૧૯૧૯

.. 'જીવનનો સિદ્ધાંત' હજી ગુજરાતીમા પૂરો ઉતાર્યો નથી છપાવવા માટે તો લંડનની સોસાયટી તૈયાર છે.

'ગીતાંજલિ' છપાવા માંડી છે. થોડા દિવસમા પૂરી થશે

૧૨૯

?-૧૯૧૯

પ્રાર્થના કદાપિ નિષ્ફલ નથી જતી માત્ર તરત આપણને આરામ ન લાગે, કે શાંતિ ન મળે, તેથી એવો અવિશ્વાસ થાય છે. એવે પ્રસંગે ધૈર્ય રાખવાનુ ખાસ કર્તવ્ય છે.

વસ્તુતાએ મનુષ્ય માત્ર પામર છે પોતાની પામરતાનુ ભાન થાય એવો અનુભવ તો જે સાચા નમ્ર થઇ શકે તેવા વિરલ જીવોને જ પ્રભુ આપે છે

કવિતા* આ સાથે મોકલુ છુ.

માનસિક પવિત્રતા પરના હુમલા પણ તમે લખો છો તે પ્રમાણે આવશ્યક છે. તરત શરણ લઈ લેવાથી તે નિષ્ફલ જશે આપણે બાહ્ય પવિત્રતા સાચવીએ, તો અંદરથી પ્રભુ જ શુદ્ધિ કરે છે

પિતા પ્રભુ પરમ દયાલુ છે, અને તે રક્ષા કર્યા વગર કદાપિ રહેશે નહિ. આપણે સર્વ તેના ખોળામા પડયા છીએ ત્યા પણ દુશ્મન આવીને ડરાવે, તો ભયનુ કશુ કારણ નથી જોસફને ખાડામાથી બહાર કાઢવાને પ્રભુની યોજના થોડા જ વખતમા પ્રગટ થશે.

* ' પ્રલાપ પ્રાર્થના '

૧૩૦

ભાવનગર, ૨૪-૪-૧૯૧૯

I am reprinting my સિદ્ધાતસારનુ અવલોકન I am adding some of my ચર્ચાપત્ર s in the જ્ઞાનસુધા as appendices. I wish to dedicate the whole volume to you. It is a product of the spring-time of our life, of which I need not be ashamed My dedication will be a rather long letter reviewing that and the subsequent portion of our life * I shall of course send you my draft for approval. And I wish to print your reply also, which also, is sure to be rather long. Do you agree ?..

[મ્હારૂ ' સિદ્ધાતસારનુ અવલોકન ' ફરી છાપુ છુ જ્ઞાનસુધામાના મ્હારા [તે વખતના] ચર્ચાપત્રોમાથી પણ કેટલાક પરિશિષ્ટ તરીકે ઉમેરૂ છુ. આખી ચોપડી ત્હમને અર્પણ કરવા ઇચ્છુ છુ એ આપણા જીવનના વસતકાલનું ફલ છે, જેને વિશે મ્હારે લજવાવા જેવુ નથી. મ્હારૂ અર્પણપત્ર જરા લાબુ થશે, તેમા આપણા જીવનના એ અને પછીના સમયનું અવલોકન આવશે. હુ ત્હમારી અનુમતિને માટે મ્હારો મુસદ્દો મોકલીશ જ, અને ત્હમારો જવાબ પણ છાપવા ઇચ્છુ છુ, જે પણ, ખચિત, જરા લાબો થશે ત્હમે હા પાડો છો ને ?]

* આ લાબા અવલોકનને બદલે થોડી લીટીના અર્પણથી જ ચલાવી લેવુ પડયુ, તેનુ તા ૨૪—૧૦—૨૦ ના કાગળમા કારણ જણાવેલુ છે ઉપર પ્રમાણે નિશ્ચય કર્યા પછી થોડા વખતમા જ માદગીનો હુમલો થયો, તે લાબો કાળ ચાલ્યો માનસિક મથનનુ કારણ પણ ખરૂ

૧૩૧

ભાવનગર, ૧૮—૫—૧૯૧૯

.. *તમારી પાત્રતા કેવી છે તે હુ સારી* રીતે સમજુ છુ તમે ગમે તે કરેલ હોય, તે આપણા સંબધને બાધક નથી એ યાદ રાખશો કે સર્વોપરિ માર્ગમા મારે જો કોઇનો સહકાર ગયો હોય, તો તે મુખ્યત્વે કરીને તમારો જ ગયો છે મારૂ એટલુ સુખ તો *રહેવા દેશો* —

હુ તમને દૂર કરી શકુ તેમ નથી હા,–ની માફક જો તમને એમ લાગતું હોય, કે મારી સાથેના સબંધથી હાનિ છે, તો તમે પોતે પોતાને દૂર કરી શકશો, પણ હું નથી ધારતો કે તમે એમ માનતા હો.

૧૩૨

ભાવનગર, ૨૬—૫—૧૯૧૯

'બ્રિટિશ અને હિદી વિક્રમ'ના કેટલાક લેખો પુસ્તકના આકારમા પ્રકટ કરવા સબધી તમારો કાગળ મળ્યો છે. પણ નામદાર મહારાજા સાહેબ હાલ મહુવે છે, એટલે બતાવાયો નથી. આવશે ત્યારે વાત કરીશ .

૧૩૩

ભાવનગર, ૧૯—૯—૧૯૧૯

તમને પણ–ની અક્કલ પર ચાલવાને બદલે પોતાની અક્કલ પર ચાલવાની મારી નમ્ર ભલામણ છે અને એ યાદ રાખવુ કે હું કઇ–કે–નહી, પણ તમારો સમાન છુ, માત્ર તમે ગૌહરજાનની માફક મારા કરતા વધારે કમાઓ છો.*

* પછી સાત મહિને તા ૧૫—૪—૧૯૨૦ ના કાગળમા લખે છે,—પશ્ચાત્તાપ, અશક્તિ, ઉદાસીનતા, વગેરે બધા અનુભવોમાથી ફરી પસાર થાઉં છુ જે બની ગયુ તે માટે હવે ઉપાય નથી. પ્રાપ્ત સ્થિતિને શી રીતે સુધારી લેવી એ પ્રશ્ન રહે છે

૧૯૨૦ ના એ માસમા બીજા બે મિત્રોને પણ આ જ મતલબનુ લખે છે—(૧) હુ ત્યા આવી શક્તો નથી, ધાર્યું હતુ તે પ્રમાણે રૂબરૂ માફી માગવાને, એટલે લખીને જ દિલગીરી દર્શાવુ છુ, ત્હમારા પ્રતિ જે અતિ અઘટિત વર્તન કરેલુ તેને માટે પરતુ ત્હમે જાણો છો જ કે તે સમય દરમિયાન મ્હારી પ્રકૃતિ ઠામ ન હતી , (૨) મ્હારાથી જે અનુચિત લખાયુ હતુ તે માટે તો ખેદ દર્શાવ્યા સિવાય હવે મ્હારાથી કશુ બને તેમ નથી ત્હમે સ્થિતિ જાણો છો

૧૩૪

ભાવનગર, ૧૧—૧૦—૧૯૧૯

'ગીતાજલિ' છપાઇ તો ક્યારની રહી છે બધાવા વિલાયત ગઈ છે આજકાલ આવી પહોચવાનું મેક્મિલન [કપનીનો મેનેજર] લખે છે.

'કાન્તકાવ્યકલાપ' તૈયાર થાય છે· 'પૂર્વાલાપ' અને ઉત્તરાલાપ '= એ પ્રમાણે બે ભાગ થશે

'રોમન સ્વરાજ્ય' નાટક છાપવા લાયક થયુ છે.

'જીવનનો સિદ્ધાન્ત' લખાય છે...

+ પોતાની કવિતાઓ એકઠી કરીને પ્રકટ કરવાના વિચાર એકથી વધારે વાર કરેલા અને કોઇને કોઇ કારણે અસિદ્ધ રહેલા એવા કેટલાક પ્રસગ આ પત્રધારામા ઓછાવત્તા નિર્દિષ્ટ થયેલા જોવામા આવ્યા હશે ભાણુકાર પ્રકટ કરેવાને માટે તૈયાર કરવા માડયો ત્યારથી તો નિયમિત રીતે દર વર્ષે એક કે બે વાર મણિશંકર ને એમની કવિતાઓ બ્હાર પાડવાને માટે ટોકવાનો પણ આરંભ કર્યો હતો

એમને ઇ સ ૧૯૧૧ મા " પ્રાર્થનાઓ " જ સગ્રહીને " શિષ્યો ના ઉપયોગને માટે ' છાપવાનો વિચાર થયો હતો " અજ્ઞાત સખા પ્રતિ " (પૂર્વાલાપ પૃ ૬૬) અને " અનામી નામ " (પૂ પૃ ૬૮) થી માંડીને

(૧) ભક્તિરસ પ્રધાન,

(૨) " વ્હાલાઓને ઉપદેશ " (પૂ પૃ ૮૯) જેવી બોધપ્રધાન, કે

(૩) " કલાપીને સબોધન " (પૂ પૃ ૧૧૧) જેવી સ્વીડનબોર્ગી સત્યની કોઇ પણ પ્રકારે વાંધી કરાવતી, જે જે કૃતિઓ પદ્યરચનામા કે સગીતમા લખાયેલી, તે બધી આમા સગ્રહવા ધારેલુ

૧૮૯૭ પ્હેલા લખાયેલી બધી કવિતા અને તે પછીની કૃતિઓમાથી જે જે આ ત્રણમાથી એકે વર્ગમા ન આવે, તે બધી યે " પૂર્વાલાપ " પૂર્વ એટલે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ પ્હેલાનો આલાપ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ પછીનો અને એ જ્ઞાનના ફલ જેવો તે " ઉત્તરાલાપ " અને આ નામોમા એ પણ ગર્ભિત ખરૂ કે બેય આલાપ માત્ર છે ગાન શી વસ્તુ છે તે કર્તા જાણે છે, અને આ તો તે માટેની તૈયારી માત્ર છે, આ માનવ દેહે આ મર્ત્યલોકની સ્થિતિમા થઇ શકે એવી, ખરૂ ગાન તો સ્વામીનો બંદો કરશે સ્વામીનો હુકમ હશે તો સ્વામીના સાનિધ્યમા, સ્વામી જ્યારે તેને અહીંથી લઇને પોતાના સ્વર્ગમાં સ્થાપશે ત્યારે !

" ઉત્તરાલાપ"માં, ઉપલી યોજના પ્રમાણે અનુવાદો પણ આવત પણ આખરે પાછો વિચાર ફેરવ્યો " પૂર્વાલાપ " અને " ઉત્તરાલાપ"મા મુકવા જેવી બધીયે કૃતિઓ એક ચોપડીમા મુકતા તે પ્રધાનપણે સ્વીડનબોર્ગી થઇ જાય, ખ્રિસ્તિ થઇ જાય, લોકપ્રિય નજ થાય, અને પોતાની કવિતાઓ પણ લોકોની ખ્રિસ્તી ધર્મ અને સ્વીડનબોર્ગ તરફની અપ્રીતિનો ભોગ થઇ પડે એટલે ઉત્તરાલાપમાની થોડી અને લોકોને અપ્રિય લાગવાનો સૌથી ઓછો ભય એવી કૃતિઓ જ લઇને, તેમને બીજી કૃતિઓ સાથે સાથે ગોઠવવામા પણ સાવધાની રાખીને છેવટે સગ્રહ કર્યો, જે મણિશંકરના મૃત્યુને દિવસેજ અમદાવાદમા "પૂર્વાલાપ"ને નામે પ્રસિદ્ધ થયો

એમા મણિશંકરના નાટકોમાની કવિતાઓમાથી પણ બહુ થોડી આપી છે નાટકો થોડા વખતમાજ બ્હાર પડવામા છે, એટલે એ કવિતાઓ અહીં કાન્તની અપ્રકટ કવિતાઓના વિભાગમા પણ આપી નથી

૧૩૫

ભાવનગર, ૨૭-૧-૧૯૨૦

મરહુમ મહારાજાએ આદરેલા કામ લેવાનો પણ વિચાર છે. જે બને તે ખરૂં . . પૂરા કરવાના છે, અને એકાદ વર્ષ ફર્લો રજા

૧૩૬

ભાવનગર, ૨૭-૪-૧૯૨૦

I am compelled to give up the idea of visiting Bombay There has come such a stamp of painful sadness upon my face that I shrink from meeting people. I can't talk as I ought to. I think it is better not to come. You have seen me in a similar condition in the past. You will therefore understand my unwillingness. I feel that I must continue in my seclusion till I feel tolerably well. I have not come to this conclusion without a struggle In short I cannot come.

This means that I shall not see Mr —I have already informed him of my mental depression. I had to, as he asked me to deliver a public lecture....

[મુંબાઇ આવવાનું જતું કરવાની ફરજ પડે છે. મ્હારા ચ્હેરા ઉપર ઉદ્વેગ અને ગ્લાનિની એવી મુદ્રા છપાઇ છે કે લોકોને મળતા પણ સંકોચ પામુ છુ. વાતચિત પણ જોઇએ તેવી કરી શકતો નથી. ન આવવું જ સારૂં. મ્હારી આવી દશામાં ત્હમે પ્હેલા જોયો છે જ, એટલે [હાલ ત્યાં આવવા વિશેનો] મ્હારો અણગમો ત્હમે સમજી શકશો. મ્હને લાગે છે કે હું ઠીક સાજોસમો થાઉં ત્યાંસુધી આમ એકલ પડ્યા રહેવું જ અનિવાર્ય. આ નિર્ણય સ્વીકારી લેતા પ્હેલા તેની સામે હું અન્તરમાં જરાયે ન મથ્યો હોઉં એમ ન ધારશો. પરંતુ ટુંકામાં આવવાને અશક્ત જ છું.

અર્થાત્ [આ ફેરે] હું મિ.——ને મળી નહીં શકું. મ્હારી માનસિક વિષાદની સ્થિતિ વિશે હું એમને લખી ચુક્યો છું. મ્હને એમ કરવું જ પડ્યું, કેમકે એમણે મ્હને એક જાહેર વ્યાખ્યાન કરવા લખેલું....]

૧૩૭

ભાવનગર, ૨૪-૫-૧૯૨૦.

કાવ્યોનો સંગ્રહ હાલમા હાથમા લઇ શકુ તેમ નથી મગજની અશક્તિ હજી ઘણી છે...

૧૩૮

ભાવનગર, ૧૭-૭-૧૯૨૦

.... Tell me what you wish me to do ...I am ready to come and labour there. I shall even accept a very small salary if and when necessary. My life henceforth has no other object except the service of my children. Only, unhappy as I am, at present I can render no service whatever.

[ત્હમે હું શું કરૂં એમ પૂછો છો તે

મ્હને જણાવો હુ ત્યા આવીને વૈતરૂં કરવા તૈયાર છુ, ન છૂટકે છેક ઓછો પગાર પણ હું સ્વીકારીશ. હવે પછીની મ્હારી જીદગી મ્હારા બાલકોની સેવાને માટે જ છે પરતુ, અરેરે હું દુખી હુ, કશીયે સેવા કરી શકુ એમ નથી.

૧૩૯

ભાવનગર, ૧૨-૯-૧૯૨૦

. .I thank you for having taken the trouble of going to— for my sake The reply received is so far favourable that my complulsory retirement is not contemplated. And I know I ought not to complain of getting more leisure, since I am expected to be able to make good use of it in my own way Well, as there is no other alternative, I am bound to submit×.

[મ્હારે માટે ત્હમે—જઇ આવવાની તસ્દી લીધી તે ત્હમારો પાડ માનું છુ મળેલો જવાબ સતોષકારક એટલે અશે છે કે મ્હને પેન્શન ઉપર રિટાયર કરવાનો ઇરાદો છે નહીં, અને મ્હને વધુ ફુરસદ રહે [એવી આ ગોઠવણ થાય છે], તે વિશે ફરિયાદ કરવાનો મ્હને કશો હક્ક નથી. ઉલટી એ તો મ્હને ચાહું તે રીતે સદુપયોગમા લેવાને માટે વધારે વખત મળે એવી ગોઠવણ છે, જેનો લાભ હુ લઇ શકીશ જ એમ પણ ધારવામા આવે. અસ્તુ બીજુ કઇજ થઈ શકે એમ ન હોવાથી હુ શુ કરૂં—તાબે છુ ×[1]]

× તબિયત વિશે ઓકટોબર માસના એક કાગળમા લખે છે કે—બેય અહીં અઠવાડિયુ રહી ગયા, એમને ભય હતો એટલી ખરાબ એમને મ્હારી તબિયત ન લાગી અને હવે મ્હને તીવ્ર દર્દ છે પણ નહીં પરંતુ મ્હારા હૃદયમા ઉંડી ઉંડી જે શૂન્યતા અનુભવુ છું, જે વિશે કોઇની આગળ વિલાપ કરવાનો અર્થ નથી તે તો ઈશ્વરજ મટાડવાને સમર્થ છે, અને તેને એનો અત આણવાનુ યોગ્ય લાગશે, ત્યા સુધી તે હુ સહી લઇશ

૧૪૦

ભાવનગર, ૧૯-૬-૧૯૨૧

વૃદ્ધાવસ્થા આવી ચુકી છે, દ્વિજત્વ હજી પ્રાપ્ત નથી. પ્રાપ્ત કરવામા જે શિથિલતા છે તે દુખનું કારણ છે. ભવિષ્યમા શુ થશે તેની કશી ખબર પડતી નથી .

૧૪૧

ભાવનગર, ૨-૯-૧૯૨૧

મારો ગયેલો ઉત્સાહ અમુક અંશે પાછો આવશે એમ કેટલાક વખતથી લાગવા માડ્યું છે એટલે થોડા મહિના પછી કાવ્યસગ્રહને હાથમા લઇ શકીશ તમારી મદદ લેવી જ પડશે.

૧૪૨

ભાવનગર, ૪-૩-૧૯૨૨

સૌ હૃદયલક્ષ્મી સબધી કેટલીક ખબર ા.ય. પાસેથી જાણી હશે સરલ સ્નિગ્ધ અને નિર્દોષ જીવનથી દીકરી અમારા સર્વના માર્ગ ઉપર પ્રકાશ પાડી ગઈ છે. સૌને. ખાતરી થઇ છે કે આ ક્લેશમય સંસારમાથી તેને બોલાવી લીધી એ પ્રભુએ દયા જ કરી છે. અંગત હાનિ તરફ તો જોવાનુ જ હોય નહીં. તેના ગુણો ઘણા વખત સુધી સાભરશે અને આસુ પડાવશે, પણ તેના પોતાના આત્માને માટે તો જે બન્યુ છે, તે શ્રેયસ્કર જ છે, એવી મારી આસ્થા હું આસપાસના હૃદયોમા પણ જોઉં છુ .

૧૪૩

ભાવનગર, ૧૧ ૪-૧૯૨૨

મારી નિવૃત્તિનો વખત પાસે આવતો જાય છે. પહેલો ઉપયોગ કોઇ સુદર સ્થલે જઇ એકાત નિવાસનો કરવા ધારૂં છુ. સ્થાન અનુકૂલ હોય તો તમે સાથે આવશો ?. ..

૧૪૪

શ્રીનગર, ૧૫-૫-૧૯૨૩

. આ કાશ્મીરની ભૂમિ દિવ્ય છે...

અહીં બેત્રણ મહિના રહેવાનો વિચાર છે. શ્રાવણ વીત્યા બાદ કાશ્મીર છોડીશ.*

ઉત્તરરામ ચરિત (સંસ્કૃત)ની એક નકલ મેળવી બુકપોસ્ટથી મોકલશો.

* નાદુરસ્ત તબિયતને લીધે જ કાશ્મીર વ્હેલુ છોડયુ શરીર કેટલુ બધુ સત્ત્વહીન થઇ ગયુ હતુ તેનો પૂરો ખયાલ પણ નહીં હોય, અને—ઘણા ઘણા પ્રાણીઓ જાણ્યે અજાણ્યે છેલ્લી દોડ કરે છે ઘરની દિશામા, તેમ શ્રીનગરથી મણિશકર ધસી આવ્યા રાવલપિંડી, અને ત્યા કોઇની સલાહ માની નહીં, દાક્તર કે ઇસ્પિતાલ તો ઢુંઢેજ શેના, જરા રોકાયા પણ નહીં, ધગતા તાવવાળા જ મેલ ટ્રેનમા બેસી ગયા ગાડી સાઝે જ્યારે લાહોર સ્ટેશનમા આવીને ઉભી રહી ત્યારે રેલ્વેના અધિકારીઓ, પોલીસ, વગેરે બીજા ક્લાસના ડબ્બાના એક ખાનામા મણિશકરને બદલે કોઇ અજ્ઞાત મુસાફરનુ નિર્જીવ ખોળિયુ જ જોવા પામ્યા

> " Life is but a tale of morning grass
> Withered at eve. "
>
> *Wordsworth*
>
> Yet leaving here a name *I* trust.
> That will not perish in the dust "
>
> *Southey*

ડૂબ્યું ન શોકમાં. ગયું ગયું જ તે
જ્યાં ય સર્વ જે રમ્ય, રહ્યું છે તેઃ
તે ય છે ન અન્ય શાંતિ ધૈર્ય ભાજ,—

રાગ તે અતાગ, તે અભેદ-અસ્મિતા જ,
તે સહોર્મિ, તે સહોન્નતિ-સ્મૃતિ,
તે વિપત્તિ-સાથ, અશ્રુ ગુચ્છમાં ય સંગતિ,
હોય તહીં તે ઉદારતા મધુર,
પળ ત દૂર દૂર તો ય ઊંડી દૂરતા-ઝઝૂર,
ગુંઠત સખ્યમાં ય તણુ તે અમર,
કાળસ્રોતથી ય જાગતી અદૃશ્ય દૃષ્ટિ તે,
શાંતિ તે, વિરામ તે, વધે છ વર્ષ વર્ષ જે

ડૂબ્યું શું શીઘ્ર શોકમાં? ગયો જ તું અલોકમાં,
નિહાળશું અગમ્ય મન્દ કાન્ત આ ચાલ્યો અલકર્ષમાંઃ
ના ભાવે નવે કુંજો ફરી અશોક પાદપમાં.

[illegible]

[illegible]

ગ પ્રિ પ્રેસ

મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટના જીવનના મુખ્ય બનાવોની સાલવારી

(કાન્તમાલા માટે તૈયાર કરનાર રા. રા. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ.)

૧૮૬૭

નવેમ્બર ૧૦, ચાંવડ ગામમા જન્મ

૧૮૮૩

પ્રથમ લગ્ન.

"ખરી મોહોબત અથવા ગુલબાસનું ફુલ" (પૃષ્ટ ૭૨) એ ચારણી કિસ્સો પ્રકટ કર્યો. લખેલો લગભગ આખો મણિશંકરે, ચારણોના સાંભળેલા કિસ્સાઓ ઉપરથી, કોઈ કોઇ ભાગ એમના તે વખતના સહાધ્યાયીઓમાથી કોકએ ઉમેરેલા અને ફેરવેલા દાખલા તરીકે, મુખપૃષ્ટ ઉપરનો દોહરો મણિશંકરનો નથી. મુખપૃષ્ટ ઉપરની સાલ ૧૮૮૨ છે, જે ખરી નથી, અને કર્તા તરીકે મણિશંકરની સાથે કલ્પનરામ વલ્લભદાસ પાઠકનું પણ નામ છે, પરંતુ પાઠકે માત્ર અર્પણપત્ર લખેલું અને ચોપડી છાપવા તથા ખપાવવાની ખટપટ કરેલી. આની બીજી આવૃત્તિ થઇ જ નથી, અને પ્હેલી આવૃત્તિની નકલો પણ ઘણીખરી નાશ પામી છે ચોપડીમા ફરી છાપવા જેવુ કઇ જ નથી

૧૮૮૪

રાજકોટની કાઠિયાવાડ હાઇસ્કૂલમાથી મેટ્રિક્યુલેશનમા પાસ.

૧૮૮૫ થી ૧૮૮૮

ગોકળદાસ તેજપાળ બોર્ડિંગમા રહીને એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં અભ્યાસ.

૧૮૮૮

બી. એ. મા પાસ, સેકન્ડ ક્લાસ, ઐચ્છિક વિષય–ફિલસુફી

૧૮૮૯

કામચલાઉ શિક્ષક, સરકારી હાઇસ્કૂલ, સુરત, "વસંતવિજય" એ કવિતા સુરતમા રચી.

૧૮૯૦

પુત્ર પ્રાણલાલનો જન્મ.

મુબાઇ લૉ–ક્લાસમા અભ્યાસ.

"ચક્રવાક મિથુન" એ કવિતા રચી, "દેવયાની" આરંભી.

સપ્ટેબર ૧૫ વડોદરા કલાભવનમા નવી વાઇસ પ્રિન્સિપલની જગા ઉપર નીમણૂક, પગાર રૂ ૧૦૦ કળદાર, થોડા માસ પછી રૂ. ૧૫૦

૧૮૯૧

પ્રથમ પત્ની નર્મદાનું મૃત્યુ.

૧૮૯૨

દ્વિતીય લગ્ન.

૧૮૯૩

"પ્રજાઓનાં ઇતિહાસ" એ માલામાની "ઇજિપ્ત" એ ચોપડીનો અનુવાદ પ્રકટ કર્યો.

૧૮૯૫

મે ૧ પગાર વધીને રૂ ૨૦૦ કળદાર "સયાજી જ્ઞાનમંજૂષા" એ માલામા "શિક્ષણનો ઇતિહાસ" પ્રકટ કર્યો

કુમાર શ્રી જયસિંહરાવના શિક્ષક થોડા માસ કલાભવનની નોકરી ઉપરાત દર અઠવાડિયે અમુક કલાક આ કામ કર્યું.

૧૮૯૭

" એક દેવીનો આત્મવૃત્તાત " એ અનુવાદ (ગ-અ-થ કૃત વિલ્હેલ્મ મીસ્ટરના એક વિભાગનો) પૂરો કર્યો

સ્વીડનબોર્ગ એક જ સાચા ધર્મનો ઉપદેશક છે એવી પ્રતીતિ થઇ

" પ્રજાઓના મહાપુરુષો " એ ચાર્લ્સૅના " પ્રેસિડટ લિંકન " એ જીવન ચરિતનો અનુવાદ પ્રકટ કર્યો.

૧૮૯૮

નવેબર ભાવનગર કેળવણી ખાતામાં ડિરેક્ટર મિ જમશેદજી ઉનવાળાના આસિસ્ટંટ થયા, પગાર રૂ ૧૫૦

૧૮૯૯

" લગ્નસ્નેહ અને તેનો વિશ્વક્રમમાં હેતુ " એ સ્વીડનબોર્ગી નિબંધ પ્રકટ કર્યો. પુત્ર પ્રાણલાલનું મૃત્યુ

૧૯૦૦

" સ્વર્ગ અને નરક " એ સ્વીડનબોર્ગના એક પુસ્તકનો અનુવાદ પ્રકટ કર્યો

૧૯૦૩

" કલાપીનો કેકારવ " પ્રકટ કર્યો

૧૯૦૫

સામળદાસ કોલેજમા પ્રોફેસર તરીકે કામ કર્યું, થોડા માસ.

૧૯૦૬

એપ્રિલ કેળવણી ખાતાના કામચલાઉ વડા તરીકે, લગભગ પાચ વર્ષ સુધી

૧૯૦૮

સલીમશાહ (અશ્રુમતિ) નાટક લખ્યુ

૧૯૦૯

રોમન આત્મશાસન એ નાટક લખ્યુ.

૧૯૧૧

બદલી દિવાન ઑફિસે અને મહારાજા સાહેબના ખાનગી કામ ઉપર.

' હમીર કાવ્ય ' એ કલાપીનું અપૂર્ણ મહાકાવ્ય પ્રકટ કર્યું

૧૯૧૨

' મીલોં અને મુર્ચિકા ' એ સ્વીડનબોર્ગી નવલકથાનો અનુવાદ પ્રકટ કર્યો

ઍરિસ્ટોટલ કૃત નીતિશાસ્ત્રનો અનુવાદ પ્રગટ કર્યો

૧૯૧૪ થી ૧૯૧૮

" બ્રિટિશ અને હિંદી વિક્રમ " એ સામાહિક યુરોપીય મહાયુદ્ધ ચાલ્યું તે દરમિયાન ચલાવ્યુ

૧૯૧૪

ભાવનગરમાં ઘર ખરીદ્યુ.

૧૯૧૫

" Heart of India-હિંદનું હૃદય " એ ઇંગ્લિશ-ગુજરાતી ત્રિમાસિક, સ્વીડનબોર્ગ મતના પ્રચાર માટે ચલાવ્યું.

"દુઃખી સસાર " એ નાટક પ્રકટ કર્યું

૧૯૧૭

" ગુરુ ગોવિંદસિંગ " એ નાટક લખ્યું.

૧૯૧૮

દ્વિતીય પત્ની નર્મદાનું મૃત્યુ.

૧૯૧૯

મહારાજા ભાવસિંહજીનું મૃત્યુ.

' ગીતાંજલિ ' નો ગદ્ય અનુવાદ પ્રકટ કર્યો

૧૯૨૦

' સિદ્ધાતસારનુ અવલોકન ' ચોપડીરૂપે પ્રકટ કર્યું

૧૯૨૧

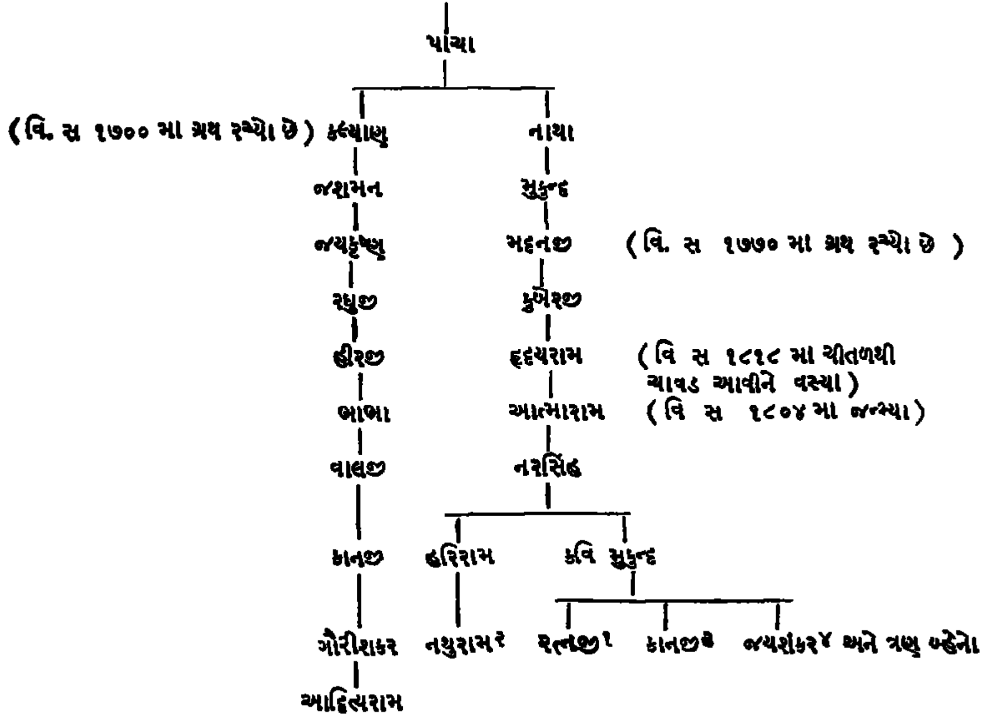
પ્લેટોકૃત ફીડ્રસનો અનુવાદ પ્રકટ કર્યો. મોટી પુત્રીનું મૃત્યુ.

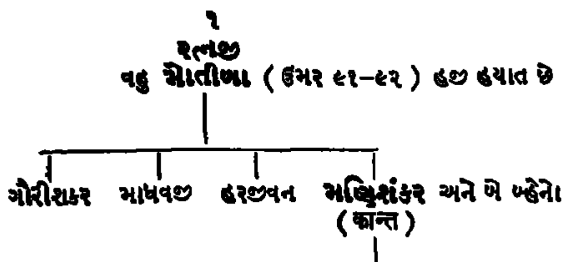
૧૯૨૩

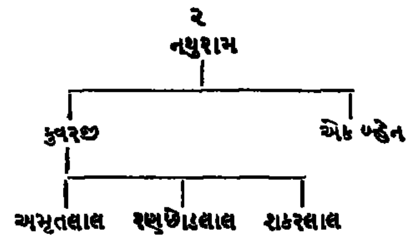
જૂન ૧૬ મૃત્યુ, રાવળપિંડિથી લાહોર આવતી મેલ ટ્રેનમા મુસાફરી કરતા, તે જ દિવસે " પૂર્વાલાપ " બહાર પડ્યો.

વિ. સં. ૧૮૧૮થી ચાવંડનિવાસી પ્રશ્નોરા નાગર ભટ્ટ કુટુંબનો આંબો

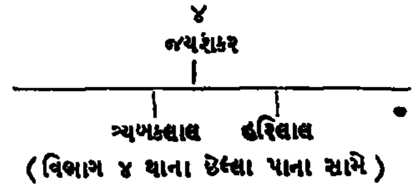
(કાન્તમાલા માટે મોકલનાર રા. રા. દુ કે શાસ્ત્રી અને ભ. ગિ. ભટ્ટ)

(વિભાગ ૪ થાના છેલ્લા પાના સામે)

ગુ. પ્રિ. પ્રે

ટીપ

કાન્તના કુટુમ્બીઓ પાસેથી મળેલા જન્માક્ષરમા કાન્તના જન્મના ગ્રહ જ હતા, વળી તે ઉપરથી ગણિત કરીને ચલિત ચક્ર ઉપજાવતા જોશી ગ [illegible] ગોપાળજી જયદેવને એ મૂલ ગ્રહ જ ખોટા અને નકામા જેવા લાગ્યા, એટલે આ સગ્રહમા કાન્તના જન્માક્ષર આપવાનો અમારો વિચાર અમારે છેક છેલ્લી ઘડીએ તજી દેવો પડયો છે

કાન્તમાલા

મોડી મળેલી કૃતિઓ

રા. રા ભાનુપ્રસાદ વ્યાસ

રા. મ. દે. સાક્ષર કેમ થયા ?

વીરપૂર જેવા સો ઘરના ગામડામા સાજના સાત વાગે ગ્રામ્ય લોકોના સાદા વ્યવહાર વિના બીજુ શુ નજરે પડે ? સીમમાથી આવેલા ઢોર કોઇ દોહતું હતું તો કોઈ આખો દિવસ ખેતરમા ફરી થાકી ગએલા બળદોને ૫ પાળી ઘાસ નીરતું હતું. કોઇ હજી હળ લઇ ઘેર આવતા લાબે સાદે ગ્રામ્ય ગીતો લલકારતું હતું. તો કોઇ ગ્રામ્ય બાળા માથે ચારનો ભારો લઇ હાથમાની નાની ડફણીથી ભેસોને હાકતી સાથેના ગોવાળીઆઓ સાથે વાતો કરતી ઘર-ભણી વળતી હતી આખો દિવસ મજુરી કરી, પ્રમાણિકપણે નિર્વાહ ચલાવતા મજુરો બીજા દિવસની મજુરીની વાતો કરતા આવતા હતા, તો કેટલાક ખેડુતો ચાલુ સાલના પાકની વાતો કરતા છૂટા પડતા હતા વરસાદ ધીમો ધીમો– ટમ્ ટમ્ કરતો– પડતો હતો કોઈ કોઈ સ મયે વીજળીના ચમકારા સાથે કડાકા થતા હતા અને મત્ત મયૂરો તેને પોતાના ગગનભેદી પણ મીઠા સ્વરથી સત્કારતા હતા

આવા રમણીય સમયે વીરપૂરના ગરાસીયા દેશળદેવ પોતાના વિશાળ ઓટલાપર કાથીનો ખાટલો નાખી હુક્કો ગગડાવતા બેઠા હતા. ચાર પાચ ખેડુતો અને બે એક વરતણીયા પણ સામે બેઠા હતા. વચ્ચે એક કાદવની બનાવેલી સઘડીમા કરાડીઓ બળતી હતી. બાજુમા લીલા વટાણાની સીંગો પડી હતી. પાસે બેસનારાઓમાના કેટલાક તે ફોલતા હતા જ્યારે કોઇ કોઇ હાથની વાળેલી આસત્રીના પાદડાની બીડીઓ ફુકતા હતા ખાટલાને અઢેલીને રામશકર મહેતાજી બેઠા બેઠા તમાકુનો માવો કરતા હતા. આડા અવળા ગપ્પામાથી નિશાળ સબધી વાત નીકળી

" મકુજે માસ્તર સ્હાબ ! મારા અરખાને અજુય આક નહિ આવડતા, તે એ તે ભણુશ્યે કે નૈ ભણે ? " અજ્જુ પટેલે મહેતાજીને પ્રશ્ન કર્યો.

" જુઓને પટેલ ! અમે તો શીખવાડીએ, પણ એનું મગજ જરા કાચુ છે, તેનો શો ઉપાય ? કઇ એના મગજમા લખી દેવાય છે ? એ તો ધીમે ધીમે શીખે " મહેતાજીએ જવાબ દીધો

" ભણુવામા તો મારો રાયશંગ બહુ બહાદર એને મેંતાજીએ કક્કો શીખવાડયો ત્યા તો માળો સોપડીઓ વાચવા મડી પડયો " દેશળદેવ વચ્ચે પૂરાયા.

" એમા તો હૈયાનો ઉકેલ જોઇએ." મહેતાજી બોલ્યા

' પણ હે માસ્તર સાહેબ ! ભલા પેલા

સાચ્છર સાચ્છર કં'છે તે શ્યુ હશે ?

એક વાર હું વડોદરે ગ્યો તો, તારે તો વાત હાંભળી'તી કે સાચ્છરની સભા મળવાની છે એ બધા કેટલુ ભણેલા ? તમેય એ પરીક્ષા આપી છે કે નૈ ? " દેશળદેવ બોલ્યા

' દેશળભા ' એ તો સાક્ષર કહેવાય એની પરીક્ષા નથી હોતી હુય સાક્ષરમા ગણાઉ છુ પણ સાક્ષર થવુ બહુજ કઠણ છે " મહેતાજીએ જવાબ દીધો.

" એ ભણ્યા વના શ્યી રીતે થવાય ? " દેશળભાએ જીજ્ઞાસા જણાવી

" હયોને મ્હારી જ વાત કહું. " મહેતાજી પોતાની વડાઇ હાંકવા તથા પોતે સાક્ષર શી રીતે બન્યા તે વાતનુ રસપૂર્વક વર્ણન કરવા તૈયાર થયા. એટલામા ભગા બારોટ આવ્યા બારોટ આવતા કસુંબાનુ કામ શરૂ થયુ. અને બીજી તરફ હામશંકર મહેતાજીએ પોતાની વિદ્વત્તા દેખાડવાની તથા સાક્ષર કેમ થયા તે વાત સંભળાવવાની શરૂઆત કરી.

" શરૂઆતમા હું મુંબાઇમા મુળજી જેઠા મારકીટમા નોકર હતો પણ પાછળથી શેઠે પાઘડી ફેરવતા આપણને ત્યાથી પાણીચુ મલ્યુ ન મળે હાથમા દમડી તેમ ન મળે ઓળખાણ. ધીમે ધીમે ખાવાના પણ વાખા પડવા માડયા. તેમજ નોકરીના પણ સાસા હતા. એટલે કાઇક વગર મૂડીનો ધંધો ખોળવો શરૂ કર્યો ફરતા ફરતા એક દરજીને જોઇ વિચાર થયો કે આ ધંધો સારો મૂડીમા માત્ર સચો રોજની કમાણી પણ ઓછામા ઓછી રૂપીઆ દોઢેકની પણ સચો લાવવો ક્યાથી ? વળી મન હજામના ધંધા પર દોડયુ પણ તેમાય પાછી મુસીબત આવી એક તો અસ્રો અને ટપટ પીયા માટે પૈસા જોઇએ અને વળી તે ઉપરાત હજામત કરતા આવડવી જોઇએ નહિ તો જો કોઇનો ગાલ કે દાઢી કપાય તો ચાર થપ્પડો ખાવી પડે બાકી એ ધંધામાય કમાણી તો સજજડ એક દોસ્તદારે દરખાસ્ત કરી કે રોજ દા વર્તમાન પત્રોમા નોકરીની જાહેર ખબરો આવે છે તે વાચવી, એટલે નોકરીનુ ચોકઠુ ગોઠવાઇ જશે. આપણને કાઈક તે દરખાસ્ત ગમી, અને ફુરસદનો વખત એટલે કે આખો દિવસ વાચનાલયમા ગાળવા માડયો જાહેર ખબરો બધી અથ થી ઇતિ સુધી વાચવા માડી પણ તેમા શુ વળે ? " જોઇએ છે–રૂપવતી કન્યા માટે લાયક વર. ઉમ્મર વર્ષ ૧૬ લખો બોક્સ ન × × × " " જોઇએ છે–પુનર્વિવાહ માટે યોગ્ય વિધવા. ઉમ્મર વર્ષ ૧૮ સુધીની પત્ર વહેવાર ખાનગી રાખવામા આવશે. " આવી આવી જાહેર ખબરો વાચી આપણે તો કંટાળ્યા એટલામા એક માસિકમા " જોઇએ છે–સાક્ષરો સાહિત્યની ચર્ચા કરવા માટે લખો–અધિપતિ ' અવકાશે બહાર " આવી જાહેર ખબર જોઇ આપણને કાઇક લોભ થયો સાક્ષરોને સારૂ માન મળે છે અને વિદ્વાનોમા પણ શ્રેષ્ઠ ગણાય એટલે આપણે સાક્ષર થવાનો ઇરાદો રાખ્યો અને મોટા મોટા લેખકોના લેખો અને પુસ્તકો વાચવા માડયા બીજે દિવસે એક કવિતાની શરૂઆત કરી કાગળ, ખડીઓ, કલમ લઇ આપણે તો લખવા બેઠા શુ લખવુ એ વિચારમા એટલો તો હું લીન થઇ ગયો કે ગંગાની મા જમવા બોલાવવા મડી તે પણ આપણે સાભળ્યુ નહિ. હજી તો કલમ કાગળનો સ્પર્શ કરે છે એટલામા તો ગંગાની માએ હોવીટઝર તોપ ફુટે એમ જ બરો ધડાકો કરતા કહ્યુ—

" ઓ હો હો હો ! આજ તો કંઈ બહુજ કામ આવી પડયુ છે ! સંભળાતુંય નથી કે શ્યુ ? "

" અરે જરા ધીરી થા. આજ તો કવિતા લખવી છે " આપણે ઠંડે પેટે જવાબ આપ્યો

" કવિતા તે વળી શ્યુ ? "

" એ તો તમે ગીત ગાઓ છો ને તેવા સુધરેલા ગીત તે કવિતા "

" ઓ હો ! એમા તે શ્યુ ? એવા તો અમેય ઘણા જોડકડા ગાઇએ છીએ " ઉઠા સુધી ભણેલી ગગાની મા બોલી

" ત્યારે તો તુંય મને આમા મદદ કર "

બસ, થઇ ચૂક્યુ અમે બેય જણુ બેઠા અને કવિતા શરૂ કરી. ધીમે ધીમે પુરી કરી, ત્યારે જ જંમવા ઉઠયા અમારી પહેલી કવિતા નીચે મુજબ હતી—

*" લે મડાની ડાળે ઓલી, કોયલડી બોલે,
આમ્બલીયા ડાળ કાગ ઝુલે રે   લે મડાની૦

ચંપાની કળી પરે ભમરો ગગણે,
કમળે તે કુકડો બોલે રે   લે મડાની૦

વાડીની મોરલીએ વાઘનો ઘુઘાટો,
હરણીયા કુદી ખેલ ખેલે રે   લે મડાની૦

કુતરાનુ "વ્હાઉ, વ્હાઉ," બીલ્લીનુ "મ્યાઉ મ્યાઉ"
સાભળીને હાથીઓ ડોલે રે   લે મડાની૦

તે દિવસે અમારા આનંદનો પાર નહોતો આમ—"

" વાહ, વાહ મેતાજી સ્યાબ ! ગીત તો બૌ હારૂ હો. " અજ્જુ પટેલ બોલી ગયા.

" કયમ ના હોય, બાપ ! એ તો સરસતી-ના દીકરા " ભગા બારોટ કસુંબો લઇને ડેસાહેબની નજીક આવતા બોલ્યા. બારોટે બધાને 'મારા હમ' 'તમારા હમ' કરીને કસુંબો પાયો, અને પોતે પણ બે ત્રણ અંજલી ભરી પીધો. પછી રા. મ. દે. સાક્ષરે આગળ ચલાવ્યુ

" આપણે તો જમી પરવારી ખાસ્સા કોરા કડકડતા કાગળ ઉપર સોનીના દાણા જેવા અક્ષરે કવિતા ચીતરી કાઢી અને "ગુજરાતી" પત્રમા અભિપ્રાયાર્થે ઉપર સોકલી. સાથે એક આનાની ટીકીટ્યુ ચોડી, અને કવિતા લખનાર તરીકે રા. મ. દે. ની સહી કરી "

" રા. મ. દે. કોણ ? " દેસાઈભાએ પૂછ્યુ

" મ્હારૂં નામ રમણશકર, મારા ગગાની માનું નામ મહા "

" મહાકોર ! " ભગા બારોટ મેહેતાજીને અચકાતા જોઇ બોલી ઉઠ્યા

" હા, હા, એ જ અને દેશાઇ અમારી અડક. એટલે ટુકામા રા. મ. દે. રાખી દીધું.

સાક્ષરો બધા એમ જ લખે છે. ગુજરાતી ચોપડીઓમા તમે નથી વાચ્યુ ?

' ક. દ. ડા; ખ. દ. ડા; ન. ભો. દી; મો. વા. દ. ' એ બધા એવા જ નામ, સમજ્યા કેમી ? "

" હા હા સમજ્યા ખરું. " દેસાઈભા ધૂમાડાના ગોટ કાઢતા બોલ્યા

" પછી 'ગુજરાતી'ના અંક માટે આપણે તો રવિવારના સવારના પહોરમાં વાંચનાલયમા પહોંચ્યા આખુ 'ગુજરાતી' ઝપડાવી ગયા,

* હીંચના રાગમા ગાવાશે

પણુ કવિતાનુ તો નામજ નહિ. આખરે "લેખકોને" એ મથાળા નીચે " શા. મ. દે. —કવિતા લખતા પહેલા ભાષાનો અને સાહિત્યનો અભ્યાસ કરો નહીં તો કોઇ સાક્ષર પાસે જઈ 'એકડે એક ઘુટો તમારી કવિતા કચરાપટ્ટીની ટોપલીને સ્વાધીન." એવુ લખેલું વાચી આપણે તો ટાઢા જ થઇ ગયા. ગગાની માને વાત કરી તે બોલી–" એમા સ્યુ ? કઇ ભૂલ હશે. ફરી લખો."

આપણે પણુ પછી તો એવા વિચાર ઉપર આવ્યા કે 'બસ, લખતા પહેલા બહુ વિચાર કરવો' અને તેથી મોટા મોટા સાક્ષરોની ઢબની નકલ કરવા, તે ઢબે બોલવાની ટેવ પાડવા માડી.

કેટલાક દિવસ પછી અમારા એક સ્નેહી નાથાલાલના ઘરની વાત નીકળી. આ નાથાલાલ બહુજ પૈસાદાર હતા. તેમને ત્યા હાથી ઝૂલે તોય કાઇ વધારે ના કહેવાય. એમની વહુનું નામ હતુ હેમકોર એમના છોકરાનું નામ હતું કચરાલાલ અને ભત્રીજાનું નામ હાથીભાઇ

આજ તો હુ નાથાલાલને ઘેર ગયો હતા 'હેમને' ત્યા કચરાનુ લગન છે તેની હમણા તો ધામધૂમ ચાલે છે," આપણે સાક્ષરરત્નોનુ અનુકરણુ કરતા કહ્યુ.

"ત્યારે આપણે પણુ લગનમા મ્હાલવાનું થશે. ઠીક મઝા પડશે." ગગાની માએ ખુશી થતા કહ્યું.

"અરે' પણુ શુ ધાધળ ? 'હેમને' ઘડીવારની ફુરસદ નથી. તેમા વળી હેમને તાવ આવે છે ઘરમા 'કચરો'તો જ્યા જોઇએ ત્યા હાજર જ. 'હેમના' ઘરમા–"

"લ્યો તે વળી કચરો.. ઘરમો દીકરો તે કયા જાય ?' ગગાની મા વચ્ચે બોલી ઉઠી.

"અરે કચરો નહિ પણુ હુ તો 'કચરો' પુત્ર-કહેતો હતો વળી એમણે હાથીની પણુ ગોઠવણુ કરી છે"

"તે એ 'હાથીને' બાધશે ક્યા ? અને એને ખાવાનું કોણુ નીરશે ?"

"આજ તે તને થયુ છે શુ ? હું હાથી 'હેમના' ભત્રિજાની વાત કરૂં છુ ત્યારે તું 'હાથી' સમજે છે"

"આજ તમારૂં મગસ તો કૈંક ખસ્યુ લાગે છે. હેમને તે વળી ભત્રિજો જ કયા છે ?" ગગાની મા ખીજવાઇ.

"કેમ, 'હેમને' ભત્રીજો નથી ? તને તે આજ થયું છે શુ ?" હું પણુ હવે તો ખીજવાયો,

"ના ના દશ વાર નહિં. હેમને ભત્રિજો હોય તો મારા કાડા કલમ કરૂં" ગગાની માએ છેલ્લે પાટલે બેસતા કહ્યું.

"અને જો 'હેમને' ભત્રીજો ન હોય તો હું મારી મૂછ મુડાવી નાખુ." બસ. પછી શુ પૂછવુ. અમારે બહુ જ બોલાબોલી થઇ. મારા સાળાનું નામ અમથાલાલ હતું તે પણુ બાજુમાજ રહેતો હતો તેથી મે ગગાની માને ધમી પાડવા કહ્યું—

"પણુ જો અમથો કહે તો તું કબુલ કરે કે નહિ ?"

"'અમથો' કહે તેમા સ્યું વળ્યુ ? એ કઇ ખરી વાત કહેવાય ? એમ તો હુંય અમથી અમથી ઘણીય વાતો કરૂં"

"અરે ? 'અમસ્તો' નહિ પણુ અમથો ત્હારો ભાઇ ?"

"હા ભલે"

મે તરતજ અમથાલાલને બોલાવ્યો. અને આ બધી વાત કરી તે બોલ્યો—

"જાઓ, જાઓ, હેમને તે વળી ભત્રીજો છે જ ક્યા ? એ તો નાથાલાલનો ભત્રિજો થાય,"

"હું પણુ એ જ કહું છું ને કે એ 'હે-

મનો ' ભત્રિજો થાય, "

" અરે ભલા માણસ ' હેમનો નહિ પણ એ તો નાથાલાલનો ભત્રિજો "

" હા, હા, નાથાલાલનો જ " મે કહ્યુ

" ત્યારે તમે ' હેમનો ' ' હેમનો ' કેમ કરો છો ? "

" મે તો એમનો કહ્યુ હેમનો નહિ એ તો આજ કાલની સાક્ષરીઆ બોલી છે તમે આ સમજો હમણાના સાક્ષરો 'અ' ને બદલે ઘણી વખત 'હ' વાપરે છે " મે ખુલાસો કર્યો

" ધૂળ પડી તમારી એ બોલીમા ફોગટનો લોહી ઉકાળો કરાવ્યો " ગગાની માએ શાન્ત થતા કહ્યું.

આપણે આ અનુભવ પછી તે બોલીનુ અનુકરણ કરવુ પડતુ મૂકી બીજુ અનુકરણ કરવાનો વિચાર કર્યો અને સામાન્ય વાતચીત કરવામા પણ આપણે તે જ ગદ્યપદ્યાત્મક શૈલીનો ઉપયોગ કરવા માડયો મારી જન્મગાઠને આગલે દિવસે મે ગગાની માને કહ્યુ –

" સાભળે છે ? આ ગગાની ' કાલે છે જન્મગાઠ મારી ઇચ્છા થાય છે એવી, કે કરાવુ જલસો નાચનો, જો હોય ઇચ્છા ત્હારીય સાથે વળી છે લગ્ન કાલે પેલા કચરાનુ ભેગાભેગુ થઇ જશે બધુય ઠીક. બોલાવીશુ ગાવાને પેલી કોકિલકઠી ગાનારી રભાને, મારો વિચાર છે કે જમાવવો તાલ "

આટલુ બોલતા બોલતામા તો ગગાની માની સ્ટીમ વધી પડી અને મોઢાનુ બોઇલર ફાટી ગયુ ધડાધડ અને તડાતડ વાગ્બાણુ નીકળવા માડયા. વચ્ચે વચ્ચે એકાદ બે સ્વસ્તી પણ સાભળી અને આપણે ઠડા પડી ગયા

આ સાભળી બધા હસવા મડયા રા–મ–દે સાક્ષરે આગળ ચલાવ્યુ –આ બધુ બનવાનું કારણુ મારા ગગાની મા એ ગદ્યપદ્યાત્મક ભાષા જાણતી ન હતી અને તેથી એ અવળુ સમજી '

(ગગાની મા રા મ. દે નુ કહેવુ નીચે મુજબ સમજી હતી —

" સાભળે છે આ ' ગગાની કાલે છે જન્મગાઠ. મારી ઇચ્છા થાય છે એવી કે કરાવુ જલસો નાચનો જો હોય ઇચ્છા. ત્હારીય સાથે વળી છે લગ્ન કાલે પેલા કચરાનુ ભેગા ભેગુ થઇ જશે બધુય ઠીક બોલાવીશુ ગાવાને પેલી કોકિલકઠી રંભા ને મારો વિચાર છે કે જમાવવો તાલ " રંભા અમારી શેરીમા રહેતી એક ફૂટડી વિધવા હતી, જેને વિશે કઈ વાત નીકળતામા બધી સધવાઓ છેડાઇ જ પડથી, કોણ જાણે કેમ.)

આપણને તો મોટો વિચાર થઈ પડયો. જ્યારે જ્યારે સાક્ષરોનુ અનુકરણ કરતો ત્યારે ત્યારે આવી જ પંચાત થતી. છેવટે આપણે કટાળ્યા અને મન સાથે વિચાર કર્યો કે —

"સાક્ષરો પુસ્તકો યા લેખ લખે તે કોને માટે ? અને સાક્ષર એટલે શુ ? " સાક્ષર એટલે સ+અક્ષર=ભણેલો, બુદ્ધિવાન અર્થાત્ નિરક્ષરથી ઉલટુ એટલે આપણે સમજ્યા કે ભણેલા ને બુદ્ધિવાન એ સાક્ષર અને સાક્ષરો જે લખે તે સામાન્ય પક્તિના માણસ માટે કારણ સાક્ષરો તો વિદ્વાન જ છે પણ નિરક્ષરને શીખામણ આપવા તે લખે અને તેથી " હેમને " અને " હેવુ " તથા " મધુવચ્ચ શૈલી " નિરક્ષરને માટે તદ્દન નકામી જ. માટે ખરૂ પૂછો તો સાક્ષરોએ સાદી સરળ ભાષામા જ લખવુ જોઇએ આ નિશ્ચય થતા આપણે બધાનું અનુકરણ કરવાનુ છોડી દીધુ, અને સરળ ભાષામા લખવા માટે કવિ શ્રી દલપતરામ ડાહ્યાભાઈનુ અનુકરણ કરવા માડયુ અને ત્યારથી હુ સાક્ષર થયો અને તેથી જ જેમ તે કવિશ્રી ક દ ડા લખતા તેમ મે રા. મ દે લખવા માડયુ. કહો, બાપુ '

હુ સાક્ષર ખરો કે નહિ ?

૯૮

રા રા. હરિપ્રસાદ ગૌરીશંકર મસ્તફકીર

પરદુઃખભંજન પ્રજા

યાને

એક અસાધારણ આત્મભોગી, સ્વાર્થત્યાગી અને થોડા વખત ઉપર જ સ્વેચ્છાએ* દરિયામા ડૂબી જનાર લોકની કંઇક પીછાન

એ ટાપુમા અમે ફરતા હતા ત્યારે મારો અમેરીકન સાથી હસ્યા જ કરતો હતો અમે ત્યા ઉતર્યા, મહીનો દિવસ ગયા અને છેક કેલિફોર્નિયા પહોચ્યા ત્યા સુધી એ હસ્યા જ કરતો હતો, અને જરાક કોઇક ભલો માણસ દેખાતા તેને "શાસુશા" એવુ નામ આપતો હતો. જે દશ્યોથી તેને હસવુ આવતું હતુ તે જ દશ્યોએ મારા મન ઉપર ઉંડી અસર કરી હતી એ અદ્દભુત શાસુશાની પ્રજા માટે મને ઓછામા ઓછુ પચીસ ટકા માન વધી ગયુ હતું

પ્રથમ પરિચય–વાત એમ બની હતી કે ૧૯૧૦ મા જ્યારે જાપાન માર્ગે હુ અમેરિકા જતો હતો, ત્યારે શાંઘાઇમા એક અમેરિકન ગૃહસ્થ જોડે મારે મિત્રાચારી થઇ હતી અને તે પરિપકવ થતા, મારૂ આગલુ પ્રોગ્રામ રદ કરી, તેણે અને મે પાસિફિક મહાસાગરના કેટલાક અપરિચિત ટાપુઓની મુલાકાતે જવાનું નક્કી કર્યું હતુ તે પ્રમાણે એક વખતે ન્યૂઝીલેંડ, ઓસ્ટ્રેલીઆ, ફોરમોસા, કેપ્ટન કુકનો ટાપુ અને તેવા બીજા કેટલાક જેના નામ તેમની ફોઇબાઓએ પાડયા નહોતા, તેની ભેટ લેતા લેતા કોરમોમાથી દૂર અને બીજા કોઇ પણ જાણીતા સ્થલથી દૂર એવા પાસિફિકના મધ્યબિંદુએ આવેલા શાસુશા ટાપુમા અમે જઇ ચઢયા

એ નામ પણ અમે જ આપેલુ તેનુ દેશી નામ તો જુદુ જ હતું અને ત્યાના દેશીઓએ અમને તે ઘણી વખત ગોખાવ્યા છતા તે યાદ નહીં રહેવાથી, તે લોકોની બોલીમા વારવાર આવતા 'શાસુશા' શબ્દ ઉપરથી અમે તેને એ નામ આપી દીધુ હતું

પાસિફિના બીજા ટાપુઓમા કડવો અનુભવ થયો હોવાથી, અમારી યોટ (Yacht) જેવી ટાપુના કીનારા આગળ લાગરી કે અમે બને જણા, પાટલુનના ખીસામા બે, વાસ્કુટના ખીસામા બે, કમરે પહેરેલા પટામા બે, એવી રીતે છ બાર બાર ગોળીથી ભરેલી રીવોલ્વરવી સજ્જ થઇ હાથમા નાગી તલવાર સાથે જ, અમારા રસાલા સાથે ઉતર્યા. કેટલાક ટાપુઓમા અમારે તીરોના માર સહન કરવા પડયા હતા, કોઇ સ્થળે અમને સ્વાદિષ્ટ નવા પકવાન્નો સમજી અમારો નાસ્તો કરવા આવેલા માણસોથી પાછા હઠીને અમારે યોટમા ભરાઇ જવુ પડયુ હતું એક ટાપુમા તો અમે કેદ પણ થઇ ગયા હતા અને અમને શેકવાને માટે હોળી ખડકી જંગલીઓ તેની ફરતા નાચ કરી રહ્યા હતા. ત્યા તો અમને જીવતા રાખીને જાણે આ શાસુશા વિષે દુનિયાને માહીતી આપી શકાય માટે,

કુદરત જ મદદે આવી ગાજવીજ સાથે મૂશળ-ધાર વરસાદ તુટી પડયો અને અમારા જેવા અશરાફ માણસોને શેકી ખાવાની મકસદથી કુદરત તેમની પર ગુસ્સે થઇ હોય તેમ માનીને જંગલીઓ નાસી ગયા હતા.

આવા આવા અનુભવથી રીઢા થયેલા અમે હવે રેફ ટાપુમા પૂરેપૂરા શસ્ત્રબદ્ધ થઇને જ ઉતરતા હતા પણ આ શામુશાને કીનારે ઉતર તાજ ત્યાના વતનીઓ શંખ ફુંકતા અને ઢોલ વગાડતા સામૈયુ કરી અમારી સામે આવેલા જોઇ, હું અજાયબીમા ગરકાવ થઇ ગયો વધુ નવાઇની વાત એ હતી કે આ લોકો આમ જંગલી હોવા છતા સુધરેલા દેશોનો પોષાક ધારણ કરતા હતા કોઇ અપ-ટુ-ડેટ અમેરીકન ફેશનમા, તો કોઇ જાપાનીસ વેષમા, કોઇ રશીઆની આસ્ત્રાખાન ટોપીમા અને કોઇ ઇંગ્લિશ શૈલીના ગ્લવ્સમા વિભૂષિત થયેલા હતા

થોડી જ વારમા અમારો સુંદર સત્કાર કરી એ જંગલીઓએ ઇશારતથી અમને ખાતરી આપી કે પરદેશીઓનુ ખાણું બનાવવાની ટેવ તેમને નહોતી પરદેશીઓ તરફ શંકાની નજરે જોવાની તેમને આદત નથી પરદેશીઓને દુશ્મન ગણવાની તેમને જરૂર નથી પોતાને કીનારે આવેલા કોઇ પણ અજાણ્યાને તેઓ અતિથિ ગણતા અને આતિથ્યસત્કારનુ માહાત્મ્ય સારી રીતે સમજતા વળી ઇશારતથી જ તેમણે અમને ખાતરી આપી કે "અહો પરદેશી પંખીડા ! નિશ્ચિંત બનો ! જોઇએ તેટલી મોજમજા અમારા ટાપુમા ઉડાવો."

અદ્ભુત સત્કાર–કહેવાની જરૂર નથી કે અમને વાજતે ગાજતે એ ટાપુના રાજાના મહેલ તરફ સરઘસ કહાડીને લઇ જવામા આવ્યા રાજાએ થોડોક જાપાનીસ, થોડો અમેરીકન, થોડો ફ્રેંચ ને થોડો જર્મન એવો પોષાક પહેર્યો હતો. ત્યા અમારી ભારે અજાયબી વચ્ચે જાપાન અને અમેરીકાની સુંદર વાનીઓ અમારી સમક્ષ ધરવામા આવી હોવાનાની સીગાર, ચેશાયરનુ પનીર, સ્પેનની દ્રાક્ષ, નોર્વેના સફર-જન, હિમાલયની આફૂસ, ફ્રાંસનો શેમ્પેન, ડેવનનું માખણ, બ્રાઝીલના ખૂન, આફ્રિકાની કોકો, વગેરે વગેરે અમારી આગળ નઝર કરવામા આવ્યુ

"ઓહો!" હું બોલી ઉઠયો, "આ તો સિવિલાઇઝડ–સુધરેલો ટાપુ લાગે છે"

"પૂરેપૂરો" એક જાપાનીસ ગૃહસ્થ જે ત્યા કલઇની ખાણ ચલાવતો ને અંગ્રેજી જાણતો હતો તેણે ખાતરી આપી તેણે વધુમા ઉમેર્યું કે 'આ પ્રજા જેવી ભલી, લાયક, અશરાફ અને પરોપકારી પ્રજા ધરતીના પડ પર બીજે કયાય તમને નહીં મળે"

ખેતી–પરદેશીઓ માટે–તે દેશના રાજા, જેઓ ત્યાના જાપાનીસ ગવર્નરની સગવડ ખાતર સારા જેવા પેન્શનથી રાજગાદી અને કારોબાર જાપાનીઝ ગવર્નરને સોંપી દઇ તખ્ત ઉપરથી ઉઠી ગયા હતા, અને કેવળ નગભરા ખાતું જેમણે પોતાને હસ્તક રાખ્યુ હતુ, તેમની ભલામણથી પેલા ખાણવાળા જાપાનીસને અમારા ભોમીઆ તરીકે અમારી સાથે ટાપુના જુદા જુદા ભાગોમા ફરવાની તથા માહીતિ આપવાની આજ્ઞા થઇ

અમે આ સગવડનો લાભ લઇને, તેની સાથે દરરોજ જુદે જુદે સ્થળે ફર્યા, અને લોકોના રીત રિવાજનો અભ્યાસ કર્યો એ ભૂમિ અત્યંત ફળદ્રુપ હતી જ્યા જુવો ત્યા લીલોતરી, ભરચક લીલોતરી, ને હરિઆળા ખેતરો નજરે પડતા લોકોનો ઉદ્યોગ અને ખેતી તરફની પ્રીતિ જોઇ હું ખુશ થયો અને આ આટલુ બધું અનાજ તથા ફળફળાદિ દેશમા હોવા છતા આ લોકો જાપાન ને બ્રિટનથી બીસ્કીટ

કેમ મગાવે છે એ શકા મે અમારા ભોમી-આને કરી, એને તેણે આપેલા જવાબથી હુ બેફામ બની ગયો

તે મિ કોમાશીએ જણાવ્યુ કે "તમે અજબ થાવ કે ખુશ થાવ કે આ ભલી અને પરગજુ પ્રજા આ સઘળી ખેતી જાપાન, અમેરીકા, રશીઆ અને બ્રિટન માટે કરે છે. જગતમા આવી પરદુખભજન પ્રજા કોઇ સ્થળે નથી જ્યારથી તેમને ખબર પડી કે અમારા જાપાનમા ઘઉં થતા નથી, તેમ રૂની અછત છે ત્યારથી તે પૂરતા ઘઉં અને પુષ્કળ રૂ જાપાન ચ્હડાવે છે "

"વાહ!" મે કહ્યુ

"અને એટલુ જ બસ નથી" પેલાએ આગળ ચલાવ્યુ "અમારી જ પેટીઓ મારફત એ ઘઉં અને રૂનો શામુશાવાશીઓ નીકાશ કરાવે છે જેથી અમારા સંખ્યાબંધ જાપાનીસ ભાઇઓને સારુ કમિશન મળે અને આ લોકો પોતે પોતાનુ પેટ જાપાનથી બીસ્કીટ, પાઉં તેમ દરેક જાતની ખોરાકી આયાત કરીને ભરે છે અને અમે ખાટીએ માટે અમારી જ મારફત એ બધુ મગાવે છે "

"ઓહો! કેવુ રૂડુ?"

"વળી, આ શણુ અને આટલા બધા ઘેટા દેખાય છે તેનુ ઉન રશીઆ અને અમેરીકાના લાભ માટે છે ઉન ખાસ કરીને રશીઆ મોકલવામા આવે છે એ દેશ જે ભાવે તે માગે તે ભાવે તેને એ અપાય છે, અને ત્યાથી ધાબળાઓ વણાઈને આવે તે પાછા મોઘામ્યા ભાવે આ લોકો ખરીદી લે છે કહો, ગરીબ ભુખે મરતા રશીઅન કામદારો પર કેટલો ઉપકાર?"

"સુદર!" મે ટેકો આપ્યો

"એક બીજી વાત અહીંથી હજારો ઢોર ઢાખર શીકાગોના કસાઇખાનામા સસ્તે ભાવે મોકલે છે, અને મોકલે છે એટલુ જ નહીં, પણ એ પ્રાણીઓના ચામડામાથી જે જોડા, મોજા, પટા, પેટી, આદિ તૈયાર થઇને આવે તે ખાસ ભાવ આપીને ખરીદ કરે છે આ રીતે ધરતી ઉપરની દરેક પ્રજાને આ ભલા લોકો એવડી રીતે ખટાવે છે તેમા પણ, બ્રિટન દૂર પડેલુ હોવાથી ઘણા પ્રયત્નો છતા પૂરતા પ્રમાણુમા ખાટી નથી શકતુ, છતા કોઇ પણ ભોગે તેને ખટાવવુ એવો નિશ્ચય કરી આ લોકોએ ખાસ બીડી પીવાની ટેવ પાડી છે દર અઠવાડિયે તેઓ બ્રિટનની બમ્બે આગબોટ ભરીને બીડીઓ ફુકી નાખે છે બીજા દેશો રહી જાય નહીં માટે પોર્ચુગલના પોર્ટવાઇન, ફ્રાંન્સનો શેમ્પેન, જર્મનીની અસખ્ય નાની નાની ચીજો-એ રીતે દુનીઆનો કોઇ પણ દેશ એવો નહીં હોય જેનો માલ ખપાવવાની ચિંતા આ ટાપુના લોકો રાખતા ન હોય."

હવે મારો પેલો અમેરીકન મિત્ર બોલ્યો "આ લોકની જરૂરીઆતો એટલી બધી નથી, અને જે થોડી છે તે તો તેઓ પોતાના ફળદ્રુપ ટાપુમાથી જ પુરી પાડી શકે તેમ છે છતા આવુ બધુ દ્રાવિડ પ્રાણાયમ શા માટે?"

"મિસ્તર હોમ" પેલાએ જવાબ દીધો, "તમે અપ-ટુ-ડેટ નથી લાગતા કોઇ ચૌદમી સદીમા રહેનારા લાગો છો આ જગલી જેવા લોકોને પૂરેપૂરુ સુધરવુ છે દુનિયાની સૌથી સુધરેલી અને ઉન્નત પ્રજાઓની હરોલમા બેસવાની હોશ તેમને છે હરકોઈ પારકાને બનતો લાભ આપી લુટવાના આત્મભોગ વડે તેઓની ભાવના જગતની સર્વ પ્રજાઓમા ભ્રાતૃભાવ સ્થાપન કરવાની છે' અને જરાક થોભીને એ બોલ્યો "મને નવાઈ તો એ લાગે છે કે વીસમી સદીમા રહેવા છતા આવા સ્વાર્થી અને સંકુચિત ત્રાજવા હજી કેમ તમારા મગજમા ઘર ઘાલી રહ્યા છે?"

મારા મિત્રે કઇ જવાબ આપ્યો નહીં તે હસ્યા જ કરતો હતો પણ મે તો, અમારા માયાળુ ભોમીઆનો ઉત્સાહ ભાગી ન જાય તે માટે પ્રશ્નો જારી જ રાખ્યા

"આ બધુ કરવાના નાણા ક્યાથી લાવતા હશે ?"

"દેશમા ખૂબ ભર્યું છે" ઉત્તર મળ્યો "કુદરતની પૂરી મહેર છે આ અદ્દભુત પ્રજા મેહનત મજૂરી પણ કેટલી અસાધારણ કરી શકે છે એ તમે ક્યાથી જાણો ? તેમના વડવાઓ સદીઓથી આખી પ્રજા માટે અઢળક દ્રવ્ય મુકી ગયા છે એ બધુ સઘરી રાખવાનો લોભ તેમણે રાખ્યો હોત તો જગલીના જગલી જ રહી જાત. પણ અત્યારે જેમ જાપાન, અમેરીકા, મેકિસકો, બ્રાઝીલ, ફ્રાંસ, પોર્ટુગાલ, અને બ્રિટન જેવા રાજ્યો તેનો એક સુધરેલા રાજ્ય તરીકે સ્વીકાર કરે છે તે પ્રસગ કદી ન આવ્યો હોત તમને ખબર છે ?— અમારા મીકાડોના તાજમા આ શામુશાનું સૌથી ઝગકતુ જવાહીર છે'"

શામુશાની ખાણો–આપણા સુરત જીલ્લા જેવડા એ ટાપુની અદર જાતજાતની કીંમતી ખાણો છે તાબા, કલઈ, કોલસા, લોખડ, સોનુ, રૂપુ, એ સર્વની ખાણો ત્યા હતી, અને તે સઘળી, જુદા જુદા દેશો વચ્ચે અટસ ન થાય વાસ્તે દરેકને તેના બળ પ્રમાણે વહેચી આપવામા આવી હતી આ રીતે, આનદ કલ્લોલ કરતા શામુશાવાસીઓ પરદેશીઓ માટે વૈતરૂ કરતા આમા પણ વિનિમય ચાલતો જ તેઓ પોતે તાબુ ને કલઈ જાપાનને આપતા અને તપેલા બનાવવાના ચકતા ત્યાથી લાવતા લોખડ અમેરીકા મોકલીને ત્યાથી ખીલા આણતા . વગેરે.

આવી રીતે, લગભગ દશ પ્રજાઓની મા લીકી હેઠળ જુદી જુદી ખાણો હતી અને એ કાચા માલની જે બનાવટો થઇને આવતી તેનું સૌથી સુદર બજાર ઉપર પ્રમાણે આ શામુશા જ હતુ

આત્મભોગની પરાકાષ્ઠા—પછી ભોમીઆએ એક નવાઇ જેવી અસાધારણ હકીકત અમને કહી તે આ પ્રમાણે હતી.—

"૧૯૦૮ મા અમારા જાપાનમા બેકારી પુષ્કળ વધી ગઇ, હજારો કામદારો રખડી ગયા સેકડો કારખાના બધ થયા આ ઉદાર પ્રજાને તેની ખબર પડતા તેણે તુરત જ કાઉંટ ઓકુમાને પોતાના મહાજન મારફત કહેવરાવ્યુ કે 'ગભરાશો નહીં, અમારે ત્યા નીપજતુ રૂ, ઉન, શણ, બધુ અમે તમને તમારે જોઇએ તે ભાવે મોકલીશુ.' આ વચન પાળવા ખાતર શામુશાની પ્રજાએ પોતાની જુની જગલી શાળો અને રેટીઆઓ તોડી નાખ્યા અને કહેવરાવ્યુ કે જો જાપાની કામદારો સુખી જ થતા હોય તો અમે આજથી સોગન લઇએ છીએ કે અમારો દરેકે દરેક વતની જાપાનીસ મિલોનુ જ કાપડ વાપરશે આ તેના નિશ્ચયથી જાપાની મિલોમા ખુશાલી પ્રસરી રહી જાપાને એક કેળવાયલા ને સુધરેલા જોડીદાર રાજ્ય તરીકે આ ટાપુનો સ્વીકાર કર્યો અને ખુદ જાપાનીઓને પણ નહીં હોય તેવા સરસ જાપાનીસ માન અકરામો ને ડીગ્રીઓ અહીંના વતનીઓને આપવા માંડી, તેમા અહીંના રાજાને તો સામુરાઇનો ખેતાબ મળેલો અને અહીંનો નગરશેઠ જે જાપાન માટે જ ખાસ બટાટા વાવે છે તેને "જાપાની બતક" નો ઇલકાબ મળ્યો. ઉપરાત, રૂસો–જાપાન લડાઈ વખતે પોતાનું સર્વસ્વ જાપાનના હિતની ખાતર અર્પણ કરી ભીખારી બનનાર એક કોટયાધપતિને "ફુજીઆમા" (જાપાનનો પવિત્ર પહાડ) ના ખેતાબથી નવાજવામા આવ્યો હતો

કારોબાર–શામુશાનો કારોબાર જાપાનીસ

હતો, અને જાપાનીસ ગવર્નરની સગવડને ખાતર સેક્રેટરીએટ, ન્યાય ખાતુ, પોલીસ, રેલ્વે, સ્ટીમરો બધુ જ જાપાનીઓના હાથમા હતુ ફક્ત, કારકુની અને હમાલીના કામો પર શામુશા વાળાઓએ પોતાનો હક રાખ્યો હતો કેમકે તે કરવાનો વખત ઉદ્યાગી જાપાનીઓને ન મળે એ તેઓ સારી રીતે સમજતા હતા તેઓએ પોતાની રહેણીકહેણી પણ પોતાના વડીલ જાપાનને જ મળતી રાખીને તેને સવિશેષ સતોષ્યુ હતુ

આ બધુ જોયા પછી અમને થોડા દિવસના વસવાટથી પ્રતીતિ થઇ કે ત્યાના દેશીઓમા જાપાનીસ ભાષાના "ખા" કહેવાય તેવા મોટા મોટા વિદ્વાનો પણ ઘણા હતા

દરેકે દરેક ઠેકાણે, ટાપુના એકથી બીજા છેડા સુધી, હુ અને મારો મિત્ર ફર્યા લોકોની ભલાઇની વાત તો જુઓ ! ત્યાની જાપાની રેલ્વેઓને નીભાવવા માટે તેઓ, એ પૈસાની કોથમીરની જુડી એક શહેરમાથી બીજામા લઇ જવાનુ નુર દોઢ આનો આપતા હતા આ કારણથી, એ રેલ્વેઓને લીધે જ દેશમા સહેજ મોઘવારી વધેલી જણાતી હતી, પણ એ બીચારીઓનુ શુ થાય ?—એ દયાને લીધે જ સૌ તેમા માલ ચઢાવ ઉતાર કર્યા કરતા હતા,

એક મહીનો ખૂબ અમન ચમનમા ગાળીને અમે બંને એ ટાપુને છેલ્લી સલામ કરીને ત્યાથી ઉપડચા

"કેમ શુ ધાર્યું ?" મે મિ હોમને પૂછ્યુ.

"ધારે શુ ? દુનીયામા જો કોઇ સૌથી અક્કલની ઓથમીર પ્રજા હોય તો તે શામુશાની !"

"તમે તો અમેરીકાના તે સ્વાર્થી અને સકુચિત જ રહી ગયા મારો દૃષ્ટિકોણ જુદો છે અમારા એક મુનિની આજ્ઞામા મને દૃઢ વિશ્વાસ છે" આમ કહીને મે શ્લોક ઉચ્ચાર્યો—

> अय निज परो वेत्ति गणना लघुचेतसाम् ।
> उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥

"તમને શી ખબર," મે આગળ ચલાવ્યુ –"કે અમારા આર્યો, જેને ઉદારચરિત કહે છે તેના જ નમૂના આ લોકો છે તેમની કદર પાશ્ચાત્ય મદમતિઓ ન કરી શકે એ દેખીતુ છે" પેલો કઇ બોલ્યો નહીં તેણે મને નક્કી શામુશા-મેનિયાથી પીડાતો દર્દી માન્યો હશે

હુ હિદુસ્તાન પહોચ્યા પછી થોડે દિવસે મિ હોમનો પત્ર મને ન્યુયોર્કથી મળ્યો, તેમા તેમણે મને ખબર આપી હતી કે, જાપાનમા વધેલા બેકાર કામદારોને ક્યા વસાવવા તેની ચિતા જાપાનીસ સરકારને થએલી તે ટાળવા શામુશાની સમસ્ત પ્રજાએ દરીઆમા રાજીખુશીથી આનદ સહિત હોમાવી દીધુ હતુ અને આખો ટાપુ જાપાનને ખાલી કરી આપ્યો હતો !

મારી આખો આ જાણીને હર્ષ ને કરુણાથી ભીંજાઇ. મે વિચાર્યું આવુ અપૂર્વ બળિદાન બીજી કઇ પ્રજા આપી શકે ? શુ પ્રાચીન કે શુ અર્વાચીન ?

રા રા કરીમ મહમ્મદ માસ્તર

મોહર્‌રમનું રહસ્ય: અડગ સત્યાગ્રહ

ઇસ્લામના સ્થાપક, હઝરત પેગમ્બર સાહેબના અવસાન સમયે (ઇ સ ૬૩૨) બેવડો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો દીન અને દુનિયા, મઝહબ અને સલ્તનત, એ બેઉ અગ હઝરતના સમયમા તો મિશ્રિત હતા. ઇસ્લામી નવો મઝહબ, અને નવી સલ્તનત, તેની બે તરફ ઇરાન અને રૂમ (Constantinople – Byzantine Empire) ની બે ઝબરદસ્ત શહેનશાહતો, અને મધ્યમા નવી જન્મેલી અરબ પ્રજા જેને નવા દીનના પ્રાણુસચારથી છુટી છવાઇ અને નિરતર કલહ કરતી ન્હાની ટોળીઓ રૂપે હતી તેમાથી દૃઢ પ્રજાકીય એકતાનુ અખુટ બલ આવ્યુ હતું, આ સજોગોમા મઝહબમાથી સલ્તનત યા સલ્તનતમાથી મઝહબ એમ વિખુટા પાડતા બેયનુ જીવન ક્ષય થવાની ભીતિ હતી

હઝરત પેગમ્બર સાહેબે, પોતે અપુત્ર હોવા છતા, પોતાના વારસ(ખલીફ) નીમવાનો ઇન્કાર કર્યો હતો, તેથી આ બેવડી જવાબદારીનો નિર્ણય કરવાનુ જોખમ, હઝરતના સમકાલીન, સુખદુખના ભાગિયા, "અસહાબો" ઉપર ઉતર્યું. અસહાબોમા મુખ્ય ચાર જણા હતા બે સસરા અને બે જમાઇ એઓ" "એહલ્‌-એ બે'ત" (ઘરના માણસો)ના સમગ્ર નામથી ઓળખાય છે (એહલ્‌-એ-બે'તનો સકુચિત અર્થ કરીએ તો ત્હેમા હઝરત અલી, બીબી ફાતમા અને તેમના બે પુત્ર, ઇમામ હુસન અને ઇમામ હુસેન, એટલાનો જ સમાસ થાય છે) જમાઇમાથી એક, હઝરત અલી મુરતઝા તો પેગમ્બર સાહેબના પાળક અને સગા કાકાના પુત્ર–ભાઇ–હતા વળી હઝરત અલીના પિતાના અવસાન પછી તેમને ખુદ નબી સાહેબે જ ઉછેર્યા હતા તથાપિ વારસાઇ દાવો દબાઇ ગયો, અને પ્રજાકીય પસદગીનો પક્ષ ફાવી ગયો વયોવૃદ્ધ હઝરત અબુબકર સિદ્દીક, હઝરત પેગમ્બર સાહેબના સૌથી પ્યારા બીબી–હઝરત આયશાના પિતા, પ્રથમ ખલીફ નિમાયા (ઈ સ ૬૪૩) તેમનો લકબ (હોદ્દો)[1] ખલીફ–એ–રસૂલુ–લ્લાહ (=અલ્લાહના રસૂલના વારસ)એ પ્રમાણે હતો તેઓએ અધિકાર હાથમા લેતી વખતે પ્રજાને સ્પષ્ટ કહ્યુ હતુ કે, "જ્યા સુધી હું સત્ય માર્ગે પ્રવર્તુ ત્યા સુધી મ્હારી આજ્ઞાઓ સ્વીકારજો અને પાળજો, પરતુ હુ અન્યાય કરૂં, વા મ્હારામા સ્વાર્થ જુઓ તો મ્હને આપેલો અધિકાર ત્હમે લઇ લેજો" સંપૂર્ણ પ્રજાતત્રના આ ઉદ્‌ગાર હતા

---

1 ઇલ્કાબ લકબનુ બહુ વચન છે,

પોતાની પાછળ વારસ નીમવાનુ કામ ખુદ પેગમ્બર સાહેબે કર્યું ન્હોતુ, તે કામ હ અબુબકરે પણ કર્યું નહિ.

ત્યાર પછી, પેગમ્બર સાહેબના બીજા સસરા હઝરત ઉમર અલફારૂક, સર્વાનુમતે બીજા ખલીફા થયા (ઇ સ ૬૪૫) તેમનો લકબ બદલાયો તેઓ 'ખલીફ-એ-રસૂલુલ્લાહ' ન્હોતા તેઓ તો ' ખલીફ-એ-ખલીફ-એ-રસૂલુલ્લાહ' હતા અર્થાત્ અલ્લાહના રસૂલના ખલીફના ખલીફ હતા આ પ્રમાણે દરેક ખલીફ માટે લકબ લબાવતા આરો આવે નહિ તેથી નવો લકબ-અમીરૂ'લ મોમનીન=મુસલમાનોના વડા -યોજાયો અને પ્રચલિત થયો તેમના અમલમા ઇરાન, શામ (સીરિયા), રૂમ અને મિસર હસ્તગત થયા અને ઇસ્લામી સલ્તનતના અગ બન્યા શહેનશાહતનો વિસ્તાર એકદમ ઘણો જ વધી ગયો હ ઉમરને પુત્ર હોવા છતા તેમણે પણ પોતાનો ખલીફ નીમ્યો નહિ.

ત્રીજી પસદગી, હઝરત અલી ઉપર ઉતરી. પરતુ તેમણે અમુક શરતો સ્વીકારવા ઇન્કાર કર્યો, તેથી બીજા જમાઇ હઝરત ઉસ્માન ગ'ની ચુટાયા (ઇ સ ૬૫૬) તેઓ અતિ વૃદ્ધ હતા, અને હ૦ ઉમરના અમલમા અતિ વિસ્તૃત થયેલી શહેનશાહતને યોગ્ય અકુશમા રાખી શક્યા નહિ તેમની કેટનીક અવ્યવસ્થાને લીધે પાછળથી આતર વિગ્રહ અને શીયા-સુન્નીના મતાતર ઉદ્ભવ્યા પોતે કઇક કાનના કાચા હોવાથી પ્રજાને પણ અન્યાય થયો, અને પરિણામે પોતાનુ પરહસ્તે અકાળ મૃત્યુ નીપજ્યુ

આખરે, હકદારને હક મળ્યો, અને હઝરત અલી મુરતઝા બિનશરતે ચોથા ખલીફા ચુટાયા (ઇ સ ૬૬૭) "ખલીફ" સાથે વિશેષમા તેઓ ' ઇમામ " પણ ગણાય છે પ્રથમના ત્રણ ખલીફા ઇમામ ગણાતા નથી, હઝરત અલીનો વારો છેલ્લો આવ્યો તેના બે કારણ હતા, હઝરત પેગમ્બર સાહેબના સૌથી પ્યારાં બીબી હ આયશા, એક નજીવા કારણને લીધે તેમનાથી વિરુદ્ધ વર્તતા હતા, અને હ અલીના બેગમ અને હ પેગમ્બર સાહેબના સૌથી પ્યારા પુત્રી, બીબી ફાતમા, પેગમ્બર સાહેબની વફાત (અવસાન) પછી ૭ માસમા જ ૨૫ વર્ષની વયમા જ ખુદાની રહમતને પ્હોચી ગયા, તે પછી હ અલીએ બીજા બીબી કર્યા હતા, આથી તેમની લોકપ્રિયતામા ઘટાડો થયો હતો. હ અલીએ ખિલાફતનો અધિકાર હાથમા લેઇ હ. ઉસ્માનના રાજ્યધારણમા થયેલી કેટલીક ભુલો સુધારવા જતા આતર વિગ્રહનો આરભ થયો જેની શરૂઆત, કમનસીબે, બીબી આયશા તરફથી જ થઇ હ ઉસ્માનના ખુનીને હ. અલી સજા કરતા નથી, એવે બ્હાને બીબી આયશાએ પોતાની લાગણીઓને વ્હેવા દીધી, તે એટલે સુધી કે પોતે " ઉમ્મુ'લ મોમનીન " -મુસલમાનોના મા-નો ગભીર હોદ્દો વિસારી, પરદો પણ કોરાણે મુકી, લશ્કરની સરદારી લઇ હ અલી સાથે જગમા ઝોકાવ્યુ આથી શામના સુબા મોઆવિઆ, મિસરના સુબા અમરૂ વગેરેને ઉત્તેજન મળ્યુ, અને થોડી લડાઇઓમા મુસલમાનોનુ પોતાનું જ ખૂન રેલાયુ હ અલીએ દ્વદ્વ યુદ્ધની માગણી કરી,પરતુ બાહુતી સૈન્યના બળપર ઝૂઝનાર મોઆવિયાએ ભીરૂતા દેખાડી છેવટે, સમરાગણના વિજેતાને ક્લિષ્ટ ખટપટ અગમ્ય હતી તે અગમ્ય રહી જગના 'હૈદરે' ફતેહની નોબત વગાડ્યા પછી લવાદનો ફેસલો સ્વીકારી મુસલમાનોની વધુ ખુનરેજી અટકાવવા હા ભણી (આ લડાઇઓમા અત્યાર સુધી પોણો લાખ મુસલમાનોની કતલ થઈ ચુકી હતી) દગો થયો અને ઇસ્લામી સ'તનતનો આફતાબ ત્યારથી મગરિબ (પશ્ચિમ) તરફ ઉતરવો શરૂ થયો શહેનશાહતના ભાગલા પડ્યા એકતા તુટી, બળ વિરામ્યુ ખિલાફત એક મટી બે

થઇ, મદીનામા હ. અલી, અને ડમસ્કસમા મોઆવિયા આ રીતે જુનું અરબસ્તાન ન વીન જીતેલા પ્રાંતોથી જુદુ પડયુ હજી ઇમા-મત-ધાર્મિક વડાપણુ તો હ. અલીનુ જ રહ્યુ હતું. મોઆવિયા ઉત્તર પ્રાંતોના ખલીફા રૂપે માત્ર સ્વતંત્ર સુબો હતો, તે પોતાને 'અમી-રૂ'લ મોમનીન'ને બદલે-' અમીર' કહેવડાવ તો અને તે પછીના તેના વંશજો 'અમીર' કરતા 'ખલીફ' ને વધારે મોભા ાર લકબ સમજી પોતાને 'ખલીફ' કહેવડાવવા લાગ્યા

સંનાહ થઇ, છતા ક્ષુદ્ર ખટપટો ચાલુ રહી રાજ્યલોભથી ઇસ્લામનુ અનિષ્ટ થાય છે, એમ માનનાર એક અરાજકવાદી (anarchist) મંડળ ઉભુ થયું. આતંગ વિગ્રહના ત્રણ નાયક હ અલી, મોઆવિયા અને અમરૂને એક જ દિવસે કતલ કરવા મંડળના ત્રણ જણે બીડુ ઝડપ્યુ ત્રણ હુમલા થયા કમનસીબે, હ. અલી ઉપરનો આઘાત જીવલેણ નીવડયો આ બનાવ પાક રમઝાન-શરીફના મહિનામા, મસ્જિદમા બન્યો મુસલમાનોમા નીતિતત્ત્વ ઘટતું જતું હતું ત્હેની આ નિશાની હતી

હઝરત અલી પછી પણ ખિલાફત માટે પ્રજાકીય પસંદગી થઇ. હ અલીના વડા પુત્ર, અને હ પેગમ્બર સાહેબના સૌથી પ્યારા પુત્રી બીબી ફાતમાના લાડકવાયા નૂરચશ્મ ફરઝંદ, ઇમામ હસન, પાચમા ખલીફા ચુંટાયા (ઇ સ. ૬૭૨) ઇમામ હસનના શાંતિપ્રિય સ્વ-ભાવને રાજ્ય ખટપટ અનુકૂળ ન્હોતી. તેથી ત્હેમણે પોતાના જીવન દરમ્યાન ખિલાફતનો હક મોઆવિયાને અર્પ્યો, પરંતુ આ હક મોઆવિયા માટે પણ ત્હેના જીવન પર્યંત જ હતો હજી ઇમામત તો એહલ્-એ-બે'તમા, આલ્-એ-નબી, (પેગમ્બરના વંશજ) ઈમામ હુસનની જ હતી, અને તેમની જ ચાલુ રહી

ખિલાફત અને ઇમાયત જુદા પડયા આ ગોઠવણુ ઇમામ હુસનના ન્હાના ભાઇ, ઇમામ હુસેનને નાપસંદ હતી છતા વડીલ બંધુની મરજીથી વિરુદ્ધ વર્તવુ તેમને તેટલુ જ અપ્રિય હતું તેથી વડીલની હયાતી દરમીયાન વસ્તુ-સ્થિતી સ્વીકારી નિભાવ્યુ

મોઆવીયાનો રાજ્યલોભ વૃદ્ધિ પામતો ગયો પોતાના જીવનમા જ પોતાના પુત્ર યઝી-દને પોતાનો રાજ્યવારસ જાહેર કર્યો ખુદ પેગમ્બર સાહેબે જે કામ ન્હોતું કર્યું તે કામ મોઆવિયાએ કર્યું, નવીન રિવાજ દાખલ કર્યો. ત્યાર સુધીની પ્રજાકીય પસંદગીની પદ્ધતિ પલ-ટાવી નાખી. શામ, રૂમ અને ઇરાનની પ્રજા પિતા-પુત્રના ઉત્તરોત્તર વારસાઇ હકથી સુપરિ-ચિત હતી, તેથી તે પ્રજાને તો મોઆવિયાનું આ કૃત્ય તદ્દન સ્વાભાવિક લાગ્યુ * છતા જ્યારે આ હકીકત મોઆવિયાના દૂતોએ મક્કા-મદીનામા જાહેર કરી, ત્યારે અરબ પ્રજા ઉશ્કેરાઇ ગઇ. દૂતોએ આ પરિસ્થિતિ મોઆવિયાને જણાવી.

રાજ્યલોભ શુ ન કરે? લોભી પિતાના વિશેષ લોભી પુત્રને 'કૈસર' અને સીઝર'ની જાહોજ-લાલી જતી કરવી કેમ રુચે? આખરે તેણે નીચ પ્રવૃત્તિ આદરી, ઇમામ હુસનને તેમના પોતાના જ બેગમ પાસે ઝેર દેવરાવ્યુ. લાલચમા પોતે પરણવાનું વચન આપ્યુ હતું. કામ સરી રહ્યે આપેલુ વચન પાળ્યુ નહિ. બેગમને જવા

* ગાદી ખાલી પડે ને ખૂનાખરાબી થાય પછી જ પાછો દરેક વખત તે ઉપર નવો માણસ બેસે, એ કરતા તો વારસાનો કોઇ પણ જાતનો કાયદો બેહતર એવો શામ, રૂમ, ઈરાન, આદિનો અનુભવ હતો અરબ પ્રજા આવા અનુભવસિદ્ધ રાજકીય ધોરણોની આવશ્યકતા સમજી શકે એટલી હજી ઘડાયેલી ન હતી.

હેરાતની બક્ષિશ મળી, અને વેર ન લેવા વિનવ્યું.

યઝીદનું રાજ્યારોહણ (ઇ સ. ૬૭૭) ઇસ્લામી તવારીખમા નવીન પ્રસગ હતો, પ્રજાકીય ચુટણીને બદલે પિતાએ કરેલી નિમણુક હતી, મોઆવિયાના પુત્ર હોવા ઉપરાત યઝીદમા બીજા કોઇ અંગત ગુણ ન્હોતા, તેમ પુત્રમા પિતાની કાર્યકુશળતા પણ ન્હોતી ખિલાફતના સંગીન અધિકાર પર ઇમામતનો ઢોળ ચઢાવી ઇસલામી દુનિયાને આંજી નાખવા ઇચ્છા કરી. ઇમામ હુસેન પાસે પોતાની એ'ત–ઇમામત કબુલ કરાવવા કાવત્રુ રચ્યુ (ઇ સ. ૬૮૦)

ત્રણ વર્ષ સુધી (૬૭૭ થી ૬૮૦) ઇમામ હુસેને યઝીદની ખિલાફત સામે વિરોધ દર્શાવ્યો નહીં તેથી જ પ્રતીત થાય છે કે—

ઇમામ હુસેન એકલી ખિલાફત માટે ઝાઝો આગ્રહ કરત નહિ. પણ ઇમામત–એ તો પોતાનો જ જન્મસિદ્ધ હક્ક તે કેમ છોડાય? જેમણે પોતાના શિશુપણામા ખુદ પેગમ્બર સાહેબને ઇસ્લામનો પ્રચાર કરતા જોયેલા, ઇસ્લામનું ગૌરવ જેમની રગેરગમા ઉછળતુ હતું, તે ઇસ્લામને અપમાન શી રીતે કરે? ઇમામત કઇ બજાર ચીજ ન્હોતી કે ખરીદી શકાય, ઇમામત આપી લેવાતી નથી, લીધી મળી શકતી નથી, તે માટે ગુણ જોઇએ, કુદરતી બક્ષિશ જોઇએ, ઇશ્કે ઇલાહીની જાગતી જ્યોતિ જોઇએ. ઇમામતનો ઝગડો ખિલાફતમા પલટાયો. તલવાર વિના સિપાહી નકામો છે, લશ્કર વિના રાજ્ય હોય નહિં, ખિલાફતના ઝોરશોર વિના ઇમામત થાય નહિ. ઇમામતના કાનુન ખિલાફતના ઇન્સાફ અને અકુશ વિના અમલમા આવે નહિ

ખટપટથી દૂર રહેવા, ઇમામ હુસેન મદીના છોડી મક્કે ગયા ત્યા તેમને કુફાના લોકનું આમંત્રણ મળ્યુ મોઆવિયા સાથેની લડાઇઓ વખતે હઝરત અલીએ કુફાને પોતાનું પાયતખ્ત બનાવ્યુ હતું તેથી ત્યાથી ખાસ આમંત્રણ થયુ હતું શુભેચ્છકોએ કુફાની પ્રજાનો ભરોસો નહિ કરવા સમજાવ્યુ પણ આ બાબતમા ભરોસાનો સવાલ જ નહોતો પોતાને માટે અંગત લોભ હતો જ કયા? કુફાની પ્રજા યઝીદ વિરુદ્ધ, ઇસ્લામમા દાખલ થતી નવીન અનીતિ વિરુદ્ધ પોતાની મદદ માગતી હતી, તેને ના કેમ કહેવાય? કુફે જવામા પોતાને અશાતિ હતી, વિગ્રહનું જોખમ ખેડવાનુ હતું પણ તેથી શુ? તેમ કરવાની પોતાની ફરજ હતી ઇસ્લામનું બંધારણ જોખમમા હતું, 'કૈસર' અને 'સીઝર'ની જોહુકમી દાખલ થતી હતી તે સામે વિરોધ કોણ કરે? એ ફરજ સો મોમીનની મુખ્યત્વે એહલ્–એ–બે'તની હતી. કુફાવાળા પોતની ફરજ બજાવવા તૈયાર થયા હતા, તેઓ માત્ર આગેવાન માગતા હતા પોતે જવુ અને યઝીદ સામે થવુ, એ પોતાની ફરજ કરતા કંઇ વિશેષ ન્હોતું, ઇમામત પોતાની હતી, ખિલાફત પણ પોતાને મળવી જોઇએ, પણ તેમા સ્વાર્થ ન્હોતો, અંગત રાજ્યલોભ ન્હોતો. ઇસ્લામની તરક્કી (પ્રગતિ) સિવાય બીજી કોઇ ઇચ્છા ન્હોતી.

આખરે, કુફે જવા નક્કી કર્યું. પોતાના ત્યાના કાર્યમા વિલબ ન થાય તે માટે પોતાના ભાઇને કુફે અગાઉથી મોકલી, જરૂરી તૈયારી કરી રાખવા જણાવ્યુ પોતે પણ પાછળથી કુફા તરફ કુચ કરી કબીલો સાથે લીધો. પોતાની ગેરહાજરીમા, તે વખતની ડામાડોળ સ્થિતિમા, તેમને પાછળ મુકવામા જોખમ, તેથી કબીલાનો પણ સાથે જવાનો તેટલો જ આગ્રહ હતો. ઇમામ હુસેનને કુફામા કઇ જોખમ આવી પડે અને કુટુમ્બના માણસો મક્કામા શાતિમા વસે તે કબીલાને પોતાને જ અસહ્ય હતું છેવટે થોડા અગરક્ષક માણસો સાથે લેવાનુ કબુલ્યુ.

કુફે કુચ કરવાની આગલી રાત્રે ઇમામ

હુસેનને એક અનિષ્ટ સ્વપ્ન થયુ, કુફે જવામા પોતાનું અમગળ થશે એમ સમજ્યા છતા ઉપડયા. આવી આગાહી તેમને પ્રથમથી જ હતી. કહે છે કે પોતાના નાનાજાન* પેગમ્બર સાહેબે જ તે આગાહી કહી હતી. પોતાના પિતાએ પણ તેવીજ વસિયત કરી હતી. એ બેઉ પરવરદિગારના પ્યારા હતા, અને તેમની અનેક આગાહીઓ સત્ય નીવડી હતી. પોતાના અમગળની આ પ્રમાણે ખાત્રી હોવા છતા કર્તવ્ય કરતા પાછુ વળી જોયુ નહિ "તવક્કલ્તો અલ્લાહ" અલ્લાહ પર ભરોસો રાખ્યો.

કુફાની સરહદ પર યઝીદનુ એક હઝાર માણસનું લશ્કર હુર્રની સરદારી નીચે સામે મળ્યુ. ઇમામ હુસેનને કેદ કરી કુફે લઇ જવા હુર્રને હુકમ હતો. તેજ વખતે કુફાનો થિરમા નામનો એક હિતચિતક મળ્યો. તેણે ઇમામ હુસેનને કુફાની બદલાયલી પરિસ્થિતિ જણાવી. હવે આગળ વધવુ જોખમ ભરેલુ હતુ થિરમાએ ઇમામ હુસેનને સલામતી માટે પાસેના પ્હાડી કિલ્લામા લઇ જવા કહ્યુ તેમ કરવામા કુફાની પ્રજાનો વિશ્વાસઘાત થાય, એમ સ્હમજી ઇમામ હુસેને ના પાડી. થિરમાએ પછી ઇમામ હુસેનને મક્કે પાછા ફરવા વિનવ્યા. તેમ કરવામા ભીરૂપણું જણાય, તેથી તેયે કબુલ્યું નહિ. પણ હુર્રના કેદી તરીકે આગળ વધવા ના પાડી. છેવટે હુર્રે તેમને આગળ જવા દીધા, અને પોતે પાછળ રહી, તેમના ઉપર દેખરેખ રાખી. એટલામા યઝીદનું ૪૦૦૦ માણસનું વધુ લશ્કર આવી પ્હોચ્યુ અને આગળ વધવાનો માર્ગ રોકાયો. હવે કેદી થઇ આગળ જવા પોતે ના પાડી ત્યાજ મુકામ કર્યો અને યઝીદ પાસે જાતે જઇ પોતાના કલહનો નિવેડો લાવવા નિડરપણે ઇચ્છા દર્શાવી મોમીનોમા આતર વિગ્રહ થાય અને મુસ્લીમોની પોતાની ખુનરેજી થાય તે અટકાવવા પોતે મક્કે પાછા ફરવા જણાવ્યું. તેમ પણ નહિ, તો તે વખતે ચાલતી યઝીદ તરફની પરરાજ્ય સાથેની કોઇ પણ લડાઇમા સરદારી લેવા ખુશી બતાવી. આ બધુ કબુલ, પણ યઝીદની બૈ'ત–તે તો નાકબુલ, પોતે કોણ! યઝીદ કોણ! યઝીદની બૈ'ત હોય જ નહિ, પોતાનાથી તો કબુલ થાય જ નહિ. ઇમામત તો એહલ્–એ–બૈ'તની જ હોય, ટેક જાળવવા શિર જાય તો ખૈ'ર! પણ ઇસ્લામથી વિરુદ્ધ વર્તાય કેમ! પેગમ્બર સાહેબની વફાતને પૂરા આઠ વરસ પણ થયા ન્હોતા, તેટલામાજ ઇસ્લામની આ બરબાદી।

આ રાતે એક બીજું સ્વપ્ન થયું મો'તના ફિરસ્તાએ મોતની આગાહી આપી છતા પોતે કરેલો નિશ્ચય તેવોજ અડગ રહ્યો.

મુકામ નદી કિનારે હતો, પણ દુશ્મને વચ્ચે આવી નદીનું પાણી ઇમામ હુસેનના માણસોને મળતું અટકાવ્યુ હતું બે દિવસ અને બે રાત રેતીના રણની અસહ્ય ગરમીમા ગભ્યા નાજુક બીબીઓ અને કુમળા બાળકો પાણી માટે અહીં અતિ દુખી થયા. પાણી લેવા જાય અને દુશ્મન તરફથી તીરનો વરસાદ વરસે! ધીરજની કસોટી થઇ. પણ બૈ'ત કબુલી પોતાની સલામતી ઇચ્છવી એ તો બને જ કેમ! અંગત સલામતી ઉપરાત વિશેષ અધિકાર પણ મળશે એમ દુશ્મને કહ્યુ, પણ 'ચાર દિવસની ઝિદગી' માટે દીનની ખરાબી પોતાને હાથે જ કેમ થઇ શકે! દુશ્મને પોતાના કબીલાના માણસો માટે પાછા જવાના સલામતીના પાસ મોકલ્યા હતા, પણ ઇમામ

* જાન (= જીવ) જેવા પ્યારા નાના (= માના બાપ)

હુસેનને જોખમમા છોડી જવા સૌએ સાફ ઇન્કાર કર્યો ઇમામ હુસેને પોતાના અગરક્ષક માણુ-સોને વિદાય થઈ તેમની સલામતી સંભાળવા કહ્યું. તેઓ પણ શી રીતે જાય ! ' એ જહાનના સરદાર, ' પેગમ્બર સાહેબના નવાસા, તેમને જાનના જોખમમા મુકી કયો મોમીન જવા હા પાડે ! ખુદ દુશ્મનનું લશ્કર, ઇમામ હુસેન સામે હથિયાર ઉચકવા નારાજ હતું ! છેવટે લશ્કરને સરદાર બદલાયો, અને લડાઈ નક્કી થઇ.

લડાઇની આગલી રાત્રે ત્રીજુ સ્વપ્ન થયુ નાનાજાન ખ્વાબમા આવી, ' જન્નતમા આવવાની થોડી વાર છે, ' એમ કહી ગેબ થયા ! પોતાના કબીલાને વાત કરી સ્વાભાવિક કકલાણ શરૂ થયુ, " ઇન્ના–લિલ્લાહે, ઈન્ના, અલયૂહે રાજેઊન " અર્થાત્ " અલ્લાહ તરફથી આવ્યા છીએ, અને અલ્લાહ તરફ પાછા ફરવાનુ છે " ગ્રીક ફિલસુફ સોક્રાત (Socrates) ની માફક આત્માના અમરત્વ ઉપર વિવેચન કર્યું. નમાઝ અને બદગીમા રાત ગાળી, સ્હવારે લડાઈ શરૂ થઇ. પ્રથમ પોતે આગળ આવી લશ્કરને કુરાને–શરીફનો બોધ કર્યો. હુર્‌ર લશ્કરમાથી છુટો પડયો. તેની સાથે ત્રીસ સાથીઓ જુદા થયા. ઇમામ હુસેનને પ્રથમ રોકનાર તેઓ હતા આ સર્વ અનિષ્ટના મૂળ પોતે છે, એમ તેમને પશ્ચાતાપ થયો હુર્‌ર લશ્કરની આગળ આવ્યો અને તેઓ કોની સામે લડવા તૈયાર થયા છે, તેનુ ભાન કરાવ્યુ કયામતમા પેગમ્બર સાહેબને મળવાનું છે તેમના જ પ્યારા નવાસાથી લઢી, દીન અને દુનિયાની લ્યાનત (શ્રાપ) થી ચેતાવ્યા આ ઉપદેશની અસર થાય તે પ્હેલા નવા સરદાર શમર લઇન (શ્રાપિત) એ તીર છોડી લડાઇની શરૂઆત કરી હુર્‌ર અને તેમના ત્રીસ સાથીઓ ઇમા હુસેનની મારી મેળવી એહલ–એ–બેત તરફથી લઢી શહીદ થયા લડાઇ નહિ, પણ કતલ થઇ ! ઇમામ હુસેનના સઘળા માણુસો તે જ પ્રમાણે શહીદ થયા ૫૦૦૦ ના લશ્કર આગળ ગણ્યાગાઠયા એક દર ૧૦૦ માણસને શો હિસાબ ! ઇમામ હુસેનની શહાદત થઇ ! અને તે પોતાના નાનાનીજ ઉમ્મતને હાથે ! અફસોસ ! ઇસ્લામી તવારીખમા ગજબ થયો ! દુનિયાભરના ઇતિહાસમા આથી વધારે ગમગીન બનાવ જડતો નથી.

ઇમામ હુસેનની શહાદત સાથે જે રાજકીય અને ધાર્મિક તત્ત્વ માટે પોતે જાનને જોખમે લઢી પોતાના કબીલાની ખુવારી કરી હતી, તે તત્ત્વ સૈકાઓ માટે અદશ્ય થયા જ્યારે યુરોપ જહાલતના અધકારમા ડુબેલુ હતું, ત્યારે ઇસ્લામે પ્રથમ પ્રજાતત્ર યોજ્યુ પ્રજાતત્ર રાજ્યવ્યવહારમા તેમ ધર્મ બંધારણમા, એય રીતે દુનિયાને અમલમા મુકી દેખાડ્યુ આ પ્રજાતત્ર રાજ્યઅગમા મોઆવિયાએ તોડયુ, અને યઝીદે ધાર્મિક અગ પણ છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યુ, ઇમામ હુસેનનો બેઉ પ્રતિ વિરોધ હતો યઝીદે ત્યાગ પ્હેલાની ખિલાફતની સાદાઇ તજી, રૂમી જાહોજલાલી વધાવી, વધારી, પ્રચારી, વિનાશના બીજ રોપ્યા હતા

એહલ–એ–બેતનુ વેર લેવાને બ્હાને અબ્બાસી ખલીફાઓ લોકપ્રિય થયા પરતુ પોતાના મૂળ ઉંડા ઉતરતા, જેમને માટે પોતે લડયા હતા તેમને વિસરી ગયા પરિણામે, શીયા પથ ઉપસ્થિત થયો ઇમામ હુસેનના બેગમ, શહેરબાનુ, ઇરાનના છેલ્લા શાહ, યઝ્‌દગર્દના શાહઝાદી હતા તેથી આખુ ઇરાન એહલ્–એ–બેતના પક્ષમા ભળ્યુ અને શીયા પથી બની ગયુ રાજકીય મતાતર મઝહબમા દાખલ થયા અને પ્રતિદિન વધતા ગયા આજે ઇસ્લામમા ન્હાના મ્હોટા ૭૨ ફિરકા (પથ) છે. સૌ ફિરકા

દિનનો એકજ કલમો પઢે છે " લા ઈલાહા ઇલ્લલ્લાહ મોહમ્મદર્ રસૂલુલ્લાહ " છતા એક બીજા તરફ ઝેરની નજરે જુએ છે ! હિંદુ-મુસ્લિમ ભેગા થાય, " ઐક્ય " સાધે છતા શીયા-સુન્ની તો ભેગા શુ ન જ થાય ! અફસોસ ! આ બધુ શાને લીધે ? ઇમામ હુસેન વિજયી થયા હોત, યઝીદની સત્તા ત્યાથી જ અટકી હોત, ઇસ્લામમા દિનના ફિરકા ન પડયા હોત, તો આજે સ્થિતિ કેવી હોત ? ઉર્દૂ શાયર " હાલી"ના "મુસદ્દસ" વાચો

રાજ્યવ્યવહારમા પ્રજાતત્ર ચાલુ રહ્યુ હોત, તો મધ્યકાળની અધાધુનીને અવકાશ મળત નહિ. યુરોપે પ્રજાતત્ર ફ્રેંચ રેવોલ્યુશન પછી ૧૮ મા સૈકામા જેયુ. અમેરિકાએ તેથી જરા પ્હેલા, તોપણ પૂર્ણ રીતે તો હજી પણ અનુ ભવ્યુ નથી અમેરીકન એક્સ-પ્રેસીડન્ટ અને વિદ્વાન વુડરાઉ વિલ્સનનુ "ધિ સ્ટેટ" નામનુ પુસ્તક વાચતા આ સત્ય પ્રતીત થશે. તેમ છતા, સપૂર્ણ પ્રજાકીય ગણતંત્ર ઇસ્લામે ૭ સ. ના સાતમા સૈકામા કરી દેખાડયુ હતું મસ્જીદ તે અમીરૂ'લ મોમનીનનો મહેલ. મસ્જીદમાની મિમ્બર તે રાજ્યાસન, ફાટલી સાદડી તે દરબારની ફરશ, ખુત્બો પઢતા પકડવાનો અસો (લાકડી) તે ખલીફાનો રાજ્યદડ ! અમીર અને ગરીબ, શાહ અને ફકીર એક જ સાદડી પર, એક જ હારમા, સાથે સાથે એક જ ખુદાની નમાઝ પઢે હજ વખતે અદના ફકીર અને ખલીફતુ'લ મુસ્લમીન-અમીરૂ'લ મોમનીન એક જ જાતનુ " એહરામ " પહેરે, અને હજની સૌ વિધિઓ સાથે રહી એક સરખી રીતે કરે. પસો અને અધિકાર વિસરી જાય-એથી વિશેષ પ્રજાતત્રમા શુ હોય ! વિશ્વમય બધુત્વ-Cosmopolitan Brotherhood તે આ ખિલાફત. ડમસ્કસથી બગદાદ, અને ત્યાથી ઈસ્તમ્બુલ જતા આ બધુ વિસરાયુ. હવે એ ગોરે આવતાં બેઉ રીતે સ્થિતિ બદલાયાના શુભ ચિન્હ દેખાય છે. આમીન !

૧૦૦

રા. રા. કેશવલાલ હિંમતરામ કામદાર

એક ઐતિહાસિક આલોચના

આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનનો આધાર આપણા ઇતિહાસની આપણી વાસ્તવિક ભાવના ઉપર બહુ ભાગે રહ્યો છે. હિંદુસ્તાને પ્રાચીન કે મધ્યકાલીન સમયમા આ સબધી જેવો જોઇએ તેવો વિચાર કર્યો લાગતો નથી પ્રાચીન સમયમા તો આપણે આપણા જ ઇતિહાસની કરેલી અવગણના અક્ષમ્ય ગણાશે. જ્યારે પુરાતન ગ્રીકોએ અને રોમનોએ પોતાના અતર્ગત ક્ષુદ્રમા ક્ષુદ્ર કલેશોના પણ ઘણી જ સમર્થ ભાષામા અને શૈલીમા નિરૂપણ કર્યાં છે, ત્યારે આપણે તો નાના બાળકોની માફક વેદો, સ્મૃતિઓ ને પુરાણોનો જિહ્વાપાઠ કરીને જ

બેસી રહ્યા છીએ. મધ્યકાળમા જ્યારે મુસલમાનોએ આર્યરાજ્યતંત્રો ઉપર એક પછી એક જબરા પ્રહારો કરવા માડયા ત્યારે તો જાણે કે આપણે આપણા પગાજયો છુપાવવા હોઇએ તેમ આપણે આપણો ઇતિહાસ લખ્યો જ નહિ. પરંતુ હવે આપણે પણ કંઈક જિજ્ઞાસુ બની આપણા પ્રાચીન, ઉજ્જવળ પણ અનિર્દિષ્ટ ઇતિહાસની ઝાખી કરવાને માટે તામ્રપત્રો શિલાલેખો, સિક્કાઓ, વિદેશીય પ્રવાસીઓના વચનો, વગેરે સાધનો તપાસવા મથી રહ્યા છીએ તો આપણા ઇતિહાસના આ પુનરુત્થાન કે જીર્ણોદ્ધાર વખતે આપણે આપણા ઇતિહાસની ભાવના કેવી રાખવી કે કેળવવી જોઇએ તેનો આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનના ભવિષ્યહિત માટે વિચાર કરવાની ખાસ જરૂર છે

આપણી ઐતિહાસિક ભાવનામા ઘણી જ ન્યૂનતાઓ છે તે નિર્વિવાદ છે. આપણા પૂર્વજોએ ઘણા યુદ્ધો કર્યાં પણ યુદ્ધની વિગતવારી તેઓએ ક્યાય લખી નથી. આપણે કલાના મોટા પોષકો બન્યા પણ કલાનું રહસ્ય સમજવા આપણે ઝાઝો પ્રયત્ન કર્યો નથી. કલાનો અને પ્રજાજીવનનો નિકટ સબંધ આપણે બહુધા જોઈ શકયા નથી આપણામા શિક્ષણને માટે બહુ ઉત્તમ વ્યવસ્થાઓ હતી પણ શિક્ષણની પ્રથાનુ વિજ્ઞાન આપણે કેળવી શકયા નથી આપણું રાજ્યતત્ર છેક કપનીના વખત સુધી ગ્રામ્ય સસ્થાઓ પરત્વે તો, અબાધિત રહી શકયુ હતું, પણ આપણા પૂર્વજોએ તે રાજ્યતત્રના સૂત્રો અમર સાહિત્ય રૂપે ગૂથ્યા નથી આપણે ઇતિહાસના બનાવો ઘણા ઉત્પન્ન કર્યા છે પણ તે ઇતિહાસની વિગતવારી આપણે કદી પણ આપણા રાષ્ટ્રીય કે સામાજિક જીવનમા પરોવી શકયા નથી. જેમ આપણે કાવ્યો કર્યા તો કાવ્યશાસ્ત્ર કે અલકારશાસ્ત્ર પણ કર્યાં, તપ કર્યું કે ધ્યાન ધર્યું તો આત્માના વાદો લિખિત રૂપે ઉતાર્યાં, તેમ સામાજિક વિષયોમાં આપણે તેવુ કાઈ કર્યું નથી આપણા ભાવિ રાષ્ટ્રીય જીવનને માટે આ બધો વિચાર કરવાની ખાસ અગત્ય છે

હિંદુસ્તાન દેશ ભૂગોળશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જ નહિ પણ દરેક બાબતનો વિચાર કરતા, એક વિશિષ્ટ સસ્કૃતિવાળો દેશ છે. હિમાલયના બરફથી આચ્છાદિત પ્રદેશોથી માંડીને તે ઠેઠ દક્ષિણે રામેશ્વર સુધી, ને પૂર્વે બ્રહ્મપુત્રા નદીથી તે પશ્ચિમે સુલેમાન અને હિંદુકુશના પર્વતો અને આરબી સમુદ્ર સુધી, ઘણા રાજકીય અને સામાજિક વિપ્લવો અને વિક્રાંતિઓ થયા છતા, દરેક અભ્યાસી એમ તો કહી શકશે કે એ વિસ્તારની અદર રહેતી પ્રજાઓનુ જીવન બીજી પ્રજાઓના જીવનથી તદન ભિન્ન છે. અહિના મુસલમાનો પણ ઇરાન, અફઘાનીસ્તાન, આરબસ્તાન, ઇરાક, તુર્કી, વગેરે દેશોના મુસલમાનો કરતા જુદા છે આપણા દેશની સસ્કૃતિ બીજા દેશોની સસ્કૃતિઓથી જુદી જ તરી આવતી આ ભિન્નતા આપણે આપણો ઇતિહાસ લખતા કે વિચારતા જરૂર યાદ રાખવાની છે. વિદેશીય રાજાઓ જ્યારે આપણી ભૂમિ ઉપર આપણા જ રાજાઓનો પરાજય કરતા, ત્યારે ઘણી વાર તેઓ અહીં જ ટકી રહેતા અને પ્રજાના જીવનમા ઓતપ્રોત થઇ આપણા જ સત્તાધીશો બનતા. સમસ્ત હિંદુસ્તાન કદી પણ આગળ બહારના દેશનો ખંડિઓ દેશ બન્યો નથી. આપણી વર્તમાન પરતત્રતા ઇ. સ ૧૭૫૭ થી જ શરૂ થાય છે જે ઇતિહાસકારો હિંદુસ્તાનને અનાદિ કાળથી પરતત્ર કલ્પી રહ્યા છે તેમને આપણા ખરા આતર ઇતિહાસનું જરા પણ ભાન નથી.

આપણો સમાજ પરતંત્રતાને ચાહનારો હતો જ નહીં આપણે પરરાજ્યોની સામે પ્રચડ વિરોધ બતાવી શકયા છીએ. મહાન સિકદરને

પંજાબની ભૂમિપર જે યુદ્ધો લડવા પડયા હતા તેમની પાસે ઇરાન ને બીજા દેશોમા તેણે લડેલી લડાઈઓ તો ઢંકાઇ જાય છે. પંજાબના હિંદુઓએ મુસલમાનોના સતત આઘાતો સામે કેટલી વાર બાથો ભીડેલી ? એશિઆના બીજા પ્રદેશોમા અને રોમના સામ્રાજ્યના પ્રાંતો ઉપર પોતાનો અમલ બેસાડવા મહમદ પેગંબરના મરણ પછી જેટલો વખત લાગ્યો તેના કરતા મુસલમાનોને આપણા દેશમા કુલ સત્તા બેસાડતા ઘણો જ વધારે વખત લાગ્યો હતો ભારતવર્ષના મુસલમાની ઇતિહાસના વખતમા ઉત્તરમા અને દક્ષિણમા બે મોટી શિલાઓરૂપે પડેલા આર્ય સંસ્કૃતિના રક્ષક રાજપૂત અને વિજયનગરના રાજ્યો મુસ્લિમ સત્તાના પૂર સામે પ્રચંડ શિલાઓ રૂપે હતા. રાજપૂત સ્થાનના નાના મોટા રાજ્યોએ તો આર્ય સંસ્કૃતિનું રક્ષણ કરવામા જે ભોગો આપ્યા છે તેનો ખ્યાલ વર્તમાન પ્રજાને ભાગ્યેજ આવી શકે પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ, જયચંદ રાઠોડ, અને બંગાળાના લક્ષ્મણસેનના પરાજય પછી આર્ય સંસ્કૃતિ ત્રાસથી નાસીને રાજપૂત શરણે ભરાઇ બેઠી હતી. ઔરંગઝેબના વખત સુધી તેનુ રક્ષણ ત્યાના વીરપુરુષોએ અને વીરાંગનાઓએ કેવુ કરેલું તે તેમના ભાટ ને ચારણોના શૂર દોહાઓમા ને સ્ત્રીઓના જૌહરોમા કાંઈક જોઇ શકીએ છીએ પણ તેની ઉપયોગિતાનો ખરો ખ્યાલ તો જ્યારે આપણે આબુના વિખ્યાત દેલવાડાના જૈન મંદિરોની કારીગીરી મુસ્લિમોને હાથેથી ભુંસાતી બચી ગઇ તે જોઇએ છીએ ત્યારેજ લાવી શકીએ છીએ. દક્ષિણના હિંદુઓએ પણ એવો જ હિસ્સો આપ્યો છે અને તેમા વિજયનગરના મહારાજ્યે બસો વર્ષ સુધી અનુપમ સેવા કરી છે મોગલાઇના વખતમા ઉત્તરના હિંદુઓ મુસલમાનો સાથે છેવટે રાજ્યતંત્રમા એકમેક થઇ ગયા. ખરૂં રક્ષકપણું તો દક્ષિણના હિંદુઓએ કરેલું તેઓ સામા પણ થયા ચૌદમા સૈકાથી તે સોળમા સૈકા સુધી વિજયનગરના રાજ્યે "બાહ્મણી" મુસલમાનોને આગળ વધતા અટકાવ્યા તાલીકોટાનુ યુદ્ધ ઇ સ. ૧૫'૪-૬૫ મા થયુ ઇ સ. ૧૬૨૭ મા શિવાજીનો જન્મ થયો મુસલમાની બાદશાહીનો દક્ષિણમા તેમજ ઉત્તરમા અંત લાવનાર તે બનાવ આપણા ઇતિહાસમા ઘણો જ ઉપયોગી છે. જેમ ઓસમાન તુર્કોના તંત્રથી બચવા માટે ગ્રીક અને લેટિન સંસ્કૃતિની બધી સામગ્રીઓ તેમના વાહકો પશ્ચિમ યુરોપમા ઉપાડી ગયા તેમ મુસલમાનોના ત્રાસથી બચવા માટે ઉત્તરની આર્ય સંસ્કૃતિ તે કાળમા ગુજરાતમા રાજપુતસ્થાનમા ને દૂર દક્ષિણ દેશમા છાની ભરાઇ બેઠી પાટણ, તાંજોર, મદુરા, શ્રીરંગપટ્ટમ, વગેરે સ્થળોએ આ કાળમા આર્ય સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમા ઓછો હિસ્સો આપ્યો ન હતો.

જેમ જેમ મુસલમાનો આગળ વધતા ગયા તેમ તેમ ભારતવાસીઓનું સામાજિક જીવન વધારે ને વધારે પ્રાંતિક બનતું ગયું. પુરાતન સાહિત્યના ચક્રવર્તી રાજાઓના યશોગાન ભારતવાસીઓ ભૂલી ગયા બૌદ્ધ મતે જે રાજકીય અને સામાજિક એકતા આપણને શીખવી હતી તે આપણે પુરાણોના ઇતિહાસના પૃષ્ઠોથી અને મુસલમાનોના એકદેશીય અંકુશથી તદન વીસરી ગયા સંસ્કૃત ભાષાનું સેવન પણ પ્રતિદિન ઓછુ થતું ગયુ. રાજ્યકર્તાઓના આશ્રય નીચે સેવાએલી સંસ્કૃત વિદ્યા ઉત્તરોત્તર હીણી પડવા લાગી. બખત્યાર ખિલજી, અલ્લાઉદ્દિન ખિલજી, વગેરેના મુસ્લિમ હલ્લાએ બૌદ્ધોના, જૈનોના અને હિંદુઓના અવશિષ્ટ મઠો, સ્થાનકો અને પાઠશાળાઓને ખંડી મંર્યા. પાલીનું નામ પણ આપણે ભૂલી ગયા. ગિરનારની તળેટી તરફ જતા રસ્તા ઉપર

આવેલ અશોકાદિના શિલાલેખનુ રક્ષણ કરવા જેટલું પણ આપણને ધ્યાન રહ્યુ નહિ આપણે આપણું પ્રાચીન ગૌરવ, શ્રુતિ, સ્મૃતિ, ભારત, રામાયણ, અને પુરાણોમા જ આવી રહ્યુ હોય એમ માનવા લાગ્યા. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના કાળથી તે ઠેઠ હર્ષવર્ધન સુધીનો એક હજારથી પણ વધારે વર્ષોનો ઇતિહાસ આપણે આપણી દૃષ્ટિની અંધતામા ગળી ગયા માત્ર થોડા વર્ષો ઉપર જ, આ આપણી ભીષણ નિદ્રા ઉડી અને ફરીથી આપણે, જાતિસ્મરણ થયુ હોય, એવો અનુભવ લેવા લાગ્યા

અત્યાર સુધી આપણે એમ માનતા આવ્યા કે ગૌતમ બુદ્ધ અને મહાવીર સ્વામીના અહિંસાવાદથી આપણે નબળા બની ગયા ને મુસલમાનોએ આ નબળાઇનો લાભ લીધો હતો આ પણ એક ઐતિહાસિક વિતંડાવાદ છે. આપણે આ વિચાર બહાર લાવતા ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અન્યાય કરીએ છીએ. ગિબને પણ એક વાર એમ કહેલુ કે રોમનો ખ્રિસ્તી પંથમા ભળી ગયા ને તેથી તેઓ સામ્રાજ્ય ખોઇ બેઠા ભારતવર્ષના ઇતિહાસનો દેદીપ્યમાન કાળ બૌદ્ધ સમય હતો આપણું વર્તમાન એ કાળમા ઘડાયુ. દેશાવરનો સાથે આપણે તે કાળમા પરિચિત થયા. આપણું ધર્મચક્ર તે કાળમા ટિબેટ, ચીન, બંગાળાના અખાતના ટાપુઓ, વગેરે પર ફરી વળ્યુ આપણું વાણિજ્ય, આપણું સાહિત્ય, આપણી કલા, આપણું સર્વસ્વ તે કાળમા ઉત્તમ હતું. એવો કાળ પછી મોગલાઇને વખતે પ્રાપ્ત થયો હતો. પણ ત્યારે આપણે અંતર્વિગ્રહોથી તેને ઝાંખો કરી દીધો હતો.

દિલ્હીના સુલતાનોના રાજ્યતંત્રે આપણને વધારે પ્રાંતિક બનાવી દીધા તે અગાઉ પણ હિંદુઓ પ્રાંતિક તો બની ગયા હતા આપણી રાજકીય ને સામાજિક અવનતિનુ તે ચિહ્ન હતુ તે કાળના મુસલમાની રાજ્યો પણ પ્રાંતિક હતા હિંદુસ્તાનનો તે વખતનો ઇતિહાસ યુરોપના વર્તમાન ઇતિહાસને મળતો આવે છે મોગલોના આવવા પછી ધીમે ધીમે આ પ્રાંતિક ભાવના ઘટવા લાગી મરાઠાઓનુ રાજ્ય આ ભાવનાના વિકાસમા વિઘ્નરૂપે હતુ દક્ષિણવાસીઓ દક્ષિણમા રહ્યા ત્યા સુધી પોતાની સંસ્કૃતિ જાળવી શકયા પણ જ્યારે પહેલા બાજીરાવ પેશ્વાએ પેશ્વાઇને ઉત્તરમા વસાવવાનો પ્રયત્ન આદર્યો અને મરેઠી "ઘોડા"ને ગંગા ને સિંધુ નદીના પાણીમા સ્નાન કરાવ્યુ ત્યારે દાક્ષિણાત્યોની ભાવનામા તુરત જ ફેરફાર થઇ ગયો પુનાને હિંદુસ્થાનની રાજધાની કરવા જતા તેઓને દિલ્હી સર કરવુ પડયુ અને દિલ્હી સર કરતા પ્રથમ અબ્દલીને હાથે અને પછી કંપનીને હાથે સખત ફટકાઓ ખાવા પડયા. ઉત્તર હિંદ લેવા જતા તેઓ મહારાષ્ટ્ર ખોઇ બેઠા—સામ્રાજ્ય સ્થાપવા જતા તેઓ " સ્વરાજ્ય " ગુમાવી બેઠા

આપણા ઇતિહાસમા દિલ્હી નગરીનો આ ચમત્કાર છે દિલ્હી, પટણા, કાશી, જૂનાગઢ, એ બધા સ્થળોનો વિચાર કરતા હિન્દુસ્થાનનો સમગ્ર ઇતિહાસ આપણી દૃષ્ટિ આગળ ઉભો રહે છે આ દરેક નગરીનો ઇતિહાસ આપણા દેશનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ છે. દિલ્હી એ એશિઆનુ રોમ છે વર્જિલ કવિએ રોમને અમરાવતી—અમરનગરી—નુ ઉપનામ આપ્યુ હતું. દિલ્હી પણ સામ્રાજ્યનુ હૃદય-મસ્તિક—છે ને તેની ગાદી પણ અવિચળ છે ઉત્તર હિંદુસ્થાનથી સમગ્ર સામ્રાજ્યનો પ્રવાહ આપણે ત્યા ચાલ્યો છે. નર્મદાની દક્ષિણમા આવુ નગર કોઇ વાર ઇતિહાસે સિદ્ધ કર્યું નથી સિપાઇના બળવાનુ લક્ષ્ય કલકત્તા નહિ પણ દિલ્હી હતું લિટને કૈસરેહિંદનો દરબાર ત્યા જ ભરેલો કર્ઝનનો દરબાર પણ ત્યા જ ભરાયેલો શહેનશાહનો

અભિષેક પણ ત્યા જ થયેલો ભારતવર્ષના ઇતિહાસના અ તરાત્માને જાણે કે માન અપાતુ હોય તેમ ઇંગ્લાડે પણ તે જ રાજનગરને છેવટે સામ્રાજ્યની રાજધાની બનાવ્યુ. આપણી રાષ્ટ્રીય ભાવનાનુ પ્હેલુ યાત્રાસ્થાન આ નગર છે

આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનનો પ્રવાહ અત્યારે ક્યા જાય છે ? ઘણા હિ દુઓ મુસલમાની કાળમા "ગાય અને બ્રાહ્મણોનુ પ્રતીપાલન" કરવા મરવા તૈયાર થતા એ દિવસો ગયા છે આપણે આપણા ઇતિહાસને પુનર્જન્મ આપવો છે તે બાળકને આપણે વીશમી સદિનુ બાળક કરવુ છે ઘણો કાળ આપણે જ ગલોમા જઇ આત્મા ને પરમાત્માનો વિચાર કરતા ગાળ્યો ઘણો કાળ આપણે જ ગલી જાતોને આર્ય ધર્મમા લાવતા કાઢ્યો ઘણો કાળ આપણે અ દર અ દર લડી મરવામા વીતાવ્યો પણ હવે હિ દુસ્તાનને જગત ભૂલી ગયુ હતુ તે હવે યાદ કરવા લાગ્યુ છે એ યાદ કરતુ જગત પિથેગોરાસ, એ ટનિનસ, સીઝર, કે કોલબસનુ જગત નથી. એ યાદ થતી આપણી ભૂમિ પણ જનક કે કૌટિલ્ય કે પૃથ્વીરાજ કે અકબરના કાળની નથી જગતના ઇતિહાસમાના વર્તમાન સમુદ્રમા આપણો ઇતિહાસ સિ ધુ કે ગ ગા નદી જેવો ભળી જવો જોઇએ. આપણે આપણા વાણિજ્યથી કે આપણા શાસનથી કોઇ પ્રજાને ગુલામ કરવા ઇચ્છતી નથી આપણને શાતિમય અને કરકસરીઉ રાજ્યત ત્ર અત્યારે જોઇએ છીએ હિ દુઓને, મુસલમાનોને, પારસીઓને, શૂદ્રોને, બધાને, આપણે હિ દી બનાવવા છે આપણે માની બેઠા છીએ કે આપણે હિ દી છીએ—વસ્તુત આપણે તેવા નથી આપણા ઇતિહાસના પૃષ્ઠો આ ભવિષ્ય તરફ નજર કરી લખાવા જોઇએ આગ્રાના તાજમહેલથી હિ દુઓ ફુલાય છે સાચીની કલાથી કે ઇલોરાની ગુફાઓથી મુસલમાનો હવે ફુલાવા લાગ્યા છે. હિંદુઓ મુસ્લિમ ઇતિહાસ ને સંસ્કૃતિઓનુ ભારતીય દૃષ્ટિથી અધ્યયન કરે તો મુસલમાનો પ્રાચીન આર્યોની સ સ્કૃતિનું તે જ દૃષ્ટિથી કેમ અધ્યયન ન કરી શકે ?

પ્રથમ જણાવ્યુ તેમ આપણે ઇતિહાસ બહુ ઉત્પન્ન કર્યો છે પણ તેનો વિચાર આપણે વિજ્ઞાનદૃષ્ટિએ કર્યો નથી. હવે આપણો ઇતિહાસ વધારે નિયમબદ્ધ (constitutional) બનતો જાય છે. નિર્ણાયક યુદ્ધોનું સ્થાન રીતસર ચુ ટાયેલ પ્રતિનિધિઓના વાદ અને અતે થતી મતોની બહુમતિએ લીધુ છે તે કારણથી આપણે જગતના વર્તમાન ઇતિહાસથી પૂરા વાકેફગાર થવાની જરૂર છે રોલેટ બિલનુ રહસ્ય સમજવા આપણા પૂર્વ ઇતિહાસમા કોઇ સામગ્રી છે ? મ્હેસુલ, કરવેરો, વાણિજ્ય, વગેરેના અભ્યાસ માટે આપણે બહારની મદદની અવગણના કરવી જોઇએ નહીં. એરિસ્ટોટલ, પ્લેટો, માન્તેસ્ક્યુ જેવા ચિ તકો આપણે ત્યા કેમ ઉત્પન્ન ન થાય ? કૌટિલ્યનુ "અર્થશાસ્ત્ર", પ્લેટોના લૉઝ, એરિસ્ટોટલનું પૉલિટિક્સ, અને બ્રાઇસનુ 'મૉડર્ન ડિમોક્રસીસ,' એ ચારેનો નિષ્કર્ષ આપણે કેમ ન કાઢી શકિયે ?

દરેક કાળમા અહીં પ્રતિભાશાળી માણસો જન્મ્યા છે ગૌરાગે વૈષ્ણવ ધર્મનો ઉપદેશ કરી બ ગાળાને ધર્મભ્રમથી ઉગાર્યું રામાનુજ અને વલ્લભાચાર્યે આપણને સમકાલીન દૃષ્ટિએ વિશેષ બળવાન કર્યા. કબીરે અને નાનકે મુસ્લિમ-હિ દુ એકતા ધર્મક્ષેત્રમા ઉપદેશી. અકબરે તેને રાજ્યનીતિમા ઉપાડી લીધી યુરોપના સસર્ગથી આપણુ વ્યક્તિત્વ ખોવાયુ નથી આપણા રામમોહનરાય, દયાનદ, રામતીર્થ, વિવેકાનદ, ગાંધી, ને રવી દ્રનાથ ટાગોરના જીવનચરિતો સાક્ષીભૂત છે આપણે તે સંસર્ગની ઉત્તમ બાજુને ઠેલી પણ નથી આપણા દેશની સ સ્કૃતિનુ ભિન્નત્વ ને એકત્વ ઇતિહાસના મહા-

સાગરના મોજા ઉપર દરેક વાર સ્પષ્ટ તરી આવેલ છે જેમ મહાસાગરના ઉછળતા મોજાં એક શબને કિનારા ઉપર ફેંકી દે છે તેમ એ સંસ્કૃતિને હજી સુધી ઇતિહાસે ફેંકી દીધી નથી. કારણ કે તે સંસ્કૃતિનુ શરીર આત્મા વિનાનું શરીર નથી. ભવિષ્યમા પણ એ અમર જીવ ભારતવર્ષના અત્યારે ખોખરા થએલા પણ બહારથી તેમ જ અંતરથી શોપવામા આવતા રસાયનોથી ફરીથી યુવાવસ્થામા આવતા કલેવરને કદી પણ ત્યાગ નહીં કરે આપણા ઇતિહાસની ભાવના આથી કોઇ બીજી કોઇ હોઇ શકે ખરી?

૧૦૧

રા રા જગજીવનદાસ દયાળજી મોદી

શ્રી પ્રહ્લાદાખ્યાન

(વૈશ્યકવિ ગિરધરની અપ્રસિદ્ધ કાવ્યપ્રસાદી)

વડોદરાના વૈશ્યકવિ ગિરધર તેના રામાયણથી મશહૂર છે. ગુજરાતના સામાન્ય જનસમાજને તેના સાદા, સરળ અને ભક્તિરસથી ભરેલા કાવ્યો બહુ આનંદજનક થઇ પડયા છે. એના રામાયણની ગામેગામ કથા થાય છે અને ગિરધરે રામગુણાનુવાદના પ્રચારને માટે એ ગ્રંથ રચેલો છે અને સૌથી પહેલા પોતાના નિવાસસ્થાન આગળ વડોદરામા સુલતાનપુરામા એક બ્રાહ્મણને આગળ રાખીને પોતે જ એક માસ સુધી લોકોની મેદની સન્મુખ રાગરાગણીમા એ રામાયણની કથા કહી બતાવી હતી. ત્યારપછી બ્રાહ્મણોમા તે પ્રચલિત થઇ ને ગામડાઓમા તેની કથાઓ થવા લાગી *

ગિરધરના કૃષ્ણચરિત્ર અને રાજસૂયયજ્ઞ પણ પ્રસિદ્ધ છે, એ ઉપરાંત બીજા કેટલાક અપ્રસિદ્ધ પદો તથા પ્રહ્લાદાખ્યાન હજી અપ્રસિદ્ધ છે જેની નકલો મે અસલ હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાથી કરી લીધેલી છે વસાવડાના કાલિદાસનું પ્રહ્લાદાખ્યાન જાણીતુ છે, તેના કરતા ગિરધરનુ પ્રહ્લાખ્યાન ઉતરે તેવુ નથી. ગિરધરના કાવ્યોમા ઉન્નત કલ્પનાઓ, રસાલંકારની ચમત્કૃતિ, કે શબ્દોનો ઘટાટોપ નહિ માલમ પડે, પરંતુ તેના નીતિપ્રિય ઠરેલ સ્વભાવ પ્રમાણે ઉંડો આનંદ અને સૌમ્ય ભાવના તો ડગલે ડગલે જણાશે જ તેની સાથે તેનામા શોધકબુદ્ધિ જબરી હતી, તેથી પુરાણકથાઓ કહેનારા બીજા કવિઓએ જે કેટલીક ગુહ્ય વાતો નથી લખી, તે ગિરધરે શોધન કરીને લખી જણાવી છે, ને જ્યા દેવચરિત્રોમા વિપરીતતા જણાઇ આવી હશે, ત્યા તો તેણે લોકની શ્રદ્ધા ન ખસી જાય માટે સ્પષ્ટ કહી દીધુ છે કે—

* કર્તાના જ હાથની પ્રત હાલ તેના વંશજો પાસે છે, તે ઉપરથી રામાયણનો શુદ્ધ ગ્રંથ સસ્તું સાહિત્ય કાર્યાલયને માટે તૈયાર થાય છે

"તે માટે દેહ ન કરશો વિવેકી સંત સુજાણ,
એ અકળ ચરિત્ર જ દેવતણા તે કોણે ન થાય પ્રમાણ
—રા. બા કા. અ ૧૩—

વળી સીતાજીનું હરણ થયા પછી શ્રીરામચંદ્ર ભગવાન જે વિરહવ્યથા ભોગવે છે તે જોઈને ઇશ્વરાવતાર ઉપર અશ્રદ્ધા ન થાય માટે કહે છે કે—

"જે શુદ્ધ ચૈતન્ય માયાપતિ પ્રભુવ્યાપક એક અજિત,
"તે માયા તણો અભિપ્રાય દેખાડે છે માયિક જનની રીત.
—ગ અ. કા અ૦ ૧૮—

વળી વાલિવધને પ્રસંગે કહે છે કે—

"એમ દેવચરિત્ર છે ઘણા અટપટા, અઘટ ઘટાવે જેહ,
એ જોઈ કોઈ અન્ય મનુષ્ય કરે તો, પડે નરકમા તેહ
જળ ઉપર જેણે પૃથ્વી રાખી, સ્થંભ વિના આકાશ,
એવા પ્રભુ છે એક સ્વતંત્ર જ, અખંડ અજિત અવિનાશ.
તે પ્રભુ કરે કરાવે કર્તવ, તે થાય સત્ય પ્રમાણ,
તે જોઈને કો અન્ય કરે તો, નરક પડે નિર્વાણ
—રા. કિ. કા.—અ૦ ૭—

કવિને ભક્તિરસ પ્રિય હતો અને તે કારણથી ઘણે ભાગે તેમણે ભક્તિરસના જ કાવ્યો લખ્યા છે. પ્રહ્લાદાખ્યાન પણ ભક્તિરસ ખીલવવાને જ એમણે લખ્યુ છે હવે થોડાક દષ્ટાંતો એમના એ અપ્રસિદ્ધ કાવ્યગ્રંથમાથી આપીએ—

શિષ્ટાચાર પ્રમાણે ગ્રંથની શરૂઆત કવિ મંગલાચરણથી કરે છે અને કવિકુલગુરુ કાલિદાસની પેઠે વિનયથી પોતાની અશક્તિ જણાવતા કહે છે કે—

"જેમ અંધ ઇચ્છે પચરંગ કહેવા, અપંગ ઇચ્છે ગંગ,
નિર્ધન ચિંતામણિ ઇચ્છે, કામી ઇચ્છે સત્સંગ
તેમ ઇચ્છા થઇ એક મન વિષે, તે પૂરીએ શ્રીજદુવીર,
કથા કહુ પલ્હાદની જે ભક્તશિરોમણિ ધીર
કડવુ ૧

ત્યારપછી વૃત્રાસુરવધ, શિશુપાલવધ, ને હિરણ્યાક્ષહનનની કથા ટુકામા આપી પ્રહ્લાદની ઉત્પત્તિ કવિ બતાવે છે. પણ ત્યા એક પ્રશ્ન કવિના ભક્તહૃદયને ઉત્પન્ન થાય છે—

"અસુરતણુ કુળ મહા અધર્મી, દેવદ્વિજનો દ્રોહ કરનાર જી,
"તેહના કુળમા કેમ થયો, હરિભક્ત તણો અવતાર જી
કડવુ ૪

આનું સમાધાન કવિ આગળ જતા કથા-ભાગમા આ પ્રમાણે આપે છે એક વખતે હિરણ્યકશિપુ તપ કરવા બેઠો હતો, ત્યા આવી નારદે હરિ નામની ધૂન લગાવી, એટલે ધ્યાન માથી તે જાગી ઉઠયો પણ નારદ અંતર્ધાન થઈ ગયા હિરણ્યકશિપુ તપ પડતું મુકી ઘેર ગયો પણ તેના કાનમા તો હરિ નામના રણકારા જ વાગી રહ્યા હતા તે રાત્રે તેણી સ્ત્રીને ગર્ભ રહ્યો, એટલે ગર્ભને તે સંસ્કાર લાગ્યા વળી બીજી વખત તપ કરવા ગયો ત્યારે ઇંદ્ર આવી તેનુ નગર લૂટી, બાળી, તેની સ્ત્રીને કેદ પકડીને લઇ ગયો પરંતુ નારદે આવી તે સ્ત્રીને છોડાવી અને પોતાને આશ્રમે લઇ જઇ તેને બ્રહ્મજ્ઞાન નો ઉપદેશ આપ્યો આ ઉપદેશ સ્ત્રી સમજી શકી નહિ પણ તેના ઉદરમા રહેલા ગર્ભે તે ગ્રહણ કર્યો એ ગર્ભથી પુત્ર ઉત્પન્ન થયો તે પ્રહ્લાદ, અને એટલા માટે જ તે ભક્તરાજ ઉત્પન્ન થયો પ્રહ્લાદ મોટો થયા પછી તેને નિશાળે બેસાડયો, પણ ત્યા તે અસુરની વિદ્યા ન ભણતા —

× × × ×

" સ્મરણ કરે ગોવિંદનુ શ્રીહરિ નારાયણ દેવ
ધ્યાન ધરે ધરણીધર કેરૂ જે કહ્યુ ઋષિએ રૂપ,
ચિત્તને એકાગ્રે દૃઢ કરીને સમરે વૈકુંઠ ભૂપ.
—કડવુ ૯—

અને ઋષિએ-નારદે-જે રૂપ કહેલુ તે કેવુ હતુ —

" દુર્વાદળ ઘનસ્યામ સુંદર, પીતપટ કટી કિંકિણી,
કંચન રત્ન અમૂલ્યમા જડીયેં, મેખલા સહીં લંકની
બાજુ પહોચી વેઢ વીંટી, કડા કંકણ ઘૂઘરી,
મુક્તાફળના હાર ઉજ્જ્વલ, વૈજયન્તી માલા ઉર ધરી.
શ્રીવત્સ કૌસ્તુભ ભૃગુલાછન, નાભિ ગંભિર નીવડી,
શિર પેચ સુંદર, મુગટ મણિમય, ધનુષ્ય નિંદક ભ્રૂકુટી ચઢી
મુખચંદ્ર કમલ વિશાળ લોચન, કર્ણ કુંડળ મણિ ઝળકતા,
અધર અરુણ ચિબુક ચારુ, દંતહીરા ચળકતા
લક્ષ્મી સહિત શ્રીકાંત શોભે, ચતુર્ભુજ ઘનશ્યામ,
શંખ ચક્ર ને ગદા પદ્મ, ભક્ત રક્ષક ભગવાન.
ચરણકમળ અજ ઇશ વંદે, સેવે નારદ સનકાદિક સહી,
કોટી શશિઅર કોટી ભાનુ, શતકોટી કામ શોભા રહી
જપ તપ જોગ નત ધ્યાન ધરતા, દેહ દમન કરતા અતિ ઘણી,
તોયે સ્વપ્નામા દર્શન નહિ, તે ભક્તવશ ત્રિભોવન ધણી
—કડવુ ૯—

એ જ ધ્યાન પૂર્વક પ્રહ્લાદે ભણવાને બદલે હરિ નામનુ રટણ જ કરવા માડયુ અને નિશાળમા બાળકોને પણ વર્ણમાળાના કક્કાને બદલે હરિગુણગાનનો કક્કો શીખવવા માડયો. તે કક્કો તે આ —

" પ્રહ્‌લાદ કહે ભાઇ સાંભળો, કહું કક્કાનો ભેદ,
બત્રીશ અક્ષર તે ખરા, જે અવિચળ વાચા વેદ.

—ઢાળ—

કરીએ કૃષ્ણચરણરજપ્રીતી, રાખીએ દૃઢ વિશ્વાસની રીતિ
વશ કરીએ ઇંદ્રિ એકાદશ જિતિ, તો માયામાં મોહ ન પામીએ રે
ખોટા ખેલમા ચિત્ત નવ ધરીએ, ખળ તણી સંગત નવ કરીએ.
વાસના રહિત ઠેકાણે ઠરીએ, તો હુંપદથી રહીએ વેગળા રે

× × × × ×

વગેરે

—કડવું ૧૧—

પ્રહ્‌લાદનો રંગ તો બધી નિશાળને લાગ્યો, તેથી નિશાળના છોકરા પણ પ્રહ્‌લાદની પેઠે ધ્યાન ધરતા અને ભજન કરતા શીખી ગયા અસુરોથી એ કેમ સહન થઇ શકે ? તેમણે પ્રહ્‌લાદને પ્રભુભક્તિ છોડી દેવાને ઘણું સમજાવ્યું પણ તે તો—

" જેમ રણસંગ્રામે ચઢે શૂરો, દેહશુદ્ધિ નહિ લગાર,
એમ રાજપુત્ર નિ:શંક થઇને, જપે જુગદાધાર

—કડવું ૧૨—

ગુરુએ શીખામણ દેવા માંડી ત્યારે તેમણે ગુરુને પણ સમજાવી દીધું કે—

× × × × × ×

" તારે પરને તરે પોતે, તે ગુરુ સાચા જાણ.
અજ્ઞાનીને જ્ઞાન આપે, કરે નારાયણનો દાસ,
વાસના બાળે આળ ટાળે, કરે બ્રહ્મવેદ પ્રકાશ
ગુરુ તો તેહને કહીએ, બાકી સર્વ આળપંપાળ
પાણી પહેલું વહી ગયું, પછી મૂરખ બાંધે પાળ

\+ + +

માટે માન મૂકીને કહું છું, તમે પંડિત ગુણભંડાર,
જો ઇચ્છો ભવદુઃખ વામવા, તો જપો જુગદાધાર.

—કડવું ૧૨—

છેવટે ગુરુ રાજા પાસે ફરીયાદ કરે છે કે તમારો કુંવર આપણા કુળની વિદ્યા ન ભણતાં શ્રીહરિસ્મરણ કર્યાં કરે છે, અને નિશાળના બીજા છોકરાને પણ અવળે રસ્તે ચઢાવી દે છે આ ઉપરથી રાજા તેને શીખામણ દે છે અને છેવટે પ્રાણ લેવાનો પણ ધાક દેખાડે છે પણ આત્માને અમર માનનાર પ્રહ્‌લાદને મરણના ડરની શી અસર થવાની હતી ? હિરણ્યકશિપુ તેમના પ્રાણ લેવાના અનેક ઉપાયો કરે છે. પણ જેને રામ રાખે તેને કોણ મારી શકે એમ છે ? અંતે એક દિવસે પ્રહ્‌લાદની ખરેખરી કસોટી થાય છે ભારે સભા ભરી ત્યાં પ્રહ્‌લાદને

બોલાવી હિરણ્યકશિપુ પૂછે છે કે તારો રામ ક્યા છે તે બતાવ એમ કહી તેમને મારવા ખડ્ગ કાઢે છે એટલે સ્તભ ફાટી નૃસિહરૂપે પ્રભુ પ્રકટ થાય છે, ને ભક્તની રક્ષા કરી અસુરનો અત લાવે છે. એ પ્રસંગનું વર્ણન કવિ સુદર રીતે કહે છે —

" થઇ ગર્જના ઘોર પ્રચડ, હાલ્યો થભ ડોલ્યુ બ્રહ્માડ,
ધ્રૂજી ધરા ને સળક્યો શેષ, પડ્યો ત્રાસ અસુરને અશેષ
ડોલ્યુ ઇંદ્રાસન બ્રહ્મલોક, દિશા ચકિત પવન થયો રોક,
ગિરિ શિખર પડ્યા છે ત્રુટી, શભુની સમાધિ છૂટી
ત્યહા ડોલ્યા દશે દિક્પાલ, ખળભળીયા સાતે પાતાળ,
થયો આકાશમા અધકાર, ઉછળીયા સિધુ અપાર
ફાટ્યો થભ કરી ચડેડાટ, થયો ગગન માહે ગડેડાટ,
ત્યાથી પ્રકટ્યા નરહરિવીર, મહાધર્મ ધોરિંધર ધીર.
ધર્યું વિકટ ભયકર રૂપ, રાતા નેત્ર જાણે અગ્નિરૂપ,
લાબી જીભ સ્રવે મુખ લાળ, નખ વજ્ર સરીખા કરાળ.
દત કરકડે ક્રોધની જ્વાળ, કેશવાળી મોટી વિકરાળ,
શોભે સહસ્રભુજો શ્રીકત, ધર્યા આયુધ કરમા અનત
કરી ગર્જના ઘોર કુરાવ, થયો આસુરી ગર્ભનો સ્રાવ,
કેશવાળી કપાવી જ્યારે, દૈત્ય મૂર્છા પામ્યા ત્યારે

— કડવું ૨૫ —

આ પછી હિરણ્યકશિપુ સાથે યુદ્ધ થાય છે ને તેમા તેનો સહાર કરે છે છેવટે પ્રહ્લાદને રાજ્ય આપી પ્રભુ અતર્ધાન થાય છે આ પ્રમાણે અવનવા પ્રસગોથી ભરેલી કવિ ગિરધરદાસની આ અપ્રકટ કાવ્યકૃતિ છે. કવિ નિરભિમાનથી પોતાને માટે કહે છે કે—

" તેમ હુ દુર્બળ અજ્ઞાની, ન સમજુ વિવેક વિચારજી,
બાળકબુદ્ધિ અજાણપણામા, કર્યો ગ્રથનો વિસ્તારજી

અને

" કવિજન કોઇએ ખોડ મા દેશો, નથી મુજ બળબુદ્ધિ લગારજી,
" જે હરિએ કહેવરાવ્યુ તેવુ કહ્યું છે, અધિષ્ટાતા દેવ મોરારજી.

કોઇ કહેશે કે એમ છે તો પછી એવો ગ્રથ શા માટે રચ્યો ? તેનું કારણ પણ કહે છે કે —

" પણ હરિ જશ ભક્ત ચરિત્ર કથામૃત, શ્રીનરહરિનો અવતારજી,
એવુ જાણીને સજ્જન સત વિવેકી, તે કરશે અગીકારજી

૧૦૨

સ્વ નર્મદાશંકર લાલશંકર કવિ

સ્વ. નાનાભાઈ રુસ્તમજી રાણીનાને કાગળ

[કાન્તમાલા માટે મોકલનાર રા રા મણિલાલ ઈચ્છારામ સૂ દેસાઇ]

તા ૯હી જુલાઇ ૧૮૭૦

પ્યારા નાનાભાઇ,

બનાવો (માની લીધેલા સારા ને માઠા) બને છે ખૂબી ને ખોડ કુદરતમા નથી જ—દુનિયાદારીમા છે આફરીન છે કુદરતને કે મોટા ફિલસુફ ને મોટા તપેસરી પોતાની ઊંચી અક્કલથી અને મન મારવાના મ્હાવરાથી ગમે તેટલો દાબ રાખે, પણ કુદરત આગળ તે હારી જાય છે દુનિયદારી—અક્કલ તથા મ્હાવરો એને પણ જસ છે કે જો કે આખરે તો કુદરતને જ તાબે થાય છે, તોપણ તે થોડી ઘણી મુદ્દત સુધી પોતાનું જોર કુદરતની ઉપર છે એમ દેખાડાવે છે

ભાઇ, ન. ક. નું ચોથું નીકળ્યાને ૩ વર્ષ થયા હજી પૂરેપૂરૂ બિલ મારાથી ચુકવાયુ નથી—બહુજ બળી જાઉં છઉં. સમો ઘણો બારીક જોવામા આવે છે

એક દિવસ હુ ભાઈ માણેકજી બરજોરજીને ઘેર ગયો હતો, ને વાતમા તેણે કહ્યું હતું કે “ યૂનિયન ને સમાચાર જોડાયા પછી જેટલું ન. ક. નું કામ ચાલ્યુ તેટલા કામ સંબંધી મારુ ને નાનાભાઇનું તમારી ઉપર જે આગણું નીકળે તેમાંથી હુ મારી પોતીનું તો દેવાને ચૂકવી ઇચ્છુ છુ—જ્યારે આટલા વરસ થયા ને નિવેડો નથી આવતો ત્યારે ટાલો ગુચાડો શુ કરવા રેવા દેવો જોઇયે,—માટે નાનાભાઇને કહીને ન ક નું જેમ તેમ માઠી વાળો તો સારુ.” એ વાત હુ તને કહેનાર હતો પણ જોગ ન આવ્યો હવે એ સબધી તારો શો વિચાર છે? બે પ્રેસ જોડાયા પછી કેટલું કામ થયુ છે ને માણેકજી કેટલાના હકદાર છે એ જોઇ મને જણાવે તો તેટલી રકમને સારુ હું ને માણેકજી ખાનગી સમજીયે, ને બાકી રહેલો યૂનિયનનો અવેજ હુ વ્યાજે આણીને અથવા ચોપડીયો સસ્તે કહાડીને તને પૂરો કરી આપુ—પણ પ્રથમ માણેકજીનો આકડો મારે જાણવો જરૂર છે

તને મે ક્યૂરેટર ઉપરનુ રૂ ૧૪૦) નુ બિલ મોકલ્યુ છે, તેના બાણા તને પોતા કે નહીં તે જણાવજે જે પાચસે ચોપડીયો તારે ત્યા રહી છે, તેને પોણા પોણાનુ પૂઠું બધાવવાને સારુ પોણીચારસે જોઇયે તે હુ તને બધાઇનું બિલ ચૂકવતી વેળા ગમે ત્યાથી પણ આણી મોકલાવીશ થોડાએક કાઠીયાવાડથી આવનાર છે, ને થોડાએક કોઇના લઇશ ચોપડીયો બંધાતા ઓછામા ઓછો મહિનો દોઢ તો થશે જ, ને એની અદર તો હું તને કકડે કકડે મોકલતો જઇશ માટે બધાવવા આપજે.

ભાઇ, કોઇ પણ રીતે હવે ત્રણેક મહિનામા ચોથાનુ શેવટ આણી આપ. બારીક વખત

જોઇ ગભરાઉ છઉ પ્રેસના બિલનો નિકાલ રહ્યું તો ચિન્તા નહીં. આનો જવાબ લખજો કર. વળી...માણેકજીનુ મારુ ખાનગી ખાતુ લા. વખત જોઇ ગભરાતો જતો

નર્મદ.

[ટિપ્પણ—

ન-ક—નર્મકવિતા માણે-જી બરજોરજી, સમાચાર પ્રેસવાળા, નાનાભાઇ રુસ્તમજી, યૂનિયન પ્રેસવાળા કવિના પારસી મિત્ર' શેયર સટ્ટાના સમયનુ દબાણ ૧૮૬૫ થી, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમા આંતર વિગ્રહ પૂરો થયો ત્યારથી શરૂ થઇ ચુકેલુ

કાગળની તારીખ સુધી ન-ક નુ છપામણ અને કાગળનુ બિલ ચુકવાયેલુ નહી, અને પાચસો નકલો તો હજી બાધવાની પણ બાકી ! સો અધિકારી વાચનાર સારી જણાવે એવી ચોપડીની ખરીદીમા પણ ગુજરાતી પ્રજાના પ્રમાદનો આ દાખલો તો નીચુ જોવડાવે એવો છે એ જમાનામા અને ખાસ કરીને કવિની જાતને અગે ગુજરાતી સાહિત્યમા અભિવૃદ્ધિને માટે હિદુ પારસીનો સહકાર,—એ આ કાગળની ઉજળી બાજુ છે સારી ચોપડીઓના વેચાણમા આપણે છેલ્લા પચાસ વર્ષમા કઇક પ્રગતિ કરી હશે, તો સાહિત્યપ્રીત્યર્થ હિદુપારસીસહકારમા તો આપણે ઉલટા પાછળ પડ્યા છિયે]

૧૦૩

શ. શ. હરિલાલ મૂલશકર મૂળાણીઃ

ડગતું હૃદયઃ એક સંવાદ

(સાચો સંન્યાસ એ નાટકમાથી સમય સકોચને લઇને ન ભજવાતો એક ભાગ)

અક ૧ લો

પ્રવેશ ૫ મો

સ્થળ.—રસ્તો તેની પેલી મેર લીલું મેદાન.

સમય—ચાદની ખીલી રહી છે

(સન્યાસી માધવાચાર્યની પુત્રિ મનોરમા રાજકુમાર હેમચદ્રનો હાથ ઝાલી ગાતી ગાતી પ્રવેશ કરે છે.

મનોરમાઃ (ગાયન)

ખીલી રહી ચાદની, આ શી જો છટા ભરી
અતરમાહિ અવનવી સમૃદ્ધિ દે ભરી—ટેક.

ચદ્રનો વિકાસ પ્રથમ દિન પ્રતિદિન થાય છે,
પૂર્ણિમા કલાપ્રફુલ્લ સુદરી ફુલાય છે,
ક્ષીણ તે થતી પછી તિમિરોદરે સમાય છે,
સમ માનવી જીવનવિકાસ ક્ષીણતા નીમાય છે,
.... .—ખીલી રહી

રાજકુમાર, ચાદનીના પ્રકાશથી છટાયલા આ લીલા રગના તરુપલ્લવો આપના મગલ પગલે આભારી થયા હોય તેમ કેવા આનંદથી ઝૂલી તમને પવન નાખે છે ? પુણ્યશાળી જીવ, પરમાર્થી વીરપુરુષ, આપના વીરોત્સાહે ભર્યા અતરને એ ઉત્સાહથી વધાવી લે છે. રે અવિશ્રાંત

ક્ષિવાળા વિશ્રાંતિ પામશો અહીં ? આનદ થાય છે અહી ?

હેમચંદ્ર–આનદ ! જેણે પોતાના દેહનો, પોતાના દિલનો, પોતાના સર્વસ્વનો ભોગ આપ્યો છે, અરે–એ ભોગ આપતા જેણે કોઇ નિર્દોષ જીવનને દુખી બનાવી દીધુ છે, કોઇ નિર્દોષ ફુલને ચૂટી છુદાવા ફેંકી દીધુ છે તેને આનદ કેવો ?

મનોરમા–રે કુમાર, આટલા મોટા મનમા એવો સંકુચિત ભાવ ભરોમા. શુ સ્વાર્પણમા અનેરો આનદ નથી ? તમારો અતરાત્મા શુ કહે છે ? આ દેહનો કે દેહના બંધનનો આ હૃદયનો કે હૃદયને વળગેલાનો એક મહાન કર્તવ્ય માટે ભોગ આપવાથી તમારો આત્મા તૃપ્ત નથી થતો ? તમારો આત્મા પ્રસન્ન પ્રસન્ન નથી થતો ?

હેમચદ્ર–(થોડીવાર વિચારમા પડી જાય છે પછી) તમારા આવા વચનોનો તે હું શો જવાબ આપુ ? એકએકથી વિરુદ્ધ ભાવો મારા ચિત્તમા તોફાન જગાવી મને વ્યાકુળ બનાવી દે છે. હું શુ કહુ કે મારા મનમા શુ થાય છે ? છતા એટલું તો ખરૂં જ કે મેં એક પારકુ છતા અતિ વ્હાલુ જીવન ઝેર કરવામા ભાગ લીધો છે એ વાતનો ડખ તો શમે તેમ નથી

મનોરમા–પારકુ જીવન ? કોનુ ? સુમનનુ જીવન તમે પારકુ ગણો છો ? પ્રિયા પ્રિયતમ એ તો એક અગના બે પડ આ જ માત્ર. દપતિ એ એક જ શબ્દ છે તેમ એનું જીવન પણ એક જ છે. તમારી વેદનામા એ ભાગ ન લે તો તમારા સુખમા એ કેવી રીતે ભાગ લઇ શકશે ?

હેમચંદ્ર–જીવન એક ખગ પણ તેના ભાગ સમાન કયા ઘડાય છે ? એક કઠોર, બીજો સુકુમાર. જે ઘા કઠિન નર ખમે તે સુકુમાર અબળા કેમ ખમે ?

મનોરમા–ભૂલો છો પત્થર પર પત્થર પછાડો તો તે કદાચ તૂટી જશે. પણ કોમળ વેલી પર પત્થર પડશે તો તે વળી જઇ ઝીલી લેશે ને પત્થર ઉઠાવતા ફરી પોતાનુ સ્વરૂપ પકડશે. અબળાનું કોમળ અંતઃકરણ મહાન પુરુષોના વાઘ જેવા હૈયા કરતા ય વધારે સહનશીલ હોય છે, કુમાર.

હેમચંદ્ર–(સ્વગત) આને શુ કહુ ?

મનોરમા–કેમ બોલ્યા નહીં ? એનો ઉત્તર ન મળ્યો, ખરૂં ? કયાથી મળે ? સ્ત્રીઓના સ્વભાવનો એક નમૂનો તમારે જોવો છે ? (ચદ્ર બતાવતી) પેલી ચદા જોઇ ? અશાતિમાથી શાતિ અને શાતિમાથી આનદ પ્રકટાવે એવો એનો શીતળ પ્રકાશ છે જે જાતે બળે છે તે જ બીજાને બળતા બચાવી શકે છે, બીજાને શાતિ અને આનદ પણ તે જ આપી શકે છે. બળતા હૃદયોમા અમી સીચવા ચદાએ જાતે બળવું સ્વીકાર્યું છે ચદ્ર, તમે પણ પરની વેદના શમાવવા જાતે વેદના સ્વીકારી છે

હેમચદ્ર–(નિશ્વાસ નાખે છે) હે શિવ !

મનોરમા–શાત થાઓ, ભાઈ શ્રદ્ધા રાખો કે એ વેદનાના તાપથી શુદ્ધ થઇ ભીષ્મવ્રતના પ્રતાપથી પુનીત થઇ તમે તમારી અર્ધાંગનાને વધારે ભાગ્યશાળી બનાવી શકશો. તેના સૌભાગ્યને દિવ્ય બનાવી શકશો.

હેમચદ્ર–ઓ બ્હેન, તારા મીઠા અને આશા ભર્યા વચનો મારા હૃદયમા તાડક રેડે

છે પણ આજ મારૂં ચિત્ત, મારી બુદ્ધિ, મારૂં કર્તવ્યજ્ઞાન મારા હાથમા નથી હું કિંકર્તવ્યમૂઢ બની ગયો છુ આજ જગતને હું જૂદી જ નજરે જોઉં છુ સંસાર આખો મને પ્રેમમય ભાસે છે જડ વસ્તુઓના પણ અણુએ અણુ પ્રેમથી આકર્ષાઇ એક બીજાને ચોટી ગયા છે. સૂર્ય, ચન્દ્ર, ગ્રહો, સર્વની ગતિને એ જ આકર્ષણ નિયમિત કરે છે. ચેતનસૃષ્ટિમા પણ જોઉં છુ તો જૂનું જાય છે ને નવુ પેદા થાય છે. શુ વનસ્પતિમા કે શુ પ્રાણીમા એ ક્રમ અવિશ્રાંત ચાલ્યો જ જાય છે અને એ સર્વને નિયમમા રાખનાર એક જ સૂત્ર સર્વત્ર દેખાય છે. પ્રેમ! જલમા જાણે એનો જ રસ ભર્યો છે, પત્થરમા જાણે એ જ ભાવ ઘટ્ટ જમાવ્યો છે, પુષ્પોમા જાણે એનું જ મધુ પમરે છે, આકાશમાથી જાણે એનો જ નાદ ધૂમે છે, સૃષ્ટિ આખી જાણે મને એક જ ઉપદેશ આપી રહી છે–પ્રેમ! અહા બ્હેન, એવી રીતે મારા આખા જીવનમા ઓતપ્રોત થઇ રહેલ એ પ્રેમને તે હું કેવી રીતે દૂર કરી શકુ?

મનોરમા–ભાઇ, સૃષ્ટિ તો એક જાતનું સંગ્રહસ્થાન છે જેને જેવુ જોઇએ તેવુ તેને તેમાથી મળી રહે છે. મનનો એ સ્વભાવ છે કે પોતાની વૃત્તિને અનુકૂળ જવૃત્તિને પોષણ મળે તેવુ જ કંઇક દરેક ચીજમાથી શોધી લેવુ. એટલે પ્રેમીનુ મન સૃષ્ટિમા પ્રેમ જ શોધે છે, અને તેને દેખાય છે પણ સઘળે પ્રેમ. પાપી અને અધમ વૃત્તિવાળાઓને એ જ સૃષ્ટિ પાપના સૂચનો અને પ્રલોભનોથી ભરેલી ભાસે છે, જ્યારે ભક્તજન એમા જ પરમાત્માને શોધે છે અને સાક્ષાત્ પામે પણ છે ભાઈ, રંગ દૃષ્ટિને લાગે છે સૃષ્ટિને નહીં દૃષ્ટિને કેવો રંગ લગાડવો એ તો પોતાના હાથની વાત છે. એમા સૃષ્ટિનો કે સૃષ્ટિકર્તાનો કંઇ દોષ નથી.

હેમચન્દ્ર–બ્હેન, તુ જ્ઞાની પિતાની પુત્રિ થઇ એટલે જ્ઞાનની વાતોથી મને મ્હાત કરે છે પણ વાત માત્રથી મ્હાત થાય એ આ હૃદય નહીં

મનોરમા–છતા પણ લીધેલી પ્રતિજ્ઞા પાળવી, એટલુ તો હૃદય કાબૂમા રાખશો કે નહીં?

હેમચન્દ્ર–પરમાત્માને હાથે વ્હાણુ સોંપીશ, જેમ હાક્વું હોય તેમ હાકે

(નેપથ્યે ગિરજાનો સૂર સંભળાય છે)

"નાવલીયા કરી નેહ. ભૂલી શુ ગયા રે?"

× × ×

(હેમચન્દ્ર ચમકે છે) એ કોણ ગાય છે?

(નેપથ્યે ગાન આગળ વધે છે)

"ગંગાના તીરે રે અમૃત પીધા

"પીધા તે પાએ ન દીધા—ભૂલી શુ ગયા રે?"

× × ×

હેમચન્દ્ર–(સ્વગત) ગંગાને તીરે?–અમૃત પીધા? રખે–?

મનોરમા–સાવચેત વીરા, મન તો એવુ ચંચળ પંખી છે કે જ્યા ફાવ્યુ ત્યાથી ઉડી જશે માટે તેનુ પાંજરૂં સંભાળજો. (સ્વગત) શુ આ દૃઢ રહી શકશે? પિતાજીએ પાત્ર જોયા વિના પ્રતિજ્ઞા લેવરાવી છે ક્યાં આનો ગર્જશી સ્વભાવ અને ક્યા એ કારમી પ્રતિજ્ઞા! (જવા જાય છે)

હેમચન્દ્ર–ક્યાં ચાલ્યા તમે?

મનોરમા–તરંગ ચાલે ત્યા.

હેમચંદ્ર–જરા સબૂર, મારા શાંતિદાતા, મારાથી દૂર ન થાઓ.

મનોરમા–(હસી) કુમાર, તમારૂં મન ચંચળ છે તે કરતા પણ અમે વધારે ચંચળ છીએ. એ પંખીને તો તમે ધારશો તો પાંજરામાં પૂરી બાંધી શકશો, પણ અમારી પાંખો તો પાંજરાને પણ તોડી શકે છે નદીના તરંગને તમે રોકશો? પવનની લહરને અટકાવી શકશો? જો એને રોકી શકો તો મને રોકવા આવજો

(જાય છે)

હેમચંદ્ર–કેવી વિચિત્ર સ્ત્રી ' એનો સ્વભાવ સમજવો એ મારે માટે તો એક કોયડો છે

(નેપથ્યે ગાન)

"ગંગાના તીરે રે અમૃત પીધાં
પીધાં તે પાછાં ન દીધાં
ભૂલી શું ગયા રે?"

× × × ×

(આ પછીનો ભાગ ભજવાય છે)

બારમાસ

(કાન્તમાલા માટે મોકલનાર રા. રા [illegible]આલાલ ખુલાખીરામ જાની)

(૫૬)

બારે માસ સ્વામી તે સરખો સદા જીવ જાણ્યા વિના ભવ ભટકે
માસને ખાસ જાણે રખે માનવી તુજ નિજરામશું બુધ્ધિ અટકે. બારે૦

કાર્તિકે કા તકે ચેતે નહી જીવડા નિત્ય અવસર એવો નહિ જ આવે
પંચ ઇંદ્રિયતણું જ્ઞાન છે તુજ વિષે તે નીચ કરને કરી કા ખપ વે ?
શ્વાન શૂકર બીડાલ ઉષ્ટ્ર ખર તે તણી વૃત્ય લેઇ શુ રે જીવે ?
વચન ગુરુના સુણી ચિત્ત ચેતે નહીં પડે અધકૂપે લેઇ હાથ્ય દીવે બારે૦

માર્ગશીરે સુખ હશે ગુરુદેવથી જે ગુરૂ બ્રહ્મવિદ્યા જ પોષે
આત્મ જાણ્યા વિના ભવવિષે આથળે આપ ઓળખ્યા વિના કાલદોષેઃ
ભક્તિ ને જ્ઞાન વૈરાગ્ય સીડી સદા તે વિના ગુરુગમ કો નવ્ય પામે
હરિ ગુરુ સતના ચરણ સેવો સદા તે વરાસે જે કો રહેશે મામે. બારે૦

પોષ તું તુજને માહાબ્રહ્મ રસ વડે જો જડિ હાથ્ય તુનિ વાક્યતીના
જે રસઅરથે ઇશ અહર્નિશ રટે શ્રીમુખે અચ્યુન ગાયે ગીના
સતસંગ સાધુ માહા તું પોષાદ્દશ જો હાથ જડશે તુંનિ હેત હરિનું
જીવતો જીવતે મુક્તિ માહા લય સદા એ સમઝતે કાજ સરશે જ નરનું બારે૦

માહા જન જાણ રે હાણુ નિત્યે હોયે કાલકરબત તોરૂં આયુષ કાપે
કામ ને ધામ ધન દેખી શુ ધસમસે સીપ માટે રૂપામોહોર ન આપે
માહાત્મ જાણીઉં નહિ જ માહારાજનું કાજે ઠામ્ય અકાજ કીધુ
દેહાતીનને ઠામ્ય તે દેહ ભજ્યો અમૃત ઢાળી ને વિષ પીધું બારે૦

ફાલમાહે ગુણ છે ઘણો જીવડા ફાલ બોલે તેહને કાઢિ શોધી
તે જાણ્યા વિના ભટકે બહુ ભવ વિષે મુક્તિનું દ્વાર તે મુક્યુ રોધી
કરમ નાના કરે શુભ અશુભ ભોગવે સ્વામી સમીપથી નવ્ય દેખે
શબ્દાતીત શબ્દે કરી ઓળખે તે નર નાવે નામવેષે બારે૦

ચિત્રવિચિત્ર એ ચપલ માયા ખરી ચિત્ત દેઇ હદે જો વિચારી·
ઇંદ્ર ને ચંદ્ર મુનિ સર્વ ક્ષરવાતણા મરવાતણા માન્ય જે થયા સંસારી
તું છે ક્રીડામૃગ કાલ માયા તણો મૂઢ મકલાઈ શુ મૂછ મરડે ?
કેહી નિદ્રાએ સૂતો બકે પામગ કાલ તુજ ગ્રહેવા હાથ કરડે ' બારે૦

વૈશાખ જોતા તું કશુ જીવડા પર્વત્ત સરખા બહુ કોટિ ખાધા
દિનકર સાથે કાલદાવે ફીર્યો પણ કાલની દાઢિમા તે ન લાધ્યા.
ઐશ્વર્ય ને આયખુ જે દશગ્રીવનુ બગદાલભ્ય લોહોમસ્ય સરખા
બહુ કાલ જીવ્યા પણ્ય કાલ લેખો નહીં બુદ લેખુ કશુ યમ વર્ષા બારે૦

જ્યેષ્ટ પદ જોતા એ જ ભાસ્યુ મને જે ઇશ્વર ઓળખી અને આપ ગ્રાલોઃ
હરિ ગુરૂ સંતના ચરણ સેવો સદા બ્રહ્મ અગ્નિઇ નિજ કર્મ બાળો.
જ્યેષ્ઠ માસે જલ જ્યાહા તાહા ઉમટે અવની અંકુર જયમ મુકે લીલા.
ઇમ અંગ અંગમા રથકી આતમા પ્રગટે જો આઘ અહંકારના કાઢ ખીલાઃ બારે૦

અષાડ માહે પડયા દોહેલા નર નીસરે દેહગૃહ રૂપીઉં ગર્ક મોટુ
એમા ગરકાવ થયા સુર મુનિ નાગ સર્વ એ સત્ય દીસે પણ માલ ખોટુ
એ માઆપોલાવાહામા બહુ જ અધવચ ગયા ષટ્ દર્શન ખટપટ કરતા
જેહેનુ હાથ અચાનક આવી હરિ ગૃહ્યો તે જ નર નીસર્યા નેટિ મરતા. બારે૦

શ્રાવણે શ્રર તુ સર્વ દીસે ખઈ ક્ષણું ક્ષણ ક્ષરતી જાયે કાયા
કાલનું ચક્ર તે સહુને સરખુ દલે સુર મુનિ દાનવ રંક રાયા
આતમા ઓળખે તે જ અળગો પડે જયમ જાલમાહાથીમે નહોએ જ પાણી
એ અકલ કલા અદ્દ્ભુત સદ્ગુરુ તણી માહાજન હોશે તે રહેશે જાણી બારે૦

ભેદ્રવે સઘળો ભેદ પામે રથકે જીવ શિવ મિલી રસરૂપ થાયે
પંડબ્રહ્માડ તે એક ભાસે જયદા તદા કટા ભેદીને જતુ જાયે
જાહા નહીં લોક પરલોક કારણકરણ વચન ઉચ્ચાર વિધિ ધ્યે ન ધ્યાતા
આશ્ચર્યખેલ આપે જ લહે આપણો જગતજ જાલ મહીં શિવ ધાતા બારે૦

આસો આ સોઽહ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ રમે જેને શ્રુતિ સ્તવી કહે પ્રપંચપારે
આપે ઉપાસે આપ આપે રમે કીરતન સાધન નહીં છે વિચારે

આપ ઇચ્છાઇં આપ વિલસે સદા મન વિના છે મુદા જન જાણો
અણુચવ્યુ આપ સમઝે થકી ઓળખે તે નર દેહમા નથી બંધાણો. બારે૦

એ બારે માસ પૂરણુ થયા તેહનિ જે જને અર્થ એહનો જ પ્રીછયો
વ્યપૂ વિમલ આકાશવત્ થઇ રહ્યો શિવપદે લીન હવો જીવ ન ઇચ્છયો
શીખે સાભળે અનુભવે જે નર તે નર તે તદ્રૂપ થાયે
પ્રત્યક્ષ રામ રમતાનેં ઓળખી આખા સદ્ગુરુનો વ્હાલ હોયે તે જ ગાયે બારે૦

॥ बारे मास सपूर्ण ॥

ટિપ્પણ

માપ ઉપરથી પ્રભાતિયુ લાગે છે કરતે કામો, ફૂલ્યો

૩ વાક્યતીતા. પરબ્રહ્મ પોષાઈશ ત્હને જ્ઞાન રૂપી પોષણ મળશે

૪ કાજે૦ જે કાર્ય ન કરવાનુ તે કર્યું, કરવાનુ તે ન કર્યું

૫ કાંઢિ ગાઢ સમીપથી સમીપ છતા

૬ ક્ષરવાતણા ક્ષર. જે જે સસારી તે તે સર્વને મત્ય જાણ કહી કઈ તુઝ અહેવા તને ઝડપવા માટે આતુર થઈ રહ્યો છે

૭ જોતા તુ કશું જુવે છે કે નહીં, અલ્યા ? દશગ્રીવ રાવણ બગદાલભ્ય, લોમસ, ઘણુ લાબુ આયુષ્ય ભોગવનારા ઋષિઓ (જુવો મહાભારત, વનપર્વ, જૈમિનિ–પાડવાશ્વમેધ, વગેરે) યમ. જેમ

૮ અગ્નિઇ અગ્નિવડે. ઉનટે નીકળી આવે જેમ લીલા અકુર જમીનમાથી ફૂટી આવે, પહેલાના સુકા ઠૂઠા કહાડી નાખે તો જ, તેમ પ્રથમ અહકારના ખીલા ઇત્યાદિ

૯ અને ૧૦ મા નીચે લીટી છાપી છે તેટલા અક્ષરમા શબ્દ વિભાગ શો અને અર્થ શો લેવો તે બેસતુ નથી એટલે ૯ મા બેહુ તે કયા બે તે પણ વિચારવાનુ રહે છે આમાથી ૧૦ મા "જ્યમ જાલમાથી ન હોએ જ પાણી" એમ કદાચ હોય.

૧૧ બધો ભય ટળી જાય ભેદ–સાચો ભેદ–પામી જઇએ એટલે ધ્યે- યેય

૧૨ કાર્તકે કાતકે અને આસો આસોઉદ એમ મૂલમા બેવડુ છે નહીં પ્રથમ સ્થળે ત્રણ અક્ષર અને બીજે બે અક્ષર બેવડાવીને ઉપર પક્તિઓ છાપી છે તે સૂચન માત્ર છે

વ્યપૂ=વપુઃ

દરેક માસના નામમા શ્લેષ હોવાથી તે વાકયનો બીજો અર્થ પણ લેવાય છે, પરતુ અહી માત્ર મૂળ છાપવાનો જ ઉદ્દેશ હોવાથી માત્ર ટિપ્પણ આપ્યુ છે પૂરૂ વિવરણ રચવાનો આશય નથી તથાપિ છેવટમા એટલુ ઉમેરીશુ કે કવિ સવિતાનારાયણની અલકાર ચદ્રિકામા રત્નાવલિ અલકાર આપ્યો છે તે જાતની જ અખાની માસોના નામ આવે છે તે દરેક પક્તિ સધાયેલી છે.

૧૦૫

રા. રા " ઓશીંગણ "

મર્મવાણી થોડી થોડી

(પદ)

શુ કહાવિયે ઓધાની જોડી રે ! ઝાઝેરા તમને ? ધ્રુવ.

ઓધાની જોડી વ્હાલા, માધાએ તોડી ત્યારે—
રાધા બિચારી મરોડી ! શુ૦

સોળસો ગોપી અમે તો હારીને બેઠા રે—
કુબ્જા ફાવી લૂલી ખોડી ! શુ૦

ત્યા જાઇ કીધા વ્હાલે માબાપ બીજા રે—
અહીં આ ચોળાવી રાખોડી ! શુ૦

ઓશીંગણ પ્રભુજી ભક્તના ભાવની રે—
મર્મવાણી થોડી થોડી ! શુ૦

૧૦૬

રા. રા. કાવસજી જમશેદજી સંજાણા:

સંસ્કૃત સુભાષિતોના સમશ્લોકી અનુવાદ

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

यद्धात्रा निजभाल०

> સૃષ્ટાએ લખ્યોં જે કપાળપટમા સપત્તિ થોડીઘણી
> તે પામો મરુદેશમા ય, વધુ ના પામો સુવર્ણાદ્રિથી,
> તો ધીરા થઇ, ભાઇ, કોટિપતિને ના દાખવો દીનતા
> કાઢો અબ્ધિથી, વા કુવાથી,—ઘટમા છે નીરની તુલ્યતા '

रे रे चातक०

> ભાઇ ચાતક, સાવધાન મનથી મ્હારૂં જરા સાભળ,
> આકાશે બહુ હોય મેઘ પણ તે સૌમા ન તેવૂ બળ,
> કોઇ વૃષ્ટિથીં ભૂમિ તૃપ્ત કરતા, કોઇ વૃથા ગર્જતા,
> જેને જોય જ તેનીં તેનીં નિકટે દેખાડ મા દીનતા '

अर्धं दानववैरिणा०

> અર્ધો દેહ જ શૈવ અચ્યુત હરે, અર્ધો હરે પાર્વતી,
> આ પેરે લય પામના જગતમા કામારિ, હે ભૂપતિ,
> ગગા સાગર જાય, ચદ્ર ગગને, નાગેશ પાતાલમા,
> સર્વજ્ઞત્વ અધીશ્વરત્વ તુજમા, ને ભૈક્ષ્ય તો મુજમા '

व्यास्य नैकतया०

> ના એકત્ર કીધા બૃહત્ શ્રુતિગણો, જન્મ્યો ન વલ્મીકથી
> બેઠો અચ્યુતનાભિમા નવ, મહાભાષ્યો ન ભાખ્યા કદી,
> ચિત્રાર્થા સુબૃહત્કથા કર્યો નથી, ના છૂ સુરોનો ગુરુ,
> રાજન્ ત્વદ્ગુણકોટિકોટિકવનો શી રીત હૂ તે કરૂં '

अय मार्तण्ड किम्०

> આ માર્તંડ ખરે પ્રતાપનિધિ ? ના ના, સપ્ત અશ્વો મળે,
> અગ્નિદેવ જ સત્ય આ પ્રખર ? ના, તે સર્વ દિક્ પ્રજ્વળે,
> પોતે ઉગ્ર કૃતાન્ત આ ?—મહિપ કયા કયા પાશ એના કહો
> વિભ્રાન્તિથીં ભવત્પરાક્રમ રણે દેખે દ્વિષત્સૈનિકો '

૧૦૬

૧૦૭.

રા રા ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડયા

ઝરણાં ! શાને હો ! આમ સૂકાઓ ?

(પદ)

શાને હો ! આમ સૂકાઓ ?
ઝરણાં !
શાને હો ! આમ સૂકાઓ ?
શું ઝીણાં છો તેથી મઝાઓ ?
ઝરણાં !
શાને હો ! આમ સૂકાઓ ?
ઝીણાં છતાં છો પ્રભુનાં પ્રેર્યાં
તો પછી કાં લજવાઓ ?
ઝરણાં !
શાને હો ! આમ સૂકાઓ ?
ન્હાનાં તથાપિ સુન્દર વ્હેણો
નિર્મલ નીરનાં વહાવો,
ઝરણાં !
ના ! ના ! ન આમ સૂકાઓ
કૈંક તલસતા રસીયાઓની
રસની તરસ છીપાવો,
ઝરણાં !
શાને હો ! આમ સૂકાઓ ?
મનહર મીઠાં અમી અનેરાં
આછાં આછાં ઝૂકાવો,
ઝરણાં !
ના ! ના ! ન આમ સૂકાઓ.

ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડયા.

૧૦૮

રા રા રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

પૃથિવી સૂક્ત*

દીક્ષા બૃહત્ સત્ય ને ઋત ઉગ્ર
ધારે પૃથ્વીને, તપ ને બ્રહ્મ યજ્ઞ,
તે ભૂત ને ભાવિની પત્ની પૃથ્વી
કરે વિશાળ અમ કાજ લોક ૧

ન સંકડાતા મહીં[1] માનવો છે,
ઊંચા લાંબા દેશ ને પાધરો જ્યાં,
ધારે નાના વીર્યની ઓષધિ જે,
ભૂ! વિસ્તરો, મ્હેર કરો અમોને ૨

જેમાં પાણી સિન્ધુ છે ને સમુદ્ર,
જ્યાં અન્ન ને કૃષ્ટિઓ[2] ઊપજે છે,
જ્યાં આ પ્રાણી ગતિવાળું સ્ફુરે છે,
તે ભૂ! અમને પ્રથમ પેય આપો ૩

જે પૃથ્વીને ચાર દિશા રહી છે,
જ્યાં અન્ન ને કૃષ્ટિઓ ઊપજે છે,
ધારે પ્રાણી ગતિવાળું બહુ, તે
રાખો અમોને ગાય ને અન્નમાંહી ૪

---

* અથર્વ વેદના ૧૨ મા કાણ્ડના ૧ લા અનુવાકના ૧ લા સૂક્તનો અનુવાદ કરવાનો આ પ્રયત્ન છે મૂળનો અર્થ, મૂળના છન્દો, મૂળનું સંગીત સમજવાની, તથા તેમાંથી જે કાંઈ સમજી શકાય તેને ગુજરાતીમાં ઉતારવાની મુશ્કેલીઓ જોતાં મને આ સાહસ જ લાગે છે છતાં પહેલા પ્રયોગ તરીકે તેની ભૂલો વિદ્વાનો દરગુજર કરશે એમ આશા રાખું છું અર્થ કરવામાં વ્હિટની અને ગ્રિફિથ બન્નેની મેં મદદ લીધી છે

સૂક્તની અનુક્રમણીમાં અનેક છન્દોના નામો આપ્યા છે વ્હિટની તેનું સાદું વર્ગીકરણ કરે છે મેં બને તેટલું મૂળને અનુસરીને, ગાયત્રી, અનુષ્ટુભ્, ત્રિષ્ટુભ્ અને જગતીમાં અનુવાદ કરેલો છે અને, એક પાદમાં અનુક્રમે ૮,૮,૧૧,૧૨ અક્ષરો આવે એવું એમનું સાદું લક્ષણ સ્વીકાર્યું છે ક્યાંક ૧૦ અક્ષરનું પાદ પણ આવી ગયું છે

૧, असबाध बध्यतो માનવાના અને मध्यतो એવા બે પાઠ પૈકી બીજો અહીં સ્વીકાર્યો છે

૨ મૂળનો कृष्टयः શબ્દ જ અનુવાદમાં પણ રાખેલો છે તેનો શબ્દાર્થ ખેતી થાય છે પણ ખેતી કરનાર માણસો–માણસની જાતોના અર્થમાં એ શબ્દનો ઉલ્લેખ ઘણી વાર થાય છે.

જેમા પૂર્વે પૂર્વજો શૌર્ય ખેલ્યા,
જેમા દેવોએ અસુરોને હરાવ્યા,
આવાસ અશ્વો ગાય ને પક્ષીઓનો,
અમને આપો પૃથ્વી તે ભાગ્ય, વર્ચસ્ ૫

વિશ્વભરા વસુધા ને પ્રતિષ્ઠા,[3]
હિરણ્યવક્ષા, ઠામ દે જગમેને,
ધારે વૈશ્વાનર અગ્નિ ને જે,
ઇન્દ્રઋષભા,[4] દ્રવ્યે થાપો અમોને ૬

સૂતા વિના રક્ષતા નિત્ય જેને,
દેવો પૃથ્વી--ભૂમિને અપ્રમાદે,
તેહ દૂઝો મધુ પ્રિય, કરો પ્રોક્ષણ તેજનુ ૭

અગ્રે હતી અર્ણવે સલિલ જેહ,
માયાથી જે અનુસર્યા મનીષિઓ,
જે પૃથ્વીનું અમૃતરૂપ હૃદય
સત્યે છાયુ પરમ વ્યોમમા છે,
ધો તેજ બલ તે ભૂમિ, અમને રાષ્ટ્ર ઉત્તમે. ૮

જેમા પાણી કરતા એક રીતે
અહોરાત્ર અપ્રમાદે ઝરે છે,
તે ભૂમિ બહુ ધારા દૂધ દૂઝો,
કરો પ્રોક્ષણ તેજનુ. ૯

જેને માપી અશ્વિનોએ, વિષ્ણુના વિક્રમો[5] જહીં,
કરી શચીપતિ ઇન્દ્રે, નિઃશત્રુ આપમાટ જે,
તે ભૂમિ, માત પુત્રશું, વિસર્જો પય મુજને ૧૦

---

૩ ધારણ કરનારી, એવા યૌગિક અર્થમા આ શબ્દ અહીં વપરાયો છે

૪ ઇન્દ્ર જેનો ઋષભ-આખલો છે એવી

૫ મૂળ અર્થ પગલા થાય છે સવારે બપોરે અને સાજે આકાશમા જે ત્રણ સ્થિતિઓ સૂર્યની છે તેને પગલા કહેલા છે આમાથી જ વામનના ત્રણ પગલાની પુરાણ કથા ઉત્પન્ન થાય છે વિક્રમ નો અર્થ પરાક્રમ પણ થાય છે

તારા ગિરિ હિમવન્તા પહાડો
અરણ્ય તારૂં પૃથિવિ રૂડુ હજો,
ભૂરી કાળી લાલ ને વિશ્વરૂપ[૬]
ઇન્દ્રે-રક્ષી ધ્રુવ ભૂમિ પરે હું,
રહું ઊભો અજીતાયો, અહણાયો જ અક્ષત ૧૧

પૃથ્વી તારૂ મધ્ય જે નાભિ તારી,
તારા તનૂથી શક્તિઓ ઉદ્ભવી જે,
તેમા મૂકી શુદ્ધ કરો અમોને,
ભૂમિ માતા પુત્ર હું પૃથ્વી કેરો,
પિતા પર્જન્યે અમને ભરી દો ૧૨

બાંધે વેદી જેહ ભૂમિની માહી,
સૌ કર્મકારી યાજતા યજ્ઞ જેમા,
રોપાયે છે યૂપ જે પૃથ્વીમાંહી
ઊભા, તેજસ્વી, આહુતિઓની સામે,
અમને ભૂમિ વાધતી તે વધાવે. ૧૩

પૃથ્વી રાખે દ્વેષ અમથી લડે જે,
પજવે મનથી વા કારી શસ્ત્રે,
પ્હેલો ધા દૈ વશ તેને કરી દે ૧૪

તૂથી જન્મી મર્ત્યો તૂમા ફરે છે,
ધારે છે તું બેપગા ચોપગાને
તારા પૃથ્વી પાચ આ માનવો છે,
જે મર્ત્યોને અમૃત એવું જ્યોતિ
સૂર્ય ઊગન્તો રશ્મિથી વિસ્તરે છે ૧૫

દૂઝો અમને તે પ્રજા સૌ સમગ્ર,
પૃથ્વી મને મધુ દે વાણી કેરૂ ૧૬

સર્વ-જનની માતા ઓષધિની,
ધ્રુવા પૃથ્વી ધર્મથી જેહ ધારી,
રૂડી કલ્યાણી પર ચાલુ નિત્ય. ૧૭

---

૬ વિશ્વ એટલે સર્વ

મોટો વાસ, થઇ છે તું મોટી,
મહાન વેગ, કંપ, તારો ધ્રુજારો,
મહાન ઇન્દ્રે રક્ષતો અપ્રમાદે,
તે ભૂમિ અમને ખૂબ, ઝળકાવો હિરણ્ય શા,
મા કરો દ્વેષ કો અમ   ૧૮

ભૂમિમા ને અગ્નિ છે ઓષધિમા,
પાણી ધારે અગ્નિને, છે શિલામા,
જનોની માહીં છે અગ્નિ,ગાય અશ્વે ય અગ્નિઓ   ૧૯

ઘૌથી અગ્નિ તપે છે ને,
અગ્નિદેવનું ઉરુ અંતરિક્ષ,
મર્ત્યો પ્રગટાવે અગ્નિ, હવ્યવાહ ઘૃતપ્રિય.   ૨૦

અગ્નિવસ્રા ધૃષ્ણુ કાળી પૃથ્વી,
મને કરો તીક્ષ્ણ ને તેજવન્તો   ૨૧

ભૂમિમા દેવને દે છે, યજ્ઞ હવ્ય યથાવિધિ,
મનુષ્યો મર્ત્ય જીવે છે, અન્ન સ્વધાથી ભૂમિમા;
તે દો ભૂમિ પ્રાણ આયુ અમોને,
દીર્ઘ આપો મુજને પૃથ્વી આયુ.   ૨૨

પૃથ્વી તારો ગન્ધ જે ઉપજ્યો છે,
ધારે જેને ઓષધિઓ, પાણી જેને,
જેને ગન્ધર્વો અપ્સરા ભોગવે છે,
તેહથી સુરભિ કર, મા કરો દ્વેષ કો અમ   ૨૩

પેઠો તારો ગન્ધ જે પદ્મમાહીં
સૂર્યા કેરા જેહ વિવાહમાહીં,
અગ્રે સર્જ્યો અમરોએ ગન્ધ, પૃથ્વી !
તેહથી સુરભિ કર, મા કરો દ્વેષ કો અમ.   ૨૪

જનોમા ગન્ધ જે તારો, સ્ત્રીમા ભગ નરે દ્યુતિ,
જે અશ્વોમા વીરોમા, પશુમા હસ્તિઓ વિશે,
કન્યામા ભૂમિ ! જે વર્ચસ્, તે અમો સાથ જોડજે,
મા કરો દ્વેષ કો અમ.   ૨૫

શિલા ભૂમિ પ્હાણ ધૂળ, ધારી ભેળા જ ધારી તે,
તેહ હિરણ્યવક્ષાને, પૃથિવીને નમ્યો છું હું   ૨૬

જેમાં વનસ્પતિ વૃક્ષો, ધ્રુવ નિત્ય રહે ઊભા,
સંબોધિયે સર્વ–ધારી તેહ ધારેલી પૃથ્વીને. ૨૭

ઊભા થતા અને બેઠા, ઊભા કે રાગ વાળતા,
પગે જમણા ડાબાએ, લથડીએ ન ભૂમિમાં ૨૮

વંદુ પૃથ્વી પાવનકારિણીને
ક્ષમા, ભૂમિ, બ્રહ્મથી વાધતીને,
બેસિયે ભૂમિ, તું પરે, ધારતી જે
શક્તિ પુષ્ટિ ઘી અને અન્નભાગ ૨૯

ઝરે જળો શુદ્ધ શરીર કાજે,
જે છે દુઃખ મૂકીએ શત્રુમાં તે,
પૃથ્વી ! કરૂ શુદ્ધ મને હું શુદ્ધથી ૩૦

તારી દિશા પૂર્વ જે ઉત્તરે છે,
ભૂમિ તારી નીચલી જે પડીની,
રૂડી હોજો ચાલતા તે મને સૌ,
આધાર લેતો ભુવને પડું ના ૩૧

હાંકો નહિ આગળ પાછળેથી,
ઊંચેથી કે નીચેથી ના,
અમને સ્વસ્તિ થા ભૂમિ, મળે ના વાટપાડુઓ,
સુદૂર રાખ શસ્ત્રને. ૩૨

તને દેખું છું હું ભૂમિ, જ્યાં સુધી સૂર્ય મિત્રથી,
ત્યાં સુધી વર્ષથી વર્ષ, ચક્ષુ નષ્ટ થશો નહિ ૩૩

સૂતો સૂતો ફેરવું જે
પાસા, ભૂમિ ! વામ કે દક્ષિણે હું
લાંબા પાસાભેર સુઈએ, તું પરે આવી જે મળે,[૭]
અમોને મા હણે તહીં, પૃથ્વી ! પથારી સર્વની ૩૪

ખોદી નાખું ભૂમિ ! જેહ, તેય તત્ખેવ ઊગજો,
મા કભવું મર્મ તારૂં, તારૂં હૃદય પાવની ૩૫

[૭] જે કોઇ બાજુ પાસા ફરીએ તે બધી બાજુ સામી પૃથ્વી આવીને મળે છે

તારા વર્ષો ગ્રીષ્મ ભૂમિ !
શરદ્ હેમન્ત શિશિર વસન્ત,
સ્થાપેલી ઋતુઓ વર્ષ તારા
દૂઝો અમોને અહોરાત્ર પૃથ્વી ! ૩૬

જે પાવની સર્પ ધ્રુજાવી કાઢે,
જેમા હતા અગ્નિઓ વારિમાહી,
છોડી દેતી દસ્યુઓ દેવ–દ્વેષી,
પૃથ્વી વરી ઇન્દ્રને, વૃત્રને ના,
રહી વીર્યવાન્ વૃષભ શક્ર માટે ૩૭

જ્યા આસન હવીપાત્ર, યૂપ રોપાય છે જહીં,
અર્ચે છે બ્રાહ્મણો જેમા, ઋક્ સામથી યજુર્વિદો,
યોજાયે ઋત્વિજો જેમા, પાવાને સોમ ઇન્દ્રને ૩૮

ભૂતકર્તા ઋષિઓએ, પૂર્વે જ્યા અર્ચી ગાયને,
પવિત્રોએ સાત સત્રે, યજ્ઞથી તપની સહ. ૩૯

તે ભૂમિ અમને આપો ધન જે ઇચ્છીએ અમે,
પધારો તે પછી ભગ, જાઓ ઇન્દ્ર પુરોગ ત્યા. ૪૦

જેમા ઉચ્ચ સ્વરે મર્ત્યો ગાયે નાચે છ ભૂમિમા,
ઝૂઝે છે જ્યા, મહાશબ્દ ગડ્ગડે દુંદુભિ જહીં,
તે ભૂમિ હાંકો અમ શત્રુઓને
કરો મુજને નિઃશત્રુ પૃથ્વી ૪૧

જેમા અન્ન વ્રહી યવ, જેની આ પાચ કૃષ્ટિઓ,
નમો, પર્જન્યપત્નીને, ભૂમિ વર્ષાથી પુષ્ટને. ૪૨

જેના પુરો દેવકૃત, જેના ક્ષેત્રેજ ઝૂઝતા,
પ્રજાપતિ વિશ્વગર્ભા પૃથિવીને
કરો અમોને સુખદા સ્થલે સ્થલે. ૪૩

ધારે રૂડા ગુહ્ય નિધિ બહુ સ્થલે
પૃથ્વી મને દો મણિ ને હિરણ્ય,
વસુદા અમોને વસુ આપનારી
દેવી આપે એહ પ્રસન્ન ચિત્તે. ૪૪

બહુધા બોલી બોલતા લોક ધારે
નાના ધર્મોના પૃથ્વી યથાસ્થલ,
દૂઝો મને દ્રવ્ય સહસ્ર ધારથી
હાલ્યા વિના સ્થિર ધેનુની પેઠે. ૪૫

તારો સર્પ વીંછી કઠોરદંશી
ટાઢે માર્યો ગરીબડો છુપાતો,
પૃથ્વી ! હાલતા જન્તુ, જે જે વર્ષામહીં ફરે,
તે અમો પાસ ના સરે, જે શિવ મ્હેર તે કર ૪૬

તારા માર્ગો બહુ જે જનોના,
વાટો, રથો ગાડીઓને જવાના,
જેમા ચાલે ભદ્રને પાપ બન્ને,
જીતીએ તેહ પંથોને, જ્યા ન શત્રુ ન તસ્કરો,
જે શિવ મ્હેર તે કર ૪૭

ધારે મૂર્ખ અને ભારે,
ભલા ભુંડાના નિધનો સહન્તી
વરાહથી મેળ રાખી પૃથિવી
ઉઘાડે છે જંગલી ભુંડ માટે[૮] ૪૮

તારાં રાની પશુ, પ્રાણી રાને
સિંહ, વાઘો, મનુષ્યભક્ષી ફરે છે,
વરૂ, જરખ, પૃથ્વી ! દુર્ભાગ્ય વારો,
દૂરે ઋક્ષીકા રાક્ષસો અમોથી ૪૯

જે ગન્ધર્વો અપ્સરાઓ, અરાયો ને કિમીદિનો,
તે સૌ પિશાચ રાક્ષસો, અમોથી દૂર તે કરો ૫૦

જેના ભણી બેપગા પક્ષી ઊડે,
હંસો સુપર્ણો શકુનિ ને પંખી,
વાયુ ત્યા માતરિશ્વા ફરે છે,
આંધી કરતો તરુઓ ધુણાવતો,
જ્વાલા હલે વાયુથી આધી પાછી. ૫૧

---

૮ અર્થ બરાબર સ્ફુટ નથી

જેમાં ભજ્યા કૃષ્ણ ન વાલ એવા,
અહોરાત ભૂમિપરે મુકેલા
તપાથી પૃથ્વી-ભૂમિ ખૂબ વીંટી
ગમેતાં મ્હેરથી તે દ્યા, ધામોધામ બક્ષો પ્રિય   ૫૨

દ્યા, પૃથ્વી, અન્તરિક્ષ આ, મને આકાશ અર્પિયું,
ન મેધા વિશ્વેદેવોએ પાણીએ સૂર્ય અગ્નિએ   ૫૩

હું છું પ્રભાવશાળી ને, ઉત્તર નામ ભૂમિમાં
વિજયી સર્વજિત હું ને, જેતા સર્વ દિશા મહીં   ૫૪

પ્રથમે થતી આગળ પ્હોળી જે તું,
પ્રસરી થઇ મોટી દેવોએ કહ્યાથી,
ત્યારે સુભગ તુજમાં પ્રવેશ્યું,
અને દિશાઓ રચી ચાર, રચી।   ૫૫

જે ગામો જે અરણ્યો જે સભાઓ થાય ભૂમિમાં,
જે સંગ્રામો સમિતિઓ ત્યાં તારું પ્રિય ભાખીએ   ૫૬

જેનો પૃથ્વીમાં વસતા ઉડાડયા
જન્મી ત્યાંથી, રજ જેમ અશ્વ
રૂડી, પુરોગા, ભુવન રક્ષનારી,
વનસ્પતિ ઓષધિઓની ભૂમિ   ૫૭

જે બોલું તે મધુવાળું બોલું,
જે દેખું તે મને વરે,
તેજસ્વિ છું વેગવાળો, હણું અન્ય જે હિંસકો   ૫૮

શાન્તિલી, સુરભિ, રૂડી, મીઠું પેય જ આઉમાં,
દૂધાળી દ્યો આશીર્વાદ, ભૂમિ! પૃથ્વી પયે સહ   ૫૯

જેને ખોળી અર્ણવે હવિપથી,
વિશ્વકર્માએ રજમાં ગયેલી,
ભોગ પાત્ર ગુહ્ય રાખેલું કાઢ્યું
ભોગો માટે, જેમને માત હોય.   ૬૦

જનો ત્હેરા આવપનીᵉ જ તું છે
અદિતિ કામદુઘા વિસ્તરન્તી,
જે ઊણું તે તુજ કાજ પૂરો
પ્રજાપતિ ઋતનો અગ્રજાયો. ૬૧

જન્મ્યા અમોને તુંપરે ઊભેલા
અરોગી ને અયક્ષ્મા પૃથ્વી હોજો.
જાગન્તા દીર્ઘ આયુષ્ય માટે
બલિ ધરતા રહીએ અમે તને. ૬૨

ભૂમિમાતા મને મૂક, મ્હેરથી સુપ્રતિષ્ઠિત,
દેવિ ! દ્યૌને અનુકૂલ રાખ શ્રી-ભૂતિમાં મને ૬૩

---

૯ વસ્તુઓ છૂટી છવાઇ પડી રહેવાનુ પાત્ર એવો आवपन નો અર્થ થાય છે અહીં પણ એજ અર્થ લાગે છે

શુદ્ધિપત્રક

વિભાગ ૧ લો.

પૃ	કોલમ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૮	૨	૧૩	આત્મારામ (પોતે)	આત્મારામ પોતે
૨૩	૧	૩	તમામ	તોપણ
,,	,,	૮	શાંતિ નહીં	શાંતિ વળી નહીં
,	,,	૯	કર્યું	કર્યું છે
૩૦	કર્તાના નામ પછી		ઉમેરવું-	("ધૂમકેતુ")
	૧	૧૮	ટાઢ	ટાઢક
	૨	૨૦	રાતની	ગત
૩૪	૨	૨૬	ને નિદ્રામાથી	ને ગત્રિ જાણે નિદ્રામાથી
૩૫	૨	૩૩	lovely	lonely
૪૧	૧	૨	જોગ	જેમ
૪૨	૧	૧૭	સભ્યસભ્યાઓ	સભ્યસભ્યાઓને
૪૯	૧	૬	તો આવીશ	તોય આવીશ
૫૪	૧	૮	ડકરાળા	ઢકરાળા
૫૮	૨	૮	આત્માની	આત્માને
૫૯	૨	૧૭	ખેચનાર	ખેંચાનાર
૬૨	૨	૧૧	સવિના	સરિતા
૬૬	૧	૨૨	ખોળો...	ખોળો ભીનો થઇ ગયો
૬૮	લેખાંક ૧૫ ના કર્તાનું નામ			વૈકુંઠલાલ
૬૯	૨	૪	તે	તો
૭૨	૨	૧૯	મે	તે
૭૫	૧	૪	માટે	અર્હ
	૨	૭	લલચાવા	લલચાવવા
૭૬	૧	૨૪	નહિ	નથી
૭૭	૧	૧૩	ગાડીઆ સાઢ	ગાડા સાઢીઆ

વિભાગ ૨ જો

પાનું	કોલમ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭૯	૨	૨૪	હુના	હતા
૮૪	૧	૨૫	નમન	નયન
૯૦	૨	૧૫	ઉભય એને	ઉભય એને
૯	૧/૨	૧	દેવબાલા	દૈવબાલા
	૨	૩	ચાલાક	ચાલક
૯૫	૨	૨૪	ઝાડાના	ઝાડના
૯૭	૧	-	પિતૃમથ	સમાજબંધારણ પિતૃમન
	૨	૭	અસ્મિના	આ અસ્મિના
૧૦૨	૨	૪	બડભાડી	બડભાગી
૧૦૬	”	૨૪	મ્યત્તાં	મ્લ્યત્તાં
૧૦૭	૨	૫	હૃદયગણ	હૃદયગમ
૧૧૧	૧/૨	૧૦/૬	કલાના આત્માને	નવે કલામા આત્માને સ્થાન
૧૧૦	૧	૨૫	ખેપાઆઓએ	ખેપીઆઓને
૧૧૪	૧	૨૯-૩૦	તનપુન	પુરાતન
”	૨	૧૪	એ દિવમ	એક દિવસ
	”	૨૪	એ આપણી	એ શક્તિ આપણી
૧૧૫	”	૬	ગ-અ-થ	ગ-અ-થર્ય
૧૧૮	”	૨૨	પગુચે	પગાએ
૧૨૯	૨	૫	મગતુષ્ણિકા	મૃગતૃષ્ણિકા
	૨	૧૫	વીગતાગી	વીતરાગી
૧૨૦	૧	”	વલ્લ સ્થળ	વક્ષ સ્થળ
”	”	૧૭	વયસ્થ	વયસ્ય
૧૨૯		૨	પુતળીબાઈ	પુતળીબાઈ
૧૨૭	”	૮	પરિણુતિ	પરિણતિ
૧૦૮	૨	૦	અનુભવની	અનુભવના
૧૦૯	૧	૧૦/૧૨	સ્વપ્નમાં	સ્વપ્નમાં

૧૩૯	૧	૧૦	અધામા	આધામા
૧૪૧	૧	૨૨	એવુ	‘એવુ
૧૪૨	૧	૪	મન	મનને
૧૪૮	૧	૨૪	એની	એની
૧૫૦	૧/૨	૧૬/૨૧	નિયત્રે	નિમત્રે
૧૫૧	૨	૨૧	દુનિયામા	દુનિયાના
”	૨	૧/૮/૧૮	જે	ને
૧૬૧	૨	૯	તેમ	તમે
૧૬૪	૨	૨૧	દત	દત્ત
૧૬૬	૧	૨૧	ઓળખન	આલખના
૧૭૨	કૃતિ ક૦ ના કર્તાના પિતાનુ નામ--			ઝવેરીલાલ
૧૭૦	૧	૨૫	એ નાની ઝુપડી	એના (Anna શેક્સ્પીયરની પત્ની) ની ઝુપડી
૧૭૫	૨	૧	મૃત્યુ	‘મૃત્યુ
૧૭૭	૧	૮	दृत्ते तन्णिश्रा	दृत्ते मम्मिश्रा
”	૧	૨૧	વિષે તો	વિષેનો
”		૨૧	पतं	पत
	”	૨૦	च्यतं	न्येते
૧૮૨	૧	૧૬	વિરચિતના કર્તા િ૦	વિરચિત શાકર્તા૦
૧૮૦	૨	૨૧	અનાવસ્થા	અનવસ્થા
૧૮૧	૨	૮	વાચ્યુ	વાચ્યુ છુ
૧૮૯	૧	૧૨	शिष्यम्ते । ०न्न	शिष्याते । ०ज्ञाम
૧૯૦	૧	૧૫	wani	wanani
		૨૯	એટલે	એટલે

વિભાગ ૩ જો

પૃ	કોલમ	પક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૦૦		૩૫	મનની	મિનની
૨૦૧		૧૮	રવિતમ	રવિતપ

૨૦૪	૮	અપણુ	અર્પણુ
૨૦૮	છેલ્લી	જીવતી	જીતતી
૨૦૯	૧૪ મી કૃતિના કર્તાનું નામ—રા. રા. જન્મશંકર મહાશંકર બુચ ("લલિત")		
૨૧૧	૧૮	જોટલ	જોડેલ
૨૧૨	૧૧	સાયર, ઉંડાઈ	સાયર–ઉંડાઈ
૨૧૩	૨૮	ભોગસ્નાન	ભોગસ્થાન
૨૧૫	૧	કિશોરવસ્થાળા	કિશોરવસ્થામા
૨૧૭	૨	૨વ.	ગ. શા.
૨૧૭	૨૬	જાણુાય	જણુાય
૨૧૮	૧૮	આમાઈ	અમારૂ
૨૨૮	૭	"દુ ખાબ્ધિમા	૧ "દુ ખાબ્ધિમા
૨૨૯	૬	દુહિતર	દુહિતર
૨૩૧	૧૦	ગયા, થૈ	ગયા થૈ,
૨૩૭	૧૭	રેલાલજે	રેલાવજે
૨૩૯	૨	નાખી	પકડી
૨૪૧	૧	ચદ્રાપીડ	ચદ્રાપી'
,	૧૨	રહો	રહી
	૨૧	ભાખુ	ભાગિ
૨૪૨	૧૧	મદન	રદન
	૧	પાર	પરિ
,	૧૭	પરિ જાય	શી પરિ જાય
	૨૧	વરી	વરિ
,	૨૨	ધન	મન
૨૪૭	૨૮	ધરો	ધરૈ
૨૪૮/૨૪૯	કૃતિ ૭૫ છે તે ૭૬ મી અને ૭૬ મી છે તે ૭૫ મી જોઇયે.		
૨૪૯	૨	હરિશાલ	હરિહરરામ
,	૨૪	વિરરલ	વિરલ
૨૫૧ ૨	૬	સરિતાણુા	સરિતાતણુા

૨૫૨	૧૫	ચંચલ	અચલ
,,	૨૭	દિલડુ	મુખડુ
૨૫૩	૯	મુખડુ–સીમનેથી	મુખ તે –
		શુ શુ ન ચુમ્યુ	કળીવાળી ધર્યું સામે
	૧૦	ચુમી ચૂમી ફરી ચૂમ્યું	ચુમી ચૂમી જ ચૂમ્યું મેં–

૨૫૮ કૃતિના નામ પછી એક લીટી ઉમેરી લેવી–
(કાન્તમાલા માટે મોકલનાર રા. રા. જયશંકર પી. ત્રિવેદી)

૨૫૯	૧૨	પુષ્પ	પુષ્પ
૨૬૫	૧૭	ચીર	ચીર
	છેલ્લી કડી	અદીઠ કો જાદુગર મુજ ઘેલુ કીધુ ઉર,	મુજને નવ કો ગેકશો
૨૬૮	૫	તિરછી	તિરછાં
૨૭૩		ઝુલેખા	ઝુલેખા
૨૭૭	૧૬	વૃક્ષોને	વૃક્ષો ને
૨૭૮	૮	પકડે	પકડ જ

વિભાગ ૪ થા.

૨૭૯ (પ્રિયા કવિતાને આશ્વાસન) એ કાવ્યમા ૧ લી અને ૨ જી કડીના છંદ જણાવ્યા છે તેજ આખા કાવ્યમા અનુક્રમે આવ્યા કરે છે આ ક્રમ માત્ર છેલ્લી બે કડીમા ઉલટાવ્યો છે

૨૮૦		૧૫	કહુ છુ	રહુ છૂ
૨૮૧		૧૬	આ જ ભલે	આજ ભલે
૨૮૩		૬	કોયલ	કોમલ
,,		૨૦	એવો	એટલે
૨૮૪		૨૦	આ પિત	ઓ પિતા
૨૮૫		૨	કારા	કાળા
,,		૮	જેરૂસેમની	જેરૂસેલમની
,,		૧૮	ઇનાયલ	ઇનાયત
૨૮૮	૧	૧	evel	level

પૃષ્ઠ અંતે ૧ લા કોલમની છેલ્લી પંક્તિ ઇંગ્રેજ કવિ વર્ડસ્વર્થમાંથી અવતરણ છે

૨૮૯	૧	૩	with	to the
	૧	૨૧	આવી મળેલો અવસર મને અનુકૂલ છે એ સાક્ષાત્કાર કરું છું	માથે ગુજરેલ આફત (પ્રથમ પત્નીના અકાળ મૃત્યુ) નકી હું દુઃખી નહીં જાઉં એમ લાગે છે
	૨	છેલ્લી	one	me
૨૯૦	૨	૭	defective	defective
		૨૧	know	know
૨૯૧	-	૭	વધી	બધી
"	૧	૨૪	નિર્દેપ	નિર્દેશ
"		છેલ્લી	વ્યક્તિસચિના	વ્યક્તિરુચિના
૨૯૧	૨	૩૦	I am afraid	પહેલા ઉમેરી લેવું— I am deeply interested in the search for truth, but
૨૯૨	૨	૨૨	love	lover
૨૯૩	૨	૧૦	development	all developments
૨૯૪	૧	૨૮	આકૃત	આવૃત
	૨	૨૨	આપણામાં આવે	આપણને મળે છે
૨૯૫	૧	૧૧	લોકસમૂહમાં છે તે	તે લોકસમૂહમાં
૨૯૫	૨	૩૧	ઉદ્ભેદ	મધ્યે ઉદ્ભવ
૨૯૬	૧	૨૫	પુણ્ય	પાપ
૨૯૭	૧	૨૧	સ્નેહસમબંધીઓ	સ્નેહીસંબંધીઓ
	૨	૨૪	તેનો	તેમનો
૨૯૮	૧	૧	ચાનક	ચાનક
૨૯૯	૧	૧૧	હે	રે
૩૦૦	૧	૧૨	બતાવી	બતાવી છે
"	૧	૧૬	થયા	થયું

૩૦૬	૧	૬	તમને	તને
૩૦૯	૨	૨૫	આપે	ધ્યાવે
૩૧૨	૧	૬	ગ્ય ગ	બ્ય ગ્ય
,,	૧	છેલ્લી	વ્યાકુલ	વ્યાપૃત
૩૧૩	૨	૨૩	ઘરમાં પણ	ઘરમાં જ
૩૧૫	૨	૮	કુદરતીની	કુદરતની
,,	૨	૧૫	સમજુ	સમજી
,,	૨	૩૧	હરણ	નરણુ
૩૧૬	૧	૨૦	ત્રણ	(૩) ત્રણું
૩૧૭	૧	૧૨	શુમારે	(૪) શુમારે
,,	૨	૩૮	આરા	(૫) આવા
૩૨૦	પત્ર ૩		know I	know, I
૩૨૪	પત્ર ૯		ત્હારા	ત્હમારા
૩૨૫	પત્ર ૧૦	પંક્તિ ૭	you	yet
૩૨૫	પત્ર. ૧૧		our	Mr.
૩૨૮	પત્ર ૧૪		તેને હું	તે હું
૩૩૧	૨	૧૩	અને	મન
૩૩૨	૧	૨૫–૨૬	I know any Moral Philosophy એ પાંચ શબ્દ ઉમેરી લેવા	
૩૩૩		ટિપ્પણ	આવા થાકેલા	આવી થાકેલા
૩૩૪	પત્ર ૨૩		addressed	I addressed
૩૩૭	૧	૯	should be	should rather be
૩૩૯	–	–	મિલિએ	મિલિઆ
૩૪૨	૨	૨૨	વ્હાલાએ પણ	વ્હાલાઓ પણ
,,	૨	૨૮	બીજાના છે '	બીજાના છે ' "
૩૪૭	૧	૩	standing	staying
,,	૨	૨૨	લખવો કંટાળો આવે એમ છે	લખતાં તો કંટાળો આવે.
૩૪૮	૨	૫	કરવાની	કરે તેની

	૧		જદો	જુદા
૩૫૪	૨	૬	અને	અમે
૩૫૯	ટિપ્પણ ૧ લુ		છે બેશક	છે, બેશક,
૩૬૧	૫૧ ૭૫ ટિપ્પણ–		ઉપર	જેમના ઉપર
૩૬૨	–	–	"માચા સ્વર્ગ"થી	" સાચા સ્વર્ગ " માથી
૩૬૪	૨	૧	બાહ્ય	બ્રાહ્મ
૨૭૧	૧	૬	મોકલશો	મોકલાશે
૩૭૪	૧	૪	મારે	માટે
૩૯૦	૨	૧૨	પડથી	પડતી
૩૯૪	૨	૮	પાસિકિના	પાસિકિકના
૩૯૫	૧	૦૫	મને	અને
૩૯૭	૧	૨૬	પ્રમાખે	પ્રમાણે
૩૯૮	–	૧૮	त्रेत्ति	त्रेति
,	૧	૨૧	આયે	આયો
,,	૨	૩	જવાવુ	જવાનુ
૪૦૫	૨	૧૨	પમો	પૈસો
૪૦૬	૧	૩	જબહા	જગા
,,	૧	૨૩	જોઇ	જોઈ
૪૦૮	૧	૧૫	નબબાઇનો	નબળાઇનો
૪૦૯	૧	૮	પ્રતીપાલન	પ્રતિપાલન
૪૧૧	–	૧	નેહ	સ્નેહ
,	–	૭	અભિપ્રાપ	અભિપ્રાય
,	–	૨૫	પહ્લાદની	પ્રહ્લાદની